MARK MAZOWER

KARANLIK KITA

AVRUPA'NIN 20. YÜZYILI

2. Baskı

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

MARK MAZOWER

1981'de Oxford Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'den (Literae Humaniores Bölümü) birinci dereceyle mezun oldu. 1983'te Johns Hopkins Üniversitesi'nde Uluslararası İlişkiler üzerine yüksek lisans yaptı. Daha sonra 1988'de Oxford Üniversitesi'nde tarih doktorasını tamamladı. 1996'da British Academy Araştırma Bursu'nu, 2001'de *The Balkans* adlı kitabıyla Wolfson Tarih Ödülü'nü kazandı. Şu anda Londra Birkbeck College'da Tarih profesörü olarak Modern Avrupa ve özellikle Balkan Tarihi üzerine çalışmalarını sürdürmektedir. Sussex ve Princeton Üniversitelerinde de yarı-zamanlı olarak ders vermektedir. Aynı zamanda *London Review of Books* ve *TLS* dergilerinde eleştiri yazıları yazmaktadır. *Inside Hitler's Greece: the Experience of Occupation, 1941-1944* (1993), *The Balkans* (2000) ve *After the War was Over: Reconstructing the Family, Nation and State in Greece, 1943-1960* (2000) adlı kitaplarının yanı sıra çok sayıda makale, deneme ve eleştiri yazısı vardır.

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

Mark Mazower

KARANLIK KITA
Avrupa'nın 20. Yüzyılı

Çeviren Mehmet Moralı

MARK MAZOWER
KARANLIK KITA
AVRUPA'NIN 20. YÜZYILI
ÇEVİREN MEHMET MORALI

DARK CONTINENT
BY MARK MAZOWER
EUROPE'S TWENTIETH CENTURY
COPYRIGHT © 1998 BY MARK MAZOWER

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI 38
TARİH 4

ISBN 975-6857-34-X

KAPAK İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA BOMBALANAN LONDRA

1. BASKI İSTANBUL, EKİM 2003
2. BASKI İSTANBUL, KASIM 2008

© BİLGİ İLETİŞİM GRUBU YAYINCILIK MÜZİK YAPIM VE HABER AJANSI LTD. ŞTİ.
YAZIŞMA ADRESİ: İNÖNÜ CADDESİ, NO: 95 KUŞTEPE ŞİŞLİ 34387 İSTANBUL
TELEFON: 0212 311 50 00 - 311 52 59 / FAKS: 0212 297 63 14

www.bilgiyay.com
E-POSTA yayin@bilgiyay.com
DAĞITIM dagitim@bilgiyay.com

YAYINA HAZIRLAYAN ERGUN AYDINOĞLU
TASARIM MEHMET ULUSEL
DİZGİ VE UYGULAMA MARATON DİZGİEVİ
DÜZELTİ VE DİZİN SAİT KIZILIRMAK
BASKI VE CİLT SENA OFSET AMBALAJ VE MATBAACILIK SAN. TİC. LTD. ŞTİ.
LİTROS YOLU 2. MATBAACILAR SİTESİ B BLOK KAT 6 NO: 4 NB 7-9-11 TOPKAPI İSTANBUL
TELEFON: 0212 613 03 21 - 613 38 46 / FAKS: 0212 613 38 46

İstanbul Bilgi University Library Cataloging-in-Publication Data
A catalog record for this book is available from the Istanbul Bilgi University Library

Mazower, Mark.
Karanlık Kıta: Avrupa'nın 20. Yüzyılı / Mark Mazower; çev. Mehmet Moralı.
p. cm.
Includes bibliographical references and index.
ISBN 975-6857-34-X (pbk.)

1. Europe—History—20th century. I. Title. II. Moralı, Mehmet.
D424.M3919 2003

İçindekiler

ix Önsöz

1 BİRİNCİ BÖLÜM Terkedilmiş Tapınak: Demokrasinin Yükselişi ve Düşüşü

4 Anayasaları Yapmak

9 Avrupa'nın İç Savaşı

13 Burjuva Kuşkuları

17 Parlamentarizmin Eleştirisi

22 Demokrasi Krizi

28 Sağın Biçimleri

35 Yasa ve Nasyonal Sosyalist Devlet

45 İKİNCİ BÖLÜM İmparatorluklar, Uluslar, Azınlıklar

48 Eski İmparatorlukların Tasfiyesi

57 Liberal Seçenek: Azınlık Haklarına Doğru

72 İdealistler ve Gerçekçiler

77 Liberal Yeni Düzene Karşı

80 Faşist İmparatorluklar

87 ÜÇÜNCÜ BÖLÜM Sağlıklı Bedenler, Hasta Bedenler

89 Savaş ve Bedenlerin Yok Edilmesi

100 Baba (Paterfamilias) Devlet

109 Nicelik ve Nitelik

121 DÖRDÜNCÜ BÖLÜM Kapitalizmin Krizi

134 Komünizmin Başarıları

146 Ulusal Toparlanma

151 Faşist Kapitalizm

155 Demokratik Kapitalizmi Düzeltmek

161 BEŞİNCİ BÖLÜM Hitler'in Yeni Düzeni, 1938-45

164 Hitler'in Kaçan Fırsatı

166 Tarihsel Zamanlarda Yaşamak

175 Avrupa'nın Örgütlenmesi

180 Topyekûn Savaş

184 Irksal Varlık Olarak Avrupa

187 Irk Savaşı (1): Polonya, 1939-41

193 Irk Savaşı (2): Vernichtungskrieg (İmha Savaşı) 1941-45

211 ALTINCI BÖLÜM Altın Çağın Çizimleri
212 Demokrasiyi Canlandırmak
221 Birey Devlete Karşı
229 Ulus-Devlet ve Uluslararası Düzen
236 Yeni Uzlaşma: Sınırlar ve Çelişkiler
240 Ütopyalar ve Gerçekler: Başarıların Çapı
247 YEDİNCİ BÖLÜM Acımasız Barış, 1943-49
249 Yer Değiştirme ve Toplumsal Kriz: 1944-48
258 Aile ve Ahlak
263 İşgal Siyaseti, 1943-45
267 Yeni Bir Başlangıç (mı)?
276 Almanya'nın Bölünmesi
286 Avrupa'da Soğuk Savaş
291 SEKİZİNCİ BÖLÜM Halk Demokrasisini İnşa Etmek
293 Siyasal Denetimin Yerleşmesi
306 Stalinizme Doğru
317 Komünizmde Reform (mu)?
322 Yeni Toplum
328 İmparatorluğun Sonu (mu)?
333 DOKUZUNCU BÖLÜM Demokraside Dönüşüm: Batı Avrupa, 1950-75
333 Demokrasiyi Canlandırmak
340 Büyüme Mucizesi
347 Refah Devletleri
352 Avrupa'nın Bireysellikçi Seferberliği
360 Avrupa'nın Amerikanlaşması (mı)?
364 Büyüme Toplumunda Protesto
374 Göçler
383 ONUNCU BÖLÜM Toplumsal Sözleşme Krizde
384 Enflasyon Krizi
387 Thatcher Deneyi
391 Sürekli Devlet
394 Solun Gerilemesi (mi)?
399 Başarısızlık
410 Bireyciliğin Zaferi (mi)?
418 Küreselleşme ve Ulus-Devletin Krizi

423 ONBİRİNCİ BÖLÜM Köpekbalıkları ve Yunuslar: Komünizmin Çöküşü
424 Dünya İktisadi Krizi ve Doğu Avrupa
431 Körelen Parti
440 Sovyet Politikasının Evrimi
445 1989 Krizi
452 Almanya'nın Birleşmesi
456 Eski Yugoslavya'daki Savaş
463 SONSÖZ Avrupa'yı Şekillendirmek
473 **Haritalar ve Tablolar**
489 **Okuma Önerileri**
505 **Konu Dizini**
531 **Kişi Dizini**

Önsöz

> O zaman, Avrupalılar nasıl oluyor da kendilerinde diğer kıtalara uygarlık ve adap yayma hakkını buluyorlar? Neden bu işi Avrupa'da yapmıyorlar?
>
> Joseph Roth, 1937[1]

Avrupa eski devlet ve halkların kıtası gibi görülebilir, ama birçok açıdan yenidir, içinde bulunduğumuz yüzyıl süresince, genellikle sancılı değişmeler sonucunda, birçok kez kendini yeniden keşfetmiştir. Bazı uluslar –örneğin Prusya– yakın geçmişte haritadan silinmiş, bazılarıysa –Avusturya ve Makedonya gibi– sadece üç nesil önce kurulmuştur. Büyükannemin doğduğu Varşova, o zamanlar Rus Çarlığı'na dahildi; Trieste Habsburglara, Selânik de Osmanlılara aitti. Almanlar Polonya'ya, İngilizler İrlanda'ya, Fransızlar da Cezayir'e egemendi. Bugün standart haline gelmiş olan demokratik ulus-devlet konumuna en yakın olanlar Balkanlar'daki monarşilerdi. Her iki cinsten yetişkinlerin oy verebildiği hiçbir yer yoktu, parlamentoların krallara baskın çıkması ise çok az ülkede görülen bir şeydi. Kısacası, o kadar yakından ilişkilendirilmiş olduğu ulus-devlet gibi, modern demokrasi de, 1914'te Avrupa düzeninin yıkılmasını izleyen, uzun yerel ve uluslararası denemelerin ürünüydü.

I. Dünya Savaşı altmış beş milyon erkeğin silah altına alınması-

---

1 J. Roth, *Juden auf Wanderschaft*, Köln, 1985 baskısı, s. 84.

na neden oldu, sekiz milyondan fazlasını öldürüp, yirmi bir milyonunu da yaraladı; kıtanın eski imparatorluklarından dördünü süpürüp attı ve Avrupa'yı, Çek siyasetçi Thomáš Masaryk'in deyimiyle, "geniş bir mezarlığın üzerine kurulmuş bir laboratuvar"a döndürdü. "Dünya Savaşı," demişti Rus sanatçı El Lissitski, "tüm değerleri sınamamızı gerektirdi." Kayzer'in sürgüne gittiği, Çar ve ailesinin kurşuna dizildiği ve *ancien régime*'in (eski düzen – ç.n.) yıkıldığı bu dönemde politikacılar, o güne dek görülmedik şekilde özgürleşmiş ve hareketlenmiş olan kitlelere, daha adil bir toplum ve kendilerine ait devletler vaat ettiler. Liberal Woodrow Wilson "demokrasi için güvenli" bir dünya, Lenin ise yokluktan ve geçmişin sömürücü hiyerarşilerinden kurtulmuş komünal bir toplum ideali sundu. Hitler, yabancı unsurlardan arınmış, kaderindeki imparatorluğa kanındaki saflık ve amaçlarındaki birliktelikle ulaşacak bir savaşçı ırk tasarlıyordu. Bu üç rakip ideolojinin –liberal demokrasi, komünizm ve faşizm– her biri, toplumu, kıtayı ve dünyayı, insanlık için bir Yeni Düzene sokmanın kaderinde yazılı olduğu görüşündeydi.[2]

Kısa vadede hem Wilson hem de Lenin, hayallerindeki "daha iyi bir dünya" inşasında başarısız oldular. Avrupa çapındaki komünist devrim gerçekleşmedi ve sosyalizmin inşası Sovyetler Birliği'yle sınırlı kaldı; kısa bir süre sonra, ülkeler arka arkaya otoriter rejimlerin eline geçerken, liberal demokrasi de krize girdi. 1930'ların sonlarında, Milletler Cemiyeti çökmüş, sağ yükselişe geçmişti. Avrupa'nın geleceğinde Hitler'in Yeni Düzeni görülüyordu. Liberallerin bireysel özgürlük savlarının karşısına Naziler topluluğun ırksal refahını; devletlerin resmi eşitliği öğretisinin karşısına ise Darwinci mücadeleyi ve üstün ırkların egemenliğini çıkarıyordu; serbest ticarete karşılık olarak da, Alman önderliğinde Avrupa ekonomilerinin eşgüdümünü öneriyorlardı. Ama

2 Birinci Dünya Savaşı hakkındaki rakamlar *Encyclopaedia Britannica*, cilt 23, Chicago, 1949, s. 775'ten alınmıştır; E. Goldstein, *Winning the Peace: British Diplomatic Strategy, Peace Planning, and the Paris Peace Conference, 1916-1920*, Oxford, 1991, s. 4'te adı geçen Masaryk; M. Rowell ve A. Z. Rudenstine (der.), *Russische Avantgarde aus der Sammlung Costakis*, Hannover, 1984, s. 52'de El Lissitski.

ideolojilerin mücadelesinde şansın rüzgârı çabuk döner. 1940'larda –yüzyılın dönüm noktası– Nazi ütopyası zirvesine ulaşmış ve sonra da birdenbire çöküvermişti. Faşizm, egemen olacağını ileri sürdüğü tarihin elinde belirleyici bir yenilgiye uğrayan ilk ideoloji olmuştu.

Uzun vadede, 1940'lar başka bir nedenle de önemliydi. Neredeyse bir yüzyıldır kıtanın içinde ve dışında süren, imparatorluklar ve uluslararası mücadelelerin bir sonucu olan bitirici ve öldürücü topyekûn savaş deneyimi, bütün kıtanın ideolojik politikalardan bıkmasına neden oldu. Kitlesel hareketlenmeler dalgası ve onunla birlikte iki savaş arasındaki dönemin militarizm ve kolektivizmi de durulmaya başladı. İnanmışlar, en kötüsünden kötümser, en iyisinden de duyarsız, kabullenmiş ve evcil oldular. İnsanlar demokrasinin sessiz sakin erdemlerini –bireye, aileye ve mahremiyete mekân tanıması– yeniden keşfetmeye başladılar. Böylece, 1945'ten sonra, Hitler'e karşı sürdürülen savaşın yeniden canlandırdığı ve toplumsal sorumluluklarının bilincine yeni yeni varmaya başlayan Batı'da, demokrasi tekrar yükselmeye başladı. Ama şimdi de artık sağın değil, Nazi Almanya'sının imparatorluk hülyalarını ezen Kızıl Ordu'nun Doğu Avrupa'daki yeni Sovyet İmparatorluğuna komünizmi getirmesiyle solun rekabetiyle karşı karşıyaydı.

Her ne kadar soğuk savaş Avrupa'nın geleceği için sürdürülen mücadelenin son safhasını temsil ediyor olsa da, daha önceki safhalardan –hiç olmazsa kıtanın kendisinde– gerçek savaştan kaçınılması açısından belirgin bir şekilde ayırt edilebilir. Kuşkusuz krizler olmuştur; ama her iki süper güç birbirinin nihai yenilgisini hedeflese de, kıtanın barış ve istikrarı uğruna diğerinin bugünkü varlığını kabullenerek, barış içinde birlikte yaşamışlardır. Her iki güç de dövüşülemeyecek bir savaş için silahlanmışlar ve yurttaşlarına refah sağlamak, iktisadi gelişme ve maddi bolluğa ulaşmak üzere rekabete girmişlerdi. Her ikisi de, başlangıçta şaşırtıcı ilerlemeler kaydetmiş, ama yalnızca bir tanesi küresel kapitalizmin büyüyen baskılarıyla uyum sağlayabilmiştir. Sovyet İmparatorluğu'nun 1989'da çökmesiyle, yalnızca soğuk savaş değil, 1917'de başlayan ideolojik rekabet dönemi de sona ermiştir.

Bütün ideolojilerin ortak yanı, kendi ütopyalarını –evrensel komünizm, küresel demokrasi ya da bin yıllık Reich– Tarihin Sonu olarak göstermeyi sevmeleridir. Ignazio Silone'nin "Tarihi, kazanan tarafla özdeşleştiren genel erdem" olarak tanımladığı şey hepsinde görülür. Günümüzü geçmişe doğru okur ve –örneğin– yalnızca soğuk savaş böyle sonuçlandığı için demokrasinin Avrupa topraklarında sıkıca kök salması gerektiğini kabul ederler. Bugünkü durumumuzu atalarımızın mücadelelerinin ve belirsizliklerinin olası sonuçlarından yalnızca biri olarak gören, –siyasal bir araç olarak daha az yararlı ama bizi geçmiş gerçekliklere daha fazla yaklaştıracak– farklı bir tür tarihe gereksinim duyulmaktadır. Ne de olsa, I. Dünya Savaşı sona ererken demokrasi zirvedeydi, ama yirmi yıl sonra neredeyse can çekişiyordu. Ve eğer 1989 demokrasinin komünizm karşısındaki zaferini getirdiyse, bu, komünizmin savaş sırasında nasyonal sosyalizmi belirgin ve yıkıcı bir biçimde yenilgiye uğratması olmaksızın gerçekleşemeyecek bir zaferdi. Bu nedenle, demokrasinin faşizm ve komünizm karşısında galip gelmesi kaçınılmaz bir sonuç olmadığı gibi, Avrupa'nın ne tür bir demokrasi yaratabileceği ya da yaratmak istediği de hâlâ belli değildir. Kısacası, burada anlattığım kaçınılmaz zaferler ve ileri hamleler değil, kıl payı sonuçların ve beklenmedik dönüşlerin bir öyküsüdür.[3]

İdeolojiler, pek de öyle tarihi yönlendirerek değil, daha çok inançlar ve siyasal eylemlerin araçları olarak önem taşırlar. Her ne kadar geçmişin dogmaları bizi artık avuçlarının içinde tutamıyorlarsa da, bu onların baştan beri yalnızca büyük hayal kırıklıkları olduklarını göstermez. Komünizmin sonu "bir yanılsamanın sonu" olarak tanımlanmıştır, ama bir cenaze söylevi bir tarihsel çözümlemenin yerini tutamaz. 1945 sonrasında faşizm de benzer biçimde, çılgın diktatörlerin büyülenmiş, hipnotize edilmiş halkları felakete sürüklediği bir siyasal patoloji olarak açıklanmıştı. Ama; kıtanın yaraları birkaç çılgının işi olarak bir kenara atılamaz, travmalarının sebepleri de Hitler ya da

3 Ignazio Silone (1955), "The choice of comrades", N. Mills (der.), *Legacy of Dissent: Forty Years of Writing from Dissent Magazine*, New York, 1994 içinde, s. 58.

Stalin'in ruhsal durumlarında bulunamaz. İster beğenin ister beğenmeyin, hem faşizm hem de komünizm, kitle politikalarının, sanayileşmenin ve toplumsal düzenin sorunlarıyla başa çıkabilmek için girişilen gerçek çabaları içermektedir ve liberal demokrasi her zaman bütün soruların yanıtlarına sahip değildir. Hannah Arendt şöyle demiştir: "Artık, geçmişten iyi olanı alarak bizim mirasımız budur deyip, kötü olanı da zamanın kendiliğinden unutulmuşluğa gömeceği bir safra gibi bir kenara atma lüksümüz yoktur."[4]

Özellikle nasyonal sosyalizm, yalnızca Almanya'nın değil, tüm Avrupa'nın ana akışına birçok kişinin kabul edebileceğinden çok daha rahat uyar. Sovyet komünizmi geçmişten gerçekten de kökten bir kopuşu –Avrupa'nın en azgelişmiş ve savaştan en çok zarar görmüş ülkesinde, yeni bir mülkiyetsiz toplum yaratma, dağılmakta olan bir imparatorluğu bir arada tutma ve aynı zamanda da bir sanayi devrimini birkaç yıla sığdırma çabasını– içeriyorsa da, Nazizm, tersine, içeride daha az ihtiraslı ve çok daha güvenli, dışarıda da nihai olarak çok daha saldırgandı. Devrimci söylemi, geçmişle düşünsel ve kurumsal devamlılığı gizliyordu. Irksal-milliyetçi bir refah sistemi inşa ederek, yalnızca Avrupa düşüncesinde genel olarak görülen eğilimleri aşırıya taşımış ve Avrupa'nın teknolojik açıdan en ileri ekonomisinde, önemsiz bir muhalefet karşısında iktidarı elinde tutmuştu. Gene de, bu sağlamca yerleşmiş rejim, Sovyetler Birliği'nin hiç olamadığı bir biçimde, Versay Anlaşması'nı zorla ortadan kaldırmaya koyulmuştu. İşte bu nedenle, bu yüzyılda liberal demokrasinin en ciddi rakibi Üçüncü Reich olmuştu ve bu nedenle de, Avrupa demokratik düşüncesinin ve uygulamasının değişen içeriğinin bir çözümlemesi, 1930'ların sonlarında, Nazi çizgileriyle örgütlenmiş bir kıtanın gerçek bir olasılık olduğunun kabul edilmesi anlamına gelir.

Kuşkusuz yüzyıla, faşizme komünizme olduğundan daha az bir önem vererek de daha farklı bir şekilde bakmak olasıdır. Yakın zamandaki bir örneği Eric Hobsbawm'ın geniş çaplı *Age of Extremes* adlı ça-

4 H. Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, New York, 1958, s. ix.

lışması olan Marksist tarih yazımı, komünizmle kapitalizm arasındaki temel çatışma olarak gördüğüne yoğunlaşıp faşizmin rolünü azımsamıştır. Eğer ben burada aynı şeyi yapmamayı yeğlediysem, bunun nedeni, kısmen komünizmin *demokrasi*ye olan etkisinin –önemli de olsa– genelde daha dolaylı ve Hitler tarafından oluşturulan tehditle karşılaştırıldığında daha az tehlikeli olmasındandır. Ama aynı zamanda ve daha da önemli olarak, eğer bu yüzyıl bir şey gösterdiyse, o da siyasetin iktisada indirgenemeyeceğidir: Değerler ve ideolojilerdeki farklılıklar ciddiye alınmalı ve basit bir şekilde sınıf çıkarlarının göstergesi olarak görülmemelidir. Diğer bir deyişle, faşizm yalnızca kapitalizmin başka bir türü değildi.

Tam da dinamik, ırksal olarak saflaştırılmış bir Alman İmparatorluğu düşleyen Nazi ütopyası bir savaşa gereksinim duyduğu ve bu ütopya da aynı zamanda –emperyalizmi adeta tersine döndürerek ve Avrupalılara Afrikalıymışlar gibi davranarak– Avrupa uygarlığındaki yıkıcı potansiyeli bir kâbus gibi ortaya çıkarttığı için, faşizmin Yeni Düzeni (ve onun kısa süreli çekiciliği) 1945'ten sonra olabildiğince çabuk unutuldu. Bologna kent meclisi Mussolini'yi at sırtında gösteren bronz heykeli erittirip bunu soylu iki partizan heykeline dönüştürdü; Fransa Vichy'ye karşı birleşik bir direnişi destanlaştırdı, bu arada Avusturya da, hiç utanmadan, Hitler'in ilk kurbanı statüsünü sömürüp Nazi-karşıtı "Avusturya özgürlük savaşçıları" anıtlarını dikti. Bunlar tarihinden özgürleşmiş Avrupa'nın efsane temelleriydi; bunlar, sıkıcı anıların üstünü çizip özgürlüğün zaferinin kaçınılmazlığı düşüncesini yerleştiriyordu.

Avrupa'nın uygarlık konusundaki üstünlük duygusunu bozulmadan koruyabilmek için, zihinsel haritaların da sürekli yeniden çizilmesi gerekiyordu. "Avrupa Topluluğu" denen şey, zımni olarak kıtanın yarısını görmezden geliyordu: Savaş sonrası Avrupa, Batı ile özdeşleştirildi. Bir kenara itilen Doğu Avrupalılar, kendilerini barbarlardan uzak tutabilmek amacıyla "Orta Avrupa" olduklarını düşünmeye başladılar. Alışkanlık günümüzde de sürdürülmektedir: Önde gelen Britanyalı bir tarihçi, geçenlerde, günümüz Avrupa'sının lekeli olduğunu

kabul etmemek için, Yugoslavya'yı barbar Üçüncü Dünya'nın bir parçası olarak görmeyi yeğleyip, Bosna'daki savaşı "yalnızca antropologların anlayabileceği, ilkel bir kabile çatışması" olarak tanımladı. Görüldüğü kadarıyla, 20. yüzyılın canice sicili bile Avrupalıların kendilerini kandırma kapasitelerini düşürmemiş.[5]

Benim coğrafi Avrupa kavramsallaştırmam ve sınırları temelde pragmatiktir. Bu, Avrupa'nın dünyadaki yerinden değil, içindeki olaylar ve mücadelelerden söz eden bir kitaptır. Ama, ne Hitler'in kıtasal ihtiraslarını, onları Avrupa'nın denizaşırı emperyalizmi bağlamında görmeden anlamanın, ne de Birleşik Devletler olmadan soğuk savaşı tanımlamanın olanağı vardır. Sovyetler Birliği –büyük bir Avrasya gücü olarak– farklı dönemlerde Avrupa'nın hem içinde hem de dışında yer alır. Bu nedenle burada anlatılan, sınırları –gerçekte olduğu gibi– geçirgen ve uyarlanabilen bir Avrupa'dır. Doğu Avrupa'nın öyküye katılımı Batı'dan daha az değildir, Balkanlar'ınki de İskandinavya'dan.

Her zaman olduğu gibi, coğrafya konuları siyaset, din ve kültür konularındaki tartışmaları gizler ve Avrupa'nın birliğini sağlama kaygısı taşıyanlar, benim agnostisizmimi (bilinemezcilik – ç.n.) tatmin edici olmaktan uzak bulacaklardır. Gene de bu, şu andaki Avrupa kavramını saran belirsizlikleri ancak karşılamaktadır. Ne de olsa, faşizm üç ideoloji içinde en Avrupa merkezli olandır, hem komünizm hem de liberal demokrasiden çok daha fazla: Hem Amerikan karşıtı, hem de Bolşevik karşıtı olan bir öğreti hiç olmazsa açık olma erdemine sahiptir. Soğuk savaş sonrasında, Avrupa'nın bizim için ne anlam ifade ettiği çok daha bulanıktır – "Batı"nın (ki bu da bizzat eskimeye başlamış bir kavramdır) bir parçası mıdır, "Avrasya"nın Batı'daki parçası mıdır, her ikisi midir, hiçbiri değil midir? Avrupa Birliği'nin "Avrupa"sı bir vaat ya da aldatmaca olabilir, ama bir gerçek değildir. Bu kıtanın ayrımlarını ve belirsizliklerini –benim burada yapmaya çalıştığım gibi– ciddiye almak, metafiziği terk etmeyi, gizemli ve asli bir "Avrupa" aramaktan vazgeç-

5 J. Keegan, "A primitive tribal conflict only anthropologists can understand", *Daily Telegraph*, 15 Nisan 1993. Aynı yazardan ayrıca bkz. *A History of Warfare*, Londra, 1993, s. 6, 55-6.

meyi ve bunun yerine, "Avrupa"nın ne anlama gelmesi gerektiğini tanımlama yolunda sürekli bir mücadeleye girmeyi gerektirir.

Nihai olarak bu tarihin altında yatan, değerler sorunudur – insanları eyleme iten, kurumları şekillendirip dönüştüren, devlet politikalarını yönlendiren, cemaatleri, aileleri ve bireyleri askıya alan değerler. Fransız bilim adamı Raymond Aron, 1954'te, "Her toplumsal düzen, bilimsel olmayıp insancıl olan bir sorunun, cemaat yaşamı sorununun olası çözümlerinden biridir", demişti. "Avrupalılar liberal cemaatlerin gerektirdiği ince sanatı icra edebilecek durumda mıdırlar? Kendi değerler sistemini koruyabilmiş midirler?" Aron'un ortaya attığı "cemaat yaşamı sorunu" belki de bu kitabın merkezi konusudur. Ama, Aron'a karşı, şu sorulmalıdır: Avrupa'nın "kendi değerler sistemi" neydi? Liberalizm bunlardan sadece biriydi ve başkaları da vardı. Avrupa'nın yirminci yüzyılı bunların çatışmalarının öyküsüdür.[6]

Öncelikle teşekkür borçlu olduğum kişiler, çalışmalarından yararlandığım diğer araştırmacılardır. Britanya üniversitelerindeki zorlu çalışmalarımda beni destekleyen kurum ve kişilere de teşekkür borçluyum. Bu kitap Sussex Üniversitesinin emsalsiz özendiricilikteki ortamında doğdu ve ben de Avrupa Çalışmaları Okulundaki, Tarih ve Uluslararası İlişkiler konu gruplarındaki meslektaşlarıma ve öğrencilerime yardımları için teşekkür ederim – özellikle müteveffa Christopher Thorne, Alasdair Smith, Nigel Llewellyn, Rod Kedward, John Röhl ve Pat Thane'e.

Bob Connor, Kent Mullikin ve North Carolina'daki Ulusal Beşeri Bilimler Merkezine, bana bu projeye başlama olanağı sağladıkları ve orada bir yıl geçirmemi sağlayan Annenberg Vakfına da teşekkür ederim. Dimitri Gondicas ve Princeton Üniversitesindeki Yunan Araştırmaları Programına da sürekli desteklerinden dolayı, Viyana'daki Institut für die Wissenschaften vom Menschen'e bu kitabı o kadar huzurlu bir ortamda bitirmeme olanak sağladıkları için, Barbara Politi ve

6 R. Aron, *The Century of Total War*, Londra, 1954, s. 325.

Walter Lummerding'e gerçekten olağanüstü konukseverliklerinden ötürü teşekkür ederim. Buradaki malzemenin bir kısmı daha önce *Daedalus* ve *Diplomacy and Statecraft* tarafından yayımlanmıştır. Bu dergilerin yayımcılarına bunları burada kullanmama izin verdikleri için teşekkür ederim.

Deb Burnstone en başından beri bu projeme güven verdi. O, Nikos Alivizatos, Bruce Graham, Dave Mazower, Michael Pinnock, Gyan Prakash, Pat Thane, John Thompson ve Joanna Weber bana destek ve cesaret verdiler ve birçok düzeltme önerdiler. Babamın 1940'lardan kalma anıları bana çok yardımcı oldu. Peter Mandler, entelektüel destek de içinde olmak üzere, bana her türlü değerli yoldaşlığı sağladı. Steve Kotkin söylemek istediklerimi ben söylemeden dile getirdi ve söylememi sağladı. Hepsine yürekten teşekkür ederim. Bu kitabı büyükannelerin en değerlisi olan Ruth Shaffer'a ve büyükbabamın, Frouma ve Max'in değerli anılarına ithaf ediyorum. Avrupa'nın yirminci yüzyıldaki öyküsü aynı zamanda onların da öyküsüdür.

BİRİNCİ BÖLÜM

Terkedilmiş Tapınak: Demokrasinin Yükselişi ve Düşüşü

> ... her taraftan demokrasi krizi –hattâ felaketi– sözlerinin duyulduğu bir dönemdi.
>
> Hans Kelsen, 1932[1]

> Özgürlük? Bu söz birçok kişinin gülümsemesine yol açar. Demokrasi? Parlamentolar? Parlamentolar hakkında kötü söz söylemeyen çok az kişi vardır...
>
> Francesco Nitti, 1927[2]

Cenevre'de 192– yılında toplanan bir "Tahtını Yitirmiş Hükümdarlar Kongresi"nde, Avrupa'nın bir zamanlar taç taşıyan başları, eski desteklerini yeniden kazanmaya çalıştılar. Ama çarpıcı çağrıları ("Bolşevik katliamı, Amerikan makineleşmesi, Asya'nın uyanan milliyetçiliği karşısında Avrupa kültürünü yalnızca monarşi koruyabilir... Avrupa seçimini yapmalıdır: Yok oluş ya da monarşi...") karşısında kulaklar sağır kaldı. Onlar da sonunda, günün modası uyarınca, Hint Okyanusu'ndaki küçük bir adada kendilerine bir Krallar Cumhuriyeti kurdular. Orada, büyük şaşkınlıklarına karşın, eski tebaaları tarafından unutuldular. "Monarşi tarihinin günbatımı" başlamıştı.[3]

Bunlar gerçek değil, Polonyalı yazar Alexander Wat'ın 1927'de yazdığı "Sürgündeki Krallar" adlı öyküsünde anlattıklarıdır. Ama I. Dünya Savaşı'nın getirdiği gerçek anayasal değişiklikler de daha az dramatik değildi. Bu "burjuva zaferi"yle, *ancien régime*, sonunda devrilmişti – sultanlar, paşalar, imparatorlar ve dükler iktidarsızlığa itil-

---

1 H. Kelsen, *La Démocratie: sa nature, sa valeur*, Paris, 1932, s. viii.

2 F. Nitti, *Bolshevism, Fascism and Democracy*, New York, 1997, s. 15.

3 "Kings in exile", A. Wat, *Lucifer Unemployed*, Evanston, Ill., 1990 içinde, s. 17-35.

mişti. I. Dünya Savaşı öncesinde, Avrupa'da yalnızca üç cumhuriyet vardı, 1918 sonunda ise on üç olmuşlardı. Bir Fransız yorumcunun yazdığı gibi, "bir Wilson'ın, Lloyd George'un, Clemenceau'nun, Masaryk'in, Beneš'in, Venizelos'un gözünde, Kayzer Wilhelm'in kaçışı ve İmparator Charles'ın gidişi, XVI. Louis'nin kaçışını tamamlamıştı... 1918, bir tür Avrupa 1792'siydi."[4]

Rusya, Avusturya-Macaristan, Hohenzollern Almanya'sı ve Osmanlı Türkiye'sindeki büyük otokratik imparatorlukların tamamen beklenmedik çöküşlerinin ardından, Paris Barış Anlaşması, parlamenter demokrasinin tüm Avrupa'da zirveye çıkmasına tanık oldu. Baltık Denizi'nden başlayıp Almanya ve Polonya'dan geçerek Balkanlar'a kadar uzanan bir demokrasi kuşağı, en yeni liberal ilkelere göre yazılmış yeni anayasalarla donatılmıştı. 1921 yılında klasik eseri *Modern Democracies*'de Britanyalı bilim adamı James Bryce, "normal ve doğal yönetim biçimi olarak demokrasinin evrensel kabulü"nden söz ediyordu.[5]

Ama liberalizmin ömrünün kısa olduğu görülecekti. Rus Devrimi ve komünist yıkımın hayaleti, gölgelerini Batı yönünde kıtaya yaydı. Siyasal kutuplaşma Avrupa'nın büyük bir kısmını iç savaşın eşiğine getirirken, demokratik değerler ortadan kayboldu. Birçok ülkedeki yönetici seçkinler kısa sürede, demokrattan çok komünizm karşıtı olduklarını kanıtladılar. Bu daha 1919'da, Macaristan'da devrimci Béla Kun yönetiminin devrilip yerine Amiral Horthy yönetiminin gelmesiyle ortaya çıktı. İtalya'da, liberal seçkinler 1922'de faşist bir hükûmetin oluşturulmasını desteklediler. Primo de Rivera İspanya'da yönetimi ele geçirdi; Portekiz'de cumhuriyet, profesör Salazar'ın diktatörlüğüne boyun eğdi. Bir hiperenflasyon ve siyasal istikrarsızlık döneminden sonra, Polonya parlamenter düzenden keskin bir dönüşle ayrıldı. 1929'daki Büyük Bunalım'ın başlamasıyla, hükûmetler birbiri ardına sağa kaydılar. Eğilim durulmayacakmış gibi görünüyordu. "Günümüz Avrupa diktatörlüklerinin sorunları incelendiğinde", demişti keskin

4 B. de Jouvenel, *Après la défaite*, Paris, 1941, s. 7.

5 James Bryce, *Modern Democracies*, i, New York, 1921, s. 4.

bir İspanyol yorumcu, "ilk öne çıkan özellikleri, iktidara gelmeleri ve orada kalmalarındaki kolaylıktır."[6]

1930'ların sonlarına gelindiğinde, parlamentolar kralların yolunu izleyecekmiş gibi gözüküyordu. Sovyetler Birliği'nin batısındaki hemen hemen her yerde sol ya kayboluyor ya da savunmaya çekilmek zorunda kalıyor, bütün temel siyasal tartışmalar sağda yapılıyordu. Etkili parlamenter düzen yalnızca kıtanın kuzey eteklerinde varlığını sürdürebiliyordu. 1934'te "demokrasiye karşı varolan tepki"nin çözümlemecilerinden biri, "Dünya savaşının yıkıntılarından kurtarılan toplumsal ve uluslararası durulma ümitlerinin üzüntü verici bir şekilde yanılgıya dönüşmesi karşısında, en cesur olanların en derin cesaret kırıklıkları yaşadığı bir dönemde yaşıyoruz", demişti. Daha 1925'te, Alman hukukçusu Moritz Bonn "Avrupa demokrasisindeki kriz"den söz ediyordu; 1931'de, Eustace Percy "Demokrasinin Sınavı"nı görüyor, H. G. Wells ise, "Demokrasi Sonrası"nı düşünüyordu. İspanya iç savaşının ortasında, Salvador de Madariaga, "Bu özgürlüğün sonu mu?" diye soruyordu. Profesör William Rappard Cenevre'de, "demokrasinin modern dünyada görünürde kazandığı zaferin ardından, bu krizin uygar insanlığı tamamen hazırlıksız yakaladığını", yazmıştı.[7]

1940 yazında Almanlar gelirken, Paris'te oturmakta olan liberalizm-karşıtı Bertrand de Jouvenal, 1918'deki "burjuva zaferi"nden sonra, "bir sürü parlamento" yaratan "hukukçu yığını"ndan söz ediyordu; dediğine göre, insanlar, "ancak yavaşça 1919-1920'nin büyük burjuva parlamentarizmi dalgasının geçtiğini" fark etmişler ve "karşı konulmaz gibi görünen bu akımın yerine, daha otoriter bir başkası ortaya çıkmıştı." Avrupa'daki parlamenter demokrasinin nihai yıkımı gibi görünen şeyle karşı karşıya olan Jouvenal'e göre, cumhurbaşkanlı-

---

6 F. Cambo, *Les Dictatures*, Paris, 1929, s. 98.

7 V. M. Dean, "The attack on democracy", Dean *v.ö.*, *New Governments in Europe: The Trend towards Dictatorship*, New York, 1934 içinde, s. 15; M. J. Bonn, *The Crisis of European Democracy*, New Haven, Conn., 1925; Eustace Percy, *Democracy on Trial*, Londra, 1931; H. G. Wells, *After Democracy: Addresses and Papers on the Present World Situation*, Londra, 1932; S. de Madariaga, *Anarchy or Hierarchy*, New York, 1937; s. 14; W. E. Rappard, *The Crisis of Democracy*, Chicago, 1938, s. 2-3.

ğı, senato, meclis gibi kurumlar, artık "hukuk fakültelerinin fantezileri" gibi gözüküyordu.[8]

Bugün, iki savaş arasındaki demokrasi deneyini getirdiği yenilikler açısından görmek zordur: ama yine de demokrasinin Avrupa'ya uyduğunu kuşkusuz *varsayamayız*. Her ne kadar demokrasinin Soğuk Savaş'taki zaferinin, Avrupa topraklarında sıkıca kök salmışlığı anlamına geldiğini düşünmek hoşumuza gitse de, tarih bize bunun böyle olmadığını söylemektedir. 1918'de muzaffer olmuş, yirmi yıl sonra neredeyse ortadan kaybolmuştur. Taraftarları çok ütopyacı, çok ihtiraslı, sayıca çok az oldukları için, bir siyasal kriz ve iktisadi karışıklık sırasında belki de çökmeye mahkûmdu. Anayasal haklara odaklanması ve toplumsal sorumlulukları göz ardı etmesiyle, sık sık 20. yüzyıldan çok 19. yüzyıla uygunmuş gibi durmaktaydı. 1930'larda, göstergeler Avrupalıların çoğunluğunun onun için savaşmak istemediği yönündeydi; modernliğin sorunlarıyla başa çıkacak dinamik, demokratik olmayan seçenekler vardı. Avrupa, geleneklerine o kadar yabancı olmayan, toplum, sanayi ve teknolojinin örgütlenmesinde de daha verimsiz olmayan başka, otoriter siyasal düzen biçimleri bulmuştu.

ANAYASALARI YAPMAK

1908 yılında, Osmanlı kenti Selânik'te yaşayan birisi, "Anayasa o kadar güzel bir şeydir ki, ne olduğunu bilmeyen bir eşektir", demişti. 19. yüzyıl boyunca, anayasal yönetim talebi, orta sınıfın siyasal reform taleplerinin temelini oluşturuyordu ve bu talep, I. Dünya Savaşı'nın başlamasından önceki on yılda hız kazandı, Avrupa'daki imparatorluklarda yayıldı, St. Petersburg'a, İstanbul'a ve Balkan monarşilerine sızdı.

İtilaf devletleri ve ABD'nin 1918'deki zaferinin ardından, anayasal reform talepleri Orta ve Doğu Avrupa'ya yayıldı. Almanya yenildiğinde, Polonya ve Baltık ülkeleri bir an bile yitirmeden liberal ihtiraslarını ifade etmeye ve uygun demokratik anayasalar yazmaya başladılar. Sabık Habsburg İmparatorluğu'ndan kopan bölgeler benzer

8 De Jouvenel, *a.g.e.*, s. 7-8, 229.

dönüşümler geçirdiler. 1918 Kasım'ında, geçici bir anayasayla Avusturya'nın "demokratik bir cumhuriyet" olduğu ilan edildi. Milliyetçi Çek önderler, 1918 Ekim'inde Paris'te Çekoslovak devletinin bağımsızlık bildirisini ilan ettiler. "Modern demokrasi ideallerini kabul ediyoruz ve onlara bağlı kalacağız, çünkü bunlar yüzyıllarca ulusumuzun idealleri olmuştur," dediler. "Başkan Wilson'ın ortaya attığı Amerikan ilkelerini kabul ediyoruz: Özgür insanlık –ve ulusların eşitliği– ilkelerini ve güçlerini yönetilenlerin muvafakatından alan yönetim ilkelerini." 1920 başlarında, Çek ulusal meclisi demokratik bir cumhuriyet anayasasını kabul etti.[9]

Kuşkusuz, Avrupa'daki demokrasinin geleceğinin anahtarı -yüzyıl boyunca da olacağı gibi– Almanya'ydı. Kayzer sürgüne gitmeye zorlandı ve anayasa yandaşı Baden Prensi Max önderliğinde kurulan liberal geçiş rejimi kısa süre sonra, sosyal demokrat önder Friedrich Ebert'in şansölyeliğinde tüm siyasal sistemin baştan aşağı demokratikleşmesine yol açtı. 1919'da genel seçimler sonucunda bir Ulusal Kurucu Meclis seçildi; altı ay sonra kabul edilen anayasanın ilk maddesi şöyle diyordu: "Reich bir cumhuriyettir. Tüm siyasal yetki halktan kaynaklanır." Aynı zamanda Bolşevik örneğinden esinlenerek kurulan emekçi ve asker konseyleri de parlamenter düzenin üstünlüğünü kabul etmeye zorlandılar.

Böylece, milliyetçi paramiliterlerin, haydutların, radikal köylülerin ve Bolşevik yanlılarının eski düzenin yıkılmasını sömürmeye çalıştıkları savaş sonrası Orta Avrupa'sının kaos ve karmaşası içinde, orta sınıftan avukatlar ve politikacılar yeni, demokratik, anayasal bir düzenin temellerini atmaya çalışıyordu. 1929 yılındaki araştırması *Les Constitutions de l'Europe nouvelle*'de, (Yeni Avrupa'nın Anayasaları – ç.n.) Rus-Fransız bilim adamı Mirkine-Guetzeviç, aralarında Danzig serbest kenti, Vatikan, Prusya ve Bavyera da bulunan yirmi iki ayrı vakayı incelemiştir. Savaş sonrasının bu ilk delişmen on yılında, hukukçu, kraldı. Üniversite profesörleri olağanüstü etkiye sahipti, Alman-

9 M. W. Graham, *New Governments of Central Europe*, Londra, 1924; s. 604 vd.

ya'da Hugo Preuss ve Avusturya'da Hans Kelsen, kuramlarını kendi ülkelerinin anayasalarında uygulamaya dönüştürdüler.

Esin kaynağı olarak Fransa, ABD, İngiltere ve İsviçre gibi yerleşik liberal siyasal sistemleri incelediler. Ama, gerçekten temsili ve kapsamlı demokrasiler oluşturma hevesleriyle, bunların da ötesine geçtiler. Çalışmaları, kamu hukuku ve onun siyaset ve toplumla olan ilişkilerindeki en modern öğretileri yansıtıyordu. Temel amaçları –önde gelen bir yorumcunun sözleriyle– siyaseti yasanın emrine vermek, gücü "rasyonalleştirmek" ve toplumsal ve siyasal yaşamın her yönünü belirgin anayasal önlemlerle ele alarak, eski feodal düzenin tutarsızlıklarını ve irrasyonel kalıntılarını temizlemekti.[10]

Kuşkusuz, sonrasında, demokratik kurumların çöküşünde hukukçular suçlandı. Saf, gerçekçilikten uzak ve "siyasal uygunluk"tan çok "yasal kusursuzluk" aramaya eğilimliydiler. Siyasetin yerine yasayı koymak, 1918 sonrası Orta Avrupa'nın keskin bir şekilde kutuplaşmış ortamında oldukça hayalci bir amaçtı. Eleştirmenler, böylesi ulvi ve ütopyacı projelerin gerçek yaşama uygulanamayacak siyasal yapılar ürettiğini söylediler. Bu suçlamalar, iki savaş arasındaki istikrarsızlığa neden olan birçok farklı etmeni göz ardı ediyordu – iktisadi kriz, toplumsal çalkantı, Paris Barış Anlaşması'nın eşitsizlikleri. Ama hiç olmazsa savaş sonrası anayasal düzenlemelerin gerçek önemini ve yeniliğini kabul ediyorlardı.[11]

Yeni anayasaların çoğu, demokratik, milliyetçi ve cumhuriyetçi karakterlerini vurgulayarak başlıyordu. Bu nedenle, 1920 Avusturya anayasasının 1. maddesi, "Avusturya bir cumhuriyettir. Egemenlik halkındır", der. Litvanya anayasası şöyle başlar: "Litvanya devleti bağımsız demokratik bir cumhuriyettir." Egemenlik genellikle "halk"ındır; ama bazılarında, örneğin Polonya, Serbest İrlanda (1922 anayasası) ve Yunanistan'da, "ulus"a aittir. Sırpların, Hırvatların ve Slovenlerin krallı-

10 B. Mirkine-Guetzeviç, *Les Constitutions de l'Europe nouvelle*, Paris, 1929, 25.

11 A. J. Zürcher, *The Experiment with Democracy*, New York, 1933, s. viii.

ğının 1921 anayasasında, umutla ve ısrarla şöyle denmiştir: "Krallığın tüm tebaası için bir tek milliyet vardır"; Çekoslovaklarınki de hemen hemen aynıdır. Weimar anayasası, benzer şekilde, "ulusun kendi kendini örgütleyen bir halk olarak öz-bilinci"ne olan inancı ifade eder.

19. yüzyıl boyunca burjuva siyasal yaşamı, otokratik hükümdarlara ve onların kişisel yönetim sistemlerine karşı verilen mücadele çevresinde döndüğü için, yeni anayasalar da doğaldır ki, ağırlıklı olarak yürütmenin otoritesine duyulan güvensizliği yansıttılar. Güç, ağırlıklı olarak yasamada yoğunlaştı. Yeni anayasalar, yürütmenin çalışmalarını denetleyecek parlamento komitelerine yer verdi ve yürütme hakkında güvenoylaması yapılmasının koşullarını koydular. Bazı durumlarda, hükûmetteki bakanların başbakan ya da devlet başkanı değil, parlamento tarafından atanmasına karar verildi. Parlamentonun bu şekilde öne çıkması, ileride göreceğimiz gibi, yeni demokratik düzenlemelerin karşıtlarının esas eleştiri konularından biri oldu.[12]

Mümkün olduğu kadar modern ve açık bir demokrasi yolundaki aynı arzu, sık sık da halk iradesini en iyi biçimde yansıtabilmek için nispi temsil sisteminin benimsenmesine neden oldu; aynı nedenle, referandumlar da popüler olmuştu. Karışık yerel yasal uygulamaları ve teamülleri "akılcı" bir şekle sokmak ve ulusal bir yasalar bütünü oluşturabilmek için, birçok anayasa açık bir şekilde yerel yönetimlerin yetkilerini belirlemeye ve kısıtlamaya ve merkezi devletin yetkilerini artırmaya çalıştı. Polonyalı ve Hırvat hukukçuların yerel yönetimlerin yetkilerini koruma önerileri reddedildi. Ne de olsa, Wilson'ın mirası, sadece demokrasiyi değil, ulusal kendi kaderini tayin hakkını da kapsıyordu ve güçlü bir Alman azınlık karşısındaki Çeklere, Ukraynalı azınlıklar karşısındaki Polonyalılara ve Yugoslavya'daki Sırplara güçlü merkezi otorite fikri çekici gelmişti. Sadece Almanya ve Avusturya'da yeni devlet üniter değil federal bir temel üzerine inşa edildi, ama bu da uzun mücadeleler sonucunda sağlandı ve pek de uzun ömürlü olmadı. Gerçekten de, Hitler ve Dollfuss, iktidarı kuşkuya yer vermeyecek biçimde merke-

12 Mirkine-Guetzeviç, *a.g.e.*, s. 16-21.

zileştirmeden önce bile, Almanya ve Avusturya'daki merkezi yönetimler, maliye ve refah yasalarında özel yetkilerini kullanmaya başlamıştı.

Yeni anayasaların on dokuzuncu yüzyıl liberal değerlerinden en keskin ve en çarpıcı şekilde ayrıldıkları nokta, siyasal ve sivil özgürlükler konusundaki hakları, sağlık, refah, aile ve toplumsal güvenlik alanlarına da yaymalarıydı. Vaadleri ve istekleriyle yeni toplumsal politikaların amaçları, yalnızca sosyal demokratların savaşın sonunda iktidarı ellerinde bulundurdukları Almanya ve Avusturya gibi ülkelerde değil, "insanın toplumsal hakları"ndan söz edilen Romanya'da, hattâ toprak reformuyla toplumsal ve iktisadi yasalara duyulan gereksinimden söz edilen Sırp, Hırvat ve Slovenlerin krallığı anayasalarında yer almıştı. İspanyol anayasası ülkenin "her sınıftan emekçinin demokratik bir cumhuriyeti" olduğunu ilan etmişti ve kişisel mallara "toplumsal kullanım için" el konulabileceğini karara bağlamıştı.[13]

Bu ve başka konularda, yeni anayasalar onları hazırlayanların farklı siyasal kaygılarını yansıtıyordu. Bir taraftan, klasik 19. yüzyıl liberalizminin ifadesiydiler; diğer taraftan ise I. Dünya Savaşı'nın etkisiyle halk arasında güçlenen "gerçek sosyal demokrasi" taleplerini karşılamaya çalışıyorlardı. Bu sosyal demokrat gündem açıkça Rusya'da olanlara bir yanıt oluşturuyordu ve kitleleri Bolşeviklikten uzaklaştırıp parlamentarizme yanaştırmaya çalışıyordu. Weimar anayasasının taslağını yazan ve bunu Almanya'nın Bolşevikleşmesini karşılayacak bir dalgakıran gibi gören Hugo Preuss, "ya Wilson ya da Lenin", demişti. Böylece yeni anayasalar, eski usul parlamentarizmle, savaşın yıkımından doğan modern kitle toplumunun güncel baskılarını uzlaştırmaya çalışıyordu. İleriye bakan bir iyimserlikle yeni kaygıların bir karışımı olarak, demokrasinin savunucularının –Avrupa burjuvazisi– çapraşık savaş sonrası durumunu yansıtıyordu.[14]

---

13 *A.g.e.*, s. 9, 34-5; B. W. Diffie, "Spain under the Republic", V. M. Dean *v.ö.*, *New Governments in Europe*, *a.g.e.*, içinde, s. 404-5.

14 E. Kennedy, "Introduction", s. xxi, çev. C. Schmitt, *The Crisis of Parliamentary Democracy*, Cambridge, Mass., 1987 içinde adı geçen Hugo Preuss.

AVRUPA'NIN İÇ SAVAŞI

17 Mart'taki geçici hükûmetin başbakanı Prens Lvov, "Rus halkının ruhunun, doğası gereği evrensel demokratik bir ruh olduğu ortaya çıkmıştır", demiş ve eklemişti: "Yalnızca tüm dünyadaki demokrasiyle birleşmeye değil, onun önünde gitmeye ve özgürlük, eşitlik ve kardeşlik ilkeleri uyarınca insanlığın ilerlemesine önderlik etmeye de hazırdır."[15]

1917'nin büyük bir kısmında, Rusya'nın Avrupa'nın demokratik devrimindeki ilk zafer olacağı sanıldı. Eski otokrasinin yıkılmasına katılan tüm ilgili taraflar, kazandıklarını monarşinin geri dönüşünden korumaya çalışıyorlardı: 1917 başlarında demokrasi dört nala ilerliyordu ve eğer ortada bir düşman varsa, bu Bolşevikler değil, kuşkusuz Romanoflar'dı. Lenin de içlerinde olmak üzere sol, Marksist kurama göre gerek duyulan "burjuva düzeni" dönemini artık başlatmak üzere bir kurucu meclis için bastırıyordu. Ekimde, Bolşevikler iktidarı ele geçirene kadar, gerçekleştirmekte oldukları devrimin "demokratik burjuva" mı yoksa "sosyalist proleter" mi olduğuna karar veremediler.

Çarlık bir taraftan yıkılırken, 1917-18'de ayrılan Ukrayna ve Fin meclisleriyle sürdürülen mücadele, onların ikinci ihtimale yönelmelerini sağladı. Daha da önemli olan, kurucu meclis seçimlerinin sonuçlarıydı, burada sol galip çıkmış, ama toplam oyların dörtte birinden azını ve milletvekili sayısı olarak da sosyalist devrimcilerin kazandığının yarısından azını kazanan Bolşevikler, ciddi bir yenilgiye uğramışlardı. Seçmenin kendilerini reddetmesi karşısında, Lenin konumunu ayarladı: *Kurucu Meclis Tezleri*'ne göre, "bir burjuva cumhuriyetinde kurucu meclisin en yüksek demokratik ilke biçimi olduğu" doğruydu; ama, artık öyle gözüküyordu ki, "devrimci sosyal demokrasiye göre... bir Sovyetler cumhuriyeti daha yüksek bir demokratik ilke biçimiydi." Meclis "burjuva karşı devrimi"nin çağdışı simgesi olmuştu; üyeleri "başka bir dünyanın insanları" olarak defterden silinmişti. Lenin 1918'de meclisin toplanmasına engel olmadı, ama açıldıktan bir

15 O. Figes, *A People's Tragedy: The Russian Revolution, 1891-1924*, Londra, 1996, s. 355'te adı geçen Lvov.

gün sonra, zor kullanarak kapattı. Daha ılımlı sosyal demokratlara göre bu kötü Marksizm'di, ama Lenin pek umursamadı.[16]

Onun zaferi, daha sonra Mussolini sağının zaferinde olduğu gibi, aslında liberalizmin başarısızlığının sonucuydu. Rusya'nın liberalleri, kökleri derinlerde olan bir toplumsal krizin, "halk"a anayasal özgürlükler vererek çözülebileceğini varsayma hatasını ilk yapanlar olmuştu, ama sonuncu olmayacaklardı. "Halk"ın –özellikle de Rusya'nın askere alınmış on beş milyon köylüsünün– istediği bu özgürlükler değildi. Onlar daha çok barış ve toprakla ilgileniyorlardı ve liberaller bunların hiçbirini vaat etmemişti; tıpkı ülkenin kentsel emekçi kesimine de vaat edebilecekleri pek bir şey olmadığı gibi. Fabrikalarda, tarlalarda ve kışlada, toplumsal düzen yıkılıyordu ve Rus politikasındaki orta alan yok oluyordu. Troçki'nin Kızıl Muhafızları Petrograd'da iktidarı ele geçirmeden çok önce, Kerenski'nin geçici hükûmeti içi boş bir kabuğa dönüşmüştü bile.

Ama, Rusya'nın anayasa taraftarlarının umutları sönmedi ve 1918 Haziran'ında Samara'da kısa ömürlü bir Kurucu Meclis Üyeleri Komitesi oluşturdular. İç savaşın sonunda, "burjuva karşı devrimcileri" Paris'te kalıntı bir Kurucu Meclis Üyeleri Asamblesi oluşturdular; ama halkın çoğunluğunun anayasal özgürlükler değil, sosyo-ekonomik dönüşümler, ulusal birlik, kararlı devlet müdahalesiyle yasasızlığa, toplumsal anarşiye son verilmesini istediği –adı artık Sovyetler Birliği olmuş olan– ülkenin güç dengelerinde bir etkileri kalmamıştı. Böylece, liberalizmin savaş sırasındaki ilk zaferi olan Rusya, aynı zamanda ilk ve en korkutucu yenilgisine de sahne olmuştu.

Bolşeviklerin ellerinde, anayasacılık bile burjuvaziye karşı kullanılabiliyordu: Neden "onların" anayasa biçimi son söz olsundu? Belki de modası geçmişti, sınıf ayrılığıyla kirletilmişti ve daha moderniyle değiştirilmesi gerekiyordu? 1917 Aralık'ında Lenin ısrarla "halka, çıkarlarının demokratik kurumların çıkarlarından daha yüksek olduğunu söyleyeceğiz" diyordu. Kurucu Meclis'in dağıtılmasından kısa

16 J. Burbank, "Lenin and the Law", *Slavic Review 1* (1995), s. 23-44.

bir süre sonra, meclisin "ölü burjuva parlamentarizmi"ni, "proleter, basit, birçok bakımdan düzensiz ve eksik ama canlı ve hareketli Sovyet aygıtıyla" karşılaştırıyordu. Ve onun Ezilen ve Sömürülen Halkın Hakları Bildirgesi temelinde, 5. Sovyet Kongresi, Federal Rus Cumhuriyeti'nin kendi anayasasını kabul etti. Bu belgeyle kongre, sömürüye son vererek, burjuvaziyi "tamamen ezerek" ve iktidarı Sovyetler aracılığıyla ifade edilen emekçi halka devrederek sosyalizmin yaratılmasını amaçlıyordu.[17]

Bu yeni devlette yurttaşlık hakları –hiç olmazsa kuramsal olarak– cinsiyet ve doğum yeriyle kısıtlanmamıştı, böylece kadınlar ve bazı yabancılara oy hakkı verildi. Ama toplumsal altyapıya göre, "kentsel ve kırsal proletarya" ve "en yoksul köylüler" lehine kısıtlanmıştı: en azından yedi sınıf insan –rantiyeler, papazlar ve tüccarlar– oy hakkına sahip değildi. Üstelik, yasadaki tüm haklar koşulluydu: Eğer sosyalist devrime karşı kullanılırlarsa, hükûmet tarafından geri alınabiliyorlardı. 1919 Aralık'ında, menşevik Martov devrimin sürekli kendi anayasasını çiğnemesini eleştirdiğinde, Lenin, Martov'un istediğinin "burjuva demokrasisine dönmekten" başka bir anlama gelmediğini söylemiş ve "hem terör hem de Çeka'nın... vazgeçilmez" olduğunda ısrar etmişti. Bir yıl sonra Lenin, daha da netti. "Bilimsel terim olarak 'Diktatörlük'ün anlamı," diye yazmıştı, "hiçbir yasa tarafından engellenmeyen, herhangi bir kural tarafından kesinlikle kısıtlanmayan ve sadece güce dayanan otoriteden ne eksik ne de fazladır." Böylece, Stalin'den çok daha önce, komünist yönetimin mutlakiyetçi karakteri ifade edilmiş oldu; rejim yasanın, "burjuva"ların güçlerin ayrılığı ilkesiyle tutarlı olmayan, Çarlık döneminde olduğu gibi idari bir kavramsallaştırmasını korumuş oluyordu. Kuşkusuz komünist yönetim hem Çarlık döneminden, hem, daha da önemlisi, Avrupa'daki anayasal ye-

17 Oylama için, bkz. O. Radkey, *Russia Goes to the Polls*, (Ithaca, NY, 1990 baskısı), bölüm 2; E. H. Carr, *The Bolshevik Revolution, 1917-1923*, cilt 1 (Londra, 1986, ed. n.), s. 116, 191 vd.; I. Getzler, "Lenin's conception of revolution as civil war", *Slavonic and East European Review*, 74: 3, Temmuz 1996, s. 469-72; Z. Zik (der.), *Ideas and Forces in Soviet Legal History*, New York, 1992, no. 78.

niliklerden, kitlelerin sosyo-ekonomik yararlarına –kamusal konutlar, sağlık hizmetleri ve eğitim, liberal evlilik ve boşanma yasaları– klasik kişisel haklardan daha fazla önem vermesiyle ayrılıyordu. Ama aynı komünist yönetim, bir devrimci politika olarak iç savaş kavramı ile de farklılık ifade ediyordu. Burada devlet terörü, sınıf mücadelesinin bir aracı olarak özel bir rol oynamaktaydı.[18]

Oysa Sovyet sisteminin gelişmesinin Avrupa'nın geri kalanı üzerinde, 1918'de olası görüldüğü kadar ani bir etkisi olmadı. Batı'nın Rusya'daki iç savaşa müdahalesi, komünist rejimi yıkmayı başaramadı. Öte yandan Avrupa'da da, çok korkulan devrim ya gerçekleşemedi ya da kolaylıkla bastırıldı. Avrupa'yı 1918-19'da İskoçya'dan Adriyatik'e kateden bir Sovyetler, grevler, ayaklanmalar ve karışıklıklar dalgasına, Almanya'daki sokak çatışmalarına ve Finlandiya'daki kanlı iç savaşa karşılık, Rusya haricinde Bolşevik rejiminin kısa bir süre için de olsa iktidarı gerçekten ele geçirdiği yalnızca bir tek ülke oldu, ki bu da Macaristan'dı. Rusya'da olduğu gibi, sonuç iç savaştı, ama devamı çok farklı oldu.

1919 başlarında, Kont Mihaly Karolyi'nin liberal rejimi Bela Kun adında bir Bolşevik sempatizanı tarafından yıkıldı, o da hemen bir Sovyet cumhuriyeti ilan etti. Ama Kun Budapeşte'yi yalnızca birkaç ay elinde tutabildi. Romanya ordusu, itilaf devletlerinin de desteğiyle, Macaristan'ı işgal etti ve komünistler kaçtı. 1919 sonbaharında, eşraf sınıfı Amiral Horthy'nin naipliğinde iktidara geçti, şüphelenilen radikallere karşı bir terör rejimi kurdu ve itilaf devletlerince çabucak tanındı.

İlk başta, Amiral Horthy'nin –komünizm ve demokrasi karşıtı– sağ kanat rejimi, demokratikleşmenin giderek geliştiği bir dönemde, Avrupa feodalizminin son nefesini andıran bir anormallik gibi görünüyordu. Ama zaman gösterecekti ki, bu yalnızca geçmişin bir kalıntısı değil, aynı zamanda geleceğin de bir görünüşüdür: Demokrasi, komü-

18 H. Shukman (der.), *The Blackwell Encyclopaedia of the Russian Revolution*, Oxford, 1988, s. 192-3; Carr, *a.g.e.*, s. 182.

nizm ve faşizm ikizinin aşırılığı arasında giderek daha fazla sıkışacaktır. Bu yeni otoriter modeller, kısa bir süre sonra Versay liberalizminin üstünlüğüne meydan okuyacaktı.

BURJUVA KUŞKULARI

Yönetici seçkinlerin, köylülerle emekçilerin iktidarı ele geçirmek üzere el ele vermelerinden çekindikleri bir dönemde, Avrupa'daki demokratik devletlere destek sağlayacak en önemli araç toprak reformuydu – bir diğer deyişle burjuva toplumunu Bolşeviklerin özel mülkiyeti tamamen ortadan kaldırmaları tehlikesinden kurtarmak için, aristokrasinin feda edilmesi. Böylece tüm Orta ve Doğu Avrupa'da, yeni bir köylü küçük toprak sahibi sınıfı yaratmak üzere, büyük araziler parsellendi. Bunların genelde bağımsız, demokratik ama muhafazakâr ve komünizmin propagandasına karşı bağışık olduğu düşünülüyordu.

Ama böylesi bir siyasal proje, ancak hükûmet toprak sahiplerinin ellerindeki toprağa el koymaya hazırsa işleyebilirdi. Baltık devletlerinde, Çekoslovakya'da ve bir dereceye kadar da Balkanlarda olduğu gibi, eğer büyük topraklar bir etnik azınlığın elindeyse, politikacılar toprak reformu konusunda rahat davranabiliyordu ama büyük toprak sahiplerinin reform hareketini daha doğmadan boğduğu Macaristan ya da toprak sahiplerinin hükûmetle aralarının iyi olduğu İtalya için aynı şeyler söylenemezdi. Weimar Almanya'sında, Doğu Elbe Junkerleri (Prusyalı ayrıcalıklı toprak sahipleri – ç.n.) reformcu Şansölye Brüning'i "tarım Bolşevikliği"yle suçladılar. İspanya'da ise, tarım reformu iç savaşın doğmasında kuşkusuz büyük bir rol oynamıştır.

1918-19'un devrimci dalgası, gerçekten de toprak sahibi köylülerin siyasal muhafazakârlıklarını gösterdi. Bolşevik yanlısı gruplar iktidar mücadelesini kentlerde –Berlin, Münih, Viyana, Budapeşte– verdiler. Avrupalı Bolşevik yanlılarının gücü, grevler, fabrika işgalleri ve gösterilerle, kentlerde –1920'de Torino'da olduğu gibi– görüldü. Eksikleri –savaş zamanı Rusya'sı dışında– kırsal halkı etkileme gücüydü. Avrupa'da, Rusya'da olduğu kadar sefil koşullarda yaşayan köylülere rastlamak çok zordu. Birçoğu –kısmen Bulgar tarım toplumu dışında–

siyasal radikallikle ilgilenmiyordu. Rus devrimi, yalnızca Po vadisi, Endülüs'ün büyük çiftlikleri ya da Macaristan'ın Büyük Ovası gibi topraksız tarım emekçileri bulunan yerlerde ses getirdi. Avusturyalı küçük toprak sahipleri Kızıl Viyana'yı reddederken, İtalyan *braccianti* (emekçiler – ç.n.) güçlü sosyalist birlikler kuruyordu. Bu kırsal hoşnutsuzluğu, ellerindeki tek demokratik araç olan toprak reformu ile söndürmeye istekli olmayan İtalyan siyasal seçkinleri, güce başvurdular. Tarımsal iç savaş, Mussolini'nin yolunu açıyordu.

İtalyan faşizminin 1920'lerin başlarındaki yükselişi, Avrupa'da demokrasinin yıkılışı için yeni anayasaları suçlayan eleştirmenlere öğretici bir karşı örnek oluşturur. Ne de olsa, Mussolini başbakan olduğunda, Carlo Alberto'nun 1848 tarihli *Statuto*su, hâlâ devletin anayasal temelini oluşturuyordu. Savaş sonrası İtalya'nın sağladığı, halkın hoşnutsuzluğu ve siyasal istikrarsızlık karşısında, zayıf ve kararsız bir liberal görüntü ve aşağı-yukarı gönüllü bir şekilde iktidarın sağa terk edilmesiydi.

1922 Ekim'inde kral, Mussolini'yi bir hükûmet oluşturmaya davet ettiğinde, faşist hareket hâlâ görece olarak zayıftı. İktidara gelmelerine yardımcı olan, Roma'ya yaptıkları –gülünç denemese de– melodramatik yürüyüşün bıraktığı etkiden çok, 1919 seçimlerinde ilk kez uygulanan erkeklere genel oy uygulamasıyla oluşan yaygın sosyalizm korkusuydu. Çok sayıda polis, kamu görevlisi, yargı ve parlamento üyesinin faşizme bu kadar sıcak bakmasının nedeni bu korkuydu. Mussolini'nin ilk hükûmeti, diğer partilerin üçüyle kurduğu bir koalisyondu. Onların, özellikle de liberallerin desteği olmasa, Mussolini'nin hükûmet kurması olanaksızdı. Yine onların, sosyalistlerin de katıldıkları desteği olmasa, hükûmetinin meclisi denetim altına almasını da sağlayan, 1923'teki seçim reformunu geçirtmesi olanaksız olurdu.

Aslında 1925'e kadar, Duçe'nin daha radikal destekçileri, faşizmin eski düzenle uzlaşması karşısında duydukları hoşnutsuzluğu ifade ettiler. Muhafazakâr Gaetano Serventi, *Ascesa della democrazia europea e prime reazioni storiche* (Avrupa'da Demokrasinin Yükselişi ve İlk Tarihsel Tepkiler) adlı kitabında, yalnızca savaş sonrası demokrasiyi "dünyada Avrupa değerlerinin hızlı ve ilerleyen bozulması" olarak suç-

lamakla kalmadı. Belki de daha az öngörülebilecek bir şekilde, "parlamenter faşizm" olarak adlandırdığı şeye, "demokratik bir sistem içinde canlılığının varolabileceğini sandığı" için saldırdı. Benzer şekilde, İspanyol eleştirmen Francisco Cambo, Mussolini'yi, parlamentarizmle, geçmişten gerçekten devrimci bir şekilde kopma fırsatını kaçırdığı için uyardı. Böylesi eleştirilere, devrimci yenilenme çağrılarının 1925-6'daki sözümona "ikinci dalga"ya neden olduğu faşist hareketin içinde de rastlandı. Ve işte o zaman, taşrada valilerin yetkilerini artıran, rejimi eleştirenlerin yurttaşlık haklarını kaldıran, muhalefet partilerini bastıran ve basın özgürlüğüyle yurttaşlık haklarına saldıran yasalar çıkartılmaya başlandı. 1920'lerin başlarının akışkan siyasal ortamında, faşizm de, en azından demokrasi kadar, önünü görmeye çalışıyordu.[19]

Bunu izleyen dört yılda, faşist devletin ana hatları da belirginleşmeye başladı. Geçmişin bazı özellikleri korundu: Kral devletin başında kaldı (ama yetkileri kısıtlanmıştı), parlamento etkisiz tartışmalarını sürdürdü. Taşrada polis gücünün geniş çaplı kullanımı da, liberaller zamanında olduğu gibi vazgeçilmezdi. Böylece, faşizm bazı açılardan liberal öncellerinin izinden sessizce yürüdü ve savaş sonrası kitle demokrasisi, uzun seçkinler yönetimi tarihinde kısa bir ara gibi durmaya başladı.

Faşizmin liberalizmden en farklı yanı, otoriter devleti samimi bir şekilde savunmasıydı. Romalıların otorite imgesi olan *fasce*'si (eski Roma'da, bir demet çubuğa sarılı bir şekilde başyargıcın önünde, otoritenin simgesi olarak taşınan balta – ç.n.) hareketinin simgesi olarak seçmiş olan Mussolini, "disiplin kesinlikle sağlanmalıdır", diyordu. "Kabul edilmediği takdirde, dayatılır." Bireysel ve kamusal haklar, sert bir şekilde engellenmişti. Şiddet ve eylemin erdemleri yüceltiliyor, parlamento ise etkisiz ve yararsız tartışmalardan dolayı suçlanıyordu. Duçe'nin benzersiz üslûbuyla belirttiği gibi:

---

19 G. Serventi, *Ascesa della democrazia europea e prime reazioni storiche*, Roma, 1925, 358; F. Cambo, *Autour du fascisme italien*, Paris, 1925, s. 196; ayrıca bkz. F. Lyttelton, "Fascism in Italy: the second wave", G. Mosse ve W. Laqueur (der.), *International Fascism, 1920-1945*, New York, 1966 içinde, s. 75-101.

> Faşizm, demokrasideki geleneksel siyasal eşitlik yalanını, toplu sorumsuzluk ruhunu ve mutluluk ve durmadan ilerleme efsanesini reddeder... gerçekte, bu yüzyılın birçok öğretisinden yalnızca biri olan liberalizmin son yüzyıldaki önemini abartıp onu ezeli ve ebedi bir din olarak ilan etmekten kaçınılmalıdır... Liberalizm artık terk edilmiş tapınağının kapılarını kapatmak üzeredir... Bu yüzden günümüzde tüm siyasal denemeler anti-liberaldir ve onları tarihten kovalamaya çalışmak tamamen gülünçtür: sanki, tarih liberalizm ve profesörler için bir av sahasıymış gibi, sanki liberalizm uygarlıktaki son ve eşsiz sözmüş gibi... Yaşadığımız yüzyıl otoritenin yüzyılıdır, sağın yüzyılı, faşist bir yüzyıl.[20]

Liberal bireycilik karşısındaki saldırılarıyla, faşizm devrimci sonuçları olan bir toplumsal proje önerdi: Yaşamı kamusal ve özel alan olarak ayıran burjuva bölümlenmesinin yerine, siyasetin topyekûn bir deneyim olarak yaşandığı "totaliter" bir kavramsallaştırma konulacaktı: "Siyaseten faşist olup... okulda, aile çevresinde, işyerinde faşist olmamak diye bir şey yoktur." Duçe'nin iktidarda kaldığı uzun dönem boyunca yer alan pek çok yön değişikliği ve dönüşe rağmen, faşizmin en azından bu unsurları hiç değişmemiştir.[21]

Dış tepkiler genelde olumluydu, dış gözlemciler İtalya'nın parlamenter yönetiminden pek de etkilenmemişti ve Mussolini'nin başarılarını onaylamalarının satır aralarında, genellikle modern dünyadaki parlamenter demokrasinin etkinliği konusundaki genel huzursuzluk okunuyordu. Churchill ve Austen Chamberlain gibi, parlamenter geleneğin ihraç edilebilirliğinden kuşku duyan kendini beğenmiş İngiliz politikacılar, onlara uygun olmadığı açıkça görülen bir hükûmet biçiminden kendilerini kurtardıkları için İtalyanları kutladılar.

Demokratik modelin evrenselliğinden duyulan benzer kuşkularsa, daha yaygın bir şekilde fark ediliyordu. Bazıları, mutlakiyetçi gelenekleriyle, "Latin halklar"ın, demokrasiyi bir "komedi"ye dönüştürmekten ileriye gidebileceklerinden kuşku duymaktaydı. Örneğin Por-

---

20 B. Mussolini, *Le Fascisme*, Paris, 1933, s. 19 vd.

21 G. Gentile, *Che cos'è il fascismo*, Floransa, 1925, s. 38.

tekiz'de, cumhuriyetin kurulmasını izleyen on beş yıl içinde, sekiz başkan, düzinelerce hükûmet ve sayısız darbe girişimi olmuştu. Belki de Anglo-Sakson dünyasında demokratik kurumların dayanıklılığını açıklayacak olan, monarşiye karşı uzun süreli ve başarılı bir mücadele ve bu mücadele süresince yavaşça ve acılı bir şekilde edinilmiş özgürlüklere derin bir bağlılık gibi belli bazı tarihsel gelenekler vardı. Savaş öncesinde Yunanistan, Romanya, Sırbistan ve hattâ İtalya'da yaşanan deneyimler, parlamentoların yozlaşma, ahbap-çavuş ilişkileri ve sürekli geri kalmışlıkla oldukça uyumlu olabildiğini göstermişti.

Aynı zamanda savaş sonrasında hükûmetlerin doğasında ve devletin rolünde yapılan değişiklikler, parlamentoları, karar alma odakları olarak, liberal destekçilerinin kabul ettiklerinden çok daha önemsiz kılmıştı. Şimdi artık iktidarı, iş merkezleriyle, sendika pazarlıklarıyla ve diğer çıkar grubu çeşitleriyle paylaşmak zorundaydı. Parlamentoların 1920'lerde gerçekte nasıl işlediğine yakından bakıldığında, soru hâlâ aynıydı: neden onlarla uğraşalım ki?

PARLAMENTARİZMİN ELEŞTİRİSİ

Bir Fransız eleştirmen, "faşizmin ortaya çıkmasının nedeni", demişti, "liberal demokrasinin siyasal ve toplumsal başarısızlığıdır." *Fascism for Whom?* (Kimin İçin Faşizm?) (1938) yazarlarının daha basit ifadesiyle "Faşizm, demokratik çürümenin ürünüydü." Bu çürüme, en açık şekilde parlamentonun işleyişinde görülüyordu. Birçok Avrupalı için, savaş sonrasında "diktatörlüğün yayılması"nın kökleri, "bugün uygulanan haliyle parlamenter hükûmetlerin krizi"nde, yatıyordu.[22]

Nispi temsil –bazı eleştirmenlerin ilk baştan uyardıkları gibi– birçok partiyi barındıran çokparçalı meclisler üretmişti. Halk iradesini yansıtmak üzere tasarlanan sistem, birçok sınıfsal, etnik ve dinsel farklılığın ortasında, bizzat o halk iradesinin yokluğunu ortaya çıkartmıştı. Örneğin, 1930'daki Reichstag'da on altı, 1929 Çek seçimlerinde on dokuz parti yer almıştı. Letonya, Estonya ve Polonya'da bazen daha da

22 H. Rogger ve E. Weber (der.), *The European Right: A Historical Profile*, Berkeley, California, 1966, s. 8.

fazlası oluyordu. Cambo'ya göre, "Faşist devrimin başarısının en bariz nedenlerinden biri olarak nispi temsil... İtalyan parlamentosunun yaşadığı en büyük verimsizliğe denk geliyordu."[23]

Yeni seçim yasaları bu parçalanmayı engelleyebilirdi. Fransa 1924'te, Yunanistan da 1928'de nispi temsilin yerine çoğunluk sistemini getirdiler. Eleştirmenler, çoğunluk sisteminin demokrasinin istikrarını yükselteceği yolundaki tezlerini güçlendirmek için, Britanya örneğini gösterdiler. Ama sorun seçim sisteminin ötesindeydi. Siyasal partiler –üst düzeyde örgütlenmişlerdi ve genellikle kendi eğitim, kültür, refah ve paramiliter bölümleri vardı– sık sık ülkenin geneli için çalışacaklarına, belli kesimlerin çıkarları doğrultusunda hareket etmekle suçlanıyordu. Muhafazakâr bir Alman kuramcı, siyasal partilerin "bencilliği"nden söz etti ve etkilerini "bir hastalığın belirtileri" ve "dejenerasyon" olarak gördü. Belçikalılar aşağılayıcı bir tonda ülkeye hâkim olan "partiler rejimi"nden söz ediyordu. Köylü partileri, sanayinin emekçi sınıfları için komünist ve sosyal demokrat partiler, hattâ bir "Orta Sınıf, Zanaatkârlar ve Tacirler Partisi" (Çekoslovakya) bile vardı. Partiler sınıfsal olduğu kadar etnik çizgide de oluşuyordu. Weimar'da bir Ruhsal Yenilenme Partisi kısa bir süre için ortaya çıktı. Parlamentolar bir büyütece benzemişti. Toplumda bulunan keskin toplumsal, ulusal ve iktisadi gerginlikleri çözeceklerine büyütüyorlardı. Milletvekillerinin birbirlerine hakaretler kadar sandalyeler de yağdırması görülmedik bir şey değildi; en aşırı örnekte, 1928'de Belgrad'daki Skupština'da bir Sırp milletvekili Hırvat Köylü Partisi'nin önderini yakın mesafeden vurarak öldürdü ve Kral Aleksandr'ın parlamenter faaliyetleri askıya almasına, anayasayı yürürlükten kaldırmasına ve aşırı iyimser bir hareketle Sırp, Hırvat ve Slovenlerin ülkesini Yugoslavya Krallığı olarak ilan etmesine neden oldu. Ama bu da bir işe yaramadı ve 1934'te Kral Aleksandr'ın kendisi de aşırı milliyetçi bir Hırvat tarafından öldürüldü.[24]

Sigmund Neumann, Weimar parti sistemini çözümlemesinde, Al-

23 Cambo, *Les Dictatures*, s. 51; bkz. Bonn, *a.g.e.*, s. 80.

24 Kelsen, *a.g.e.*, s. 22.

manya'nın siyasal partilerinin birbirleriyle iletişim kurmak yerine çatıştıklarını öne sürmüştür. Her taraftar grubu, giderek daha militan parti örgütlenmelerine girerek, bayrakları, pankartlarıyla, toplumun diğer kesimlerine düşman gözüyle bakmıştır. Siyasal diyalog ve koalisyon hükûmetleri giderek daha sürdürülemez bir hal almıştı; çünkü, "ortağınız daha tartışma başlamadan kendi konumunu belirlediği için tartışmanın bir anlamı kalmamıştı... bunun sonucunda, liberalizm ve parlamentarizmin temelleri sarsılmıştı." Neumann "parlamentonun çözülmesinin, başka siyasal iktidar etmenlerinin, belki de Reich başkanının [ya da] Reich hükûmetinin ağırlığının artmasına yol açacağını" öngörmüştü. Yasamanın felç olması, meslektaşı Moritz Bonn'a göre, "ulusun yapılmasını istediklerini yapmaya istekli, ama iktisadi grupların, hatta çoğunluğun yönetimine tabi olmayan bir diktatör için feryat edilmesine neden olmuştu." Avrupa'nın en önde gelen yasal kuramcılarından Hans Kelsen, "parlamenter sistemdeki kriz"den söz ediyordu ve Reichstag karşısında hükûmetin güçlendirilmesini tartışıyordu. Hem Neumann, hem Bonn hem de Kelsen inanmış demokratlardı; ama daha önce hiç görülmemiş bir iktisadi ve siyasal kutuplaşma döneminde, ortadan ikiye ayrılmış toplumlarda yaşadıklarının da bilincindeydiler. Demokrasinin ulusu birleştireceği varsayılmıştı, ama aksine, bölmüştü.[25]

Birbirine rakip parti çıkarlarının çokluğu sonucunda, hükûmetlerin kurulması giderek zorlaşıyordu. 1918'den sonra Avrupa'da, hükûmetlerin ortalama ömrünün bir yılı geçtiği ülke yok gibiydi; Almanya ve Avusturya'da ortalama sekiz aydı, İtalya'da beş, 1931 sonrası İspanya'sında ise dört. Fransa'da –birçok Doğu Avrupa ülkesinin örnek aldığı etkisiz model olan– Üçüncü Cumhuriyette, 1870-1914 döneminde on ay olan ortalama hükûmet süresi 1914-1932 arasında sekiz aya, 1932-1940 arasında ise sadece dört aya düşmüştü. Bu, iki partili, istikrarlı bir yasama sisteminin ya da mutlak çoğunluklara egemen olabilecek partilerin yoksunluğunun göstergesiydi. 1932 Aralık'ında, Paul Boncour,

25 S. Neumann, *Die deutschen Parteien: Wesen und Wandel nach dem Kriege*, Berlin, 1932, s. 110-12; Bonn, *a.g.e.*, s. 82; Kelsen, "Die Krise des parlamentarischen Systems", J. Bendersky, *Carl Schmitt: Theorist for the Reich*, Princeton NJ, 1983, s. 110 n. 8'de adı geçen.

"demokrasi çerçevesinde devletin otoritesini yeniden yerleştirmek... öngördüğümüz programın en temel unsurlarından birisi... olacaktır", demişti; hükûmeti bir ay sonra düştü. Doğaldır ki böylesi hükûmetler, anayasalarında ve parti programlarında söz verilen sosyo-ekonomik reformları meclisten geçirmekte güçlük çekiyordu.[26]

Yasamadaki çıkmaz, yürütmenin güçlendirilmesini gerektiriyordu. Brüksel'de bulunan Centre d'Études pour la Réforme de l'État (Devlette Reformu Araştırma Merkezi), parlamento usullerinin değiştirilmesi için çok bastırdı; "Réforme de l'État" (Devlet Reformu) Belçika siyaset yaşamında popüler bir slogan olmuştu. Çek başbakanı Beneš, isabetli bir tahminle, Avrupa'daki krizin sonunda, "Avrupa liberal anayasal demokrasisinin son evreleriyle karşılaştırıldığında, yürütme organında bir güçlenme ve yerleşme görülecektir", demişti. Ne Çekoslovakya'da ne de başka bir yerde, 1945 sonrasına gelindiğinde, bu tartışma unutulmamıştı.[27]

Gerçekten de yürütmeyi güçlendirme amaçlı anayasal revizyonlar Polonya ve Litvanya'da (1926-1935), Avusturya'da (1929) ve Estonya'da (1933 ve 1937) görülmüştür. 1931 İspanya anayasası –iki savaş arası Avrupa'sındaki en modern anayasa– yürütmeye önemli yasama yetkilerinin aktarılmasına izin veriyordu. Ama birçokları, böylesi hareketlerin --örneğin Polonya'da Pilsudski döneminde olduğu gibi– demokrasiyi korumak için değil, diktatörlük yolunda bir adım olacağından kaygılanıyordu. Önde gelen Fransız liberallerinden Victor Basch, 1934 Mayıs'ında, İnsan Hakları Birliği'ni, "Demokrasiyi korumalıyız" diye uyarmıştı. "Ne parlamentonun başımızdan atılmasını, ne de anayasal da olsa demokrasi ilkelerine aykırı olan kanun hükmünde kararnameleri kabul edemeyiz."[28]

İşte tam burada, bir yanda "iktidarı hiçbir zaman yeteri kadar

---

26 E. Giraud, *La Crise de la démocratie et le renforcement du pouvoir exécutif*, Paris, 1938, s. 73-4, 166.

27 J. Stengers, "Belgium", Rogger ve Weber, *a.g.e.*, içinde, s. 136-7; Giraud, *a.g.e.*, s. 35; E. Benes, *Democracy: Today and Tomorrow*, Londra, 1940, s. 215.

28 *A.g.e.*, s. 150'de Giraud'da adı geçen; Polonya için, bkz. J. Holzer, "The political right in Poland, 1918-1939", *Journal of Contemporary History*, 12 (1977), s. 395-412.

zayıflatılamayacak bir düşman" olarak gören liberal demokratlarla diğer yanda bir kriz sırasında demokrasinin esasını koruyabilmek için yürütmenin tüm anayasal gücü kullanabilmesi gerektiğini savunan daha pragmatik anayasacılar arasındaki çatışmayı ayırt edebiliriz. Bu çatışmanın, hiçbir yerde Weimar Almanya'sında olduğu kadar derin etkileri olmamıştır.

1920'lerin sonlarına gelindiğinde, sağ kanat yasal kuramcı Carl Schmitt –anayasal acil durum gücünün diktatörlük kurulmasına değil, anayasayı korumakta kullanılacağı– "istisnalar devleti" çözümlemesini geliştirmişti bile. 1930 Mart'ıyla 1933 Ocak'ı arasında, acil durum kararnameleriyle Weimar, bir başkanlık türü hükûmet sistemine doğru ilerliyordu. 1930 Eylül'ündeki seçim felaketinden, Naziler ve komünistler ikinci ve üçüncü parti olarak çıktılar ve bir çoğunluk hükûmetini olanaksız hale getirip Schmitt'in savlarını güçlendirdiler. Görüldüğü kadarıyla Almanya artık öyle bir durumdaydı ki, eğer iktidar demokrasiyi tamamen ortadan kaldırmak isteyenlere verilmek istenmiyorsa, anayasanın 48. maddesi uyarınca çıkarılacak kanun gücünde kararnameler esas olacaktı.[29]

Ama 48. maddenin giderek daha fazla kullanılması, demokrasinin ne zaman diktatörlüğe kayacağının belirlenmesini zorlaştırıyordu. 1925-1931 arasında, yalnızca 16 acil kararname çıkarıldı; 1931'de, Reichstag tarafından çıkarılan otuz beş yasaya karşılık bu kararnamelerden kırk iki adet çıkarıldı; 1932'de beşe karşı elli dokuz adet. 20 Temmuz 1932'de, Şansölye von Papen Prusya'da olağanüstü hal ilan etmek ve yerel sosyal demokrat hükûmeti görevden almak için bir acil kararname kullandı. Hukukçular "Reich başkanının diktatörlük yetkileri"nden söz etmeye başladılar; muhafazakâr parlamento karşıtları, parlamento hükûmetine karşı bir seçenek olarak "demokratik diktatörlük" önerdiler. Schmitt gibi hukukçuların –belki de, Hitler'e engel olabilmek için bu türden bir çözümden yana olduğu bilinen General Schleicher başkanlığında– böyle bir otoriter Yeni Devlet için zemin ha-

29 Bendersky, *a.g.e.*, s. 130-31.

zırladıklarından kuşkulanılması hiç de şaşırtıcı değildi. Liberal bir gazete, Schmitt'in 1932'deki görüşlerinin bir yorumunda "Diktatörlük taraftarları için anayasal bir rehber" altbaşlığını kullanmıştı.[30] Alman anayasa tartışması –denebilir ki, başka yerlerdeki benzer tartışmaların paralelinde– iki savaş arası Avrupa'sının kriz atmosferinde, mutlakiyet ve demokrasi arasındaki karmaşık ilişkiyi gösterir. 1920'lerdeki Weimar kuşkusuz bir demokrasiydi; Şansölye Brüning'in yönetiminde bunun biraz daha azıydı; von Papen ve Schleicher –Hitler'in selefi– döneminde mutlakiyetçi bir devlete artık çok yaklaşmıştı. Birçokları liberal parlamenter demokrasi modelinin gözden geçirilmeye gereksinim duyduğunu düşünüyordu; ilk olarak sorun, yasamadan yürütmeye ne kadar yetki devredileceğiydi; ikincisi ise hükûmet öne çıkınca, parlamentonun işlevinin ne olacağıydı. Ne de olsa parlamentolar nadiren tamamen kaldırılıyor ya da süresiz askıya alınıyordu; Hitler Almanya'sında, faşist İtalya'da ve birçok mutlak rejimde gölgede bir yarı yaşama tutundular. Bu olgu, bu rejimlerin bile, nasıl oluşturulmuş olurlarsa olsunlar, temsili meclislerin, sahip oldukları halk desteğine hâlâ gereksinim duyduklarının bir göstergesidir.

DEMOKRASİ KRİZİ

Tek anlaşmazlık noktası parlamentolar değildi. Liberal demokrasi daha geniş bir cephede de saldırı altındaydı. Daha basitçe ifade edilirse; iki savaş arası Avrupa'sı demokrat düşünceye ne kadar sahipti? Hayal kırıklığına uğramış hukukçular, sorunun anayasalardaki aşırı demokratikleşmede değil, daha çok halktaki demokratik değer eksikliğinde olduğunu öne sürüyordu. Moritz Bonn, parlamentarizm krizinin arkasında "Avrupa yaşamının krizi"nin yattığını söylerken, birçok kişinin fikrini yansıtıyordu.[31]

Anti-liberal ve anti-demokratik öğretiler 19. yüzyılın son çeyreğinden beri güçleniyordu. Büyük Savaşın arifesinde, en fazla faşist ha-

30 M. S. Wertheimer, "The Nazi revolution in Germany", Dean *v.ö.*, *a.g.e.*, içinde, s. 206-7; Bendersky, *a.g.e.*, s. 132-5, 169.

31 Bonn, *a.g.e.*, s. 84.

rekette görülen ama daha sonraki bir tarihçinin "1914 nesli" diye adlandırdıklarının çoğunda varolan bir "şiddet dini" aracılığıyla hızla yayıldılar. Savaştan destek bulan aşırı kuramcılar, şiddeti mantığa, eylemi söze yeğliyorlardı: Marinetti'den Ernst Jünger'e, birçok Avrupalı genç erkek 1920'lerde çatışma politikalarını haklı çıkartmaya çalışıyor, üstelik propagandasını da yapıyordu. Genç Fransız sağcı Drieu la Rochelle, *Le Jeune Européen*'de "kan dökülmeden hiçbir şey elde edilemez" diyordu. "Bir kan seli bekliyorum." Dışavurumculardan gerçeküstücülere kadar, şiddet, birçok sanatçıyı etkisi altına almıştı. Bazıları, Avrupa'daki birçok ülkeyi kutuplaştıran ve yasal ifadesini Lenin'in iç sivil savaş kavramsallaştırmasında ve Nazilerin "acil durum"unda gerçekleştirmiş olan "iç savaş" atmosferinde savaşın mirasını görüyordu.[32]

Bu cephenin kıdemlileri arasında Jünger gibi düşünürler, içlerinde SA'nın başı Röhm, Oswald Mosley, Felemenk milliyetçisi Joris van Severen, Macar Ferenc Szálasi (aşırı uçtaki Oklu Haç hareketinin kurucusu) ve kuşkusuz Hitler'in de bulunduğu sağ siyasetçiler vardı. Demokrasiye "burjuva" olduğu gerekçesiyle saldırıyorlardı: Miskin, maddeci, heyecan vermeyen ve kitlelerin sempatisini toplama yeteneği olmayan, siyasetçileri frak ve silindir şapka giyen eski bir neslin arzularını yansıtan. Bertrand de Jouvenal gençlerin demokrasiyi çekici bulmadığını savunuyordu; Henri de Montherlant, oturmuş burjuvanın "ürkek bakışı"nı, faşist "vücut devrimi"nden yararlanmış genç otoriterin fiziksel canlılığıyla karşılaştırıyordu. Emil Cioran ve Mircea Eliade gibi genç Rumen entelektüeller, Hitler'in "demokratik akılcılık"a saldırısını ve tanrısal ve manevi totaliterliğin enerjisini selamlıyorlardı. Liberalizmin bireyciliği yüceltmesinin karşısında, fedakârlığın, itaatin ve toplumsal görevin ruhunu öneriyorlardı.[33]

Demokrasinin bitkin ve eskimiş olduğunu düşünenler yalnızca

---

32 R. Wohl, *Generation of 1914*, Harvard, 1979; Weber, "The right: an introduction", Rogger ve Weber, *a.g.e.* içinde, s. 18'de Direu'de adı geçen.

33 De Jouvenel, *a.g.e.*, s. 36-7'de adı geçen Montherlant. Eliade ve Cioran, L. Volovici, *Nationalist Ideology and Antisemitism: The Case of Romanian Intellectuals in the 1930s*, Oxford, 1991 içinde.

tescilli demokrasi karşıtları değildi. *The Man without Qualities*'in (Nitelikleri olmayan Adam) yazarı Robert Musil, şöyle demişti: "Ben faşizme karşı değil, onun demokrasi içindeki geleceği için, dolayısıyla da demokrasiye karşı savaşıyorum." H. G. Wells Oxford'daki yaz okulu öğrencilerinden kendilerini "liberal faşistler"e ve "aydınlanmış Naziler"e dönüşmelerini ve böylece de coşkularıyla ve fedakârlıklarıyla diktatörlüğün ateşli taraftarlarıyla mücadele edebilmelerini istemişti. Demokrasi böyle taraftarlar bulamazsa, onun için pek bir gelecek görmüyordu. Liberalizm, çok daha kolektif bir çağla başa çıkabilmek için fazla bireysel gözüküyordu.[34]

1930 yılında, Weimar'ın Şansölyesi Hermann Müller "demokratlar olmadan demokrasinin iç ve dış bir tehlike olduğu" yolunda uyarılarda bulundu; ama savaş sonrası anayasacılığın kurucuları bu konuda pek kafa yormamışlardı. Örneğin Kelsen, "tüm siyasal ideolojilerden arındırılmış bir yasal kuram" görüşünü övgüyle tanıtıyordu; ama böylesi bir kuram, özellikle de siyasetten ayrılma özelliğiyle, destekçiden yoksun kalmıştı. Kelsen Avusturya'nın Hıristiyan Sosyal ve Sosyal Demokratlarını, Katoliklik ve Marksizm'le kirletilmiş birbirinden farklı yasal geleneklerin takipçisi olmakla suçluyordu, ama onların hiç olmazsa geniş parti üyelikleri vardı, onunsa hiç yoktu. Konumu, entelektüel açıdan kusursuz olabilirdi; siyasal açıdan on dokuzuncu yüzyıl burjuva kültürünün rahatlatıcı yanılsamasını yaşıyordu. Avrupa'da demokrasi 1918'den sonra kısa bir süre için iç ve uluslararası güçlerin istikrarsız koalisyonunca desteklenmişti, ama artık bu birliktelik tüm kıtada dağılmaya başlamıştı. Kısacası, gittikçe daha az adanmış demokrat kalıyordu.

İlk olarak, demokrasinin uluslararası destekçilerinin zaman geçtikçe destekleri zayıflıyordu. Woodrow Wilson'ın önder liberalizminin mirası Amerikan izolasyonizmi tarafından ikinci plana atılmıştı. Avrupalı muzafferleri –Britanya ve Fransa– ise kaygılandıran diktatörlükten çok komünizmdi; Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri komünizmi uzakta tuttukları sürece, onların iç siyasal düzenlemeleriyle pek ilgilenmiyor-

34 Musil için bkz.: D. Luft, *Robert Musil and the Crisis of European Culture*, Berkeley/Los Angeles, California, 1980, s. 279'da H. G. Wells, "Liberalism", *After Democracy*, içinde, s. 24.

lardı. Orta Avrupalı güçlerin tahtlarından indirilmiş hükümdar ve imparatorlarının iktidarı tekrar ele geçirememeleri için gerekeni yapmışlardı, ama başka türde tehditlerle pek ilgilenmiyorlardı. Demokrasi eğer Versay'da dayatılan barışla özdeşleştiyse, o zaman demokrasinin ortadan kalkmasının barış anlaşmasına da bir saldırı oluşturacağını idrak edemediler. Katalonya'dan dönen Orwell, İngiltere'nin "derin, derin uykusu"yla dalga geçiyordu ama İngiltere de, 1930'ların sonlarına gelindiğinde, ideoloji savaşını eylemsizliği yüzünden yitiriyordu.

Tüm Avrupa'da demokrasiye verilen kesin destek azalmaktaydı. Guglielmo Ferrero, 1925'te İtalya'da demokrasinin başarısız olmasının nedeninin, esas olarak güçlü bir demokratik partinin yokluğu olduğuna dikkat çekmişti. Ama yalnızca İtalya'da değil. Eskiden kalma liberallerin çekirdek grubu iki savaş arası yıllarda marjinalleşmiş, savaşları da daha çok hükümdarların ve aristokrasilerin yıkılmasıyla kazanılmıştı. 1925'te "Bir liberal olmanın olumlu savları", John Maynard Keynes'e göre, "çok zayıf"tı. Britanya'daki Liberallerin gerilemesinin siyasal sistemin istikrarı üzerinde pek bir etkisi olmadı ama örneğin Weimar'ın Demokratik Partisi ve diğer klasik liberal partiler için aynı şey geçerli değildi. Genel oy, solun, muhafazakârlığın ve milliyetçiliğin ve Katolikliğin büyük partilerinin karşısında onlara marjinal bir rol bırakıyordu. Özellikle komünizm korkusu birçok liberali otoriter çözümlere doğru itti. Burada onlara diğer seçkin grupları katıldı – toplumun rahatsızlıklarına bilimsel, apolitik çözümler isteyen ve parlamenter düzenin istikrarsızlığı ve beceriksizliği karşısında sabırsızlanan toplumsal mühendisler, iş dünyasındaki yöneticiler ve teknokratlar.[35]

Avrupa solu, sosyal demokratlar ve komünistler arasındaki bölünmeyle zayıflamıştı ve bir daha hiç 1918-19'daki kadar güçlü olamadı. Komünistler "burjuva şekilciliği" olarak gördükleri parlamen-

35 E. di Nuoscio, "La democrazia dei partiti nel pensiero politico di Guglielmo Ferrero", L. Cedroni (der.), *Guglielmo Ferrero: itinerari del pensiero*, Milan, 1994 içinde, s. 67; ayrıca bkz. A. Lyttelton, "The 'crisis of bourgeois society' and the origins of Fascism", R. Bessel (der.), *Fascist Italy and Nazi Germany: Comparisons and Contrasts*, Cambridge, 1996 içinde, s. 12-23; Keynes, "Am I Liberal?" için bkz.: P. Mandler ve S. Pedersen (der.), *After the Victorians: Private Conscience and Public Duty in Modern Britain*, Londra, 1994, s. 10.

ter demokrasiye karşıydılar ama 1934 öncesinde çok uğraşmalarına karşın, onu yıkamadılar. Muhtemelen 1930'ların Fransa'sı dışında, siyasetin kenarında köşesinde kaldılar ve –yakın tarihlerde bir tarihçinin dediği gibi– "iki savaş arası seçim savaşlarının tümünü yitiren taraftaydılar." Donald Sassoon, "her türlü mantıklı yargıya göre", der, "savaş öncesi Avrupa'da komünizmin sicili başarısızlıktır." Sosyal demokratlar, sosyalizme dönüştürülebilir olduğu sürece demokrasiyi yıkmak istemiyordu. SPD'nin Weimar'a bakışını özetleyen slogan, "Cumhuriyet çok bir şey değildir/Amaç sosyalizmdir" idi. Bu, Marksist önerme ve çekincelere bağlı, özellikle de Weimar anayasasının ikinci kısmındaki toplumsal hakların kâğıt üzerinde kalacağı anlaşıldıktan sonra, pek iğreti bir desteklemeydi. En azından bir öngörülü eleştirmen bunun sonuçlarını görmüştü; bunalımın zirvesinde, Herman Heller ya Weimar'ın bir *soziale Rechtstaat* –anayasada öngörüldüğü gibi toplumsal ve iktisadi adaleti sağlayan bir devlet– olmayı başaracağı ya da diktatörlüğe kayacağı yolunda uyarılarda bulundu. Yalnızca sosyal demokratların kırsal halkla –en belirgin bir şekilde İskandinavya'da– ya da muhafazakârlarla –Belçika ve Britanya'da– sağlam bir birlik kurduğu yerlerde demokrasi yaşayabildi. Başka yerlerde, sosyo-ekonomik haklarla refah düzenlemeleri yolundaki anayasal taahhütler, bunalıma ve toplu işsizliğe takıldı. Soldaki gediğin bir Halk Cephesi oluşturularak kapatılması stratejisi, Almanya ve Avusturya için çok geç geldi, İspanya'daki cumhuriyeti kurtaramadı ve sonunda anavatanı Fransa'da bile başarısızlığa uğradı.[36]

Birçok muhafazakâr da, kendi açılarından, iki savaş arası demokrasiden pek hoşnut değildi ve daha seçkinci, aristokratik ve hattâ yer yer de monarşik yönetim tarzlarına dönmeye hevesliydiler. Onlar açısından demokrasinin sorunu, kitlelere verilen iktidarda, demokrasi ile otorite arasında olduğu varsayılan uyumsuzluktaydı. Demokrasiye etik açıdan da saldırmaya hazırdılar. Haklara çok fazla ağırlık verip,

---

36 D. Sassoon, *One Hundred Years of Socialism: The West European Left in the Twentieth Century*, Londra, 1996, s. 36-41; Kennedy, *a.g.e.*, s. xxxviii'de sözü geçmektedir.

yükümlülüklere vermiyordu. Bencilliği ve kesimler arası çıkar çatışmalarını beslemiş, böylece bir kamu bilincinin ya da toplum duygusunun oluşmasını sağlayamayıp kendi çöküşünü hazırlamıştı. Hiç olmazsa 1920'lerdeki o kadar Katolik, Ortodoks ya da milliyetçi eleştirinin iddiası buydu. İspanyol yazar Salvador de Madariaga liberal demokrasinin yerine "oybirliğine dayalı organik demokrasi" konmasını istedi; Fransız sosyal Katolik Emmanuel Mounier 1940'ta Üçüncü Cumhuriyet'in çöküşünü, "bireyciliğe karşı mücadele, sorumluluk duygusu, önderliğin yeniden tesisi, toplum duygusu... [ve] etiyle ruhuyla tam bir insan olma duygusu" için bir çağrıyla karşıladı. Okurlarına, yıllardır "liberal demokrasi ve halk demokrasisi"nin zararlı bireyciliğinin reddi için çağrıda bulunduğunu hatırlattı.[37]

Böylesi eleştiriler, demokrasinin, övündüğü gibi, ulusa bir bütün olarak söz hakkı verecek ve kucaklayacak hale gelmekteki başarısızlığını gösterdi. Bir zamanlar ne kadar da kendinden emindi: 1920 Çek anayasası, "Biz, Çekoslovak Halkı olarak, ulusun daha mükemmel bir birliğini sağlamak üzere", diye başlıyordu, ama aynı ülkedeki Slovakların, Yahudilerin, Macarların ve Almanların kendilerini böyle bir cümlenin içinde görüp görmedikleri, cevabı olmayan bir soruydu. Hugo Preuss, Weimar anayasasının taslağını kaleme alırken, "Prusya ya da Bavyera ulusları yoktur... yalnızca Alman cumhuriyetinin siyasal örgütlenmesini şekillendirecek olan bir tek Alman ulusu vardır" demişti. Ama olaylar, bunun tersini işaret ediyordu: Avusturya'nın yeni Almanya'ya katılması, Bavyera'nın ise ayrılması engellendi; anayasa da bir iç savaş atmosferinde yazılmıştı. Liberal anayasaların Ulusu hem tanıyacağı hem de besleyeceği yolundaki kendine güvenli burjuva iddiası, hemen hemen her yerde etnik ve sınıf bölünmeleriyle yalanlandı. Bunun sonucunda, en yüksek önceliği ulusal birlik olanlar, giderek daha bütünleştirici ve otoriter yönetim biçimlerinin çekiciliğine kapıldılar. Liberal demokrasi ulusun beklentilerini karşılayamamıştı ve ulus

37 De Madariaga, *a.g.e.*, R. Paxton, "France: the Church, the Republic and the Fascist temptation", R. J. Wollf ve J. K. Hoensch (der.), *Catholics, the State and the European Radical Right, 1919-1945*, New York, 1987 içinde, s. 83.

yaşayacaksa, feda edilebilirdi. Hitler 1931'de Şansölye Brüning'e yazdığı bir yazıda, "bir anayasanın yararsız olduğu anlaşıldığında, ulus ölmez, anayasa değiştirilir", demişti.[38]

Bu nedenle, 1930'lara gelindiğinde, herkesin demokrasinin Avrupa'da niye gelişmesi gerektiğini sorması şaşırtıcı değildir. Bu tür bir tavır, İngilizlerin yatıştırma amacına çok iyi uymaktaydı. İspanya'ya müdahale edilmemesini destekleyen *The Times*, "Büyük Britanya'ya uyan parlamenter hükûmet sistemi başka pek az ülkeye uyuyor olabilir" diye fısıldamıştı: "Yakın zamanlardaki İspanyol hükûmetleri parlamenter cumhuriyetçi demokrasiye uymaya çalıştılar, ama pek başarılı olamadılar." Bu açıdan bakıldığında, Avrupa'da demokrasinin krizde olması, Britanya'nın üstünlüğünün kanıtıydı.[39]

Ama böyle bir görüşe sahip olan yalnızca Küçük İngiltere değildi. Karl Loewenstein, ne denli az Avrupa ülkesinde yerli bir demokrasi geleneği olduğuna dikkat çeken birçok kişiden biriydi. Ona göre, çok az ülkede halkın hakları için uzun bir mücadele geleneği vardı. Doğu Avrupa tarihi, demokrasinin bir halk hareketinin sonucu değil, Versay galiplerinin bir son dakika –dayatması olmasa bile– hediyesi olduğunu göstermiyor muydu? O zaman, insanların zaten uğrunda savaşmadıkları bir şeyin kaybını bu kadar sükûnetle karşılamaları neden şaşırtıcı olsundu ki? Demokrasinin Avrupa'nın siyasal geleneğindeki zayıf kökleri, liberal karşıtı rejimlerin nasıl böyle kolaylıkla ve az karşı koymayla yerleştiklerini açıklamaya yardımcı olmaktadır.[40]

SAĞIN BİÇİMLERİ

Benedetto Croce, bir defasında, ülkenin doğal koşulunun demokrasi olduğunu ima ederek, faşizmi İtalyan tarihinde bir parantez olarak ta-

---

38 F. F. Morstein Marx, *Government in the Third Reich*, New York, 1937, s. 33; Graham, *a.g.e.*, s. 292; Hitler için bkz.: A. Bullock, *Hitler and Stalin: Parallel Lives*, Londra, 1991, s. 271.

39 *The Times*, 10 Ağustos 1936.

40 K. Loewenstein, "Autocracy versus democracy in contemporary Europe", *American Political Science Review*, 29: 4, Ağustos 1935, s. 571-93, *a.g.e.*, 29: 5, Ekim 1935, s. 755-84.

nımlamıştı. Birçok faşizm eleştirmeni Avrupa'nın sağa dönüşünü, eninde sonunda mantığın galip geleceği, toplu bir delilik patlaması, bir tür toplu çılgınlık olarak görmekten hoşlanırdı. Bugün bile birçokları için, iki savaş arası Avrupa'sının demokrasiyi terk etmeyi yeğlediğini değil, deli diktatörler tarafından zıvanadan çıkarıldığını düşünmek daha kolay gelmektedir. Mussolini'yi bir soytarı, Hitler'i aklını yitirmiş, dağınık bir fanatik, Stalin'i ise paranoyid bir psikopat olarak gösteren birçok kitap görürüz. Ama örneğin Mussolini'nin yaşamı, bize faşizmin çekiciliği konusunda gerçekten neler öğretebilir? Michael Oakeshott 1940'ta, özgürlüğün düşmanını "tek bir tiran, despot" –önce hükümdarlar sonra da diktatörler– olarak görmenin ve arada demokrasiye gerçek saldırının nereden geldiğini gözden kaçırmanın liberallerin belirleyici hatası olduğunu söylemişti.[41]

Oakeshott sağ ve solun siyasal öğretilerinin –ve uygulamalarının– ciddiye alınmaları gerektiği, çünkü "her birinin uygarlığımızdaki belli gelenek akımlarına karşılık geldiği" konusunda ısrar etmişti. Faşizm, komünizm, siyasal Katoliklik ve nasyonal sosyalizmin aksine, liberalizm "günümüz dünyasıyla temas"ı yitirmişti ve onlardan bir şeyler öğrenebilirdi. Mussolini İtalyası'nın bir araştırmacısı, "demokrasi, faşizmin aşırı örneği ışığında, genel refahın gerektirdiği, toplumsal işlerin düzenlenmesi ve denetlenmesiyle bireysel özgürlüklerin nasıl uzlaştırılacağını öğrenmek zorundadır," demişti. "Faşizm deneyinin ışığında, günümüz dünyasında on dokuzuncu yüzyıl standartlarını uygulamanın ne kadar abes olduğunu idrak etmelidir." George Kennan adındaki Amerikalı genç bir diplomat, "iyi niyetli despotizm"in, iyilik yolunda demokrasiden "daha fazla olanağa sahip" olduğu sonucuna varmıştı ve ABD'nin de "anayasal değişiklikler yoluyla otoriter devlet yolunda" olduğunu iddia ediyordu.[42]

---

41 M. Oakeshott, *The Social and Political Doctrines of Contemporary Europe*, Londra, 1940, s. xvii, 4.

42 Oakeshott, *a.g.e.*, s. xiii; H. Arthur Steiner, *Government in Fascist Italy*, Londra, 1938, s. 141; Kennan için bkz.: M. Weil, *A Pretty Good Club: The Founding Fathers of the US Foreign Service*, New York, 1978, s. 171.

Sağın aşikâr akıldışılığı, eylem ve ilhamı akıl ve mantığa yeğlemesi göz önünde bulundurulduğunda, otoriter devlet kuramlarını ciddiye almak garip gelebilir. Carl Schmitt ve Martin Heidegger gibi sağ kanat entelektüeller hep sağ kanat gerçekliklerden hayal kırıklığına uğramıştır. Mussolini ve Hitler gibi adamlar, onların fikirlerini hiç tereddüt etmeden edinip bırakıvermişlerdir. Buna karşılık, sağın akıldışılığı rahatça abartılabilir. Sağın da, milyonlarca kişi tarafından kabul görmüş kendi siyasal kuramı (ya da kuramları) ve hukuku vardı ve eski gelenekleri takipçiliği ve yenilikçiliği liberalizmden geride değildi. 1934'de Portekiz diktatörü Salazar, "bugünkü dünyanın büyük laboratuvarında" diye başlayıp, şöyle devam etmişti:

> "On dokuzuncu yüzyılın siyasal sistemleri genellikle yıkılırken ve kurumları yeni toplumsal ve iktisadi koşullara uydurma gereği giderek daha acil bir şekilde duyulurken, gurur duyabiliriz... çünkü, fikirlerimizle ve yaptıklarımızla tüm devletleri saran sorunların ve zorlukların anlaşılmasına ciddi bir şekilde katkıda bulunduk... yirmi yıl içinde, siyasal evrimde geriye doğru bir hareket olmazsa, Avrupa'da bir tek yasama meclisinin bile kalmayacağından eminim."[43]

Gerçek şudur ki 1930'ların ortalarında, Avrupa'nın çoğunluğunda –kuzey etekleri dışında– liberalizm yorgun gözüküyordu. Örgütlü sol ezilmişti ve ideoloji ve yönetim üzerine yegâne mücadele sağın *içinde* –otoriterler, gelenekçi muhafazakârlar, teknokratlar ve radikal sağ kanat aşırılar arasında– gerçekleşiyordu. Yalnızca Fransa sol ve sağ arasındaki kendi iç savaşını 1930'lar boyunca, Vichy tarafından durdurulana kadar, sürdürdü. Ama iç savaş kısa bir süre için Avusturya'da (1934'te) ve daha kapsamlı bir şekilde ve sağ kanadın zaferiyle sonuçlanana kadar İspanya'da patlamıştı. İtalya, Orta Avrupa ve Balkanlar'da sağ egemen kaldı. Rejimler Romanya'da Kral Karol'un krallık diktatörlüğünden, İspanya, Yunanistan ve Macaristan'daki egemen askeri kişiliklerden geçerek, Almanya ve İtalya'daki tek parti devletle-

43 F. C. Egerton, *Salazar, Rebuilder of Portugal*, Londra, 1943, s. 224-7.

rine kadar değişiyordu. Bunların hepsi faşist değildi; aslında bazıları faşistleri en tehlikeli düşmanları olarak gördüler.

Can alıcı farklılık, saati demokrasi öncesi seçkinci döneme geri çevirmek isteyen eski sağla, kitle politikaları aracılığıyla iktidarı ele geçirip sonra da elinde tutan yeni sağ arasındaydı. Birinciler arasında General Franco ve Yunanlı diktatör Metaksas vardı. Bunlar kitle politikalarından çekinen ve monarşi ve kilise gibi yerleşik düzenin kalelerivle işbirliğine giren adamlardı. Balkanlar'da sağ, güçlü ve otokrat bir hükümdarın kendi bakanlarını seçtiği, siyasal partileri denetim altında tuttuğu ve sıkı bir şekilde denetlenen seçimlerin yapıldığı 19. yüzyıla geri dönmüştü.

Yeni radikal sağ, tersine, İtalya ve Almanya'da seçimler ve parlamenter süreç sonucunda iktidara yükseldi. Aracı, yeni kitle politikalarına alışık olmayan eski usul muhafazakârları zayıflatıp sollamasını sağlayan genel seçimler çağında ona meşruiyet ve iktidar getiren partiydi. Hitler, Şansölye Brüning'e "demokrasinin temel tezinin işlemesi olduğu" konusunda ısrar ettiğinde: "tüm iktidar halktan kaynaklanır" derken, oy kazanan büyük bir partinin önderi olarak konuşuyordu. NSDAP (Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi) gibi herkese hitap eden partiler, 1920'lerin popülist dürtülerinin gerçek mirasçılarıydı, çünkü halktaki temsili hükûmet talebinin içerdiği muazzam gücü görmüşlerdi. Yeni ve eski sağ arasındaki gerçek gerginlik en açık bir şekilde 1930'larda muhafazakârlar ve radikal milliyetçiler arasında ölümcül siyasal çatışmaların patlak verdiği Avusturya, Macaristan ve Romanya gibi ülkelerde görülebilir.[44]

Kuşkusuz bu yeni sağ, iktidar aracı olarak kitle partisini kullanıyor olsa da, parlamenter oyunu sürdürmeyeceğini vurguluyor ve 1918 sonrasındaki katılımcı siyaset biçimlerinin birleştirilmesi taleplerini tatmin edebilmek için, parlamentarizmin alternatiflerini öneriyordu. Öncelikle ve en çok methedilen, Mussolini'nin 1920'lerde büyük şamatayla

44 NSDAP'nin, "demokrasinin temel dersleri"ni anladığı görüşü için, bkz.: P. Fritzsche, "Did Weimar fail?", *Journal of Modern History, 68*, Eylül 1996, s. 629-56; ayrıca Bullock, *a.g.e.*, s. 271.

ve uluslararası ilgiye de konu olarak geliştirdiği korporatist devletti. İtalyan korporatizmi, toplumun temsilinin örgütlenmesini, sınıflar değil üretici birlikleri yoluyla gerçekleştirecek tipik bir faşist yöntem olarak tanıtıldı. 1934'te, *Fortune* dergisi, "Roosevelt için New Deal (Yeni Düzen) ne ise, Mussolini için de Korporatif Devlet odur", diye ilan etmişti.

Gerçekte korporatizm, faşizmin, emekçileri ehlileştirecek ve yönetici seçkinlerle işbirliğine sokacak bir kandırmacasıydı. Ama çekiciliği, daha az bölünmüş ve organik bir siyasal temsil biçimini gösteriyor gibi gözükmesindeydi. Hiyerarşik karakteri bile, temel modernliğinin kanıtı gibiydi. 1930'larda, bir faşizm araştırmacısı, "İtalya bize, bu merkezi otoritenin varolan ulusal sendika yapısının doğrudan bir sonucu olabileceğini göstermiştir – yeni toplumsal hak ve adalet ideallerinin oluşturduğu, bağımlı örgütleri aracılığıyla, topluluğun çıkarları uğruna bireyin özgürlüğünü kısıtlamaya muktedir ve hazır olan, serbestçe seçilmiş seçkinler" diyordu.[45]

Benzer projeler başka yerlerde de benimsendi. 1933'te, António Salazar, ülkenin korporatif ve üniter bir cumhuriyet olduğunu ilan eden yeni bir Portekiz anayasası oluşturdu. Bireysel haklar, "ortak menfaat" uğruna bunları kısıtlama yetkisinin yönetime verilmesiyle kaldırılmıştı. Nazi Almanya'sında olduğu gibi, bir parlamento kalıntısı bırakılmıştı, ama siyasal partiler yasaklanmıştı ve başbakan ülkeyi kanun gücünde kararnamelerle yönetiyordu. Senato korporatif bir meclis haline getirilmişti. Sanayi ilişkileri ise, Ulusal Çalışma Yasası tarafından Katolik organik düşüncesi doğrultusunda zorla yeniden şekillendirilmişti. Bu yasa grev ve lokavtı yasadışı ilan etmiş, bağımsız sendikaları kapatmış ve ulusal loncaların kurulmasını sağlamıştı. Bu yoldan, sınıf mücadelesi ve kapitalist çatışmalar –hiç olmazsa kuramsal olarak– yerini uyum ve işbirliğine bırakmıştı. Ama İtalya'da olduğu gibi, kuramın tek taraflı olduğu ortaya çıktı –Katoliklerin komünizm korkusu kapitalistlere karşı olan düşmanlıklarını yumuşattı– ve işadamları özerkliklerini büyük ölçüde korudular.[46]

45 J. P. Diggins, *Mussolini and Fascism: The View from America*, Princeton, NJ, 1972, s. 164-5.
46 T. Gallagher, *Portugal: A Twentieth Century Interpretation*, Manchester, 1983, s. 64-74.

Bunalımın yıprattığı Avusturya'da, Hans Kelsen'in demokratik anayasası Avusturyalı Marksistler tarafından kuşkuyla, Grossdeutsche Volkspartei (Büyük Alman Halkı Partisi. Alman yanlısı ulusal liberaller) tarafından düşmanlıkla ve kendi Katolik korporatizmlerine daha sıcak bakan Hıristiyan sosyaller tarafından da coşkusuzlukla karşılanmıştı. Şansölye Dollfuss, Marksist Viyana'yla Katolik eyaletler arasındaki gerginliği ilk önce parlamenter yönetimi kaldırarak (4 Mart 1933'te, Hitler aynı şeyi yapmadan sekiz gün önce), bir yıl sonra ise başkentteki büyük sosyalist konut alanlarına askeri bir saldırı düzenleyerek çözdü. Kızıl Viyana'nın yıkılmasıyla –Avrupa Solu'na muazzam bir darbe daha– Dollfuss'un liberalizm ve demokrasinin yerine, bir "Hıristiyan-Alman korporasyon devleti" öğretisini koyduğu, otoriter Katolik rejimi geldi.[47]

Avusturya da böylece daha sonra Slovakya, İspanya, Yunanistan, Hırvatistan ve Vichy Fransa'sının yanında, Polonya, Macaristan ve Romanya'daki sağ kanat politikacılara da nüfuz edecek olan bilinçli Hıristiyan milliyetçiliğinin öncülüğü için Portekiz'e katılmış oldu. Bunun bir sonucu da şiddetli Yahudi karşıtlığıydı. Filozof Moritz Schlick Viyana Üniversitesi'nin giriş salonunda ruh hastası bir öğrenci tarafından katledildiğinde, Katolik-milliyetçi bir gazete şöyle tepki göstermişti:

> Herkese bizim bir Hıristiyan-Alman devletinde yaşayan Hıristiyanlar olduğumuzu ve hangi felsefenin iyi ve uygun olacağına karar verecek olanın da bizler olduğunu hatırlatmak isteriz. Yahudilerin kendi Yahudi felsefelerini kendi Yahudi kültürel enstitülerinde sürdürmelerine izin verilmelidir! Ama Hıristiyan-Alman Avusturya'nın Viyana Üniversitesi'nin felsefe kürsüsü, Hıristiyan filozoflara aittir! Yakın zamanda, Avusturya'daki Yahudi sorununa barışçı bir çözüm bulunmasının Yahudilerin de çıkarına olacağı defalarca anlatıldı, çünkü aksi takdirde şiddetli bir çözüm kaçınılmaz

47 U. Kluge, *Der österreichische Ständestaat, 1934-1938*, Viyana, 1984, bölüm 1-3; F. Stadler ve P. Weibel (der.), *Vertriebung der Vernunft: The Cultural Exodus from Austria*, Viyana/New York, 1995.

> olacaktır. Umarız ki, Viyana Üniversitesi'ndeki korkunç cinayet, Yahudi sorununa gerçekten tatminkâr bir çözüm bulunmasına yardımcı olacaktır![48]

Schlick'in kendisinin bir Yahudi olmaması, anlaşılan o günün "Yahudi" felsefe hareketiyle ilgili olmasından daha önemsizdi! Yani, Naziler gelmeden çok önce, Avusturya faşizmi "Judenrein" (Yahudilerden arındırılmış) bir toplum amacı peşindeydi. 1938'deki "Anschluss" (II. Dünya Savaşı öncesinde Almanya'nın Avusturya'yla birleşmesine verilen ad – ç.n.) Avusturya'nın bağımsızlığını yok etmiş olabilir ama, demokrasiyi değil; o zaten yok olmuştu.

Yine de Avusturya Faşizmiyle nasyonal sosyalizm arasındaki tüm benzerliklere karşılık, farklılıklar da vardı. Dollfuss ve sonra da Schuschnigg'in önderliğinde Avusturya faşizmi, bir Katolik otoriter rejimi amaçlıyordu. Demokrasi ve parlamentarizme olan düşmanlığı Nazizminkinden aşağı değildi, ama Katolik kilisesinin toplumdaki önderliğini kabul ediyordu. Bunun sonucunda, rejimin destekçileriyle ırkçılık taraftarları arasında bir kopma oluştu – solun gücünün giderek düştüğü ve esas gerginliğin sağın kendi içinde olduğu bir ortamda, ciddiye alınması gereken bir kopma.

İki savaş arası Avusturya'sında, Alman milliyetçiliğiyle Katolikliği birleştiren muhafazakâr düşünürler, korporatif devletin evrensel bir düşünce mi olduğu, yoksa yalnızca Katolik Almanlara mı özgü olduğu konusunda hep muğlak kalmışlardır. Nasyonal sosyalizm ise aksine din karşıtı ve açıkça milliyetçidir. Avusturyalı filozof Ferdinand Weinhandl 1940 yılında, "ırksal farklılıkların da bilincinde olarak, tüm insanların eşit olduğunu savunan uluslararası evrenselci liberalizm biliminin öğretisine, nasyonal sosyalizm karşıdır", demişti.[49]

Doğrusu, sağ kanattan parlamenter liberalizme yapılan saldırıların en aşırısı, en uzlaşmasız olanı nasyonal sosyalizmdi: Parlamentolar artık meşruiyetin mekânı değillerse, kilise de değildi; monarşi ise hiç de-

---

48 *A.g.e.*, s. 15'te adı geçen.

49 *A.g.e.*, s. 86.

ğildi. İşte, hepsi de geleneksel iktidar odaklarını tanıyıp uzlaşan Dollfuss'un Avusturya'sı, Franco'nun İspanya'sı ve Antonescu'nun Romanya'sıyla Üçüncü Reich arasındaki farklılık buradaydı. Bir tür sağ, eski düzeni kitle politikalarının gücüne karşı koruyordu; diğeri ise, bu güçleri toplumu yeniden şekillendirecek devrimci bir girişimde, kullanmaktaydı. Faşist İtalya bile, krallık ve kilisenin rejimin yanında yaşamasına izin vermişti. Ama, Nazi Almanya'sında meşruiyet Führer'in kararnamelerinde de belirtildiği gibi yalnızca halkın iradesinde yatıyordu.[50]

YASA VE NASYONAL SOSYALİST DEVLET

1920'lerin liberal Avrupa anayasaları siyaseti yasanın egemenliği altına almaya çalıştıysa da, Hitler için bunun tersi geçerliydi; yasa siyasetin emrindeydi. Ama gene de Üçüncü Reich yasasız bir devlet değildi. Tersine, Nazi rejimi anarşinin güçleri karşısında yasa ve düzeni koruduğunda ısrarlıydı ve bu iddiası da popülerliği ve imajı açısından gerekliydi. Üçüncü Reich'ın ilk üç yılında, yalnızca Reich'ın resmi gazetesinde yayınlanan dört binin üzerinde yasa, kararname ve yönetmelik çıkarıldı. Hitler'in kendisi –1934'ün Uzun Bıçaklar Gecesi'nde dava arkadaşı Ernst Röhm'ü öldürtünce– "30 Haziran, 1 ve 2 Temmuz günlerinde, haince saldırıları önlemek üzere alınan önlemler yasaldır" diye geriye doğru işleyen bir kararname çıkartmıştı. Üçüncü Reich'ta istemediğiniz kadar yasa vardı; ama siyasetle aralarında, demokrasilerde olduğundan hayli farklı bir ilişki vardı.[51]

Alman hukuk geleneği her zaman çok muhafazakâr olmuştur. Pozitivizm, Wilhelm dönemi yönetiminin otokratik doğası, hukukçuların kariyer yapısı, daima yargıçların yasayı bireylerin değil devletin korunmasının bir aracı olarak görmelerine neden olmuştur. Weimar döneminde bunların muhafazakâr ve milliyetçi eğilimleri, aşırı sağa hoşgörülü davranmalarında ortaya çıkmıştır. 1933'ten sonra, yeni duruma uyum sağladılar ve nasyonal sosyalizmin önceki rejimlerin yasal bir de-

---

50 Bkz. P. Diehl-Thiele, *Partei und Staat im Dritten Reich*, Münih, 1971.

51 K. Loewenstein, "Law in the Third Reich", *Yale Law Journal, 45*, (1936), s. 811; H. W. Koch, *In the Name of the Wolk: Political Justice in Hitler's Germany*, Londra, 1989, bölüm 3-4.

vamı olduğu görüşünü benimsediler. Ama Nazilerin, yasallık cilasının altında devrimci amaçlara sahip oldukları hemen ortaya çıktı.[52]

İlk olarak Naziler, Weimar anayasası tarafından temsil edilen liberal hukukun değerlerini açık bir şekilde inkâr ettiler. Örneğin bir Hamburg mahkemesi, "bu anayasayı yıkmanın yıllardır nasyonal sosyalizmin önde gelen amaçlarından biri olduğunu", çünkü onun "dejenere burjuva anayasacılığı"nın, "Alman dünya görüşü"ne itici geldiğini ifade etmişti. Bolşeviklerin yaptığı gibi yeni bir anayasa yazacaklarına, Nazi adaleti *Führerprinzip*'e dayanıyordu – Hitler'in, rejimin "sağlıklı bir ırksal cemaat" oluşturma amacının bir aracı olan arzusunu yansıtması gerektiği görüşü. *Führerprinzip*, "resmi yasal kriterler"i Hitler'in otoritesinin güç verdiği keyfi önlemlere tabi kılıyordu. "*Volksgemeinschaft*'ın (halk topluluğu – ç.n.) korunması", yasanın artık Yahudi ve Çingeneleri ve de Ari ırkın "dejenere" sınıflarını –asosyaller, eşcinseller, fiziksel ve ruhsal engelliler ve başkaları– korumadığı anlamına geliyordu. Polis baskısı ve tıbbi şiddetin yoğunluğu artmakta ve Weimar refah devletinin tedavi edici projelerinin yerini almaktaydı. Ünlü Roland Freisler "bireyleri devlet tarafından dokunulmaz kılan serbest çevreler yaratan temel hakların, yeni devletin totaliter ilkeleriyle bağdaşamayacağını" vurgulamıştı.[53]

Nazi olmayıp da muhafazakâr milliyetçi olan yargıçlar için, böylesi ifadelerin sonuçları rahatsız edici oluyordu. Bir "nasyonal sosyalist anayasal düzen" hayaline tutunmaya çalışıyor ya da boş yere Weimar anayasasının askıya alınmasının geçici olduğunu iddia ediyorlardı. Rejimin ilk yıllarında mahkemeler, Gestapo'nun tahribatına karşın usule uygun davranmaya çalıştılar. Örneğin yasanın uygulanmasında bir dereceye kadar tutarlılık olmadan, iş yaşamı nasıl sürdürülebilirdi? Max Weber, kapitalist ekonominin düzgün çalışabilmesi için

52 I. Müller, *Hitler's Justice: the Courts of the Third Reich* (çev. D. Schneider), Cambridge, Mass., 1991, s. 6-27.

53 E. Fraenkel, *The Dual State A Contribution to the Theory of Dictatorship*, New York, 1941, s. 13; Loewenstein, "Law in the Third Reich", *a.g.e.*, s. 803; M. Burleigh ve W. Wippermann, *The Racial State*, Cambridge, 1991, s. 177'de sözü geçmektedir; bkz.: Dickinson, *Politics of Child Welfare*, s. 218.

akılcı bir yasal sistemin varlığının gerekli olduğunu savunmuştu. Aslında, Nazi deneyimi de bunun aksini göstermiyordu: Medeni ve ticari hukuk büyük çapta olduğu gibi bırakılmıştı, kuşkusuz Alman Yahudilerinin hızla konumlarını kaybetmekte oluşları dışında.

Ama radikal nasyonal sosyalizm, genelde yargıçların doğal tutarlılık ve bağımsızlık arzularını çiğniyordu. Yasal bakış açısından Almanya, siyasal önderliğin çıkardığı bitmez tükenmez keyfi kararnamelerin yasal bütünü giderek erittiği bir "ikili devlet" olmuştu. Polis gücünün önündeki kısıtlamalar kaldırılmış, Gestapo sık sık mahkemelerce aklanmış kişileri yakalayıp doğrudan toplama kamplarına götürür olmuştu. Bazı yargıçlar bu davranışa çok kızıyordu, en azından mahkemelerin saygınlığını zedelediği için. Gestapo ile bazı konularda anlaşmışlardı; aklanma ihtimali görüldüğünde, onlara haber vereceklerdi. Buna karşılık Gestapo da aklanan sanıkları daha sessiz sedasız götürecekti.[54]

Yargıçlar sık sık siyasal önderliğin arzularını önceden kestirebiliyordu. "Irksal açıdan karışık" evliliklerin Nuremberg "Alman Kanının ve Alman Onurunun Korunması Yasası"yla yasaklanmasından bir yıldan daha önce, birçok yargıç ve kamu görevlisi, bir tarafın Yahudi olduğu evlilik törenlerini gerçekleştirmeyi reddediyordu. 1934 Ocak'ında, Reich'ın içişleri bakanı Frick görevlilere, törenleri, "nasyonal sosyalist görüşlerle tam olarak uyuşmuyor olsalar da" o anda geçerli olan yasalara göre yapmaları gerektiğini anımsatmak zorunda kaldı.[55]

Ama Nazi görüşü, "sağlıklı ırk hissi"nin resmi yasal kriterlerin üzerinde olması gerektiği yolundaydı. Berlin *Landgericht*'deki (mahkeme – ç.n.) bir yargıcın görüşüne göre, "Yahudilere karşı her eylemin yönetim tarafından tek tek belirlenmesi gerektiği görüşü yanlıştır. Eğer bu doğru olursa, yasaları Yahudilerin aleyhine yorumlamak olanaksızlaşacaktır ve Yahudiler yasanın korumasından yararlanabilecektir. Açıktır ki, bu anlamsızdır."[56]

---

54 Fraenkel, *a.g.e.*

55 Müller, *a.g.e.*, s. 91-2.

56 Fraenkel, *a.g.e.*, s. 52, 94.

Sağlıklı bir ırksal cemaat oluşturulması yolunda liberalizmin ortadan kaldırılması yalnızca ideolojinin yasaların üzerine çıkmasında değil, siyasetin yaşamın her alanına uzanmasında da açıkça görülüyordu. Nazi yasası –daha önce faşist devletin yaptığının da ötesinde– totaliter devletin, bizzat Hitler'in "tüm liberal özerklik biçimlerini yok ederek iktidarı tam olarak talebi" olarak tanımladığı, her bireyden talep edilen yeni iktidarı ortaya çıkarır. Kamusal ve özel arasındaki eski burjuva ayrımına, "Alman halkının verdiği kendini koruma mücadelesinde, artık yaşamın hiçbir yönü siyaset dışı değildir" ifadesiyle meydan okunmuştur. Bir Nazi hukukçunun iddiasına göre, "sözüm ona 'özel alan' yalnızca göreli olarak özeldir; aynı zamanda potansiyel olarak siyasaldır."[57]

Bir yandan kamu konutları inşa eden, çocuk yetiştirmesi konusunda danışma hizmeti vererek, yemek kitapları yayınlayıp bedava tatil ve modern sağlık hizmetleri sunan –sık sık sosyal demokratların 1920'lerde başlattıkları aynı müdahaleci refah politikalarını sürdürüp, aynı tür sivil idealizmini koruyarak– eylemci devlet sayesinde, *Volksgemeinschaft* üyeleri yarar görüyorlardı. Ama diğer yandan, topluluğun sağlığı, aynı zamanda, zihinsel, fiziksel ve ırksal açıdan hastalıklı vücutların devlet tarafından ayrımcılığa, kısırlaştırılmaya tabi tutulması, hattâ öldürülmesi, evlilik ve üremenin denetlenmesi ve buna uymayanların sert bir şekilde cezalandırılmasını da getiriyordu. Yani geleneksel aile birimi böylece destekleniyordu, ama aynı zamanda daha yüksek bir otoriteye bağlanmıştı.

İhbar ve izlenme korkusu aileye, eve, hattâ bireylerin bilinçaltına girmişti. 1934'te, kırk beş yaşındaki bir Alman doktorun rüyası, "akşamın saat dokuzu gibiydi" diye başlıyordu:

> Muayenelerim bitmişti. Tam muayene koltuğuna uzanıp Matthias Grünevald'ın bir kitabını okuyarak dinlenmeye koyulmuştum ki, bir anda odamın, sonra da apartmanımın duvarları

57 R. C. van Caenegem, *An Historical Introduction to Western Constitutional Law*, Cambridge, 1995, s. 284.

> kayboluverdi. Etrafıma baktım ve dehşet içinde gözümün görebildiği kadar uzaklıkta hiçbir apartmanın artık duvarlarının olmadığını fark ettim. Sonra bir hoparlör gümbürdedi, "bu ayın 17'sinde yayınlanan Duvarların Yasaklanmasına Dair Kararnameye göre..."[58]

Doktor rüyasını yazdıktan sonra, bir de rüyasını yazdığı için suçlandığının rüyasını görür. Artık uyku bile özel değildir.

İnanç özgürlüğü artık tanınmadığı için, "Heil Hitler" diyeceği yerde (böylesi bir selamlamanın yalnızca Tanrı'ya yapılacağı gerekçesiyle) yalnızca "Heil" diyen bir Yehova şahidi, yasal olarak işinden olabilirdi. Hitler gençliğinin eğitildiği değerlerle uyumsuz görülen değerlere göre yetiştirilen çocukların aileleri tarafından "ihmal edildikleri" söyleniyor ve bakıcı ailelerin yanına verilebiliyorlardı. Örneğin, 1938'de, bir baba, oğlunun Hitler gençliğine yazılmasına karşı çıktığı için, ailesi bölünmüştü. Yerel mahkemenin kararına göre baba, "çocuğunun velâyet hakkını kötüye kullanmıştı."[59]

Özel ve kamu alanları arasındaki ayrımın kaldırılması, Nazilere karşı tutumun belirlenmesinde önemlidir. Bir demokraside özgür bir yurttaş, kimi ve hangi yoğunlukta destekleyeceğini kendisi seçer. Ama Üçüncü Reich'ta, coşkudan biraz daha düşük bir tepki, potansiyel açıdan bozguncu olarak görülebilir ve dolayısıyla da cezalandırılabilirdi. Kamuoyu yoktu, çünkü bunu ifade etmenin yolu yoktu; peki bu durumda rejimin popülerliğini nasıl ölçebiliriz?

Örneğin, bir yurttaşın bayram sırasında gamalı haçlı bayrak sallamakla yükümlü olup olmadığı tartışılırken, bir yorumcuya göre, her ne kadar yasal bir zorunluluk olmasa da, bayrak sallamaktan kaçınmak, nasyonal sosyalizm yandaşı olmamak anlamına gelebilir: Bunun çözümü, diye sürdürür, bir toplama kampında biraz zaman geçirmekte yatıyor olabilir. Başka bir vakada, bir kamu çalışanı, Kış-

---

58 C. Beradt, *The Third Reich of Dreams: The Nightmares of a Nation, 1933-1939*, Wellingborough, Northants, 1985, s. 21.

59 Fraenkel, *a.g.e.*, s. 43-4, 54, 56, 58.

lık Yardım Fonu'na bağış yapmaktan kaçındığı için soruşturmaya uğramıştır. Sanık, birçok başka durumda gayet cömertçe bağışlarda bulunduğunu ve özellikle de Kışlık Yardım Fonu'nun gönüllü bir bağış olduğu göz önünde bulundurulduğunda, hangi yardım kampanyasına katılacağına kendisinin karar verebilmesi gerektiğini savunur. Ama savları şu karara varan mahkeme heyetini ikna edemez: "Sanığın özgürlük kavramı aşırı ölçüdedir... onun için özgürlük, yasayla zorlanması dışında tüm görevlerden kaçınabileceği anlamına gelmektedir." Bu da onu, "Alman halkının kötüye kullanmayacağına olan inancıyla liderin sağladığı özgürlüğü kötüye kullanmaya" itmiştir.[60]

Bireyin serbest yargısının engellenmeden kullanılmasına artık izin verilmediği bu ortamda, gözlemciler için –gizli polis olsun, yeraltı örgütleri olsun– rejime karşı halkın ne hissettiğini kestirmek aşırı derecede güçleşmektedir. Belli konularda –gıda fiyatları, Yahudilere karşı davranışlar, dış politika, kilise– insanlar görece açıklıkla konuşabilmektedir; ama rejim hakkında genel yargılar, bariz nedenlerden dolayı zorlukla su yüzüne çıkmaktadır.

Ama bazı genel eğilimleri belirleyebiliriz. Nazi Almanya'sında, Rusya ve İtalya'daki tek parti rejimlerinde olduğu gibi, insanlar hep önderle parti örgütü arasında bir ayrım gözetirler. Yerel yöneticilerin davranışları hakkındaki yakınmalar ve homurdanmalar, genellikle, önder için duyulan beğeni, saygı ve hatta hayranlıkla aynı anda ifade edilir. İtalyan tarihçi Emilio Gentile, Mussolini döneminde "siyasetin kutsallaştırılması"ndan söz etmişti. Önderlik kültleri –Duçe, Hitler ya da Stalin– insanların birleştirilmesine ve başka koşullarda popüler olamayacak rejimlerin kabul görmesine yardımcı oluyordu.[61] Böylesi bir "siyasetin kutsallaştırılması", anıtsal binalara, toplantı alanlarına, propaganda sergi ve yayınlarına hesapsız para harcanmasını getirmektedir. Kitle toplantıları, resmigeçitler ve marşlar ritüelleri sağlar ve bi-

60 *A.g.e.*, s. 40, 48-9.

61 E. Gentile, *The Sacralization of Politics in Fascist Italy*, Harvard, Mass., 1996.

reyin küçüklüğünü ve iktidarsızlığının altını çizen bir güç hissi yayar. Bir düşmanlar dünyasında, lider ilham ve güvenlik sağlar. Ama, liderlik kültleri modern yaşamın gündelik biçimlerinde de yayılırlar – radyonun yayılması, okuryazarlığın artması aynı zamanda da genelde toplumsal yaşamın militanlaştırılması.

Ama bu, insanların güçlü rejimler tarafından sansür ve manipülasyon yoluyla kafeslendikleri basit bir süreç de değildir. Bu daha çok, hem liderlik hem de halk tarafından paylaşılan, topluca tartışılan bir değerler manzumesidir. Temel ütopya projeleri –Tek ülkede sosyalizmin, Alman *Volksgemeinschaft*'ının ya da İtalyan İmparatorluğu'nun inşası– yeni, bölünmemiş bir ulusun olumlu imgelerini yaymaktaydı ve popüler olmadıkları da söylenemezdi. Politika konuları artık partiler arasında değil, izin verilen bir tanesinin içinde ya da bakanlıklar ve diğer kamu ya da özel kurumlar arasında tartışılıyordu. Rejimin unsurlarına muhalefet, sistemin tamamen reddi dışında birçok biçimde ifade edilebiliyordu: parti içi mücadelelerde ya da parti fanatiklerine karşı "normal" insanlar veya parti "idealistler"i karşısında işlerin varolan haliyle sürdürülmesini isteyenler.

Barış zamanı Reich'ın aldığı yüksek düzeydeki destek başka yollardan da ortaya çıkıyordu. Kuşkusuz, Nazi rejimi yasayı ve polisi kitlesel itaat sağlamak için bir baskı aracı olarak kullanıyordu. 1939 öncesinde, binlerce ölüm cezası verildi; siyasal suçlulara faşist İtalya'da verilen yirmi dokuz ve Japon mahkemeleri tarafından verilen bir avuç ölüm cezasıyla karşılaştırıldığında, Nazi yasalarının göreli sertliği anlaşılır. Diğer yandan, devletin zorlayıcı güçleri barış zamanı Nazi Almanya'sında hiçbir zaman Stalin'in Sovyetler Birliği kadar açık değildi: 1930'lardaki Nazi toplama kamplarında 25.000-50.000 kişi kalırken, Gulag'da milyonlar vardı. Bugün, 1950'lerin, küçük bir seçkinler grubunun muazzam halk kitlelerini düpedüz terörle bastırdığı bir durumu yansıtan totaliterlik kuramları, gittikçe artan bir şekilde, iki savaş arası Avrupa'sındaki demokratik olmayan rejimlerin istikrarı konusunda bizleri körleştiren rahatlatıcı bir aldanma gibi görünmeye başlamaktadır. Üçüncü Reich yalnızca baskı üzerine kurul-

madı, yasal sisteminin tek amacı da bu değildi. Alman halkının çoğunluğu Hitler'e oy vermemişti ama ona karşı direnmediler de. Halk işlerin yeni durumunu kabullendi ve rejim normal yaşamın bir parçası haline geldi.[62]

Avrupa'nın en büyük iki tek-parti devletinin –Nazi Almanya'sı ve Sovyet Rusya– arasındaki farklılıklar, benzerliklerden çok fazlaydı. Nazizm iktidara güçlü oy desteğiyle geldi, komünizm ise bir *coup d'état* (hükûmet darbesi) yoluyla. Üçüncü Reich, önderi hem parti hem de halk tarafından tartışmasız kabul edilen bir parti tarafından yönetiliyordu. Onun iki katı olan nüfusu çok daha geniş bir araziye yayılmış bulunan Sovyetler Birliği, aynı sayıda üyesi olan, iç ve dış gerginliklerle parçalanan, Lenin'in ölümü üzerine acı bir liderlik krizi yaşayan ve nihai olarak da her zaman için *primus inter pares* (eşitler arasında birinci – ç.n.) olmanın endişesini taşımış bir lider tarafından yönetilen bir partiye sahipti. Hitler "eski tüfek" arkadaşlarına değer verip onlar tarafından *Führer*leri olarak saygı görürken, Stalin gücünü pekiştirebilmek için partiyi acımasızca eski arkadaşlarından temizlemişti. Uzun Bıçaklar Gecesi, her ne kadar kanlı da olsa, Nazi Partisi'ni esasına dokunmadan bırakmıştı; oysa 1930'lar sonlarındaki Komünist Partisi'nin, Lenin tarafından yaratılan devrimci güçle çok az ortak yanı vardı.[63]

Bu karşıtlıklar, her iki durumda partinin ideolojik amacının aynı olmadığını gösterir. Hitler Almanya'sı, iyi eğitilmiş emek gücüyle, Avrupa'nın önde gelen sanayi gücüydü; NSDAP'nin iç hedefi, daha önceki refah geleneklerinin üzerine hem yapıcı hem de zorlayıcı yönleriyle inşa edilip genişletilecek ırksal bir refah devleti –*Volksgemeinschaft*– yaratmaktı. Bolşeviklerin milyonlarca köylüyü hedef almasının aksine, içerdeki kilit kurbanları küçük bir azınlıktı. Bolşeviklerin hedefi çok daha radikaldi: Özel mülkiyeti kaldırmak, Birlik'i bir arada tutacak yeni bir Sovyet tabiiyetini geliştirmek ve başka yerlerde tüm

62 Müller, *a.g.e.*, s. 197; M. Broszat, "The concentration camps, 1933-1945", H. Krausnick ve M. Broszat, *Anatomy of the SS State* içinde, Londra, 1970.

63 Bkz. Bullock, *a.g.e.*, bölüm 10.

bir 19. yüzyıl boyunca süren sanayi devrimini, Avrupa'daki en geri kalmış köylü ekonomisinde, bir tek on yıla sığdırmak. İşte Bolşeviklerin bu projeyi hayata geçirmeye çalışırken karşılaştıkları olağanüstü baskı ve gerginliklerin nedeni de buydu. 1930'larda her iki ülkenin içinde uygulanan şiddet düzeyleri arasındaki büyük farkı açıklayan şey, her iki proje arasındaki farklılıktı.

Ama işte tam da Nazi iç politikasının geleneksel Alman yaşamına bu kadar iyi uyum gösterebilmesi, en başta Hitler olmak üzere, nasyonal sosyalizmin gerçekten de radikal önderlerinin sürekli bir şekilde sıradan işler, düzen ve istikrar isteyen bankerler, orta sınıf ve milliyetçi muhafazakârlar tarafından boğulmaktan endişelenmesine neden oluyordu. Normallik devrimcileri ürkütür, çünkü ütopyacı rüyalarına fren görevi görür. Alman halkının rejimi bu kadar kolaylıkla kabullenmesi, bizi olduğu kadar, Hitler'i de korkutmuştu. 1934'te, Nazilerin iktidarını sağlamlaştırmak üzere Röhm'ü saf dışı bırakıp yasa tanımaz SA'larını denetim altına almak başka şeydi; burjuvaziye tamamen teslim olmak bambaşka bir şey. "Siyasal uyuşukluk" Führer'i korkutuyordu; özellikle de 1935-6'da halkta ilgisizliğin yükseldiği yolundaki kanıtlar ortaya çıktıkça.[64]

Nasyonal sosyalist radikaller, İtalya'da iktidara geldikten sonra devlet aygıtı tarafından sindirilen ve radikal bir faşist devrim düşüncesini terk etmek zorunda kalan Faşist Parti'nin karşı karşıya kaldığı tatsız kaderi görmüşlerdi. Üçüncü Reich'ın çok farklı beklentileri vardı. Mussolini devlete meydan okurken, Hitler devletin eylemsizliğini ve edilgenliğini partinin dinamizmini kullanarak denetim altına almanın gereği üzerinde duruyordu. 1934 parti kongresinde, "devlet bize hükmetmez, biz devlete hükmederiz" demişti. Partinin siyasal mesajı, "kitlelerin kalbine nüfuz etmelidir, çünkü bizim en iyi ve en güçlü inanç taşıyıcımız odur." Ne amaçla? 1930'larda başlatılan muazzam yeniden silahlanma programı, kanıtları sunmaktadır. Gözlerini Reich sınırları-

64 D. Bankier, *The Germans and the Final Solution: Public Opinion under Nazism*, Oxford, 1992, bölüm 3.

nın dışında yaşayan milyonlarca Alman'a dikmiş olan Führer için bir tek yanıt vardı. Nazilerin Alman ulusunun ırksal kurtuluşu projesi yalnızca savaş yoluyla gerçekleşebilirdi.[65]

65 G. L. Weinberg, "Germany's war for world conquest and the extermination of the Jews", *Holocaust and Genocide Studies*, 10: 2, sonbahar 1996, s. 119-33; M. Knox, "Conquest, foreign and domestic, in Fascist Italy and Nazi Germany", *Journal of Modern History*, 56, 1984, s. 1-57; Bankier, *a.g.e.*, s. 55.

İKİNCİ BÖLÜM

İmparatorluklar, Uluslar, Azınlıklar

> Devlet ve ulusun kuramsal olarak eşit kılınmasıyla (milliyet), sınırları içindeki tüm diğer milliyetleri uygulamada tebaa konumuna indirger... bu nedenle, topluluktaki tüm haklara sahip olduğunu iddia eden egemen grubun insanlık ve uygarlık düzeyine göre, aşağı ırklar yok edilir veya köleliğe indirgenir veya yasa dışına itilir ya da bağımlı hale getirilir.
>
> Lord Acton, 1862[1]

Birinci Dünya Savaşı ve Avrupa'nın eski kıta imparatorluklarının çöküşü, yalnızca demokrasinin değil, aynı zamanda da –daha da kalıcı olarak– milliyetçiliğin zaferinin habercisi olmuştur. Ulusların kendi kaderlerini tayin hakkı ilkesinin Batı Avrupa'dan Orta ve Doğu Avrupa'ya yayılmasıyla, Paris barış anlaşmaları, aşağı-yukarı bugüne kadar devam eden bir sınırlar ve topraklar düzeni yaratmıştır. Ne var ki, milliyetçiliğin zaferi kan, savaş ve iç savaş getirmiştir, çünkü ulus-devletin Doğu Avrupa'nın etnik mozaiği üzerine yayılması, aynı zamanda azınlıkların güncel bir siyasal sorun olarak ortaya çıkmasına da neden olmuştur. Devletin egemenliğini "halk"tan aldığı ve bu "halk"ın belli bir ulus olarak tanımlandığı bir yerde, sınırların içinde başka etnik grupların varlığı, ulusların kendi kaderini tayin hakkına inananlara bir hakaret, tehdit ya da meydan okuma gibi görünüyordu.

Eski 19. yüzyıl imparatorluklarının işleyişi çok farklıydı. Meşruiyetlerini etnik kökene değil hanedana olan sadakate dayandırmış-

---

1 C. A. Macartney, *National States and National Minorities*, New York, 1968, s. 17'de adı geçen Acton.

lardı, bu nedenle etnik Almanların Çarlık yönetimlerinde yüksek görevlere erişmeleri ya da uluslararası kongrelerde Osmanlı İmparatorluğu'nu temsil eden diplomatların Yunanlı olması doğaldı. 1914-18 savaşı bu dünyayı savurup attı. 1920 Nazi parti programının 4. maddesi, "yalnızca ulusun üyeleri devletin yurttaşı olabilir" diyor ve hiç olmazsa bu konuda, tüm Avrupa adına konuşuyordu. Türkçe ve Slavcaya benzeyen yer isimlerinin Yunancalarıyla değiştirilmeleri lehine savları tartışırken, Yunanlı bilim adamı Kamburoğlu, savaştan sonra "Yunan topraklarında Yunanlı olmayan hiçbir şey kalmamalıdır" demişti.[2]

Ama saf ulusun hâlâ inşa edilmesi gerekiyordu, çünkü bu henüz bir gerçeklik değil bir düştü. Ne Yunanistan ne Almanya ne de Orta ve Doğu Avrupa'nın sözüm ona ulus-devletleri etnik açıdan homojendirler. Versay altmış milyon kişiye kendi devletlerini sağladı, ama yirmi beş milyonunu da azınlığa dönüştürdü. Bunlara yalnızca Yahudiler, Çingeneler, Ukraynalılar ve Makedonlar değil, bir zaman egemen uluslardan olan Almanlar, Macarlar ve Müslümanlar da dahildi. Özellikle bu son kategoridekiler, kendilerine hükmetmeye başlayan bu türedi köylülerden kendilerini daha uygar gördükleri için, liberal siyasal kuramın öngördüğü gibi yeni ulusal kültürel asimilasyon fikrini kolay kolay kabullenemiyorlardı. Aslında iki savaş arası Avrupa'sında, asimilasyona ne azınlıklar inanıyordu ne de çoğunluklar; yeni demokrasiler etnik ilişkilerinde dışlayıcı ve düşmanca olma eğilimindeydi.

Ulusal saflaştırma rüyası tarafından yaratılan gerginlik, iki savaş arası Avrupa siyasetinin bağrında yatar. Azınlıkları yok etmek -Türklerin Ermenilerde denediği gibi– uluslararası kamuoyunca genelde kabul görmüyordu; sınır dışı etmek ya da 1922-23 yıllarında Türklerle Yunanlıların yaptığı gibi azınlıkları değiştirmek de önemli bir ilerleme gibi gözükmemektedir. Versay'daki galip taraflar, farklı bir yaklaşım denediler – azınlıkları oldukları yerde tutmak ve onları uluslararası hukukla koruyarak iyi muamele görmelerini sağlamak ve zaman

2 D. G. Kambouroglou, *Toponymika Paradoxa*, Atina, 1920, s. 5.

içinde bir ulusal aidiyet kazanmalarını beklemek. Ama azınlık hakları anlaşmaları çok iyi işlemedi ve karşılıklı kötü hisleri ve ayrımcılığı önleyemedi.

Aslında, ulusların kendi kaderini tayin hakkı ilkesinin bu tür sorunlar yaratacağı açıkça görüldüğü için, 1914-18 savaşı sırasında birçok kimse ulus-devletlerden oluşan bir dünyanın o arzulanacak bir şey olup olmadığı konusunda kuşkuluydu. Ama Orta ve Doğu Avrupa'da bu tür bir toprak dağılımı, küresel imparatorluklarını daha da büyütmüş olan Britanyalı ve Fransızların işine geldi. Bu, Almanya ve Rusya'yla aralarında bir dizi tampon ülke oluşturdu ve bir taraftan uzaktaki sömürgelerini yönetirken, diğer taraftan da kıtaya egemen olmalarını sağladı.

Diğer yandan Almanya ve Rusya'nın imparatorluk ihtirasları, tam da bu yeni ulus-devletlerin işgal ettikleri topraklarla ilişkiliydi. 1918'deki geçici tükenişleri, Britanyalı, Fransız ve Amerikalıların yeni bir liberal düzen dayatmalarını sağlamıştı. Ama güçlerini ve iştahlarını geri kazandıkça, bölgeye çok daha farklı bir açıdan yaklaştılar. Örneğin Sovyetler Birliği temelde, Çarlığın egemenlik alanındaki –ya da, büyük savaşın kayıplarından geriye kalanlar üzerindeki– etnik karmaşaya getirilmiş federal bir çözümdü; bir yandan iktidarı komünist parti aracılığıyla merkezileştirirken, bir yandan da yerel Ukraynalı ve Beyaz Rus seçkinlerine idari ve kültürel haklar bırakıyordu.

Ruslar Rus-Polonya savaşındaki yenilgilerinden sonra Batı'ya doğru genişleme hayallerini tamamen terk ettikleri için, Sovyet İmparatorluğu da Versay sistemiyle uyum içinde yaşayabildi ve hattâ 1934'te Milletler Cemiyeti'ne de girdi. Ama 1930'larda, Britanyalılar ve Fransızlar tarafından kurulan liberal ulus-devletler ve azınlık hakları düzeni, daha kararlı rakipler karşısında çökmeye başladı. Nazi Almanya'sının yükselmesiyle, tüm Doğu Avrupa'da yeni bir ırksal milliyetçilik, azınlıklara yeni bir saldırı ve bunun sonucunda da, hızla büyüyen bir sığınmacılar krizi başladı. Aynı zamanda, faşist devletler kendilerini eski imparatorluk güçleri karşısında yeniden konumlandırdığı için, yeni bir imparatorluk kurma dalgası başladı. Mussolini Eti-

yopya'nın işgaliyle yolu açtı; 1938'de de Hitler Avrupa'da kendi imparatorluk serüvenine atıldı.

ESKİ İMPARATORLUKLARIN TASFİYESİ

"Hangi ülkede doğduğumu sorarsanız", diye yazmıştı *Viyana Ormanlarından Öyküler*'in yazarı Odon von Horvath, "şu yanıtı veririm: Fiume'de doğdum, Belgrad, Budapeşte, Pressburg, Viyana ve Münih'te büyüdüm ve bir Macaristan pasaportum var; ama anavatanım yok. Tipik bir eski Avusturya-Macaristan karmasıyım: Hem Macar, hem Hırvat, hem Alman ve hem de Çek; ülkem Macaristan, anadilim Almanca."

Von Horvath doğruyu söylüyordu, [onun] geçmişinde hiçbir sıradışılık yoktu. Yüzyılın başında, Habsburgların Czernowitz kenti, Macarların, Ukraynalıların, Romenlerin, Polonyalıların, Yahudilerin ve Almanların yuvasıydı. Daha güneyde, Osmanlı Selânik'inde, sıradan liman işçileri altı dil konuşabiliyordu: Kentte 70.000 Yahudi'nin yanı sıra Yunanlılar, Ermeniler, Türkler, Arnavutlar ve Bulgarlar yaşıyordu. Bu çokdilli ortam, kentleri ve kasabaları birçok farklı dinsel ve etnik grubun karışımı olan Doğu Avrupa'da sık görülen bir şeydi. Milliyetçilik öğretisi güç kazandıkça, bu tür yerlerin yarattığı sorunlar, politikacılar ve siyaset kuramcıları arasında tartışmalara neden oluyordu: Büyük çok kavimli ve çok dinli imparatorlukların anayasal ve idari düzenlemeleri, Avrupa'da Doğu'ya doğru ilerleyen milli hislerle nasıl uyum sağlayacaktı?[3]

19. yüzyıl boyunca milliyetçilik, imparatorluğa sadakatin dayandığı dine ve hanedanlığa bağlılık hislerini aşındırmaya başlamıştı bile. Osmanlı Balkanlar'ındaki ayaklanmalar, Yunanistan, Sırbistan ve Bulgaristan'ın kurulmasıyla sonuçlanmıştı; 1848'deki devrimler, Orta Avrupa'daki Alman, İtalyan ve Macar milliyetçiliğinin gücünü göstermişti, 1863'teki Polonya isyanı ise, burada Rus yönetimine duyulan nefreti göstermişti. Habsburgların 1850'lerdeki neo-mutlakıyetçilikle-

3 Von Horvath için bkz.: J. Rupnik, *The Other Europe*, Londra, 1988, s. 41.

rinin başarısızlığı, saati 18. yüzyıla geri döndürmenin olanaksızlığını vurguluyordu.

İmparatorlukları yönetenler için, milliyetçiliğin ilerlemesi karşısında iki strateji seçeneği görünüyordu: Biri yeni bir imparatorluk milliyetçiliği yaratmaktı – Osmanlı İmparatorluğu'nun Türkleştirilmesi, Çarlık topraklarının Ruslaştırılması ve ikili Habsburg monarşisinin Macar tarafının Macarlaştırılması. Böylesi politikalar modern, merkezileşmiş imparatorlukların yaratılmasını hedefliyordu. Macarların yaptığı gibi, egemen ulusal gruba asimile olma olanağı önererek kabul görmeyi denemiş ama geleneksel topluma müdahaleleri, dilde standartlaşma ve vergilerin gününde ödenmesi konularındaki ısrarları, genellikle tepki çekerek karşı-milliyetçiliğe yol açmak gibi istenmedik sonuçlar doğurmuştu. Bu yüzden, bu yüzyılın ilk on yılında, Jön-Türkler istemeden Arnavut ve Makedon milliyetçi hareketlerini ateşlemiş, Macarların beceriksizliği Romen ve Hırvatların direncini artırmış, Ruslar da Finlandiya, Baltık ülkeleri ve Polonya'da giderek artan direnişle karşılaşmıştır.

Milliyetçilikle başa çıkmak için diğer strateji ise böl ve yönet politikasıdır. Bu amaçla, Osmanlılar, Yunanlı ve Bulgarlar arasındaki farklılıkları kullanmak için bir Bulgar Ortodoks Kilisesi kurmuş, Habsburglar ise –Avusturyalı diye bir şey olmadığından kendi imparatorluk milliyetçiliklerini oluşturamadıkları için– Çeklere karşı Alman milliyetçiliğine oynamışlardır. Hiç kuşkusuz bu strateji, milliyetçi gruplara kendilerine ayrıcalıklar sağlama fırsatı yaratmıştır. Bu nedenle, I. Dünya Savaşı öncesindeki on yılda, imparatorluk yöneticilerinin anayasal reform, daha geniş oy hakkı, dil ve eğitim konularında taleplerle karşı karşıya kalmış olmaları şaşırtıcı değildir. Böylesi taleplerin aracı, yeni siyasal kitle partileri olmuştur. Ama bu partiler hemen hemen hiçbir zaman tam bağımsızlık düşünmemiştir. Daha çok imparatorluk içinde –başarılı bir şekilde– demokratikleşme ve daha fazla özgürlük peşinde koşmuşlardır.

İmparatorlukların ulusal istekleri kucaklayacak şekilde nasıl değiştirilebileceği konusunda en ilginç tartışmayı Avusturya sosyal

demokratları geliştirmiştir. Yüzyılın başında Avusturya-Macaristan -anayasacı Oscar Jaszi'nin bir kez dediği gibi o "tarihsel deney"– elli bir milyon nüfusa, iki devlete, on "tarihsel ulus"a ve yirminin üzerinde etnik gruba sahipti. Birçok Habsburg siyasal düşünürü için iki konu çok açıktı: Birincisi, milliyetçilik göz ardı edilemeyecek bir siyasal güçtü; ikincisi de, iktisadi gelişme devletlerin daha büyük birimler halinde örgütlenmelerini gerektirdiğinden, ulus-devlet çağdışıydı. Bu nedenle modern yaşam ulusal duyguları reddetmeyen, ama onlara tamamen de teslim olmayan bir siyasal yapı gerektiriyordu. "Commonwealth" fikrinin Britanyalı kuramcıları da genelde aynı çizgide düşünüyordu.

I. Dünya Savaşı öncesi Habsburglara göre, bu zor hedefe ulaşmak, ulusal gruplara kültürel özerklik ve oy hakkının tüm imparatorluğa yayılmasıyla olanaklı görünüyordu. Bu görüşe göre birçok ulus, bir tek anavatanda beraberce yaşayabilecekti. Yahudi yazar I. L. Peretz'in 1908'deki sözleriyle: "Bir ulusun bağımsız varlığını sağlayan, korunmuş sınırlardan çok, özgün kültürüdür."[4] Peretz gibi Yahudiler, Siyonizm'le (Avrupa'yı terk etmeye dayanan bir milliyetçilik) tamamen asimile olmak (Yahudi kimliğinin reddi) arasında üçüncü bir yol sunduğu için böyle fikirleri destekliyordu. Ama benzeri talepler başka ulusal grupların önderleri tarafından da dile getiriliyordu; son ana kadar, çok az Çek ya da güney Slav milliyetçisi tam bağımsızlıktan söz ediyordu. 1918'de bile, Avusturyalı sosyalist Karl Renner, "insanlığın gelecekteki ulusal düzenine bir örnek oluşturmak" üzere, Habsburg İmparatorluğu'nu, bir "uluslar devleti"ne dönüştürme taraftarıydı.[5]

Bu insanca yaklaşımın Orta ve Doğu Avrupa'da başarısızlığa uğramasının nedeni, milliyetçilerin baskıları değil, imparatorlukların

4 R. R. Wisse, *I. L. Peretz and the Making of Modern Jewish Culture*, Seattle, 1991, s. 96.

5 Sınırdaş ülkeler için, bkz. A. Applebaum, *Between East and West: Across the Borderlands of Europe*, Londra, 1995; O. Jaszi, *The Dissolution of the Habsburg Monarchy*, Chicago, 1929, s. 3; Renner, T. Bottomore ve P. Goode (der.), *Austro-Marxism*, Oxford, 1978, s. 31 (Tarihin bir cilvesi sonucu, uluslarüstü devletin bu en ateşli savunucusu, Avusturya Cumhuriyeti'nin ilk şansölyesi olacaktı).

1914-18 savaşı sırasında, rakiplerine karşı siyasal savaş biçimi olarak milliyetçiliği besleyerek intihar etmiş olmalarıdır. John Buchan'ın çok satan eseri *Greenmantle* (Yeşil Yelek), Britanyalıların, Türklerin Hindistan'daki Müslümanların isyan etmesine yol açmasından duydukları korkuları yansıtır. Ama Ortadoğu'da Yahudi ve Arap ayrılıkçıları (ölümcül sonuçlar pahasına) Osmanlılara karşı ayaklanmaya teşvik eden de Paris ve Londra'dır. Ruslar ve Almanlar da aynı oyunu deneyerek Polonyalılarla bir teklif savaşına başlamışlardır. 1914 Ağustos'unda, Romanof Grandükü Nikola, Rus zaferi durumunda Polonya'ya özerklik vaat etti; iki yıl sonra, ittifak devletleri daha yüksek pey sürerek, Çar ordularının işgalinden bitap düşmüş Polonyalılara bağımsızlık önerdiler. İki yıl daha sonra itilaf devletleri teklifi isteksizce de olsa yükselterek, denize bağlantısı olan bir bağımsız Polonya önerdiler. Polonyalı özgürlük savaşçıları, teklifler geldikçe incelikle bir taraftan diğerine geçtiler.

Savaş zamanı Berlin'de, Almanlar aynı kısa vadeli amaçlarla Ukraynalılara ve Yahudilere yardım ettiler. Çarın arkasındaki desteği kırmak ve çokuluslu Çarlık ordusunun moralini bozmak için, Rusya'daki Baskı Altındaki Uluslar Birliğinin kurulmasına ön ayak oldular: Fin ve Ukraynalı milliyetçi gruplara maddi yardımda bulundular, Polonya Yahudilerinin dinsel özerkliklerini desteklediler ve Polonya Kongresi'nde Yidişi resmi dil olarak kabul ettiler. Alman Siyonistler, Rus Yahudilerinin Kurtuluşu Komitesi kurdular ve Çarlık topraklarında bir azınlıklar federasyonunun oluşturulmasını önerdiler. Eğer Almanya I. Dünya Savaşı'nı kazansaydı, Yahudilerin kaderi çok farklı olabilirdi ve büyük bir olasılıkla şimdi Almanların değil, Rusların ve Polonyalıların canice Yahudi karşıtlıklarından söz eden kitaplar okuyor olurduk.

Bu arada itilaf devletleri de ittifak devletlerinin oynadığı aynı oyunu oynuyordu: Baskı altındaki milliyetler –Çekler, Hırvatlar, Slovenler ve Polonyalılar– için anti-Habsburg Kongresi Roma'da toplandı. Londra'da ise *New Europe* dergisi, şevkle Habsburg topraklarındaki "baskı altındaki milliyetler" kampanyasını sürdürüyordu. Ama Britan-

ya ve Fransa hükûmetlerindeki herkes bunun akıllıca bir fikir olduğunu düşünmüyordu. Örneğin, Lord Robert Cecil "milliyetçiliğe sanki bir dinmişçesine" inananları eleştiriyor ve uyarıyordu: "Ben şahsen başka hiçbir koşula bakmaksızın yalnızca milliyete dayanacak bir Avrupa barışının arzu edilir, hattâ yararlı bir şey olacağına inanmıyorum."[6]

Mihver devletleri de ulusların kendi kaderini tayin hakkına inanmıyordu. Özellikle Almanların, Orta Avrupa'daki etnografik karmaşayı çözmek için başka hayalleri vardı. Bunların –hiç olmazsa Almanya'da– en gözde olanlarından biri, iktisadi açıdan tutarlı bir *Mitteleuropa* idi. Şansölye Bethmann-Hollweg'in siyasetinin amacı buydu ve Friedrich Naumann'ın, savaş sırasında çok satan, Alman-egemenliğinde bir Orta Avrupa'nın erdemlerinden söz eden kitabı *Mitteleuropa* tarafından tanıtılmıştı. Ama Alman olmayanların, aydın Alman yönetiminin iktisadi ve kültürel yararlarına ikna olmaları o kadar da kolay değildi, Habsburglar ise –zaten Almanlarla savaş dolayısıyla rahatsız bir ittifak kurmuşlardı– kendilerini ikinci sınıf Almanlar gibi hissetmekten hoşlanmamışlardı.

Ama daha aşırı Alman milliyetçileri için *Mitteleuropa* fikri, Orta ve Doğu Avrupa'daki diğer halkların duyarlılıklarını *çok fazla* dikkate alıyordu. Alman genelkurmayındaki generaller, Hindenburg ve Ludendorff gibileri daha çok Doğu'da askeri ve siyasal egemenlik kurma kaygısındaydı. Onların görüşü temelde Reich'ın milliyetçi müttefiklerine çok az özgürlük tanıyacak otoriter bir görüştü.

Savaşın sonlarına doğru kısa bir süre için hayalleri gerçekleşti. 1918 baharında, –1941'in garip bir öngörüsü olarak– barış imzalamaya acilen gereksinim duyan ve Almanlara Doğu'da istediklerinin çoğunu vermeye razı olan yeni Bolşevik hükûmetiyle Brest-Litovsk Anlaşması'nı imzaladılar. Bu barış anlaşması Berlin'e Pan-Alman birliğinin en çılgın hayallerinin bile ötesinde bir etki sağladı ve Doğu Avrupa'da geniş toprakların denetimini verdi: Eskiden Çara ait olan Polonya topraklarındaki bağlı devletler, Ukrayna ve Baltık bölgesi. Avusturya-Macaris-

6 V. H. Rothwell, *British War Aims and Peace Diplomacy, 1914-1918*, Oxford, 1971, s. 159.

tan önemini yitiriyordu ve "ekmek barışı"yla Ukrayna, bağımsızlığının koşulu olarak yılda bir milyon ton buğday sözü vermişti. Alman birlikleri Finlandiya'ya, Ukrayna'ya ve daha aşağılarda Rostov ve Kafkaslar'a doğru ilerlemişti. Eskiden Rusya'ya ait olan toprakların verilmesiyle Türkiye'yle olan birlik sağlamlaştırılmıştı. Doğu'da savaş bitmiş gibi duruyordu: Brest-Litovsk Doğu Avrupa'ya bir *Pax Germanica* getirmişti. Brest-Litovsk bugün tamamen unutulmuştur ve Almanların birkaç ay sonraki çöküşüyle patlayan bir "balon" olarak görülmektedir; ama o zamanlar, Almanya'nın artık "dünyayı fethedene kadar savaşmaya muktedir ve yenilmez" olduğundan korkan Britanya dışişleri bakanlığı tarafından böyle görülmüyordu. Almanya ve Türkiye'nin birlikteliği Hindistan'ı tehdit edebilir ve Avrasya topraklarını sonsuza kadar elinde tutabilirdi: Savaş yıllarca sürebilirdi. Ancak Batı'daki itilaf zaferi, bu korkuları birer anıya dönüştürebildi.[7]

Savaştan sonra Alman sağı dönüp Brest-Litovsk'a baktığında o büyük "belki de olabilirdi"yi, Reich'ın bir Doğu Avrupa imparatorluğu yolundaki ilk büyük başarısını gördü. Çok az Alman, kendi çıkarları için çok kesin, başkalarının ulusal beklentileri içinse çok duyarsız olduklarını görebildi. Bir aşırı milliyetçi olan Alfred Rosenberg'in 1921'de yazdığına göre, Berlin Polonyalıların ve diğer ulusal grupların hakları konusunda *fazla* düşünceli davranmıştı. Yirmi yıl sonra Rosenberg, Hitler'in İşgal Altındaki Doğu Toprakları Bakanı olarak, selefinin hatalarından kaçınmak için çok iyi bir görevdeydi. Sonuna kadar, Alman milliyetçiliğinin otoriter pençesi Slav "barbarlar"ın üzerine doğrudan askeri yönetim olarak kapandı ve işbirliğine daha yatkın bir yönetimin sağlayabileceği avantajları görmezden geldi. Doğu Avrupa milliyet sorunlarına yaklaşımları daha ileri olan Ruslar ise, bunun meyvelerini topladı.[8]

---

7 *A.g.e.*, s. 193 ve sonrası; R. L. Koehl, "A prelude to Hitler's Greater Germany", *American Historical Review*, 59: 1, Ekim 1953, s. 43-65.

8 P. Stirk (der.), *Mitteleuropa: History and Prospects*, Edinburgh, 1994, s. 14-15; Rosenberg için bkz.: G. Stoakes, *Hitler and the Quest for World Dominion: Nazi Ideology and Foreign Policy in the 1920s*, New York, 1986, s. 125.

Çarlık, Sovyetler Birliği olarak yaşama geri dönerken, Habsburgların neden sona erdiği sorulabilir. Kuşkusuz, kısmen farklılıkları yüzündendir; en açık olanı da, Almanlar ve Macarlar hiçbir zaman nüfusun yarısını bile oluşturamazken, Rusların hiçbir zaman Sovyetler Birliği nüfusunun yarısından azını oluşturmamış, Ukraynalılar ve Beyaz Ruslarla üçte ikisini oluşturmuş olmaları gerçeğidir. Burada bir imparatorluk ulusu, ikili monarşide hiç olmadığı kadar egemendi ve Çarlar tarafından geliştirilen ve Stalin'in olgunlaştırdığı merkezi devlet geleneğini güçlendiriyordu.[9]

Ama bu, yanıtın yalnızca yarısıdır. Rus Marksistlerinin, milliyet ve imparatorluk konusunda Habsburgların tartışmalarından çok şey öğrendikleri de doğrudur. Bazı yönlerden Sovyetler Birliği, Habsburg İmparatorluğu'nun gerçek varisidir, Hitler'in yeni düzeninin bunun nihai reddi olduğu gibi. Yidişçe konuşan Yahudi emekçi hareketi Bund sayesinde, savaş öncesindeki Avusturya Marksistlerinin milliyetçilik konusundaki tartışmaları Rusya'ya ve Bolşeviklere ulaşmıştı. Bund yanlıları Rus İmparatorluğu'nu –Avusturyalı sosyal demokratların Habsburg İmparatorluğu için düşündükleri tarzda– topraktan bağımsız ulusal kültürel özerkliğe sahip bir halklar federasyonuna dönüştürmek arzusundaydılar ve Rusların asimilasyon taleplerini "mal edinme milliyetçiliği" olarak suçlamışlardı. Önde gelen Bundçulardan biri, 1902'de, ileri görüşlülükle Lenin ve Rus Sosyal Demokratlarına Yahudi ulusal özerkliğine tahammül göstermedikleri için saldırmış ve görünüşte uluslararası bir emekçi hareketinin, "bağlı milliyetlerin haklarını bastıran 'genel-Rus', 'genel-Polonyalı' ya da 'genel-Alman' davaları tarafından körleştirildiğinde 'milliyetçi" hale geleceği konusunda uyarmıştı.[10]

On yıl sonra, başta Bundçu çizgiye aşırı karşı olan Lenin, milli-

---

9 Bu soru, Henryk Szlaiffer tarafından R. L. Rudolph ve D. F. Good (der.), *Nationalism and Empire: The Habsburg Empire and the Soviet Union*, New York, 1992, s. 152'de dile getirilir.

10 E. Traverso, *The Marxists and the Jewish Question: The History of a Debate (1843-1943)*, New Jersey, 1994, bölüm 4-5; J. Frankel, *Prophecy and Politics: Socialism, Nationalism and the Russian Jews, 1862-1917*, Cambridge, 1981, s. 235.

yetçiliğin sökülüp atılamayacağına ikna oldu. Savaş öncesinde, Bund'un federalciliğine, Rus işçi hareketini zayıflattığı gerekçesiyle karşı çıkmış ve geleneksel Marksist zeminde, asimilasyona direnmenin "tarihin çarklarını geri çevirmek anlamına geldiği", çünkü "özellikle Rusya gibi geri kalmış ülkelerde bu ulusların kapitalizm tarafından asimilasyonu sürecinin en büyük tarihsel ilerleme demek olduğu..." konusunda ısrar ederek, onun milliyetçiliğine karşı çıkmıştı. Ama savaş sırasında, görüşleri değişmeye başladı. Yoldaşlarının "Avrupa'daki ulusal devletlerin tasfiyesi" çağrılarına karşı çıkan Lenin, kademeli olarak ulusların kendi kaderini tayin hakkına bağlılığa doğru ilerledi. Ama bu bağlılık her zaman proletaryanın çıkarları koşuluna bağlıydı. Lenin için, devrim uğruna milliyetçi gruplarla geçici bir ittifak kurmak gerekliydi. Ama bu ittifak hangi noktadan sonra yararlılığını yitirir? Bu soruya yanıt vermedeki güçlük, Bolşeviklerin 1917 ve 1920 arasındaki milliyetler politikasındaki belirsizliği açıklamakta yardımcı olabilir.[11]

1917 sonunda, Richard Pipes'ın da belirttiği gibi, Rusya "bir siyasal kavram olarak artık yoktu." Lenin'in sözleri uyarınca daha doğrusu, Moskova'nın güçsüzlüğü ve Alman egemenliği yüzünden– Baltık devletlerinde ve Finlandiya'da milliyetçi hareketler iktidarı ele geçirdi. Çar egemenliğinin Güney ve Doğu kıyılarında, yeni cumhuriyetler ortaya çıktı. Ulusların kendi kaderini tayin hakkının yaptığı, artık devrimi düpedüz tehlikeye düşürmek değil miydi? Stalin bu sonuca Lenin'den çok önce, 1917 Aralık'ında varmıştı: Onun iddiasına göre, Ukrayna krizi yalnızca özgürlük hareketinin maskelediği bir karşı devrimdi. İç savaşın başlaması ve çevredeki müttefik müdahaleleriyle, böyle bir çözümleme inandırıcılık kazanıyordu.[12]

Bu nedenle 1920'lerdeki Bolşevik Rusya en başından Habsburgların en sonda karşılaştıklarıyla karşı karşıya kaldı – "siyasal bi-

---

11 Traverso, *a.g.e.*, s. 132; J. Jacobs, *On Socialists and 'the Jewish Question' after Marx*, New York, 1992, bölüm 5; H. Carrère d'Encausse, *The Great Challenge: Nationalities and the Bolshevik State, 1917-1930*, New York, 1992, bölüm 4.

12 R. Pipes, *The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism, 1917-1923*, Harvard University Press, Mass, gözden geçirilmiş baskı, 1964, s. 43-50, 108.

lince sahip, hırslı milliyetlerin yönetimi." Bu soruna Bolşevikler ince, öncü ve son derece kalıcı bir çözüm buldular. Aslında, Avusturya Marksistlerinin devletiyle merkezi bir komünist partisinin bileşimi olan bir federal sistem yarattılar. 1920'lerde kurulan bu sistemin, tüm çelişkilerine karşın, milliyetçi politikaları idare etmekte Habsburgların ve Almanların tasarladıkları her şeyden daha etkili olduğu ortaya çıktı. Bu sistemin adı Sovyetler Birliği idi.[13]

Öte yandan Bolşevikler yeni Rus-olmayan milliyetleri de kendi yanlarına çekerek, onlara hükûmet ve idareye katılım yoluyla gerçek siyasal iktidar verdiler. Bunun yanı sıra, şehir burjuvazisi ve büyük toprak sahiplerinin de içinde yer aldığı egemen sınıfların mülksüzleştirildiği ve köylülerin şehirleri ele geçirdiği bir sosyal devrimin sağladığı yararlar sayesinde, onlara ekonomik bir iktidar sundular. Ve en nihayet zorunlu okuma ve kitle okur-yazarlığının yayıldığı yeni eğitim hakları yoluyla da kültürel iktidar sunmuşlardı. Örneğin Ukrayna'da, 1929'da Ukraynalı çocukların %97'si kendi dillerinde eğitim alıyordu. Bu, devrimden önce ancak hayal edebilecekleri bir şeydi. Bu arada Polonya, Ukrayna dilli okullarını kapatmakla meşguldü. Bunların sayısı iki savaş arasında 3.662'den 144'e düştü. [14]

Bolşevik milliyetler politikasının, bırakın baskıcı ve müstebitçe bulunmayı, iki savaş arasında Doğu Avrupa'daki azınlıklar üzerinde güçlü bir çekiciliğe sahip olması şaşırtıcı değildir. 1920'lerde, Versay'ın ulus-devletle yaşadığı aşk ilişkisinin esas kurbanları olan bu gruplar arasında –Makedonlar, Beyaz Ruslar, Yahudiler ve diğerleri– komünizme olan destek çok yüksekti. Ukraynalılar kültürlerinin Polonya'da karşı karşıya kaldığı şiddetli polis baskısıyla, en azından 1930'ların başlarındaki kıtlığa, hattâ daha sonrasına kadar Sovyet cumhuriyetleri arasındaki tezadı karşılaştırıyordu. Yalnızca bu tezadın ışığında, 1939 sonbaharında Batı Ukrayna'ya giren Kızıl Ordu'nun gelişini ve

---

13 A. J. Motyl, *Sovietology, Rationality, Nationality*, New York, 1990, s. 88.

14 *A.g.e.*, s. 85; O. Subtelny, *Ukraine: A History*, Toronto, 1988, s. 389; A. J. Motyl, "Ukrainian nationalist political violence in inter-war Poland, 1921-1939", *East European Quarterly*, 19: 1, Mart 1985, s. 45-56.

Polonya Cumhuriyeti'nin çöküşünü neden o kadar çok Ukraynalı ve Yahudi'nin kutladığını anlayabiliriz.[15]

Diğer yandan 1920'lerde ortaya çıktığı haliyle Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin görünürdeki federal yapısı, giderek merkezileşen bir gerçeği gizliyordu. Cumhuriyetlerin sözümona özerk bölgelerden daha fazla gücü vardı. Ancak yine de Moskova'ya bağlıydılar ve –Birliğin eşitlikçi doğasını göstermek için tasarlanan– anayasal ayrılma hakları yalnızca kâğıt üzerindeydi.

Aslında, Bolşevik önderlerin federalizmi dikkate alma isteksizliği, gerçek iktidarın 1923 SSCB anayasasında sözü bile edilmeyen bir örgütün –Komünist Partisi– elinde kalacak olmasına bağlıydı. Lenin, 1922'de Stalin'e "büyük Rus şovenizmi" yüzünden serzenişte bulunmuş ve "bastırılmış azınlıklarımıza karşı emperyalist ilişkiler"den kaçınmanın gereğini vurgulamış olabilir. Ama aralarında, partinin yeni imparatorluğu birlikte tutmadaki temel rol konusunda bir fikir ayrılığı yoktu. Bu rol, Rusya'yı Avrupa'nın son imparatorluk gücü yapacak kadar başarıyla yerine getirildi. Sonuçta komünizm, imparatorluğun en son ve belki de en yüksek aşaması haline geldi.[16]

LİBERAL SEÇENEK: AZINLIK HAKLARINA DOĞRU

Bolşeviklere benzer bir şekilde, Versay'ın galipleri de ulusların kendi kaderini tayin hakkı vaatlerini Avrupa'daki bölgesel istikrar gereksinimiyle uyuşturacak bir yönde yollarını bulmak zorundaydılar. Gerçekten de 1918'in ilk aylarında, Washington ve Londra'daki birçok politikacı, Doğu Avrupa için en iyi çözümün hâlâ konfederasyon olduğuna inanıyordu: Ulus-devletler işlerlik sağlayabilmek için çok küçük, barışı sağlayabilmek içinse fazla istikrarsız olacaklardı. Avrupa'nın geleceğine ilişkin Amerika tasarımları, Polonya'ya bağımsızlık önermekle, bu ülkeyi yep-

15 J. A. Armstrong, *Ukrainian Nationalism*, New York, 1990 baskısı, s. 10-12; J. T. Gross, *Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia*, Princeton, NJ, 1988, s. 31-2. Söylemeye gerek yok ki, bu tür kutlamalar kısa ömürlü olmuştur.

16 R. Conquest, *Soviet Nationalities Policy in Practice*, Londra, 1967, s. 26-9; R. Szporluk, *Communism and Nationalism: Karl Marx versus Friedrich List*, New York, 1985, s. 218.

yeni bir Rus demokrasisi içinde bir federal devlete dönüştürmek arasında tereddüt ediyorlardı; Britanya dışişleri bakanlığı Habsburg İmparatorluğu'nu yeniden oluşturma fikrini isteksizce kabullenebilmişti.[17]

Ama eski imparatorlukların birdenbire çöküvermesi, böylesi düşünceleri gereksiz kıldı ve bunun sonucunda da azınlıklar sorununu ilk kez ve birincil olarak Polonya'yla ilgili bir biçimde açığa çıkardı. Polonyalı milliyetçi Roman Dmowski'nin dediği gibi, "bu savaşın amacının Avrupa dengelerinin yeniden sağlanabilmesi amacıyla Almanya'nın gücünün alt sınıra kadar indirilmesi olduğu" göz önünde bulundurulduğunda, Polonya savaş sonrası herhangi bir düzenlemede kilit rol oynayacaktı. Ama Polonya'yı yeniden tanımlamak, ne toprak açısından ne de etnik açıdan kolayca başarılabilecek bir işti. Çünkü ülke yüz yılı aşkın bir süredir bağımsız bir devlet olarak var olmamıştı ve Polonyalıların yanı sıra, geniş Alman, Litvanyalı, Beyaz Rus, Ukraynalı ve Yahudi cemaatlerinin yurdu olmuştu. Polonya milliyetçileri de geçmişin şanlı anılarına göre kendi aralarında ikiye bölünmüştü: Eskisi gibi etnik saflıkta bir Polonya ulus-devleti ve Polonyalılar önderliğinde çok kavimli bir birlik.[18]

Roman Dmowski ilk görüşün taraftarlarındandı. Onun görüşüne göre, eğer Polonya Almanya'ya karşı bir set oluşturacaksa, küçük ve zayıf bir devlete yer yoktu. Diğer etnik gruplar sıkı bir biçimde merkezileşmiş bir ulus-devlette asimile edilmeliydi; federasyon ise dağılmanın reçetesiydi. Dmowski sonraları, azınlıkların korunması fikrini tamamen bir kenara atarken şöyle demişti: "Ben hiçbir zaman liberal-insan sevgisi fikirlerinin taşıyıcısı olmadım ve insanlara mutluluk getirmek üzere kurulmuş uluslararası örgütlerin hiçbirine de ait değilim."[19]

---

17 L. E. Gelfand, *The Inquiry: American Preparations for Peace, 1917-1919*, New Haven, Conn., 1963, s. 148; Rothwell, *a.g.e.*, s. 221.

18 P. Latawski, "Roman Dmowski, the Polish question and Western opinion, 1915-1918: the case of Britain", Dmowski, P. Latawski (der.), *The Reconstruction of Poland, 1914-1923*, içinde, Londra, 1992, s. 9; Polonya hakkında iki görüş, O. Halecki, *The Limits and Divisions of European History*, Londra, 1950, s. 136.

19 P. Wandycz, "Dmowski's policy at the Paris Peace Conference: success or failure?", Latawski, *a.g.e.*, içinde, s.120.

Ama onun karşısında, rakibi Jóseph Pilsudski ile Londra ve Washington'daki Ukraynalı ve Yahudi lobileri vardı. Özellikle Yahudi grupları, Britanyalı ve Amerikalı politika oluşturucularını "yarı-deli milliyetçiler"in projelerine karşı uyararak bir azınlık hakları öğretisinin geliştirildiği bu ilk evrelerde önemli bir rol oynadılar. Osmanlı İmparatorluğu'nun Yunanistan, Sırbistan ve Bulgaristan tarafından parçalandığı 1912-13 Balkan savaşları, zaten onlara ulus-devletlerin azınlık grupları için oluşturduğu tehlikeleri göstermişti. Şimdi oluşturulacak herhangi bir Polonya devletinde azınlıklara bir şekilde özerklik verilebilmesi için bastırıyorlardı. Polonya birliklerinin 1918 kışında gerçekleştirdikleri planlı katliamlar da onlara yardımcı olmuştu.[20]

Paris Barış Konferansı'nda, bağımsız bir Polonya devleti için farklı kavramsallaştırmalar arasındaki bu mücadele, sonunda azınlık haklarına karşı yeni bir uluslararası politika şeklinde somutlaşacaktı. Polonya yanlısı, ateşli Alman karşıtı ve Bolşevik karşıtı Fransızlar, azınlıkların en katı karşıtlarıydı. Onların görüşü, "konferansın işinin Yahudiler için değil Polonyalılar için bir egemen devlet yaratmak" olduğu doğrultusundaydı. Ama Britanyalılar o kadar katı değildi. Balfour, bağımsız bir Polonya'nın varlığının "Avrupa barışı gayesine hizmet etmek bir yana, Avrupa için sürekli bir karışıklık kaynağı" olacağından kaygı duymaktaydı. Lloyd George, "emperyalist bir Polonya"dan korkuyordu. Polonya'nın Doğu Galiçya ve Batı Ukrayna'da yeni topraklar elde etmesi kaygılarını artırdı. 1919 ortalarında, etnik açıdan Polonya'nın yalnızca üçte ikisi Polonyalıydı –nüfusuna artık dört milyon Ukraynalı, üç milyon Yahudi ve bir milyon da Alman dahildi– ve aynen Britanyalı gazeteci H. N. Brailsdorf'un öngördüğü "tepkici, emperyalist, militarist devlet", bir "köhne imparatorluk" gibi görünüyordu.[21]

---

20 M. Levene, *Wars, Jews and the New Europe: The Diplomacy of Lucien Wolf, 1914-1919*, Oxford, 1992.

21 *A.g.e.*, s. 266; Wandycz in Latawski, *a.g.e.*; ayrıca bkz. A. Polonsky ve M. Riff, "Poles, Czechs and the 'Jewish Question', 1914-1921; A Comparative Study", V. Berghahn ve M. Kitchen (der.), *Germany in the Age of Total War*, Londra, 1981 içinde, s. 63-101; F. M. Leventhal, *The Last Dissenter: H. N. Brailsford and His World*, Oxford, 1985, s. 159.

Paris'te barışı oluşturmaya çalışanlar tarafından, azınlıklar sorununun yalnızca haritayla çözülemeyeceği açıkça görülmüştü: Doğu Avrupa'daki nüfusun etnografik dağılımı o kadar karmaşıktı ki, en ustaca çizilmiş sınırlara bile meydan okuyordu. Britanya dışişleri bakanlığında E. H. Carr, azınlıklara kendi ulus-devletlerine göç etmeleri için teşvikler sağlanmasını önerdi. Ama kalmak isteyenler ne olacaktı? Ya Yahudiler ya da Çingeneler gibi ulusal anavatanı olmayanlar? Polonya'daki azınlık sorununun doğurduğu güçlükler de zaten bunlardı.[22]

Başkan Wilson'un kaygıları karşısında, Paris'te yeni oluşturulmuş olan Yeni Devletler Komitesi, konuyu ele almaya karar verdi. Yahudilerin, Polonya'daki Yahudi azınlık için ulusal özerklik isteğini reddettiler; onların görüşüne göre, devlet içinde devlet tehlikesi ya da uzun vadede gerçekleşeceği hâlâ umulan asimilasyon sürecinin sekteye uğraması arzulanan bir şey değildi. Diğer yandan komite, Polonyalıların kendi hoşgörüsüz milliyetçiliği yüzünden etnik bir iç savaş için gerekli koşulların ve dolayısıyla da Doğu Avrupa'da istikrarsızlık yaratılmaması için, bir biçimde azınlık haklarının var olması gerektiği konusunda ısrarlıydı.[23]

Sonuç ise Polonyalıların acı protestoları eşliğinde, hükûmetin, tanınmanın koşulu olarak, azınlıklara bazı hakları garanti altına alan bir anlaşmayı imzalaması oldu. Bu haklar yurttaşlık, yasa karşısında eşit haklar ve dinsel özgürlüklerin yanında, azınlıkların azınlık olarak korunmasını, diğer bir deyişle, eğitim gibi bazı toplu örgütlenme biçimlerini kapsamaktaydı. Anlaşma Milletler Cemiyeti'nin garantisi altındaydı, bunun anlamı da, (her ne kadar azınlıkların kendileri tarafından olmasa da) Cemiyet'e şikâyette bulunulabileceğiydi. Bazı durumlarda Cemiyet Konseyi, Polonya hükûmetine karşı yaptırımlar uygulayabiliyordu.

Önceki yüzyıl boyunca, büyük güçler sık sık yeni devletlerin tanınmasını dinsel özgürlük ve hoşgörüyü kabule bağlamışlardı: Örne-

---

22 Goldstein, *Winning the Peace*, Oxford, 1991, s. 139.

23 J. Headlam-Morley, *A Memoir of the Paris Peace Conference, 1919*, Londra, 1972, s. 112 vd.; Macartney, Londra, 1968 baskısı, s. 282-3.

ğin 1830'da Belçika'nın ve 1878'de Romanya'nın durumları böyleydi. Ama Polonya Azınlıklarının Hakları Anlaşması, uluslararası hukuku bilinmeyen sulara sürüklemişti. 1919'daki yenilik, yalnızca dinsel değil, "ulusal" hakların ve bireysel özgürlüklerden çok cemaatsel hakların söz konusu olması ve bir büyük güçler toplantısı yerine uluslar üstü bir kurumun uluslararası hakemliğinin tanınmasıydı.

Sonunda Polonya, Paris'teki barış mimarlarının Doğu Avrupa için yazdığı bir dizi azınlık hakları anlaşması için örnek oldu. Birçok yeni kurulan devletin yanında, eski rakip Macaristan ve var olan devletlerden Romanya ve Yunanistan'a da benzeri zorunluluklar dayatıldı. Böylece Milletler Cemiyeti, bir yandan uluslararası ilişkilerde ulus-devleti norm olarak kabul eden, diğer yandan da bu yüzden ortaya çıkan azınlık sorunlarını çözmek için önemli çaba sarf eden bir sistemin temsilcisi oldu. Azınlıkları kolektif varlıklar olarak tanıdı (ve belki de bu yüzden yenilerinin yaratılmasına da neden oldu).

Ama bu sistemde, Milletler Cemiyeti'nin rolü belirsizdi. Vakaları Cemiyet'in önüne getirmek zordu, bunları Cenevre mekanizmasına sokmak, hele konseyin ele almasını sağlamak daha da zordu. Her ne kadar cemiyet vakaları Lahey'deki Uluslararası Adalet Divanı'na getirme yetkisine sahipse de, bunu çok az yaptı. Diğer yandan bu yetkisini kıskançlıkla koruyup, azınlıkların divana daha doğrudan başvurmasını sağlayacak önerileri de tıkadı. Cemiyetin sekreterliği kendisini "azınlıkların şampiyonu" olarak değil, daha mütevazı bir şekilde, hükûmetlerin yükümlülüklerini yerine getirmelerine yardımcı olan bir aracı olarak görüyordu. Cemiyetin şiddetli ihlallere karşı pek bir müeyyidesi de yoktu. Bu yüzden, Yugoslav jandarmasının Makedonya'daki dikkat çekici sertlikteki davranışı gibi, Polonya hükûmetinin Ukraynalılara karşı 1930'daki kanlı "pasifleştirme harekâtı" da cezalandırılmadı.

Ama Polonyalıların ya da Sırpların hoşgörüsüzlüğü, azınlıklardan çok Doğu Avrupalı müttefiklerinin istikrarı için kaygılanan Fransa'yı çok rahatsız etmedi. Dahası, azınlık haklarının asimilasyon sürecini sekteye uğrattığını düşünen Britanyalıları ise hiç etmedi. 1922'de,

Londra'da bir dışişleri yetkilisi, "gereksiz müdahaleler; yerel acılar pahasına da olsa, bu azınlıkların şu anki egemenlerinin yönetiminde yerli yerine oturmalarına izin vermekten daha fazla zarar verecektir", demişti. "Bu insanlar, rahatsızlıklarının Milletler Cemiyeti tarafından düzeltileceğine inandıkları sürece, durulmayı reddedecekler ve yaşayageldiğimiz köpürmeler sonsuza kadar sürecektir."[24]

Cemiyetin ana destekçilerinin bu kayıtsızlıkları karşısında, birçok azınlık grubu ve onların destekçileri daha eylemci bir tavır alınması için bastırdılar. Gustav Stresemann'ın diplomatlık yönetimi altında, Weimar Almanya'sı Milletler Cemiyeti'ne girdi ve Doğu Avrupa'ya yayılmış milyonlarca Alman'ı da göz önünde bulundurarak, "azınlıkların koruyucusu" rolüne soyundu. Avrupa Milliyetler Kongresi'nde, Alman ve Yahudi grupları etkin lobicilikte öncülük ettiler, Stresemann ise kendisini Cenevre mekanizmalarını değiştirerek sürekli bir azınlık hakları komisyonu oluşturulması davasıyla özdeşleştirdi. Çabaları, kısmen Versay koşullarının gözden geçirilmesiyle sonuçlanacak daha büyük bir çabanın bir parçası olarak görüldüğü için, kısıtlı sonuçlar doğurdu. Alman milliyetçileri, Cemiyet'in yurtdışındaki etnik Almanları hiçbir zaman yeterince koruyamayacağına karar verdi. Versay galipleri nasıl 1918'de Avusturya'daki Almanların Almanya'yla *Anschluss* yoluyla kendi kaderlerini tayin etmesine engel oldularsa, 1920'lerde de başka yerlerdeki Almanların acılarına gözlerini kapattılar. On binlercesi Almanya'ya göç etti, geride kalan milyonlar da, iki milyon üyesi olan Yurtdışındaki Almanlar Derneği gibi örgütler ve Nazi Partisi gibi siyasal hareketlerce desteklendi.[25]

Azınlık anlaşmaları, aynı zamanda aşağılandıkları gerekçesiyle, dayatıldıkları ülkelerin de acı bir şekilde gücenmelerine neden oldu. Özellikle evrensel bir azınlık hakları rejimi olmamasından rahatsızlık

---

24 P. B. Finney, "An evil for all concerned': Great Britain and minority protection after 1919", *Journal of Contemporary History, 30*, 1995, s. 536-7'de adı geçen.

25 C. Fink, "Defender of Minorities': Germany in the League of Nations, 1926-1933", *Central European History, 5*: 4 (1972), s. 330-57; R. Brubaker, *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*, Cambridge, 1996, bölüm 5.

duydular, Almanya'ya ya da Güney Tirol'deki Almanlara acımasızca baskı uygulayan faşist İtalya'ya bir şey yapılmazken, neden kendilerinin seçildiğini soruyorlardı. İki savaş arası Avrupa'sında tahmini 35 milyon azınlık varken, yalnızca 8.6 milyonunun (toplam nüfusun yirmide biri) Batı Avrupa'da yaşadığı, geri kalan 25 milyonun (dörtte bir) ise Doğu ve Orta Avrupa'da yaşadığı doğrudur. Bu nedenle azınlıklar sorunu sayısal olarak doğuda çok daha önemliydi. Ama böyle de olsa, evrensel bir rejimin olmayışı Büyük Güçler için bir rahatsızlık kaynağıydı.[26]

Aslında, böyle bir fikir 1919'da Paris'te ele alınmış, ama reddedilmişti. Önde gelen bir Britanyalı politika oluşturucu olan James Headlam-Morley'in o zaman belirttiği gibi, devlet egemenliğine dair temel meseleler söz konusuydu:

> En başta, hatırladığım kadarıyla, Milletler Cemiyeti'ne, Cemiyet'e üye her ülkedeki azınlıkların haklarını koruyacak genel bazı kurallar konması yolunda bir öneri vardı. Buna her zaman şiddetle karşı çıktım... çünkü bu durumda, dünyadaki her ülkenin anayasasına müdahale hakkı söz konusu olacaktı. Belirttiğim gibi bu, Milletler Cemiyeti'ne, İrlanda gibi çok ciddi sorunları bir kenara koyun, Liverpool'daki Çinlileri, Fransa'daki Roma Katoliklerini, Kanada'daki Fransızları koruma hakkı verecekti. Milletler Cemiyeti'nin tüm dünyada özgürlük ve demokrasiyi korumak yolunda genel haklara sahip bir tür süper-devlet olmasını arzulayan bazı gayri resmi kuruluşlar dışında, sanırım bu bakış açısına ciddi bir şekilde karşı çıkan kimse yoktu... Benim görüşümce, Milletler Cemiyeti'ne verilecek herhangi bir yetki, tanımlı ve belirli olmalı, tanımlanmış istisnai vakalar için yapılmış özel anlaşmalara dayanmalı ve böylesi bir yetki yalnızca Doğu Avrupa ya da Batı Asya'daki yeni ya da olgunlaşmamış bir devlet söz konusu olduğunda kullanılmalı. Böyle bir yetkinin başka yerler için tanınmaması haksızlığa ve baskıya neden olsa da, bu dünyadaki tüm devletlerin egemenlik haklarının ortadan kaldırılması anlamına gelecek bir şeyden iyidir.[27]

---

26 O. Junghann, *National Minorities in Europe*, New York, 1932, s. 116 ve 119'dan alınan rakamlar.

27 Headlam-Morley, *a.g.e.* s. 112-13.

Bu nedenle büyük güçler, Cemiyet'in "yeni" devletlerin iç işlerine müdahale edip kendilerine karışmamasından hoşnuttular. Onların düşüncesine göre, Batı Avrupa'daki gibi "uygar" devletler, azınlıkların asimilasyonunu kolaylaştıracak, "olgunlaşmamış devletler"de henüz var olmayan usuller geliştirmişti. Bu görüş, bir dereceye kadar doğruydu: nefretlerin daha taze olduğu Polonya'daki Ukraynalılar ya da Romanya'daki Macarlara göre, Galli ya da Katalan çocukların kamu hizmetlerinde ya da diğer mesleklerde kariyer yapması daha kolaydı. Bröton çocuklar okulda zorluk çekiyor olabilirlerdi, ama hiç olmazsa evleri ya da köyleri yakılmıyordu. Bu nedenle azınlık anlaşmaları, daha az uygarlaşmış ulusları uluslararası davranışlar konusunda eğitmenin bir yoluydu.

Ama bu dikkatli liberalizmin altında yatan, ulusun uygar yaşamına asimilasyonun mümkün ve arzu edilir olduğu iddiasıydı. Onyıllar önce, Mill, "farklı milliyetlerden oluşan bir ülkede özgür kurumlar olanaksızdır" demişti: Demokrasi özümlemeyi gerektiriyordu. 1925'te Cenevre'de bir Brezilyalı delegenin dediği gibi, anlaşmaların amacı toplumda bazı grupların kendilerini "sürekli bir şekilde yabancı" olarak gördükleri bir durumu sürdürmek değil, "ulusal birliğin tamamen sağlanacağı" koşulların yaratılması olmalıdır. Buradan hareketle, Carl Schmitt'in modern kitle demokrasisinin "önce homojenliğe ve ikinci olarak da –eğer gerekirse– farklılığın saf dışı bırakılması ve yok edilmesi" ön koşuluna bağlı olduğunu iddia ettiği ve "bir demokrasi siyasal iktidarını, homojenliğini tehdit eden yabancı ve eşitsiz bir şeyi reddedip uzakta tutmasıyla gösterir" diye sürdürdüğü konuma çok yaklaşılmıştır.[28]

Liberalizmin, bir şeyi önerip başka şeyi yaptığı bu konudaki ikiyüzlülüğü açıkça ortadaydı. Önünde sonunda liberalizmin kendisi, ne kadar evrenselci ve ırksal varsayımlardan ne kadar uzaktı? 1919'da, Milletler Cemiyeti sözleşmesine ırksal eşitlik maddesi konması yolundaki Japon önerisini reddeden liberal güçlerdi. Amerikan liberalizmi yıllardır ayrımcılıkla beraber yaşıyordu. Ve Britanyalılarla Fransızlar

---

28 A. Ryan, *J. S. Mill*, Londra, 1974, s. 207'de adı geçen Mill; S. Sierpowski, "Minorities in the system of the League of Nations", P. Smith (der.), *Ethnic Groups in International Relations*, New York, 1991 içinde, s. 27; Schmitt, *a.g.e.*, s. 9-10.

da, sömürgelerdeki farklı deri rengine sahip tebaanın yurttaşlık hakları kazanmasını çok zorlaştırmıştı. Schmitt, iğneli bir şekilde, "Britanya İmparatorluğu tüm sakinleri için evrensel ve eşit oy hakkı üzerinde mi durmaktadır?" diye soruyordu. "Bu temeller üzerinde bir hafta bile yaşayamaz; ezici çoğunluklarıyla, renkliler beyazlara egemen olur. Buna karşın, Britanya İmparatorluğu bir demokrasidir." Bazı liberaller çifte standarttan kaygılıydı. "Fransa uygulamada iki çehre gösteremez", diyordu önde gelen sömürge eleştirmenlerinden Albert Sarraut, "metropole dönük özgürlük ve sömürgelere dönük istibdat." Tabii ki gösteriyordu; Anglo-Fransız asimilasyon inancı yalnızca ulusal sınırları içinde bir anlam ifade ediyordu.[29]

Sömürgelerde, liberalizm yerini farklı ırklar için ayrı gelişme, ayrımcılık ve renk engelleri öğretilerine bırakıyordu; tam yurttaşlık bir hak değil, devletin bahşettiği bir ayrıcalıktı. Bir Fransız sömürge hukuku uzmanı, "yerliler için hak olmaktan uzakta", diyordu, "Fransız yurttaşlığın bahşedilmesi, yalnız bunu gerçekten hak ettiğini gösterenlere yönetimin bir ihsanı olarak görülmelidir... yerlilere verilen Fransız yurttaşlığına kabul sayısının azlığı... şaşırtıcıdır." Eski, kendine güvenen –örneğin Portekizlileri, sömürge halkını asimile edilemez *indígenas* ve asimile edilebilir *civilisados* olarak ikiye ayırmaya yönelten– uygarlaştırma misyonu zayıflıyordu. 1919'da Fransızlar, on binlerce Cezayirli emekçiyi "asimile edilemez" diye sınır dışı ettiler. Kuzey Afrika'da, asimilasyon yerine, Britanyalıların dolaylı yönetim öğretisine benzeyen işbirlikçilik öğretisini koydular. Bu arada 1929'da Hilton Gençlik Komisyonu, temsili kurumların herhangi bir gelecekte Afrika'ya uyum sağlayıp sağlayamayacağının yanıtı olmayan bir soru olduğuna karar verdi. Tüm bunlar, 1919'da, Paris'te, manda sistemi eski Alman sömürgelerinin denetimini Milletler Cemiyeti'ne verdiğinde yapılan, yerlilerin demokratik yaşam tarzında eğitilebilecekleri ve eğitilecekleri varsayımını değersizleştiriyordu.[30]

---

29 Schmitt, *a.g.e.*, s. 9-10; A. Sarraut, *Grandeur et servitude coloniale*, Paris, 1931, s. 102.

30 H. Solus, *Traité de la condition des indigènes en droit privé*, Paris, 1927, s. 117, 126; A. Bockel, *L'Immigration au pays des Droits de l'homme*, Paris, 1991, s. 27'de sürgün edilen Cezayirliler.

Böyle bir başlangıçtan sonra, Avrupa'nın ulus-devletlerinin zaten baştan beri pek de inanmadıkları asimilasyonculuktan caymaları şaşırtıcı olmasa gerek. İki savaş arasında azınlıklar, genellikle komşuların irredantist (anayurt dışında kalmış halkın yaşadığı toprakları anayurt içine alma düşüncesi – ç.n.) ihtirasların ya da Bolşevikliğin beşinci kol üyeleri olarak görülüyor, yurttaştan çok güvenlik riski olarak algılanıyordu. Azınlık anlaşmalarındaki vaatlerin çoğu yerine getirilmedi. Azınlık dillerindeki okullar kapatılırken, iddialı yeniden yerleştirme planları, Doğu Galiçya ya da Makedonya gibi hassas sınır bölgelerindeki nüfus dağılımlarını yerel azınlıkların aleyhine değiştirmeye çalıştı (ama genellikle başaramadı). Eski İmparatorluklar konuyu daha hoşgörülü şekilde ele almışlardı. 1914 öncesinde, Viyana'da birçok Çek kamu çalışanı vardı; ama 1918 sonrasında, yeni Çek devleti –Avrupa'daki kuşkusuz en liberal devlet olmasına karşın– nüfusun beşte birini oluşturan Alman azınlıktan çok az memur aldı.

Azınlıklara karşı ayrımcılık, yalnızca tepkicilerin ya da muhafazakârların işi değildi. Tersine Doğu Avrupa'da, devlet eylemleri aracılığıyla ulusal bir cemaat yaratmak peşinde olan modernleşmeci liberallerin de işiydi. Onların açısından devlet, gücünün "herkesin ve her şeyin" üzerinde olduğunu göstermek ve Kilise olsun, haydutlar olsun, komünistler ya da etnik azınlıklar olsun, tüm rakiplerini alt etmek zorundaydı. Bu nedenle Romanya'nın Liberal eğitim bakanı Konstantin Angelesku'nun, merkezi bir eğitim sistemi yaratma arzusu doğrultusunda, yalnızca azınlıkları değil, Kiliseyi ve taşra yönetimini de eleştirmesi tutarlıydı, çünkü, "devletin çıkarları, Romanya halkının çıkarları, bireysel çıkarların, bunlar bir cemaatin çıkarları da olsa, üzerindedir... Bizim olan, hepimizin olan Romanya Devleti güçlendirilmelidir ve... bu Devlet de yalnızca... Devletin tüm yurttaşlarının ruhlarını bir potada eritmesiyle güçlenebilir."[31]

Demokrasi *ulusal* cemaatlerin yaratılması demek olduğuna gö-

---

31 I. Livezeanu, *Cultural Politics in Greater Romania: Regionalism, Nation Building and Ethnic Struggle, 1918-1930*, Ithaca, NY, 1995, s. 47.

re, genelde Yahudi karşıtıydı ya da hiç olmazsa Yahudi karşıtlığının -örneğin ayrı seçmen toplulukları ya da üniversiteye ya da kamu hizmetlerine ayrı kotalar konması yoluyla– politikaları oluşturmasına gelenekçi kralcılardan daha yatkındı. Macaristan'da 1920 tarihli bir yasa, Yahudileri "Musa inancından Macarlar" olarak değil, ayrı bir ırk olarak belirlemişti; ülke daha demokratik olsaydı, belki de daha fazla Yahudi karşıtı olacaktı. Polonya Köylü Partisi, 1935 yılında, "Polonya'daki tüm yurttaşlar, inançlarına ve milliyetlerine bakılmaksızın eşit haklardan yararlanır", diyordu ve ekliyordu, "yalnızca, kanıtlanmış olduğu gibi, Yahudiler asimile edilemezler ve Polonya içinde bilinçli olarak yabancı bir ulusturlar." Benzer görüşler Slovakya ve Romanya'da da görülüyordu. Ve bu yalnızca Doğu Avrupa'nın sorunu değildi. Benzer duygular bir zamanlar aşırı asimilasyoncu Fransa'da bile yükselişteydi ve sonunda Vichy'nin anayasa taslağında, Yahudilerin "asimilasyona direnen ayrı bir cemaat olarak yaşayan bir ırk" olarak tanımlanmasına kadar vardı.[32]

İşte bu yaygın ve tüm Orta ve Doğu Avrupa'daki hem otoriter *ve* hem de demokratik ülkelerdeki, devleti inşa eden modernleşmeci ulusal seçkinlerde ortak olarak bulunan yerel Yahudi karşıtlığı bağlamında, Hitler iktidara yükseldi. Nazi Almanya'sı bir anormallik değildi, hatta "ulusun temizlenmesi" türü politikaların öncüsü bile değildi, ama bunu aşırılıklara taşıyıp, (karşıtlarının ilan ettiği gibi) "asimilasyon tezi"nin ölüm çanını çaldı. Varşova ya da Bükreş'te uygulanan etnik milliyetçilik özümlemeye sınırlı yer verirken, 1930'larda Orta ve Doğu Avrupa'da yayılan türdeki biyolojik ırksal milliyetçilik hiç vermiyordu. Kurumlaşmış Yahudi karşıtlığının Hitler Almanya'sında yükselmesi, Milletler Cemiyeti'nin azınlıklara olan tüm yaklaşımını önemsizleştiriyordu. Çünkü, sözümona "uygar" bir devlet, asimilasyon fikrini açıkça reddediyordu. 1933 Ekim'inde, Nazi Almanya'sı Cemiyet'ten ayrıldı. Bir yıl sonra Polonya başbakanı Albay Beck,

---

32 E. Mendelsohn, *The Jews of East Central Europe between the World Wars*, Bloomington, Ind., 1983, s. 105; R. Weisberg, *Vichy Law and the Holocaust in France*, New York, 1996, s. 13.

"azınlıkların korunması yolunda genel bir sistemin geliştirildiği gerekçesiyle" Polonya'nın azınlık hakları yükümlülüklerini reddettiğinde, Cemiyet'in tabutuna bir çivi daha çakmış oldu. Cenevre'ye yapılan azınlık başvuruları, 1930'da 204'ten, 1936'da sert bir şekilde 15'e düşmüştü. Bu, Avrupalı azınlıkların Cemiyet'in değerine duydukları güvenin düşüşünü gösteren bir barometre gibi algılanabilir.[33]

Ama Cemiyet'in azınlıklar sistemini bir kenara itmekte o kadar da aceleci olmayalım. Başlangıçta gelecek için değerli dersler oluşturacak anlayışlı ve ileri görüşlü bir yönetimle neler yapılabileceğini gösteren bazı başarılar sağlandı. Eğer bugün bunlar unutulduysa, bu örneklerin tarih kitapları için fazla barışçıl olmasındandır. Örneğin, İsveç ve Finlandiya arasındaki Åland Adası anlaşmazlığı, 1921'de sessizce çözüldü: Ada Finlandiya'da kaldı ama İsveç kökenli adalılara üst düzeyde idari özerklik verildi. Bu anlaşma, iki ülke arasındaki büyük bir gerginlik kaynağının giderilmesini sağlayan çözümün temelini oluşturmuştu. Estonya hükûmeti, "ulusal azınlıkları"na kültürel özerklik sağlayan çok önemli bir adım atmıştı; Letonyalılar bu kadar ileri gitmediler, ama eğitimde bazı haklar tanıdılar.

Cemiyetin azınlıklar sistemini suçlayanlar, alternatifi hakkında da kafa yormalıdır. Ulus-devletler, büyük güçlerin bir savaş dönemi yaratısı değil, bir gerçeklikti. Örneğin, Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk ulusal devletine dönüşmesini, ülke dışındaki güçlere bağlamak çok zordur; burada işi yapan Mustafa Kemal'di, Lloyd George değil. Bu örneğin de gösterdiği gibi, azınlıklarla ilgilenmenin birçok farklı yolu vardır.

Bir Türk jandarması, 1915 Temmuz'unda, savaş Osmanlı İmparatorluğu'nun Türkleşmesini hızlandırdığında, Danimarkalı bir Kızıl Haç hemşiresine, "Önce Ermenileri öldüreceğiz, sonra Rumları, sonra da Kürtleri" demişti. Ermenilerin öldürülmesi –esas olarak Teşkilatı Mahsusa tarafından gerçekleştirilmişti– İstanbul'daki hükûme-

33 I. Claude, *National Minorities: An International Problem*, Harvard, Mass., 1955, s. 30'da adı geçen; Macartney, *a.g.e.* içinde dilekçelerin sayısı, s. 504 ve J. Robinson *v.ö.*, *Were the Minorities Treaties a Failure?* New York, 1943, s. 252.

tin milliyetçi programının mantıklı bir sonucuydu. Dost Alman gözlemciler bile, sınır bölgelerindeki askeri güvenlik kaygılarının ötesinde, Türklerin "Ermeni halkının planlı katliamı"nı amaçladıklarına karar verdiler. Sayılar tartışmalıdır, ama katliamlar ve ölüm yürüyüşleri sırasında 800.000 ile 1.300.000 arasında insan ölmüş olabilir. Bu sonraları "soykırım", daha da sonra "etnik temizlik" olarak adlandırılacaktı. O zamanlar kitle kıyımları, ulus-devletlerdeki azınlık sorunlarını halletmenin yollarından biriydi. Batı'da birçok kişi dehşete kapılmıştı; çok azı katliamların, en baştan Ortadoğu'nun çokuluslu toplumlarına Batılı ulus-devlet kavramının sokulmasının sonucu olduğunu aklına getiriyordu.[34]

Yalnızca birkaç yıl sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nun tasfiyesi azınlıklarla uğraşmanın başka bir modelini sundu – nüfus değişimi. Yunanlılar ve Türkler arasında on yıl süren bir savaştan sonra, 1922'de Anadolu'daki Yunan yenilgisi sonrasında, iki ülkenin hükûmetleri, E. H. Carr'ın gönüllü "ülke değiştirme" fikrinin, 1919'da Yunanistan ve Bulgaristan arasında daha küçük bir ölçekte denenmiş olan zorunlu versiyonunda anlaştılar. Ama bu kez söz konusu sayılar muazzamdı – yaklaşık 1.5 milyon Yunanlı ve yarım milyon Türk. Ama kimlik belirleyicisi olarak din kullanıldığı için, Anadolu'daki binlerce Türkçe konuşan Ortodoks tek kelime bile Yunanca bilmemelerine rağmen, Yunanistan'a gönderildiler. İslâm'ı kabul etmiş Yunanlı Müslümanlarsa Türkiye'ye doğru yola çıktı. Çok inançlı imparatorluklara akılcı bir son düşünmeye çalışan Avrupa milliyetçiliğinin mantığı buydu işte. Halklar yeniden tanımlanıyor, uluslar yaratılıyordu. Acılar sonsuzdu: Evler ve mülkler terk ediliyor, dostlar arkada bırakılıyordu. Bu yalnızca milliyetçi at gözlüğüyle bakıldığında, bir eve dönüş gibi görülebilirdi.

Eve dönüş olmasa bile, hiç olmazsa bir anavatanın inşası. Ne kadar korkunç olsa da, ulusal homojenlik açısından nüfus "transfer"i

---

34 M. J. Somakian, *Empires in Conflict: Armenia and the Great Powers, 1895-1920*, Londra, 1995, s. 86, 137; A. J. Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey*, Londra, 1923, 2. baskı, s. 16-17.

hükûmetlerin işine geliyordu ve hem Yunan hem de Türk hükûmetleri bu açıdan bunu olumlu karşılamıştı: Örneğin, Yunan Makedonya'sında, sığınmacı dalgası hem bölgeyi hem de Selânik limanını Yunanlaştırmıştı; diğer etnik gruplar –Yahudiler, Arnavutlar, Slavca konuşan Makedonlar– birdenbire kendilerini azınlıkta buluvermişti.

Bazı etnik gruplarda, özellikle de Alman ve Macarlarda görülen, yayılmacılık için mıknatıs görevi görme eğilimi göz önünde bulundurulduğunda, birçok başka ülke için de transfer, çekici bir çözüm gibi görülebilir. Ama iki savaş arası Avrupa'sında, Yunan-Türk nüfus değişiminin geniş bir şekilde tekrarlanmamasının birçok nedeni vardır. Birincisi maliyetti: Yunanistan'ın nüfusu yüzde yirmi beş artmıştı –Britanyalıların üç milyon Hong Konglu Çinli'yi kabul etmemesini göz önüne getirin– ve bu kadar çok sığınmacıyı yerleştirmek, ülkeye muazzam bir toplumsal ve iktisadi gerginlik yüklemişti. Buna ek olarak her iki hükûmet de yıllarca tazminatlarla ve mülk değerlendirmeleriyle uğraşmıştı; iki taraflı ilişkilerin bu sayede düzeldiği de çok kuşkuludur. Üçüncüsü, açıktır ki, böyle bir düzenleme ancak bir azınlığın gidecek bir "ev"i olduğunda geçerli olabilirdi. Bunun, örneğin Yahudilere, Makedonlara ve hatta Ukraynalılara uygulanması mümkün değildi. Son olarak, kuşkusuz, insanların zorla yerlerinden edilmesi liberal bireysel haklar fikrini ihlal ediyordu. 1923'teki zorunlu transferin, Milletler Cemiyeti'nin çökmesi ve Yeni Nazi Düzeninin yükselişine kadar bir eşi olmayacaktı.[35]

Yunan-Türk nüfus değişimi anlaşmasına, olaydan kısmen *sonra* varılmıştı, çünkü yüz binlerce Yunanlı, Anadolu'dan diplomatlar konuşmaya başlamadan çok önce, Türklerin ilerlemesi sırasında kaçmıştı. Aslında onlar savaşın yarattığı, içinde devrimden kaçan bir milyondan fazla Rus, Doğu Avrupa'dan kovalanan Polonyalılar, Baltıklılar ve Almanlar, 350.000 Ermeni ve birçok başkalarının da olduğu muazzam sığınmacı dalgasının bir parçasıydılar. 1914 öncesinde, At-

35 *Transferler* fikri O. Janowsky tarafından, bir bütün olarak kuvvetle eleştirilmiştir. Bkz.: *Nationalities, and National Minorities*, New York, 1945, s. 136-145.

lantik'in ötesine gidebilirlerdi; 1921'den sonra kapılar kapandı. Avrupa'nın yerinden edilmiş insanlar için geleneksel stratejisi –okyanus aşırı ihraç– artık işlemiyordu. Bu arada ulus-devletler de yeni gelen yüz binleri dışarıda bırakan yurttaşlık yasaları yazıyordu. Bunun sonucu, eve dönemeyen ya da dönmek istemeyen, sığındıkları yerlerde nefret edilen ve savaş öncesi liberalizminin o kadar belirgin bir özelliği olan eski sığınma geleneklerinin gerilmesine neden olan "yurtsuz" insan sayısında büyük bir çoğalma oldu. Romanya'nın 1924 yurttaşlık yasası, Romanya'daki 100.000 Yahudi'yi "yurtsuz" yaptı, başkaları da Polonya'da eziyet çektiler. Weimar Almanya'sıyla Üçüncü Cumhuriyet Fransa'sı, binlerce insanı toplama kamplarına kapattı. Liberaller şoktaydı. Uluslararası Kızıl Haç Komitesi'nin başkanı, "yirminci yüzyılda Avrupa'da, uluslararası yasalarca tanınan herhangi yasal bir örgütün korumasında olmayan 800.000 kişinin bulunması, olacak şey değildir", demişti. Uluslararası eylem sonucunda, "Nansen pasaportu" denen belge yaratıldı ve bir sığınmacıyı uluslararası hukuka göre tanımlama ve koruma yolunda çaba sarf edildi.[36]

Ancak, sorun ortadan kalkmadı. Aslında iktisadi bunalımla daha da kötü hale geldi. Rus iç savaşından yirmi yıl sonra, tüm Rus göçmenlerin en azından yarısı hâlâ sığınmacı konumundaydı. İspanya iç savaşı 400.000 cumhuriyetçinin kuzeye, çoğunluğu Polonyalı ve Cezayirli olmak üzere yüz binlerce yabancı işçinin sınır dışı edildiği Fransa'ya sığınmasına neden oldu. Hitler'in iktidara gelmesinden sonra, yüz binlerce Yahudi Almanya, Avusturya ve Çekoslovakya'dan kaçarak başka yerlerde sığınak aramaya başladı. Özellikle bu son sığınmacı dalgası, var olan azınlık hakları rejiminin değerini ve kısıtlılıklarını su yüzüne çıkardı. Eğer Avrupa sürekli bir sığınmacı sorunundan kurtulmak istiyorsa, azınlıkların ulus-devletlere karşı bir korumaya kavuşturulması gerektiğini olabilecek en çarpıcı şekilde ortaya koydu. Bu açıdan 1919'da ortaya atılan azınlık garanti sistemi, doğru yönde atılmış yü-

---

36 F. Carsten, *The First Austrian Republic, 1918-1938*, Londra, 1986, s. 30; C. Skran, *Refugees in Inter-War Europe: The Emergence of a Regime*, Oxford, 1995, s. 104.

rekli ve akıllı bir adımdı. Ancak bu sistem Almanya'da hiç uygulanmadı. Dahası, eğer uygulansaydı bile, Almanya 1933 yılında Milletler Cemiyeti'nden ayrıldığı ve yetkisini kabul etmeyi reddettiği için, işlevini yitirecekti. Azınlık anlaşmaları Cemiyet yönetiminde oluşturulan düzenin bir parçasıydı; Cemiyet otoritesiyle birlikte yaşadı ve onunla beraber yıkıldı.

İDEALİSTLER VE GERÇEKÇİLER

Milletler Cemiyeti neydi o zaman? Bir ittifaklar sistemi mi, barış garantörü mü, hakemlik aracı mı yoksa bir ön-federasyon mu? 1918'de, General Smuts'a göre yanıt basit ve radikaldi: "Avrupa tasfiye ediliyor ve bu büyük mülkün varisi de Milletler Cemiyeti olmalı": (Toprak dağılımına karşı çok eski tavırları yansıtan) bu görüşe göre, Avrupa'nın hem içinde hem de dışında daha olgunlaşmamış toplumlara dadılık edecek ve bağımsız devlet olmaya doğru yönlendirecek bir uluslararası mülk yönetimi – dadılık karışımı olacaktı. Bu yüzden rehberlik sağlamak da Büyük Güçler'in üstlenmeleri gereken bir görevdi.

Bu imparatorluk benzeri liberal ebeveynlik görüşü, siyasal yelpazenin bir ucundan Whitehall'daki bazılarının, Cemiyeti 1815'deki Viyana Kongresi'nden sonra bir yüzyıl boyunca (üç aşağı beş yukarı) barışı sağlamayı başaran Büyük Güçler Birliği'nin yenileştirilmiş bir hali gibi görmek yönündeki gizli bir arzusuna dokunuyordu. Diğer uçta ise, Wilson'ın güçlendirilmiş uluslararası yasalar altında ulusların (daha doğrusu devletlerin) eşitliği ilkesine dayanan yeni bir uluslararası düzen hayaline değmekteydi. Bu ulvi görüş erkenden, Paris Barış Konferansı'ndaki Japon delegesinin Cemiyet sözleşmesine ırkların eşitliği ilkesini gözeten bir madde konmasını önermesiyle test edildi. Bu, beyaz adam için çok fazlaydı –Wilson'ın danışmanı Albay House, endişeli bir ifadeyle: "Bu, kesinlikle tüm dünyada ırk meselesini canlandıracaktır" dedi– ve öneri sessiz sedasız reddedildi.[37]

İdealistler için Cemiyet yeni bir hukuk düzeni şansı sunsa da, di-

37 Bkz. M. Matsushita, *Japan in the League of Nations*, New York, 1929.

ğer yanda katı görüşlü Fransızlar Cemiyet'in esas değerini, yeni uluslararası ahlakçılığı korumasında, ama daha somut olarak, Versay Anlaşması'nı revizyondan korumasında görüyordu. Fransız çıkarları, dişlerini gösteren bir Cemiyet gerektiriyordu. Cemiyet'in emrine uluslarüstü bir askeri güç verilmesi yolunda birçok girişimde bulundular, ama Britanyalıları ikna edemediler. Wilson Amerika'nın üyeliğini Kongre'den geçiremeyince, Cemiyet'in caydırıcılık gücünün çoğu gitmiş oldu.

Britanyalı bilim adamı Alfred Zimmern 1920'de Cemiyeti bir "işbirliği aracı" olarak görmekte herhalde haklıydı. Hem idealistleri hem de gerçekçileri hayal kırıklığına uğratmış olsa da, kesinlikle önemsiz değildi: Tartışma için uluslararası bir forum sağlıyordu, bir etki kaynağıydı ve eşgüdümlü uluslararası bir tepkinin gerekli olduğu türde sorunların –sığınmacı krizi ve diğer toplumsal, iktisadi ve yasal konular– çözülmesine yardımcı oluyordu. Üye ülkelerin iç işlerine müdahale etmek için gücü çok sınırlı da olsa, azınlık gruplarının haklarının çiğnenmesini afişe edebiliyor ve dolayısıyla da hükûmetleri dünya kamuoyunun baskısıyla karşı karşıya bırakabiliyordu.

Ne olursa olsun, etkisi üyelerinin katılımdaki istekliliğine bağlıydı. Buna mecbur değillerdi ve başka yollardan da diplomasi yapabilirlerdi. Ve bu da, sarmaladığı uluslararası hukukun hükümranlığı, nihai olarak üyelerinin siyasal iradelerine bağlı demekti. Britanya ve Fransa'daki barışçılığın gücü – Woodrow Wilson ve diğerlerinin, güçlü bir Cemiyet'in temeli olarak gördükleri kamuoyunu uluslararası konularda kasten edilgen kıldı. Avrupa'daki güç dengesi değiştikçe, cemiyet giderek marjinalleşti, diplomasi Cenevre'den değil etrafından akmaya başladı ve Berlin'de rakip bir ideolojik Avrupa vizyonu oluşmaya başladı.

1919'daki Avrupa güç dengesinin belirleyici unsuru, hem Rusya hem de Almanya'nın tükenmesiydi. Bu, o zamanki gözlemciler için kusursuz bir şekilde açıktı, ama hepsi bundan aynı dersleri çıkartmadılar. Britanyalılar açısından, Almanya'nın Büyük Güç statüsünü tekrar kazanması gerektiğini kabul etmek, Berlin-Moskova arasında tüm düzeni yerinden oynatacak bir siyasal anlaşmayı önlemek açısından önemliydi. Azınlık anlaşmaları, Almanya dışındaki Alman azınlıkların

adil muamele görmesini sağlayarak buna yardımcı olacak, aynı zamanda da genelde diğer yeni devletlere hoşgörülü yönetim konusunda bir model sağlayacaktı.[38]

Diğer yandan Fransa'nın bakış açısından, Almanya olduğu yerde tutulmalıydı. Doğu ve Orta Avrupa'daki yeni devletler hem Bolşeviklere karşı bir tampon görevi görecekler hem de Almanya'yı denetleyeceklerdi. Bu durumda ulusal kendi kaderini tayin sloganı amaç yolunda bir araç haline geliyordu ve Fransız çıkarlarıyla çatışması durumunda bir kenara bırakılabilirdi. Bu da, Fransızların –yalnızca Doğu Avrupa'daki yeni müttefiklerini zayıflatıyormuş gibi duran– azınlıklar anlaşmaları karşısındaki coşkusuzluğunu ve 1918-19'da (ve bir kez daha zımnen 1931'de), Avusturya halkının ezici desteğine karşın, Avusturya ve Almanya'nın birleşmesini engellemesini açıklar.

O zaman, Cemiyet'in kurulmuş olmasına karşılık, 1918 sonrasında büyük güçler politikası ölmüş olmaktan çok uzaktı. Başka, daha geleneksel forumlar etkilerini sürdürdüler: Örneğin, eski usulde bir büyük güçler toplantısı olan Elçiler Toplantısı 1923'teki iki anlaşmazlığın –Yunanistan ve Mussolini arasındaki Korfu; Polonya ve Litvanya arasındaki Vilna– çözülmesi için, Cemiyet'e yeğlenmişti. Özellikle Fransa Cenevre aracılığıyla ortak güvenlik fikrine olan inancını yitirdikçe, çıkarlarını kovalamak için alternatif, daha geleneksel yolları denedi.

1921'de Fransızların çağrısıyla, Polonya, Çekoslovakya ve Romanya doğrudan Macaristan'a ve dolaylı olarak da Almanya'ya karşı bir blok olan Küçük İtilaf'ı kurdular. Bunu izleyen birkaç yıl içinde, Fransa bu ülkelerin hepsiyle ve Yugoslavya'yla anlaşmalar imzaladı. Fransa'nın Almanya üzerindeki baskısı, Ren bölgesini işgaliyle daha somut bir şekilde kendini gösterdi. Fransa ve Belçika 1923'te tazminatların ödenmesini sağlamak için Ruhr'u işgal ettiğinde, bu Fransa'nın büyüklüğünün yeni bir ifadesi gibi gözüktü: Ama bunu izleyen fiyasko ve sonrasındaki tazminat anlaşması, Paris için geçici bir başarısızlığın ötesinde bir şeydi. Londra'nın Paris'e karşı iyi niyetini yitir-

38 Headlam-Morley, *a.g.e.*, s. 132.

mesine neden oldu ve Amerikalılar olmadan Avrupalıların sorunlarını çözemeyeceklerini gösterdi.[39]

1920'lerin ortalarında, Fransız politikası daha uzlaşmacı bir hale gelirken, Almanya da büyük bir güç olarak tekrar ortaya çıktı. 1925'te Locarno'da, Batı Avrupa'da barış tekrar vurgulandı, ama Almanya'nın Doğu sınırları bilerek açık bırakıldı: "Locarno ruhu" Cenevre'yi değil, büyük güç diplomasisini işaret ediyordu. 1928-30 yılları, Fransızların Cenevre aracılığıyla istikrar sağlamak yolundaki son çabalarına sahne oldu. İlk olarak, Briand-Kellog paktı olarak bilinen, "savaşı yasa dışı" ilan eden anlamsız bildiri geldi; her ne kadar birçok başka ülke de imzalamış olsa da, bu aslında Fransa'nın umduğu ciddi Amerikan desteğinin çok gerisindeydi. Daha sonra Briand'ın talihsiz Avrupa Birliği önerisi geldi. Son olarak 1919'dan beri en geniş katılıma sahne olan, 1932 Silahsızlanma Konferansı vardı. Bu, en uygunsuz koşullarda toplandı: İlk büyük uluslararası sınavında, Mançurya krizi Cemiyet'in zayıflıklarını ortaya çıkarmıştı; Fransa'nın Avusturya-Almanya gümrük birliği önerisini veto etmesi üzerine, Fransız-Alman ilişkileri kötüleşti; iktisadi kriz uluslararası ekonomiyi bunalıma sürüklemişti. Fransa tekrar bir Milletler Cemiyeti ordusu önerisi getirdi; tekrar reddedildi. Hitler'in seçilmesi konferansın sonunu getirdi. Alman delegasyonu konferansı terk etti ve Almanya 1933 Ekim'inde Cemiyet'ten ayrıldı.

1934-1936 arasında, Avrupa dengesi karşı konulmaz bir şekilde Paris ve Londra'dan uzaklaştı. Fransız ittifak sistemi, Polonya'nın 1934 Ocak'ında Almanya'yla bir saldırmazlık paktı imzalama kararıyla hasar gördü. Fransa bu durumda Sovyetler Birliği'ne döndü, ama Batı ve Doğu Avrupa'daki komünizm karşıtlığı, Fransa'nın bir aralar Polonya ve Çekoslovakya için düşündüğü rolü Moskova'nın üstlenmesini zorlaştırdı. Daha kritik olanı, İtalya'yı Cemiyet'le anlaşmazlığa düşüren 1935-36 Habeşistan kriziydi. Özellikle Fransızlar, Akdeniz'deki bu komşularıyla yakın ilişkiler sürdürme çabasındaydılar; Cemiyet'in koyduğu müeyyide-

39 S. A. Schuker, *The End of French Predominance in Europe: The Financial Crisis of 1924 and the Adoption of the Dawes Plan*, Chapel Hill, NC, 1976.

ler, ümitleri suya düşürdü ve Mussolini'yi Hitler'in kucağına itti. 1934'de, Mussolini Hitler'e karşı çıkmış ve Nazilerin Avusturya'yı ele geçirmelerine engel olmuştu; dört yıl sonra, karşı çıkmadı ve *Anschluss* gerçekleşti.

Britanyalılar tüm bu olanları biraz ilgisizlikle izliyordu. Fransızlara güvenmiyorlardı, Uzakdoğu'da çok fazla yayılmışlardı ve Avrupa'da daha fazla kara ya da deniz harekâtına girişecek durumda değillerdi. Hükûmet politikası barışçılıktan, Almanların Orta Avrupa'daki etnografik taleplerine duyulan belli bir liberal sempatiden, (silahlanmayı engelleyen) mâli muhafazakârlıktan ve Akdeniz'deki İtalyan gücünü abartıp Doğu Avrupa'nın önemine gereken değeri vermeyen stratejik bir görüş eksikliğinden mustaripti.

Fransızlara gelince, temel savunmacı görüşleri Maginot hattının inşasıyla yeterince görülüyordu: Almanya konusunda Fransız generallerinin hiçbir saldırı planı yoktu. 1936'ya gelindiğinde, silahsızlanma konferansı yüz kızartıcı bir biçimde sonuçlanmış ve azınlıklar sistemi de neredeyse can çekişir durumdayken, çok az kimse Avrupa'nın sorunlarına yanıt bulabilmek için Cenevre'ye doğru bakıyordu. O yaz iç savaşın patlak vermesiyle, İspanya da Cemiyet'in başarısızlıkları içinde Mançurya, Habeşistan ve Rhine'ın yanındaki yerini aldı. Etkisiz kalan Uluslararası Tarafsızlık (Non-Intervention) Komitesi bile Cenevre tarafından örgütlenemedi. Bu durumda, İspanya dışişleri bakanının, Cemiyet'in 1938 Eylül'ündeki toplantısına yönelik, "Cemiyete hizmet etmenin en iyi yolunun, barışla ilgili tüm sorunları ve Cemiyet tüzüğünün uygulanmasını gündemden çıkartmak olduğunu öne süren garip bir kuramı izlemek" suçlamasını yadırgamamak gerekir. Cemiyet'in Fransız destekçilerinden Gaston Riou, tarihin 1918'de başlayan bir döneminin sonunun 1936'da geldiğini görmüştür: Cemiyet yenilgiye uğratılmıştı. 1936 Ekim'inde E. H. Carr, "eğer Avrupa demokrasisi yaşayan gövdesini 1919 anlaşmasının çürüyen cesedine bağlarsa", "buna pek sevimsiz bir yolla intihar etmek denir" diye uyarmıştı. [40]

---

40 A. Ramm, *Europe in the Twentieth Century, 1905-1970*, Londra, 1984, s. 186; G. Riou, "A French view of the League of Nations", *The League and the Future of the Collective System*,

Amaçlarında evrensel yeni bir uluslararası düzenin çekirdeğini sarmalayacağına, Cemiyet çok daha mütevazı bir biçime, uluslararası ilişkilerin eğilimini tekelleştirme gibi bir talebi olmayan benzer niyetli devletlerin birliğine doğru çekiliyordu. 1937'de, bir Nazi siyaset bilimcisi, acı bir şekilde, bir tür "kabul edilmiş Cenevre sistemi tekeli" olduğuna dikkat çekmişti. Aslında yalnızca bir değil, ama birçok var olan ya da olası ortak eylem sistemi olduğunu belirtmişti. Haklıydı.[41]

1920'lerde, kısa bir süre için Macarların desteklediği komünist karşıtı Beyaz Enternasyonal gibi ya da Kont Coudenhove-Kalergi'nin bir Pan-Avrupa Birliği gibi alternatif proje söylentileri vardı. Ama bunların hiçbirinden bir sonuç çıkmadı. Ancak, Hitler önderliğinde Üçüncü Reich, Cenevre'de geliştirilen ilkelerden temelde farklı bir Avrupa düzeni vizyonu geliştirdi. Avrupa'nın ideolojilerle dolu ikliminde, güç dengelerindeki kayma, Cemiyet sistemine karşı derin bir siyasal ve ahlaki meydan okuma anlamına geliyordu. Liberal evrenselcilik fikrinin tamamı saldırıya uğramıştı.

LİBERAL YENİ DÜZENE KARŞI

Hitler, eski Habsburg İmparatorluğu'nun –hırçın bir şekilde Slav ve Yahudi karşıtı– Pan-Alman milliyetçiliğinin içinde yetişmişti. 1923'teki birahane darbesi sırasında, Hindenburg'la birlikte Almanya'nın Doğu'daki zaferlerinin mimarı olan Ludendorff'la Münih sokaklarında kol kola yürümüştü. Bu nedenle, nasyonal sosyalist dış politikaları eski Alman milliyetçi gelenekler çerçevesinde düşünmek çekici olabilir. Kuşkusuz hem kişisel olarak Hitler üzerinde, hem de önderliğini yaptığı hareket üzerinde etkileri olmuştur. Ama, o ve öncelleri arasındaki temel farklılıkları unutmak da çok ciddi bir hata olur. Hitler'in yalnızca diyelim Bismark'ın izinden giden biri olduğunu düşünmek, onu ve dünya görüşünü

Londra, 1937, s. 28-40; E. H. Carr, "Public opinion as a safeguard of peace", *International Affairs*, Kasım 1936, s. 846-62.

41 F. Berber, "The Third Reich and the future of the collective system", *The League and the Future of the Collective System*, Londra, 1937, s. 64-83.

tamamen yanlış anlamak demektir. Bismark Büyük Güç Politikası terimleriyle düşünüyordu, Hitler ise ırksal zafer terimleriyle.

Hitler Milletler Cemiyeti'ne yalnızca Cemiyet Versay Anlaşması'nı savunduğu için karşı çıkmıyordu. Bu, anlaşmanın gözden geçirilmesi durumunda Cenevre'ye katılmasını gerektirirdi. Birçok Alman milliyetçisi, kuşkusuz bu konumdaydı ve Britanyalıların yatıştırma politikalarının altında yatan varsayım da buydu. Oysa *Mein Kampf*'da, Hitler amacının 1914 sınırlarına geri dönmek olmadığını açıkça belirtmişti. Alman halkı için daha fazla *Lebensraum* (yaşam alanı) peşindeydi. Bu imparatorluk programı, politikayı ırksal mücadele olarak gören vizyonun doğal devamıydı. Böyle bir –Darwinci terimlerle varoluş savaşı olarak görülen– mücadele, uluslararası (ya da daha doğrusu ırklararası) ilişkilerin hiyerarşik bir biçimde görülmesini gerektiriyordu.[42]

Cemiyet, eninde sonunda bir devletler örgütüydü. Ama devlet neydi? Hitler'in biyolojik siyaset görüşüne göre, en azından "yaşayan bir organizma"ydı. Alman jeopolitikçilerin yazılarını yansıtarak, sınırların sabitleştirilemeyeceğini ileri sürüyordu; bunlar daha çok, "Doğanın sürekli gelişme süreci içindeki, yarın başka güçlerce dönüştürülecek ya da yok edilecek muazzam güçleri"nin insafındaki, "herhangi bir dönemin o andaki siyasal mücadelesindeki geçici sınırlardı."[43] Hitler'in kendi küresel politika vizyonu –birçok jeopolitikçinin tersine– ırka dayanıyordu: Devlet yalnızca ırksal *Volk*'un yansımasıydı. 1937'de, önemli bir Alman yanlısı, "kan, herhangi bir pasaporttan daha güçlüdür", demişti. Yurtdışındaki Alman azınlıklar, Reich Almanlarının "ırksal yoldaşları"ydı; Üçüncü Reich'ın, yalnızca o anda var olan sınırları içinde yaşayanlara değil, tüm Alman halkına karşı bir görevi vardı.[44]

---

42 Stoakes, *Hitler and the Quest for World Dominion*, s. 186; E. Jäckel, *Hitler's World View: A Blueprint for Power*, Cambridge, Mass., 1981.

43 Stoakes, *a.g.e.*, s. 160.

44 ABD Dışişleri Bakanlığı, *National Socialism: Basic Principles, Their Application by the Nazi Party's Foreign Organization, and the Use of Germans abroad for Nazi Aims*, Washington, DC, 1943, s. 70'te alıntı yapılan.

Bu nedenle, Cemiyet'le olan temel sorun, Versay'ı savunması değil, –Nazilerin gözünde– tamamen yanlış bir uluslararası ilişkiler felsefesine sahip olmasıydı. Devletler arasında eşitlik olamazdı, çünkü bazılarının "var olmaya hakları yoktu." Bu yüzden evrensel bir ahlak ya da yasa olamazdı. Cenevre'nin benimsediği hayli pederşahi liberalizm bile, Nazilere göre insana mahsus bir zayıflık kokuyordu. Güçlü ırk zayıf olanı yenerek kendi arzularını kaybedene dayatma hakkına sahip olacaktı. Bunun bir sonucu olarak, yasal düzenlemeler *Volk*'un çıkarlarının gerektirdiği doğrultuda uygulanacak ya da bir kenara bırakılacak araçlardı.[45]

1930'lardaki Alman siyaset kuramcıları arasında, bitmez tükenmez tartışmalar olduğu doğrudur – Avrupa federalizminin biçimlerine karşı ya da taraftar, Alman denetimli iktisadi bölgeler için, Ruslarla işbirliği ya da komünist karşıtı seferler için. Ama Hitler'in ırk hakkındaki değişmez fikirlerinin temelindeki mantık, tartışmayı dar sınırlar içine sıkıştırıyor ve Almanya'nın dünyadaki yeni rolünü tanımlamaya çalışan bir nasyonal sosyalist uluslararası hukuk doktrininin ortaya çıkmasına neden oluyordu. Uluslararası ilişkilerde eşitlik mutlak bir değer olarak alınmıyordu. "Devlet tarafından temsil edilen ırkın somut değeri"ne, diğer bir deyişle, "doğal üstünlükleri ya da aşağılıkları"na bağlıydı. Bazı ırkların diğerlerinin üzerindeki "hegemonya"sı da böylece açıklanmış oluyordu. Bu durumda doğaldır ki Alman hukuk kuramcıları, uluslararası hukukun devletlerarası ilişkileri düzenlemede çok sınırlı rolü olduğunu iddia ediyorlardı ve Milletler Cemiyeti'ni de uluslararası yaşamı "hukuksallaştırma" çabasından dolayı eleştiriyorlardı. Liberal bir insan hakları felsefesi rolü oynayan, aslında –bu görüşe bakılırsa– "1919 Versay Diktat"ını örten bir incir yaprağı, *Volk*'un yaşamına karşı olan ve ulusal farklılıktan nefret eden "Yahudi ruhu"nun bir ifadesiydi. "Ortak hukuk düzeni" diye bir şey var olmadığına göre, Milletler Cemiyeti ya da Uluslara-

45 P. Stirk, "Authoritarian and national socialist conceptions of nation, state and Europe", Stirk (der.), *European Unity in Context: The Inter-War Period*, Londra, 1989 içinde, s. 125-48.

rası Sürekli Adalet Divanı gibi uluslararası kurumların da hiçbir değeri yoktu.[46]

Nazilerin Cemiyet'e meydan okumasının, sadece toprak düzenlemelerinin çok ötesinde olduğu, görmek isteyenler için o zamanlar çok açıktı. Örneğin Britanyalı Orta Avrupa uzmanı C. A. Macartney'e göre "Hitlercilik, Milletler Cemiyeti sistemi ya da felsefesiyle tam bir uyumsuzluk içindeydi." Biri "diğerine boyun eğmeliydi." 1938'de yazılmış hüzünlü ama çarpıcı bir makalede, göçmen bir hukukçu, evrensel uluslararası hukuka olan inancın çökmesinin, "Avrupa uygarlığının çözülmekte olması"nı yansıtıp yansıtmadığını soruyordu. Artık bilinen anlamıyla tutarlı bir değerler sistemi ya da uluslararası toplum yoktu; Avrupa'daki toplumsal ve siyasal bölünmeler, "tüm kuralların evrensel geçerliliği"nden söz etmeyi bir "kurgu" haline dönüştürmüştü.[47]

FAŞİST İMPARATORLUKLAR

İdeolojik mecazların uluslararası ilişkilerde yaygın olarak kullanıldığı, nüfuz azalması korkularının yayıldığı ve ulusların (Almanya'da olduğu kadar, Fransa, Macaristan ve Yunanistan'da da) –sınırları içinde "yaşamlarını sürdüremezlerse" yok olmakla, boğulmakla ya da gerilemekle karşı karşıya kalacak olan– gövdeler olarak düşünüldüğü bir dönemde, "yaşam alanı" gereksinimi siyasal yelpazede ortak bir kaygıydı. Örneğin, 1928 yılında, *Halksız Mekân ve Mekânsız Halk* konulu bir sömürge sergisi açan Hitler değil, o zamanlar Köln belediye başkanı olan Konrad Adenauer'di. Kaygılı dönemdaşları, hem çok az nüfustan *hem de* yeterli toprağa sahip olamamaktan yakınmayı tutarsızlık olarak görmüyordu.[48]

---

46 J. Herz, "The National Socialist doctrine of international law and the problems of international organization", *Political Science Quarterly*, 44: 4, Aralık 1939, s. 536-54; ayrıca D. Diner, "Rassistisches Völkerrecht. Elemente einer nationalsozialistischen Weltordnung"; aynı yazardan *Weltordnungen: Über Geschichte und Wirkung von Recht und Mach*, Frankfurt, 1993 içinde, s. 77-124.

47 Macartney, *a.g.e.*, 2. baskıya önsöz (1934?) baskısı; W. Friedmann, "The disintegration of European civilisation and the future of international law", *Modern Law Review*, Aralık 1938, s. 194-214.

48 H. Stoecker (der.), *German Imperialism in Africa*, Londra, 1986, s. 323'te Adenauer; D. Glass, *Population Policies and Movements*, Londra, 1940, s. 220.

Hem Nazi Almanya hem de Faşist İtalya açısından, hem büyük güç olma iddiaları hem de dinamik uluslar olarak varlıklarını sürdürebilmeleri için imparatorluk yaşamsal önemdeydi. İmparatorluk toprak, toprak da yerleşmek, gıda maddeleri, hammaddeler ve sağlıklı koloniciler anlamına geliyordu. Toprağı kazanmanın insanları oraya yönlendirmekten daha kolay olduğu ya da on dokuzuncu yüzyılda çok daha fazla Avrupalının Afrika yerine Amerika'ya yerleşmeyi yeğledikleri yolundaki kanıtlar hiç önemli değildi. Bunlar faşist rejimlerin zor yoldan öğrenecekleri derslerdi. Faşist imparatorluk inşası, Avrupa'nın 1870'lerde başlayan imparatorluk genişlemesi sürecinin zirvesiydi. Mussolini ve Hitler 19. yüzyıl emperyalizminin temel jeopolitik inanışlarını kabul edip liberalizmini bir kenara atmışlardı.

Faşist imparatorluk ilk olarak 1935 sonundaki İtalyan işgalinin ardından Etyopya'ya geldi. Çarpışmalar, çabuk bir zafere umarsızca gereksinim duyan İtalyanlar tarafından görülmemiş bir gaddarlıkla yürütüldü. Gaz, kimyasal savaş ve sürekli bombardımanın yanında, İtalyanların birkaç yıl önce göçebe Senussilere karşı kullandıkları etkisizleştirme kamplarından getirdikleri tutuklama ve toplama kampları, muazzam sayıda ölüme neden oldu. On binlerce, belki de yüz binlerce Etyopyalıya karşılık yaklaşık üç bin İtalyan yaşamını yitirdi. Ne o zaman, ne de daha sonra, bu kadar kan dökülmesi eleştiriye neden olmadı; İtalya'da, zafer Mussolini'nin hükümdarlığının zirvesi, "Faşist İmparatorluk" için bir "altın çağ" oldu.[49]

Arkasından gelen barış da aynı şekilde aydınlatıcıydı. Gaddarlığıyla ünlü genel vali Graziani'ye karşı bir suikast girişimi sonrasında, faşist kıtalar Adis Ababa'ya daldılar ve soğukkanlılıkla binin üzerinde insan öldürdüler. Kitle halinde intikam infazlarında, aralarında yüzlerce rahip de olmak üzere birçok insan öldürüldü. Tüm bunlar, Avrupa'ya –ve de İtalya'ya– birkaç yıl sonra Almanların elinden karşılaşacaklarını önceden tatma imkânı sundu. Bu arada Ciano, Milletler Cemiyeti'nin genel kuruluna hitap ederken, İtalya'nın çok önem verdiği

49 G. Rochat, *Guerre italiane in Libia e in Ethiopia: Studi militari, 1921-1939*, Padova, 1991.

"uygarlığın kutsal görevi"nden söz ediyor ve ülkesinin "Etyopya'yı uygarlaştırma çalışmasında varılan aşamadan Cemiyeti haberdar etmeyi bir onur saydığını" beyan ediyordu.[50]

İmparatorluk inşası, İtalyan faşizminde yeni olan ırksal yasa ve kararnamelerle yakından bağlantılıydı. Irksal "prestij" kaygıları, yetkilileri İtalyanlar ve Etyopyalılar arasındaki cinsel ve diğer ilişkileri, Libya'da ya da Rodos'ta hiç düşünmedikleri yollardan düzenlemeye itti. Nuremberg yasalarının ırk ayrımının 1914 öncesi Alman sömürge politikalarından ileriye yansıması gibi, Afrika'daki İtalyan ırkçılığı da İtalya içindeki 1938 ırksal yasalarının yolunu açtı. Kötü ünlü Irksal Bilim Adamları Manifestosu ve getirdiği Yahudi karşıtı yasalar, yalnızca nasyonal sosyalizmin taklidi değil, faşizmin bir İmparatorluk gücü olarak kendine uygun bir imge yaratma çabasının ifadesiydi.[51]

Ülke dışındaki faşizm hayranları da bundan cesaret aldı. Atmış dört Fransız akademisyen bir manifesto yayınlayarak, "üstün olanla aşağılık olanı, uygar olanla barbarı eşitleyen yanlış adli evrenselcilik"e saldırdılar. Bir Fransız gazeteci, "yalanı sürdürmeye ne gerek var?" diye yazdı. "İnsanlar arasında farklı düzeyler *vardır*; insanlar arasında bir hiyerarşi vardır. Bunu inkâr etmek saçma ve görmemezlikten gelmek de utanç verici bir şaşırtmacadır. Etyopya'yı, bir tane yetmezse iki ya da üç Etyopya'yı terk edin... Zamanı geldiğinde kendini barbarlığa kabul ettirmek, insan uygarlığının mutlak hakkıdır." Birkaç yıl sonra, Mareşal Pétain Vichy Fransa'sını resmen "insanın doğal eşitliği gibi yanlış bir fikri reddeden...toplumsal bir hiyerarşi" olarak tanımladı.[52]

Kuşkusuz, İtalyan politikası genelde Nazilerin imparatorluk ve ırk hakkındaki görüşlerini anımsatıyordu. Ama Hitler'in ve Mussolini'nin imparatorluk projeleri arasında iki temel farklılık vardı. İlki, Al-

---

50 G. W. Baer, *Test Case: Italy, Ethiopia and the League of Nations*, Stanford, California, 1967, s. 296-7.

51 G. Bernardini, "The origins and development of racial anti-semitism in Fascist Italy", *Journal of Modern History*, 49, Eylül 1977, s. 431-53.

52 Baer, *a.g.e.*, s. 56; J. Delarue, "La guerra d'Abissinia vista dalla Francia: le sue ripercussioni nella politica interna", A. del Boca (der.), *La guerre coloniali del fascismo*, Bari, 1991 içinde, s. 317-39; E. Weber, "France", Rogger and Weber, *a.g.e.* içinde, s. 97.

manların ırksal ayrımcılığı (ve beraberindeki yasaları) İtalyanlara göre daha ciddiye almalarıydı. Nuremberg yasaları, 1938 ırk yasalarına göre daha etkili işliyordu. İkincisiyse faşizmin –eski emperyalizmlerde olduğu gibi– uygarlaştırıcı görevini Avrupa dışında görürken, nasyonal sosyalizmin görmemesiydi. Kuşkusuz Nazilerin kıtanın duyarlılıklarına karşı işlediği en büyük suç, Avrupalıları barbarlara ve kölelere dönüştürmesiydi.

1938-40'ta geçen olaylar, Nazi Almanya'sının arzuladığı önderliğin, fetih ve "hegemonya"nın bir bileşimiyle elde edilebileceğini gösterdi. Askeri fetih, ya –Avusturya'da olduğu gibi– ilhakla ya da işgalle sonuçlanıyordu. Örneğin, 1939 baharında Bohemya-Moravya'nın işgali, "uluslararası toplulukta önderliğin önemi"ni gösteriyormuş gibi yorumlandı.[53] 1940'taki ikinci Viyana anlaşması –Hitler tarafından Orta Avrupa'daki toprak anlaşmazlıklarını halletmek üzere ayarlanmıştı– hegemonyanın sağladığı olanakları göstermişti. Almanya Romanya petrolü üzerinde hak elde etmiş, Macaristan, Slovakya ve Romanya arasında bölgesel hakemlik görevi üstlenmiş ve bu ülkelerdeki Alman azınlıklar üzerinde "garantör hakları" sağlamıştı.

Alman yorumcular bu son adımı, azınlıkların korunmasında eski Milletler Cemiyeti sistemine karşı büyük bir gelişme olarak alkışladılar. Bu "halk-gruplarının korunması yasaları", azınlıklarla üzerinde yaşadıkları ülkenin hükûmeti arasında bir anlaşmazlık olması durumunda, "anavatan"a müdahale hakkı tanıyordu. Aynı zamanda, tüm "halk-grupları"nı da toplu bir yasal bütünlüğe dönüştürüyordu. Ama bu tür yasalar 1940 yazında, Alman gücünün zirvede olduğu sıralarda, dört yıl sonra olduğundan çok daha iyi gözükmüştü, çünkü etnik Almanları Hitler'in savaşının rehineleri haline getiriyordu.[54]

Yakın zamanlarda, "little Englander" (küçük İngilizler) denen bir revizyonist tarihçiler okulu, bir İngiliz-Alman savaşının kaçınılabi-

---

53 R. Schlesinger, *Federalism in Central and Eastern Europe*, New York, 1945, s. 457-8.

54 "Politics and right", *Europäische Revue*, Ocak 1941, in US Department of State, *National Socialism*, s. 471-7'den çeviri.

lir olduğunu öne sürdü. Acaba yatıştırma politikaları, daha sonraki eleştirilerin söylediğinden daha mı değerliydi ya da benzer şekilde, Churchill'in çatışma ısrarı daha mı değersizdi? Eğer İngiltere 1939'da Polonya'ya garanti vermeseydi ne olurdu? Ya da, Hitler'in 1940 yazındaki barış yoklamaları geri çevrilmeseydi? Britanya İmparatorluğu'nun sürekliliği karşılığında, Whitehall Almanya'yla Doğu Avrupa'da Nazi denetimini kabul eden bir anlaşmaya varsaydı? Birkaç yıl sonra Stalin'le belki de benzer bir anlaşmaya varılmadı mı?

Eğer Hitler, bir zamanlar A. J. P. Taylor'ın çok ünlü bir şekilde ima ettiği gibi, sıradan bir politikacı olsaydı, bu savların bir ağırlığı olabilirdi. Ama Taylor'ın savaşın kökenleri hakkındaki çözümlemesini zayıflatan, ideolojiyi hiç hesaba katmamasıdır. II. Dünya Savaşı diplomatik yanlış anlaşılmalar ya da karışıklıklar, hatta Hitler'in yalanları ya da ikiyüzlülüğü yüzünden çıkmadı. Hitler karşıtlarının –geç de olsa– "iki dünyanın çatışması"yla karşı karşıya olduklarını anladıkları için çıktı. Berlin ve Londra, her ne kadar iki taraftan da birçok kimse öyle olmasını arzuluyor olsa da, aynı oyunu oynamıyorlardı.[55]

Britanya İmparatorluğu'nun Hitler'le savaşın maliyeti yüzünden battığı doğrudur. Ama kuşkulu olan, ona katılmış olsaydı kurtulup kurtulmayacağıdır. Almanya'nın sömürge gündemi, Avrupa'daki Nazi isteklerinden Afrika'dan parçalarla kurtulmaya pek de hevesli olmayan Britanyalıları rahatsız ediyordu. Her iki güç arasındaki ideolojik uçurum burada da açıkça ortadaydı ve Nazi sömürge planlamacıları Britanyalıları, aşırı gevşek ırksal politikaları yüzünden, çok sert bir şekilde eleştiriyordu. Yani herhangi bir ittifak, Britanyalıların liberal emperyalist (ve dolaylı yönetim) inanışlarını sert ırkçılık lehine terk etmelerini gerektirecekti. Böyle bir ittifak –Britanya ve Almanya'nın, beyaz ırkı, karada ve denizde beraberce koruması– önde gelen bir Nazi düşünürü olan Alfred Rosenberg tarafından kurgulanıyordu. Ama bu, Britanya değerlerinde olanaksız bir dönüşümü gerektiriyordu. Onlar

55 A. J. P. Taylor, *The Origins of the Second World War*, Londra, 1961, farklı yerlerde.

otoriter değil liberaldiler. Britanya ırkçılığı –kuşkusuz ki vardı– biyolojiden çok kültüre dayanıyordu.[56]

Britanyalı ve Alman toplumları arasındaki uçurum, Kasım 1938'deki Kristallnacht katliamı haberleri karşısında şok olan Britanyalıların tepkilerinde kendisini gösterdi. O ana kadar gerçekleşen her şeyden çok bu olay, Britanya kamuoyunu yatıştırma politikasına karşı döndürdü.[57] Münih'ten sonra belirtiler zaten kötüyken, Britanya ve Fransız hükûmetleri, tüm politikalarını bunu izleyen birkaç ayda gözden geçirmek zorunda kaldılar. Berlin'deki yeni Fransız elçisi Robert Coulondre, Aralık 1938'de, "Bay Hitler'in programının birinci bölümü –Almanların Reich içinde bütünleştirilmeleri– tamamlanmıştır", demişti. "Artık *Lebensraum* zamanı gelmiştir."[58]

Yatıştırma politikası, Nazi Almanya'sının temelde revizyonist bir gündem izlediği varsayımı üzerine inşa edilmişti. 1939 Mart'ında Bohemya-Moravya'nın işgali, Hitler'in emellerinin etnik Almanların yaşadığı toprakları ilhak etmenin ötesinde olduğunun ilk belirtisiydi. Bu, Hitler'in uluslararası anlaşmalara küçümser yaklaşımını da göstermişti. Yanıt olarak Britanya ve Fransa, Versay'da yarattıkları Doğu güvenlik duvarını, geç de olsa Polonya ve Romanya'ya garantiler vererek canlandırmaya çalıştılar. Ama bu, inandırıcılığı olmayan bir davranıştı.

1919'dan beri koşullar çok değişmişti. Eski Çekoslovakya üzerindeki Nazi denetimi, bir Doğu ittifakını stratejik bir anlamsızlık haline getirmiş, Almanların da Çek devletinin ciddi silah ve altın stoklarına el koymalarını sağlamıştı. Bir yandan Londra ve Paris arasında, diğer yandan da Varşova ve Bükreş arasında, askeri planlamada ciddi

---

56 W. Schmokel, *Dreams of Empire: German Colonialism, 1919-1945*, New Haven, Conn., 1964; Stoecker, *a.g.e.*; G. L. Weinberg, "German colonial plans and policies, 1938-42", aynı yazardan *World in the Balance*, Londra, 1981 içinde, s. 96-136.

57 J. S. Huxley ve A. C. Haddon, *We Europeans: A Survey of 'Racial' Problems*, Londra/New York, 1936, s. 13, 132, 236; daha genel olarak, E. Barkan, *The Retreat from Scientific Racism: Changing Concepts of Race in Britain and the United States between the World Wars*, Cambridge, 1992.

58 P. Kluke, "Nationalsozialistische Europaideologie", *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, 3: 3 (1955), s. 240-69'da.

bir eşgüdüm yoktu. Daha da kötüsü, Rus gücü kendine geliyor ve Doğu'da bir Alman-Rus işbirliğinin hayaleti canlanıyordu. Lord Halifax'ın Almanya'yı "Bolşevikliğe karşı bir kale" olarak alkışlamasına neden olan o komünizm karşıtlığının körelttiği Britanya ve Fransa, Stalin'le bir anlaşma sağlamak için ciddi bir girişimde bulunmadılar. Bu başarısızlık, Doğu Avrupa'daki yeni devletlerin sonunu hazırladı ve tüm kıtayı muazzam bir Nazi (daha sonra da komünist) imparatorluk inşası için bir laboratuvar haline getirdi. Avrupa'nın, dışarıda kendi adına yapıldığında görmezlikten geldiği şiddeti, içerde yapıldığında hazmetmesinin daha zor olduğu ortaya çıkacaktı.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Sağlıklı Bedenler, Hasta Bedenler

Eş Seçimi Hakkında On Emir:

1- Bir Alman olduğunuzu unutmayın.
2- Sağlıklıysanız, bekâr kalmayın.
3- Bedeninizi arındırın.
4- Ruhunuzu arındırın.
5- Bir Alman olarak, kendinize Alman ya da Kuzeyli (Nordic) kanından bir eş seçin.
6- Eşinizi seçerken soyağacına bakın.
7- Sağlık, dış güzelliğin ön şartıdır.
8- Yalnızca aşk için evlenin.
9- Bir oyun arkadaşı değil, evlilik için bir eş arayın.
10- Olabildiğince çok çocuk yapın.

Hausbuch für die deutsche Familie'den (Berlin, tarihsiz)

Evdeki uyum için bu ipuçları, Nazi yetkililerin normal olarak her genç çifte verdikleri *Alman Ailesi Elkitabı*'nın başlarında yer alıyordu. Mükemmel reçetelerinin yanında çocuk sağlığı, ev bakımı, diyet ve ırksal sağlık öğütleri de vardı. Özel bir bölüm Nuremberg yasalarını özetliyor ve ailenin kan bağlarını açıklığa kavuşturmak ve Yahudilerle evlilik yoluyla kirlenmiş soyların araştırılması için faydalı çizelgeler de içeriyordu. Ev sağlığı ve mutluluk –diye okuyucuya anımsatılıyordu– artık sadece bireysel seçim ve tatmin için değildi. Weimar'ın birey merkezli liberalizmi, yerini nasyonal sosyalizmin toplumun tümü için duyduğu kaygıya bırakmıştı. Reçetelerden önce, Führer'in yararlı bir sözü yer alıyordu: "Eğer insanda kendi sağlığı için mücadele gücü yoksa, bu mücadele dünyasında yaşama hakkını yitirir."

Böyle bir kitap, bize yalnızca Almanların yaşamına nüfuz eden değil, daha geniş bir anlamda Avrupa'nın iki savaş arası yıllardaki ulus ve aile sağlığı söyleminin de bir parçası olan değerleri gösterir. Üçüncü Reich bu söylemi yeni aşırılıklara taşımış ve ırkın önemini başka

hiçbir yerde görülmeyecek bir şekilde vurgulamış olabilir. Ama aile sağlığının daha genel bir anlamda toplumu ilgilendirmesi fikri, ulusun ırksal açıdan sağlıklı nesillere gereksinim duyuyor olması, devletin de bu nedenle insanlara nasıl yaşamaları gerektiğini göstermek üzere özel yaşama müdahale etmesi gerektiği – iki savaş arası Avrupa'sının ulus-devletlerin birbirlerine rakip olarak var olduğu, halklarının da bir savaşla darmadağın olmuş, bir diğerinin tehdidi altında yaşadıkları güvensiz bir dünyanın gerginlik ve baskılarını yansıtan siyasal yelpazesinde tüm bunlar doğru gözüküyordu.

Ulusal güç hakkındaki kaygılar, I. Dünya Savaşı öncesinde başlamış olan, doğum oranlarındaki uzun vadeli bir düşüşle de pekişiyordu. Bir İtalyan gazeteci, 1937 yılında, "birçok Avrupa hükûmetinin dikkati, son yıllarda, beyaz ırkın azalan doğum oranına çekilmişti", diyordu. "Birçok biyolog, iktisatçı ve politikacı, sayıların ulusun gücünü gösterdiği görüşünü destekliyordu." 1918'den sonra, devlet bu eğilimi düzeltmek amacıyla Sağlık Bakanlıkları oluşturup aile değerlerini yaymaya çalıştı. İnsanlar daha çok çocuk sahibi olmaya özendirilip tembihleniyor, kürtaj ve doğum kontrol yöntemleriyse caydırılıp suç haline sokuluyordu. Yaşama ve konut koşulları ve kitleler için belediye olanakları geliştiriliyordu. Yeni kamu plajlarında yüzme, kır gezintileri ve uzun ücretli izinlerde bisiklet gezileri yoluyla fiziksel sağlık özendiriliyordu.

Ama toplumsal politikaların gelişmesinin bir de karanlık yönü vardı: ulusun insan kaynaklarının niceliği kadar "niteliği"ni de artırmak –doktorların, bilim adamlarının ve politika oluşturucularının da önerdiği gibi– kamu sağlığına karşı tehlikelerin azaltılmasını gerektiriyordu. Bunlar yalnızca gecekonduları, yoksulluk ve beslenme yetersizliğini değil, aynı zamanda fiziksel ve zihinsel özürlüleri de kapsıyordu. Bu insanlar uzaklaştırılıyorlar, kısırlaştırılıyorlar hatta en aşırı durumlarda toplumun âli çıkarları uğruna öldürülüyorlardı. Gençlik suçları ve cinsel aşırılıklar da aile istikrarını ve kamu düzenini bozan şeyler olarak görülüyordu. Ve bazen de ulusa tehdit daha da geniş biçimde, –iki savaş arası Britanya'sında sözümona var olduğu söylenen "top-

lumsal sorun grubu" gibi– tüm bir sınıf ya da ırk olarak tanımlanıyordu. Üçüncü Reich biyolojik Yahudi karşıtlığını yüksek etkinlikteki devlet aygıtıyla birleştirerek bu tür ırksal refah devletinin Avrupa'daki en modern örneğini üretmişti.

Şimdi artık bildiğimiz gibi İsveç, İsviçre ve birçok Avrupa ülkesi, çok yakın zamanlara kadar, kısırlaştırma ve benzeri zorlayıcı yöntemleri toplumsal politikaların bir parçası olarak kullandılar. Böylesi uygulamalar, Hitler Almanya'sını daha az istisnai ve Avrupa düşüncesinin ana hatlarına bir zamanlar sanıldığından çok daha yakın göstermektedir. Ama benzerlikler abartılmamalıdır. Nazi *Volksgemeinschaft* (Halk topluluğu) bir toplumsal eleştirmenin "yaşam sağlayan devlet" dediği şeyle yayılıyordu, ama bu "yaşam sağlayan devlet" kuşkusuz diğerlerinin yaşamının alınması, mallarına el konulması ve ulusa dahil olanların çıkarları için yeniden dağıtılmasına da inanıyordu. Ortaya çıkışı, hem (İtalya'da olduğu gibi) taklitçilerini hem de –özellikle Britanya'da– ırkçılığın bilimsel temeli olduğu ya da daha genel olarak, toplumsal politikaların zorlama temeline göre yapılması gerektiği fikrine saldıran eleştirmenleri ortaya çıkarttı. II. Dünya Savaşı, bir bütün olarak cemaatle bireysel yurttaş ve toplumsal politika arasındaki ilişkiyi tanımlama mücadelesine dönüştü ve 1945'ten sonra ortaya çıkacak olan çok farklı refah devleti biçimlerine zemin hazırladı. Faşist refah devletleri demokratlara, kitle politikaları devrinde, halkın bağlılığını sağlayabilmek için bireysel özgürlüklerin verilmesinin yeterli olmayacağı dersini verdi. Hitler'in yenilgisi Avrupa'da yeni bir toplumsal dayanışma ve ulusal uyum yoluyla demokrasinin yeniden kök salmasına yol açtı.

SAVAŞ VE BEDENLERİN YOK EDİLMESİ

I. Dünya Savaşı sırasında yaklaşık sekiz milyon insan yaşamını yitirdi – savaşın her günü için 6.000 kişi. Rus Devrimi, grip, tifüs, ve 1920'lere kadar devam eden diğer çatışmalardaki kayıplar da eklenirse, herhalde en az on üç milyon Avrupalı yaşamını yitirmiştir. Fransa faal erkek nüfusunun onda birini yitirdi, Sırbistan ve Romanya daha da fazlasını.

Ölenlerin çoğu genç erkeklerdi ve savaş sonrası Avrupa'sında yoklukları, geride kalanlar için derin ve yıkıcı sonuçlar doğurdu. İnsan cinselliği üzerine öncü araştırmacılardan Magnus Hirschfeld, savaşı "uygar insanın karşılaştığı en büyük cinsel felâket" olarak tanımlamıştı. Daha çatışmalar sırasında, kadınlar ve çocuklar kocaları ve babaları olmadan kendi başının çaresine bakarken, cinsel roller dramatik bir şekilde değişmişti. 1918'den sonra, geleneksel aile daha da büyük bir baskı altında kaldı. O zamanlar, yalnızca Almanya'da 500.000 savaş dulu vardı, bunların birçoğu bir daha evlenmeyecekti.[1]

Başka milyonlarca kadın için, savaştan dönen erkekler deneyimlerinin fiziksel ve ruhsal yaralarını taşıdılar. Bunlar (o günlerin deyimiyle) "yıkılmış insanlar" ve "yaralı aile reisleri"ydi. Sivil yaşama yeniden ayak uyduramadıkları ve savaş anılarınca huzursuz edildikleri için, birçoğu intihar etti –oranlar savaş sonrasında hızla yükselmişti– yitip gidene dek içtiler ya da otoritelerini sağlamak üzere karılarını ve çocuklarını dövdüler. Hükûmetler ölenleri anmak için görkemli anıtlar dikerken, yaralı savaşçılar sokak köşelerinde dilenip iş arıyordu. Avrupa'nın geleneksel ataerkil ailesinin topyekûn savaş yüzünden bu kadar hırpalanmış olması göz önünde bulundurulduğunda, yeni bir "babasız toplum"da "başıboş gençlik"ten bu kadar söz edilmesi şaşırtıcı olmasa gerekir. 1918/19'un isyanlar, devrimler ve başkaldırmalarla dolu kriz ortamı, toplumsal düzenin tamamen çöktüğü hissinin güçlenmesine neden oldu. Prusyalı bir kamu görevlisi, "devrim ve sonuçları birçok insanın, özellikle de gençlerin ruh hali için özellikle yıkıcı oldu", demişti. "Temeller zedelenmişti. Devlet kurumları ve kilise otoritesini neredeyse tamamen yitirmişti. Ebeveynlerin eğitici etkisi sıfıra inmişti."[2]

---

1 P. Corsi, *The Protection of Mothers and Children in Italy*, Roma, 1938, s. 3; M. Hirschfeld, *Sittengeschichte des Weltkrieges*, ii, Leipzig, 1930, s. 437.

2 A. Pfoser, "Verstörte Männer und emanzipierte Frauen", F. Kadrnoska (der.), *Aufbruch und Untergang: Österreichische Kultur zwischen 1918 und 1938*, Viyana, 1981; R. J. Sieder, "Behind the lines: working-class family life in wartime Vienna", R. Wall ve J. Winter (der.), *The Upheaval of War: Family, Work and Welfare in Europe, 1914-1918*, Cambridge, 1988 içinde, s. 109-38.

II. Dünya Savaşı sonrasında yine benzer kaygılar, devletin giderek daha fazla vekil ebeveyn ve ahlaki otorite kaynağı olarak işlev görmesine neden oldu. Boşanma oranları yükselirken –Mussolini'nin sözleriyle, "ahlak düzeni", "kamu düzeni" getirdiği için– kadın ve çocuğa ait oldukları yeri göstermek üzere aile birlikteliğinin değerlerini yeniden değerlendirdi. Radikal Fransız politikacı Édouard Herriot, 1919'da "Bir ulus, yan yana getirilmiş bireyler topluluğu değildir; birbiriyle bağlantılı bir aileler grubudur", diyordu. "Organik hücre birey değil ailedir." Diğer bir deyişle, ulusun sağlığı açısından ailenin yeniden tesisinin –ve gerekirse bireyciliğin gözden geçirilmesinin– yaşamsal önemini kavrayan yalnızca sağ değildi.[3]

Bütün bunlar, savaş sırasında ortaya çıkan korkutucu bir hayaleti –bağımsız ve özgürleşmiş, emek gücü içinde kendi yerine ve kendi gelirine sahip genç kadın– kovalamak anlamına geliyordu. Örneğin, –Agatha Christie'nin 1922'de yazdığı macera romanı *The Secret Adversary*'nin (Gizli Düşman) kadın kahramanı– Tuppence Beresford, savaş sırasında hastabakıcılık yapmış ve savaş sonrası dünyasına eşit iş olanakları, cinsel özgürlük ve etkin bir yaşam talepleriyle girmişti. Ama özellikle yeni hizmet sektörlerinde artan kadın emekçilere karşın, Tuppence gibi tipik modeller giderek erkeğin geleneksel otoritesini tehdit eden "cinsel Bolşeviklik" belirtileri olarak görülüyordu. 1920'lerin (erkek fatmaları) kısa saçlı ve dar kalçalı Parlak Genç Şeyler, bencil bir zevk tutkusu ve ulusun geleceğine karşı bir aldırmazlık sergilemekle suçlanıyorlardı. "Sigara içen, saçını kısa kestiren, pijamalar ya da spor giysileri giyen... kadınlar giderek eşlerine benziyorlar" diye yazmıştı telaşlı bir Fransız. Bu erkek fatmalar nasıl sorumlu annelere dönüştürülebilecekti?[4]

Böyle kuşkuların altında yatan rahatsız bir siyasal yan da vardı. Bolşevikler cinsler arasındaki ilişkilerde nefes kesecek ufuklar aç-

---

3 S. Pedersen, *Family, Dependence and the Origins of the Welfare State: Britain and France, 1914-1945*, Cambridge, 1993, s. 129.

4 M. L. Roberts, *Civilization without Sexes: Reconstructing Gender in Postwar France*, Chicago, 1994, s. 70, 125.

mış, Rus kadınını çabucak, Avrupa'nın hiçbir yerinde görülmedik ölçüde –Kilisenin gücünü kırarak, geleneksel ataerkil ayrıcalıkları bir kenara atarak ve kadınların boşanma başvurularına olanak sağlayarak– özgürleştirmişti. Hatta bazı Sovyet politika oluşturucuları, nihai olarak evliliği kaldırıp erkekle kadının serbest birlikteliğini özendirmekten söz ediyordu. Eleştirmenlerin, savaş yorgunu Rus ailesinin, burjuva yaşamının diğer kurumlarıyla birlikte "sönmeye" özendirildiğine inanmaları şaşırtıcı olmasa gerekir.[5]

Tüm bunlar –1920'lerin Bolşevik karşıtı ortamında– Avrupa'nın geri kalan kısmında kadınların özgürlüğü davasına yardımcı olmamıştır. Kadınların birçok anayasada oy hakkını kazandığı doğrudur, ama birçok yerde de sahip olamamışlardı – örneğin Fransa, İtalya ve Yunanistan'da, Birleşik Krallık'ta ise 1930 öncesi ancak kısıtlı bir şekilde. Üstelik kadın hareketinde de bölünmeler oldu. Seçme hakkı eşitliğine odaklanmış eski hedefler, daha pratik kaygıları olan genç eylemcilere yetmiyordu. "Çalışan kadın için seçme hakkı... özgürlüğünü temsil etmez", diyordu bir Yunanlı komünist. "Çünkü bu en önemli konuda onu her şeyin üzerinde ilgilendiren, toplumsal sorunun tümüdür."[6]

Eşit olanaklar için düşünülen anayasal düzenlemeler, yeni aile kültü ve erkek egemen medeni yasalarla etkisizleştirilmişti. 1937 İrlanda anayasasının 41. maddesi, "Devlet, ev içindeki yaşantısıyla kadının, Devlete o olmadan ortak yararın sağlanamayacağı bir destek sağladığını kabul eder" der ve kadının nerede çalışması gerektiğini açıkça belirtir. Muhafazakârlar, erkek-egemen sendikalar ve eski asker örgütleri kadının çalışma koşullarını düzelten birçok çabayı engellediler ve çoğu yerde de savaş zamanı girdikleri erkek işlerini bıraktırdılar. Profesyonel kadınlar ise, Britanya kamu hizmetinde

---

5 W. Z. Goldman, *Women, the State and Revolution: Soviet Family Policy and Social Life, 1917-1936*, Cambridge, 1993, bölüm 1, 3.

6 T. Verveniotis, "I thesmothetisi tou dikaiomatos tis psifou ton gynaikon apo ton elliniko antistasiako kinima (1941-1944)", *Dini: Feministiko periodiko*, 6 (1993), s. 180-95 (s. 181)'de adı geçen.

olduğu gibi, bazı işleri evlenmeleri üzerine terk etmek zorunda kaldılar.[7]

Bekâr çalışan kadının bencil zevk düşkünlüğünün tersine eş ve anne (çünkü her ikisi özdeşleştiriliyordu), "Gündelik yaşamdaki kahramanlığı" temsil ediyordu. Ya da bir faşist propaganda yazarının dediği gibi, "Annelik, kadının yurtseverliğidir." Stalin bile –köylü kadınlar şehre aktıkça yükselen boşanma ve kürtaj oranları canını sıktığı için– benzer bir görüşe dönmüştü ve 1930'ların ortalarında Bolşevik dönemin başlarındaki özgürlükçü yasaların yerini Sovyetler'in geleneksel aileye bağlılıkları almıştı.[8]

Bu iki savaş arası Avrupa annelik ideolojisinin derin kökleri vardır. Ulusal doğum oranlarındaki uzun vadeli düşüş, tam da imparatorluklarla uluslar arasındaki mücadele kızışırken, 19. yüzyılın sonlarında başlamıştı. Mecburi askerliğin öneminin artması, ülke nüfusunun büyüklüğü ve sağlığı, özellikle Avrupa'nın devletleri Darwinci bir üstünlük mücadelesine girdikleri için, bir askerlik ve ulusal güvenlik sorunu haline gelmişti. Fransızlar, Almanların daha yüksek olan nüfus artışının, bir büyük güç olarak yok olacakları anlamına geldiğinden endişeleniyordu. Almanlar Fransızlardan değil, Doğu'da "kaynayan Slav sürüleri"nden dehşete düşüyorlardı. Macar milliyetçiler Slav, Alman ve Romenlerin elinden gelecek bir "halk-ölümü"ne karşı "ümitsiz bir savaş" verdiklerine inanıyorlardı. Britanyalılar, özellikle Boer Savaşı'ndan sonra, "zayıf düşmekte olan bir ırk"ın muazzam bir imparatorluğu nasıl yönetebileceğini merak ediyordu. Önde gelen bir İtalyan öjenikçi (insan ırkının ıslahını araştıran bilim dalı) olan Giuseppe Sergi, 1916 yılında İtalyan Bilimin İlerlemesi Derneği'ne –hâlâ imparatorluk fikrinin tutsağı olan– Avrupa'nın "üstün ırkları"nın gerilemekte olduğu korkusu-

---

7 D. Keogh ve F. O'Driscoll, "Ireland", T. Buchann ve M. Conway (der.), *Political Catholicism in Europe, 1918-1965*, Oxford, 1996 içinde, s. 292'de adı geçen anayasa.

8 Hanna Hacker, "Staatsbürgerinnen", Kadrnoska, *a.g.e.*, içinde, s. 225-66; V. de Grazia, *How Fascism Ruled women: Italy, 1922-1945*, Berkeley/Los Angeles, California, 1992, s. 25; Goldman, *a.g.e.*, bölüm 5-6.

nun pençesinde olduğunu bildirmişti.[9]

Hiç kuşku yok ki, I. Dünya Savaşı durumu daha da kötü bir hale sokmuş, ulusal önderleri "hamilelik kadınların ulusal görevidir" görüşünü savunmaya itmişti. Doğumları özendirme çabalarında Fransız yetkililer, izindeki askerleri "nüfusun artması için çalışma"ya çağıran kartpostallar dağıtmış ve genç kadınlardan da Fransa için çalışmalarını istemişti. Britanyalı doğum taraftarları *Boş Beşiğin Tehdidi* ya da 1916 tarihli *Beşikler mi, Tabutlar mı? En Büyük Ulusal Gereksinimimiz* gibi kitaplarla yurttaşlarını bekleyen korkutucu şeyleri anlatmıştı. Almanya'da Reichstag, doğum kontrolünü yasaklayan ve kürtajı kısıtlayan yasalar çıkardı. Kürtaj karşıtı yasanın önsözünde, "devletin genel refahı kadınların hislerinden daha yüksek önceliğe sahiptir" deniyordu.[10]

Savaş bittiğinde de nüfus azalması korkuları sona ermedi. Tersine boşanma oranlarındaki artış ve bir dizi karanlık demografik tahmin konuyu gazete başlıklarına çıkardı. Bir istatistikçi İngiltere ve Galler'in nüfusunun 1975'te 31 milyon, yüzyılın sonunda da yalnızca 17.7 milyon olacağı yolunda bir uyarıda bulununca, *Daily Mail* şöyle uyarıyordu: "Daha az Britanyalı bebek. Ani doğum azalması. Eğer azalma sürerse nüfus sabitleşebilir." Fransa'nın en önde gelen nüfusbilimcisi, ülke nüfusunun 1980'de 29 milyona düşeceğini öngörmüştü. Weimar Almanya'sı, *Geburtenrückgang* (Doğum Azalması) başlıklı bir broşürle dehşete düşmüştü (yazarı Richard Korherr, daha sonra SS İstatistik servisinin başına geçmiş ve bu sıfatla savaş sırasında Himmler'i Avrupa'da ölen Yahudilerin sayısından haberdar etme görevini üstlenmişti). Öte yandan, *Volk ohne Jugend* (Gençlikten Yoksun Halk)

---

9 J. M. Winter, "The fear of population decline in western Europe, 1870-1940", R. W. Hiorns (der.), *Demographic Patterns in Developed Societies*, Londra, 1980 içinde, 178-81; Ogden ve M.-M. Huss, "Demography and pro-natalism in France in the nineteenth and twentieth centuries", *Journal of Historical Geograph*, 8: 3, 1982, s.283-98; S. Weiss, "Wilhelm Schallmeyer and the logic of German eugenics", *Isis*, 77, Mart 1986, s. 45; C. Pagliano, "Scienza e stripe: eugenica in Italia (1912-1939)", *Passato e presente*, 1984, s. 61-97.

10 M.-M. Huss, "Pronatalism and the popular ideology of the child in wartime France: the evidence of the picture postcard", Wall and Winter, *a.g.e.*, içinde, s. 329-69; C. Usborne, "Pregnancy is the woman's active service", *aynı eser*, s. 389-416.

1932'de yayımlandığında çabucak tükenmiş ve üç baskı yapmıştı. Küresel kaygılar da ulusal olanlarla çakışıyordu. Bir İtalyan toplumsal politikalar eleştirmeni, "Avrupa'daki doğum oranlarında günümüzde görülen düşüş", diye uyarıyordu, "renkli ırkların dalga dalga gelen kitlesi karşısında üstünlüğü tehdit altına girebilecek olan Batı uygarlığı adına, mücadele edilmesi gereken bir kötülüktür."[11]

Mussolini, faşist kadın örgütlerinin önderlerine, "evlerinize dönün ve kadınlara, doğum, birçok doğum istediğimi söyleyin", diyordu. Ama, Duçe ve Hitler bu yönü hedefleyenler arasında ne tektiler ne de ilk. Propaganda fikirlerinin çoğu, Büyük Savaş'ta dökülen kanlardan sonra yurtseverlik görevlerini yerine getiren üretken annelere "Fransız ailesi için" bir madalya geliştiren –beş çocuğa bronz, on çocuğa altın– Fransızların çabalarından esinlenmişti. Belçika'nın Kalabalık Aileler Birliği gibi lobileri vergi indirimleri talep ediyor ve geniş çaplı desteklerden yararlanıyordu. İşverenler, işçileri daha çok çocuk sahibi olmaya özendirecek aile yardımları veriyorlardı. Böyle önlemler aynı zamanda bundan yararlananları daha sadık ve grev yapmak konusunda daha çekingen bir hale getiriyordu. 1920'de çiçekçilerle kırtasiyecilerin bir icadı olan– Anneler Günü, başka bir yoldan, kapitalizmin annelikle ilgili saplantıdan nasıl yararlanabileceğini göstermişti.[12]

Genç kadınlar daha okula yeni girdiklerinde anneliğe alıştırılmaya başlıyordu. "Çocuk idaresi" ve "ev bilgisi" ya da "ev işi" İngiliz okullarında "iyi annelik, iş, sanat ve mesleği"ni öğretmek için okutuluyordu. Fransız okul kızları, "çocuk yetiştirme" dersinde bebekleri yıkamayı, beslemeyi ve altını değiştirmeyi öğreniyordu. Daha sonra, genç anneler Ulusal Bebek Haftası gibi propaganda amaçlı sağlık kampanyalarına katılıyordu. 1923'te Londra'da düzenlenen böyle bir haftadaki Çocuk Sağlığı Konferansı'nda, sağlık bilincine sahip anneler için malzemeler sergileniyordu ya da bu anneler, Sir Frederick Truby

---

11 D. Glass, *Population Policies and Movements in Europe*, Oxford, 1940, s. 84, 152, 274; Corsi, *a.g.e.*, s. 4.

12 De Grazia, *a.g.e.*, s. 41'de adı geçen Mussolini; W. Schneider, *Quantity and Quality: The Quest for Biological Regeneration in 20th Century France*, Cambridge, 1990, s. 139; Pedersen, *a.g.e.*

King'in Annelik Eğitim Merkezlerinin sunduğu uzmanlık eğitiminden yararlanabiliyorlardı. Almanya'dakiler ise, Weimar'ın popüler orta sınıf ev kadını derneklerinden biri tarafından yayınlanan *Die Deutsche Hausfrau* (Alman Ev Kadını) gibi dergiler okuyor ya da "gelecekteki nesillerin ulusal fiziksel ve ruhsal sağlığı"nı sağlamak amacıyla Dresden Hijyen Müzesi tarafından birçok yerde örgütlenen sağlık sergilerinden birini ziyaret ediyordu. En az yedi milyon kişi, Çok Çocuklu Aileler Birliği'nin reklamının da yapıldığı Ge-So-Lei'yi (*Gesundheit, soziale Fürsorge und Leibesübungen*/Sağlık,Toplumsal Refah ve Bedensel Egzersiz) gezmişti. Bu kadınların çoğu için Weimar'ın çöküşü, "liberalizmden uzaklaşırken sorumluluklara yaklaşan, çalışma hayatından uzaklaşırken ev kadınlığına ve anneliğe yaklaşan" bir eğilimin doruk noktasıydı.[13]

Ve kadınlar, bebek üreticilerine dönüştürülmeye itilirken, devlet de kürtaj yaptırmalarını zorlaştırıyordu. Bir Sovyet doktoru, "kürtaj devlete çok ağır bir yük yükler, çünkü kadının üretime olan katkısını düşürür" demişti. 1936'da, daha evvel Avrupa'nın çoğu yerinde olduğu gibi, Sovyetler Birliği'nde de kürtaj suç haline getirildi. Bırakın komünizmin kıtaya skandal kaynağı olan özgürlükçü fikirlerini yaymasını, o da geleneksel aile ve cinslerin rolü konusundaki doğumu destekleyici fikirlere teslim olmuştu.[14]

Katolik ülkeler, her zaman için keskin kürtaj karşıtları olmuştur, ama iki savaş arası politikaları, Papa XI. Pius'un 1930'da evliliğin kutsallığı konusundaki tamimiyle Vatikan'ın da desteğini aldığı için, çok daha baskıcı olmuştur. İtalya yasadışı kürtaja çok ağır cezalar getirdi ve doktorlar da her vakayı yetkililere bildirmek zorunda bırakıldı. Bir ara faşist hükûmet tüm hamilelikleri kaydetmeyi bile düşünmüştü. Kamu Sağlığı yasaları "İtalyan halkının doğurganlığını zedelemeyi" devlete

---

13 R. Bridenthal, "Professional housewives': stepsisters of the women's movement", R. Bridenthal, A. Grossmann ve M. Kaplan (der.), *When Biology Became Destiny: Women in Weimar and Nazi Germany*, New York, 1984 içinde, s. 153-74.

14 Goldman, *a.g.e.*, s. 288-9.

karşı işlenen suçlar kapsamına aldı. 1930 ceza yasası ise "ırkın bütünlüğü ve sağlığına karşı suçlar" başlığına sahip bir bölüm içeriyordu. Fransa 1920'de, "bir buçuk milyon Fransız'ın, Fransa bağımsızlığına ve onuruna sahip olarak yaşamayı sürdürebilsin diye yaşamlarını feda ettikleri bir savaşın sonrasında, başka Fransızların geçimlerini kürtajın yayılmasından yararlanarak sağlaması hoş görülemez" diyerek kürtajı yasakladı. Ama bu eğilim Katolik âleminin ötesine de yayılmıştı: Britanya'nın 1929 Çocuk (Yaşamın Gözetilmesi) Yasası, kürtajı ömür boyu hapisle cezalandırılabilecek bir suç haline getirdi.[15]

Ama tüm Avrupa'da, devletlerin arzularıyla kadınlarınki çok farklıydı. Yirminci yüzyıl kürtaj yasalarının uygulanması, Napolyon dönemindekiler kadar zor oldu. Kovuşturmalar çok azdı ve tüm sınıflardan kadınlar arasında yaygın olan bir uygulama üzerinde pek etkileri olmadı. 1930'ların uzmanları, Fransa'da yaklaşık yarım milyon, Belçika'da ise 150.000 kürtaj yapıldığını tahmin ediyorlardı. Üçüncü Reich'da olduğundan daha fazla kürtaj kovuşturması yapılan Weimar Almanya'sında, her yıl yaklaşık 800.000 kürtaj yapılıyordu. Diğer bir deyişle, kürtaj düzenli bir şekilde uygulanan bir doğum kontrol yöntemiydi. Buna karşı çıkarılan yasaların doğum oranları üzerinde fark edilebilir bir etkisi olmadı, yalnızca bu uygulamayı milyonlarca kadın için daha tehlikeli, kaçak hale getirdi. Aslında devletin diğer doğum kontrolü araçlarına da aynı şekilde saldırması yüzünden, kadınlar kürtaja daha fazla başvurmuş bile olabilirler. Fransa doğum kontrol haplarının reklamını ve satılmasını 1920'de yasakladı. Bunu 1923'te Belçika, 1926'da İtalya izledi. Franco İspanya'sında, tıp doğum kontrolünü dinsel nedenlerle reddediyordu. 1941 yılında bir İspanyol doktor, "üretkenliğe her türlü kısıtlama, kadının sağlığı açısından tehlikelidir; her kadın, ölümcül günahın kara peçesiyle ruhunu karartmaktadır" diye uyarmıştı.[16]

---

15 De Grazia, *a.g.e.*, s. 55; Schneider, *a.g.e.*, s. 120; G. McCleary, "Prewar European population policies", *The Millbank Memorial Fund Quarterly*, s. 104-20; Glass, *a.g.e.*, s. 282-4.

16 M. Nash, "Pronatalism and motherhood in Franco's Spain", G. Bock ve P. Thane (der.) *Maternity and Gender Policies: Women and the rise of European Welfare States, 1880s-1950s*, Londra/New York, 1991 içinde, s.169.

Katolik Avrupa dışında, doğum kontrolü hareketi daha güçlüydü ve 1920'lerde bazı çok etkili lobi grupları, doğum taraftarlarını doğum kontrolü lehine, ya kadın hakları ya da ulusun ırksal sağlığı gerekçesiyle alt etmişlerdi. Britanya'da Marie Stopes'un, doğum kontrolünün aile ahenginin çok önemli bir unsuru olduğu yolundaki mesajıyla kamuoyu donakalmıştı. Onun Yapıcı Doğum Kontrolü ve Irksal İlerleme Derneği, diğerleriyle birlikte, doğum kontrolü klinikleri kurdular, ülkeyi broşürlere boğdular ve bir misyoner Doğum Kontrolü Karavanları projesini yaşama geçirdiler.[17]

Alman doğum kontrol hareketi daha güçlü ve daha siyasiydi. Bunun nedeni belki de, çok daha derin bir ulusal krizin ortasında, daha güçlü ve kararlı bir muhalefetle karşı karşıya olmalarıydı. Bir sol kanat entelektüel, akılcı ve Anneleri Koruma Federasyonu lideri olan Helene Stöcker'e göre, doğum kontrolünün yasaklanması, toplumun denetimi doğaya teslim etmesi anlamına geliyordu. Ona göre, doğum kontrolünün ırkın ıslahına yönelik bir amacı vardı, çünkü "insanoğlu tüm diğer şeyleri akılcı sezgisine bağlı kılmışken, insanlık için en önemli konuyu da böyle yapması gerekir: Yeni bir insanoğlunun yaratılmasını. İyileşmez hastalıkları olanların ya da dejenere olanların üremelerinin önlenmesi için bazı yollar olmalı." Böyle ifadelerin de gösterdiği gibi, sağ ve sol bazen gözüktüğü kadar farklı değildir. Her ikisi de ırkın ıslahı ütopyasını hayal ederler ve buna ulaşmaya muktedir olduklarından emindirler. Üçüncü Reich Weimar'ın bazı kürtaj yasalarını, gene ırkın ıslahı gerekçesiyle özgürleştirmiş, ama doğum kontrol merkezlerini kapatmış ve doğum kontrol yöntemlerinin reklamını kaldırmıştır.[18]

Ama Avrupa hükûmetleri yine de doğum oranlarını yükseltememiş ya da kadınları iş hayatından çekip anneliğe yöneltememiştir. Toplamda, Avrupa'nın emek gücünde kadınların oranı belli belirsiz düşmüş, hatta bazı ülkelerde iki savaş arası dönemde yükselmiştir. Doğum oranla-

17 Glass, *a.g.e.*, s. 45-50.

18 A. Hackett, "Helene Stocker: lefwing intellectual and sex reformer", Bridenthal, Grossmann ve Kaplan, *a.g.e.*, içinde, s. 153-74.

rında önemli bir artış olmamış ve iki savaş arası dönemin önde gelen nüfus kuruluşu, amaçlarında geniş çaplı bir başarısızlığa uğradıklarını kabul etmiştir. Alman doğum oranları 1930'larda yükselmiştir, ama çok yüksek olasılıkla bunun Nazilerin politikalarıyla bir ilgisi yoktur. Rejimin nüfusbilimcileri, nasyonal sosyalizmin "ruhsal devrimi"nin Almanları daha çok çocuk yapmaya ittiğini öne sürmüşlerdir. Ama bu iddia, ideolojik ve cinsel coşkuda önderlik etmeleri beklenen SS mensuplarının nüfusun geri kalanına kötü örnek olmalarıyla çürütülmüştür: 1939'da, SS'lerin %61'i bekârdı ve evli olanlarının da aile başına 1.1 çocuğu vardı.[19]

Doğum taraftarlığı iki savaş arasında birçok nedenle başarısızlığa uğramıştır. Bunların belki de en önemlisi, hükûmetlerin genellikle politikaları ucuza getirmeye yönelmeleridir. Aile ödenekleri, vergi indirimleri ve konut sübvansiyonları hep aileleri daha çok çocuk sahibi olmaya iten önlemlerdir. Ama birçok hükûmetin içinde bulunduğu umutsuz mali koşullar, bu önlemleri etkili olabilecek kadar yüksek oranda gerçekleştirmelerini önlemiştir. Çok azı faşistlerin bekârlara vergi koymak gibi parlak fikirlerini uygulamıştır. Çoğu daha ucuz ama aynı oranda etkisiz olan, polis baskısı ya da verimli annelere madalya vermek gibi önlemlere başvurmuştur.

Ailenin etrafında dönen resmi propagandacılar genellikle karışıklığa neden olmuştur. Anneler ne çocuk doğurmanın yurtseverce bir davranış olması fikrinden, ne de oğullarının top cephanesi olarak görülmesinden hoşlanmamışlardır. Devlet, "görev" ve "sorumluluk" temalarının üzerine basarak, ebeveynliğin bir yük gibi algılanmasına yol açmıştır. Daha da kötüsü, bu giderek mali açıdan daha ağır bir yük haline gelmişti. İş olanakları belirsizdi, işsizlik ise sürekli bir endişe kaynağı. Devletin arzuladığı o çocukların, iş yoluyla yaşamlarını sürdürmeleri devlet tarafından zorlaştırılıyordu. Okulda daha uzun bir zaman geçirmeleri ve uygun koşullarda beslenmeleri ve korunmaları ge-

---

19 Glass, *a.g.e.*, sonuç; L. Thompson, *"Lebensborn* and the eugenics policy of the *Reichsführer-SS,"* *Central European History, 4*, 1971, s. 54-77.

rekiyordu. El emeğine dayalı ekonomi giderek daha fazla vasıflı ve okumuş emeğe dayalı hale gelirken, bu olgu aile ekonomisini çarpıcı bir şekilde değiştiriyordu. Geleneksel tarım ve emekçi sınıfı dünyasının temel üretim birimi, şimdi artık bir tüketim birimine dönüşüyordu.

İki savaş arası devletinin genel nüfus eğilimlerini bu kadar az etkilemesi ve sıradan bireyin üreme kararlarını tam anlamıyla denetlemekteki başarısızlığı belki de rahatlatıcıdır. İnsanları daha çok ya da daha az çocuk yapmaya iten nedenler en büyük gizemlerden biri olmayı sürdürmektedir. Avrupa'nın üretkenliğindeki uzun vadeli düşüşün nedenleri, 1950'lerdeki beklenmedik bebek patlamasının nedenleri kadar bilinmezliğini sürdürmektedir. Nüfus eğilimlerinin bu kadar apolitik korkulara neden olmasının gerekçesi belki de budur. Aşırı kalabalık bir dünya ya da –kendi nüfusu azalan ve yaşlanan– Avrupa'nın Üçüncü Dünya ülkelerinden gelen, hızlı üreyen göçmenlerce işgali gibi kâbus imgeleri, o iki savaş arası paniklerinin savaş-sonrası karşılığıdır. Diğer yandan her ne kadar iki savaş arası devleti istediğini –hızla büyüyen ulusal nüfus– elde edemediyse de, insanların bireysel yaşamlarının giderek daha geniş bölgelerine müdahale etti. Özendirme ve zorlamayı birleştirerek, devletin iyileştirilmiş bir biyolojik stok oluşturma arzusu, nüfus azalması saplantılarının ortadan kalkmasından çok daha sonralara kadar yaşayacak bir dizi yeni aile destekleme politikalarının doğmasına neden oldu.

BABA (PATERFAMILIAS) DEVLET

Bir faşist cezaevine kapatılmış olan İtalyan komünist kuramcı Antonio Gramsci, "devletin eğitici ve biçimlendirici rolü"ne dikkat çekti. "Amaç, her zaman için yeni ve daha yüksek uygarlık tipleri yaratmak... fiziksel olarak bile, yeni insanlık tipleri geliştirmektir."[20] İki savaş arası devletin toplumsal tutkuları onu doğruladı. Ebeveynlerin artık çocuklarını kendi başlarına yetiştirmelerine izin verilmiyordu; ulusal bozulma korkusu, eski özel dinsel ya da hayır kurumlarının yanı sıra, bir dizi res-

---

20 A. Gramsci, *Selections from the Prison Notebooks*, Londra, 1971, s. 242.

mi refah hizmetinin ortaya çıkmasına neden olmuştu. Müdahaleci kamu sektörüyle birlikte, toplumsal danışmanlar, konut yöneticileri, okul sağlık danışmanı ve eğitim psikoloğunun yükselişi geldi. Devlet özel yaşamın en mahrem konularına karışıyor ve kabul etmek gerekir ki birçok yeni hizmet sağlıyor, ama bunun karşılığında giderek daha belirgin bir cinsel davranış modeline uyulmasını istiyordu.

Savaş sırasında ya da hemen sonrasında ulusal yetkililer, cinsel hastalıkları ve veremi tedavi etmek için klinikler açtılar ve "ırksal zehir" olan alkolün tüketimini de olabildiğince azaltmaya çalıştılar. Britanya bebek ve anne ölümlerini azaltmak için yasalar çıkarttı ve 1919'da Sağlık Bakanlığı'nı kurdu. Çocuk sağlığı konusuna öncelik vermeleri, Kraliyet Hekimler Koleji başkanı Sir Robert Hutchinson gibi aşırı ırksal sağlıkçıları endişelendirmişti, "bugün bebek yaşamına gösterilen özen, biyolojik açıdan, geçen yüzyılın kitlesel üretimi ve bol keseden ıskartaya çıkarmaları kadar sağlıklı mıdır?" diye soruyordu. Ama bu çok azınlıkta kalan bir görüştü: Doğum süreci giderek (her zaman annenin yararına olmayacak bir şekilde) daha fazla tıbbileşiyor ve profesyonelleşiyordu. Hastanede doğan çocuk oranı 1927'deki %15'den, on yıl içinde %25'e, 1946'da da %54'e çıkmıştı. Birleşik Krallık dışında devletin rolü daha hızlı ve daha kararlı bir şekilde artıyordu. Fransa'da, savaş sırasındaki askeri sağlık hizmeti, 1920'de yeni bir Sağlık Bakanlığı'na dönüştürülmüştü. İtalyan Ulusal Anne ve Çocuk Ajansı (kuruluşu 1925) modern çocuk sağlığı yöntemleri yayımladı ve doğumların %93'ünün hâlâ evde gerçekleştiği bu ülkede, doğumların, doktorlar tarafından yaptırılmasını özendirdi. Anne ve çocuklar için hafif, yeni, modern binalarda merkezler, çalışan kadınlar için deniz kıyısında sanatoryumlar, yaz kampları ve tıp merkezleri kuran bu kurum, 1975'te kapatılana kadar çalışmayı sürdürdü.[21]

Genellikle ulusal değil yerel düzeyde çalışan ve Sovyetler Birliği'ndeki Bolşevik fikirlerin etkisinde kalan sol, 1920'lerin en kapsamlı refah projelerinden bazılarını geliştirdi. Almanya'da sosyal demok-

21 J. Lewis, *The Politics of Motherhood: Child and Maternal Welfare in England, 1900-1939*, Londra, 1980, s. 30-33; de Grazia, *a.g.e.*, s. 63-5.

rat şehirli babalar, kapitalizmin yıkıcı gücünden korumak üzere "tüm aileyi kucaklayan", "aile bakımı" büroları kurdular. 1919-1934 arasında Avrupa'daki en kararlı sosyalist kent meclisi tarafından yönetilen "Kızıl Viyana"da Marksist meclis üyeleri, ebeveynlere, sorumlu ebeveynliğe bağlılıkları karşılığında, gereksinim duyan ailelere bebek giysileri gibi özel yardımlar sunan bir "toplumsal sözleşme" önerdiler. Bunun olmadığı yerlerde sosyal yardım görevlileri, kentsel Çocuk Gözetim Merkezlerine almak üzere hazır bekliyorlardı. Tüm bunlar, ailede "en iyi yetişme koşulları"nı sağlamak üzere tasarlanan "Evlilik ve Nüfus Politikası"nın parçalarıydı. Sol, en azından sağ kadar –1937 İrlanda anayasasında belirtildiği gibi– "aile, toplumun, doğal, birincil ve temel birimidir" diye düşünüyordu ve eski usul muhafazakârlardan çok daha fazla, kamu gücünün bunu desteklemesini isteme eğilimindeydi. Buna karşılık, onların modernleştirici etkinliği ve "yeni bir insanoğlu" yaratma ihtirasları da 1930'larda faşist sağın müdahaleci hareketleri için bir örnek oluşturmuştu.

Aile sağlığı, bina ortamındaki yaşama koşullarıyla yakından ilgiliydi. Evler, binalar ve kentin kendisi geliştirilmiş ve sağlıklı yaşam biçimlerinde yeni tasarımlar için birer laboratuvar haline gelmişti. 19. yüzyıldan kalma köhne yaşam birimleri yıkılarak planlı mekânlardaki aile apartmanlarına yer açıldı. Toplumsal danışmanlar ve konut yöneticileri hijyen ve yemek pişirme yöntemlerinin standartlarını denetliyordu. Kızıl Viyana'nın yeni, büyük kent gayri menkullerinde –on beş yılda 60.000 kadar yeni aile apartman dairesi inşa edilmişti– ortak yıkama ve yıkanma yerleri sağlanmıştı: "Dar avlulu yoğun ev blokları yerine, büyük, geniş iç mekânlara sahip, hava ve ışığın dolaşabileceği binalar inşa edildi. Her dairenin kendi girişi ve tuvaleti vardı, gaz ve elektrik aydınlatması da sağlanmıştı... artık bodrum katlarında konuta izin verilmiyordu." Tüm iki savaş arası Avrupa'sında, kentler yeni kent planlaması yasaları sayesinde akılcı bir biçime getiriliyor, parklar düzenleniyor, yüzme havuzları ve oyun alanları, yeni güneş ışığı ve fiziksel sağlık saplantılarına ortam hazırlıyordu. 1920'lerdeki Berlin kent yetkililerinin başardıklarını överken, Oberbürgermeister Gustav

Boess, "yeni halk parklarını, atletizm alanlarını, bedava banyoları" gösteriyordu.[22]

Modern yaşamın tasarlanması, kentten evlerin içine uzanıyor, kamusal olduğu kadar özel alanda da hareketi sistemleştiriyordu. Uluslararası modanın etkisinde, sol kanat tasarımcılar aile yaşamını, ev işlevlerini birer fonksiyon, aile birimlerini de Makine Çağının birer öğesi gibi işliyordu. Bu yeni "üretim hattı" mutfak tasarımcılarından bir Çek mimar, "dağılım, mutfak prosedürleri, eylemleri, hareketleri, vs. araştırmaları temel alınarak tasarlanır" diye yazmıştı. "Aletlerin her biri kullanılma sıralarına göre yan yana dizilir. Temel üretim hattı bu durumda çaprazlamadan ve git-gelden kaçınılarak daire şeklinde düzenlenir." Uzun tezgâh üstleri ve gömme tezgâh-altı dolaplarıyla bu mutfak, 1920'lerin birçok ev kadınına gelecekten bir görüntü, yemek işinin, hatta tüm gündelik yaşamın endüstriyel esaslara göre düzenlendiği bir dünya görüntüsü gibi gelmiş olmalıdır. Aslında ev yaşamının makineleşmesi, 1960'larda ucuz ev işçiliğinin ortadan kalkmasıyla yerleşmiştir. İki savaş arasında, Avrupa'nın çoğunluğundaki orta sınıf evlerde bulaşık makinesi hâlâ hizmetçi odasında bulunuyordu.[23]

1920'lerin Cesur Yeni Dünyası, akılcılıkla ahlaki bilinci birleştiriyordu. Yasalar, aşırı kalabalıklaşmayı denetim altında tutarak, yoksul mahallelerdeki yaşamın sağlığa ve ahlaka getirdiği tehlikeleri yok edip, "toplumsal hijyen"i sağlamaya çalışıyordu. Kadın Konut Yöneticileri Derneği üyeleri, Londra Metropoliten Konut Şirketi'nin sahibi olduğu yoksullarevindeki aileleri ziyaret edip "sonucun, oturanların çoğunluğunda temizlik standartlarının ve genel toplumsal sağlığın yükselmekte olduğunu gösterdiğini" bildirmişti. Şirket bir "örnek daire" düzenlemiş, bina sakinlerini bunu gezmeye çağırarak "sakinlerin çoğunun erişmek için çalışmaya özendirildikleri bir ideal" oluşturmuş-

22 J. Lewis, "Red Vienna, socialism in one city, 1918-1927", *European Studies Review*, 13: 3, Temmuz 1983, s. 335-54; B. Schwan, *Städtebau und Wohnungswesen der Welt: Town Planning and Housing throughout the World*, Berlin, 1935, s. 303-4; A. Lees, *Cities Perceived: Urban Society in European and American Thought, 1820-1940*, Manchester, 1985, s. 272.

23 F. Smejkal ve *v.ö.*, *Devetsil: the Czech Avant-Garde of the 1920s and 1930s*, Oxford, 1990, s. 46.

tu. Kamu konutlarının aile davranışı normlarını sokmaya çalıştıkları yol, "asosyal aileler"in yerleştirilmesi için özel binaların geliştirildiği Hollanda'da çok açıktı. Yetkililere göre:

> Seçilen aileler bu konut bloklarına geçici bir süre için, bir iyileşme sağlanması ve onları güvenilir, temiz ve barışçı aileler haline getirmek amacıyla yerleştiriliyordu. Aileleri konutları doğru bir şekilde kullanabilmeleri için eğitmek ve uygulamalarındaki yanlışlıkları gösterebilmek için çok çaba sarf ediliyordu... Bir aile normal bir aile haline geldiğini gösterdiğinde, belediyenin normal konutlarından birine taşınıyordu... Bir ailenin iyileşemeyeceği ortaya çıktığında, tahliye ediliyordu."[24]

"İyileşemeyecek" aileler: İşte, tıp biliminin, Nazi Almanya'sından çok uzakta bir bağlamdaki toplumsal normlara ve ahlaka uygulanan dili. Aslında Üçüncü Reich'ın saplantıları, Avrupalıların daha geniş anlamdaki toplumsal politika tartışmalarıyla uyuşmaktaydı. İki savaş arası devleti, özel yaşama olan müdahalesini, profesyonellik, bilimsel uzmanlık, apolitik yeterlilik kavramlarına başvurarak meşrulaştırıyordu. Orta sınıf profesyoneller, kamu görevlileri ve kamu yöneticileri, toplumsal yöneticiliğin modern araçları, toplumun vücudu üzerinde çalışan ve sağlığından kaygı duyan doktorlar olarak tanıtıyorlardı.

Örneğin 1918'den sonra Avrupa'da çalışan Amerikan yardım görevlileri, Polonya ve Ukrayna'daki aç köylülere gıda yardımı dağıttıkları, Viyana'da çocuk klinikleri ve bedava süt sağladıkları ya da Yunanistan'daki milyonlarca göçmenin yerleştirilmesini denetledikleri için, kendilerini özel olarak siyasal didişmenin dışında görüyorlardı. Rockefeller Vakfı veremi, "tanıtım sanatını tıbbın gerçeklerine uygulayarak" yok edecek kampanyalara parasal destek sağlıyordu. Avrupalılar da toplumsal politikaları siyaset-dışı bir konu, bir "toplumsal hijyen" sorunu olarak görmeyi yeğliyorlardı. Örneğin Britanya'da, Britanya Toplumsal Hijyen Konseyi, ruh hastalarının akıl hastanelerine kapatılmasını, okullara sağlık ve cinsellik dersleri konulmasını, daha

---

24 Lees, *a.g.e.*, 272; Schwan, *a.g.e.*

iyi konutlar ve sıhhi tesisatlar, çocuk beslenmesinde iyileştirmeler sağlanmasını talep ediyordu. Fransa'da Sağlık Bakanlığı'na, Toplumsal Sağlık Yüksek Konseyi danışmanlık ediyordu. Toplum, aydınlanmış ve tarafsız politikaların, siyasal arzulardan ayrılmış bir akılcılık ruhuyla yapıldığı, bir toplumsal mühendislik nesnesi olarak görülüyordu.[25]

Bu tür yaklaşımlardaki anlam kargaşası, en çok öjenikçiler (insan ırkını ıslah bilimcileri) arasında görülüyordu – diğer bir deyişle, hem sağda hem de solda yer alıp doğru toplumsal politikalarla "daha iyi" insanların üretilebileceğine inanan o kişilerde. I. Dünya Savaşı öncesinde toplumsal bilimciler ve yöneticiler tarafından giderek daha fazla kabul gören insan ırkının ıslahı hareketi, savaşın kitlesel öldürmeleriyle güçlendi. 1921'deki ikinci uluslararası öjenik kongresinin açılış konuşmasında, Amerikan Doğal Tarih Müzesi'nden Henry Fairfield Osborn şöyle demişti: "Dünya tarihinde, ırk karakteri ve iyileştirilmesi hakkındaki uluslararası bir konferansın, bugünkünden daha önemli olabileceğinden kuşkuluyum. Avrupa, Dünya Savaşı'nın her iki tarafındaki yurtsever fedakârlık sonucunda, yüzyılların uygarlığının, bir daha yerine konamayacak olan mirasının büyük bir kısmını yitirmiştir. Avrupa'nın bazı yerlerinde, toplumun en kötü unsurları üstünlüğü ellerine geçirmiş, en iyilerin yok olmasına neden olmaktadır."[26]

Böylesi korkuların pençesinde, insan ırkının ıslahına ya da onun Alman versiyonu olan "ırksal hijyen"e adanmış dernekler, Batı Avrupa ve İskandinavya'dan İspanya ve Sovyetler Birliği'ne yayılmıştı. Meraklılar Macaristan ve Çekoslovakya'da ulusal sağlıklı yaşamı desteklemişler ve yurtsever kuruluşlarla bağlar kurmuşlardı. 1921'de kurulan Rus öjenik bürosu, "her uzmanlık dalından toplumsal danışmanlar ve bilim adamlarının öjenik konusunda karşılaştırmalı çalışmalar" yapmasını istemiş, ABD'deki Öjenik Kayıt Bürosu, Alman Irk ve Toplumsal Biyoloji Derneği ve Britanya Öjenik Eğitim Derneği'yle ilişkiye girmişti. Yani hareket bugün gözüktüğü gibi meşum bir ön-Nazi işareti

25 G. Jones, *Social Hygiene in Twentieth Century Britain*, Londra/Sydney, 1986.

26 *Eugenics, Genetics and the Family*, i (Scientific Papers of the Second International Congress of Eugenics), Baltimore, Md, 1923, s. 1.

değildi; daha çok kendi bilimsel konumuna güveni tam, geniş bir inanıştı. İnananların arasında muhafazakârlar ve sağ kanat otoriterler kadar, sosyal demokratlar ve Britanya'da Beveridge ve Keynes gibi liberal reformcular da vardı. Bazıları Yahudi karşıtıydı, ama bazı önde gelen Alman "ırksal hijyenciler" Yahudi'ydi. Bazıları kısırlaştırma gibi "olumsuz" önlemleri vurguluyor, bazıları ise sağlıklı yaşam, beslenme ve kamu sağlığı, ırksal bozulmayı açık hava, düzenli egzersiz ve güneş banyosu aracılığıyla saf dışı bırakmak gibi "olumlu" politikaları destekliyordu. Ortak noktaları, toplumu daha iyiye doğru şekillendirme yolunda devletin ve kamu yetkililerinin gücüne olan inançlarıydı.

Kuşkusuz gelecek "yeni insan" ve geniş toplumsal düzenin doğası, siyasal yelpazenin her yerindeki öjenikçiler tarafından başka türlü tanımlanıyordu. Sosyal demokratlar kentsel emekçi sınıfın koşullarına ve genelde kente odaklanıyordu. Diğer yandan birçok muhafazakâr için modern toplumun krizinde, insanların bir emek sürecinde işlevsel parçalara indirgendiği mekanikleşmiş bir sanayi dünyası çözüm değil sorunun kendisiydi. Le Corbusier'nin "üç milyon nüfuslu çağdaş kent" –"La Ville radieuse" (Işıltılı Kent)– hayali onları etkilemiyordu. Toplumsal sağlığı kentle değil kırsal kesimle, sanayi ve makineyle değil toprak ve el emeğiyle özdeşleştiriyorlardı. Birçok öjenikçi için, kentlerin insan üretkenliği üzerinde çelişkili etkileri vardı: Orta sınıfları kısırlaştırırken, alt sınıfları iştahlı bir hızla üremeye itiyordu. Aslında tüm Avrupa'da öjenikçi kaygılarla, kentleşmenin toplumsal ve biyolojik sonuçları konusunda bir anlam karmaşası oluşmuştu.

1914 öncesinde, Avrupa'nın fazla nüfusu Atlantik ötesi tarafından emiliyor ya da uzak sömürgelere yerleşiyordu. Ama 1918 sonrasında, Amerika kapılarını kapadı ve Atlantik-aşırı göçün eski boyutlarında sürdürülmesi olanaksızlaştı. İmparatorluk güçleri, insanları Tanganika, Libya ya da Doğu Hint adalarında çiftçi olmaları için özendirmeye çalıştı, ama zaten geçmişte de bu fikir çok az kimseye çekici gelmişti; 1920'lerde ise çok daha az insan buna heveslendi. İş arayan köylüler ya da kovuşturmadan kaçan sığınmacılar kentlere yığıldılar ve Avrupa'da nüfusu milyonu aşan kent sayısı iki savaş arasında ikiye

katlandı. Kentlere bu kaçış, 1950'den sonra gerçekleşecek olana oranla çok azdı, ama 1920 ve 1930'ların bunalımlı ve kaygılı koşullarında, derin rahatsızlıklara neden oldu.

"Büyük Kentler"in gelişmesinden kaygı duyan Alman Konut Reformu Derneği Sekreteri, bunların "biyolojik açıdan doğum oranlarındaki muazzam düşüşle... siyasal açıdan sağlıklı bir demokrasinin temellerinin reddiyle... askeri açıdan büyük kentlerin savaş sırasındaki belirgin ve özellikle de devasa kırılganlığıyla ve ahlaki açıdan günümüz büyük kentinin ulusumuzun gerekli ahlaki düzelmesinin önüne koyduğu muazzam engellerle... tüm varoluşumuzun köklerini" tehdit ettiğini görmüştü. Sir Arthur Keith –önemli bir Britanyalı antropolog ve Britanya Bilimin İlerlemesi Birliği'nin başkanı– modern kentlilerin sürdürdüğü yaşamla "kabile döneminden ataları"nın yaşamını karşılaştırmış ve "modern uygarlığın nesillerdir buna hedef olan kişilerin ruhları ve vücutları üzerindeki etkisi" yüzünden rahatsız olmuştu. 1938'den sonraki yazılarından nasyonal sosyalizme yakınlık duyduğu anlaşılan biyolog Konrad Lorenz, benzer şekilde insanoğlunun modern yaşam tarafından "evcilleştirilmesi"nin bir ırksal bozulmaya neden olduğunu ve bu nedenle de gerçek evrime karşı olduğunu iddia etmişti. Eski kasaba yaşamı, bir cemaat hissi oluşturup çocuk büyütmeyi özendirirken, modern kent aile birliğini tehdit eden ve bireyci bencillikle yabancılaşmayı besleyen zevkler ve günaha teşvikler sunmaktaydı: bunun acı meyveleri genç "asosyaller" ve "psikopatlar", aynı zamanda da rastgele arkadaşlıklar ve doğum kontrolünün kolayca erişilebilir olmasıyla oluşan cinsel hazcılıktı. Sinema –savaş sonrasında ortaya çıkmıştı– Kilise önderleri tarafından mahkûm edilen, muhafazakâr politikacılar tarafından eleştirilen ve toplumsal bilimciler tarafından incelenen zehirleyici bir etki olarak görülüyordu.[27]

---

27 D. Kirk, *Europe's Population in the Interwar Years*, Princeton, NJ, 1946, s. 10-33; A. Keith, *An Autobiography*, Londra, 1950, s. 552-3; T. Kalikow, "Konrad Lorenz's ethological theory: explanation and ideology, 1938-1943", *Journal of the History of Biology, 16, 1983, s. 39-73;* A. Funk, *Film and Jugend: Eine Untersuchung über die Psychischen Wirkungen des Films im Leben der Jugendlichen*, Münih, 1934.

Sebze bahçeleri ve özel parkları olan kamu konutları sağlamak ya da bina yoğunluğunu kent merkezlerinden banliyölere ve yeni uydu kasabalara yoğunlaştırmak sorunla baş etmeye çalışmanın yollarıydı. Polonya, İskandinavya ve Almanya'da yetkililer, sanki kentsel çiftçileri düşünerek inşaat yapıyordu. Birleşik Krallık'ta, özel müteahhitler müşterilerinin benzer arzularına Tudor taklidi ya da benzer kent-öncesi tarzlar sunarak karşılık vermeye çalıştılar.[28] Ama Avrupa'nın siyasal görüntüsü kararırken, bu idealleştirilmiş kırsallıkla olan aşk ilişkisi yoğunlaştı. Tüm kıtada, 1920'lerin enternasyonalist ve mekanize modernist söylemi, yerini organik, doğaya daha yakın bir yaşam için daha milliyetçi bir kaygı taşıyan bir sanata bıraktı. Akılcılığın yerini sezgiselliğe vurgu, bireyciliğin yerini kabilesel ve cemaatsel yaşam, beynin yerini ise beden aldı. Fransa'da Paris'in kozmopolit sanat ortamına Dunoyer de Segonzac ve Ozenfant'ın Galyalı *paysage*'ları nasıl girdiyse, Weimar'ın Yeni Gerçekçiliğini de Hitler'in Ari tarla ve çiftçi manzaraları izledi. Faşist İtalya, makinelere tapınma, Fütürizm ve geçmişin yıkılmasıyla işe başlamıştı; 1930'larda ise klasikleri, tarihi ve doğayı kucaklıyordu.

Ama bir kez daha uygulamada, devlet arzularını inatçı halkına dayatmakta zorluk çekmişti. Mussolini taşralıların işsiz olarak kentlere yerleşmelerini önlemek için yeni gelen işsizleri taşraya geri gönderdi. Bu pek etkili olmadı. Başkaları yeni çiftçilere krediler sağlayarak ve taşrada yeni konutlar yaratarak kırsal yaşamı çekici hale getirmeye çalıştı. İrlanda'da hükûmet, ücra köşelerde Keltce konuşulan cemaatlere sübvansiyon sağladı. Kentleşmenin hemen her yerden daha önce başladığı Britanya'da, kentlerde yaşayanlar için kırsal alana yerleşmek kolaylaştırıldı. Önde gelen bir öjenikçi olan, kraliyet doktoru ve Öjenik Derneği Başkanı Lord Horder'ın, fiziksel sağlık, izcilik ve Ulusal Park hareketiyle ilgileniyor olması doğaldı.

Ama aslında hiçbir şey kentlere doğru olan akımı önleyemedi. Kentler iş ve kültürel özgürlük mıknatısları olarak kaldılar. Üstelik, devletin kendi söylemini izlemesinde çok az çıkarı vardı: Ulusal gücün

---

28 Lees, *a.g.e.*, s. 275.

sanayi ilerlemesine dayandığı bir çağda, taşra yaşamı hiçbir zaman için kente inandırıcı bir seçenek oluşturamazdı. Bir İtalyan gazeteci 1925 yılında, "kentleşme ve kalabalık kentler hakkındaki birçok efsanenin düzeltilmesi gerekir" demişti. "Güçlü döl yataklarının yaratıcısı ve uzun yaşamın beşiği olan şiirsel taşra yaşamı şairlerin işidir; her halükârda sanayinin gelişmesiyle uyuşamaz." Dünyadaki yerleri uğruna savaşmaya azimli ulus-devletler için, kentler ulusal sağlık ve güç açısından tehlikeli olabilirdi, ama ne olursa olsun, vazgeçilmezdi.[29]

NİCELİK VE NİTELİK

İki savaş arasında bedenler, evvelce hiç olmadığı kadar göz önündeydi; bir önceki neslin iç çamaşırı ya da skandal kaynağı bir yarı-çıplaklık sayacağı şekillerde ortalarda dolaşıyorlardı. Futbolcuların şortları dize kadar çıkmış, Rusya'da Rodchenko'nun çektiği insan piramidi resimlerindeyse, gömlekler bile gitmişti. Umumi açık hava yüzme havuzları eğlence ve zevk için kullanılıyordu. Daha geniş sportif ve siyasal etkinlikler için –Wembley, Viyana ve Berlin'de– yeni statlar inşa ediliyordu. Sıralar ve diziler halinde yığılan bu bedenler ortak birliği ve siyasal gücü sergiliyordu. 1931'de, 100.000 sosyalist Viyana çevresinde tur attıktan sonra, yeni Prater stadında toplanıp 4.000 göstericinin kapitalizmin yıkılışını betimlemesini seyretti. Bu geniş bir gösteriydi -bayrak geçitleri, bayan jimnastikçiler, korolar, şarkılar ve yemin törenleri. Birçok yönden Bolşeviklerin 1920'lerin başlarındaki Proletkult festivallerinden esinlenilmiş, emekçi hareketin askeri gücünün bilinçli bir ifadesiydi. Öte yandan, bize Nazi Partisi'nin Nuremberg Parti toplantılarını anımsatmaktadır. Sakin Britanya bile –çok daha az yüklü bir siyasal ortamda– 1924'teki İmparatorluk festivali ya da Kadınların Sağlık ve Güzellik Birliği'nin düzenlediği Albert Hall gösterileri gibi kitlesel yarışmalar düzenliyordu. Birçok ülkede fiziksel zindeliği korumak, 1950'lerden sonra olduğu gibi bir tüketici tercihi olmaktan çok, bir ulusal ya da sınıfsal görevdi: Bir Sovyet posterindeki slogan,

29 D. Horn, *Social Bodies: Science, reproduction and Italian Modernity*, Princeton, NJ, 1994, s. 103.

"Emekçinin beden kültürü, Sosyalist İnşanın Çekirdeğidir,' diyordu. Muhafazakâr İzcilerden Romen faşisti Demir Muhafızlara, sağcı hareketler de benzer görüşlere sahipti. Siyaset askeri mücadele ve ulusal varoluş terimleriyle düşünüldükçe, topluluğun fiziksel zindeliği de daha önemli oluyordu.

Ama devlet yalnızca sağlıklı bedeni özendirmiyordu; aynı zamanda öyle ya da böyle, sağlıksızlar tarafından kirletilmemesini de sağlamalıydı. Öjenikçi düşünce terimleriyle, ulusun insan stokunun niceliğiyle olduğu kadar, niteliğiyle de ilgilenmeliydi.

Olumsuz öjenik –toplumsal yozlaşma takıntısına sahip olduğu için– ruhsal hastalıklara sahip olanlarla özellikle ilgileniyordu. Darwin'in kuzeni Francis Galton "uygun olmayanların doğum oranının denetlenmesi" için "sert zorlamalar" önerdiğinden beri, öjenikçiler ırksal olarak düşük olanların üremesini önlemek üzere devlet müdahalesi talep ediyorlardı. Britanya'da 1914 öncesi liberal hükûmet, "zayıf zihinliler"i –sağır ve dilsizleri, "yaşamını kazanamayacak olanlar"ı, "kendilerini ya da olağan işlerini dikkatle yönetemeyecek olanlar"ı kapsayan, ne koysanız alır bir kategori– sorununu incelemekteydi. Genç Winston Churchill, bir özel görüşmesinde başbakan Asquith'e, "zihinsel özürlüler"in yüksek doğum oranlarını, "tüm idareli, enerjik ve güçlüler arasındaki üreme azlığı"yla da bir araya geldiğinde, "ırk için dehşet verici bir tehlike" olarak tanımlamıştı. 1913'te, "zihinsel özürlüler"in çocuk sahibi olmalarının önlenmesi amacıyla özel kurumlarda tutulmalarını öngören bir yasa çıkarıldı.[30]

Böylece geçerli toplumsal normları öyle ya da böyle tehdit eden yoksul genç kadınlar, kendilerini en sudan bahanelerle –babasının, kocasının, doktorun ya da işvereninin talebiyle– yakalanıp, gerçekten zihinsel sorunları olanların arasında yıllarca yaşama tehlikesiyle karşı karşıya buldular. Örneğin emekçi sınıfından Bristollü bir oğlan çocuğu olan Archie Leach –dünyaca Cary Grant olarak bilinir– ancak ba-

30 D. Kevles, *In the Name of Eugenics: Genetics and the Uses of Human Heredity*, New York, 1985, s. 99'da adı geçen Churchill.

basının ölümünden sonra kendisini ve babasını terk ettiğini sandığı annesinin, aslında babasının metresiyle yaşayabilmek için kapattırdığı bir kurumda yaşadığını öğrenmişti.

Gene de insanları tımarhanelerde tutmak –Britanya çözümü– çocuk sahibi olmalarını önlemek için pahalı bir yöntemdi. Kısırlaştırma –daha ucuz, ama bedene şiddet uygulanmasını gerektiren bir seçenek– 19. yüzyıl sonunda Almanya ve İskandinavya'da çok tartışılmış ve birçok Amerikan eyaletinde de uygulanmıştı. O sıralarda ABD olumsuz öjenik konusunda ön saftaydı. 1921'de, bu ülkede çoğu Kaliforniya'da olmak üzere 2.233 kişi yasal olarak kısırlaştırılmıştı. Ama Weimar Cumhuriyeti'nde de birçok doktor bir yaptırım olmadan yasa dışı gönüllü kısırlaştırma uyguluyordu.[31]

Kısırlaştırma, öjenikçileri o kadar kaygılandıran, "üstün" ve "aşağı" nüfus grupları arasındaki doğum oranı farklılıkları konusunda kesin bir çözümdü. Hızla üreyen aşağıları –nasıl tanımlanırlarsa tanımlansınlar– hedef alıyor ve devletin daha "değerli" doğumları özendirmek için alacağı olumlu refah önlemlerini de destekliyordu. 1929'daki mali kriz, kısırlaştırmanın göreli ucuzluğunu giderek daha çekici kıldı ve 1928-1936 yılları arasında İsviçre, Danimarka, Almanya, İsveç, Norveç, Finlandiya ve Estonya'da gönüllü kısırlaştırmayı öngören yasalar çıkarıldı. Liberal Britanya'da bile, geçen yirmi yılda zihinsel özürlerde korkutucu bir artış olduğunu ortaya çıkaran ve ulusal sağlığı ciddi bir şekilde tehdit eden –toplam nüfusun kabaca %10'unu oluşturan 4 milyon kişiden oluştuğu tahmin edilen– bir "toplumsal sorun grubu"nun var olduğu konusunda uyaran, zihinsel özürlülük konusundaki 1929 Wood Raporu tartışmayı yeniden canlandırdı. Öjenikçiler Derneğinin Toplumsal Sorunlar Grubu Araştırma Komitesinin kötü yaşam koşullarının zihinsel özürlüler tarafından oluşturulduğunu ortaya çıkarması üzerine, öjenikçiler çözüm olarak

31 H. Laughlin, "The present status of eugenical sterilization in the United States", *Eugenics in Race and State*, Baltimore, Md, 1923 içinde, s. 290; J. Noakes, "Nazism and eugenics: the background to the Nazi sterilization law of 14 Temmuz 1933", R. J. Bulen *v.ö.* (der.), *Ideas into Politics: Aspects of European History, 1880-1950*, Londra, 1983, s. 80.

kısırlaştırmayı önerdiler. Başka zamanlarda olduğu gibi –"toplumsal yetersizler" olarak tanımlanan– yoksullar, kendi yoksulluklarının sorumlusu olarak görülmüştü: Gecekonduda yaşayanlar, "gecekonduculuğun esas mimarlarıdır."[32]

Britanyalı öjenikçiler –ulusun karakteristik sınıf takıntısını yansıtır biçimde– bir muhalefet duvarına tosladılar. Kilise, tıp ve işçi hareketi önderleri, önerilen kısırlaştırma yasasını durdurdular; aynı zamanda yasal karışıklıklar da vardı. Tüm bunlar, kıta Avrupası'nda yaşanana oranla ulusal krizin bu ülkede daha ılımlı bir şekilde yaşanıyor olmasının yansımasıdır. Ama öjenikçiler Britanya'da mevzi yitirirken, ulusal güçlenmenin her yerde olduğu kadar güçlü olduğu Almanya'da kazanıyordu. Nasyonal sosyalistlerin iktidarı ele geçirmeleri, ilk olarak zihinsel hastaları, sonra da "tehlikeli suç alışkanlığı olanları" ve son olarak da gençlik suçlularını hedef alacak olan zorunlu kısırlaştırma yasalarının çabucak kabulünü sağladı. 1937'ye gelindiğinde, ABD'deki 3.000 kişiye karşılık, aralarında Çingeneler, "Rhine piçleri" (Alman kadınlarıyla siyah Fransız askerleri arasındaki ilişkilerden doğan çocuklar), "ahlaki açıdan zihinsel yetersizliği olanlar", "dengesiz avareler", "çalışmaktan çekinenler" ve "asosyaller" de olmak üzere en az 200.000 kişi kısırlaştırılmıştı.[33]

Bu noktada Hitler Almanya'sı, diğer hükûmetlerin –İsveç ve diğerleri– çok sınırlı bir çapta uyguladıkları önleyici toplumsal mühendislik politikalarını muazzam bir düzeyde gerçekleştirdi. Ama Nazi ihtirasları daha da öteye uzanıyordu. 1939'da rejim kısırlaştırmadan toplu cinayete döndü. Kilise önderlerinin ve kamuoyunun tepkisi ötanazi kampanyasını durdurmadan önce, Hitler'in izniyle, tımarhane ve kliniklerde kalan 70.000 ile 93.000 arasındaki hasta gazla öldürüldü. 1941'den sonra zihinsel hastaların öldürülmesi, daha çok zehirli iğne

---

32 M. E. Kopp, "Eugenic sterilization laws in Europe", *American Journal of Obstetrics and Gynaecology, 34*, Ekim 1937, s. 499-504; Jones, *a.g.e.*, s. 88-97; B. Mallet, "The reduction of the fecundity of the socially inadequate", *A Decade of Progress in Eugenics*, Baltimore, Md, 1934 içinde, s. 364-8.

33 Özellikle bkz. Burleigh ve Wippermann, *a.g.e.*

yoluyla düşük bir ölçekte sürdürüldü. Bu arada ötanazi uzmanları Polonya'daki ölüm kamplarında kendilerine yeni iş bulmuşlar, seyyar gaz birimlerini işletiyorlardı.

Bu önlemler, "ulusal cemaat"in sağlığını gözetirken, aynı zamanda da biyolojik iç düşmanları bastıran toplumsal politikaya yeni bir yaklaşımın parçasıydı. Bir yandan, yeni evlenenleri (kuşkusuz kadının evlendiğinde işini bırakması ve eşlerin her ikisinin de ırksal açıdan sağlam olması koşuluyla) evlilik kredileriyle destekleyip çocuk zamları, bedelsiz tatiller ve gündüz çocuk bakım olanakları sundu, diğer yandan da, dilencileri toplayıp kamplara ya da zorunlu çalışma projelerine gönderdi. Okul çocukları için yazılmış bir matematik kitabında, şöyle bir soru vardı: "Bir tımarhanenin inşası 6 milyon RM tutmaktadır, aynı parayla, adedi 15.000 RM olan kaç adet ev inşa edilebilir?" Çarpıcı olan, rejimin felsefesinin aşırılığı değil, Avrupa'nın en modern devlet aygıtının bunu uygulayabilmek için ne kadar ileri gidebileceğiydi.

1933 öncesinde bile, Alman devleti baskıcı toplumsal politikaları sıra dışı etkinlikte uygulayabileceğini göstermişti. Özel polis birimleri, (Bavyera'nın 1926 tarihli Çingenelerle, gezginlerle ve çalışmaktan kaçınanlarla mücadele yasasının yardımıyla) Çingeneleri hedef alıyor, bir taraftan da işsiz insanlar "çalışmaktan kaçınan asosyaller" olarak damgalanıp, sokaklardan uzak tutulmak üzere zorla militarist "yoldaş gruplarına" sokuluyordu. 1933 sonrasında böylesi eylemler merkezileşti ve yoğunlaştı. Arkalarında, Dr Ernst Rüdin gibi, "psikiyatrik şecere konusunda otuz yıllık araştırmaları"yla yeni kısırlaştırma yasalarına bilimsel meşruiyet kazandırtan ırksal bilim adamlarının bulguları vardı. Devlet, ülkenin önde gelen Kayzer Wilhelm Antropoloji Kalıtım ve Öjenik Enstitüsü'ne mali destek veriyordu. Bu enstitünün savaş dönemi kadrosundaki araştırmacılardan Josef Mengele adında biri, Auschwitz'deki laboratuvarından insan gözleri ve iç organ örnekleri gönderiyordu.

Nüfusbilimciler ve istatistikçiler adli ve tıbbi kayıtlar hakkında muazzam araştırmaların örgütlenmesine yardımcı olurken, doktorlar, tıp araştırmacıları ve psikologlar da kısırlaştırma davalarında hüküm veren Kalıtımsal Sağlık Mahkemelerinde görev alıyordu. Adli biyolog-

lar "cani tipleri" üzerine araştırmalar yürütüyor, soylarını izleyip veri bankaları oluşturuyordu. Bırakın bilim dışı ve barbarca görülmeyi, böylesi araştırmalar diğer ülkelerden polisler ve yasa koyucuların da dikkatini çekecek kadar moderndi. Scotland Yard'ın başı Sir Norman Kendal'ı Almanların davetini kabul edip, güncel polisiye yöntemlerini incelemek üzere Dachau toplama kampını ziyaret etmekten ve polis şefi Arthur Nebe'nin yeni suç önleme teknikleri konusundaki konuşmasını dinlemekten alıkoyan, 1939'da savaşın patlak vermesi oldu.

Nazi refah devletinin ırksal doğası, her şeyin üzerinde ülkenin Yahudilerini hedef alıyordu. Yahudiler, kademeli ama sistemli bir şekilde "ulusal cemaat"in dışına itiliyorlardı. İlk olarak kamu hizmetinden yoksun bırakılmışlar, sonra iktisadi boykota tabi tutulmuşlar ve yasanın korumasının dışında bırakılmışlardı. Nuremberg yasaları ilk kez olarak 1935'te, Yahudi olmanın sistematik bir tanımını getirdi ve Yahudileri yurttaşlıktan tebaalığa dönüştürdü: Irklararası cinsel ilişkilerin suç haline getirilmesi ve karma evliliklerin yasaklanması, hemen arkasından geldi. Yahudi mallarının –özellikle 1938 sonrasında Viyana'da– sistemli bir şekilde arileştirilmesi de bu baskıcı ve dışlayıcı ırksal refah programının bir parçası olarak görülebilir: Avusturya başkentinde, üç yıl içinde arileştirme politikaları sonucunda, 1920'lerde sosyal demokratlar tarafından inşa edilenden daha fazla apartman tahsis edildi.

Yahudilerin dışlanmaları, kovuşturulmaları ve nihai olarak da yok edilmeleri, *Volkgemeinschaft*'ın –ırksal olarak tanımlanan bir ulusal cemaat– korunmasına dayandırılan bir toplumsal felsefenin birikiminin sonucudur. 1944'de Münihli bir hukuk profesörü, "[Weimar hükûmetleri] cemaatteki yabancılar konusunda başarısız olmuştur", diye yazmıştı. "Öjenik ve adli biyoloji bilgilerini, sağlam refah ve adli politikaların temeline oturtmamışlardır. Liberal düşünce yalnızca bireyin 'haklar'ını görür ve bireyin devlet karşısındaki haklarının korunmasıyla, cemaatin iyiliğiyle olduğundan daha fazla ilgilidir. Nasyonal sosyalizmde birey, toplum söz konusu olduğunda dikkate alınmaz."[34]

---

34 Burleigh ve Wippermann, *a.g.e.*, s. 177.

Alman ırksal refah devletinin –ki bu birçok açıdan, Avrupa'da çok yaygın olan toplumsal düşünce eğilimlerinin yüceltilmesiydi– ortaya çıkışı, kaçınılmaz olarak başka yerlerde yoğun tartışmalara neden oldu. "Ulusal cemaat"in yararlandığı faydalardan bazı grupların tamamen yoksun bırakılması, bu cemaatin ırksal biyoloji terimleriyle tanımlanması ve polis baskısıyla tıbbi vahşete başvurulması, Avrupa ırk düşüncesinde var olan çift-anlamlılıkların hepsini gözler önüne sermekteydi.

Bir imparatorluk ve toplumsal Darwincilik çağında, ırksal hiyerarşi mefhumları yaygındı ve ister sağda, ister solda, öyle ya da böyle bir tür ırksal üstünlüğe ya da sömürge politikalarıyla olan ilgisine inanmayan çok az Avrupalı vardı. "Bilimsel ırkçılık" denilen şey ciddiye alınıyordu ve halkın tavırlarını etkiliyordu. Örneğin Britanyalı bir sömürge işleri yorumcusu olan Sir Harry Johnston 1908'de, imparatorluk yöneticilerinin ırkların korunmasına, aralarında çiftleşmelerine ya da yok olmaya zorlanmasına karar vermelerine yardımcı olacağı nedeniyle yeni antropoloji bilimini açıkça savunmuştu. II. Dünya Savaşı sırasında Doğu Avrupa'daki SS ırksal politikasını şekillendiren Alman antropologlar, kariyerlerine, Britanyalı ve Fransız meslektaşlarının da aynı kaygıları paylaştığı 1914 öncesi sömürge Afrika ve Asya'sında, "ırkların karışması" türünde bilimsel makaleler yazarak başlamışlardı.[35]

Öte yandan bu fikirlerin Avrupa içinde –hem de bu kadar radikal bir şekilde– uygulanması bambaşka bir konuydu. Genelde ırk kavramı olağandışı şekilsiz ve belirsiz bir anlama sahipti ve bir ülkeden diğerine değişiyordu. Hitler'in politikaları, bu anlam karışıklıklarıyla karşı karşıya gelip çözmeye çalışmaktan kaçınmayı, özellikle de bunlar genetik, seroloji ve zihinsel hastalıkların nedenselliğiyle ilgili, ırksal düşüncedeki eski varsayımları kuşkulu kılan yeni buluşlarla çakışıyorsa, zorlaştırıyordu.

Biyolojik ırkçılık, çok az ülkede, iki savaş arası Almanya'da oldu-

35 Sir Harry Johnston, "Empire and anthropology", *The Nineteenth century and After*, Ağustos 1908; B. Müller-Hill, *Murderous Science: Elimination by Scientific Selection of Jews, Gypsies and Others: Germany, 1933-1945*, Oxford, 1988.

ğu kadar ulusun tanımının merkezine yerleşmişti. İtalya'da *la stirpe*'ye (ırk) ya da Britanya'da "ırkın sağlığı"na göndermeler, tarihsel cemaatler hakkında, politikalara çok az etkisi olan müphem bazı konuşma tarzlarıydı. Ne de olsa İtalyan öjenikçiler, "melez sağlamlık" sağlayacağına inandıkları ırksal karışmaya taraftardılar. Britanyalılar ise, daha çok sınıflar arasındaki doğum oranları farklarıyla ilgiliydi. Fransa'da, ulus esas olarak dil ve kültür terimleriyle tanımlanıyordu; Balkanlar'da ise dil ve din. Irksal önyargılar ve Yahudi düşmanlığı her yerde vardı, ama politikaları belirleyecek biçimde değil. Kuşkusuz Üçüncü Reich taklitlerini de üretti ve Polonya ve Macaristan'da sert ırkçı hareketler oluştu. General Metaksas'ın Yunanistan'ında, Yahudilerin rejimin gençlik hareketine katılmalarına izin verilmiyordu. Faşist İtalya'da, 1938 ırkçı yasaları üniversitelerden ve kamu hizmetinden yüzlerce kişinin çıkarılmasına neden oldu. Ama bunların hiçbiri –İtalya'dakiler bile– çap ve yoğunluk olarak Nazi Almanya'sında olanlarla karşılaştırılamazdı.

Başka çok az ülkede görülecek ölçüde sağ ve sol arasında kutuplaşmış olan Fransa'da, 1930'larda hem ırkçılığın, hem de ırkçılık karşıtlığının güçlendiği görüldü. 1920'lerde –Polonya, Cezayir ve başka yerlerden kaynaklanan– yüksek göç düzeyleri, doğum oranının artmasının bir yolu olarak sevinçle karşılandı; ama 1930'larda, göçmen karşıtı hisler güçlendi ve –aralarında genç François Mitterrand'ın da bulunduğu– geniş kalabalıklar yeni gelenlerin sınır dışı edilmelerini talep ettiler. Evvelce de ABD ve Britanya'da görüldüğü gibi, ırksal konular "yabancılar"a karşı göç denetlenmesi talepleriyle sıkı sıkıya bağlıdır. Aynı zamanda, René Martial'ın 1934 tarihli *La Race Française* (Fransız Irkı) gibi broşürlere, *Race et Racisme* (Irk ve Irkçılık) gibi dergilerle karşılık veriliyordu. Aslında ırkçılık kavramı da bu tarihlerden kalmadır. I. Dünya Savaşı'ndan sonra karısı Hanna'yla birlikte kan tipleri üzerine araştırmaların öncülüğünü yapan Ludwig Hirszfeld, kendisini "kan gruplarını ırk mistisizmine bağlamaya çalışanlar"dan ayırmak için yazılar yazdı.[36]

---

36 Schneider, *a.g.e.*, s. 228, 242-54.

Britanya'da, bilimsel ırkçılığa saldırılar daha güçlüydü, ama bunun halkın bilimsel konuları daha iyi anlamasından mı, iki savaş arasında daha düşük düzeyde göç yaşanmasından mı, milliyetçilik düşüncesinin geleneksel olarak daha müphem ve zayıf olmasından mı yoksa yalnızca Nazi Almanya'sındaki eğilimlere duyulan güçlü antipatiden mi olduğu pek açık değildi. Ancak zihinsel hastalıklar hakkında yapılan önde gelen araştırmalar, "toplumsal sorun grubu" efsanesinin, bunun yanında Britanya'daki sert öjenikçi davasının da yıkılmasına neden oldu. Aynı zamanda, bir grup sol kanat bilim adamı ve entelektüel bilimsel ırkçılık karşısında bir kampanya başlattılar.[37]

İngilizce konuşulan dünyanın ruh halini yansıtan tipik çalışmalar arasında, Jacques Barzun'ün *Race: a Study in Modern Superstition* (Irk: Modern Boş İnanışların Araştırması) ve Ashley Montagu'nün *Man's Most Dangerous Myth: The Fallacy of Race* (İnsanın En Tehlikeli Efsanesi: Irkın Yanlışlığı) sayılabilir. Ama en sert saldırı, 1936'larda en çok satanların arasına giren *We Europeans: A Survey of 'Racial' Problems* (Biz Avrupalılar: "Irksal" Sorunlar Hakkında Araştırma) adlı kitaptan geldi. Biyolog Julian Huxley ve yaşlı antropolog A. C. Haddon tarafından yazılan *We Europeans*, yazarlarının "'ırksal biyoloji' adındaki yalancı-bilim" olarak tanımladıklarına şiddetli bir saldırıydı. Huxley'in kendisi, Nazi ırkçılığının harekete çok zararının dokunduğunu düşünen tescilli bir öjenik inanırıydı. "Irk" teriminin müphemliğinin altını çizdi ve "ırksal grup hissi" (yalnızca Nazilerin değil, Sir Arthur Keith gibi Britanyalı ırksal antropologların da pek sevdiği bir kavram) diye bir şeyin varlığı üzerine şüpheleri canlandırdı. Huxley alaycı bir ifadeyle şunları söylemişti:

> Alman komşularımız, kendilerine açık renkli, uzun kafalı, uzun boylu ve erkeksi bir Töton tipi yakıştırmışlar. Bu görüşün en önde gelen temsilcilerinden ortaklaşa tipik bir, Töton resmi çizelim. Hitler kadar sarışın, Rosenberg kadar dolikosefal, Göbbels kadar

37 Barkan, *The Retreat of Scientific Racism: Changing Concepts of Race in Britain and the United States between the World Wars*, Cambridge, Eng., 1992.

> uzun boylu, Göring kadar ince yapılı ve Streicher kadar erkeksi olsun. Bu Alman idealine ne kadar benzerdi?[38]

Dönemin Britanyalı araştırmacıları gibi, Huxley ve Huddon da Avrupa'da biyolojik açıdan "saf bir ırk" olmadığı konusunda ısrarlıydılar. Onların iddiasına göre çevre, cemaat kimliğinin oluşmasında kalıtımdan daha belirleyiciydi ve "ırk" yerine "etnik grup" teriminin kullanılmasını öneriyorlardı. Çünkü bu terimde öncekindeki yanıltıcı biyolojik ilişkilendirme yoktu. Ama kitapları karamsar bir uyarıyla sona eriyordu:

> Bugünlerde Avrupa'da görülen ırksalcılık, Avrupa'nın abartılmış milliyetçiliğinin bir belirtisidir: Bu milliyetçiliği milliyetçi olmayan bir temelde doğrulatma, belli bir iktisadi ve siyasi sistemin kendi içinde ürettiği ve yalnızca bu sistem içinde bir anlam taşıyan fikirler ve politikalar için sağlam nesnel bilimsel temeller bulma çabasıdır. Irksal efsanenin ve beraberindeki, şu anda Avrupa'yı sarmış olan kendini yüceltme ve diğerlerini kovuşturmanın çaresi, milliyetçi ideallerin yeniden yönlendirilmesi ve uygulamada da, uluslaın mutlak egemenlik hakkı taleplerinden vazgeçmeleridir. Ama bu arada, bilim ve bilimsel ruh da etnik durumun biyolojik gerçeklerine dikkat çekerek ve adına gerçekleştirilen saçmalıklara ve dehşete desteğini vermeyi reddederek bir şeyler yapabilir. Irksalcılık bir efsanedir ve üstelik tehlikeli bir efsanedir de.[39]

Sir Walter Beveridge, II. Dünya Savaşı sırasında, kendi "refah devleti"ni Nazilerin "savaş devleti"nin karşıtı olarak önermiştir. Ama iki savaş arasında, refah ve savaş yakından bağlantılıydı ve nüfus sayılarını artıracak ve sağlığı düzeltecek toplumsal politikalar, düşmanlarla dolu bir dünyada kendini koruma ya da kabul ettirme kaygısı taşıyan ulus-devletlerin sıkıntılarını yansıtıyordu. II. Dünya Savaşı, Hux-

---

38 J. S. Huxley ve A. C. Haddon, *We Europeans: A Survey of 'Racial' Problems*, Londra/New York, 1936, s. 13.

39 *A.g.e.*, s. 132, 136; ayrıca bkz. G. M. Morant, *The Races of Central Europe*, Londra, 1939, s. 9, 15.

ley gibi siyasal açıdan kendini adamış bilim adamlarının önderliğinde gerçekleştirilen yeni buluşların desteklediği ve Nazi politikaların nihai olarak nereye vardığının öğrenilmesinin güç kattığı ırkçılık karşıtı yeni bir uluslararası konsensus geliştirdi. Tüm bunlar iki savaş arası dönemde sıradanlaşan tavırların gözden düşmesine neden oldu. Avrupa'da, bilimsel ırkçılığa olan bağlılık yalnızca Orta Avrupa'daki, etrafında hâlâ "uzun kafataslı" ve "büyük kemikli" ırksal tipler gören bazı antropologlar ve toplumsal bilimciler arasında yaşayabildi. Ama bu, toplumsal politikalarda çok az etkisi görülen göreli olarak dışarıda kalmış bir gruptur. Genelde –daha bireyci bir dünyada yaşayan– bizler için, savaş sonrası onyılların refah politikalarının birçoğunun nasıl olup da, ulus ve ırkın gerilemesi, dejenerasyonu ve yeniden canlanması hakkında çok farklı kaygılardan çıktığını anlamak oldukça zordur.[40]

40 M. Kohn, *The Race Gallery: The Revival of Scientific Racism*, Londra, 1995.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Kapitalizmin Krizi

O günlerde babam çok şakacıydı. Ama iki yıl sonra durum değişti. Bir gün babam eve çok tatsız bir halde geldi. Annem ona baktı ve ne olduğunu anladı. İşini kaybetmişti... Babam artık üç yıldır işsizdi. Hep onun bir gün iş bulabileceğini düşünürdük, ama şimdi artık biz çocuklar bile umudumuzu yitirdik.

Hanna S. (on dört yaşında), Aralık 1932[1]

"Bu kurum Detroit'den çok Moskova'dan umut görüyor."

Cambridge Sendikası'ndaki tartışma, 1932

Romancı Sholem Asch, "sanki birisi dünyayı kapmış ve muazzam bir kargaşa oluşana kadar sarsmıştı", diye yazmıştı. "Sürekli bir değer yoktu. Kâğıt, elmaslar, altın, evler ya da fabrikalar ne anlama geliyordu? Geçici bir yanılsama, geçici bir parıltı, yok olan bir hayal."[2] Büyük Savaş'tan sonra, Avrupa'nın iktisadi yaşamı kaostan ibaretti. Polonya'da aynı anda dört para birimi geçerliydi, "acıdan ölen Viyana" cüce bir ülkeden "dev bir kent"e dönüşmüştü ve sokakları da sığınmacılarla, imparatorluğun eski, aç memurlarıyla dolmuştu: 1922 yazında bir dolar 83.600 Avusturya kronu ediyordu. Her yerde fiyatlar savaş öncesinin yüzlerce ya da binlerce katıydı. Yunan hükûmeti, tüm paraları toplayıp, ikiye kesip, eski sahibine yalnızca yarısını vererek vergilendirmede yeni bir yaklaşıma öncülük etmişti. Öte yandan savaş sonrası büyümenin kısa sürede sönüp yalnızca Britanya'da iki milyondan fazla işsiz bıraktığı Batı Avrupa'da da işler daha iyi değildi. 1923'te hem Hitler'in hem de komünistlerin iktidarı zorla ele geçirme-

1 D. Peukert, "The lost generation: youth unemployment at the end of the Weimar Republic", R. J. Evans ve D. Geary (der.), *The German Unemployed*, Londra, 1987 içinde, s. 180.

2 S. Asch, *The Calf of Paper*, Londra, 1936, s. 24.

yi denedikleri yılda, Weimar Almanya'sı hiperenflasyonla sarsılıyordu: Avrupa'da kapitalizmi yeniden inşa etme olasılığı zayıf gözüküyordu.

Dört yıllık topyekûn savaş, 19. yüzyıl burjuva özgüveninin ve iktisadi istikrarın geleneksel parasal temellerini tamamen yıkmıştı. Savaş, ülkeleri paranın konvertibilitesini askıya almaya ve Viktorya Çağı'nın o temel ilkelerini –altın standardı ve serbest ticaret– terk etmeye zorlamıştı. Hükûmetler savaşı finanse etmek için muazzam borçlara girmişler ve Avrupa'nın kredi veren ana güçleri, savaşı Birleşik Devletlere borçlu olarak bitirmişti. Savaş aynı zamanda örgütlü emeği de güçlendirmiş ve ücretlerin düşük tutulmasını zorlaştırmıştı. Kıtadaki eski ticaret şebekelerini yıkmış ve Avrupa dışındaki yeni sanayi ve tarımsal üretim merkezlerinin gelişmesini özendirmişti. Böylece savaş sona erdiğinde, Avrupa'nın üreticileri artan bir küresel rekabetle karşı karşıya kaldılar.

Aynı zamanda, Bolşevik Devrimi'nin başarısı ve Sovyetler Birliği'nin ortaya çıkması, Avrupa kapitalizmini görülmedik bir rekabetle karşı karşıya bırakmıştı. 1922'de bir Rus sanatçı, "Rusya bir Afrika, Meksika ya da Java değildir" diye ısrar etmişti. "Biz ve Batı Avrupa aynı zamanlarda yaşıyoruz ve artık birbirimizden eskisi kadar uzak değiliz." "Küresel toplumsal devrim"in ertesinde, dünyanın geri kalanına geleceğini ve "yeni bir başlangıç" olasılığını öğreten Sovyetler Birliği'ydi. Özellikle 1920'lerin başlarında, böyle bir olasılık Avrupalı devlet adamını korkutup onları kıtanın ekonomisinin yeniden yapılandırılması görevini ciddiye almaya itti.

Ama bu görevde bir tür çelişki vardı. Avrupa'yı, birçoğunun istediği gibi 1914 öncesi dünyasının "normalliğine" döndürmek, serbest ticarete, sabit kurlara ve asgari devlet müdahalesine geri dönmek anlamına geliyordu. Varolan ise, devletin kendisini iktisadi işlerin dışında tuttuğu ve yatırım kararlarını özel işadamına ve hisse sahipleri grubuna bıraktığı bir dünyaydı. Bir dünya savaşında savaşmak, kuşkusuz devleti, iktisadi yaşamı "örgütleyebilmek" amacıyla iktisadi işlere eskisinden çok daha fazla müdahale etmeye zorlamıştı; ama Avrupa'nın iktisadi yeniden yapılanmasının önderliğini yapacak olan iki ülke, Bri-

tanya ve Fransa'da çok az kimse, devletin savaş sırasındaki bu etkinliğini barış sırasında da uzun boylu sürdürmesini arzuluyordu. Bu yüzden kıtasal düzelme için çizilen ilk planlar, devlet adamlarının ağırlıklı olarak özel sektörün –öngörülebilir verimsiz sonuçlarla– desteğine dayanmalarını gerektiriyordu.

1920'lerin başlarındaki Britanya ve Fransa başbakanları, ikisi de eylemci mizaca sahip Lloyd George ve Aristide Briand, Avrupa'nın sorunlarının Doğu ve Batı'da ortak olduğunda ve bu nedenle de genel bir yaklaşıma gereksinim duyduğunda anlaşmışlardı. Bir hazırlık raporunda yazdıkları gibi:

> Orta ve Doğu Avrupa piyasaları, Avrupa sanayiinin sağlığı için gereklidir. Eğer bu piyasalar yeniden oluşturulamazsa, Doğu ve Güneydoğu Avrupa nüfusunun milyonlarcasını yitirecek ve yeniden yapılanma giderek daha zorlaşacaktır. Doğu'da sefalet ve açlığa neden olan koşullar, Batı Avrupa'nın sanayi nüfusunu, üretme hevesinde oldukları malların bir kısmından fazlasını alamayacak olan piyasalarda birbirleriyle rekabet etmek zorunda kalacakları, uzun bir işsizlik dönemine mahkûm edecektir. Böyle koşullarda Avrupa'nın iktisadi düzelmesi olanaksızdır. Enflasyon sürecek, yaşam pahalılaşacak, yaşam standardı düşecektir ve Avrupa'nın doğusunda olduğu kadar batısında da açlık ve yetersiz beslenme ücretli ve profesyonel sınıfların özünü kemirecektir...[3]

Britanyalıların ve Fransızların önerdiği, Orta ve Doğu Avrupa'ya özel sermaye aşılayacak uluslararası bir yatırım konsorsiyumu oluşturmaktı. Söylemeye gerek yok ki, (1990'larda benzer bir görev üstlenen) Avrupa Yeniden Yapılanma ve Gelişme Bankası'nın öncülü çok başarılı olmadı: Batılı bankacılar Doğu Avrupa'da belli bir düzen sağlanmadan borç vermeyeceklerdi. İstikrarı izleyeceklerdi ve onu yaratmaları beklenemezdi. Kıtanın kapitalist dengesi bozulmuştu, ama Avrupa kapitalizmi de yalnızca gönülsüz bir tepki verebilecek durumdaydı.

---

3 A. Orde, *British Policy and European Reconstruction after the First World War*, Cambridge, 1990, s. 178.

Lloyd George-Briand projesinin başarısızlığı, savaş sonrası piyasa güçlerinin zayıflığının ve çekingenliğinin altını çizdi ve eğer kapitalizm başarılı bir şekilde yeniden inşa edilecekse, bir tür hükûmet müdahalesinin gerekli olduğunu gösterdi. Bu amaçla Britanyalılar ve Fransızlar, 1920'lerin ortalarındaki yeniden inşa çabalarında önemli bir rol oynayan ve kendi hükûmetlerarası eserleri olan Milletler Cemiyeti'ne döndüler. Yalnızca bir diplomatik tartışma mekânı olmayan Cemiyet, Batılı tahvil sahipleriyle yoksullaşan hükûmetler arasında mali anlaşmalar ayarlamakta etkin bir rol oynadı. Avusturya, Estonya, Macaristan, Yunanistan ve bir dizi başka ülkede, bütçelerini istikrara kavuşturmaları koşuluyla hükûmetlere para buldu ve bağımsız merkez bankaları kurulması yolunda ısrar etti. Komünizmin düşüşünden sonra hevesli Harvard iktisatçılarının Doğu Avrupa'ya üşüşmeleri gibi, yetmiş yıl öncesinde de Batılı bankacılar ve maliye uzmanları da bu savaşın tokadını yemiş ve yoksullaşmış ekonomileri uygun liberal çizgilerde yeniden şekillendirmeye yardımcı oldular. Batılılar, merkez bankalarının gözlemcileri, vergi gelirleri müfettişleri olarak görev aldılar ve hatta milyonlarca sığınmacının yerleştirilmesini düzenleyen güçlü komitelere başkanlık ettiler.

Her ne kadar Milletler Cemiyeti'nin anahtar Maliye Komitesi'nin üyeleri farklı ülkelerden geliyor olsalar da, en çok dikkat ve kuşku çeken Britanya delegelerinin oynadığı önemli roldü. Londra'nın bir uluslararası sermaye piyasası olarak geleneksel önemi göz önünde bulundurulduğunda, Bank of England'ın (İngiliz Merkez Bankası) mali emperyalizmle ve "Avrupa'nın merkez bankaları üzerinde bir tür diktatörlük" kurmaya niyetlenmekle suçlanması belki de şaşırtıcı olmayacaktır. Britanya delegasyonunun 1922'den 1937'ye kadar Maliye Komitesinde üyelik yapan, en güçlü ve enerjik üyesi Sir Otto Niemeyer, aynı zamanda Bank of England'ın direktörlerinden biriydi. Cemiyeti, City (Londra Finans Merkezi), Londra plütokratlarının, savunmasız bir kıtanın zengin ganimetleri üzerindeki pençesi olarak görmek kolaydı.[4]

4 *A.g.e.*, s. 310.

Gerçekten de Bank of England'ın ilginç Başkanı Montagu Norman'ın bazı müphem, uzun vadeli hayalleri, merkez bankalarının Sterline bağlandığı bir serbest ticaret Avrupa'sı öngörmekteydi. Londra'nın, örneğin "Tuna kıyısında ya da yakınında yarım düzine ülkeyi kapsayan bir iktisadi Federasyon" fikriyle, bir uluslararası bankacılık merkezi olarak önderliğini korumasını öngörüyordu. Ama bu fazlasıyla *liberal* bir hülyaydı ve Britanya hükûmetinin iktisadi konulara girmekteki çekingenliğiyle çelişiyordu. Aslında uzun vadede Britanya iktisadi diplomasisinin laissez faire (bırakınız yapsınlar) geleneği, Niemeyer ve Norman'ın tüm planlarını suya düşürüyordu ve Britanya'yı kapitalist uyanmanın oldukça gönülsüz bir mimarı haline getiriyordu: Piyasa her yerde olduğundan daha fazla Londra'da dokunulmazdı. ABD, Batı Avrupa ya da İmparatorlukla kıyaslandığında bölgenin çektiği Britanya ticaret ve yatırımının azlığı da göz önünde bulundurulduğunda, Lloyd George bir kenara bırakılırsa, Britanya hükûmeti Orta ve Doğu Avrupa'nın önemi konusunda ikna olmuş değildi. Dışişleri Bakanlığı Milletler Cemiyeti'nden kuşkuluydu ve Maliye Komitesi'nin çalışmasından etkilenmiyordu. Bu nedenle Whitehall'un Avrupa'da bir yeni iktisadi düzen kurma isteğinin açık sınırları vardı.[5]

Kapitalist yeniden inşa aynı zamanda, Almanya'nın toparlanmasının istenip istenmediği yolundaki, genelde tazminatlar konusunda düğümlenen sorun çerçevesinde itilaf devletleri arasında su yüzüne çıkan gerginlik yüzünden de zayıflıyordu. Britanya, Fransızların Alman karşıtlığı ve Paris'in Weimar'ı muazzam tazminat faturasıyla gemleme çabası olarak gördüğü harekete pek yakınlık duymuyordu. Fransızlara gelince, Londra'nın kendilerini yüzüstü bıraktığını düşünüyorlardı. 1923 başlarında Rhine konusundaki anlaşmazlık, Almanların ödemede gecikmesi üzerine Fransız ve Belçika hükûmetlerinin ordu gönderip Ruhr'u işgal etmesiyle zirveye ulaştı. Aslında Ruhr'un işgali, Fransız gücünün sınırlarını gösteren alçaltıcı bir fiyaskoydu. Almanya'da da enflasyon sarmala girdi ve Aralık'ta, fiyatlar savaş öncesinin 126 trilyon

5 *A.g.e.*, s. 143.

katına çıkmıştı. Fransızlar üzerinde, Amerikalılarla Britanyalıların bir çözüm bulunması doğrultusundaki ağır baskısı vardı. Tam bu sırada da, bir bütçe ve maliye krizi ülkenin kırılganlığını ortaya çıkarmıştı. Tüm bunlar, neden bu olayların "Fransızların Avrupa'daki üstünlüğünün sonu" olarak görüldüğünün açıklanmasını kolaylaştırır.

Ruhr krizinin öğrettiği acı ders, Versay galiplerinin ortak çaba olmadan barışı kazanamayacaklarıydı. Daha da önemlisi, Avrupa'nın kapitalist yeniden inşasının yalnızca Avrupalılar tarafından gerçekleştirilemeyeceğiydi. Önde gelen ekonomileri –Britanya, Fransa ve Almanya– arasında çok fazla güvensizlik vardı: Savaşın dünyanın en büyük kredi kaynağı ülkesi haline dönüştürdüğü ABD'nin de işin içine girmesi gerekiyordu. Gerçekten de özel Amerikan borç sermayesi, savaşın sonundan beri Avrupa'ya akmaktaydı. Amerikan yardım örgütleri Ukrayna'daki kıtlıkla ve Balkanlar'daki sığınmacı yerleştirmesiyle uğraşmaktaydı. Yalıtımcılıktan çıkartılması gereken Amerikan *hükûmeti*ydi. Ruhr krizi ve sonrasındaki diplomatik çıkmaz katalizör görevi gördü ve Amerikalılar yeniden işin içine sokuldular. Beş yıl gibi kısa bir süre içinde Amerikan yapısı anlaşmalar tazminat konusuna sükûnet getirdi ve Amerikan sermayesi Avrupa'nın toparlanmasını destekledi.

Ama Amerika'nın Avrupa işlerine geri dönmesi, Yaşlı Kıta'nın Atlantik ötesince ele geçirilme korkularını yoğunlaştırdı ve savaşın Avrupa değerlerini aşındırdığı yolundaki kaygı ve korkuları yansıttı. İlk kez olarak, Amerika'nın iktisadi üstünlüğü kendi iktisadi ve kültürel gücüne karşı çıkıyordu. J. B. Priestley, *English Journey* (1934) adlı eserinde, İngiltere'nin yollarının "Birleşik Devletler'de binlercesi görülen, aynı diş macunlarının, sabunların ve plakların satıldığı, aynı filmlerin gösterildiği caddeler"den çok az farkı kaldığı yolunda uyarılarda bulunuyordu. André Siegfred'in çok satan eseri *America Comes of Age* (Amerika Büyüyor) (1927) gibi kitaplar, yaklaşan rekabeti bildiriyordu.[6]

Gerçekten de yurtdışındaki çokuluslu Amerikan genişlemesi

6 C. Waters, "J. B. Priestley", Mandler ve Pedersen (der.), *a.g.e.* içinde, s. 211'de adı geçen Priestley.

1924-1929 arasında, 1945 sonrası dönemdeki herhangi bir zamandan daha hızlı olmuş olabilir. Her görüşten politikacı, sendikacı ve işadamı, Avrupa'nın rekabet edemiyor olmasından kaygılanıyor ve artık çok iyi bilinen o sonuca varıyordu. Britanyalı İşçi önderi Ramsay MacDonald'ın uyardığı gibi: "Birleşik Devletler uluslarüstü bir güç olmuştur bile. Eğer Avrupa aynısını yapamazsa, iktisadi hedeflerinin başarısız olacağı kesindir. Bu gerçekler artık kıtamızda ortaya çıkmaktadır... hedef hâlâ çok uzaktadır... Ama bu yönde bir hareketin başladığı yolunda belirtiler vardır, bu da 20. yüzyılın en can alıcı konusu olacaktır."[7]

Fransızların zorlaması ve 1920'lerdeki düzelmenin de verdiği cesaretle, Pan-Avrupa iktisadi işbirliğinin öncüleri hareketlendiler. Yeni bir Fransız-Alman işbirliği dönemini başlatan 1925 Locarno anlaşmalarını imzalarken, Aristide Briand bunları "Milletler Cemiyeti yörüngesindeki bir Avrupa ailesinin anayasasının taslakları... muhteşem bir çalışmanın başlangıcı, Avrupa'nın yenilenmesi" olarak müjdeledi. Fransızların girişimiyle başlatılan, Cenevre'deki 1927 Uluslararası İktisat Konferansı –başkanının sözleriyle– "uzun vadeli hedefi... bir Avrupa Birleşik Devletleri kurmak olan... bir iktisadi Milletler Cemiyeti"ne doğru hareket etmek üzere toplanmıştı. Bunu, "Amerika Birleşik Devletleri'ne karşı etkili bir şekilde mücadele edebilecek tek iktisadi formül" olarak düşünüyordu. Önde gelen Britanyalı sanayiciler de "örgütlü bir Avrupa bloku"nun ortaya çıkmasının kaçınılmazlığına duyulan bu güveni paylaşıyordu. Ama geleceğin göstereceği gibi, böylesi bir projeyi gerçekleştirebilmek için, Fransızlarda gerekli güç, Britanyalılarda da istek yoktu. Whitehall, Avrupa ve İmparatorluk arasında kalmıştı ve giderek ikinciye yanaşıyordu. İlk Avrupa Birliği davası ölü doğmuştu. İşlerliğe kavuşabilmesi için, Amerikalıların ciddi şekilde işin içine girmeleri, Batı eğilimli bir Almanya ve soğuk savaş gerekliydi.[8]

---

7 R. Boyce, *British Capitalism at the Crossroads, 1919-1932: A Study in Politics, Economics and International Relations*, Cambridge, 1987, s. 115-16.

8 *A.g.e.*, s. 317'de adı geçen Orde; Boyce, *a.g.e.*, s. 108; ayrıca Boyce, "British capitalism and the idea of European unity between the wars", Stirk, *European Unity in Context: The Interwar Period*, Londra, 1989, *a.g.e.* içinde, s. 65-84.

Bazı açılardan, 1920'lerin ortaları bir varlık, istikrar ve başarı dönemiydi. Birbiri ardına para birimleri denetim altına alınıyordu. Britanya, İtalya, Almanya ve Fransa paralarını altına bağladılar. Döviz kurlarındaki vahşi dalgalanmalar ve hiperenflasyon yerlerini işleri özendiren ve büyümeyi cesaretlendiren yumuşak bir enflasyona bırakmıştı. Yeni merkez bankaları çalışmaya başlamış, spekülasyon azalmış, yatırımcının güveni sağlanmış ve ana para piyasaları tüm Avrupa'da geniş çapta borç vermeye başlamıştı. Kapitalizmin canlanmasının çekiciliği ve kulübe katılacak olanlar için ileride gözüken armağanların işaretleri, 1931 Haziran'ında Yugoslavya'nın altın standardına dönmesine neden olmuştu.

Yine de toparlanma çok kırılgandı ve 1929 sonlarında Wall Street'teki çöküşün öncesinde bile gelecek felaketin uyarı sinyalleri alınıyordu. Alman ve Britanya ticaret rakamları, 1913'dekinden daha düşüktü. Çok az ülke, 1920'lerin ortalarındaki göreli bolluktan yararlanıp gümrük vergilerini düşürebildi. Daha çok, temel mallarda fiyatların onyılın ortalarından başlayarak zaten *düştüğü* dünya piyasalarının baskısı karşısında, kendi üreticilerini koruma derdindeydiler. Telaşlı bir Oswald Spengler, "bugün aşağı yukarı her yerde –Uzakdoğu'da, Hindistan'da, Güney Amerika'da, Güney Afrika'da– sanayi bölgeleri oluşmuş ya da oluşmaktadır" diyordu; "bu da, düşük ücretler göz önünde bulundurulduğunda, bizi ölümcül bir rekabetle karşı karşıya bırakacaktır. Beyaz ırkın erişilmez ayrıcalıkları bir kenara atılmış, harcanmış, ihanete uğramıştır... Sömürülen dünya, efendilerinden öcünü almaya başlamıştır."[9]

Sert bir deflasyonist etkisi olan bu küresel rekabete ek olarak, Avrupa'nın 1920'lerdeki toparlanması aynı zamanda kendi iktisadi politikaları ve kuramları tarafından da kısıtlanıyordu. Basit gerçek şuydu ki, oyunun var olan kuralları birincil olarak üretimi artırmak ya da iş yaratmak üzere tasarlanmamıştı. Altına dönmenin ağırlıklı önceliği ücretleri, fiyatları ve vahşi refah kesintilerini indirecek deflasyon

9 O. Spengler, *Man ve Technics*, New York, 1932, s. 101-2.

oranları gerektiriyordu. Bunun siyasal sonuçları açık şekilde Britanya'da görülebilir. Burada, bu politikalar özellikle sert şekilde uygulanmıştı: Maliye Bakanı Winston Churchill'in ısrarıyla 1925 yılında sterlinin altına bağlanmasının doğrudan sonucu, ertesi yıl uygulanan genel grev olmuştu. Eğer 1929-31 krizi burada Almanya'da olduğu kadar etkili olmadıysa, bunun nedeni yalnızca 1920'ler boyunca Britanya'daki yüksek işsizlik oranıydı.

Avrupa genelinde temel sorun, savaşın hem burjuvazide savaş öncesi istikrara dönüş arzusu doğurması hem de hükûmetleri emekçi sınıfına ve köylülere yeni, daha yüksek bir yaşam standardı vaat etmek zorunda bırakmasıydı. "Savaş kahramanlarına ev" sloganı, altına dönüşle pek uyuşmamıştır ve bunun sonucunda da demokrasi zarar görmüştür. Emek ve sermaye arasındaki –savaş sırasında üstü örtülen– çatışmalar yeni bir yoğunluk kazanmış ve bu da yalnızca 1932 sonrasında "bırakınız yapsınlar" düşüncesinin terk edilmesiyle yumuşamıştır. Bazı sanayiciler ve sendikacılar –Amerikalıların yüksek ücret, yüksek üretim yoğunluğu ve yüksek üretkenlik modeline dayanan– çok farklı bir sanayi politikası talep ettiler. Ama enflasyon korkuları buna fırsat vermedi ve Avrupa'nın 1950 sonrasındaki Amerikanlaşmasına kadar da bu denenemedi.

1920'lerin kırılgan toparlanması açısından en kritik olanı, zaten dengesiz olan bir uluslararası sermaye akışına olan bağımlılığıydı. 1914 öncesine kadar dünyanın bankeri olan Britanya, eskisine göre daha az borç verebiliyordu. Almanların müttefiklere olan tazminatları, müttefiklerin de ABD'ye olan savaş borcu geri ödemeleri, Amerikalıların Avrupa'ya borç verme istekliliğini etkiliyordu. Almanya'ya 1924'ten sonra verilen borçların neredeyse yarısı kısa vadeli olduğu için, uluslararası maliye dengeleri, binlerce küçük yatırımcının kararlarına bağlı kılınmıştı. 1945 sonrasında, Amerikalılar derslerini almışlardı ve o yüzden Avrupa'nın yeniden inşasına devlet borçlarıyla katkıda bulundular. Ama 1920'lerde geçerli devletin uluslararası maliye içindeki rolü kavramına bu uymamaktaydı. O zamanlar, devletin doğrudan fon sağlamak yerine, gevşek bir şekilde garantör rolü oynaması gerektiği varsa-

yılıyordu. 1928'de yatırımcılar, o zaman gelişmekte olan borsa balonundan yararlanmak amacıyla sermayelerini Atlantik'in öteki yakasına kaydırdılar. Ertesi yıl, tam tersi bir nedenle kalan yatırımlarını da tasfiye ettiler. Sonuç, eşi görülmedik bir uluslararası mali felaket oldu.

1929 Wall Street çöküşü bankaların kapanmasına, paraların değer yitirmesine ve parasal kaosa neden oldu. Sonra mali kriz iflaslara, üretim düşüşüne, haftalık çalışma sürelerinin azalmasına ve işsizlik yardımı kuyruklarının oluşmasına yol açtı. Uluslararası ticaret çöküyordu. Hızla düşen tarım fiyatları çiftçileri borç batağına sürüklerken, muazzam boyutlarda bir tarım krizine neden oldu. İstenmeyen ürünlerden dağlar oluştu, mamul mallara olan iç talep düştü ve işsiz kitleler kırsal kesimden Avrupa'nın kentlerine yığıldı. Gıda stokları çürür ya da bilerek imha edilir ve buna karşılık açlık ve yoksulluk artarken, piyasaya dayalı kapitalizm giderek daha mantıksız gözükmeye başlıyordu.

Hükûmetlerin buna tepkisi, o zamandan beri tartışma konusudur. Aralarından pek çoğu, geleneksel düşünceye göre kemer sıkmaya, kamu harcamalarını kısmaya ve yatırımcı güveninin geri dönmesini beklemeye koyuldu. İşsizlikle doğrudan başa çıkabilecek bir politika yoktu, çünkü çöküş sırasında artan devlet harcamalarının –ve dolayısıyla da borcunun– devletin ekonomi yönetimine olan güveni daha da düşüreceğinden korkuluyordu. Başbakan Ramsay MacDonald'ın danışmanlarından üst düzey bir devlet memurunun dediğine göre, Britanya hükûmetinin konumu, "gelgitle kıyıya vurmuş, kurtulması için de hiç kimsenin gelgitin gemiyi kurtarmasını beklemekten başka bir şey yapamayacağı bir geminin kaptanı ve subayları"nın konumuna benziyordu.[10]

Bu arada altın standardı ulvi konumunu koruyordu. Bir gazete, "Sanayi altın bir çarmıha mı gerildi?" diye soruyordu. Bank of England 1929 Şubat'ında faiz oranlarında bir artış açıkladığında, basın

10 R. Skidelsky, *Politicians and the Slump: The Labour Government of 1929-31*, Londra, 1967, s. 244.

bunu "deflasyon, değerli para ve sterlinin kâğıt değerinin Britanya sanayiinin pratik gereksinimlerinin üzerine çıkarılması vaazının tam ve nihai mahkûmiyeti" olarak gördü. Ama politika oluşturanlar arasında, Britanya'da "Hazinenin görüşü" olarak bilinen görüş egemendi: Ücretler düşmeli, işsizlik yardımları da kesilmeliydi.[11]

Benzer bir resmi kadercilik de Almanya'da görülüyordu. Acaba Brüning hükûmeti 1930-32'de bir reflasyon politikası izleyerek Hitler'in iktidara yükselmesini engelleyip Weimar Cumhuriyeti'ni sürdürebilir miydi? Bazı Keynesçi iktisat tarihçileri bu yönde bir görüşe sahiptir. Başkaları ise eleştirilerin o günlerin entelektüel iklimini göz önüne almadıklarına dikkat çeker: Müdahale yanlılarının sayısı azdı ve projelerinin maliyetini göze almak gerekliğini savunuyorlardı. Almanya'da Polonya, Avusturya ve başka yerlerde olduğu gibi, birkaç yıl önceki hiperenflasyonun anısı, hükûmetleri parasal istikrarı zedeleyecek herhangi bir şey yapmaktan alıkoyuyordu. Öyle bile olsa, 1929-31 arasında çoğu hükûmetin sürdürdüğü deflasyonist politikaların bunalımı artırdığı şimdi artık görülmektedir. Hükûmetler, kriz tarafından altını terk etmeye zorlandıklarında, bilerek değil kazara bazı seçeneklerle karşı karşıya kaldılar.

Çok yönlü olduğundan, krizin tam tarihi belli değildir. Her ne kadar dünya emtia fiyatları 1926 dolaylarında ve ihraç hacimleri de bir yıl sonra düşmeye başladıysa da, başlangıç noktası genellikle 1929 olarak alınır. Bazı ülkeler o tarihte altını terk ettiler, 1930'da da onları başka ülkeler izledi. 1932 yazına gelindiğinde, parasını devalüe ya da bloke etmeyen çok az ülke kalmıştı. Bunlardan biri de, altın stoklayıp, diğer birçok ülkenin toparlanmaya başladığı 1934 yılına kadar çöküşten fazla etkilenmeyen Fransa'ydı. Ama eski düzene sadık kalmadaki ısrarı, Üçüncü Reich'ın yükselişine direnme gücünü de azaltmıştı.

Krizin belirtileri de bir ülkeden diğerine çok değişiyordu. Sabit döviz kurlarını terk etmek aşağı yukarı evrenseldi: Ülkeler ya daha düşük bir kura iniyor ya da paralarını dalgalanmaya bırakıyordu. Güm-

11 Boyce, *British Capitalism*..., s. 171-3.

rük vergilerinin artırılması ve benzeri korumacılık önlemleri yüzünden, ülkeler arasındaki ticarette sert düşüşler yaşanıyordu. En kötü etkilenen ülkelerden biri olan Almanya'da, bunalım kendisini sanayi üretimindeki %46 düşüşle ve 6 milyon işsizle göstermişti; işsizliğin 1920'ler boyunca yüksek kaldığı Britanya'da, 1929'dan sonra belirgin bir artış olmadı. Ama sanayi üretimi 1929-1932 arasında Fransa'da %28, İtalya'da %33, Çekoslovakya'da %36 azaldı. Orta ve Doğu Avrupa'nın daha çok tarıma dayalı ekonomilerinde, kriz çiftçi borçlarının artması ve sanayici ülkelerdekinden daha düşük bir işsizlikle kendini gösterdi. Fransa darbeyi yabancı işgücünü sınır dışı ederek ve kentlerdeki işçileri de kendi küçük işletmelerine ve köylerine geri göndererek yumuşattı.

Kuşkusuz, her yerde fiziksel ve psikolojik sağlığın bozulması biçiminde gizli maliyetler oldu. 1930'ların Atina'sının göçmen mahallelerinde yetişen Dimitri Kazamias, "iki savaş arası işsizlik, yoksullar arasında çizginin ötesinde kalacakları korkusunu uyandırdı" diye anımsar. "'Boşta' olanların değerlerini, 'serseriler'in ise yasa ve adalete olan inançlarını yitirmekten korktuklarını görürsünüz." Çöküş toplum ve aile yaşamının ritmini değiştirmişti. İşsiz kalan erkekler hâlâ ev işleriyle uğraşmakta olan kadınlardan daha yavaş yürümeye ve orada burada amaçsızca durmaya başladılar. Bir Alman kentindeki işsizleri inceleyenler, "artık hiçbir şeyin acelesi yoktu; acele etmesini unutmuşlardı" diyordu. "Erkekler için, günün saatlere ayrılmasının uzun süredir bir anlamı kalmamıştı. Yüz erkek arasında, seksen sekizi saat takmıyordu ve sadece 31 kişinin evinde saat vardı. Nirengi noktaları olarak uyanmak, gün ortasındaki yemek ve yatmak kalmıştı. Aradaki zaman, hiç kimse ne olduğunu anlamadan geçip gidiyordu."[12]

"Annelerin ve Çocukların açlığını durdurun", Britanya'da Ulusal İşsiz Emekçiler Hareketinin sloganı haline geldi. Çok abartılmıyordu, çünkü işsiz ailelerde gerçekten de açlık vardı. Her ne kadar Britan-

12 D. Kazamias, *Sta ftocha chronia tis dekaetias tou '30*, Atina, 1997, s. 71; M. Jahoda, P. Lazarsfeld ve H. Zeisel, *Marienthal: The Sociography of an Unemployed Community*, R. Overy, *The Interwar Crisis, 1919-1939*, Londra, 1994, s. 113.

yalı sansürcüler haber filmlerinden (UİEH) yürüyüşlerini kesiyor ve emekçilerin çektiklerinden söz eden *Love on the Dole* (İşsiz Aşk) gibi filmleri de engelliyor olsalar da, kitlesel işsizliğin etkisini gizlemek o kadar kolay değildi: İşsizleri çalışma gruplarına ya da angaryaya zorlama projeleri sokakları pek de boşaltamadı. *Down and Out in Paris and London* (Paris ve Londra'da Düşmüş ve İşsiz) ve *The Road to Wigan Pier* (Wigan Rıhtımı Yolunda) ile George Orwell, çorba dağıtılan mutfakları, düşkünler yurtlarını ve kapitalizmin başarısızlığının yarattığı acı umutsuzluk hissini anlatıyordu.[13]

Ama hükûmetler çok yavaş ve eşgüdümden yoksun bir şekilde tepki gösteriyor ve geçmişin piyasa fikirlerini terk etmekte çekingen davranıyorlardı. Ne 1932 Stresa Konferansı, ne de ertesi yıl Londra'da toplanan daha iddialı Dünya Para ve İktisat Konferansı eşgüdümlü bir eyleme yol açtı: Tersine, katılımcılar arasındaki uyumsuzluk ve yükselen milliyetçilik daha açık bir şekilde ortaya çıktı. Uluslararası işbirliğinin çökmesiyle, (artık sadece muazzam altın stokları olan Fransa ve onun yanında Hollanda, Belçika, İsviçre, Çekoslovakya ve Polonya ile sınırlı) altın standardının ve Londra ve New York kaynaklı borçlanmanın da sonu geldi. Uygulamada, para piyasalarının kuruması, Avrupa ekonomisini liberal kapitalizmle yeniden inşa etme yolundaki on yıllık çabanın da sonu demekti. Fransa altına bağlı kaldı, Britanya ise dikkatini imparatorluğuyla olan ticarete yoğunlaştırdı. Her ikisi de ciddi bir şekilde sömürge gelişmesi ve Afrika ve Asya'daki imparatorluk topraklarının iktisadi sömürülmesi konularını düşünmeye başladı. Avrupa'nın geri kalanı da kendi haline bırakıldı.

Böylece 1930'larda, yaşamın mali gerçekleri yeni bir iktisadi milliyetçiliği Avrupa'ya dayattı. Bu, Britanya ve Fransa'nın desteklediği liberal serbest ticaret ve uluslararası sermaye hareketleri modeliyle açıkça çelişiyordu. Ama Sovyet tarzı komünizmle ya da önce İtalya'da daha sonra da Almanya'da geliştirilen çizgideki milliyetçi kapitalizmle bir çe-

13 C. Webster, "Hungry or Healthy Thirties?", *History Workshop Journal, 13*, ilkbahar 1982, s. 110-29; M. Mitchell, "The effects of unemployment on the social condition of women and children in the 1930s", *History Workshop Journal, 19*, ilkbahar 1985, s. 105-23.

lişkisi yoktu. Böylelikle hem sol hem de sağ, Anglo-Amerikan "plütokrasi"sinin kıskacından kurtulmanın bir yolunu sunabilmişti; her ikisi de iktisadi büyümeyi mali düzenin, ulusu küresel ekonominin, ve üretimi de fiyat istikrarının ve rantiye sınıfının çıkarlarının üzerine yerleştirmişti. Kapitalizmin büyük krizi böylece beraberinde güçlü siyasal sonuçlar da getirmişti: Faşizm ve komünizm karşısında, 1930'ların iktisadi sorunlarıyla başa çıkabilecek demokratik bir seçenek var mıydı?

KOMÜNİZMİN BAŞARILARI

Londra'nın kuzeybatı banliyölerinde oturup Londra metrosunun Gants Hill istasyonundan geçen yolcular, krom ve sarı kemerli, kubbeli tavanıyla büyük ve muhteşem yolcu salonu karşısında hayrete düşebilirler. 1937'de inşa edilen istasyon, Britanyalılar tarafından bir yıl evvel açılan Moskova metrosuna atfedilmiştir. Bugün, komünizmin 1989'daki yenilgisinin sonrasında, iki savaş arasındaki "Sovyetler Birliği'nin sihri"ni anlamak daha da zordur. Ama bunun izleri tüm Avrupa'ya yayılmıştır. 1930'lar boyunca komünizm, kapitalist çözülme karşısında bir başarı, modern toplumun iktisadi zorluklarıyla nasıl başa çıkılacağının bir örneğiydi. Savaş yorgunu Çar imparatorluğunu birkaç yıl içinde büyük sanayi güçlerinden biri haline getirmişti: Söz konusu olan, işlerliği olan bir sistemdi.

Savaş sonrası iktisadi yeniden inşa, hiçbir yerde Rusya'da olduğu kadar dehşet verici olmamıştı. Çünkü burada savaş sırasındaki yıkım, Avrupa'nın diğer yerlerine göre çok daha ileri gitmiş ve daha uzun sürmüştü. Çatışmalar ancak 1921'de bitmiş ve I. Dünya Savaşı'ndakinden bile daha fazla kayıp verilmişti. 1914-1926 arasında, 1921-22'de iç savaşın bitiminde Güney Rusya'da yaşanan kıtlıkta kaybedilen beş milyon kişiyle birlikte, doğal olmayan yollardan ölenlerin sayısı tahminen on dört milyondur. Bu çapta bir kıtlık, insanları atlarını ve koşumlarını, çıplak kemikleri, meşe palamutlarını, talaşları, ve hatta, söylentiye göre ölüleri yemeğe iten –Britanyalı bir yardım görevlisinin dediği gibi– "topyekûn kıtlık"tı. Bu, diğer imparatorlukların –Osmanlı ve Habsburg– çöküşünde olanları bile gölgede bırakan ve Batı Avrupa'nın savaş

sonrası sorunlarını ikinci plana iten bir insanlık dramıydı.[14]

Milyonlarca sığınmacı hareket halindeydi: 1921'de, Doğu yolunda, *günde* 20.000 kişi Omsk kentinden geçiyordu. Tahminlere göre yedi milyon genç öksüz etrafta dolanıyordu. Haydutlar ve diğer silahlı gruplar köyleri ve demiryollarını tehdit ediyordu. Köylülerin askere alındığı, Kızılların, Beyazların ya da Yeşillerin el koyma eylemlerini sürdürdükleri koşullarda ürün, savaş öncesi düzeyin altına inmişti. Tüm bu kaosun içinde, Sovyet yönetimi sosyalizme doğru yönlenmeye çalışıyordu. Orta Avrupa'da devrimi ateşleme çabaları sonuçsuz kalınca, eski Çarlık imparatorluğu topraklarına odaklanmak zorunda kaldılar. Komünizm, uluslararası kapitalizme radikal ve ulusal bir seçenek olarak ortaya çıkmaya başlamıştı.

Bolşevikler aynı anda hem sosyalizmi inşa etmeli hem de gerçekten birleşmiş, ulusal bir ekonomi yaratmalıydılar. Burası, baharda buzların erimesiyle yolların geçilmez hale geldiği, 1923'te ortalama bir yolcu treninin hızının saatte 16 kilometrenin altında olduğu ve tren yolcularının sayısının 1913 rakamlarının yarısının altına düştüğü bir ülkeydi. Kar temizleme araçlarının yokluğundan kışın postaneler kapanıyor, kırsal kesimlerdeki telgraf hatları sık sık kesiliyordu. Kötü ulaşım kadar eğitim düzeyindeki gerilik de devleti köstekliyordu: Cehalet yaygındı. Yirmi yedi yaşındaki bir Kızıl Ordu emektarı ve düzenli bir şekilde basını izleyen bir parti kadrosu üyesinin bile, "sınıf düşmanı" sözcüklerinin ya da "SSCB" harflerinin anlamını bilmediği oluyordu![15]

Rejim Lenin'in dış dünyaya karşı dogmacı bilgiçliğini benimsemiş olabilirdi, ama aslında giriştiği muazzam macerada her şey, önderlerinin zihinlerinde bile, yeniden tanımlanmaya muhtaçtı. Başlangıçta, kapitalizm ve özel mülkiyetin ne hızla ve nereye kadar terk edileceği belli değildi. İlk başta Bolşevikler –üretim araçlarında etkin bir devlet-

14 En güvenilir rakamlar için, S. G. Wheatcroft ve R. W. Davies, "Population", R. W. Davies, M. Harrison ve S. G. Wheatcroft (der.), *The Economic Transformation of the Soviet Union, 1913-1945*, Cambridge, 1994 içinde s. 57-80; ayrıca bkz. M. Wilson, *In the Margins of Chaos: Recollections of Relief Work in and between Three Wars*, Londra, 1944, s. 145.

15 R. Pethybridge, *One Step Backwards, Two Steps Forwards: Soviet Society and Politics in the New Economic Policy*, Oxford, 1990, s.143.

leştirme politikasıyla ve hızla merkezi planlamaya geçilmesiyle– radikal bir yaklaşım benimsediler. Bu onların iç savaşı kazanmalarını sağladı, ama barışı yitirmeleri tehlikesini doğurdu. Çünkü üretim ve dağıtım kurumuş ve kırsal direniş artmıştı. 1921'de, sert iç direniş yüzünden, Lenin pragmatizmi seçti: Yeni Ekonomi Politikası (YEP) –merkezi denetimin gevşetilmesiyle– sert savaş komünizminden bir dönüş ve hırpalanmış bir ekonomiyi hızla yola sokma çabasıydı. Bu, rejimin, köylünün güvenini yeniden kazanma, geçen onyılın acılarından sonra siyasal bir bütünleşme ve belki de aynı zamanda uluslararası ticaret, iş dünyası ve teknolojiden yararlanma çabasını temsil ediyordu. Birkaç yıl için, özel teşebbüs düşük düzeyde hoş görüldü. Sovyet ekonomisinin belkemiği olan tarım, toparlanmaya başladı. Yönetim siyasal açıdan yerleşme ve federal kurumları inşa etme fırsatını buldu.

Yine de YEP, kısa vadeli bir belirsizlik politikasıydı. Bir yandan kuramsal olarak hoş görülüyor da olsa, uygulamada özel sektör genellikle baskı altındaydı. Diğer yandan komünist kadroların birçoğu, YEP'de uğrunda savaştıkları sosyalizm yolunu göremiyordu; gördükleri daha çok devrim öncesi teknik, idari ve entelektüel seçkinlerin iktidar ve gücü yeniden ele geçirmesiydi. YEP'i, komünist projenin ayrılmaz bir parçası olarak görülen o "yeni bir dünya inşa etme" ütopyacı hevesiyle yan yana getirmek zordu. Piyasalara ulaşabilenler geliştiği için, YEP farklı gruplar arasında giderek artan iktisadi eşitsizlikler yarattı. Zenginçe köylüler, gezginci tüccarlar ve yoksullaşmış ve huzursuz kentsel emek gücü arasındaki sınıf ve bölge farklılıkları büyüdü ve bunlar tüm ekonominin zaten kırılgan olan uyumunu tehdit etmeye başladılar. YEP gerçekte Sovyet büyüme oranlarını Parti ya da devlete değil, emekçilerin ve köylülerin piyasa davranışına bağlı kıldı. Moskova seçkinleri için belki de daha kötü olanı bölgelerin denetiminin giderek zorlaşmasıydı.[16]

Lenin'in ölümünden sonra, Parti içinde ekonomi politikasının yönü ve hızı konusunda sert bir tartışma başladı. Stalin başlangıçta, sanayide yüklü yatırımlar ve köylülere karşı sert önlemler isteyen

16 *A.g.e.*, s. 415.

Troçki önderliğindeki sol muhalefetin karşısında ılımlılığın sürdürülmesini arzulayan grubun içindeydi. Ama bir kez sol muhalefet siyasal açıdan yenilip Troçki marjinalleştirildiğinde, Stalin onların görüşüne yanaştı. Bardağı taşırıp Stalinizm denen düşünceye yol açan son damla, 1927-9'daki tahıl kriziydi. Bu, devletin zayıflığının kendini belli ettiği noktaydı. Güvenilir iktisadi bilginin yokluğu göz önünde bulundurulduğunda, Stalin'in daha sonra "köylü grevi" diye adlandıracağı harekete tamamen hazırlıksız yakalanmış olması şaşırtıcı olmasa gerekir. Düşük tahıl stokları, kentlerde karne uygulaması ve giderek yükselen gıda fiyatları karşısında, rejim savaş komünizmi yöntemlerine döndü ve tahılı zorla toplamak üzere acil durum önlemlerine başvurdu.

1929'da, Stalin hem sol hem de sağdaki eleştiriler karşısında galip geldi: Komünizm kırsal alanda dayatılacak, çiftçilik de kolektifleştirilecek ve makineleştirilecekti. Yılın sonunda, "kulak" denen daha zengince köylüleri hedef aldı ve "kulakların bir sınıf olarak tasfiyesi" taraftarı olduğunu ilan etti. Moskova tarafından yayınlanan talimatlar uyarınca, bunlar üç gruba ayrılacaktı: "Karşı devrimci kulak *aktiv*"lerden en tehlikeli olanlar, OGPU'ya (devlet güvenlik polisi) teslim edilecekti; ikinci gruptakiler, Sovyetler Birliği'nin "uzak" bölümlerine sürülecekti; üçüncü gruptakiler de, kendi bölgelerinde başka yerlere yerleştirilecekti. Bu işin içindeki aile sayısının bir milyon dolaylarında olduğu tahmin ediliyordu ya da beş ile yedi milyon insan. Gerçekte on milyon ya da üzerinde insan sürülmüş olabilirdi ve en azından otuz bin kişi de kurşuna dizilmişti.[17]

"Tahıl için gerçek Bolşevik mücadele", işçilerden oluşan şok müfrezelerini, Parti kadrolarını ve gizli polisi, iç savaş denebilecek bir işe göndermeye dayanıyordu. Hedef, gevşek davranan yerel memurları cezalandırmak ve "spekülatörler"i, diğer bir deyişle tahılının tamamını teslim etmeyen köylüleri mahkûm etmekti. Bir Parti eylemcisi,

17 Bkz. M. Lewin, "The immediate background of Soviet collectivization", aynı yazardan *The Making of the Soviet System*, Londra, 1985 içinde, s. 91-121; rakamlar için, bkz. R. W. Davies, "Forced labour under Stalin: the archive revelations", *New Left Review*, 214, Kasım-Aralık 1995, s. 62-80; genel olarak bkz., R. Conquest, *Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine*, New York, 1986, özellikle s. 120-28.

"saldırdığınızda, merhamete yer yoktur", diyordu. "Kulakın aç çocuklarını düşünmeyin; sınıf mücadelesinde iyilikseverlik kötüdür." Üreticilerin teslim edebilecekleriyle hiçbir ilgisi olmayan teslimat hedefleri belirleniyordu. Ama devletin yerel kademeleri bunları "ne pahasına olursa olsun" sağlama baskısı altındaydı; başarısızlık, "liberalizm çürümüşlüğü" suçundan cezalandırılmak anlamına gelebilirdi.

Kuşkusuz köylülerin sadece küçük bir kısmı az da olsa bir varlık sahibiydi ve çiftliklerin de çok azı ücretli işçi kullanabiliyordu. Köyün birinde kadrolara, "neden sürekli kulaklar konusunda bağrışıyorsunuz" diye sorulmuştu; "bizde kulak yok." Rejimin daha varlıklı köylülere karşı çevirmeye çalıştığı en yoksul köylülerden bazılarıysa geleceği görebiliyordu: "Bugün kulakların elindeki ekmeği topluyorlar; yarın orta halli ve yoksul köylülere gelecekler." 1930 baharında, son ineklerini teslim edeceklerine kestiler; on bir yıl sonra gelen Almanlar bile Sovyet hayvancılığına bu kadar zarar vermemişti.[18]

Sovyetler'in kendi rakamlarına bakılırsa, 1930'larda tahıl ürünü düştü. Bu kolektifleştirmenin ve zorlamanın kırsal kesimde neden olduğu yıkımın açık bir yansımasıdır. Diğer yandan devletin tahıl alımları 1928'deki 10.7 milyon tondan, düzgün bir tempoyla 1937'de 31.9 milyon tona yükselmiştir. Bu da toplam tahılın %14.7'sinden %36.7'sine bir yükselişi ifade etmektedir. Rakamlar güvenilir olmasa da, genel görüntü yeterince açıktır. Rejim, köylüyle ilişkilerde sabır ve işbirliğine dayanması gereken diğer sanayi gelişmesi stratejilerine arkasını dönmüş, kısa vadeli şiddete başvurmuştu: Bu politika gereksinim duyulan tahılı sağlayacak, ama bunun bedeli, Sovyet tarımına verilen uzun vadeli zarar olacaktı. Bütün bunların Sovyetler Birliği için sonuçları ise ölümcüldü. Bu gereksinim duyduğu tahılı sağladı, ama uzun vadede Sovyet tarımına zarar verme pahasına, bunun Birlik için getireceği sonuçlar ileride ölümcül olacaktı.[19]

1932-33'te bu politikaların doğrudan sonucu olan ve milyonla-

---

18 M. Fainsod, *Smolensk under Soviet Rule*, Londra, 1989 baskısı, s. 240'ta adı geçen.

19 M. Lewin, "Taking grain': Soviet policies of agricultural procurements before the war", aynı yazardan *Making of the Soviet System, a.g.e.* içinde, s. 166.

rı etkileyen kıtlık süresince, polis yabancıları etkilenen bölgelerin dışında tuttu ve Çarlık yönetiminin Lenin tarafından kaldırılan iç pasaport uygulamasının bir benzeriyle bölge halkının da dışarı çıkması engellendi. Ama kuşkusuz birçokları neler olup bittiğinden haberliydi. Bir Parti çalışanı, "Dniepropetrovsk aç köylülerin işgalindeydi" diye anımsar. "Birçoğu hareketsiz, dilenmeye bile gücü yetmeyecek durumda tren istasyonları çevresinde yatıyordu. Çocukları şiş karınlı iskeletlerden başka şey değildi." Gördükleri karşısında dehşete düşmüştü, ama amiri başka türlü düşünüyordu. "Köylüler ve rejimimiz arasında acımasız bir mücadele sürmektedir... Bu ölümüne bir mücadeledir. Bu yıl gücümüzün ve dayanıklılığımızın bir sınavıdır. Burada emirleri kimin verdiğinin anlaşılması için bir kıtlık gerekti. Milyonlarca cana mal oldu, ama kolektif çiftlik sistemi yaşayacaktır. Savaşı biz kazandık."[20]

Başlangıçta partinin içinde ve dışında birçok insan, kargaşanın çapından dolayı şaşkına dönmüştü. Sürgünlere karşı protestolar ve kamuoyunda "kulaklar"a karşı sempati ifadeleri vardı. İşçiler arasında bile "olumsuz tavırlar" görülüyordu. Birisi, resmine bakarak, "eğer Lenin hayatta olsaydı", demişti, "serbest ticarete izin verip yükümüzü hafifletirdi; daha sonra, kolektifleşmeye bir dönüşü başlatırdı – zorla değil, ikna ve kabulle." Ama bu öfke, şiddetli panik ve artan eylemsizlikle örtüldü. "Eskiden bir kişiyi götürmek için iki milis gerekirdi" deniyordu. "Şimdi artık bir tek kişi bir grup insanı götürebiliyor, onlar da sakince gidiyorlar ve hiç kimse kaçmıyor."[21]

1930'ların başlarındaki tahıl temini harekâtları, yeni bir parti üyesi nesli için eğitim alanı oldu. Bunlar, birkaç yıl sonraki terörle tüm Sovyet toplumuna yayılacak olan şiddet ve baskı düzeyine alıştılar. Devrime karşı savaş açmış "yıkıcılar", "Beyaz Ruslar", teröristler ve sabotajcılarla dolu bir dünya görme yönündeki –1927'deki savaş endişesinde zaten görülen– eğilimleri güçlendi. Sert yöntemleri, korkularını gerçekmiş gibi gösterecek şekilde muhalefeti kamçıladı. Ama res-

---

20 *A.g.e.*, s. 141-77; V. Kravchenko, *I Chose Freedom: The Personal and Political Life of a Soviet Official*, Londra, 1947, s. 111, 130.

21 Fainsod, *a.g.e.*, s. 248.

mi politika da, sorunlara, acılara ve gerçek sorumlularına yüklenemeyecek zararlara neden oluyordu. Milyonlarca köylünün sürülmesi, zorunlu çalışma kamplarının hızla çoğalmasına ve Stalin'in sonradan diğer sınıf ve etnik azınlıklara –Polonyalılar, Çeçenler, etnik Almanlar ve diğerleri– karşı 1930'larda ve 1940'larda uygulayacağı nüfus denetimi tekniklerinin geliştirilmesine neden oldu. En nihayet, kolektifleşme, birinci Beş Yıllık Plan'ın dolu dizgin sanayileşmesine yolu açtı.

Zorla sanayileştirme Stalin'in politikasıydı. Tarımın kolektifleştirilmesi üzerindeki tartışmayı kazanmıştı. Artık Rusya'yı makine çağına götürecek hızlı sanayileşme arzusunu vurgulayabilirdi. Söz konusu olan, Bolşeviklerin modern bir toplum yaratma hamlesiydi. Devrimi doğarken boğmaya çalışmış olan düşman bir dünyada, Sovyetler Birliği sosyalizmi koruyabilmek için hızlı sanayileşmeye gereksinim duyuyordu. 1931 Şubat'ında Stalin, dikkat çekici bir kehanette bulundu. "Sosyalist anavatanımızın yenilip bağımsızlığını yitirmesini mi arzuluyorsunuz?" diye sordu. "Eğer bunu arzulamıyorsanız, geri kalmışlığına en kısa sürede son vermeli ve sosyalist ekonomisini geliştirmek için gerçek bir Bolşevik tempo tutturmalısınız... gelişmiş ülkelerin elli ya da yüz yıl gerisindeyiz. Bu farkı on yılda kapamalıyız. Ya bunu başarır ya da yok olur gideriz." Barbarossa harekâtına tamı tamına on yıl vardı.[22]

Stalin'in stratejisi yalnızca yerli gıda kaynaklarının acımasızca denetlenmesini değil, ağır sanayide de yüksek düzeyde yatırım yapılmasını gerektiriyordu. Bunun da kentsel yaşam standardı üzerinde bir baskısı olmuştu. Kuramsal olarak, araç plan olacaktı; ama gerçekte plan, kaynaklarla çok az ilgisi olan ve sık sık da reklam amaçlı "şok taktikler" ve "hedeflerin aşılması"yla beslenen istikrarsız bir dürtü ve amaçlar kaynağı oldu. Devlet planlama ajanslarının ciddi tasfiyelerle sarsıldığı ve yerel parti önderlerinin yatırım fonları için sert mücadeleler verdiği bir dönemde sanayileşmenin ürkütücü temposunun açıklaması da budur.

Çarpıcı olan, tüm bu çılgın ve örgütsüz sürecin ne kadar ilerledi-

22 G. Hosking, A History of the Soviet Union, Londra, 1985, s. 150.

ğidir. Gerçek ürün genellikle (zaten bir yıl erken sona erdirilen) planın önerdiği iştahlı hedeflerin gerisinde kalıyordu. Ama bu, gerçekleşen ürün artışlarının yanında pek de dikkat çekici değildir. Kentler –örneğin dünyanın en büyük çelik fabrikası olan Magnitogorsk– sıfırdan inşa ediliyordu. Var olan metalürji fabrikaları sınırlarına kadar zorlanıyordu. Traktör fabrikaları makine aksamı sanayileri, ülkenin ithalat gereksinimlerini azaltmak amacıyla hızla geliştirildi. Tüm bunlar çok miktarda yatırımın, yakıt ve ulaşımın başa çıkamayacağı oranda ağır sanayiye yöneltilmesiyle gerçekleştirilmiş ve sık sık arızalara ve israfa yol açmıştır.

İş alanı yaratılması açısından rejimin politikası, benzersiz ve olağanüstü bir başarı olmuştur. Kentsel emek gücü 1927-8 ile 1932 arasında 11.3 milyondan 22.8 milyona çıkmıştır; 1939'da ise 39 milyona ulaşır. Tam da kapitalist Avrupa bir çöküş yaşarken, işsizlik ortadan kaldırılmış, çok sayıda kadın çalışmaya başlamış ve ülke bir işçi açığı yaşamaya başlamıştır. Stalin 1934'te övünüyordu: "Marksizm'in zafer kazandığı ülkede, ne bir kriz ne de işsizlik yaşanmaması, buna karşın, faşist ülkeler de içinde olmak üzere, tüm diğer ülkelerde dört yıldır kriz ve işsizlik yaşanıyor olması rastlantı değildir."[23]

Stalin'in politikaları, çoğu kolektif çiftliklerden kaçmak için, o yıllarda kentlere akan milyonlarca köylünün arasından çıkan yeni bir emekçi sınıf yaratıyordu. 1929-1933 arasında, sanayideki ustabaşı sayısı –çoğunluğu vasıfsız işçilerden gelmek üzere– 18.700'den 83.800'e fırladı. Toplam idari ve teknik personel sayısı da 82.700'den 312.100'e çıktı. İşte bu, belki Sidney ve Beatrice Webb'in düşündüğü anlamda olmasa bile, Yeni bir Uygarlığın doğuşuydu. Çoğunluğu köylü olan bir toplum, elektrikleşiyor, mekanikleşiyor ve modernleştirici bir rejim tarafından fethediliyordu, ama aynı zamanda onu ele de geçiriyordu. Köylüler emekçilere, yöneticilere ve parti kadrolarına dönüşüyordu. 1930'ların sonlarında devlet, parti ve ekonomi, hep bu toplumsal devrimden yarar görenler tarafından yönetiliyordu.[24]

---

23 Bullock, *a.g.e.*, s. 311.

24 L. Siegelbaum, "Masters of the shop floor: foremen and Soviet industrialization", N. Lampert ve G. T. Rittersporn (der.), *Stalinism: Its Nature and Aftermath*, Londra, 1992 içinde, s. 127-56.

Kuşkusuz devrimin sözümona kahramanları, bu çok güçlü devlet ve parti mekanizması içinde herhangi birinden daha özgür olmadıklarını çabucak anladılar. Çoğunlukla cahil ve vasıfsız işçiler bir işten diğerine geçtiklerinde, "küçük burjuva dürtüleri"nden dolayı suçlanabiliyordu. İş disiplininin dayatılması, rejimin önemli bir önceliğiydi ve büyüyen gıda kıtlığı, karne uygulaması ve tüketici mallarının azlığı karşısında, işçi sendikaları işçilerin koruyucuları olmaktan, "haylazlık" ve "boşvermişliğe" karşı mücadelede iş disiplininin zorlayıcılarına dönüştüler. Eski önderler "sağ kanat sapmaları" yüzünden bertaraf ediliyor ve sendikalara "üretime dönmeleri" emri veriliyordu. Bunun anlamı, başka şeylerin de yanında ilkel ve tehlikeli çalışma koşullarının da göz ardı edilmesi gerektiğiydi.

Sosyalizmin inşası Batılı entelektüel kitlesine heyecan verici geliyorsa da, uygulamada acımasız ve zararlıydı. Makinenin yüceltilmesine karşın, Sovyet sanayileşmesi büyük oranda emek-yoğundu; bu da düşük düzeydeki teknik uzmanlık yüzünden makineler bir kenarda boş dururken, işlerin elde yapılması anlamına geliyordu. Özellikle ilk birkaç yılda, atlar ve el arabaları kamyon ve traktörlerden daha değerliydi. Ancak emek-yoğun da soyut bir terimdi: Magnitogorsk'u inşa etmek üzere gönderilen "kulak" zorunlu işçilerden yüzde onu, sert geçen ilk kış sırasında öldüler. Dneprostroy'daki muazzam hidroelektrik santralini inşa eden işçiler de daha iyi bir durumda değildi. "Barakalarda kalanlar odalara kar yağmasından yakınıyordu. Çadırlarda kalanlar ise, kışın –13°'nin altındaki soğukla mücadele ederken, 1929 yazında da fırtınalar çadırlarını uçurmuştu." Ve bu tehlikeler, ortaya atılan "sosyalist rekabet" ya da "şok emekçiler" ve nefret edilen Stakhanovistlerin (1930'larda, adını Rus bir madenci olan Aleksey G. Stakhanov'dan alan, çalışma yöntemlerinin basitleştirilmesi ve yeniden örgütlenmesiyle üretim artırmaya yönelik, işçilerin gönüllü katılımına dayanan hareket) rekabeti yüzünden daha dayanılmaz bir hale geliyordu.[25]

25 L. R. Graham, *The Ghost of the Executed Engineer: Technology and the Fall of the Soviet Union*, Cambridge, Mass., 1993, s. 54-8.

Tüm bu çaba, özel tasarruflar –devlet tahvilleri satışı aracılığıyla– ve tüketici harcamaları üzerinde ağır bir baskı gerektiriyordu. Bireysel istekler, topluluğun gereksinimlerinin altına itilmişti – hem hormurdanmaları hem de bencilliği ortaya çıkaran bir eğilim. 1929'da ekmek karneye bağlandı ve et ve süt ürünlerinin tüketimi düştü. Yalnızca 1935'te biraz düzelme görüldü. Kentler hep büyüyor –kentsel nüfus 1926-1939 arasında ikiye katlandı– ve sürüp giden konut açığını daha da çoğaltıyordu. Moskova'daki kişi başı yaşam alanı normu 1929-1931 arasında üçte bir oranında düştü. 1930'larda parti teşkilatı acımasızca tasfiye edilmeden önce, daha iyi konutlara duyulan açlık, insanların partiye yazılmalarının nedenlerinden biriydi.

Ama Stalinist sanayileşmenin baskısı yalnızca sıkışık yaşam alanları üzerinde değildi. Birinci Beş Yıllık Plan yılları aynı zamanda kamp sisteminin yoğun bir şekilde gelişmesine tanık oldu. Tarihsel olarak angarya, Amerikalıların büyük kısmının ve Çar İmparatorluğu'nun gelişmesinde yaşamsal bir öneme sahip olmuştur. Stalin bu süreci daha da ileri götürdü. 1929'da OGPU'nun toplama kamplarının adı "çalışma kampı" olarak değiştirildi ve bunlara belli bir ekonomik işlev verildi. Kolektifleşme sırasındaki kitle tutuklamalarıyla başlayan ve 1930'lar boyunca dalgalanan bir yoğunlukla, güvenlik örgütleri karmaşık bir cezaevleri, "düzeltici çalışma kampları", çalışma kolonileri ve özel yerleşimler sistemiyle milyonlarca hükümlünün denetimini ele geçirdi: son belirlemelere göre, toplam hükümlü sayısı 1933'teki 2.5 milyondan, 1941'deki Alman işgali öncesinde 3.3 milyona çıkmıştı.[26]

Genel sanayileşme hareketi içinde, angarya önemli bir rol oynamıştır. II. Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde, NKVD (OGPU'nun ardılı) tüm inşaat işinin %25'inden sorumluydu ve Urallar, Sibirya ve Uzakdoğu'daki inşaat işlerine egemendi. Bir gizli polis görevlisi, örgütünün kamplarını "uzak sınırlarımızın kültürel gelişmesinin öncüleri" olarak açıkça övüyordu. Bu bölgelerde bulunan belirli emtia –altın ve diğer metaller, kereste ve sonraları mühimmat– köle işgücüne bağlıy-

26 Davies, *a.g.e.*, s. 67.

dı. Angarya, rejimin 1930'ların başlarındaki propaganda zaferlerinden biri olan Beyaz Deniz-Baltık Kanalının inşasını da sağlamıştı. Magnitogorsk gibi yeni sanayi kentlerine özel yerleşimciler tahsis ediliyordu. 1939'da, yalnızca NKVD kamp ve kolonilerinde 107.000 muhafız görevliydi.[27]

Dünyaya bakışı temelde uyumlu ve iyi huylu olan kapitalizmin tersine, komünizm kendisini savaşta ve kuşatılmış görüyordu. Dış düşmanlar devrimi doğarken boğmaya çalışmıştı; içerdekiler ise fraksiyonculukları ve "sapkıncılık"ları ile partiyi yolundan çıkarmaya çalışmıştı. Baskı ve terör hamlesinin zirvesine denk gelen Sovyet sanayileşmesi, "sabotajcılar" ve "karşı devrimci planlar"la dolu bir komplo dünyasında gelişti. Yabancı mühendislerin 1928'deki yargılanmalarından başlayarak, teknik uzmanlar, yöneticiler ve parti yöneticileri rastgele cezalandırılma tehlikesi altında çalışıyordu: Başarısızlık, kişisel rekabet, hatta önderliğin çizgisindeki ani bir değişiklik, gözden düşmeleri için yeterli olabiliyordu. On binlerce yetişmiş profesyonel kamplara gönderildi. Yeni bir yönetici nesli yetiştirilmesi hem rejim için bir öncelik hem de daha genç bir nesil için bir toplumsal ilerleme fırsatı olmuştu. Bu nedenle Stalinizm hem terör ve baskı hem de aynı zamanda Çarlık dönemi toplumunun göreli olarak durağan ve hiyerarşik yapısıyla çarpıcı bir zıtlık oluşturacak şekilde yukarı doğru bir hareketlilik ve heyecan verici yeni yaşam olasılıkları anlamına geliyordu: 1928-1933 arasında, 770.000 parti üyesinin işçi sınıfından memurluk ve yöneticilik saflarına yükseldiği tahmin edilmektedir.[28]

Bugün, H. G. Wells, Bernard Shaw ya da Webb ailesi gibi Batılıları Stalinizm'in kötü ve zalimce yanlarını görmezden gelip Sovyet propagandasıyla gerçekleri birbirine karıştırdıkları için eleştirmek doğaldır. Ama kapitalizmin intihar ediyormuş gibi görüldüğü bir dönemde, Stalin'in Rusya'sıyla Batı arasında, az bilinmesinin daha çeki-

---

27 *A.g.e.*; J.-P. Depretto, "Construction workers in the 1930s", Lampert ve Rittersporn, *a.g.e.* içinde, s. 197.

28 H.-H. Schröder, "Upward social mobility and mass repression: the Communist Party and Soviet society in the Thirties", Lampert ve Rittersporn, *a.g.e.* içinde, s. 157-84.

ci kıldığı, çarpıcı bir zıtlık vardı – bir enerji, bağlılık, toplu başarı ve modernlik imgesi. Bilgili ama azınlıkta kalan ve *In the Land of the Great Lie* (Büyük Yalanın Ülkesinde) adlı kitabı 1938'de yayınlanan eski Hırvat komünisti Ante Ciliga gibi eleştirmenlerin çalışmaları göz ardı edilmişti.[29]

Bu inanış, iki savaş arası Avrupa'sını kaplayan ve bir tarihçinin "ütopyaya inanmak için gösterilen şaşırtıcı irade" olarak tanımladığı şeydi. Ama aynı zamanda Batı'nın Sovyet yaşamının gerçeklerinden kademeli olarak uzaklaşmasını da yansıtmaktaydı. Sovyetler'in 1920'lerde Batı'yla –mali ve ticari alanda olmasa bile, teknolojik, bilimsel ve kültürel alanda– önemli temasları vardı. Amerikalı Alman ve Britanyalı mühendisler, teknik danışmanlık sağlarken, Avrupa'nın, aralarında Le Corbusier ve Ernst May'in de bulunduğu en önemli mimarları, Moskova ve diğer kentleri planlamak için aralarında yarışıyordu. Ama –sanıkları arasında Batılı mühendisler ve işadamları da bulunan– 1930 gösteri yargılamalarıyla, bu temaslar azaldı ve ülkeye giriş çıkış zorlaştı. Sovyet "iktisadi mucizesi" ilerledikçe, Avrupa Sovyetler'deki gerçekleri görmez oldu ve ülke kendi içine kapandı.

Rusya'yı nesnel bir biçimde değerlendirmek, her şeyin ötesinde, Hitler'in yükselişiyle zorlaştı. Nazi Almanya'sının Avrupa'da demokrasiye en tehlikeli tehdit olarak ortaya çıkması, Batı Avrupa'daki merkez ve solu geniş çaplı bir Sovyet yanlısı faşizm karşıtlığında toparladı. Britanyalı yayıncı Victor Gollancz, 1937'de yazar H. N. Brailsford'u, "Sovyetler Birliği'ni içinde bulunduğumuz dönemeçte desteklemek (savaşı önlemenin tek yolu olarak) o kadar yüksek öneme sahiptir ki" diye uyarmıştı, "diğer tarafın kullanabileceği hiçbir şey söylenmemelidir." Böylece birçok Avrupalı entelektüel için Sovyetler Birliği, Nazizm'in onlar için hazırladıklarının karşısında kendi takıntılarını, umutlarını ve korkularını yansıtan bir ayna olmuştu.[30]

---

29 F. Furet, *La Passé d'une illusion*, Paris, 1995, s. 474.

30 Bkz. T. von Laue, *Why Lenin? Why Stalin?* New York, 1971, s. 181; Leventhal, *The Last Dissanter: H.N. Brailsford and His World, Oxford, 1985*, s. 248.

ULUSAL TOPARLANMA

Göz kamaştırıcı Sovyet başarıları hiçbir yerde krizlere boğulmuş Orta ve Doğu Avrupa'da olduğu kadar dikkatle izlenmiyordu. 1931 başlarında Britanya elçisi, "Berlin'deki iş ve bankacılık çevrelerinde" demişti, "ana konuşma konusu, Sovyetler Birliği'nin Beş Yıllık Planı yerine getirirken gerçekleştirdiği ilerlemenin temsil ettiği tehdit ve Avrupa ülkelerinin, Sovyet iktisadi baskısı çok güçlenmeden kendi evlerini düzene sokmak için yapmaları gereken ciddi çabalardı."[31]

Britanya gerekli önderliği sağlamaktan yoksundu. Liberal kapitalistler sanki önceki yüzyılda yaşıyorlarmış gibi konuşuyorlardı ve serbest ticaret –Britanyalıların beslemesi– inandırıcılığı olmayan, çağ dışı bir yanıttı. Cenevre'de ticaret engellerini kaldırmaları ve Kanada ve Arjantin'den gelen ucuz tahıla kapılarını açmaları istenen Yugoslavya dışişleri bakanı, acı bir ifadeyle bunun yalnızca "kendi halkının beşte dördünün feda edilmesi koşuluyla" gerçekleşebileceğini söyledi. Britanya tarafından önerilen serbest ticaret politikasıyla Stalin'in Beş Yıllık Planı arasındaki fark, diye sürdürdü, "siz insanları kurşuna dizmiyorsunuz, ama acından ölmeye bırakıyorsunuz."[32]

Ama serbest ticaretin çöküşü, rastlantısal olarak, kapitalist ülkelerin izleyebilecekleri bazı alternatif ve beklenmedik çıkış yolları ortaya çıkarttı. 1930'ların iktisadi milliyetçiliği, tarihçilerin dediklerinden biraz daha başarılı oldu ve birçok ülke kendileri için üretirken, altın standardına geri dönebilmek ve 1920'lerin dış rekabetiyle başa çıkabilmek için çabaladıkları zamana göre daha başarılı oldular. Kuşkusuz kendi kendine yeterli olmanın da bedeli vardı. Tüketicileri pahalı yerli ürünlerle karşı karşıya bırakıyor, ama aynı zamanda da üreticileri özendiriyordu. Kredilerin dondurulması da, borçlu çiftçileri ve sanayicileri kurtararak ve iç talebi artırarak aynı işe yarıyordu. Üreticilerin bu göreli olarak olumlu gelişmeler karşılığında ödedikleri bedel, artan devlet denetimiydi. "Bırakınız yapsınlar" anlayışının terk edilmesiyle,

---

31 Boyce, *British Capitalism*, s. 314'te adı geçen.

32 *A.g.e.*, s. 307.

hükûmetler birdenbire döviz kurlarının ne olması gerektiğini belirlemelerinin gerekli olduğunu fark ettiler; içerde üretimi planlamaya, üretici kartellerini desteklemeye ve yeni işletmelerin gelişmesine ve yerleştirilmelerine müdahale etmeye başladılar. Böylece ideolojiden bağımsız olarak kendi kendine yeterlilik, devletler ve özel girişim arasındaki ilişkiyi değiştirdi. Kapitalist ülkeler planlama ve devlet denetimi fikirlerini Bolşeviklerden aldılar ve sulandırdılar. Çöküş, devlet önderliğindeki ulusal kapitalizmi getirdi.

Kısa vadede, iç toparlanma ve sanayide büyüme etkileyiciydi. Yüksek gümrük vergileri ve konvertibl olmayan dövizler tarafından korunan fiyatların düşüşü durdu ve istihdam artmaya başladı. İç piyasaya yönelik tekstil, kimya ve enerji üretimi gibi sanayiler hızla büyüdü. Tarım da, ürünü garantili fiyatlardan satın alan devlet piyasa kurulları yardımıyla toparlandı. 1932-1937 arasında sanayi üretimi İsveç'te %67, BK'da ise %48 arttı. Bu arada altın takıntılı Polonya, Fransa ve Belçika'da ise durgunlaştı. Zorunlu çalışma hizmeti, katı ücret denetimi, iş yaratma projeleri ve çalışan kadınlara karşı kampanyalar yardımıyla, Nazi Almanya'sında işsizlik 5.6 milyondan beş yıl içinde 0.9 milyona düştü; 1939'da, tam istihdam sağlanmıştı.

Yeni iç finansman kaynakları ortaya çıkarılıp Batı'nın para piyasalarının yerini aldı. Dış borçları ödememek –ya da "yeniden vadelendirmek"– Orta ve Doğu Avrupa'nın borçlu ülkeleri için çok şeye değerdi – örneğin, Yunanistan, Romanya ve Bulgaristan için, 1931-1935 arasındaki devlet harcamalarının %10'u. 1920'lerde ağır şekilde borçlanıp, 1930'larda reddetmekten daha akılcı ne olabilirdi ki? Britanyalı ve Amerikan tahvil sahipleri kızgın ama çaresizdi.[33]

İçerde, tüketici harcamaları sıkıştırılabilirdi, ücretler de öyle, özellikle de bağımsız sendikaların ezildiği polis devletlerinde. Enflasyon, yüksek vergi oranları, sıkı ücret denetimi ve diğer zorlama ve "gönüllü" tasarruflar, gerçek ücretlerin düşük tutulmasını sağladı ve kaynakları devletin kasasına pompaladı. Nazi rejimi otoyollar ve ka-

33 M. Mazower, *Greece and the Inter-War Economic Crisis*, Oxford, 1991, s. 315.

mu binaları, Britanyalılar da belediye lojmanları yaptırdı. Hemen hemen herkes çiftçilere sübvansiyon uyguluyor ve er ya da geç silahlanmaya yatırım yapıyordu. Böylelikle, dış borçlanmaya dayanan gelişme yolu ve Sovyet zorla sanayileşmesinin yanı sıra, bir üçüncü gelişme stratejisi ortaya çıktı. Sovyetler Birliği'nde olduğundan daha yavaş bir büyüme hızı sağlıyordu, ama daha az cana mal oluyordu ve siyasal yapının da istikrara kavuşmasına neden oluyordu.

Ancak, genelde otarşi (ulusal düzeyde kendi kendine yeterli olma) Avrupa kapitalizmi için kısa vadeli bir seçenekti. Elbette sanayide toparlanmaya neden olmuştu, ama yalnızca korunaklı ve rekabete kapalı bir ortamda. Yerleşmiş firmalar, devlet destekli kartel düzenlemeleriyle yabancı rakiplerden ve hatta içerideki yeni girişimcilerden korunmuştu. Şanslı işadamları yüksek gelirler elde etmişler, ama bunu yeni fabrika ve makinelere, özellikle de yüksek miktarlarda yatırmaları için pek özendirilmemişlerdi. Bunun en önemli istisnası, milliyetçi devletin –Üçüncü Reich'da olduğu gibi– koruması karşılığında sonuç beklediğini açıkça söylediği durumdur. Volkswagen gibi bir Nazi kamu kurumu ya da Daimler-Benz gibi bir özel kuruluş, 1930'larda (ve 1940'ların başlarında), savaş sonrası büyümenin temelini oluşturacak olan fabrika ve teçhizatı kuruyor ve gelir sağlıyordu. Ama bunlar istisnaydı: Devletlerin çoğu, otarşinin işe yarayabilmesi için ya yetersiz düzeyde milliyetçi (Britanyalılar gibi) ya da çok örgütsüzdü (Fransızlar ve İtalyanlar gibi). Tüm "verimlilik" ve "eşgüdüm" konuşmalarına karşılık, 1920'lerin "rasyonalizasyon" hareketiyle karşılaştırıldığında, teknolojik açıdan bir ilerleme görülmediği gibi, bazı alanlarda gerileme bile oluyordu. Avrupa sanayii 1950'lere kadar gerçekten modernleşmedi. İlginçtir, savaş sonrası Sovyetler Birliği, bir ülke otarşiyi uzun bir zaman sürdürdüğünde nelerin olabileceği konusunda örnek bir vaka haline gelmiştir.[34]

Tarımda da öykü aynı şekilde karmaydı, özellikle de geri kalmış Doğu Avrupa'da. Tarımda bazı modernleşmeler vardı –daha iyi cins

34 Bkz. S. Reich, *The Fruits of Fascism: Postwar Prosperity in Historical Perspective*, Ithaca, NY, 1990.

tohumlar, daha yoğun gübre kullanımı, pamuk ve diğer ithal ikamesi ürünlerin daha çok ekilmesi gibi. Çok fazla "tahıl savaşı" kırsal kesimi canlı tuttu ama yine de gelişmesini sağlayamadı. Köylüler piyasadan çekilip idame ekonomisine döndüler. Uzun vadede otarşi, Avrupa'nın aşırı nüfuslu köylerine bir çare sunamadı: Onlar da 1950'lere, komünizmle uluslararası kapitalizm kendi aralarında köylüleri kentlere savurup sanayide yeni iş sahaları açana kadar bekleyeceklerdi.

1930'lardaki ulusal kapitalizmin başka eksiklikleri de vardı: Emekçi sınıfı istihdamı arttı ama ücretler, özellikle otoriter rejimlerde düşük kaldı. Nazi Emek Cephesi turizm yolculukları düzenliyor ve fabrika patronlarını bazı çalışma koşullarını iyileştirmeye zorluyordu. Tüm bunlar işçilerin hoşnutsuzluklarını dağıtmaya yardımcı oluyor, ama bunların hiçbiri ücretlerin önemli oranda yükselmesine yardımcı olmuyordu. Bu nedenle 1930'larda Britanya'da gerçekleşen ve hafif sanayiye dayanan tüketici öncülüğündeki ekonomik iyileşme, Nazi Almanya'sı ve faşist İtalya tarafından sürdürülen ekonomik iyileşme ile aynı şey değildir. Üstelik buralarda ekonomik iyileşmenin devamını sağlayan tüketiciler değil askeri devletti. İtalya'nın durgunluktan çıkmasında Etyopya savaşı yaşamsal rol oynamıştır. 1939'a kadar Alman silahlanma harcamalarının GSMH'ya oranı, kabaca Britanya'dakinin iki, ABD'dekinin on katıdır. Kuşkusuz Hitler açısından silahlanmanın nedeni ekonomik iyileşme değildi; bu, daha basitçe, Sovyet Bolşevikliğiyle olacak kaçınılmaz "yeni çatışma" için hazırlanma gereksinimiydi. Her ne olursa olsun sonuç muazzam bir büyüme dürtüsüydü, bu da, 1930'ların sonlarında ciddi emek darlıkları ve enflasyonist baskılar doğurdu.

Uluslararası ticaret 1932'den sonra tamamen durmadı, ama öyle düşük bir düzeyde sürdü ki, 1950 sonrasında tetikleyeceği türden bir büyümeye neden olabilmesi olanaksızdı. Dünya ticaret düzeyleri 1929'dan sonra düşmeye başladı ve bir daha da toparlanamadı: 1937'de bile dünya ticareti, dünya üretimi artmış olmasına karşın, 1929 rakamlarının altındaydı. Avrupa ticaret bloklarına bölünmüştü, Britanya kıta dışında bir imparatorluk tercih alanı oluşturuyor, Fransızlar başarısız bir şekilde küçük bir altın bölgesini (Hollanda, Belçika,

İsviçre, Polonya ve Çekoslovakya) yaşatmaya çalışıyordu. Otarşiyle uyumlu yeni bir ticaret sistemi kurma yolundaki en kararlı çaba, 1934 sonrasında Almanya tarafından sürdürülmüştü. Burada söz konusu olan, Doğu ve Güneydoğu Avrupa ülkeleriyle iki taraflı bir takas anlaşmaları şebekesini hedefleyen Yeni Plan'dı.

Bazı Nazi jeopolitikçileri tarafından bir Yeni Düzen olarak müjdelenen, Nazi karşıtlarınca da bir faşist sömürü sistemi olarak saldırıya uğrayan Yeni Plan, etkisi açısından çok daha mütevazı idi. Doğu Avrupa'nın görece geri kalmış ekonomilerinin, Almanya'nın eski ihracat pazarının yerini alamazdı. Nazi rejimi aslında onların gümrüklerini değil, mallarını istiyordu ve amaçlarına, yoksul komşularıyla büyük ticaret açıkları oluşturarak ulaştılar. Bulgaristan, Yunanistan ve Yugoslavya, böylece Almanya'nın toparlanmasına yardımcı oldular. Ama zaten hiç kimse onların ihraç ürünlerini almak istemiyordu ve hükûmetleri de Almanların suyuna gidiyordu, çünkü kendi çiftçilerini hoşnut edebilmek önemliydi. Yunan hükûmeti, karşılığını tam olarak alamadıkları için Üçüncü Reich'ı tütün satışını durdurmakla tehdit ettiğinde, onları bundan vazgeçirten kendi tütün üreticilerinin protestoları oldu.

Bu yüzden, her ne kadar Almanya ticaretlerine egemen olduysa da, Balkan ülkeleri Reich için küçük ticaret ortakları olmaktan ileri gidemediler. Balkan ülkelerinin önemi, hızla büyüyen Alman silahlanmasındaki patlamanın gereksinim duyduğu belirli mallara bağlıydı – Yugoslavya'nın boksiti, Yunanistan'ın tütünü, Romanya'nın petrolü. Bu belki de sömürüydü, ama Almanya gibi bir ülkeye, kısa vadeli kazanç sağlamaktan öte değil. 1938'den başlayarak, takas ticareti daha doğrudan iktisadi sömürü biçimlerinin gölgesinde kaldı. Avusturya'yla *Anschluss* sonucunda değerli mineraller, döviz rezervleri ve ek çelik kapasitesi, ardından Çekoslovakya'nın bir yıl sonra gelen işgaliyle, daha fazla altın ve Orta Avrupa'daki en önemli silah üreticisi olan Skoda fabrikaları. Yabancı fetihler –Nazi iktisat politikasının birincil amacı– başlamıştı.[35]

35 W. Murray, *The Change in the European Balance of Power, 1938-39*, Princeton, NJ, 1984.

FAŞİST KAPİTALİZM

Mussolini, 1933'te "iktisadi liberalizmi artık gömüyoruz" diye ilan etmişti. O zaman, "bırakınız yapsınlar" döneminin sonu artık birçoklarınca kabul edilmişti. Etkin devlet, serbest piyasanın yerini almıştı; liberalizmin bencil bireyinin yerini disiplinli ortaklık almıştı. Böylesi eğilimlerin, faşizmi geleceğin kapitalist iktisadı gibi gösterdiğini görmek kolaydı. Ama, özellikle faşist bir iktisat var mıydı? Liberalizm artık öldüyse, bunun anlamı, faşizmin bütün soruların yanıtına sahip olduğu muydu?[36]

Kuşkusuz faşizm, ekonominin yönetimine kendi tarzını getirmişti– etkinci, kahramanca, militarist: Mussolini'nin "Buğday Savaşı"nı, bir "Liret Savaşı", bir "Ulusal Ürün Seferi" ve sonrasında da Hitler'in "Emek Savaşı" izlemişti. Faşistler de, "iktisadi sorunları" "irade sorunu"na dönüştürmeyi seviyorlardı ve bu genellikle önderliğin bir sonraki adımın ne olacağına dair hiçbir fikrinin olmadığı anlamına geliyordu. Aslında faşist ideoloji iktisat konularında kasıtlı olarak bulanıktı. Bunun nedeni, kısmen önderliğin hareketin hem sol hem de sağ kanatlarını mutlu etme gereksiniminden, kısmen de iktisadı amaç yolunda bir araç olarak gördükleri için konuyla fazla ilgilenmemelerindendi. Hitler, "özel girişimin üretim tekniklerini devlet denetimindeki ortak yarar fikirleriyle bir hizada tutmak" istiyordu. Bu hem herkesi tatmin eden, hem de hiç kimseyi tatmin etmeyen bir formüldü. Faşizm güçlü bir şekilde komünizm karşıtıydı, ama aynı zamanda plütokrasi karşıtıydı da. Sık sık "asalak" ve "kozmopolit" olmakla suçladığı– uluslararası maliyeye karşıydı ama ulusal "üretim"den yanaydı. Bu onu sosyalist mi yapıyordu? Belki de özel, havada bir sınıf dışı anlamda. Partinin sol kanadından gelen Goebbels, "bizim sosyalizmimiz bir kahramanlar, bir erkeklik sosyalizmidir", demişti.[37]

Bir "kahramanlar sosyalizmi", İşçiye yakılan sonu gelmez türküler gerektirir. Avrupa'daki her diktatör bir ara kendisini Birinci Köy-

---

36 Steiner, *a.g.e.*, s. 91'de adı geçen.

37 M. Kele, *Nazis and Workers: National Socialist Appeals to German Labor, 1919-1933*, Chapel Hill, NC, 1972, s. 178; D. Schoenbaum, *Hitler's Social Revolution: Class and Status in Nazi Germany, 1933-1939*, New York, 1966, s. 53.

lü ya da Birinci İşçi olarak göstermiştir. Ama faşizm, SSCB ya da ABD'de yapılanın tersine, makine ve teknolojiyi değil, el emeğini vurgular. Faşist erkek traktör kullanmaz, tırpan sallar. Hitler, "ben bir sosyalistim" demişti, "çünkü makineye özen gösterip dikkatle kullanmak, ama emeğin en asil temsilcisi olan halkı çürümeye terk etmek bana anlaşılmaz geliyor." Posterler zanaatkârı ve ustayı vurguluyordu – belki de emeği dönemin güçlü sınıf söylemlerinden uzağa çekmeyi amaçlayan bir eskiye bakış. Otoyol işçileri bile –Nazi reklam broşürlerine bakılırsa– şu sloganın üzerine resmedilmişlerdi: "Biz ebedi toprağı işliyoruz."[38]

Ama uygulamada faşizm pek de emekçinin dostu değildi. Hem eski bir sosyalist olan Mussolini hem de Hitler, iktidara gelmeden işçilere başka türlü konuşmuştu, geldikten sonra başka. Sol kanat İtalyan faşistlerinin korktuğu da tam olarak buydu ve Mussolini'ye işverenlerin önünde gerilememesi yolunda baskı yaptılar; genç Goebbels gibi kapitalist karşıtı "Kızıl Naziler" de aynı endişeyi taşıyordu. Önde gelen emekçi yanlısı bir faşist, Duçe'yi, "parlamentarizmin neden olduğu tüm tıksinti ve sosyalizmle demokrasinin haklı eleştirileri, acı bir hayal kırıklığı, sonu gelmez laf ebeliği ve –daha da kötüsü– ölümcül bir gerici yanılsama içinde sona erecektir" diye uyarmıştı, "eğer faşizm daha sağlam, gerçekçi ve insanca bir temele sahip olmayacaksa... yeni düzen asgari bir iktisadi refah sağlamaktan aciz olduğunu gösterirse, komünist ütopya zararlı etkisini yeniden sürdürebilir hale gelebilir." Ama emekçileri satmama konusundaki böylesi uyarılar kulak arkası edildi: Faşist ve solcu Nazi sessizce gemlendi ve özel mülkiyet ilkesi hiçbir zaman ciddi bir tehditle karşı karşıya kalmadı. Solcu Naziler kapitalizm karşısında bir "ikinci devrim" hayali kuruyordu, ama bu düşünce Almanya'da 1934'teki Uzun Bıçaklar Gecesi ve Gregor Strasser'in öldürülmesiyle sona erdi. İtalya'da zaten yıllar önce ortadan kalkmıştı.[39] Sanayi ilişkile-

---

38 Kele, *a.g.e.*, s. 205; B. F. Reilly, "Emblems of production: workers in German, Italian and American art during the 1930s", W. Kaplan (der.), *Designing Modernity: The Arts of Reform and Persuasion, 1885-1945*, Londra, 1995 içinde, s. 287-315.

39 A. Lyttelton, *The Seizure of Power: Fascism in Italy, 1919-1929*, Princeton, NJ, 1987, s. 348-9.

rinde, faşist rejimler açıkça patronlardan yana oldular. Bağımsız sendikalar hem Almanya'da hem de İtalya'da ezildi, ama işveren birliklerinin varlıklarını sürdürmelerine izin verildi ve tam istihdam sağlandıktan sonraki emek piyasasının gücü dışında, işverenlerin gücünün kırılması için pek de bir şey yapılmadı. Faşizm, 1945 sonrası Batı Avrupa'sındakinden farklı olarak, düşük ücretli bir ekonomi olarak kaldı.

Solcu tarihçi kuşaklarının aradığı türden emekçi sınıfı protestoları gerçekleşmediyse, bu kısmen rejimin Alman Emekçi Cephesi'nin (DAF) ve alt birimlerinin, refahı örgütlemedeki ve fabrikalardaki çalışma koşullarını düzeltmedeki başarısı yüzündendi. Ne de olsa, Nazi Partisi'ndekine göre üç katı bir gelir ve çok daha fazla üye sayısıyla, DAF hiç de etkisiz bir kurum değildi. İtalya'da, Dopolavoro örgütü de rejimin emekçilerin rahatı ve refahı için duyduğu ilgiyi ifade ediyordu. Öte yanda işyeri ilişkilerinde başlatılan yeni hiyerarşi düzeni de ortak hareketi zorlaştırmıştı.

Belki de daha belirleyici olan, bizzat işsizlik anılarıydı. 1938'de bir Almanya gözlemcisinin de belirttiği gibi, "her ne kadar [emekçiler] bir emek kıtlığı olduğunu biliyor olsalar da, hepsi işlerini yitirmekten korkuyordu. İşsizlik yılları unutulmamıştı." Ama Nazi başarıları daha olumlu bir şekilde de ifade edilebilir; 1938'de işsizlik, Britanya'daki %13, Belçika'daki %14 ve Hollanda'daki %25 oranlarına karşılık, yalnızca %3'tü. Çok daha yüksek işsizlik oranları, neden İtalya'daki işçilerin Alman işçilerine göre rejime karşı daha yabancılaşmış kaldıklarını açıklayabilir. Nazilerin "emeğin haysiyeti" ve "Alman emeğinin onuru" gibi sloganları işe yaramış olabilir; bir yanda "acil çalışma" kampları tehlikesi, diğer yanda da örgütlü konserler, filmler, spor ve yolculuk arasında kalan sıradan emekçi, siyasal mücadeleyi bir kenara atmıştı.[40]

Ne de olsa hem İtalya'da, hem de Almanya'da, özel mülkiyet

---

40 J. Noakes ve G. Pridham (der.), *Nazism, 1919-1945*, cilt 2: *State, Economy and Society, 1933-1939*, Exeter, 1988 baskısı, s. 373-4; ayrıca bkz.: A. Lüdtke, "The 'Honor of Labor': industrial workers and the power of symbols under National Socialism", D. Crew (der.), *Nazism and German Society*, Londra, 1994 içinde, s. 67-110; F. L. Carsten, *The German Workers and the Nazis*, Aldershot, 1995; İtalyan işçiler için, bkz. T. Abse, "Italian workers and Italian Fascism",

de zirvelerde değildi. Hitler'in dediği gibi, güçlü bir devletiniz varsa, kamulaştırmaya gereksiniminiz kalmaz. Artık ekonominin adına yürütüleceği üstün değerler vardı – İtalyan "ulus"u ve Alman halkı. Hitler, 1936'da silahlanma için yeşil ışık yaktığında, "gelecekte, tek tek beyefendilerin çıkarları, bu konularda herhangi bir rol oynamayacaktır" demişti. "Bir tek çıkar vardır, o da ulusun çıkarı." Muhteşem bir şekilde ve kesin bir biçimlendirmeyle, üst düzey bir Alman kamu görevlisi, işadamlarına "temelde, ekonominin maddi değil manevi olarak ulusallaştırılmasını hedefliyoruz" demişti. Bu, hem özel girişime bir uyarı hem de onu bir kabuldü. Benzer biçimde İtalyan bankerlerine de, "Bankaların artık ulusun ekonomisinin egemenleri değil, yalnızca belli bir kredi biçiminin icrasının araçları oldukları" anımsatılmıştı. İş âlemi, "ulusun, İtalyan halkının üretken etkinliğinin emrine verdiği kredi kaynaklarının hepsini kullanma hak ve görevine" sahipti.[41]

Sonu gelmeyen "verimlilik" ve "eşgüdüm" çağrılarına karşın, devlete belirgin bir faşist yaklaşım fark etmek zordur. Modernleştirici olarak devlet mi? Pek değil. İtalya'da, batan sanayi yatırımlarını kurtarma gereksinimi, dev kamu sektörü holdinglerinin oluşmasına neden olmuştur. Kâğıt üzerinde, devletin ekonomi üzerinde çok büyük denetimi vardı. Ama uygulamada, sanayi yöneticileri genelde eskisi gibi davranıyordu. 1936 Dört Yıllık Planı Göring'in önderliğinde yeniden silahlanma programını başlatmadan, Üçüncü Reich bir dizi devlet denetimi geliştirmişti: 1930'ların sonlarında, Almanya'daki toplam sanayi yatırımının yaklaşık %50'sini onun bakanlığı belirliyordu. Kısmen Sovyet örneğinden esinlenerek, Alman devleti büyük bir sermaye yatırımı projesine başladı ve Avrupa'nın en güçlü askeri-sanayi kompleksinin inşasına koyuldu. Ama bu muazzam başarılar – Brunswick metalürji tesisleri, dünyanın en büyük alüminyum sanayii, yüksek nitelik-

R. Bessel (der.), *Fascist Italy and Nazi Germany: Comparisons and Contrasts*, Cambridge, 1996 içinde s. 40-61; B. Eichengreen ve T. J. Hatton (der.), *Unemployment in International Perspective*, Dordrecht, 1988, s. 7'de karşılaştırmalı işsizlik rakamları.

41 P. Hayes, *Industry and Ideology: IG Farben in the Nazi Era, Cambridge*, 1987, s. 172; G. Toniolo, *L'economia dell'Italia fascista*, Roma, 1980, 266; Bullock, *a.g.e.*, s. 181-2.

li silahlar– bürokratik iç çatışmaların yanı sıra ve merkezi planlama hatta basit bir eşgüdümün yokluğunun zıvanadan çıkarttığı bir karmaşa gerçeğini gizliyordu. İşçilik standardı yüksekti, ama dikkati gerçekten gerekli olandan uzaklaştırıyordu – verimli seri üretim. Sınava sokulduğunda, Alman savaş ekonomisi –Nazi rejiminin harcadığı dikkate karşın– ne kapitalist ne de komünist rakipleriyle başa çıkamadı.[42]

DEMOKRATİK KAPİTALİZMİ DÜZELTMEK

Belçika'nın önde gelen sosyalistlerinden Hendrik de Man, 1933 Ekimi'nde, ısrarla "planlı ulusal ekonomiye doğru gidişin karşı konulmaz gücünü anlayabilmek için" demişti, "Amerika Birleşik Devletleri, Sovyet Rusya, İtalya ya da Almanya'ya bakmak yeterlidir." 1930'larda Batı Avrupa'nın yanıtlaması gereken soru, ekonomik yaşamdaki çarpıcı yeni eğilimlerden demokrasinin bir şey öğrenip öğrenemeyeceğiydi.[43] Faşist ve komünistlerin irade ve eylemi vurgulamaları, düzeysizlik ve kadercilikle giderek daha fazla kuşatıldıklarını hisseden Batı Avrupalı entelektüelleri etkilemişti. 1933 sonrasında kendi önderlerinin tedbirli davranmasından en çok sabırsızlık duyanlar –Alman sosyal demokrasisinin hızla saf dışı bırakılmasından şaşkınlığa uğrayan– genç sosyalistlerdi. Fransız sosyalist önderlerinin 1933 kongrelerindeki ruh halini alaya alan bir eleştirmen şunları yazmıştı: "İhtiyatlı olmak gerekliydi, sabırlı olmak gerekliydi, karşıdaki güçleri kesinlikle ölçmek gerekliydi. Bu çok tehlikeli olacağı için iktidara yürümemeliydik. Hazır olmadığımız için, daha zamanı gelmediği için devrime doğru ilerlememeliydik, hiçbir yere gitmemeliydik!"[44]

Britanya'da benzer hisler, İşçi Partili milletvekili Oswald Mosley'i faşizme çekti; bir milletvekili arkadaşının İşçi Partisi önderliğinin "karar vermekten kaçınma ihtirası" dediği şey karşısında öfkelenen tek kişi o değildi. Mosley, 1930 İşçi Partisi konferansında ekonomik iyileşme için radikal bir plan önerdi. Maliyet nedeniyle önderliğin bu-

---

42 R. Overy, *Why the Allies Won*, Londra, 1995, bölüm 6.

43 D. S. White, *Socialists of the Front Generation, 1918-1945*, Cambridge, Mass., 1992, s. 81.

44 *A.g.e.*, s. 128.

nu reddetmesi, onun partiyi terk edip Britanya Faşistler Birliği'nde son bulacak şekilde sağa doğru hareket etmesine neden oldu.[45]

Mosley gibi genç insanları daha yaşlı sosyalist önderlerden ayıran, bakış ve davranışla ilgili bir nesil farklılığıydı. Onlar seçmenlere, kapitalistlerin oyununu onların kurallarıyla oynayabileceklerini göstermeye hevesliydi. "Cephe Nesli", kuralların mantıksız, önderlerinse pasif, bozguncu ve yaşlı olduğunu düşünüyordu. Mosley, "bu çağ dinamik, savaş öncesi çağ ise durağandı", diyordu. "Savaş öncesi insanları bizden daha 'kibar' insanlardı, onların çağı günümüzden daha rahattı. Pratik soru, onların çağın sorunlarını çözmek için ürettikleri fikirlerin, bu çağın doğurduğu insanların fikirlerinden daha iyi olup olmadığıdır." "Cephe Nesli"nden olanların çoğunluğu için, faşizm ve komünizmin her ikisi de, hem liberalizm hem de reformcu sosyalizmden daha "modern" ve daha dinamik iktisadi örgütlenme biçimleriydi.[46]

Öfkeleri anlaşılabilirdi. Sosyalist partiler, işsizlik ve çöküşün ışığında, kuram ve uygulamayı yeniden düşünmeyi çok nadiren yapabiliyordu. En iyi örnek, 1932'deki Sosyal Demokrat hükûmetinin reflasyonist politikaları sayesinde erkenden devalüasyon yapıp çabuk toparlanan İsveç'ti. Orada düzelmeyi inşa edecek maliye politikalarını uygulamaya hazır ve hevesli bir hükûmet vardı. İsveç'in 1933'deki maliye bakanı, "eğer devlet politikaları yardımcı olmazsa" demişti, "ani bir düzelme olamaz." Hükûmet yatırıma çok büyük bir destek sağladı ve 1937-38'de işsizlik hızla düşmeye başladı (1933'deki 139.000'den 10.000'in altına indi) ve bir imalat patlaması yaşandı. Resmi politika önceden tasarlanmış ve dikkatle planlanmıştı. İsveç'in onu uluslararası bunalımın en kötü etkilerinden koruyan bazı iktisadi avantajlara sahip olduğu doğruydu: yine de, çevrim karşıtı maliye politikaları ve sendikalarla işverenler arasındaki, sanayi ilişkilerini düzenlemeye yardımcı olan anlaşmayla, Avrupa'nın yalnızca 1945 sonrasında benimseyebileceği denetimli kapitalizme atılabilmişti.[47]

---

45 *A.g.e.*, s. 109.

46 N. Mosley, *Rules of the Game*, Londra, 1982, s. 150.

47 H. W. Arndt, *The Economic Lessons of the 1930s*, Londra, 1963 baskısı, s. 210.

Altına tutunan ve bunalıma saplanan sanayi Belçika'sı, diğer kayda değer çözümü sağlamıştı – planlı kapitalizm. 1933'te Hendrik de Man Almanya'dan dönüp *Plan van der Arbeid* üzerinde çalışmaya başladı. Bu fikirdeki, kapitalist üstelik de milliyetçi çerçeve içinde, planlama yolunda sosyalist bir çaba harcanabileceği yolundaki yenilik, de Man'ın İşçi Partisi içinde bile karşı karşıya kaldığı muhalefete yansımıştır:

> *Plan*ı Ekim'de İşçi Partisi'nin İcra Bürosu önüne ilk açtığımda, düşündüğümden daha fazla bir muhalefetle karşılaştım. Bazıları şunları söyledi: 'Sosyalleştirme kavramının yerine güdümlü ekonomi kavramını koymakla çok ılımlı davranıyorsunuz. Ve sınıf mücadelesine bağlılık yerine, orta sınıf ve çiftçilerle bir birlik arayışı içindesiniz.' Diğerleri ise şöyle dediler: 'Bizim karşımıza çıkardığınız, zayıf bir şekilde gizlenmiş faşizmdir. Devleti mutlak güçlü kılıyorsunuz ve bu programı da ancak bir diktatörlükte uygulayabilirsiniz. Ve, her şeyin üzerinde, ulustan her şeyi bekleyip, Enternasyonal'den hiçbir şey beklemiyorsunuz.'[48]

Böylesi itirazlar karşısında de Man, sosyal demokratların orta sınıfla işbirliği yapmayı reddetmeleri halinde neler olabileceğini Weimar'ın kaderinin gösterdiğini söylemiştir: Ne siyaseten kabul etmeyecekleri istihdamı artırıcı projeleri onların önüne koymanın, ne de partide bunu gerçekleştirecek güç ya da irade yokken kapitalizmden vazgeçmekten söz etmenin bir anlamı yoktur. Mosley gibi de Man da, krizin oluşturduğu yeni duruma inandırıcı bakışlar önermekteydi: Sosyalistlerin milliyetçilerle uzlaşmaları gerekliliği, dengeli bütçe inanışına karşı çıkmak ve nihayet piyasaya ciddi bir seçenek geliştirmek. Ama uygulamada yalnızca biraz daha başarılı oldu: 1935 Belçika Ulusal Canlanma Hükûmeti'nin kamu işleri bakanı olarak de Man, işsizliği ciddi bir oranda düşürdü. Ama bu, *Plan de Man*'ın değil, daha çok aynı zamanlarda uygulanan ve nicedir yapılmış olması gereken devalüas-

---

48 E. Hansen, "Hendrik de Man and the theoretical foundations of economic planning: the Belgian experience, 1933-1940", *European Studies Review*, 8, 1978, s. 235-57.

yonun sonucuydu. Başarısı gerçekti, ama uğruna mücadele ettiği *plancılık* zaferinden çok uzaktı. Hayal kırıklığına uğrayan de Man yavaşça sağa kaydı ve 1940'ta Nazizm'in "sosyalizmin Alman biçimi" olduğunu ilan ederek Almanlarla iş birliğine girdi. Ama fikirleri savaştan sonra meyvesini verdi: ünlü *Plan* birçok açıdan 1945'ten sonra Avrupa'nın büyük kısmında uygulanan devlet planlamasının bir modeliydi.

Fransa'da *Plan de Man* çok tartışıldı, ama eşdeğerde bir plan 1936'daki Halk Cephesi programında tamamen bir kenara bırakıldı. Daha da kötüsü, Blum hükûmeti hem emekçilerin isteklerini karşılamayı, hem de güçlü bir frankı korumayı denedi. Blum Roosevelt'in pragmatizmine hayran kalmıştı ve kendisini de Fransız kapitalizminin "sadık bir yöneticisi" olarak sundu. Sonuç, ne sağı ne de solu memnun etmeyen, birçok kişinin Halk Cephesi'ne bağladığı umutları söndüren, dahası Avrupa'daki komünist olmayan solun prestij ve kendine güvenini azaltan bir iktisadi başarısızlıktı. Halk Cephesi hükûmetinin pek övündüğü diğer başarıları da –ücretli izinler, kırk saatlik çalışma haftası ve sanayi anlaşmazlıklarındaki hakemlik– birçok ülkede zaten kazanılmıştı.

Mosley, de Man ve diğerleri demokrasiden vazgeçip işsizliğe karşı düzenli mücadelenin yalnızca otoriter devletlerce sağlanabileceğine inanmaya başlamışlarken, 1930'lar ve dersleri çok daha başka bir şekilde de yorumlanabilir. Bazı liberaller devlet müdahaleciliğini ve iktisadi milliyetçiliği sorunun kökeninde görerek tamamen reddedip, planlamanın kendisini içsel olarak otoriter görüyordu. Bu, totaliter devletin serbest pazar eleştirisiydi. Hem Britanya hem de İtalya'da popüler olan bu görüş, göçmen Avusturyalı iktisatçılar Hayek ve von Miss tarafından şiddetle destekleniyordu. Ama 1930'lar, bu yorumların kabul görmesi için en iyi zamanlar değildi ve etkili olabilmeleri için bir kırk yıl daha beklemeleri gerekecekti.

Kısa vadede, liberalizmin demokratik eleştirmenleri daha başarılıydı. Birçoğu 1930'ların bir çözümlemecisi olan ve 1944'te "Nazilerin birçok –hükûmet maliyesi, planlı devlet müdahalesi, döviz oranları denetimi ve dış ticaretin şekillendirilmesi alanlarında– iktisadi teknik geliştirdiklerini ve bunların da *mutatis mutandis* yararlı bir amaç uğru-

na pekâlâ uygulanabileceğini" yazmış olan H. W. Arndt'ın görüşünü paylaşıyordu.[49] John Maynard Keynes ise, iktisadi milliyetçiliğin bazı erdemlerini, özellikle de birleşik uluslararası ekonominin çöküşüyle tek tek ülkelerin politikalarında kazandıkları özgürlüğü ayırt etmişti. 1933'te "fikirler, bilgi, bilim, konukseverlik, yolculuk – bunlar, doğaları gereği uluslararası olmalıdır" diye yazmıştı. "Ama mantıklı ve yapılabilir oldukları kadarıyla ve her şeyin üzerinde de maliye, esas olarak ulusal olmalıdır."[50]

Benzer bir sonuca Keynes'in Polonyalı çağdaşı Michal Kalecki de varmıştı. Blum deneyi üzerine yazdığı bir makalede Kalecki, döviz oranlarının denetiminin, sanayinin dengesini emeğin lehine değiştirmeyi amaçlayan hükûmetler için gerekli olduğunu öne sürmüştü. Aksi halde kapitalistler, bir hükûmetin inanılırlığını azaltmak amacıyla sermaye kaçışı tehdidinde bulunabilirlerdi. Kalecki, devletin "ekonomiyi hareketlendirip" tam istihdam sağlaması gerektiğini öne süren bir iktisatçılar ekolüne dahildi. Bu, Polonya'daki, Sovyetler Birliği dışında en önemli merkezi planlama denemelerinden biri olan 1936 Dört Yıllık Yatırım Planını da destekleyen bir öğretiydi. Keynes'te, kapitalizmin, Batı Avrupa'da savaş sonrası politikaların ana hatlarını oluşturan, bir yeniden düşünülmesinin başlangıcını görürüz. Kalecki'de ise Doğu'da devlet sosyalizmine katkıda bulunan öğretileri. Hem Doğu'da hem de Batı'da, klasik liberalizmin 1930'lardaki başarısızlığının anısı, modern ekonomide kamusal ve özel güçler arasındaki dengenin yeniden değerlendirilmesine neden olmuş ve savaş sonrası büyük gelişmeye zemin hazırlamıştır. Diğer bir ifadeyle, devletin ulusal ekonominin yaşamına sokulması gerekliliği, Avrupalıların Ruslardan ya da Amerikalı Yeni Düzencilerden öğrenmeleri gereken bir ders değildi; iki savaş arasındaki kendi deneyimleri aynı sonucu gösteriyordu.[51]

---

49 Arndt, *a.g.e.*, Londra, 1944 baskısı, s.152.

50 Kindleberger, *The World in Depression, 1929-1939*, Londra, 1973, s.261.

51 Jackson, *The Popular Front in France: Defending Democracy 1934-38*, Cambridge, 1990, s.174; ayrıca bkz. G. Ranki ve J. Tomaszewski, "The Role of the state in industry, banking and trade," M.C. Kaser ve E.A. Radice (der.), *The Economic History of Eastern Europe, 1919-1975*, c.2: *Interwar Policy, the War and Reconstruction*, Oxford, 1986, içinde, s.44-6.

BEŞİNCİ BÖLÜM

Hitler'in Yeni Düzeni, 1938-45

> Benim izlenimlerime göre Almanya'nın... kalıcı bir Avrupa yeni düzenini hedefleyen... kendi bildiği planlı ekonomi doğrultusunda, liberal bencilliğin bir parçası olan ve şimdiye kadarki egemen planlama yokluğuna karşı belli avantajları olan bazı planları mevcut. İpuçlarını verdiğim bu uyum yolunda sükûnetle ve isteyerek işbirliğinde bulunmamız en iyi çözümdür.
>
> Danimarka başbakanı Thorvald Stauning, 8 Mart 1941[1]

> Bu yaz burada Doğu'da, zihinsel olarak birbiriyle anlaşamayan kavrayışların aralarında savaştıklarını açıkça gördük: Az sayıda ve genellikle Yahudi entelektüelin kamçıladığı Asya düşünce tarzı ve ilkel içgüdüleri karşısında... Alman onur ve ırk hissi ve yüzyılların askerce geleneği, her zamankinden daha fazla, Alman halkının ırksal üstünlüğü ve başarı gücünün ona Avrupa'nın önderliğini emanet ettiği yeni bir dönemin düşüncesiyle dopdoluyuz. Avrupa kültürünü Asya'nın ilerleyen barbarlığından kurtarma görevimizi açıkça görüyoruz. Artık azılı ve zorlu bir rakiple savaşmak zorunda olduğumuzu biliyoruz. Bu savaş sadece taraflardan birinin yok olmasıyla sona erebilir; bir uzlaşma söz konusu değildir.
>
> General Hermann Hoth, 17. Ordu, 25 Kasım 1941[2]

1942 baharında, Luciolli adında genç bir İtalyan diplomatı, Berlin elçiliğinde bir buçuk yıl görev yaptıktan sonra ülkesine döner. Roma'daki ilk görevi, İtalya'nın büyük müttefikinin, savaşın doğurduğu önemli konuları nasıl hallettiği konusundaki fikirlerini ortaya koymaktır. Bunun sonucu olarak, Avrupa'daki Nazi Yeni Düzeni'nin temellerine nüfuz eden kapsamlı bir eleştiri ortaya çıkar. Kendisine ile-

---

1 G. Therborn, "The autobiography of the twentieth century", *New Left Review*, 214, Kasım-Aralık 1995, s. 87'de adı geçen.

2 O. Bartov, *Hitler's Army: Soldiers, Nazis and War in the Third Reich*, Oxford, 1992, s. 130-31'de adı geçen.

tildiğinde, Duçe'nin tepkisi, "uzun süredir daha önemli ve ileriye dönük sonuçları olabilecek bir şey okumadığı doğrultusundadır." Luciolli şöyle demektedir:

> O zamana kadar fethedilen büyük toprakları ölümüne savunmak, onları sömürmek, Avrupa'nın iktisadi ve siyasal yaşamını, dayanma gücünü artıracak ve saldırı kapasitesini geliştirecek biçimde örgütlemek – tüm bunlar açık ve belirli bir hedef, etrafında bir konsensüs sağlayacak bir program oluşturabilecek gibi durmaktadır; Almanya, bu *siyasal* misyonun başarılması için gerekli düzeyin kesin olarak altında olduğunu göstermektedir.
> Almanların Avrupa'yı, Almanya'nın tepesinde durduğu bir piramit gibi hiyerarşik bir şekilde örgütleme konusundaki vurgulu kararı, herkes tarafından bilinmektedir. Ama yalnızca bu, Alman rejiminin tavrını Avrupa'nın yeniden inşasındaki sorunlara çekmekten alıkoymaktadır. Her ülkede, hatta düne kadar açıkça Alman karşıtı bir tavrı olanlarda bile, Fransız devrimiyle başlayan ve Versay'da zirvesine ulaşan uluslararası düzenin kesinlikle sona erdiğini ve ulus-devletlerin yerlerini çok daha geniş siyasal birimlere bırakacaklarını kabul etmeye hazır siyasal kişilikler ve akımlar eksik değildir... Bu nedenle Avrupa'nın hiyerarşik örgütlenmesi kabul edilmeyecek bir şey değildir. Ama Almanlarla temasa giren herkesin dikkatini çeken, onların Avrupa düzenini tamamen mekanik ve maddeci kavramsallaştırıyor olmasıdır. Onların açısından Avrupa'yı örgütlemek, şu ya da bu madenin ne kadar üretileceğine ve ne kadar işçinin kullanılacağına karar vermek anlamına gelmektedir. Hiçbir iktisadi düzenin bir siyasal düzene dayanmadan egemen olamayacağını ve Belçikalı ya da Bohemyalı işçiyi çalıştırmak için ona belli bir ücret vaat etmenin yetmeyeceğini, ona, kendisinin de ayrılmaz bir parçası olduğu, bir yakınlık ve sevgi duyduğu ve içerisinde kendisini görebileceği bir cemaate hizmet ettiği hissinin de verilmesi gerektiğini kesinlikle bilmemekteler.[3]

---

3 Ministero degli Affari Esteri, *I documenti diplomatici italiani*, 9. dizi (1939-43), cilt 8, Roma, 1986, s. 410: Luciolli to D'Ajeta, 14 Mart 1942; Mussolini'nin tepkisi M. Muggeridge (der.), *Ciano's Diary: 1939-1943*, Londra, 1947, s. 448-9'da belirtiliyor.

Luciolli'nin de fark ettiği gibi birçok Avrupalı 1930'ların sonlarında, 1918'de Britanya, Fransa ve Birleşik Devletler tarafından yaratılan liberal, demokratik düzeni daha otoriter bir gelecek uğruna terk etmeye hazırdı. Ama üzerlerine pazarlık yapmayacakları şeyler vardı: Nazi emperyalizminin kaba gerçeği, köleliğin Avrupa'ya geri döndürülmesi ve Almanya dışında tüm ulusal beklentilerin reddedilmesi.

Nazi yönetimi, hiçbir zaman savaş sırasındakinden daha karmaşa dolu değildi. Hitler'in atadığı yöneticiler dikkatini çekmek için itişiyor ve bir dizi müttefik ve işbirlikçi de kendi aralarında entrikalar çeviriyordu. Ama yine de, tüm bu karışıklık ve belirsizlik içinde Nazi stratejik düşünürlerinin ürettiği gelecek için sayısız plan arasında, 1938-1945 arasında yaşama geçirilen haliyle Yeni Düzen'in kaba hatları ortaya çıkarılabilir. 20. yüzyıl Avrupa'sının gelişmesi açısından, hiçbir deney bu kadar yaşamsal öneme sahip değildi. Hem Hitler hem de Stalin'in gayet güzel farkında oldukları gibi, II. Dünya Savaşı, bir dizi askeri harekât ve diplomatik pazarlığın çok ötesinde bir şeydi. Kıtanın toplumsal ve siyasal geleceği için bir mücadeleydi. Eşi görülmemiş, sonu görülmeyen bir şiddet rejimine tabi tutulmanın şoku öyle bir şeydi ki, sekiz yıl içinde Avrupalıların siyasal ve toplumsal tavırlarında muazzam bir değişim oldu ve demokrasinin erdemlerini yeniden keşfettiler.

Avrupalıların kalpleri ve beyinleri, müttefikler tarafından kazanılmaktan çok Hitler tarafından yitirilmişti. Luciolli'nin Almanya'nın başarısızlığı konusundaki değerlendirmeleri birçok başka gözlemci tarafından da paylaşılıyordu. Romanya'dan yazan zeki bir Amerikalı gazeteci, 1940 yazında buraya geldiğinde, "Hitler'in sadece savaşı kazanmakla kalmayıp, barışı da kazanabileceğini ve bunu yaparsa, Avrupa'yı da örgütleyebileceğini" bildirmişti. Ama "1941 Ocak sonunda, buz gibi bir sabah" Romanya'yı terk ederken, "Hitler'in barışı kazanıp Avrupa'yı örgütleyemeyeceğine artık kesin olarak inanmıştım." O zaman Yeni Düzen'i çözümlememize, Führer'in kaçırdığı fırsat olarak adlandırabileceğimiz şeyle başlayalım.[4]

4 R. G. Waldeck, *Athene Palace*, New York, 1942, s. 13.

HİTLER'İN KAÇAN FIRSATI

1930'ların sonunda, Avrupa'nın görüşü kesinlikle kıtanın Alman önderliğinde otoriter bir örgütlenmesi fikrine karşı değildi. Versay'ın mirasını reddeden bir Yeni Düzen'in olası tabanı, Nazi yanlısı ve faşist aşırıların çok ötesine uzanıyordu. Alman gücüne güvensizlik, iktisadi toparlanmalarına duyulan hayranlıkla karışıyordu. Britanya'nın liberal kavramlarına bağlılık, altın standardı ve "bırakınız yapsınlar" konusundaki savunmaları kıtanın büyük bir kısmını bunalıma iten ve bir çıkış yolu bulmayı beceremeyen Londra Finans Merkezi "plütokratları"na duyulan kuşkularla karışıyordu. Kontes Waldeck, "Avrupalı halklar, onlara düşünce özgürlüğü ve konuşma özgürlüğü gibi entelektüel terimlerle tanıtılan, ama gündelik deneyimlerinin terimleriyle açlıktan ölme özgürlüğü olarak anlaşılabilecek olan demokrasiye duyarsızlaşmışlardı" demişti. "Avrupa kıtasının halkından, bireysel özgürlüklere aldıranlar ya da korunması için verilen mücadeleyle gerçekten de ilgilenenler %10'u geçmez."[5]

Belçika'da 1940 yazında kamuoyu, Alman zaferi haberlerini "elle tutulur bir rahatlama"yla karşılamıştı ve bir süre için Brüksel "parlamento karşıtı bir öfke" ile sarsılmıştı. Belçikalılar Almanlardan yana gözüküyorlardı, savaşın bittiğinden memnundular ve yeniden biçimlendirilmiş ve daha az bölücü bir iç siyasal sistem altında birleştirilmiş bir kıtada, ülkelerinin yeniden toparlanacağı umudunu taşıyorlardı. Belçika İşçi Partisi'nin başkanı ve Kral Leopold'un yakın danışmanı Hendrik de Man, 28 Haziran'daki ünlü manifestosunda demokratik dönemin sona erdiğini ilan ediyordu. Kendi sözcükleriyle: "Köhne bir dünyanın bu çöküşü, bir felaket değil, bir kurtuluştur." Onun, Kral tarafından yönetilen otoriter bir hükûmet vizyonu kısa bir süre için –1940 yazında– savaşın sonucu olarak, demokrasinin herhangi bir şekilde canlanmasından daha gerçekçi görülüyordu. 1940 yazı, gerçekçiliğe bir fetiş gibi sarılan siyasetçiler ve diplomatlar için bir uyarıydı.

---

5 *A.g.e.*, s. 14.

Hollanda'da, parti politikalarından duyulan tiksinti, arkasında Hendrik Colijn'in "demokrasinin kötülükleri"ne karşı saldırılarını bıraktı. Eski bir başbakan ve muhafazakâr Devrim Karşıtı Parti'nin başkanı olan Colijn –de Man gibi– kraliyete sadık ve Almanlarla çalışmaya razı otoriter bir rejim düşünüyordu. 1924'ten beri başbakan olan Danimarkalı sosyal demokrat Thorvald Stauning, Avrupa'nın gelecekteki iktisadi sağlığının çıkarları açısından işbirliğini önerdi ve Kopenhag'taki ulusal koalisyon hükûmeti Berlin'le sessizce işbirliğine girdi.[6]

Strange Defeat'te (Garip Yenilgi) tarihçi Marc Bloch, Fransa'nın aşağılanmasının –ordu genelkurmayının hatalarının dışında kalan– nedenlerini, yaşlı adamlarca yönetilen, kötümser devlet memurlarınca altı oyulan ve nihai olarak da 1936 Halk Cephesi dönemini izleyen kutuplaşma tarafından yıkılan bir parlamenter sistemin zayıflıklarında aramıştır. "Burjuva çaresizliği"nin derinliklerinden sıyrılıp, onu demokrasinin yenilenmiş ve canlandırılmış bir biçimini arayışında ve "kendimizi yeni bir devrin taleplerine uyarlama" yolunda, çok az kimse savaşın bu ilk döneminde Bloch'u izleyebilmiştir. Birçokları için Fransa'nın "çürümesi"nin çaresi, Nazi Almanya'sıyla yakınlaşmada yatmaktadır. André Gide, kaçınılmaz olanı kabul etmenin akıllılık olacağını yazmıştı. Teilhard de Chardin, kendisini "bir dünyanın ölümünü değil, doğumunu izliyoruz" diyerek teselli etmiştir. Paris'teki Berlitz'te, Almanca sınıfına yazılan öğrenci sayısı, 1939'da 939'dan, iki yıl içinde 7.920'ye fırlamıştır. İngilizce sınıfına yazılanlarda ise azalma vardı.[7]

Fransa'nın düşüşü tüm kıtada yankılanır. Polonyalı bir doktor, 14 Haziran 1940'ta, "bugün yine kötü haberler var" diye yazmıştı,

---

6 P. Struye, *L'Évolution du sentiment public en Belgique sous l'occupation allemande*, Brüksel, 1945, s. 20, 30; M. Conway, *Collaboration in Belgium: Léon Degrelle and the Rexist Movement, 1940-1944*, New Haven, Conn./Londra, 1993, s. 30; W. Warmbrunn, *The Dutch under German Occupation, 1940-1945*, Stanford, California, 1963, s. 130-35.

7 M. Bloch, *Strange Defeat*, New York, 1968, s. 149, 156-68; Bédarida, "Vichy et la crise de la conscience française", J.-P. Azéma ve F. Bédarida, *Vichy et les Français*, Paris, 1992 içinde, s. 77-96; J. Lukacs, *The Last European War*, New York, 1976, s. 515'te adı geçen Chardin; R. Cobb, *French and Germans, Germans and French*, Hanover/Londra, 1983, s. 125'te Berlitz kayıtları.

"Paris Almanların eline düştü." İki gün sonra şunları ekledi: "Fransa'dan gelen haberler korkunç. Halk duygusal açıdan çökmüş durumda. Bazıları tüm umudunu yitirdi. Ne olacak şimdi?" Bükreş'te, Waldeck daha olumlu, ama tedbirli bir tavır almıştı. "Fransa'nın düşüşü" diyordu, "demokrasinin yirmi yıldır işsizliği, enflasyonu, deflasyonu, emekçi huzursuzluğunu, parti bencilliğini ve daha pek çok şeyi çözme vaatlerindeki başarısızlığın zirvesidir. Kendi varlığından yorulan ve uyduğu ilkelerin doğruluğundan kuşkuya düşen Avrupa, her şeyin belirlenivermesiyle rahatlamıştır... Avrupa, Hitler'in akıllı biri olduğunu hissetmiştir – sevimsiz ama akıllı. Ülkesini güçlü kılabilmek için çok şey yapmıştır. Neden onun yolu denenmesin? İşte Avrupalılar, 1940'ın o yazında böyle düşünüyorlardı."[8]

Almanlara karşı bu göreli tavırların kaybolması çabuk oldu. Örneğin, Fransa ve Belçika'da, hava iki ya da üç ay içinde tamamen tersine döndü ve işbirlikçileri giderek daha fazla yalıtılmış bir halde bıraktı. Hollanda sendikası 1941'de "güvenilmez" ilan edildikten sonra lağvedildi. Bu dönüşün nedeni, bir dereceye kadar Alman askerlerinin ve işgal güçlerinin tavrındaki rezillikti, ama aynı zamanda değişen uluslararası durumdan da kaynaklanıyordu. Britanya savaşının ardından, savaşın insanların beklediğinden daha uzun süreceği açıkça görüldü. Ve göreceğimiz üzere, Avrupa'daki sınır değişiklikleri ve ilhak kuşkuları da Hitler'in yeni düzenine olan inancı baltaladı.

TARİHSEL ZAMANLARDA YAŞAMAK

Almanlarda aşırı bir iyimserlik havası egemendi. Yeni Düzen "ölen dönemin koruyucuları" karşısında galip gelmişti. Her zamankinden daha fazla, "tarihsel" zamanlarda yaşadıklarını hissediyorlardı. Prag'a girdikten sonra Hitler, "Bin yıllık geçmişinde Reich'ın, Orta Avrupa'daki sorunları çözmek için yaratıldığını ispat etmiş olduğunu" açıkladı. Batı harekâtı öncesinde, "şu anda başlamakta olan mücade-

8 Z. Klukowski, *Diary from the Years of Occupation, 1939-1944*, Urbana, Ill/Chicago, 1993, s. 90; Waldeck, *a.g.e.*, s. 124.

lenin, önümüzdeki binlerce yıl için Alman ulusunun kaderini belirleyeceğini" ilan etti. Goebbels, Führer'in "tarihsel deha"sının, "yeni bir Avrupa" inşa edilmesine öncülük ettiği "benzersiz zamanlar"ı müjdeledi. Wehrmacht Doğu'ya, Moskova'ya doğru ilerledikçe, Führer büyük rüyalar gördü, "bir otoyol aracılığıyla bağlanacağımız Kırım'ın güzellikleri – biz Almanlar için, bu bir Riviera olacaktır. Girit kavurucu ve kurudur. Kıbrıs çok güzel olurdu, ama Kırım'a kara yoluyla ulaşabiliriz. Bu yol üzerinde Kiev bulunur! Ve bizim için bir turist cenneti olan Hırvatistan da. Savaştan sonra büyük bir keyif patlaması olacağını umuyorum... Yeni Avrupa yolunda ne ilerleme!"[9]

Ciano ile 1941 Ekim'inde –belki de heyecanın zirvesi– sohbet ederken, Almanya Dışişleri Bakanı Ribbentrop Hitler'in Avrupa'daki Yeni Düzen'inin "bin yıl boyunca barışı sağlayacağı"nı öne sürmüştü. Kuşkucu İtalyan bunu yanıtsız bırakamazdı. Günlüğünde de aktardığı gibi: "Bin yılın çok uzun bir süre olduğunu belirttim. Dâhi de olsa, birkaç nesli bir tek kişinin yaptıklarına bağlayamazsınız. Bunun üzerine Ribbentrop bir tavizle konuyu bağladı: 'Şunu yüz yıl yapalım'."[10] Ne var ki, eski şampanya satıcısı pazarlık yapma fırsatını kaçırmadıysa da, Führer'in hiç kuşkusu yoktu. Bir akşam, yemekten sonra, "Nasyonal sosyalizm yeteri kadar egemen olduğunda" dedi, "bizimkinden farklı bir yaşam biçimini düşünmek olanaksızlaşacak."[11]

O zamanlar Berlin'de hiç kimse Üçüncü Reich'ın önünde tarihsel bir fırsat olduğundan kuşku duymuyordu. Bundan en iyi nasıl yararlanılabileceği sorusu vardı. Askerlerin kazanmış olduklarını artık politikacılar yönetmeliydi. Ama 1941 sonunda Almanların elindeki topraklar çarpıcı bir büyüklükteydi –Kuzey Buz Denizi'nden sahra çölünün eteklerine, Atlantik ve Pirene dağlarından Ukrayna'ya kadar. Arka arkaya gelen *Blitzkrieg* (yıldırım savaşı) saldırıları birdenbire

---

9 R. E. Herzstein, *When Nazi Dreams Come True*, Londra, 1982, s. 38; C. Moret, *L'Allemagne et la réorganisation de l'Europe (1940-1943)*, Neuchâtel, 1944, s. 43; H. Trevor-Roper (der.), *Hitler's Table Talk: 1941-1944*, Londra, 1973, s. 4-5.

10 R. G. Reuth, *Goebbels*, New York, 1993, s. 268-70.

11 Muggeridge, *a.g.e.*, s. 390; Trevor-Roper, *a.g.e.*, s. 6 (11-12 Temmuz 1941 notu için).

Hitler'i, çoğunu fethetmeyi bile düşünmediği büyük bir imparatorluğun sahibi yapmıştı.

Mein Kampf ile başlayarak, gelecekteki Büyük Alman İmparatorluğu'nun varsayılan alanı açıkça belliydi. Doğu'da, kabaca Almanya'nın 1918'deki Brest-Litovsk Anlaşması'ndan sonra kısa bir süre için denetim altında tuttuğu toprakları kapsıyordu. Hitler, *Mein Kampf*'da "Güney ve Batı Avrupa'ya doğru sürekli Alman ilerlemesine bir son veriyoruz" diye yazmıştı, "ve gözlerimizi Doğu'daki topraklara çeviriyoruz." Ukrayna, Alman kolonicilerin elinde "dünyanın en güzel bahçelerinden biri"ne dönüştürülecekti; bir SS broşürüne göre, "bir cennete, Avrupa'nın Kaliforniya'sına dönüştürülebilecek kötü işlenmekte olan, bereketli kara topraklı bir ülkeydi."[12]

Polonya Doğu'yla bir bağlantı ve bir emek kaynağı olacaktı – Hitler'in işgalden sonra kısaca belirttiği gibi, *Herrenvolk* (üstün halk) için bir *Arbeitsreich* (işçi devleti).[13] 1939 Eylül'ünden sonra Polonya'nın parçalanması ve halkına uygulanan şiddet, bu amaçla hangi yöntemlerin kullanılacağını göstermiştir. Peki, İskandinavya, Hollanda ve Belçika, Balkanlar, hatta Fransa ne olacaktı? Bu ülkeler Hitler'in düşüncelerinde çok az yer alıyordu. Tüm belirtiler, 1939 sonunda başka askeri harekât yapmaya pek de hevesli olmadığını gösteriyordu. İttifak ya da teslime zorlanabilecek ülkeleri istila etmenin ne gereği vardı ki? Diplomatik baskılar, Almanya'nın Romanya, Macaristan ve İsveç'te yaşamsal kaynakların denetimini ele geçirmesini sağlamıştı. 1940 başlarında, Hitler Norveç'i istila etme fikrine uzun süre direnmişti; ta ki, Britanya'nın İskandinav maden cevheri kaynaklarının Almanya'ya ulaşmasına engel olma tehdidi ortaya çıkana kadar.[14] Kuşkusuz Fransa'nın savaşın dışına itilmesi gerekliydi, ama Yeni Düzen

---

12 Noakes ve Pridham, *a.g.e.*, New York, 1990 baskısı, s. 615; N. Rich, *Hitler's War Aims*, cilt 2: *The Establishment of the New Order*, New York, 1974, s. 330; I. Kamenetsky, *Secret Nazi Plans for Eastern Europe*, New Haven, Conn., 1961, s. 38.

13 E. L. Homze, *Foreign Labor in Nazi Germany*, Princeton, NJ, 1967, s. 26-30.

14 N. Rich, *Hitler's War Aims*, cilt 1: *Ideology, the Nazi State and the Course of Expansion*, New York, 1973, s. 134-42; K. Hildebrand, *The Foreign Policy of the Third Reich*, Londra, 1973, s. 114.

içindeki rolü belirsizliğini koruyordu. Yunanistan tarafsız kalabilirdi, ne var ki başarısız İtalyan istilası Britanyalıları işin içine soktu ve Almanların müdahalesini gerekli kıldı. Yugoslavya'yı istila planı, Belgrad'dan Mihver yanlısı hükûmetin bir askeri darbeyle devrildiği haberi geldiğinde alelacele yapıldı.

Almanların yenilen devletlerin çoğuna karşı tavrı kasıtlı olarak geçiciydi. Kaderleri savaş bitene kadar belirlenmeyecekti. 1940 Mayıs'ında Goebbels, Fransa saldırısının öncesinde savaş hedeflerinin medyada tartışılmaması gerektiğinde ısrar etmişti. Savaş sırasında, bunlar yalnızca "adil ve kalıcı bir barış ve Alman halkı için *Lebensraum*" olarak biçimlendirilecekti. Böyle bir politika Nazi yönetiminin arzularını da yansıtıyordu. Hitler savaşın amaçlarının açıklanmasını anlamsız buluyordu: "Gücümüzün yettiği yere kadar, ne istersek yapabiliriz, onun ötesinde de zaten hiçbir şey yapamayız."[15]

Her ne kadar 1940 yazında hem Wehrmacht hem de dışişleri bakanlığı Fransızların Üçüncü Reich'la bir barış anlaşması imzalama arzusuna sıcak bakıyorsa da, Hitler'in isteksizliği yolu tıkamaktaydı. Hollanda'daki Alman generalleri yenilen ülkenin bağımsızlığını koruyacağını varsaymaktaydılar ve Hitler'in ülkeyi sivil yönetim altına alacağını duyduklarında şaşkına döndüler. Ama gerek parti gerekse de SS, Hollandalıların ırksal yakınlıklarının çekiciliğine kapılmıştı ve Kutsal Roma İmparatorluğu'nu yeniden oluşturmak amacıyla ilhak rüyaları görmeye başlamıştı. Hitler de kuşkusuz bu fikirlere aykırı kalamazdı.[16]

Almanların Çekoslovakya ve Polonya'dan kopardıkları parçaları ilhak etmesiyle endişeye kapılan Batı Avrupalı devlet adamları, kendi devletlerinin bütünlüğünün korunacağı ve egemenliklerinin yeniden sağlanacağı güvencesini almaya çalıştılar. Kandırılan Belçika Kralı Leopold, Hitler'le hayal kırıklığı uyandıran bir görüşme yaptı. Vidkin Quisling konuyu en azından üç kez açtı ama bir sonuca vara-

---

15 C. Child, "The concept of the New Order", A. ve V. Toynbee (der.), *Survey of International Affairs, 1939-1946: Hitler's Europe*, Londra, 1954 içinde, s. 61.

16 W. A. Boelcke (der.), *The Secret Conferences of Dr. Goebbels*, New York, 1970, s. 38, 65; Warmbrunn, *a.g.e.*, s. 24-7; Child, *a.g.e.*, s. 57.

madı. Tersine, son seferinde kendisine Hitler'in konunun bir daha açılmamasını arzuladığı söylendi. Dışişleri bakanlığı ve Wehrmacht'ta –örneğin Fransa ve 1941'den sonra Estonya için– özerklik talebinde bulunan Alman görevliler de başarılı olamadı.[17]

Barış düzenlemelerini belirsiz bir geleceğe atan Üçüncü Reich, Yeni Avrupa'yı az ya da çok geçici işgal rejimleriyle kapladı. Bir uçta, bazı ülkeler parçalanmış, ulusal kimlikleri tamamen bastırılmıştı. Polonya, Yugoslavya ve Çekoslovakya bu yaklaşıma tabi tutuldular; isimleri bile haritadan silinecekti. Goebbels 1940 yazında, "gelecekte" demişti, "artık 'işgal altındaki Polonya toprakları genel valiliği'nden" söz etmeyeceğiz –buna özellikle dikkat çekmeden– sadece "genel valilik" diyeceğiz; bu yolla, kademeli bir şekilde (Bohemya-Moravya) Protektora(sı)nın sadece Protektora olarak anılıyor olması gibi, durum kendini otomatik olarak açıklığa kavuşturacaktır. Bu bölgelerdeki nüfusun görevi işlerimizi kolaylaştırmaktır." Luxembourg da ilhak edilmişti ve Luxembourg "Büyük Düklüğü"nden ya da "ülkesi"nden söz etmek yasaklanmıştı. Böylesi ülkelerin, nihai gelecekleri olmasa bile, adli statüleri belirsizdi.[18]

Almanların normal uygulaması, var olan sivil idare aracılığıyla yöneten askeri ya da sivil komutanlar atamaktı. Üçüncü Reich'ın bürokratik karmaşası olan bu savaş içinde savaşta, bu bölgeler, farklı bakanlıkların rakip taleplerine hedef olan ve farklı başarı dereceleriyle yönetilen tımarlıklardı. Danimarka hükûmeti, belki de işgal tarafından en az rahatsız edileni olduğu için, kamu düzenini en iyi koruyandı. Kral ve parlamentonun işlev görmesine izin verilmişti ve başlangıçta –en azından kuramsal olarak– önemli oranda egemenliğini korumuştu. Bunun sonucunda, toplam sayıları yüzün altında olan Alman subayları tüm ülkeyi denetim altında tutabilmişti. Fransa'da, Yunanistan'da, Bohemya-Moravya Protektorasında, Sırbistan'da ve Norveç'te kukla hükûmetler, fatihlerle sivil yönetim arasına saygınlıktan bir incir yaprağı koymuştu. Hollanda'da, bir sivil Reich komiseri sivil yöne-

17 P. M. Hayes, *The Career and Political Ideas of Vidkun Quisling, 1887-1945*, Bloomington, Ind.-Londra, 1972, s. 247, 283-6.

18 Boelcke, *a.g.e.*, s. 66; Toynbee ve Toynbee, *a.g.e.*, s. 511.

timin genel sekreteri aracılığıyla yönetiyordu. Belçika'da ise, genel sekreterler askeri yetkililere bağlıydı. Hırvatistan ve Slovakya'da kısmen bağımsız hükûmetler, aslında Alman dileklerine açıkça boyun eğiyordu. Finlandiya, Romanya, Bulgaristan ve Macaristan gibi Mihver ortakları biraz daha hareket özgürlüğüne sahipti.

Hitler'in hayal gücü, Britanyalıların Hindistan örneğine takılmıştı. Onun düşündüğü biçimiyle, onların imparatorluk yönetimini çok beğeniyordu. Sovyetler Birliği'nin işgalinden sonra, zihni tekrar tekrar Britanyalıların Hindistan'ı bir avuç adamla nasıl yönettikleri sorusuna döndü. Onun için, Ukrayna "bu yeni Hindistan İmparatorluğu"ydu; Doğu Cephesi Almanya'nın Kuzey-Batı Sınırı olacak, subay nesilleri kendilerini burada kanıtlayacak ve Ari ırkının savaşçı erdemlerini koruyacaklardı. Ama Führer'in Britanyalıların imparatorluk yönetim biçimi hakkında pek bir fikri yoktu. Britanyalıların ırksal tavırlarının gevşekliğini ve bir düzeye kadar yerel siyasal özerklik bırakmalarını eleştiriyordu.[19]

Hindistan paralelliği, Nazi savaş emellerinin kısaca halka açıklandıkları ender fırsatlardan birinde ortaya atılıverdi. Bu, hemen hemen kesinlikle Hitler'in talimatıyla 1941 Ekim'inde, Rusların yenilgisi kesinleşmiş göründüğü bir sırada, önemli radyo yorumcularından biri olan Hans Fritzsche'nin bir konuşmasında oldu. Yabancı basına savaşın sonucunun belli olduğunu söyleyen Fritzsche, Almanya'nın siyasal planlarını açıklayarak konuşmasını sürdürdü. Avrupa, Almanya'nın önderliğinde, kendine yeter hale gelecekti. Almanlar da "Avrupa imparatorluk fikri" doğrultusunda yetiştirilecekler ve Britanyalıların Hindistan'da karşılaştıkları sorunlara benzer, sürekli küçük askeri harekâtlara hazır olacaklardı. "Bizim egemenliğimizdeki uluslara gelince" dedi, "onlara karşı olan lisanımız çok daha serbest ve soğuk olacaktır. Kuşkusuz, ikinci sınıf bir küçük devletin çıkıp da bazı özel dilek ya da isteklerle Avrupa barışının yolunu tıkaması gibi bir sorun olmayacaktır – böyle bir şey olduğunda, Avrupa'daki görevi konusunda sert bir uyarı alacaktır."[20]

---

19 Trevor-Roper, *a.g.e.* s. 92, 621.

20 Boelcke, *a.g.e.* s. 185-6.

Böylesine katı bir vizyon, o günlerin liberal uluslararası hukuka yönelik olan Nazi eleştirilerini de yansıtır. Örneğin Carl Schmitt, fethedilen toprakların artık Almanya'nın kendi *Grossraum*'u (büyük mekân) olduğunu öne sürmüştür. Monroe öğretisinin Batı yarımküresine diğer güçlerin müdahale etmemesini haklı kılması gibi, Almanya da Avrupa'yı yönetme hakkını elde etmiştir. Her şeyin ötesinde, yeni kurallara göre yönetme hakkını kazanmıştır: Evrensel iddialarıyla ve egemen devletlerin ilişkilerine dayanan temeliyle eski uluslararası hukuk sistemi, yerini gerçekten nasyonal sosyalist bir "Halk Hukuku"na bırakmalıydı. Schmitt'e göre, bütün halklar modern anayasal devletin ağırlığını taşımaya aynı şekilde muktedir değildi. Milletler Cemiyeti'nde yüceltildiği şekliyle, tüm devletlerin egemen ve hukuksal açıdan eşit olduğu mefhumundan sert bir şekilde ayrılan Schmitt, modern dünyada "yüksek düzeyde örgütlenme" ve "gönüllü bir disiplin" gerektiğini beyan etmiştir. Hollanda'nın Nazi yöneticileri ve bu ülkedeki Genel Valilikler, "mutlak bağımsızlık" döneminin kapandığını resmen göstermişti.[21]

Artık tarafsızlık da kabul edilemezdi. Bir yorumcunun ifade ettiği gibi:

> Hangi küçük devlet Büyük Güçler karşısında tarafsız kalabilecek kadar bağımsız olabilir? Tarafsızlık krizi aslında kıtamızın yapısının, eski düzenlerin ve imparatorlukların yıkılmasının ve yeni hanedanların doğumunun krizidir. Küçük devletler tarihin amansız seyrine yem olmuşlardır ve tek sorun, umutsuzca mı yoksa umut dolu olarak mı teslim olacaklarıdır.[22]

Luciolli rejimin temel siyaset politik anlayışını hiyerarşik olarak tanımlamakta kuşkusuz haklıydı. Avrupa dünyayı yönetecekti, ama kendisinin de Reich tarafından yönetilmesi koşuluyla. Hitler için ırksal

21 Bkz. Schmitt's *Völkerrechtliche Grossraumordnung mit Interventionsverbot für raumfremde Mächte: Ein Beitrag zum Reichsbegriff im Völkerrecht*, Berlin, 1939 ve "Reich und Raum: Elemente eines neuen Völkerrechts", *Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht*, 7: 13, 1 Temmuz 1940, Bendersky, *a.g.e.*, s. 253-5'te adı geçen; Moret, *a.g.e.*, s. 55-7'de adı geçen Seyss-Inquart ve Frank.

22 Child, Toynbee ve Toynbee, *a.g.e.* içinde, s. 53'te adı geçen.

açıdan aşağıda olanlara güç verilmesi söz konusu olamazdı. Bu, güç değil, yalnızca zayıflık belirtisi olabilirdi. Almanya'nın üstünlüğü kıskançlıkla her alanda, bazen de gülünç sonuçlarla korunmalıydı. Çek ulusal buz hokeyi takımının Almanları Prag'da 5-1 yenmesinden sonra, Goebbels, "zayıf olduğumuz bir alanda sömürge halklarıyla maç yapmak gibi hatalı uygulamalar"dan bahsetti. "Bay Gutterer... böylesi olayların tekrarını önleyecek önlemleri almalıdır." Almanların Yeni Düzeni yaratmadaki ortağı gözüken İtalyanlar bile aynı muameleye hedef oldular; yabancı işçilerle ilgili yönetmeliklerde, "İtalyanlarla ilişkilerin hoş karşılanmadığı" ifade edildi.[23]

Siyasal düzeyde böylesi tavırlar, Almanların işbirlikçisi olarak görülenlerin zararına tekrarlandı. Luciolli'nin belirttiği gibi, 1939'da Avrupa'da yaygın olarak var olan, Versay düzeninden hoşnutsuzluk hissi göz önünde bulundurulduğunda, işbirlikçiliğin siyasal bir proje olarak başarılı olamayacağını düşünmek için bir neden yoktu. Bugün ise bu kavramın Fransa'da onu ilk bulanlar için olumlu bir tınıya sahip olduğunu anımsamak zordur. Laval ve Pétain, işbirliğini iki imparatorluk gücünün ortaklığı, bu yüzden de Fransız egemenliğinin kurtuluşu olarak görüyordu. Hitler bu tür fikirlerin karşısındaydı.

Hitler, özellikle kendini nasyonal sosyalist olarak adlandıranlardan çekiniyordu. Popüler olmadıklarında, etkisiz yöneticilerdi; popüler olduklarında ise bir tehdit. Quisling Norveç'in işgali sırasında iktidara gelebilmişti, bir hafta içinde görevden alındı. Belçika'da Degrelle ve Hollanda'da Mussert buzdolabına kondular. Doğu cephesinde savaşacak saf ya da çaresiz gençleri toplamalarına izin verilebilirdi, ama iktidar profesyonel devlet memurlarının elindeydi. Hayal kırıklığına uğramış olan genç Fransız işbirlikçisi Robert Brasillach, 1943 Ağustos'unda umutsuzca şu karara varmıştı: "Artık faşist bir Avrupa yok."[24]

---

23 Boelcke, *a.g.e.* s. 17-18; Homze, *a.g.e.*, s. 62; Hitler, İtalyanları, "dünyada, göz göze bakabileceğimiz tek halk" olarak tanımlamıştır. Rich, *Hitler's War Aims*, cilt 2, s. 317; ayrıca karşılaştırınız, F. Taylor (der.), *The Goebbels Diaries: 1939-1941*, Londra, 1982, s. 328.

24 W. Tucker, *The Fascist Ego: A Political Biography of Robert Brasillach*, Berkeley-Los Angeles, California, 1975, s. 253.

Degrelle ya da Mussert gibilerinin ortaklığını uygunsuz kılan, hiç kuşku yok ki milliyetçilikleriydi. Quisling, "Norveç'in Alman yanlısı olabilmesi için, ulusal olması gerekir", demişti. Mussert, Hitler'in başında olacağı, ama üyelerinin (Almanya, İskandinav ülkeleri ve Büyük Hollanda) kendi silahlı kuvvetleri olan bağımsız nasyonal sosyalist hükûmetlere sahip olacakları bir Cermen Halklar Birliği projesi yapmıştı. Hitler'in daha az beğeneceği bir şey düşünmek zordur. 30 Haziran 1941'de, genç Ukraynalı milliyetçiler Lviv'de "Ukrayna Devleti'nin ilanı" ile Berlin'den önce davrandılar; iki hafta sonra, çoğu tutuklanmış ve hareketin beli kırılmıştı. Hitler'in emperyalizmi bu açıdan, 1918'de Almanya'nın Ukrayna'yı işgali sırasında Paul Skoropadsky'yi destekleyen II. Wilhelm'inkinden çok farklıydı. Her ikisi de otoriter rejimlerden yanaydı, ama Wilhelm yerli bir kuklanın kendi adına yönetmesine razıydı. Hitler bunu bile reddederek ısrar etmişti: "Günün birinde bağımsız... özerk devletler üretecek hedefler koyamam."[25]

"Yeni Avrupa Düzeni"nin esas özelliği bunun bir Alman düzeni olmasıydı. Her ne kadar Nazi planlamacılar Avrupalılık fikriyle uğraştılarsa da, Hitler'in kendisi için yalnızca Almanya, daha doğrusu *Deutschtum* (Almanlık) vardı. Sovyetler Birliği'nin işgalinin ardından, Berlin propagandası bunun "Avrupa için bir haçlı seferi" olduğu fikrini yaydı: Yeni bir "Avrupa Şarkısı" yayımlandı, üzerinde "Bolşevizme Karşı Birleşik Avrupa Cephesi" yazan pullar çıkartıldı ve hattâ 1941 Kasım'ında basın, "anlaşmazlık, mücadele ve sefaletten doğan Avrupa Birleşik Devletleri artık sonunda bir gerçek olmuştur" iddiasında bulundu. Ama böylesi sloganlar sıradan insanların yaşadığı işgal yönetimi gerçeğiyle çatışıyordu ve bu Avrupalılığın Almanya dışında herhangi bir kimse tarafından, Hitler'in aldığından daha ciddiye alındığına dair bir belirti yoktu.[26] Stalingrad sonrasında, Almanlar daha ciddi bir biçimde dost ve müttefik peşine düştüklerinde, artık çok geç olmuştu. Hiç kimse Na-

---

25 Y. Durand, *Le Nouvel Ordre européen nazi*, Paris, 1990, s 34; J. A. Armstrong, *Ukrainian Nationalism*, New York-Londra, 1963, s. 79; A. Dallin, *German Rule in Russia, 1941-1945: A Study of Occupation Policies*, Boulder, Colo., 1981, 2. baskı, s. 164.

26 Child, Toynbee ve Toynbee, *a.g.e.*, s. 50-51.

zi adaletinin "emperyalizm karşıtı" bildirilerine kadar varan yüzseksen derecelik dönüşlerini ciddiye almamıştı, özellikle de bunun uygulanan politikalarda hiçbir etkisi görülmediğinde. Kızıl Ordu'nun ilerleyişinin komünizm karşıtlığını olası etkili bir siyasal savaş biçimi haline getirdiği Doğu Avrupa'da, Nazi ırkçılığı halkı Goebbels'in erişemeyeceği kadar yabancılaştırmıştı. Batı'da, herhangi bir olası Sovyet etki alanının dışında, komünizm karşıtlığı pek bir şey ifade etmiyordu. Yalnızca Yunanistan'da ve bir dereceye kadar da Sırbistan ve Kuzey İtalya'da yerel sahne bir iç savaş çıkartacak kadar zehirlenebildi. Alman güçleri geri çekildikçe, arkalarında kanlı, acı bir cinayetler mirası bırakmıştır. 1944'e gelindiğinde, artık soğuk savaş Avrupa üzerine gölgesini düşürmeye başlamıştı, ama Hitler'in imparatorluğunu kurtaracak kadar değil.

AVRUPA'NIN ÖRGÜTLENMESİ

Var olduğu kadarıyla Avrupa için Nazi vizyonu, siyaset değil iktisat alanına giriyordu. Bir Alman Monroe Doktrini ile ilişkilendirilmiş bir *Grossraumwirtschaft* (büyük mekânın yönetimi) mefhumu vardı – kalbinde Almanya olan bir bölgesel ekonomi. Bazı biçimlerinde, bunun savaş sonrası Ortak Pazar'a yüzeysel olmaktan öte bir benzerliği vardır. Reich Ekonomi Bakanlığı'nın genç teknokratlarının pek sevdiği "Yeni Düzen", Batı Avrupa'nın iktisadi bütünleşmesini ve bir gümrük vergisinden muaf bölgenin yaratılmasını içeriyordu: Bakan Walter Funk 1940 yaz başlarında böyle bir projeyi önerecek kadar ileri gitti. Nazi kurumunda çok daha fazla ağırlığı olan Göring de Avrupa'da Alman korumasında ulusal karakteri olmayan bir yatırım gereksinimini tartışmıştır. Başkaları da, 1930'larda Alman iktisadi nüfuzunun yoğunlaştığı Balkanlar'a dönmüştü. 1939 ve 1940'ta Romanya ve Macaristan'la yaşamsal hammaddeleri Üçüncü Reich'ın denetimine sokan ticaret anlaşmaları yapıldı.

1940 sonlarında –daha sonra Hitler'in Balkanlar'daki önemli adamı olan– Hermann Neubacher Amerikalı bir gazeteciye Avrupa'yı savaş sonrasında bekleyen parlak geleceği ifşa etti: "Almanya'nın Balkanlar'ı iktisadi örgütlemesi, tüm Avrupa kıtasını, geleceğin iktisadi bir-

liğini kuracak tek bir *Grossraum* gibi oluşturacak bir planın ilk adımıdır. Ortak bir plan Avrupa *Grossraum*'unda üretimi düzenleyecektir."[27] Hem Birleşik Devletler hem de Büyük Britanya bu kıtasal blokun dışında bırakılacaktı; Avrupa kendi kendine yeterli olacaktı. Versay sonrası düzenin altın standardı ve "bırakınız yapsınlar" görüşü yerini, 1930'ların Alman ticaret politikasının bir uzantısı olarak takas ticaretine ve üretimin kıtasal ölçekte planlamasına bırakacaktı.

Avrupa'yı geniş bir kıtasal ekonomi olarak "örgütleme" fikri, 1939 öncesinde ve sonrasında, kıtanın siyasal geleceğinden çok daha açık bir şekilde tartışılmıştır. Buna karşın özellikle savaşın ilk üç yılında, böylesi büyük projelerin politika üzerinde uygulamada pek bir etkisi olmamıştır. Savaşın sürdürülmesindeki *Blitzkrieg* stratejisi, fethedilen toprakların iktisadi kaynaklarının sömürülmesinde çok farklı yöntemlerin uygulanmasını zorunlu kılmıştır; ancak "topyekûn savaş"a dönüldüğünde, savaş çabası bağlamında bir tür iktisadi bütünleşme biçimi fikri çekici gelmeye başlar.

Ama uluslararası iktisat konusundaki Nazi düşüncesi, piyasa tarafından sağlanan karşılıklı faydaya dayanan liberal öğretiye bir karşılık geliştiremedi. Rejim Almanya'nın ortaklarının onunla beraberliklerinden fayda sağlayacağını bazen iddia etmiştir: Aslında 1930'lardaki durum bir dereceye kadar böyleydi ve özellikle 1920'lerde kapitalizmle ilgili gösterilen kötülüklerden sonra tamamen olanaksız görülmüyordu. Yine de, Avrupa'nın birincil iktisadi işlevinin Almanya'yı desteklemek olduğu giderek açıklık kazanıyordu. Yalnızca bu işlevin kıtanın geri kalanının iktisadi refahını sağlayarak en iyi şekilde yerine getirilmesiyle iktisadi faydaların daha geniş bir şekilde paylaşılması olanağı doğabilecekti. Yunanistan ve Romanya gibi ülkeler kısa sürede, Londra'daki finans merkezinin tiranlığını, Berlin baskısıyla değiştiklerini düşünmeye başladılar.

Avrupa ekonomisine bu kadar dar bir bakış, özellikle savaş sırasında vurgulanmıştı. Göring ve daha sonraları Speer gibi silah üreti-

27 A. S. Milward, *War, Economy and Society, 1939-1945*, Londra, 1977, s. 162-3; Waldeck, *a.g.e.*, s. 65-72.

minin artmasından sorumlu olanların çaresizliğine karşın, Hitler Reich içindeki yaşam standartlarının düşürülmesi konusunda aşırı isteksizdi. Her ne pahasına olursa olsun, 1918'deki bozgunun tekrarlanmasını istemiyordu, çünkü, ona göre, askeri yenilgiye içerdeki çöküş neden olmuştu. Rejim gıda tüketimini olabildiğince savaş öncesi düzeyde tuttu ve kadınların fabrikalara girmesini özendirmekte isteksiz oldu. Hitler uzayan bir çatışmanın kamuoyu desteğine sahip olamayacağını biliyordu ve partinin hoşnutsuzluk raporlarına duyarlılığını sürdürdü. Tüketim mallarında sert kesintiler yaparak popülerliğini denemeye niyetli değildi. Avrupa'nın iktisadi kaynakları bundan kaçınmasını sağlayacaktı.[28]

Wehrmacht bir ülkenin ardından diğerini işgal ederken, bir dizi iktisat uzmanı, işadamı ve özel ajan var olan şirketleri devralmak, Yahudilerin sahip olduğu işlere el koymak ve önemli yerel işadamlarıyla bağlantı kurmak üzere devreye girdiler. Wehrmacht ve diğer yetkililer "işgal masrafı" topladılar ve kenevirden bisiklete her türlü stratejik mal stoklarına el koydular. Bunların çoğunluğu ordu birimlerince tüketildi ya da askerlerin paketlerinde Reich'a gönderildi. I. Dünya Savaşı sırasında, Balkanlar'daki Alman askerlerine evlerinden yiyecek gönderiliyordu, bu sefer onlar evlerine yiyecek gönderdiler.

Bu politikaların toplam etkisi, bir bölgeden diğerine çok farklıydı. Protektora ve Kuzeybatı Avrupa'nın sanayi ekonomileri için, kısa vadeli el koyma politikası, kısa sürede var olan tesislerin üretimi sürdürmesine izin verilmesi ve ürüne el konulması biçimine dönüştü. Yahudilerin sahibi olduğu firmaların Arileştirilmesi, doğrudan yönetime zemin hazırladı; özellikle de Çek ve Avusturya mallarında. Ancak, Yahudi olmayanlara ya da devlete ait olan firmalar da Alman denetimine sokuldular. Bu yolla Orta Avrupa'nın en önemli ağır sanayi ve maden üretiminin çoğunluğu, "yasallaştırılmış hırsızlık" olarak adlandırılabilecek bir süreçle Reichswerke AG "Hermann Göring" içine so-

---

28 League of Nations, *Food Rationing and Supply 1943-44*, Geneva, 1944, s. 34-5; Hitler'in *Blitzkrieg* stratejisi ve iktisadi sonuçları konusundaki tartışma için, bkz. R. J. Overy, *Goering: the 'Iron Man'*, Londra, 1984, 4. bölüm.

kuldu. Fransa'nın demir cevheri kaynağının dörtte üçü Almanya'ya gitti. Belçika'nın toplam üretiminin yarısı Almanlar içindi. Çek silah üretiminin savaş için yaşamsal önemi vardı. Bu ülkelerden, Almanya'ya açıkça net bir iktisadi kazanç sağlanmıştı.[29]

İlginç olan, Nazi iktisat politikasının buralarda, nasyonal sosyalist düşüncede iktisadi önemi çok daha büyük olan Doğu'daki topraklara oranla daha iyi işlemiş olmasıdır. Reich'ın 1942'ye kadar ekonomisinin başı olan Göring Batı Avrupa'daki yerel kaynakların yerinde işlenmesi gerekliliğini kabul ediyordu. Doğu'da ise, Polonya ve Ukrayna'daki sonuçlarla başa çıkmak durumunda olan yerel parti ve ordu yöneticilerinin direnciyle karşılaşana kadar doğrudan "yağma" yoluna gitti.[30]

Rusya ve Balkanlar'ın temelde tarıma dayalı ekonomilerinde, Alman el koyma politikaları kısa sürede korkunç koşulların oluşmasına neden oldu. Köylülerin tepkisi piyasa için üretimi durdurmak oldu. Üretim fazlası yok oldu ve bu bölgelerdeki kentliler açlıkla karşı karşıya kaldılar. Almanların 1941 Nisan'ında Yunanistan'ı işgalinden yalnızca bir ay sonra, gözlemciler açlık uyarısında bulundular. Haklıydılar: Bu ilk kış boyunca, açlıktan ölen Yunanlıların sayısı 100.000 olabilir. Doğu'da, Nazi rejimi daha kötüsüne hazırlanıyordu. İşgalden bir ay önceki bir rapor, "bu bölgedeki on milyonlarca kişi gereksiz olacak. ya ölecekler ya da Sibirya'ya göç edecekler" diye sonuçlanıyordu. "Kara toprak bölgesindeki üretim fazlasını buraya yönelterek halkı açlıktan kurtarmaya çalışmak, yalnızca Avrupa'nın beslenmesini tehlikeye atma pahasına yapılabilir." Alman yönetimine karşı ilk gerilla direnişi ve acımasız Alman tepkisiyle kırsal kesimde yaşam, tehlikeli bir hale gelmişti ve Ukrayna'nın "kara toprağı"nı verimli bir şekilde sömürmek için tüm fırsatlar, savaş boyunca yitirilmişti.[31]

---

29 Milward, *a.g.e.*, s. 132-69; Overy, , *a.g.e.*, s. 136.

30 Overy, *a.g.e.*, s. 120-21.

31 C. Browning, "The decision concerning the Final Solution", aynı yazardan *Fateful Months: Essays on the Emergence of the Final Solution* (New York-Londra, 1985, s. 28; Homze, *a.g.e.* içinde, s. 71'de adı geçen.

Göring ve Hitler yerel halkın doğrudan sömürülmesi taraftarıyken, Doğu politikalarından sorumlu olan Alfred Rosenberg, Alman yanlısı ve Rus karşıtı milliyetçi grupların özendirilmesinden yanaydı. Siyasal savaş olarak bu başarılı olabilirdi. Reichkommissar Kube, Beyaz Ruslara "parlamenter anlamsızlıklar ve demokratik bencillik olmayacağına" söz verdi. Ukrayna'da, Hitler'in inanmış bir takipçisi olan Erich Koch vardı. Koch, "her şeyi sonuna kadar bu ülkeden dışarıya pompalayacağım" diyordu, "buraya saadet dağıtmaya değil, Führer'e yardımcı olmaya geldim." Ukraynalılar "zenciler"di ve siyasal talepleri Koch'un aşağılamalarıyla karşılanıyordu.

Sonuçlar, astlarının birçoğuna göre çok açıktı. Bir yönetici, "eğer Yahudileri vurursak, savaş tutsaklarını ortadan kaldırırsak, halkın önemli bir bölümünü açlıktan öldürürsek, aynı zamanda da köylülerin bir bölümünü kıtlık sonucu kaybedersek... o zaman burada kim iktisadi açıdan üretken olacak ki?" diye itiraz ediyordu. İşgalin başlangıcında Ukrayna'daki çiftçiler, Almanları kurtarıcı olarak selamlamıştı. Rosenberg ve danışmanlarının önerdiği gibi, Hitler kolektif çiftliklerin özelleştirilmesini kabul etseydi, tarım üretimi düşeceği yerde yükselebilirdi. Ama yapmadı ve Avrupa'nın tahıl ambarı hiçbir zaman vaatlerini yerine getiremedi. 1941 kışı, açlık Ukrayna ve Galiçya'nın doğusunda yayıldı. Göring'in davranışındaki değişiklikten sonra sanayide bir düzelme yaşandı, ama artık tamamen hayal kırıklığına uğramış olan halkın sempatisini kazanmak için çok geçti. 1943'te birçok köylünün gönlü Moskova'ya dönüyordu. "Kötü bir anne, birçok vaatte bulunan bir üvey anneden iyidir" deniyordu. Rosenberg, astı Koch'un "büyük bir siyasal fırsatı berbat ettiğini" düşünüyordu. Sadece Wehrmacht'ın Kafkaslar'daki Müslüman dağlılara karşı yürüttüğü ılımlı politika, savaşın en önemli "belki de olabilirdi"lerinden birine işaret ediyordu.[32]

32 *A.g.e.*, 376; Rich, *a.g.e.*, cilt 2, s. 381; Dallin, *a.g.e.*, s. 159, 204, 244.

TOPYEKÛN SAVAŞ

1942 Ocak'ında bir askeri iktisat uzmanı, "*Blitzkrieg* sona erdi" diye yazmıştı. "Ekonomiye gelince, bunun uzun bir savaş düşünülerek açıkça belirlenmesi, en yüksek önceliğe sahiptir." 1941 kışında, Alman yönetimi ekonomiyi bir topyekûn savaşa göre düzenlemek zorunda kaldı. Bunun anlamı, Milward'ın dikkat çektiği gibi, bir Yeni Avrupa yaratma yolundaki ilk planların, beraberinde de Göring'in Dört Yıllık Plan çerçevesinde silah üretiminde eşgüdüm sağlama çabalarının suya düştüğüydü; nasyonal sosyalist devrimi kurtarmak, iktisadi ilişkilerde derin bir dönüşümü ve 1936'dan beri süren, muazzam ama o oranda da verimsiz silahlanma çabasının daha akılcı bir hale getirilmesini gerektiriyordu.[33]

Artık uyduların daha da fazla sömürülmeleri gerekiyordu. Führer'in gözdelerinden genç teknokrat Albert Speer, silah üretiminin eşgüdümüyle uğraşmaya başladı. Partinin adamlarından Fritz Sauckel, Reich hizmetine milyonlarca yabancı işçi almakla görevlendirildi. O kış neredeyse üç milyon Rus savaş tutsağını öldürmüş olan rejim, ne kadar umutsuzca emek gücüne gereksinim duyduğunu daha yeni farkediyordu. 1942'de bir yetkilinin belirttiği gibi: "Rus savaş tutsaklarının büyük çapta seferber edilmesi kararı zamanında alınmış olsaydı, emek konusunda şu anda var olan zorluk yaşanmayacaktı. Elde 3.9 milyon Rus vardı; bunların yalnızca 1.1 milyonu kaldı."[34]

Reich zaten yabancı emeğe bağımlıydı: 1940 yazında 700.000 kadar Polonyalı işçi kullanılıyordu, bir yıl sonra, 2.1 milyon sivil işçi ve 1.2 milyon savaş tutsağı vardı. Ama artık çok daha fazlası gerekiyordu. 1942'den sonra Sauckel'in kıta çapındaki emek hareketi, milyonlarca işçinin zorla çalıştırılmasıyla sonuçlandı. Memurlarının uyguladığı sert yöntemler muazzam protestolara neden oldu ve Alman-

---

33 A. S. Milward, *The New Order and the French Economy*, Oxford, 1970, s. 110; karşılaştırınız, Overy, *Goering: the 'Iron Man'*, bölüm 6, 8 ve Overy, *Why the Allies Won*, s. 198-205.

34 Karşılaştırınız, Otto Brautigam'ın memorandumu (Main Political Department Başkanı, OMi), 25 Ekim 1941, J. Noakes ve G. Pridham (der.), *Documents on Nazism: 1919-1945*, Londra, 1974, s.626-30; karş. Overy, *a.g.e.*, bölüm 8; U. Herbert, *A History of Foreign Labor in Germany*, 1880-1980, Ann Arbor, 1990, s. 145.

lara karşı direnişin büyümesini sağladı. 1942 Kasım'ında yazılmış aşağıdaki rapor, işçilerin nasıl işe sokulduğu hakkında açıklayıcı bir görüntü sağlar:

> Erkekler ve kadınlar, 15 yaşını aşmış çocuklar da dahil olmak üzere, sokaktan, pazar yerlerinden, kasabalardaki kutlamalardan toplanıyor ve götürülüyordu. Halk bu yüzden korkuyor ve sokağa çıkmaktan kaçınıyordu... yerel kasabalılara emek gücü sağlamaları yolundaki emirlere uymamaları karşılığında dayak cezasına ek olarak Ekim ayından başlayarak çiftliklerin ya da tüm köylerin yakılmasına başlandı.[35]

1943 Nisan'ında Sauckel'in Varşova'daki temsilcisi, bürosunda vurularak öldürüldü; ertesi ay gerçekleşen yaygın protestolar, zorla işe almaların Batı Avrupa'da azaltılmasına neden oldu.

Bu durumda dahi, yabancı emek Alman savaş çabası için yaşamsaldı. Henüz 1942 yılında, Göring'in dev Reichwerke'si 600.000 işçisinin %80-90'ını yabancı işçilerden ve savaş tutsaklarından sağlıyordu; ekonominin geri kalanı da aynısını yapıyordu. 1944'e gelindiğinde, Reich'ta çoğu sivil olmak üzere 8 milyon işçi vardı; 2 milyon kişi de üçüncü ülkelerde doğrudan Alman komutası altında çalışıyordu. Bu işçiler çift sürüyor ve ucuz ev hizmetçisi olarak çalışıyordu. 1944 Kasım'ında silah sanayiindeki iş gücünün üçte birini ve makine ve kimya sanayilerindekinin de dörtte birinden fazlasını oluşturuyordu. Onların varlığı Alman halkı için bir tampon oluşturuyor ve rejimi kapsamlı bir emek politikası uygulamaktan, özellikle de ev kadınlarını paralı işlerde çalışmak zorunda kalmaktan kurtarıyordu. Bir Nazi iş araştırmacısının dediği gibi: "Alman halkının folk-biyolojik gücünü, kadınların emek gücü içinde daha yoğun kullanılmalarıyla tehlikeye düşürmek yerine, bazı alanlarda yabancı unsurların geçici olarak artmasına razıydık."[36]

Sauckel'in kıta çapındaki insan avı, Almanya'daki savaş çabala-

---

35 Herbert, *a.g.e.*, s. 149.

36 Overy, *a.g.e.*, s. 128; E. M. Kulischer, *Europe on the Move: War and Population Changes, 1917-1947*, New York, 1948, s. 263-4; Herbert, *a.g.e.* s. 133.

rına yardımcı olurken, başka yerlerde muazzam rahatsızlıklara neden oluyordu. İşgal altındaki Avrupa'nın, toparlanıp Reich'a gönderilmek gibi beklenmedik bir tehlikeyle karşı karşıya kalan erkek işçileri, genellikle işlerini bırakıp saklanıyordu. Yerel yöneticiler emek güçlerini götürülmekten korumanın yollarını arıyor, polisler görmezden geliyordu. Fransa'da ve Yunanistan'da direnişin büyümesi doğrudan Sauckel'in işçi harekâtlarıyla bağlantılıydı. Politikacılar ve devlet memurları, Almanları politikalarını değiştirmeleri için ikna etmeye çalışıyordu. En büyük müttefikleri Savaş Üretimi Bakanı Albert Speer'di.

Sauckel'in tersine, Speer Fransa, Belçika ve Hollanda'nın sanayileşmiş ekonomileriyle iktisadi işbirliğinin Reich savaş çabası açısından esas olduğunu düşünüyordu. İşçileri Almanya'ya zorla getirmenin, eğer bu yabancı hükûmetleri ve işadamlarını yabancılaştıracak, üretimi sekteye uğratacak ve Alman yönetimine direnişi artıracaksa, bir anlamı yoktu. Fransa'da Sauckel'in politikası Laval'ı umutsuzluk noktasına getirmişti. Fransa Başbakanı "bu artık bir işbirliği politikası değildir" diye yakınıyordu, "Fransa tarafında bir fedakârlık, Alman tarafındaysa bir zorlama politikasıdır." Aslında Speer'in önerdiği, işbirliği politikasının –siyasal gurur konusu olarak değil, iktisadi akılcılık konusu olarak– canlandırılmasıydı.[37]

Speer, Kuzeybatı Avrupa'yı tek bir iktisadi birim olarak ele alan bir üretim rasyonalizasyonu düşünüyordu. Bu, başlardaki Alman iktisadi politikası biçimlerinin belirleyici özelliği olan ve bir anlamda da, Sauckel'in Avrupa emek gücünü sömürmesiyle zirvesine ulaşan el koyma politikalarından çok farklıydı. Speer'inki daha soğukkanlı, daha az milliyetçi ve planlamayı yağmanın, iş dünyasını da nasyonal sosyalist ideolojinin üzerinde tutan bir bakıştı. Speer için –eğer Almanya savaşı kazanma şansına sahip olmak istiyorsa şart olan– Avrupa çapında bir silah sanayiinin yaratılması, Reich dışındaki sanayi ekonomilerinin ve bunun bir uzantısı olarak da, yeteri kadar vasıflı ve istekli bir emek gücünün korunması gerekiyordu.

---

37 Milward, *The New Order and the French Economy*, *a.g.e.*, s. 119.

Speer'in Polonya ve Ukrayna'da silah üretimi kurma çabası, önceki politikaların burada yarattıkları kargaşa yüzünden sonuçsuz kaldı. Ama ideolojik çabaların düşük olduğu Fransa'da, Speer'in stratejisi etkisini gösterdi. Sauckel'in işçi hareketini durdurmayı başardı ve (Vichy hükûmetinin Sanayi Üretimi Bakanı olan Jean Bichelonne gibi) yerel teknokratlarla bir anlaşmaya vardı. Bunun sonucunda, sanayinin üretim düzeyi yalnızca el konma için hedeflenmeyecek, bir komite tarafından belirlenecekti. Sauckel'i eleştirirken, "1 milyon işçi peşinde koşarken, Fransa'da işçi sayısını 2 milyon azaltır, burada ise yalnızca elli ile yüz bin arasında fazla işçi elde edersem, bu aptallıktır" demişti. Yalnızca savaş üretimi değil, tüketici malları da Reich'a gidiyordu. 1943 sonbaharında, Fransa'nın sanayi üretiminin %40-50'si Almanların amaçları doğrultusunda kullanılıyordu. Bu noktada Speer, gümrüksüz bir Avrupa bölgesinde planlanacak dev kömür, otomobil, alüminyum ve diğer malların kartellerini düşünüyordu.[38]

Böyle düşünceler Speer'in, Avrupa Kömür ve Çelik Birliği ve nihai olarak da Ortak Pazar'la sonuçlanacak sanayi düzenlemelerinin bir öncüsü olarak görünmesine neden oldu. Bu görüşte, en azından bu savaş sonrası kurumların kökenini Nazi karşıtı direnişin federalizmine kadar geri götüren görüşteki kadar gerçeklik payı vardı. Ama Yeni Düzen'in, bir Ortak Pazar öncüsünden hem çok fazlası hem de çok eksiği olduğu gerçeği de ortadadır. Bir açıdan Speer gerçekçiydi, çünkü modern, yüksek düzeyde sanayileşmiş bir savaşın Hitler'in ilkel fetih ekonomisi temelinde kazanılmasının olanaksızlığını görüyordu. Ama başka bir açıdan da hayale kapılıyordu, çünkü Hitler'in politikaları olmadan Üçüncü Reich bir hiçti. Diğer bir deyişle Speer'in, işin siyasal çatışmaların üzerinde olması gerektiği yolundaki -1945 sonrasında ortaya çıkacak olan dünyaya çok benzeyen– görüşü, Hitler'in Avrupa'sında gerçekleştirilemezdi. Hitler de Speer'i frenledi ve Sauckel'in arkasındaki desteği de hiçbir zaman tamamen çekmedi: Akılcılığın ideoloji karşısındaki zaferi yalnızca geçiciydi.

---

38 *A.g.e.*, s. 142-51, 165.

Eğer Avrupa "örgütlenemiyorsa" kusur "örgütleyiciler"de ve "örgütlenme" kavramlarındaydı. Dilbilimci Victor Klemperer, geleneksel açıklığıyla, Nazilerin dayatılan ve onun temeldeki ırkçılığından çıkan disipline, hiyerarşiye ve düzene yakıştırdıkları anlamı sessizce belirtmişti. Bunun aynadaki yansıması, alçakların en alçağının toplama kamplarındaki "örgütleme"sinde (hırsızlık, aşırma ve yağmada) kendisini göstermişti. Değerlerden arınmış, yönetimsel verimlilik yerine, Nazi tarzı örgütlenme, Avrupa'nın düşük ırklarının Kuzeyli-Cermen Halk'a iktisadi boyun eğmesiydi. Böylece, iktisat ideolojiden ayrılamıyordu; nihai olarak, ırk kıta için "örgütleme" ilkesi olacaktı.[39]

IRKSAL VARLIK OLARAK AVRUPA

Hitler, 1941 Ağustos'unda, "Avrupa coğrafi bir varlık değil, ırksal bir varlıktır" yorumunda bulundu. Milletler Cemiyeti azınlıkları oldukları yerde tutmaya ve uluslararası yasalar aracılığıyla istikrarı korumaya çalışıyordu; Hitler, tersine, yasaya inanmıyordu ve istikrarı halkları yerlerinden koparark sağlamayı hedefliyordu. Irksal hedeflerin peşinde, uluslar yeniden ayarlanıyor ve milyonlarca insan zorla evlerinden çıkarılıyor, yüzlerce kilometre uzakta yabancı ortamlara yerleştiriliyor, terk ediliyor, çalışma kamplarına sokuluyor ya da bilerek ölüme terk ediliyordu. II. Dünya Savaşı, en çok bu konuda önceki çatışmalardan farklıydı. Kayzer Wilhelm'in 1918'deki –eski usul, kültürel Almanlaştırma yoluyla özümleme programlı– imparatorluk emelleriyle 1939'daki biyolojik ırkçılık arasında uçurumlar vardı.[40]

Devlet destekli toplu cinayet ve kültürel yok etmelerin bu yeni dünyası, 1944'de Raphael Lemkin adındaki bir Polonya Yahudisi avukatın yazdığı *Axis Rule in Occupied Europe* (İşgal Avrupa'sında Mihver Yönetimi) adlı çalışmada ilk kez kullanılan yeni bir terime yaşam verdi: Soykırım. Savaş sonrasında Nuremberg mahkemeleri, BM Soykırım Anlaşması, Eichmann mahkemesi ve Holocaust olarak adlandı-

39 V. Klemperer, *'LTI': Die unbewältigte Sprache*, Münih, 1969, s. 105-6.
40 Trevor-Roper, *a.g.e.*, s. 24.

rılacak olan olay üzerindeki medya ilgisi, II. Dünya Savaşı'nın bazı açılardan bir ırk savaşı olduğu fikrine insanları aşina kıldı. Ama sık sık esas olarak (ünlü bir çalışmanın başlığını aktarırsak) "Yahudilere karşı savaş" olarak görüldü. Aslında, Yahudi sorununun nihai çözümü, Nazi rejiminin savaş dolayısıyla "çözme"yi hedeflediği daha geniş ve birbiriyle ilişkili ırksal sorunlardan çıkmıştır.

Avrupa'nın Naziler tarafından fethinin bir sonucu, Nazi ırksal refah devleti diyalektiğinin kıtasal çapta yaygınlaştırılmasıdır. Bu devlet, "ırksal istenmeyenler"i bastıracak polis tedbirlerinin, *Volksgemeinschaft*'ın hayatiyetini koruyan politikalar olarak sunuluşunu ifade etmektedir. Avrupa'daki Yeni Düzen, bir yandan Yahudi, Çingene, Polonyalı, Ukraynalı ve diğer *Untermenschen*'in (aşağı insanlar) Reich'a karşı oluşturduğu "tehdit"i kıracak önlemleri, diğer yandan da *Deutschtum* adına büyük projeleri içermekteydi. Bunun anlamı, özellikle, *Volksdeutsche* adı verilen –Reich sınırları dışında yaşayan Alman kökenliler– on milyon kişinin refahı ve yerleştirilmesinin sağlanmasıydı. Kovma ve kolonileştirme, yok etme ve toplumsal yardımlar, aynı Nazi imparatorluk aynasının iki yüzünü oluşturuyordu.

Ama savaş, yalnızca Nazi ırksal politikalarının coğrafi kapsamını genişletmekle kalmadı, onların radikalleşmesini ve karmaşıklaşmasını da sağladı. Savaş büyük katalizördü. 1930'ların sonlarındaki Hitler için, Güney Tirol'deki ilk Almanların yerleştirilmesi, önceleri bir diplomatik gereklilikti. Aynı şey 1939 sonrasında Himmler'in ellerinde, Doğu Avrupa'nın tamamen yeniden etnik şekillenmesini içeren çok daha iddialı bir vizyonun başlangıcı oldu. Alman toprakları arttıkça ve manzara değiştikçe yeniden yerleştirme projeleri de değişip durdu. Aynı şey Nazilerin "ırksal istenmeyenler" politikaları için de söylenebilir. Savaş ilerledikçe, politikalar bilinmeyen sulara yöneldi.

"Yahudi sorunu"nda, ilk olarak Polonya, sonrasında da Batı Avrupa ve son olarak da Sovyetler Birliği'nin büyük kısımları Nazi denetimine girdikçe, yeni ufuklar ve yeni zorluklar ortaya çıktı. Nazi yönetimi, ölüm kamplarındaki sanayileşmiş kitlesel cinayetler fikrine varana kadar, "Auschwitz'e giden virajlı yolda", 1940'ta Avrupa'daki

Yahudilerin adaya gönderilmelerini içeren Madagaskar Planı gibi tuhaf yön değiştirmeler ve Sırbistan, Ukrayna ve Chelmo'daki gaz kamyonları gibi ölümcül doğaçlamalar yaşanmıştı.

Irksal gündemin genişlemesi ve radikalleşmesi, SS'in hızla büyümesini getirdi. RSHA'daki güvenlik birimlerini Heydrich komutasında birleştirmek, Himmler'e işgal edilen toprakların çoğunluğundaki istihbarat ve polis hizmetlerinde büyük etki sağladı. 1934'te yaratılan toplama kampları imparatorluğunun nüfusu (ölüm kampları dışında) 1939'da 25.000'den 1945'te 714.000'e çıktı. Bu imparatorluk, başka bir savaş zamanı SS birimi olan WVHA tarafından yönetiliyordu. Ölüm kampları 1939'da yoktu. 1942'de ise bir milyonun üzerinde insanı öldürdüler. Bedbaht *Volksdeutsche*'den yeni bir Alman kolonici sınıfının yaratılması, 1939'da kurulan RKFDV'nin (sonraki bölüme bkz.) sorumluluğu oldu. 1 milyondan fazla etnik Alman'ı taşıdı, yüzlerce yerleşme kampı işletti ve en azından 400.000 etnik Alman'ı Doğu Avrupa'ya yerleştirdi. Böylece SS'i, Sovyetler Birliği tarafından milyonlarca insanın yaşamını ve kaderini denetlemek üzere yaratılan devlet mekanizmasının gücüyle rekabet edecek hale getiren, savaş oldu.[41]

Irksal düşüncenin merkeziliği –sanayileşmiş kitlesel cinayetler fikriyle birlikte– Hitler'in imparatorluğunu Stalin'inkinden ayıran esas özellikti. Kıtanın insan bileşimini yeniden şekillendirme gücüne sahip olan Himmler ve SS, biyolojik ırkçılık önermeleri tarafından şekillendirilen bir imparatorluk politikasının çelişkileri, açmazları ve sınırlandırmalarıyla karşı karşıya kaldılar. İlk olarak Almanların kendi rolleri ne olacaktı? 1941'e kadar aşağı yukarı egemen olan görüş çerçevesinde Reich'da mı yoğunlaşacaklardı yoksa ortaçağlardaki atalarının yaptığı gibi, bazıları Doğu sınırlarına mı yerleşecekti? Üstün ırk olarak, Slav kölelere efendilik ederek binlerce kölenin çalıştığı malikâneleri mi işleteceklerdi yoksa Ari canlılığın garantisi olarak *Blut und Boden*'i (kan ve toprak) gören Nazi görüşü uyarınca toprağı kendileri mi

41 J. Billig, *Les Camps de concentration dans l'économie du Reich hitlérien*, Paris, 1973, s. 72; R. Koehl, *RKFDV: German Resettlement and Population Policy, 1939-1945*, Cambridge, Mass., 1957, s. 210-11.

işleyecekti? Etnik bir Alman nasıl ayırt edilecekti – dile göre mi, görünüşe göre mi, nesebe göre mi? Bu konulardaki sert öğretisel tartışmalar Nazi bürokratlar arasında tüm savaş boyunca yer aldı. *Untermenschen*'e gelince, gerekli bir emek gücü müydüler yoksa yok edilmesi gereken biyolojik bir tehdit mi? İşte Hitler'in Yeni Düzen'inin geniş ve ölümcül ölçeğinde uygulanan *apartheid*'in açmazları bunlardı.

IRK SAVAŞI (1): POLONYA, 1939-41

Doğu Avrupa'daki azınlık sorunlarına Versay yaklaşımı, Münih'te Alman Dışişleri Bakanı Ribbentrop'un İtalyanlara gizlice Güney Tirol'deki Almanların Reich içinde yerleştirileceği sözünü vermesiyle sona erdi. Südet topraklarının ilhakıyla birlikte bu söz, Azınlık Anlaşmaları dönemini kapattı ve Avrupa'nın etnik gerginliklerine daha sert bir yaklaşımı başlattı. Yasal garantilerin yerini, on beş yıl önceki Türk-Yunan değişimi doğrultusunda zorla nüfus transferleri aldı.

İlk başta bu, Reich içine geniş etnik Alman akışı anlamına geliyordu. Hitler, 1938'de İtalyan desteğine gereksinim doğduğunda politikalarını tersyüz edip Güney Tirol'den 80.000 Alman'ın yerleştirilmesine engel olduğu gibi, 1939-40'ta Rusların desteğine gereksinim duyduğunda da aynı şekilde Baltık ve Besarabya'daki Alman cemaatlerini feda etti. 1939 Ekim'inde SS'e, 75.000 Alman'ı Letonya ve Estonya'dan çıkartma görevi verildi; ertesi ay başka bir Alman-Sovyet Anlaşması, Sovyet işgali altındaki Polonya'daki 128.000 *Volksdeutsche*'yi ilgilendiriyordu. Birkaç hafta içinde bu insanlar, Reich'a ve onun işgalindeki Polonya'ya gelmeye başladılar ve nasıl ve nereye yerleştirilecekleri sorunuyla karşı karşıya kalındı.

Hitler başlangıçta yerleştirmenin Nazi Partisi'ni ilgilendiren bir konu olduğuna karar vermişti. Ama Himmler onu çabucak bu işi SS'e devretmesi için ikna etti. 1940 başında boşaltmaları, boşaltılanların ırksal olarak ayrılmalarını ve kabul kamplarını örgütlemek amacıyla Reich Almanlığın Pekiştirilmesi Komisyonunu (RKFDV) kurdu. RKFDV, Baltık Almanlarının geride bıraktıkları mallarının kayyumuydu. Ama aynı zamanda da yerleştirme için yeni mülkler bulmakla yü-

kümlüydü. Bu son görev, fethedilen topraklardaki yerel Polonyalı ve Yahudilerin mülklerinden atılmasını da kapsamaktaydı.

1939-1941 arasında, RKFDV etkinliklerini Polonya'da yoğunlaştırmıştı. Burası artık Reich'a dahil edilen Batı'daki Warthegau ve Danzig bölgeleriyle Hans Frank tarafından bir sömürge gibi yönetilen Genel Valilikten oluşuyordu. Himmler, Almanlarla "ırksal açıdan aşağı" halk arasında açık bir ayrım çizgisi yaratmayı düşünüyordu. Etnik Almanlar Batı'da ele geçirilen topraklara getirilecek, bu bölgelerdeki yerel Polonyalılar ve Yahudiler de Doğu'ya, *Untermenschen* için bir özel bölge olarak düşündüğü Genel Valiliğe sürülecekti.

Ama böylesi bir proje diğer Alman bürokratları rahatsız etti. Bu ilk başta, yerel iktisadi yaşamın büyük ölçüde bozulmasına neden olacaktı. İlhak edilen topraklarda, yerel Polonyalı köylülerle Yahudi zanaatkârların kovulması, iktisadi yıkım tehlikesi doğuruyordu. Öte yanda Genel Valiliği yönetenlerse, bir yığın yoksullaşmış ve köklerinden koparılmış Polonyalı ve Yahudi'yi kabul etmekten hoşnutsuzluk duyuyordu. Bu durum, onların Genel Valiliği önemli bir iktisadi etkinlik merkezi haline dönüştürme heveslerinin gerçekleşmesini olanaksız kılıyordu. Irksal dogmacılık ve iktisadi etkinlik arasındaki çatışma, Himmler, SS ve Nazi Partisi ideologlarını, Genel Valilik yöneticisi Hans Frank ve Reich'taki büyük iktisadi çıkarların sözcüsü Göring'le karşı karşıya getirmişti.

Başka Alman-Sovyet anlaşmaları Litvanya'daki 50.000 ve Besarabya ve kuzey Bukovina'daki 130.000 Alman'ın "Anavatana çağrılmalarına" neden olduğunda, bu anlaşmazlık daha çözülmemişti. 1941 yazında, Sovyet işgalinin hemen öncesinde RKFDV, 200.000 *Volksdeutsche*'yi Batı Polonya'ya, çoğunlukla da el konulan çiftliklere yerleştirmişti. Başka 275.000 göçmen de ayrılma ve yeni bir yaşama ulaştırılmak için yüzlerce yerleştirme merkezinde bekliyordu. En azından bir milyon Polonyalı ve Yahudi de, alelacele Genel Valiliğe sürülmüştü. Tüm ticari işletmelerin yüzde ellisinden fazlası, artık Reich'ın kayyumlarının elindeydi. Yahudi nüfusu 1.650.000'e kadar şişmiş, yeni gelenlerin çoğunluğu hastalıkların pençesindeki gettolara ve çalışma

kamplarına doldurulmuştu. Frank, Reich için çalışmak üzere 600.000-700.000 Polonyalı işçi toplamıştı.

Yeni gelen etnik Almanları RKFDV, Nazi Partisi ve diğer kurumların karşılaması özellikle kapsamlı ve başarılıydı – imparatorluk çapında bir refah programı. Romanya'da, Besarabya'dan dönen Almanların iaşesi için kurulan Galatz kampını 1940 sonlarında gezen bir Amerikalı gazeteci anlatıyordu:

> Yaşlı insanlar sakince güneşte oturuyordu... O yöre Almanlarının giydiği başlıklarla kadınlar, hangarlar boyunca yalaklarda çamaşırlarını yıkarken dedikodu yapıyordu. Yeşillenmiş saçakların altında, başka kadınlar ütü ve çamaşırla uğraşıyordu. SS mensupları ve *Volksdeutsche*'lerin gözetiminde, gençler şarkılar söyleyerek ve selam vererek yürüyordu... Görüldüğü kadarıyla burada, Fransız Kanada'sında olduğundan daha fazla bebek ve küçük çocuk vardı. Çoğunluğu Romanya ve Yugoslavya'dan gelen genç Alman kızların gözetiminde oynuyorlardı. Kızlar da böylece gönüllü çalışma hizmetlerini yerine getirmiş oluyordu. Ara sıra genç bir SS, sevgiyle bir çocuğu alıyor, omzuna bindiriyor ya da kucağında tutuyordu...
> Bu göçmenlerin anlattıkları çok şaşırtıcıydı. Nereden bakarsanız bakın, atalarının ülkesini terk etmeye zorlanarak, büyük bir felaket yaşamışlardı. Üstelik ne zaman ve nerede yeni bir eve kavuşacaklarını bilmiyorlardı. En yakınlarında gözüken, yeni bir kamptı. Çünkü nihai hedefleri belirlenmemişti. Yine de, yaşlısı genci, varlıklısı yoksulu, Führer'in Almanya'sına asgari bir kızgınlık ve sınırsız bir güven ifade ediyordu. Verimli kolonicilerin, Schiller'in zamanından kalma antika Wuerttemberg Almanca'sını konuşan bu verimli torunları, vaat edilen topraklar olarak gördükleri Hitler'in Almanya'sına dönüyorlardı... Onları bu kadar ateşli inançlarla donatmış olmak, kabul etmek gerekir ki, Hitler için büyük bir zaferdi. Bu zafer tarafından etkilenmeden edemiyordunuz. Koruyucu devlet, burada gerçekten muhteşem bir şekilde koruyucu olarak davranmıştır.[42]

Her ne kadar Stalin'in de bu göçmenler üzerinde en azından Hitler kadar etkili olduğunu düşünseniz bile (Sovyetler Birliği etki ala-

42 Waldeck, *a.g.e.*, s. 306-8.

nı dışındaki *Volksdeutsche* "ülkeye geri dönme" konusunda çok daha az istekliydi), Üçüncü Reich'ın ırksal refah davasına sadık kalarak, ülkeye geri dönme çabasına idealizm, çaba ve para harcadığı da kuşkusuz bir gerçektir.

Karşılanan göçmenlerin hepsi köklerinden kopmamıştı. Geride önemli sayıda insan kaldığı gibi, birçoğu da geriye dönme konusunda homurdanıp duruyordu. Talihsiz Lorraine'liler, Himmler'in ırksal denemelerini tatmin etme uğruna Galiçya'ya yerleşmeyi hiç de istemiyordu; Letonyalı Almanlar, Baltık ülkeleri Wehrmacht tarafından işgal edildiğinde geri dönmek istediler; Bavyeralı ataları Kral Otto ile birlikte bir asır önce buralara gelmiş olan, Atina civarındaki *Volksdeutsche* köylüler, şimdi kendilerini Passau civarında bir kampta bulmuşlardı ve "Biz Almanya'ya gitmek istemiyoruz, Yunanistan'a geri dönmek istiyoruz" diye yakınıyorlardı. Ama birçoğu, Doğu'ya yeni gelen grupları karşılamaya, el konulan çiftlikleri onların gelişine hazırlamaya ve çocuklarının bakımına yardımcı olmaya gelen Alman Genç Kızlar Birliği (BDM) üyesi hevesli genç kızlar tarafından yumuşatıldılar. Binlerce Hitler Gençliği üyesi "Doğu'nun gizemi"nin çekiciliğine kapılmış, yeni gelenlerin yerleşmesine yardım etmek üzere Arazi Hizmeti Yıllarını kullanmıştı.[43]

Belirtmeye gerek yok ki, Almanların Polonyalılara ve Yahudilere davranışları çok farklıydı. Batı topraklarındaki talihsiz *Untermenschen*, SS tarafından önceden uyarılmadan sınır dışı edilmişti. Yalnızca küçük bir bavul almalarına izin verilen, yanlarında herhangi bir kıymetli eşya ya da belli bir miktarın üzerinde para almalarına izin verilmeyen bu insanlar, ya en yakın tren istasyonuna götürülmüşler ya da açık arazide terk edilivermişlerdi. İlerideki durumları için herhangi bir önlem alınmamıştı. Polonya'nın direnişini kırmak için kasıtlı bir çabayla –Hitler'in deyimiyle "ev temizliği"– aydın sınıfı ve ulusal önderliğin diğer unsurları SS kıtalarının kitlesel cinayetlerine hedef olmuştu. Örneğin Krakow Üniversitesi'nin öğretim üyeleri, 1939'da kitle halin-

43 T-81/307/2435373, "Abschlussbericht über die durchschleusung von 95 Griechenlanddeutschen in Passau/Gau Bayr. Ostmark durch die Einwanderzentralstelle des Chefs der Sicherheirspolizei und des SD", Washington DC, ABD Ulusal Arşivleri.

de Sachsenhausen toplama kampına götürülmüşler ve birçoğu burada öldürülmüştür. 1940 yılı boyunca, köyler yakıldı ve yüzlerce sivil Alman personele yapılan saldırılara karşılık olarak öldürüldü ve yakında tüm Doğu Avrupa'ya yayılacak olan bir gaddarlık rejiminin eğilimini belli etti. O yaz sürdürülen "AB Eylemi", önde gelen 3.000 kişinin daha tutuklanıp infaz edilmesine neden oldu: Bundan sorumlu olan Alman yetkililerin soruşturmadan muaf tutulacakları garantisi verilmişti. 12 Temmuz'da, Polonyalı bir doktor olan Zygmunt Klukowski, günlüğüne, "Lublin'de infaz edilen kırk kişi hakkındaki kötü haberler...bunun gerçek olduğuna inanmakta güçlük çekiyorum" diye not almıştı. İki gün sonra, bir Alman orman görevlisinin genç bir Polonyalı'yı çekinmeden vurduğunu öğrendiğinde, üzgün bir şekilde şunları yazmıştı: "Almanların Polonyalıları ve Yahudileri vurması yasaldır."[44]

Polonyalıların durumunu daha da kötü hale getiren, Sovyet kuvvetlerinin de, Doğu Polonya'nın 1939-1941 arasında Kızıl Ordu tarafından işgal edilen bölgesinde çok daha acımasızca davranmasıydı. Burada da zorla yerleştirme son hızla sürüyordu, Sovyetler'in elinde ölenlerin sayısı yüz binleri bulmuştu. Bu rakam, o ana kadar gerçekleştirilen Nazi cinayetlerini bile geride bırakmıştı. Ama Almanlar, ırksal fetih savaşlarında, yakında komünistleri geride bırakacak ve tam anlamıyla bir "yok etme savaşı"na başlayacaktı. O zaman bile, Polonya akıl hastanelerindeki hastalar kurşuna dizilerek SS kıtalarına kışlalar sağlanmıştı. Böylece, Almanların ötenazi programı işgal edilen topraklara yayılıyordu. Polonya Yahudilerine yapılanlar da endişe vericiydi. Batı topraklarından sürgün programı Polonyalılarla Yahudiler arasında bir ayrıma gitmemişti – her ikisi de Almanların yerleştirilmelerine ayrılan bölgelerden uzaklaştırılacaktı. Ama SS, özel Kurukafa alaylarıyla ve SiPo/SD *Einsatzgruppen* birlikleriyle yaşlı Yahudileri öldürüyor, sinagogları yakıyor ve Yahudi mallarını yağmalıyordu. Lublin, Batı Polonya'dan kovulan yüz binlerce Yahudi'nin gittiği yer olmuştu.

---

44 "Political house-cleaning" için, bkz. R. Breitman, *The Architect of Genocide: Himmler and the Final Solution*, Londra, 1991, s. 70-71; Klukowski, *a.g.e.*, s. 100-101; T. Cyprian ve J. Sawicki, *Nazi Rule in Poland, 1939-1945*, Warşova, 1961, s. 116-24.

On dokuzuncu yüzyılda Polonya'daki Almanlaştırma, Alman kültür ve dil değerlerinin başıboş bir nüfusa (aslında sık sık Yahudiler aracılığıyla) kademeli olarak aktarılmasıyla gerçekleşen, kademeli bir süreçti. Keskin bir karşıtlıkla, Nazi politikasının öncü ilkeleri ise, dışlama, ayırma ve yok etmeydi. İşgal edilen topraklar zorla ve olabildiğince hızlı Almanlaştırılacaktı. Hitler *Gauleiter*'lerine (1939-45 arasında vali) eyaletlerinin Almanlaştırılması süreci için on yıldan fazla zamanları olmadığını söyledi. Kamu yaşamında Almanca Lehçenin yerini almıştı ve özellikle kentler dönüştürülmüştü: Lódz'un adı Litzmannstadt olarak değiştirilmişti; Poznan Posen olmuştu. Genel Valilikte bile, Orta ve Doğu Polonya'da benzeri süreçler işliyordu. Klukowski, "Bilgoraj'da giderek daha fazla Almanlaştırma görülüyor. Her yerde yeni Almanca işaret levhaları var" diyordu.[45]

Almanlaştırma tam anlamıyla bir inkâr politikasını içeriyordu. Polonya üniversiteleri (daha önce Çekoslovakya'da olduğu gibi) kapatılmıştı ve "ruhsal sterilizasyon" politikasına uygun olarak, yalnızca kısıtlı ilkokul ve meslek okullarına izin vardı. 1940 Mayıs'ında Nazi eğitim politikasını açıklarken, Himmler şöyle diyordu: "Bu okulun tek gayesi: En fazla 500'e kadar basit aritmetik, kendi adını yazabilmek. Almanlara itaatin, dürüst olmanın, çalışkan ve iyi olmanın ilahi bir yasa olduğunu söyleyen bir öğreti. Okumanın gerekli olduğunu sanmıyorum. Bunun dışında, Doğu'da hiçbir okul olmayacaktır."[46]

Kültürler arasında sert bir ayrım yapan SS, yine de nüfusun "değersiz" unsurları arasından ırksal açıdan "değerli" olanları ayırmaya çalışıyordu. Ama Doğu Avrupa'nın etnik açıdan karışmış toplumlarında Slav nüfusun içinde olası Almanları tanılamak için ellerinde, biyolojik ırkçılık denilen sözümona bilimin yetersiz araçları vardı. Seçme süreci kesin olduğu kadar keyfiydi de. Bir Nazi yetkili, yüzlerce Çek'in ayıklanmasına yanlışlıkla karışıp kimliğini ispat etmeden önce ırksal açıdan değersiz ilan edilerek, süreci birinci elden deneme fırsatını bulmuştu. Ama böylesi bir

45 Gross, *a.g.e.*, s. 226-30; Klukowski, *a.g.e.* s. 117, 124-5.

46 I. Kamenetsky, *Secret Nazi Plans for Eastern Europe*, New Haven, Conn., 1961, s. 106.

aşağılanma durumu, ırksal açıdan değerli olanları koruma çabasıyla bölünen binlerce ailenin ya da Almanlaştırılabileceklerine karar verildiği için, Alman ailelere hizmetçilik etmek üzere Alman usullerini öğrenmek üzere Reich'a gönderilen yüz binlerce kadının yanında hiçbir şeydi. Sonunda, azalan *Deutschtum* stoklarının mavi gözlü sarı saçlı köle işçilerle takviyesi amacıyla ayıklama süreci toplama kamplarına kadar uzandı.[47]

Yahudi nüfus için, böyle bir kaçış kapısı da yoktu. Yahudi kültürü de bir "tarihsel ölüm"le karşılaşacak ve yalnızca bir anı olarak yaşayacaktı. Rejimin baş ideoloji kuramcısı olan Alfred Rosenberg, tüm Avrupa'daki Yahudi cemaatlerinin kültürel varlıklarına el koyabilmek üzere asker, kütüphaneci ve sanat tarihçilerinden oluşan bir ordu gönderdi. Hitler'in Rosenberg'e Nazi ideologları için bir araştırma merkezi kurması emrini verdiği Frankfurt'a getirileceklerdi. 1943'te bir yönetici şöyle böbürleniyordu: "Avrupa'nın Yeni Düzen'inde, Avrupa'nın değil tüm dünyanın Yahudi sorunu kütüphanesi Frankfurt am Main'da yükselecektir."[48]

IRK SAVAŞI (2): VERNİCHTUNGSKRİEG (İMHA SAVAŞI) 1941-45

Nazilerin Yahudilere dönük politikalarının caniyane boyutlarının, Doğu Avrupa'nın genel ırksal yeniden yapılanmasından doğması biraz zaman aldı. Himmler'in eski Polonya'da bir *apartheid* devleti kurma projesi diğer Nazi bürokratlarına takılınca, Genel Valiliği bir Yahudi özel bölgesi olarak kullanma hedefi de terk edildi. Hitler'in kendisi bile, 1940 Mart'ında milyonlarca Yahudi'yi Lublin bölgesine sürmenin mümkün olmadığını görmeye başladı. Bu politika boşluğu sırasında, Fransa'nın işgali Himmler'e yeni bir açılım sağladı ve 1940 Mayıs'ında Hitler'e; Almanya'nın ırksal açmazlarına kapsamlı bir yeni yaklaşımın ana hatlarını sundu.

"Doğu'daki Yabancı Nüfusa ne Yapılacağı Konusunda Bazı Düşünceler"de Himmler, eski Polonya'nın tüm nüfusunun ırksal açı-

47 *A.g.e.*, s. 93 vd.

48 American Jewish Conference, *Nazi Germany's War against the Jews*, New York, 1947, 1-24-5.

dan ayıklanmasını öneriyordu. O zaman, "ırksal açıdan değerli" olanlar Reich'a getirilebilecek, geri kalanlar ise Reich için ucuz emek deposu olarak Genel Valiliğe doldurulacaktı. Yahudi sorununa kısaca değinen Himmler, şöyle diyordu: "Afrika ya da başka bir yerdeki bir sömürgeye toplu göç yoluyla, Yahudi kavramını tamamen silmeyi düşünüyorum." Memorandumda soykırım konusuna yalnızca tamamen reddetmek amacıyla değiniliyordu. "Her bireysel vaka ne kadar acılı ve trajik olsa da, eğer Bolşeviklerin halkı fiziksel olarak yok etme yöntemini Almanlığa aykırı ve olanaksız olduğu kanaatıyla bir kenara atarsak, bu yöntem yine de en ılımlı ve en iyisidir."[49]

Fransa karşısında kazanılan zafer sonrasında, ortaya çıkan Afrika sömürgesi Madagaskar'dı ve birkaç ay için "Madagaskar Planı" çok ciddiye alındı. Ama yalnızca Fransa'nın değil, Britanya'nın da yenilgiye uğratılacağı varsayımına dayanıyordu ve bir kez Britanya Savaşı'nın başarısız olacağı anlaşıldığında, Madagaskar Nazilerin zihninden silindi. Hitler'in kısa vadeli çözümü Hans Frank'ın Genel Valiliğe daha fazla Yahudi alınamayacağı yolundaki itirazlarını kulak arkası etmek oldu. Ama Christopher Browning'in de belirttiği gibi, bu aşamada Nihai Çözümün amacı "Yahudileri Alman etki alanının en ucuna atmak" olarak kaldı. Nazilerin Yahudi politikasını değiştiren, Sovyetler Birliği'nin işgali ve bunun sonucu olarak savaşın keskinleşmesiydi. 1940'da Almanlar en fazla 100.000 Yahudi öldürdüler; ertesi yıl. bir milyondan fazlasını öldürdüler. Barbarossa harekâtıyla, savaş değişti. Yahudi-Bolşevik düşmana karşı bir *Vernichtungskrieg* –imha savaşı– haline geldi ve kitlesel cinayetler için hiç görülmedik ölçekte planlar ve askeri emirler hazırlanmaya başladı.[50]

Barbarossa'nın ilk aşamalarında Alman ordusu ve SS'in davranışı, *Vernichtungskrieg*'in korkunç karakterini gösterdi. Yeni emirler alan ön

---

49 C. Browning, "Nazi resettlement policy and the search for a solution to the Jewish Question 1939-1941", aynı yazardan *The Path to Genocide: Essays on Launching the Final Solution*, Cambridge, 1992 içinde, s. 16-17.

50 *A.g.e.*, s. 24; M. Marrus, *The Holocaust in History*, Londra, 1988, s. 55.

saflardaki birlikler, uluslararası yasalara aykırı olarak yakaladıkları Sovyet komiserlerini vurdular. Wehrmacht'ın üst kademeleri bu konuda çok az itirazda bulundular. Muazzam sayıda Sovyet savaş tutsağı Almanların eline düştüklerinde, bir yıl önce Fransız ya da Belçikalı askerlerin karşılaştığından çok farklı bir muameleyle karşılaştılar. Açlıktan ölmeye terk edildiler ya da "insandan ziyade hayvan iskeletleri"ne benzeyene kadar arazide yürütüldüler. Altı ay içinde, iki milyonun üzerinde Sovyet savaş tutsağı Almanların elinde açlıktan ölmüştü.[51]

Cephe Doğu'ya doğru ilerledikçe, milyonlarca sivile de şiddet ve ölüm getirdi. Ön saflardaki birliklerin hemen ardından, Yahudilerin, partizanların ve komünistlerin peşindeki Heydrich'in *Einsatzgruppen*'leri –motorize SiPo/SD ölüm kıtaları– geliyordu. Kurbanları çoğunlukla her yaştan Sovyet Yahudisiydi: Yerleşim Sınırlarında 2.7 milyondan fazlası yaşıyordu, Sovyetler Birliği'nin 1941 sınırları içindeyse 5 milyondan fazla. 1942 Nisan ortalarında, dört *Einsatzgruppen* 518.388 kurbanın ölümünü bildirmişti. Bunların çoğunluğu Yahudi'ydi. Ertesi yıl yeni bir öldürme dalgası yaşandı ve bu, en azından 1.5 milyon kişinin daha ölümüne neden olmuş olabilir. Savaşın sonuna gelindiğinde, yalnızca 2.3 milyon Sovyet Yahudisi hayatta kalabilmişti.[52]

Bu korkutucu düzeydeki kitlesel cinayetler Almanların *Endlösung* (nihai çözüm) yaklaşımında yeni bir aşamayı belirledi ve nihai çözümün artık yerleştirme olarak düşünülmediğini gösterdi. Ama o kadar çok sivilin, kadınlar ve çocuklar da içinde olmak üzere öldürülmesi, infazcıları da etkiliyordu. 1941 Ağustos'unda, Sonderkommando 4a, Ukrayna'daki Byelaya Tserkov kentinde yaşayan yüzlerce yetişkin Yahudi'yi öldürürken doksan kadar çocuğu gözcülerin denetiminde bıraktı. Bölgedeki bir Wehrmacht subayının raporunda, "kentteki tüm Yahudi-

---

51 Klukowski, *a.g.e.*, s. 173.

52 G. Robel, "Sowjetunion", W. Benz (der.), *Dimension des Völkermords: Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*, Münih, 1991 içinde, s. 499-560; ayrıca bkz., H. Krausnick, *Hitlers Einsatzgruppen: Die Truppen des Weltanschauu-gskrieges, 1938-1942*, Frankfurt am Main, 1985.

lerin infaz edilmesinin ardından" deniyordu, "Yahudi çocukları, özellikle de bebekleri öldürmek de gerekli oldu." Bu da yapıldı. Ama sonrasında raporu yazan subay –sertlik yanlısı Mareşal von Reichenau'yu kızdıracak şekilde-, "kadınlara ve çocuklara uygulanan muamelenin hiçbir şekilde düşmanın uyguladığı vahşetten aşağı kalır yanı olmadığını" pek çekinmeden belirtmişti. Bazı faillerin duyduğu böylesi endişeler kitlesel cinayetleri önlemedi, ama karmaşıklaşmasına neden oldu.[53]

Kısmen bu rahatsızlığı önlemek, kısmen de öldürme sürecini daha verimli hale getirmek için, özel olarak tasarlanmış ölüm kamplarında gaz kullanılması uygulaması geliştirildi. Bu politikanın harekete geçirildiği dönem, 1941'in yaz sonu, sonbahar başları gibi gözükmektedir. Yani Himmler'in Einsatzkommando 8'in Minsk'te kitlesel bir öldürme eylemini gerçekleştirmesini şahsen izlediği sıralar. SS evvelce de Doğu Prusya ve Genel Valilikte 1939-1940 yıllarında seyyar gaz arabaları kullanmıştı. Ve tam da Himmler kurşunlamaya bir seçenek ararken, kamuoyu baskısı da Reich'taki ötanazi kampanyasının durdurulmasına neden olmuştu. Hitler T-4 programını kendi Şansölyeliğinin denetiminde tutuyordu. Şimdi de gazlama deneyimine sahip olan personelini Doğu'ya transfer etmeye hazırlanıyordu.

1941 Eylül'ünde bazı ötanazi merkezlerine, toplama kamplarından Yahudiler gelmeye başladı. Bu, işlevlerinin Yahudilerin kitle halinde öldürülmesine doğru kaydığının işaretiydi. Yaklaşık aynı zamanlarda, Lódz yakınlarında Chelmno'daki bir şato, ilkel bir ölüm kampına dönüştürüldü ve 1941 Aralık'ından başlayarak eski ötanazi programı uzmanlarının kullandığı sabit gaz kamyonlarında Warthegau'nun geri kalan Yahudileri öldürülmeye başlandı. *Einsatzgruppen* tüm Doğu'da seyyar kamyonlar kullanmaya başladı. SS teknisyenleri iki tip geliştirmişlerdi –yirmi beş-otuz kişi kapasiteli küçük Diamond ve elli-atmış kapasiteli büyük Saurer– ve performanslarını dikkatle izliyorlardı, özellikle de kötü hava koşullarında. Bir raporda, "1941

---

53 E. Klee, W. Dressen ve V. Riess (der.), *'Those were the Days': The Holocaust through the Eyes of the Perpetrators and Bystanders* (çev. D. Burnstone), Londra, 1991, s. 138-53.

Aralık'ından beri, üç kamyon kullanılarak doksan yedi bini işlendi ve makinelerde herhangi bir aksaklık görülmedi" deniyordu.[54]

Ama, nihai çözümün anahtarı, Genel Valilikte özel yok etme merkezlerinin inşasıydı. SS başlangıçta, önceki yerleştirme planlarında Batı Polonya'dan gelen Yahudilerin toplanacağı yer olarak tasarlanan Lublin bölgesine odaklandı. Eski ötenazi uzmanı Christian Wirth ilk ölüm kampı olan Belzec'in başına getirildi. Karbonmonoksitle öldürme işlemi burada, 1942 Mart'ında başladı. Bitkin Sovyet savaş tutsakları 1941 sonlarında Majdanek kampını inşa ettiler ve ilk Yahudiler Lublin'den buraya Aralık'ta yollanmaya başlandı. 1942 Eylül'üne gelindiğinde, gaz odaları burada da çalışmaya başlamıştı. Başka eski ötanazi uzmanları da Treblinka ve Sobibor ölüm kamplarına tayin edildiler. Bu ve başka yerlerde gaz odaları inşa edildi ve kapasite sorunlarıyla karşılaşıldığı zaman genişletildi.[55]

Auschwitz Polonyalı siyasal mahkumların konduğu ilk haline göre genişlemekteydi. SS kent planlamacıları Polonya'nın Oswiecim'ini, düzgün sokakları, modern sinema salonları ve kenti çevreleyen bataklıklardan kazanılan zengin tarlalarıyla Alman kolonileşmesinin çekirdeğini oluşturacak olan Stadt Auschwitz'e dönüştürmeyi hayal ediyordu. Cezaevi binalarına ek olarak kamp, IG Farben yöneticilerinin müttefik bombardıman uçaklarının menzili dışında inşa etmek istedikleri dev sentetik lastik fabrikasına da ev sahipliği ediyordu. Yakınlardaki Birkenau'daki dev kampta gerçekten korkunç koşullarda yaşayan Sovyet savaş tutsakları kalıyordu. IG Farben'in bir alt kuruluşunun patentine sahip olduğu bir böcek ilacı olan Zyklon-B, ilk olarak 3 Eylül 1941'de bunların üzerinde denenmişti. Kısa bir süre sonra, kitlesel imha amaçlı yeni gaz odaları inşa edildi. 1942-3'te, Birkenau Avrupalı Yahudiler için en önemli ölüm kampı oldu.[56]

---

54 E. Kogon, H. Langbein ve A. Rückerl (der.), *Nazi Mass Murder: A Documentary History of the Use of Poison Gas*, New Haven, Conn., 1993, bölüm 4.

55 Y. Arad, *Belzec, Sobibor, Treblinka: The Operation Reinbard Death Camps*, Bloomington, Ind., 1987.

56 R. van der Pelt ve D. Dwork, *Auschwitz: 1270 to the Present*, New Haven, Conn., 1996.

Diğer bir ifadeyle, 1942'ye gelindiğinde, sanayileşmiş kitlesel cinayetler için teknolojik ön koşullar hazırdı. Ölüm kampları inşa halindeydi ve ucuz zehirli gazlar da denenmişti ve hazırdı. İşgal altındaki Avrupa'nın Yahudi nüfusunun yok edilmesi için, öncülüğü SS tarafından yapılan ve Hitler tarafından desteklenen, karmaşık diplomatik, yasal ve lojistik ayarlamalar artık yoluna konmuştu. Konu 1941 yılının Ekim ve Kasım ayları boyunca Nazi önderliği tarafından yoğun bir şekilde tartışılmıştı. İdari boyutları ilk olarak Aralık ayında düşünülen ama 1942 Ocak'ına ertelenen Wannsee Konferansı'nın konusunu oluşturdu. Himmler'in yardımcısı Heydrich 1942 Mayıs'ında öldürüldüğünde, Polonya Yahudileri "Reinhard Operasyonu" çerçevesinde öldürülüyordu ve Slovakya'dan hareket eden Yahudi dolu ilk trenler Auschwitz'e varmıştı.[57]

1943 başlarında SS baş istatistikçisi Richard Korherr, Himmler için Nihai Çözümün gelişmesi hakkında bir rapor taslağı hazırladı. Burada 1.449.692 Polonya Yahudisinin "özel muamele"ye tabi tutulmuş olduklarını belirtiyordu. Himmler onu kullandığı bu örtmece yüzünden azarladı ve metni şöyle düzeltti: "Yahudilerin Doğu eyaletlerinden Rusya Doğusu'na nakli: [1.449.692]." Ama rakamlar kendi başına yeterince açıklayıcıdır. 1943 sonunda, ölüm kampları kapatıldığında, yaklaşık 150.000 Yahudi Kulmhof/Chelmno'da, 200.000 Sobibor'da, 550.000 Belzec'te ve 750.000 de Treblinka'da öldürülmüştü – böylece, Polonya'daki Yahudilerin çoğunluğu, "Reinhard kampları" diye bilinen kamplarda öldürülmüştü. Dev bir çalışma kampı ile yok etme merkezini içinde barındıran Auschwitz-Birkenau ise bir yıl daha işledi. 1942 Mart'ıyla 1944 Kasım'ı arasında, çoğunluğu Yunanistan, Macaristan, Fransa, Hollanda ve İtalya'dan gelen, bir milyonun hayli üzerinde Yahudi burada öldürüldü.[58]

Nihai Çözümün genel etkisi, Korherr'in 1943 Nisan'ında Hitler için hazırladığı bir geçici raporda özetlenmiştir. "Toplam olarak Avrupa'daki Yahudilik, 1933'ten beri, yani nasyonal sosyalizmin gücünün

---

57 Browning, "The decision concerning the Final Solution", *Fateful Months: Essays on the Emergence of the Final Solution*, *a.g.e.*, içinde, s. 33.

58 Van der Pelt ve Dwork, *a.g.e.*, s. 326, 336, 343.

gelişmesinin ilk on yılında, yaklaşık yarıya inmiştir. Bunun da yarısı, ki 1937'deki Yahudi nüfusunun dörtte biridir, başka kıtalara kaçmıştır." Gerçekte, nihai ölüm oranı çok daha fazlaydı, çünkü kampların içinde ve dışında, öldürmeler savaşın sonuna kadar sürmüştü.[59]

Savaşın sonuna varıldığında, Wansee konferansında kaydedilen on bir milyon Yahudi'nin neredeyse yarısını oluşturan beş ya da altı milyon Avrupa Yahudisi öldürülmüştü. Polonya ve Yunanistan gibi bazı ülkelerde, neredeyse tüm Yahudi nüfusu öldürülmüştü. Başka etnik gruplar da yok edilmişti, özellikle de 200.000 ile 500.000 arası Çingene (çoğu Belzec ya da Birkenau'da öldürüldü), Sırplar, Polonyalılar, Ukraynalılar ve Ruslar. Ama Nihai Çözüm'ün sistematik doğası, onun ayrı bir yere konmasını gerektirir. Hırvatistan ve Bosna'da en az 334.000 Sırp'ı katleden Hırvat Ustaše ve Transnistria'da kanlı katliamlara girişen Romenler gibi başka soykırımcıların uyguladığı ilkel yöntemlerle karşılaştırıldığında *Endlösung*, sanayi araçlarına sahip modern bir bürokrasinin üstün soykırım etkinliğini göstermiştir.[60]

Bu suçun sorumluluğunun ya da bilgisinin SS mensuplarının çok ötesine uzandığını kabul etmek için, tüm Almanların suç ortağı olduğunu varsaymamız gerekmez. Günlüğünün 27 Mart 1942'deki sayfasında Propaganda Bakanı Goebbels, Polonya Yahudilerinin yok edilmesinden söz etmiştir. Mayıs ayında ise, Reich demiryolları bölümünün yöneticileri, SS ile Yahudilerin "tamamen yok edilmesi"nin ulaşım sorunlarını tartışmıştı. Kara ve Deniz kuvvetleriyle Dışişleri Bakanlığı üzerlerine düşeni yapmıştır. Örneğin Selânik'te küçük bir SS "uzman" birliği, kentin nüfusunun beşte birini oluşturan 50.000 kişiyi, yerel askeri yetkililerin doğrudan yardımı olmadan taşıyamazdı. Bilim adamlarına, doktorlara ve akademisyenlere gelince, önerileri ve hevesli katılımları en başından beri Nazi Irk Programı'nın bir parçasıydı.[61]

---

59 *A.g.e.*, s. 327.

60 S. Della Pergola, "Between science and fiction: notes on the demography of the Holocaust", *Holocaust and Genocide Studies*, 10: 1, ilkbahar 1996, s. 353-51; Ustase soykırımı için, bkz. A. Djilas, *The Contested Country: Yugoslav Unity and Communist Revolution, 1919-1953*, Cambridge, Mass., 1991, s. 125-7.

61 Kogon, Langhein ve Rückerl, *a.g.e.*, s. 10-11'de adı geçen Railways Dept.'dan Goebbels ve Kohl.

Yabancı hükûmetlere destek için başvurulduğunda, tepkiler Alman zaferine ne kadar inanıldığına, Yahudilere karşı yerel tepkinin doğasına ve direnişin bedeline göre değişiyordu. Yahudileri ve diğer ülkelerin yurttaşlarını teslim etmekte özellikle işbirliği içinde oluyorlar, ama kendi yurttaşlarını göndermekte genellikle daha çekingen davranıyorlardı. Bazı hükûmetler, özellikle de Fransızlar, Slovaklar ve Hırvatlar, Yahudi karşıtlıklarında Almanlar kadar hevesliydi ve kendi Yahudi nüfuslarını "Doğu"ya gönderme fırsatını sıcak karşılıyorlardı. Yahudi karşıtı hareketlerin kısa bir süre için iktidarı ele geçirdiği Romanya ve daha sonra da Macaristan'da, kanlı sonuçlar Almanları bile şaşkınlığa uğrattı. Yunanistan ve Hollanda gibi yerel yetkililerin ayak sürüdükleri yerlerde bile, çeşitli Alman yetkililer arasındaki işbirliği genellikle yerli Yahudilerin yüksek oranda götürülmelerine neden oluyordu. Hemen hemen hiç kimse, Yahudilerin çoğunun kaçmasına yardımcı olmakta Hollandalılara erişemedi ama İtalyanlar –kendi nedenleriyle– kendi denetimlerindeki bölgelerde nihai çözümü engellemek için ellerinden geleni yaptılar. Tarafsız İsveç ve İsviçre'ye gelince, yakın tarihli bulgular Nazi ırksal politikalarını kendi avantajlarına döndürmekteki isteksizliklerini ortaya çıkarmıştır.

Britanya ve Amerikan hükûmetlerine gelince, onlar da istihbarat eksikliği çekmediler. Churchill, Doğu'daki *Einsatzgruppen* hakkında, toplam öldürmeleri özetleyen Ultra şifreleri alıyordu. Birçok kişi, özellikle de şaşırtıcı bir cesarete sahip olan Polonyalı elçi Jan Karski, işgal altındaki Avrupa'dan kaçıp Londra ve Washington'a gettolar ve ölüm kampları hakkında görgü şahitlerinin ifadelerini ulaştırdılar. Ama Almanlara yapılan bazı müphem uyarılar dışında, pek bir şey yapılmadı ve kampları bombalama fırsatı kaçırıldı. Bu eylemsizliğin Yahudi karşıtlığından mı, nelerin olup bittiğini idrak edememekten mi yoksa Nihai Çözüm'ün Müttefik savaş çabasının merkezi kaygılarından biri olmamasından mı kaynaklandığı hâlâ bir tartışma konusudur.[62]

---

62 W. Laqueur, *The Terrible Secret: An Investigation into the Suppression of Information about Hitler's Final Solution*, Londra, 1980; T. Kushner, *The Holocaust and the Liberal Imagination*, Oxford, 1994.

İşgal altındaki Avrupa'daki kamuoyunu ölçmek de zordur. Yahudi karşıtlığı, kuşkusuz uzun bir tarihi olan kıta çapında bir olguydu ve bazı bölgelerde Yahudilerin durumu karşısındaki ilgisizliği ve hatta hevesi açıklayabilir. Soykırımın zenginleşmek için bulunmaz fırsatlar -terk edilen fabrikalar, dükkânlar, mallar, mobilya ve giyim eşyaları– yarattığını ve bununla da işgal güçlerinin kamuoyunu satın alabileceğini unutmamak gerekir. 1940 sonrasında, Eichmann Yahudi mallarının "Viyana usulü" "Arileştirilme"sini Amsterdam, Paris, Selânik ve Avrupa'nın bütün büyük kentlerine yaydı; sadece Rosenberg'in ajanları Batı Avrupa'da 674 tren yükü karşılığı ev eşyası yağmaladılar. Auschwitz kurbanlarının dişlerinden elde edilen yetmiş iki tren yükü altın Berlin'e gönderildi. Bunların çoğunluğu Alman evlerine ya da İsviçre bankalarının kasalarına gittiyse de, önemli bir kısmı da her ulustan vicdansız işbirlikçinin, muhbirin ve ajanın ceplerini doldurdu. Yine de, Nihai Çözüm'ün genel bir kabule sahip olmadığını belirtmek gerekir. İşgalin dehşeti karşısında, Nazi denetimi altında yaşayan birçok insan kendi özel dünyalarına çekildi ve kendilerini doğrudan ilgilendirmeyen şeyleri görmemeye çalıştı. Geleneksel ahlak normlarının uçup gitmiş gibi gözüktüğü bir yerde, Almanların Yahudilere uyguladığı sıradışı vahşet, Yahudi olmayanlar arasında daha genel bir endişeye neden olmuştu.

Gözümüzden kaçmayan Almanların tepkisidir – ya da tepkisizliği. Reich içinde ötanazi kampanyasına karşı yapılanlarla kıyaslanabilecek bir protesto yaşanmadı. Birçok Alman, Yahudilerin artık onların cemaatinin üyesi olmadığını kabul etmiş gibi görünüyordu. Sıradan, orta yaşlı polisler kitlesel katliamlarda yer alıyordu; üniversite profesörleri, hukukçular ve doktorlar *Einsatzgruppen* komutasında görülüyordu. Bunu korktuklarından yapmıyorlardı: masum sivilleri öldürmeyi reddetmenin ölümle cezalandırıldığına dair bir kayıt yoktur. Tersine, toplama kampı gardiyanlarının ya da ölüm kıtalarındaki katillerin mektupları, Avrupa'da yirminci yüzyılın ortasında yaşayan sıradan bireylerin katil bir ideolojinin etkisinde neler yapabileceğini ortaya çıkarır. Cinayetlerin ortasında bile, kız arkadaşlar, eşler ya da çocuklar hakkındaki kişisel kaygılar onları endişelendirmeyi sürdürmektedir.

SS Untersturmführer Max Taubner, Mayıs 1943'te Münih'te SS ve Polis Yüksek Mahkemesince Ukrayna'da Yahudileri izinsiz vurduğu için yargılandığında, mahkeme Üçüncü Reich'ın ahlaki değerleri konusunda ilginç bilgiler sağlamıştır. Yargılamada, Yahudileri öldürmenin bir suç oluşturmadığı vurgulanmıştır: "Yahudiler yok edilmelidir ve öldürülen Yahudilerin hiçbiri kayıp sayılmaz." Mahkemenin gözünde, Taubner'in suçu daha çok onları acımasızca öldürmesinde ve "komutası altındaki adamların öylesine vahşice davranmasına göz yumması ve adamlarını bir vahşiler grubu gibi yönetmesindeydi." Her ne kadar kendisi "sadizm"den değil "Yahudilere duyduğu gerçek nefret"ten dolayı böyle hareket ettiyse de, "aşağı" bir karakter ve "yüksek düzeyde zihinsel vahşet" göstermiştir. Karar, "sanığın davranışı onurlu ve dürüst bir Almana yakışmayacak türdedir" demektedir.[63]

Irksal güdülerle öldürmenin benzer bir biçimde kabulü, Reich içinde de açıkça görülür. Zorla çalıştırılanlar ve savaş tutsağı işçiler üzerinde Gestapo tarafından dayatılan ayrımcılık, normal bir durum gibi kabullenilmiştir. Yabancı işçilerin ihbar edilmesi sık görülen bir şeydi. Bu işçilerin hareketlerinin ve etkinliklerinin kısıtlanmasına, Alman yurttaşlarıyla cinsel ilişkiye girenlerin de asılmasına ve dövülmesine pek itiraz eden olmadı: Örneğin Polonyalı işçilerin bisiklete binmesine ya da kiliseye gitmesine izin verilmiyordu. Nazilerin "Doğulu işçiler"in aşağı oldukları yolundaki görüşleri genel kabul görmüş gibiydi. Mauthausen sakinleri, kamp sakinlerinin kent sokaklarından geçmelerine ve SS muhafızlarının bunlara durup dururken şiddet uygulamasına alışıktı. Birkaç yüz Rus savaş tutsağı 2 Şubat 1945'te kamptan kaçmayı başardıklarında, yalnızca iki yerel ailenin saklanmaları ve sığınmaları için yer sağladığı kaydedilmiştir. Kaçakların çoğunluğu çabucak yakalanmış ya da yerel çiftçiler, Hitler gençliği üyesi heyecanlı çocuklar ve ürkütücü bir kan banyosuna katılmaya hevesli kent halkı tarafından "tavşan" gibi vurulmuştu.[64]

---

63 Klee, Dressen ve Riess, *a.g.e.*, s. 196-207.

64 G. J. Horwitz, *In the Shadow of Death: Living outside the Gates of Mauthausen*, New York, 1990, bölüm 6.

Ölüm kampları, SS'in yüz binlerce tutukluya tüm Avrupa'ya yayılmış bir şebekede hükmettikleri büyük bir "toplama kampı evreni"nin parçasını oluşturuyordu. Bu "evren"in sınırları, kuzeyde Norveç'e, güneyde de Girit'e kadar uzanıyordu. Savaşın sonunda, 1.6 milyon kişi hapsedilmişti, bunlardan en az bir milyonu ölmüştü (yok edilmesi hedeflenenler dışında). Tüm Avrupa'da –8 ölüm kampı ve 22 toplama kampıyla bunların 1.200 alt birimine ek olarak– dört yüzün üzerinde getto kampı, 29 psikiyatri evi, işgal altındaki Doğu topraklarındaki kitlesel cinayetlerin kurumsallaştığı 26 kamp ve savaş tutsaklarının, sivil işçilerin, gençlerin ya da "Almanlaştırılabilir" Doğu Avrupalıların konduğu birçok kamp da içinde olmak üzere 10.000'den fazla kamp vardı.[65] Dachau'da kalanlar arasında otuz üç, Ravensbruck'ta ise on dört ülkeden insan vardı. Çalışma koşulları o kadar baskıcıydı ki, çalışma kamplarının çoğu dahi içerde kalanlar tarafından yok etme merkezleri olarak görülüyordu. Breslau yakınlarındaki Gross-Rosen granit ocaklarını anlatırken, buraya Auschwitz'den gelen bir Fransız doktor şunları belirtiyordu: "Bireysel cinayetlerin Grossrosen'den daha ustalıkla yerine getirildiği başka bir yer görmedim; kapolar, kamp polisi, SS'ler ve köpekleri göz kırpmadan cinayet işliyorlardı. Mükemmel bir beceriyle, insanlar iki ya da üç darbede öldürülüyordu."[66]

Bu kamplarda kalanlar, SS'in, 1944 yılında madencilikten ağır sanayiye, arazi genişletilmesinden bilimsel "araştırmalar"a kadar uzanan ana iktisadi etkinliğinin temelini oluşturuyordu. 1944 sonlarında kamplarda kalan 600.000 hükümlüden 480.000'i iş yapabilir olarak nitelendirilmişti. Görevleri içinde, Waffen-SS'e dağıtılmak üzere ölü mahkûmların üzerlerinden çıkan malları ayıklamak, maden ve taş çıkartmak ve sanayi işletmelerinde imalata katılmak da vardı. 1930'lardaki Sovyetler Birliği gibi, savaş sırasındaki Reich da bir köle emeği ekonomisi olmuştu.

---

65 G. Schwarz, *Die nationalsozialistischen Lager*, Frankfurt, 1990, s. 221-2.

66 J. Billig, *a.g.e.*, s. 57, 99, 241.

1944'te, silahlanma çarı Speer, "toplama kamplarında kalanları özellikle acil olarak gördüğü işlere aktarabilmek için" Himmler'in yardımına başvurmuştu. Bu talep, köle emeğinin cephane, uçak imalatı ve özellikle de "Dora" ve Peenemünde'deki yeraltı füze fabrikalarına yayılmasına neden olmuştu. Buralardaki ölüm oranları korkunçtu: "Dora" projesinde, birkaç ay içinde 17.000 işçinin 2.882'si ölmüştü: Speer projeyi "sansasyonel bir başarı" olarak görüyordu. Toplamda, 140.000 tutsak Speer tarafından, 230.000 de özel sektördeki fabrikalar tarafından köle işçi olarak kullanıldı. O noktada silahlanma krizi öyle bir noktaya gelmişti ki, ilk kez olarak Yahudi karşıtı ideoloji terk edildi ve Auschwitz'den Macar Yahudileri ek işçi olarak sevk edildi.[67]

Barbarossa da SS sorumluluklarını başka yönlere taşıdı. Doğu'da yasa düzeninin yerini terör aldı. Himmler de mahkemelerin aracılığı insanlarla ilgili olarak dilediğini yapabilme yetkisine sahip oldu. 1939-40'daki 75.000 kişiden 1944 sonlarında 500.000 kişiye yükselen Waffen-SS Himmler'in ordusu haline geldi. Böylelikle, Wehrmacht'ın kâh ortağı, kâh tehdidi olarak, Hitler'in orduyu kademeli biçimde Nazileştirmesinin aracı oldu. SS'e Doğu'daki işgal altındaki topraklarda polis görevi verilirken, SS-Gruppenführer Bach-Zelewski de anti-partizan harekâtların eşgüdümünün başına getirildi.

Söylemeye gerek yok ki, bu harekâtlar muazzam yıkım ve yaşam kaybıyla sonuçlanıyordu. Temel strateji, "teröre terörle karşılık vermek"ti. Almanların canına ve malına yönelik saldırılara ne oranda karşılık verileceği belirlendi. Sonuç olarak, "temizlik harekâtları" sırasında binlerce köy yakıldı ve yüz binlerce sivil öldürüldü. Bunun partizan etkinlikleri karşısındaki etkisi kesinlikle üretken değildi. Genç insanları yeraltı etkinliklerine itiyordu. Daha ileri isyan-karşıtı stratejiler için on yıllar beklemek gerekecekti: 1945 sonrasında, Avrupalı sömürge güçleri ve Amerikalılar, Nazilerin misillemeci anti-gerilla politikalarının başarısızlıklarını incelediler ve bunlardan çok şey öğrendiler.

---

67 Herbert, *a.g.e.*, s. 174; Ukrayna'da 150.000-200.000 Yahudi'nin katledilmesinin neden olduğu iktisadi zarar hakkında erken dönem bir eleştiri için, bkz. 3257-PS, *Nazi Germany's War against the Jews*, *a.g.e.*, 1-50-51.

Her ne kadar partizanlar Alman yönetimine önemli bir askeri tehdit oluşturmadıysa da, Almanlaştırma sürecini tıkadılar. Burada da Barbarossa, Nazi düşüncesini daha aşırı ve daha hırslı bir hale getirdi. Ukrayna ve Beyaz Rusya'nın işgalinin ardından, SS kent planlamacıları Ukrayna'ya serpiştirilmiş yeni küçük Alman kentleri için öneriler çizmeye başladılar. "Doğu Genel Planı" Litvanya'dan Kırım'a uzanan, yirmi beş yıl sürecek muazzam bir yerleşme programını içermekteydi. Auschwitz'de tutsaklar, Nazi kolonicilerin Doğu'ya yönelmeden önce eğitilebilecekleri balık havuzları kazdılar ve çiftlikler inşa ettiler.

Ancak gerçek yaşamda, Almanlaştırma fikrinin içerdiği bazı zorluklar su yüzüne çıkmaya başlıyordu. Bunlardan biri yozlaşmaydı. Eski Reich'tan gelen Almanlar arasında, çabuk servet ve kolay yağma peşindeki "altın sülünler" denilen servet avcısı kadınlar ve macaperestler çoğunluktaydı. Tersine çok az çiftçi taşınmak istiyordu. Yerleşimciler, yaşamları ve malları kızgın yerel halkın tehdidi altında olacağı için, kendilerini tehlikede hissediyordu.

Rejimin "yaşam alanı" takıntısı göz önünde bulundurulduğunda, Himmler'in yerleşileceğini düşündüğü muazzam topraklar için yeteri kadar yerleşmeci olmaması ilginçtir. Zamanın bir Nazi gazetesinde, yerel köylü önderi sorar; "Ee, arkadaş, nasıl gidiyor?" Yanıt, "çok fazla toprak" olur; bir taraftan da isteksiz çiftçi, "umutsuzca göz alabildiğine uzanan toprakları seyretmektedir." 1942'deki başka bir eleştirmen, "mekân ve insan arasındaki orantı tersine dönmüştü" der. "Büyük bir nüfusun dar bir alanda nasıl doyurulacağı sorununun yerini, fethedilen toprakların eldeki kısıtlı sayıdaki insanla nasıl verimli bir şekilde kullanılacağı sorunu almıştı."[68]

Rejim gönüllüler bulmak için çevreyi kollarken, olası kolonicilerin ayıklanması ırksal kuramcılar için bazı zorlu sorunlar doğurmuştu: Partinin bazı aşırıları, Almanya'yla bağları gevşek de olsa, uygun görünüşe sahip tüm adayların kabulünden yanaydı. Başkaları dil ve kültür bilgisinin fiziksel özelliklerden daha önemli olduğunu düşünü-

68 Kamenetsky, *a.g.e.*, s. 74; Kulischer, *a.g.e.*, s. 261.

yordu. Hatta bazıları da, SS'in Rusya'dan ırksal özellikleri üstün fazla sayıda insan getirmesi halinde, Reich sakinlerinin aşağılık kompleksine kapılacağından ve bir ırk savaşı başlatacağından endişeleniyordu! Diğer yandan, Almanya'ya zorla getirilen 35.000 isteksiz Sloven'den, sonunda yalnızca 16.000'inin Almanlaştırma için uygun olduğuna karar verilmişti; bunların çoğu Sloven partizanların akrabası olduğu için, sayının bu kadar yüksek olması şaşırtıcıdır. Geri kalanı, Lüksemburg ve Alsa'dan gelen diğerleriyle, savaş süresince bir kampta kaldı.

Savaş zamanı gerçekliğinin Himmler'in nüfus mühendisliğine dayattığı sınırlar, açık bir şekilde Lublin'in güneyinde, *Volksdeutsche* için planlı bir yerleşim yeri yaratma çabasının harcandığı bir kasaba olan Zamosc'da görüldü. SS'in kolonileşme projelerini gerçekleştirmeye en yakın olduğu burada, 10.000 Polonyalı, Alman yerleşmecilere yer açmak için yerinden edildi. Polonyalıların yarısı ormana kaçtı ve yeraltı örgütüne katılarak çiftlik ve köylere saldırılarda bulundu; gerisi ırksal saflık için ayıklanarak götürüldüler. 25.000 Alman, 26.000 Ukraynalıyla birlikte 170.000 Polonyalının halen yaşamakta olduğu bir bölgeye getirildiler. Bunlar, bir propagandacının böbürlendiği üzere, "canlı bir Alman koloni yaşamının yeniden uyandırdığı, modern Doğu kolonileşmesinin ilk Alman hücresi"ydi. Ama daha 1944 başlarında, yerel yetkililer Himmler'i koloniyi terk edip yerleşmecileri de Batı'ya geri götürmesi için ikna etmeye çalışıyordu. Çiftliklere saldırılar düzenli bir hale gelmişti ve erkekleri de direnişçiler tarafından öldürülmemek için geceleri tarlalarında geçiriyordu.[69]

Ancak Himmler ve Hitler, Doğu'daki bir Alman İmparatorluğu vizyonlarına inatla sarılıyorlardı ve deneyimli kolonicilerinin boşaltılması işlemini olabildiğince geciktirdiler. Geri çekilme planlarının olmaması, planlarının gerçekçilikten uzaklığının yalnızca bir yönüydü. Irkçı kolonicilikleri başarısızlığa mahkûmdu; bu, Habsburg sınır politikalarının bir taklidiydi, ama Habsburg siyasal esnekliği olmadan. Yerel halk

---

69 Bkz. SS/Polis şefi O. Globocnik, *Krakauer Zeitung*, 15 Haziran 1941, ABD Dışişleri Bakanlığı'nda çeviri, *National Socialism*, s. 485-6.

arasında öyle bir nefrete neden olmuşlardı ki, "ezici bir polis gücü"nün yokluğunda, eski Sovyetler Birliği'nin geniş topraklarını tutmak için gerekli olan koloniciler, Berlin'in olanaklarını aşmaktaydı. Hitler'in uzun vadeli politikası, "100 milyon Alman'ı bu topraklarda yerleşmiş" görmekti. Ama bu rakamlara sahip değildi. Naziler Almanları çiftçiye dönüştürmek istiyordu, ama Almanlar bunu reddediyordu. Himmler'in inandığı gibi, cepheden dönen savaş kahramanının Polonya ya da Ukrayna'daki bir çiftlikle ödüllendirilmeyi isteyeceği de kuşkuluydu.[70]

Kızıl Ordu ilerledikçe, yerleştirme projesi de kendiliğinden yok oldu. 1943 Ağustos'uyla 1944 Temmuz'u arasında, 350.000 Kırım Almanı Batı Polonya'ya taşındı; başkaları da Ukrayna ve Beyaz Rusya'dan onları izlediler. Almanların çekilirken yakıp yıkma politikası, koloniciler için isteseler bile kalma olanağı bırakmadı. 1945 başlarında, yüz binlerce Alman sığınmacı, geniş çaplı ve ani bir göçle Batı'ya, Reich'a doğru çekiliyordu.

Aynı zamanda çok daha acı bir dizi zorla yürüyüş, ırksal rüyanın karanlık yüzünü açığa çıkarıyordu. Nihai Çözüm'ün son evresinde, ölüm kamplarıyla toplama kampları kapatılıp yıkılıyordu ve sağ kalanlar da, kar altında uzun yürüyüşlerle Reich istikametine doğru götürülüyordu. 1945 Ocak'ında hâlâ kamplarda kalan 714.211 tutsaktan, yaklaşık 250.000'i bu ölüm yürüyüşlerinde yaşamını yitirdi.

Bu yürüyüşlerin ardında –SS'lerin tutsakların müttefiklerin eline düşmesindeki isteksizlikleri ve onları köle işçi olarak çalıştırma arzuları da içinde olmak üzere– farklı nedenler vardı. Ama bazı durumlarda yaya ya da trenle yapılan yolculuklar o kadar amaçsızdı ki, amacın yalnızca "toplama kamplarındaki cinayetleri başka yollardan sürdürmek" olduğu görülüyordu. Yürüyenler açlıktan ölüyor, özellikle de yorulup diğerlerine ayak uyduramadıklarında dövülüp vuruluyordu. Muhafızların sertliklerine ek olarak, tutsaklar aralarından geçtikleri sivil Alman halkın açık düşmanlığıyla da yüz yüze kalıyordu. Ama bu

70 Kötü yönetimin "aşırı güçlü bir polis makinesi" gereksinimine yol açtığı yolundaki raporlar için, bkz. Dallin, *a.g.e.*, s. 219; Trevor-Roper, *a.g.e.*, s. 468-76.

arada yardım edildiği de görülmüştü. Bir eski tutsak, "Christianstadt'da Alman kadınlar bize ekmek vermeye çalıştı, ne var ki kadın muhafızlar buna izin vermedi" demişti. "İnsanca duygulara sahip bir Alman kadını, haykırmıştı: "*Ihr Elende, Ihr Unglückliche* (Zavallılar! Bahtsızlar!)." Kaba kadın muhafız bağırmıştı: "Yahudilere acımak da ne oluyor?" Yoldaki Almanların tutsaklara acımaları nedeniyle SS'ler tarafından öldürüldüğü bir vakanın kayıtlarda olmadığını da belirtmek gerekir. Buna karşın, karşıtlık ve umarsızlık acımadan fazlaydı: 1945 başlarında, son artık gözüktüğünde, birçok Alman sivil kendilerini savaşın esas kurbanı olarak görüyor ve aralarından geçenlerin bahtsızlığına ilgisiz kalıyordu.[71]

Hitler'in imparatorluğunun son evrelerinde, *Volksgemeinschaft*'ın düzenli dünyasıyla kampların yeraltı dünyası arasında eskiden var olan engeller de yıkılmaya başlıyordu. Kamp sakinleri "Marslılar gibi" dış dünyaya çıkıyorlardı. Muhafızları eskiden olduğu gibi yalnızca gizlilik yemini etmiş SS'ler değildi. Aralarında emekli askerler, siviller, Parti görevlileri ve Hitler Gençliği üyeleri de vardı. Rastgele vurmalar ve katliamlar artık kampların içinde değil, yollarda, ormanlarda ve Almanya ve Avusturya'daki kent ve kasabaların hemen dışında oluyordu.[72]

Bu düzeyde gerçekleştirilen kitlesel cinayetlerin doğurduğu en son teknik sorun, ölülerin ne yapılacağıydı. Ölüm kamplarında, cesetler özel ateşlerde ya da fırınlarda yakılıyordu. Son aylardaki rastgele, sıradan öldürmeler bu kadar kolaylıkla halledilemezdi. Almanlar Lublin bölgesinden çekilirken, soykırım izlerini örtmek için acele ve başarısız girişimlerde bulundular. Klukowski, dehşet içinde, kitle mezarlarının kazıldığı "Yahudi mezarlığından gelen çürümüş ceset kokusu"nu fark etti. Almanya'daki kampları kurtaran şoke olmuş müttefik birlikleri, yerel halkı –Nordhausen, Gusen ve Woebbelin gibi yerlerde– sadece cesetlerin atıldığı çukurları gezmeye değil, cesetleri –bazen de es-

---

71 Y. Bauer, "The death-marches, Ocak-Mayıs 1945", *Modern Judaism, 3*, 1983, s. 1-21, özellikle 11.

72 Bkz. Horwitz, *a.g.e.*, bölüm 7-8.

ki ve zarif kentlerinin merkez meydanlarında ve parklarına– gömmeye de zorladı.[73]

Mauthausen'e kurtarılmasından günlerce sonra giren, bulantının pençesindeki bir Avusturyalı rahip şunları yazdı: "Birkaç kez kusmanın eşiğine geldim. Sözümona uygarlıktan geliyorduk. Ya içerisi?.. kibirli yüzyılımız için nasıl bir başarı, üstelik Avrupa'nın bağrında!." Ancak, kampların dışında da ölüler yatıyordu. Savaş sonrası yıllarında, mezarları Orta Avrupa'nın orasını burasını süslüyordu, ta ki yerel komiteler bunların yerine ortak anıtlar yapıp insan artıklarından kurtuluncaya kadar. Hem turistler hem de yerel halk için yeni, sağlıklı bir manzara yaratılmıştı.[74]

1942'de, Auschwitz sakinlerinin giysi ve kişisel eşyalarının Noel armağanı olarak Ukrayna'daki *Volksdeutsche* yerleşmecilere verilmesine karar verildi. Daha sonra projenin kapsamı genişletildi ve trenler dolusu mal Alman öncülere gönderildi. Soykırım ve yerleştirme girift bir şekilde bağlantılıydı, çünkü Hitler'in savaşı Avrupa'nın ırksal açıdan tamamen yeniden oluşturulmasını hedefliyordu.[75]

Böyle bir projenin tarihsel hiçbir örneği yoktu. Avrupa'da ne Napoleon ne de Habsburglar böylesi topyekûn bir egemenlik hedeflememişti. Ama Hitler'in Viyana'nın Alman milliyetçisi bir muhalifi olarak yetişmesi, İkili Monarşiyle yönetsellik yöntemleri konusundaki zıtlıklarını açıklar. Şiddeti ve ırkçılığında, Nazi emperyalizmi daha çok Avrupalıların Asya, Afrika ve –özellikle de– Amerikalardaki örneklerine dayanır. Hitler savaş sırasında bir akşam, "Kanada'dan gelen buğdayı yediğimizde" demişti, "yağmalanan Kızılderilileri düşünmüyoruz." Başka bir sefer, Ukrayna'yı "Yeni Hint İmparatorluğu" olarak tanımlamıştı. Avrupalılar Britanyalıların Hindistan'ı yönettikleri gibi

---

73 Klukowski, *a.g.e.*, s. 345; ayrıca bkz. R. H. Abzug, *Inside the Vicious Heart: Americans and the Liberation of Nazi Concentration Camps*, New York-Oxford, 1985.

74 Horwitz, *a.g.e.*, s. 165.

75 V. Lumans, *Himmler's Auxiliaries: The Volksdeutsche Mittelstelle and the German National Minorities of Europe, 1933-1945*, Chapel Hill, NC, 1993, s. 203.

yönetilmekten hoşlanmayacaklardı. Öte yanda Amerikaların yerel halkına yaşattırılan deneyime benzer bir deneyimi yaşamaktansa şoke oldular.[76]

Nasyonal sosyalizm, Avrupa'da bir Yeni Düzen yaratma iddiasıyla işe başladı, ama ırksal ideoloji iktisadi akılcılığın üstüne çıktıkça, bu projenin içerdiği aşırı şiddet kendini gösterdi. Goebbels politikalarını "zencefilli kek ve kamçı" olarak özetlediyse de, birinden çok az, diğerinden ise aşırı miktarda vardı. "Avrupa uluslar ailesinin Büyük Yaşama Alanı [*Grosslebensraum*]" Almanlara yaşam vaat ederken, Avrupalıların çoğunluğu için belirsiz ve sorunlu bir varoluş, Yahudiler için ise yok olma vaat ediyordu. Goebbels Avrupa yanlısı döneminde, "Avrupa biz olmadan var olamaz" diye yazmıştı, "biz de Avrupa olmadan yaşayamayız." Bunun doğru olduğu da ortaya çıktı. 1940'tan sonra Almanlar kıtaya egemen olma şanslarını yitirdiler. Yenilgileri ise beraberinde bir katastrof getirdi. Himmler'in ilk öngörüsü gerçekleşti -Almanlar bundan böyle Almanya'da yoğunlaştılar– ama bunun gerçekleşme şeklini bir zafer olarak nitelendireceği kuşkuludur.[77]

---

76 Trevor-Roper, *a.g.e.*, s. 33, 69, 92, 316, 354-5.

77 C. Child, "Administration", Toynbee ve Toynbee, *a.g.e.* içinde, s. 125; E. K. Bramsted, *Goebbels and National Socialist Propaganda, 1925-1945*, Ann Arbor, Mich., 1965, s. 303.

ALTINCI BÖLÜM

Altın Çağın Çizimleri

Yirminci yüzyıl demokrasisinin temelleri henüz atılmamıştır.
E. H. Carr, *Conditions of Peace* (Barışın Koşulları)

Geçici bir süre için bir çağ açma fırsatını elde etmiştik – tüm insanlık için bir Altın Çağ açmayı.
C. Streit, *Union Now* (Birlik, Şimdi)

Değerlerin yeniden incelenmesi ve eğer zamanında yapılacak olsaydı demokrasileri savaştan kurtarabilecek olan kahramanca çaba, şu anda gerçekleşiyor ve yıkıntıların arasında gerçekleşmeye devam edecek.
J. Maritain, *Christianisme et Démocratie* (Hıristiyanlık ve Demokrasi)

İkinci Dünya Savaşı ve Avrupa'da Nazi Yeni Düzen'inin gerçeklerle karşı karşıya kalması, kıtanın içinde ve dışında, demokratik ulus-devletin modern dünyadaki yerini tanımlama yolunda yeni bir girişim için katalizör etkisi yaptı. Bu bölüm savaş sırasındaki tartışmanın, merkezinde Berlin'in yarattığı otoriter canavara rakip olabilecek başka bir Yeni Avrupa'nın bir kez daha düşünülmesini taşıyan tartışmanın ilerlediği eksenleri tanılamaya çalışacak. Kuşkusuz söylemeye gerek yok ki, Nazi Yeni Düzeni yalnızca seçenekleri özendirmekle kalmamış, savaş sonrası gerçekliklerin –bazı alanlarda– tohumlarının yatağı olmuştur. Hitler'in Avrupa'sıyla Schuman'ınki arasındaki süreklilik, örneğin Fransız-Alman iktisadi –özellikle de sınai– işbirliğinde görülür; aynı zamanda devlet bürokrasisinde ve yönetimindeki personelinde açıkça gözüken bir süreklilik de vardır. Ancak, siyasal değerler ve idealler âleminde bu süreklilikler çok daha önemsizdir.

Ama İkinci Dünya Savaşı –hiç olmazsa Londra ve Paris açısından– yeni düzen için yapılan bir savaş olarak başlamadı. Nazi rüyası-

nın gücü, en başından başlayarak Britanyalıların ideolojik çekingenlikleriyle zıtlık içindeydi. Yaşlı H. G. Wells, "bu insanlar" diyordu, "bir dizi inanılmaz hata sonucunda, imparatorluklarından arta kalanı 'Hitler'i bitirme' uğruna bir savaşa bulaştırdılar ve karşılarındakine ve dünyanın geri kalanına, Hitler'den sonra ne geleceği konusunda önerecek hiçbir şeyleri de yok. Göründüğü kadarıyla, Hitler'i şu anda daha bilinmeyen bir yöntemle felce uğratıp, golf sahalarına, balık avladığı ırmaklara ya da yemek sonrası şöminenin başı şekerlemelerine geri dönmeyi umuyorlar."[1]

Churchill'in gelmesiyle, bu eleştiriler azalmadı; aksine, Dunkirk sonrası çoğaldı. Enformasyon Bakanlığı'nda Harold Nicolson Almanların sürdürdüğü "devrimci savaş"la Britanyalıların "muhafazakâr savaş" çabasının zıtlıklarına dikkat çekti ve Whitehall'un halktan bir "yeni düzen" için savaşmasını istemesi gerekliliğine uyması için adeta yalvardı. Muhafazakâr partinin yenilikçileri de aynı görüşteydi. Attlee ise "olumsuz hedefler"i olan "muhafazakâr bir savaş" sürdürülmemesi gerektiğini vurgulamaktaydı. Churchill savaş amaçları ve savaş sonrası düzen konusunda konuşmaktan hiç hoşlanmıyordu; ama tartışma -Addison'un sözleriyle– "etrafından akıp geçiyordu". Nazi Yeni Düzeni tartışmaları 1940 yazında Avrupa'yı tutsak alırken, Britanya politikasını belirleyenler kendi Yeni Düzenlerinin ana hatlarını çizme baskısı altındaydılar. Bunun sonucunda –Britanya'da ve dışarıda– çıkan tartışma, savaş sonrası dünyayı biçimlendirecek birçok fikre ve değere itici güç oldu.[2]

DEMOKRASİYİ CANLANDIRMAK

1941 Mart'ında, önemli bir Britanyalı politikacı, "herkesin yeni düzen, yeni bir tür toplum, yeni yaşam tarzı, yeni insan kavramsallaştırması konusunda konuştuğunu" yazıyordu. Tarihçi E. H. Carr'a göre,

---

1 H. G. Wells, *The New World Order*, New York, 1940, s. 45.

2 I. McLaine, *Ministry of Morale: Home Front Morale and the Ministry of Information in World War II*, Londra, 1979, s. 30-31, 101; P. Addison, *The Road to 1945: British Politics and the War*, Londra, 1975, s. 121.

"tartışma konusu olan bir yeni düzen ihtiyacı değil, bunun nasıl inşa edilmesi gerektiğiydi." Ona göre, Hitler savaşı kazanamazdı, ama "eski düzenin dökünütüsünü süpürmek gibi belki de gerekli olan bir görev"i yerine getirebilirdi. Bu nedenle mücadele "toplumsal ve siyasal düzeydeki devrimin bir evresi"ydi.[3]

Bu devrimin bağrında, Avrupa'daki demokratik değerlerin korunması ve yeniden belirlenmesi vardı. Fransız direniş gazetesi *Franc-Tireur* 1944 Mart'ında, "*Demokrasi!* Belki de hiçbir sözcük bu kadar değerini yitirip gülünç duruma düşmemiştir" diyordu. "Dün, uzayıp giden komisyon nutukları ve parlamentoların iktidarsızlığı anlamına geliyordu." Fransa'da Üçüncü Cumhuriyet'ten duyulan hoşnutsuzluğun farkında olan General De Gaulle, ilk radyo konuşmalarında özellikle bu konuya değinmekten kaçındı. 1941 Temmuz'unda, "şu anda Fransız halk yığınları demokrasi sözcüğünü, Fransa'da parlamenter rejimin savaş öncesindeki haliyle karıştırmaktadır... bu rejim olaylar ve kamuoyu tarafından mahkûm edilmiştir." İki savaş arası Avrupa'sında demokrasi karşısında duyulan bu toplu hayal kırıklığı, Elçi Joe Kennedy gibi yorumcuların Fransa'nın yenilgisinden sonra "Avrupa'da demokrasi bitmiştir" yorumunda bulunmalarına neden olmuştur. Çok satan kitap *Peace Aims and the New Order* (Barış Hedefleri ve Yeni Düzen) yazarı R. W. G. MacKay, "Demokratik düşünceyi yeniden ifade etmek şu anda en temel sorunumuzdur" diyordu.[4]

Chamberlain'in Hitler'e karşı konumunu savunmadaki kararsızlığı, birçok eleştirmen için Batı Avrupa'daki kayıtsızlığın, etkisizliğin ve "burjuva" demokratik geleneğinin modası geçmiş tarzının bir örneğiydi. Savaş sırasında konsensüs haline gelecek olan, Avrupa'da varlığını sürdürebilmek için demokrasinin yeniden yorumlanmasının gerekliliğiydi: Siyasal hak ve özgürlüklerin değerine yapılan eski libe-

3 R. Acland, *The Forward March*, Londra, 1941, s. 9; E. H. Carr, *Conditions of Peace*, New York, 1942, s. 9.

4 W. Lipgens (der.), *Documents on the History of European Integration*, cilt 1: *Continental Plans for European Union, 1939-1945*, Berlin-New York, 1985, s. 39; Kennedy, *The Times*, 18 Kasım 1940; de Gaulle için, A. Shennan, *Rethinking France: Plans for Renewal, 1940-1946*, Oxford 1989, s. 53-6; R. W. G. MacKay, *Peace Aims and the New Order*, Londra, 1941 baskısı, s. 7.

ral vurgu, kitlelerin bağlılığını kazanmak için yetersizdi. ABD'deki bir Orta Avrupalı göçmen, "Demokrasi" demişti, "... yeni idealler karşısındaki değerlerini belirlemelidir; psikolojisini ve yöntemlerini yeni devirlerle uyarlayabileceğini göstermelidir." Böyle bir perspektiften, 1941'in Ağustos'undaki Atlantik Sözleşmesi vaatlerinde hüzün verecek kadar temkinli, hatta muhafazakârdı. "Metindeki hiçbir şey, tüm zamanların en büyük devrimci savaşının ortasında olduğumuzu ima etmiyor... [Bu] ise, demokrasilerin geçmişin yöntemlerini koruyup kollamayı arzuladığını, totaliter güçlerin ise yeni ve yaratıcı bir şeyler peşinde olduğunu öne sürmek gibi bir kusura sahiptir." Britanya'da, Britanya propagandasının oldukça iğneli, anonim eleştirisine göre, sözleşmeye pek aldıran yoktu: "[Enformasyon] bakanlığı sözcüleri, imparatorluk, Amerika, Fransa, savaş sırası yemekleri, Nazi yönetiminin dehşeti ve Hitler'in yeni düzeni hakkında dersler verip duruyorlar, ama *bizim* yeni düzenimizden hiç söz etmiyorlar. Gerçekten de, yaşadığımız fikirler savaşını ya da toplumsal devrimi anlayan yok."[5]

Günümüzün revizyonistlerine ne kadar kuşkulu görünse de, hem Britanya'da hem de işgal altındaki Avrupa'da savaştan kaynaklanan dramatik değişimi ifade için toplumsal devrim, çok da güçlü bir terim değildir. Savaş dönemindeki yer değiştirmeler ve kargaşa, –yalnızca savaş sırasında, Britanya'da atmış milyon adres değişikliği kaydedilmiştir– Avrupa'nın savaş öncesi katı sınıf sisteminin dayandığı sosyal mesafeleri çökertmiştir. Bombardımanların etkisi, sistemli boşaltmalar, milyonlarca insanın paniği ve kaçışı (örneğin, yalnızca Belçika ve Fransa'da 1940 yazındaki panik sırasında yüzlerce kilometreye yayılmış sekiz ile on iki milyon arasında insan), evvelce birbirlerini tanımadan yaşayan sınıfları ve cemaatleri bir araya getirmişti. Tüketimin karneye bağlanması, hükûmet planlamasının eşitlikçi amaçlarla da kullanılabileceğini göstermiş ve sonuç olarak da şaşırtıcı bir şekilde desteklenmiştir. Bizzat savaşın kendisi, hükûmetlerin ekonomiyi ve

5 E. Ranshofen-Wertheimer, *Victory is not Enough: The Strategy for a Lasting Peace*, New York, 1942, s. 122-3; "Metropoliticus", "The Ministry of Information", *Political Quarterly, 13*, 1942, s. 300.

toplumu yönetmekte üstlendikleri yeni rollerle, reformcuların savlarındaki gerçekliği göstermiştir: Demokrasi gerçekten de müdahaleci bir devletle uyuşabiliyordu. 1944'de, Mass-Observation'a (1937'de kurulan ve İngiltere'deki gündelik yaşamı inceleyen bir toplumsal araştırma örgütü) göre: "Denetimler hakkında halkın hisleri, bunların demokratik oldukları inancına dayanıyordu, hatta uygulamada halkın sadece sınırlı bir kesimini ilgilendiren özgürlük ve haklardan daha demokratik."[6]

1940 tarihli *Times*'daki "Yeni Avrupa" başlıklı başyazıda E. H. Carr, "eğer demokrasiden söz ediyorsak, bu oy hakkını savunan ama çalışma ve yaşama hakkını unutan bir demokrasi değildir" diyordu. Bu, tüm Avrupa'da sosyalistlerin yıllardır tekrarladıkları bir mesajdı; savaş buna yeni bir aciliyet ve inandırıcılık vermişti. Vichy'nin hapse attığı eski Fransa Başbakanı Léon Blum şunları yazmıştı: "Zayıf ve sapkın burjuva demokrasisi çökmüştür. Yerine gerçek bir demokrasi koyulmalıdır, enerjik ve becerikli bir demokrasi, kapitalist değil halkçı, zayıf değil güçlü... Bu halkçı demokrasi yalnızca bir Sosyal Demokrasi olabilir ve öyle de olacaktır."[7]

Ama savaş sırasındaki reformcu uzlaşma sosyalistlerin dışındaki grupları da içeriyordu. Liberal ilerlemeciler, teknokratik planlamacılar; yeni iddia sahibi olan ılımlı muhafazakârlar hep modern devletin toplumsal ve iktisadi sorumluluklarını genişletmeye hevesliydi. Hiçbiri, örneğin maliye ve iflas etmiş olan "bırakınız yapsınlar" karşısında iktisadın üstünlüğünü gösterme fırsatını yakalayan Keynes kadar mutlu olamazdı. O da Britanya hükûmetinin savaş sonrası hedeflere karşı ilk tavrının gerici doğası karşısında hayal kırıklığına uğra-

---

6 Karşılaştırınız: R. M. Titmuss, "War and social policy", aynı yazardan *Essays on the 'Welfare' State*, Boston, Mass., 1969 içinde, özellikle s. 84-6; J. Harris'in yorumları, "Some aspects of social policy in Britain during the Second World War", W. J. Mommsen (der.), *The Emergence of the Welfare State in Britain and Germany, 1850-1950*, Londra, 1981, s. 247-63; *The Journey Home* (Mass Observation tarafından Advertising Service Guild için hazırlanan rapor), Londra, 1944, s. 104; Exodus için bkz. J. Vidalenc, *L'Exode de Mai-Juin 1940*, Paris, 1957 ve N. Ollier, *L'Exode: sur les routes de l'an 40*, Paris, 1970.

7 Addison, *a.g.e.*, s. 118; Blum Lipgens, *a.g.e.*, s. 278-9'da adı geçen.

yanlar arasındaydı. 1940 yazında, Nazi Yeni Düzen'inin iktisadi yanlarını çürütecek bir programa çıkma davetini, birçok açıdan bunları beğendiği gerekçesiyle reddetti. Duff Cooper'a şunları yazdı:

> Mektubunuzdan anlaşıldığı kadarıyla, savaş öncesi statükonun koruyucuları gibi davranmamızı ve babadan kalma 1920-21 ya da 1930-33'ü, yani altın standardıyla uluslararası dönüşümlerde *"Bırakınız yapsınlar"* politikalarıyla Funk'ı altetmemizi önermektesiniz... Bu özellikle çekici ve iyi bir propaganda mıdır?.. Savaş öncesi altın standardının erdemlerini ve güzelliklerini methedecek kişi ben olamam.
>
> Bana sorarsanız, Alman yayınlarından alınan pasajların dörtte üçü, eğer Almanya ya da Mihver sözcüğünün yerine Büyük Britanya sözcüğü konulursa, neredeyse mükemmel olacaktır... Eğer Funk'ın planını sözcük anlamıyla alırsanız, mükemmel ve tam bizim yapmamız gereken şey olur. Eğer buna saldıracaksak, bunu yapmanın yolu, iyi niyetine kuşku düşürmeye çalışmak olmalıdır.[8]

1941 başlarında Keynes, savaş sonrasında sosyal güvenliğin sağlanmasını ve işsizlikle mücadele edilmesini vurguladığı bir savaş hedefleri bildirgesi taslağı hazırlamaya razı oldu. Hiç yayımlanmayan bu belge, Britanya hükûmetinin tam istihdam politikalarına bağlılık yolundaki hareketinin başlangıcıdır. Benzer önemde olan bir diğer çalışma da, iki asistanıyla birlikte ilk resmi ulusal gelir istatistiklerini oluşturma yolundaki öncü çalışmasıdır. Bunlar, maliye yönetiminde savaş sonrası Keynesçi devrimi mümkün kılan araçlardı.[9]

İngiliz sosyal politikasındaki savaş sırası dönüşüm çok büyüktü. Keynes'in ekonomi politikaları çalışmasının dışında, eğitimde, sağlıkta ve kent planlamasında öncü reformlar hazırlandı. Savaş ile birlikte, okullarda ücretsiz süt ve yemek verilmeye başlandı. Yine savaş, 1944 yılında Tam İstihdam üzerine hükümet çalışmalarını ve Ulusal Sağlık Sistemi'ni getirdi. Daha da ötede savaş, 1942 tarihli "Sosyal Güvenlik ve Birleşik Hizmetler" hakkındaki raporuyla savaş sonrası refah devle-

---

8 McLaine, *a.g.e.*, s. 149.

9 Addison, *a.g.e.* s. 170-71.

tinin temellerini atan William Beveridge'i getirdi. Savaş sayesinde Beveridge, refah devleti kapitalizmini eleştirmekten radikal bir toplumsal değişme sağlama amacıyla planlama inancına dönmüştü. Beveridge, Beatrice Webb'e 1940 başlarında "Komünizmin demokratik koşullarda denenmesini gerçekten çok isterdim" bile diyebiliyordu.[10]

Bu, koalisyon hükûmeti tarafından sosyal sigorta reformu gibi daha çok teknik bir konu olduğunu düşündüğü bir şeyi araştırması amacıyla istemeye istemeye atanmış bir adamdı. Ama Beveridge bu çalışmayı –muazzam bir başarıyla– "savaş sonrasındaki daha iyi bir dünyaya bir katkı" olarak görmüştü. Onun daha sonraki araştırmaları, Whitehall'u tam istihdam politikaları konusunda savaş sonrasında hiç de planlamadığı kadar ileri gitmeye zorlayacaktı. Beveridge'de ve hükûmetin bu konudaki kendi çalışmasında ortak olan, toplumsal yarar için devlet planlamasının gerekliliğindeki ısrarları ve savaş öncesi "bırakınız yapsınlar"ın eşitsizliklerinin teşhiriydi. Beveridge, 1942'de, "eğer birleşmiş demokrasiler, bugün, total bir savaşı yürütürken bile güç, cesaret ve hayal gücü gösterebilirlerse, aslında birbirinden ayrılmaz ikili bir zafer kazanacaklardır" demişti.[11]

Beveridge'in raporlarının çok iyi karşılanmış olması, yalnızca onun kendini tanıtma becerisine değil, aynı zamanda da savaş sonrası yeniden yapılanmaya karşı kamuoyunda duyulan gerçek ilgiyi de gösterir. Beveridge'in kendisi gibi, Britanya kamuoyu da savaş sırasında sola kaymıştı. Bu, 1941 Ocak'ındaki *Picture Post*'un "Savaş bittiğinde inşa etmeyi umduğumuz Britanya" başlıklı özel sayısının uyandırdığı ilgiden de görülebilir. Bu yine, Canterbury piskoposunun 1942'de çok satan *Christianity and the Social Order* (Hıristiyanlık ve Toplumsal Düzen) üzerine Penguin yayınlarının bir özel baskısından ve Richard Acland'ın Ortak Refah Partisi'nin yükselişinden de anlaşılabilir. Beveridge'in önerileri BBC yayınlarından ve yeraltı baskılarından uluslararası ün kazandı. O kadar ki, Üçüncü Reich'da plan, "düşmanları-

10 J. Harris, *William Beveridge: A Biography*, Oxford, 1977, s. 366.

11 Harris, *a.g.e.*, s. 387; W. Beveridge, *Social Insurances and Allied Services*, Londra, 1941, s. 172.

mızın nasyonal sosyalist fikirleri benimsediklerinin özellikle açık bir kanıtı" diye yorumlandı.[12]

Bu, kuşkusuz tam olarak doğru değildi. Daha çok, Nazizm'in rekabeti demokratları toplumsal ve ulusal dayanışma sorununa yeniden bakmaya zorlamıştı. Süreç zaten 1930'larda başlamıştı, özellikle de sosyal demokratların, o dönemlerde geçerli olan baskıcı nüfus politikasının otoriter modeline alternatif olacak bir modele öncülük ettikleri İsveç'te. 1930'ların sonlarında ortaya çıkan İsveç refah devleti, halkı daha fazla çocuk yapmaya özendiren doğum taraftarı önlemleri, çocuk sahibi olup olmama kararının devletin saygı göstermesi gereken bireysel bir karar olduğunun ifadesiyle birleştiren, kararlı bir şekilde demokratik bir programdı. İsveç, zihinsel hastalıkları olanların kısırlaştırılmasını kabul etti; ama aynı zamanda doğum kontrolü kliniklerini destekledi, okullara cinsellik eğitimi koydu, kürtaj yasalarını liberalleştirdi ve çalışan annelerin haklarını korurken aynı zamanda da aile ödeneklerini, genel sağlık ve diş hekimliği hizmetlerini ve okullarda bedava yemekleri tesis etti.

Bu politikaların mimarlarından biri olan Alva Myrdal açısından İsveç modeli, Nazilerin devletle birey ilişkisi kavramına bir zıtlık oluşturur. Bu –*Nation and Family*'de öne sürdüğüne göre– modern demokrasinin kapsamının gerekli bir genişlemesiydi. Kitabını 1940'ta bitiren Myrdal, "günümüzdeki felaketin sona ereceği" ve "özgürlük ve ilerlemenin Avrupa'da yeniden bir şansı olacağı" zamanları ihtiyatla öngördü. Ama şu türden, hızla tanıdık olmaya başlayan terimlerle de uyardı.

> Savaşın böyle bir sona ulaşması, demokrasiye karşı, daha önceki savaşın ertesinde yaşandığından çok daha güçlü bir meydan okuma anlamına gelecektir. Demokrasi, sosyal yükümlülüklerini yerine getirmek üzere yeniden kenetlenmek durumundadır. Siyasal özgürlük ve biçimsel eşitlik yeterli olmayacaktır. Gerçek demokrasi, toplumsal ve iktisadi demokrasi sağlanacaktır...

12 Harris, *a.g.e.*, s. 420; Nazi emek örgütlerindeki paralel düşünceler için, bkz. R. Smelser, "Die Sozialphlanung der deutschen Arbeitsfront", M. Prinz ve R. Zitelmann (der.), *Nationalsozialismus und Modernisierung*, Darmstadt, 1991, s. 71-92.

> Avrupa yoksullaşacaktır. Savaşan ya da savaşmayan ülkelerin mali yapıları, geleneksel mali ödeme gücü normlarıyla ölçüldüğünde, iflas etmiş gibi gözükecektir. Zenginler servetlerinin vergi yoluyla ellerinden alındığına tanık olacaklardır. Kitleler aç kalacaktır. Savaş dönemi ekonominin yapısı çözüldüğünde, normal değişim ve ticaretteki oynamalar muazzam ayarsızlıklar olarak ortada kalacaktır. Savaştan dönen milyonlar, iş ve güvenlik talep edeceklerdir. Hem cesaret hem de akıl, düzenli özgürlüğü korumak ve toplumsal karmaşayı önlemek için gerekli olacaktır. Ama bu koşullar, toplumsal reformların gerçekleştirilmesini engellemeyecektir; tersine, istesek de istemesek de reformları destekleyecektir.[13]

Tüm bunlar, savaşın neden olduğu toplumsal adalet ve demokrasi konulu genel tartışmanın bir parçasıydı. 1942'de, Avrupa'yı kapitalist "plütokrasiler"den koruyacak daha eşitlikçi bir Yeni Düzen doğrultusundaki Nazi vizyonu, bir zamanlar sahip olduğu çekiciliği yitirmişti. Daha adil bir geleceği savunanlar artık onların rakipleriydi. Örneğin Fransa'da Léon Blum, 1942'de Riom'daki yargılanması sırasında Halk Cephesi'ni heyecanlı bir şekilde savunmuş ve kendisine birçok hayran kazanmıştı. Vichy'den uzaklaşmanın başka bir göstergesi, o yılın Kasım ayında de Gaulle'ün Pétain'in gerici rejimine karşı bir "Yeni Demokrasi" çağrısında bulunmasıydı. 1943 Nisan'ına gelindiğinde general, iktisadi işlerde ve sosyal güvenlikte devlet denetimi getirilmesinin gerekliliğinden söz etmekteydi.[14]

Tüm Avrupa'da Nazi yönetimi altında yaşayan sıradan insanların radikalleşmesi konusunda çok fazla kanıt vardır. 1942'de bir yeraltı haber bülteninde yazan Hollandalı genç bir hukukçu, "en son arzu ettiğimiz şey, iktisadi karmaşası, toplumsal eşitsizlikleri, ruhsal gevşeklikleri ve sınıf önyargılarıyla 1939'un toplumsal koşullarına geri dönmektir" diyordu. Yunanistan'da, enflasyon ve gıda kıtlıkları "gerçek bir toplumsal devrim"e ve "halkın, savaş öncesinde en muhafazakâr

---

13 A. Myrdal, *Nation and Family: The Swedish Experiment in Democratic Family and Population Policy*, Londra, 1940, s. vi.

14 M. Sadoun, *Les Socialistes sous l'occupation: résistance et collaboration*, Paris, 1982, s. 136; C. Andrieu, *Le Program commun de la Résistance: des idées dans la guerre*, Paris, 1984, s. 114 vd.

kesiminden olanlarının arasında sola doğru bir kayma"ya neden olmuştu.[15]

Direniş ve yeraltı hareketleri, doğal olarak kamuoyundaki bu sola doğru kaymaya olumlu bakıyordu, bunun nedeni, kısmen lider kadrolarının çoğunluğunun soldan gelmesi, kısmen de direnişin, değerlerinin savaş sonrası dünyasının eşitlikçi ve ahlaki açıdan yüksek vizyonuna yol açacak olan bir cemaatsel dayanışma eylemi olmasıydı. Stalingrad sonrasında, insanların zihinleri giderek daha fazla geleceğe yönelmişti; 1943 sonlarında, *La Revue libre*, "savaş kızıştığında, Gestapo ve Vichy'nin terörünün altında" diyordu, "denemeler, siyasal tezler, anayasa taslakları, programlar hemen her yerden çıkıyor, dolaşıyor, okunuyor ve tartışılıyordu." En olmayacak gruplar bile artık bir "ideoloji" oluşturma peşindeydi.[16]

Tüm kıtadaki direniş ideolojileri arasındaki benzerlikler üzerinde fazla ısrar etmek bir hata olur: Ne de olsa direniş grupları parçalanmış, yerelleşmiş ve diğerlerinin varlığı konusunda kötü bilgilendirilmişti. Halkın çok farklı siyasal ve toplumsal unsurlarından geliyorlardı; her şeyin ötesinde, savaşın koşullarının ürettiği tüm akımlar, belirsizlikler ve ideolojik karışıklıklarla, savaşın olgularıydılar. Yirmi yıllık faşizmin toplumsal-iktisadi konularda devlet müdahalesini Britanya ya da Fransa'ya göre yeni bir şey olmaktan çıkarttığı İtalya'da, faşizm karşıtları adalet ve özgürlük temalarını ısrarla planlamadan daha fazla vurguluyorlardı; Fransa'da *dirigisme*'e (güdümcülük) olan inanç, belki de yalnızca Polonya bir yurtseverlikle birleşiyordu. Ama böylesi vurgu farklılıkları, direnişçilerin özlemlerindeki dikkat çekici yakınlaşmayı gizleyemez. Ana sanayi ve bankaların devletleştirilmesi, fiyat ve üretim denetimiyle devlet planlaması ya da bulanık ve belirsiz "toplumsal adalet" terimleriyle yorumlansa da, daha adil ve "sosyalleştirilmiş" bir ekonomi hedefi direnişçilerin büyük çoğunluğu tarafından paylaşılıyordu. Émile Laffon'un 1943 yılında Conseil National de

---

15 Lipgens, *a.g.e.*, s. 569; M. Mazower, *Inside Hitler's Greece: The Experience of Occupation, 1941-1944*, New Haven, Conn., 1993, s. 267.

16 Shennan, *a.g.e.*, s. 36.

la Résistance'ın (Ulusal Direniş Konseyi) önüne koyduğu plan, "Maliye iktisadın hizmetindedir" diyordu. Bu Keynes'in ve 1930'ların tüm iktisadi düzelme umutlarının denk bütçe sunağında kurban edildiğini görenlerin rüyasıydı.[17]

Avrupa'nın, olaylara uzaklıkları dolayısıyla yeni ruh haline uyum sağlamakta geciken sürgündeki hükûmetleri de savaş sonrası için özlemlerini, yeni bir iç düzen arzusunu dikkate alarak şekillendirdiler. Norveç Dışişleri Bakanı Trygve Lie, savaşın "her ülkede devlet denetimi altında ulusal bir planlı ekonomiyi gerekli kıldığını" beyan etti. Hollanda hükûmeti bunun ne olabileceği konusunda biraz çekingendi, oysa Belçika hükûmeti tersine, çabucak yoğun bir şekilde "ulusal planlama"ya hasredilmiş bir Savaş Sonrası Sorunları Araştırma Komitesi oluşturdu. "Örgütlü bir ulusal ekonomi", devletin kitlesel işsizliği ortadan kaldırmasını sağlayacaktı. Beneş'in hükûmeti, savaş öncesi Çekoslovakya'sının ileri toplumsal politikalarından –haklı olarak– gurur duyuyordu; üstelik bankaların, sigorta şirketlerinin ve ağır sanayinin devletleştirilmesini ve bir "planlı ekonomi"nin başlatılmasını düşünüyordu. Savaş sırasında radikal toplumsal ve iktisadi mühendisliğin kabulünü en iyi şekilde ortaya koyan, muhafazakâr ve geleneksel eğilimli politikacıların, örneğin Polonyalı General Sikorski, de Gaulle ve Yunanistan'ın liberal başbakanı Tsouderos'un bunlara çok benzer sözler sarf etmeleridir. Onlar da savaş bittiğinde, kendilerini köklü reformlara adamışlardır. Beneş ya da Spaak gibi sosyal demokratlar için, iktisadi planlama ve toplumsal müdahale davası yeni değildi; ama muhafazakâr Avrupalıların bu fikirlere kazandırılması –ve bunun sonucunda da sağla solun yakınsaması– savaş sonrası siyasal istikrarın ön koşullarından birini sağlamıştır.[18]

BİREY DEVLETE KARŞI

Savaş sırasındaki eğilimlerden biri, savaş öncesi iktisadi bireyciliğin ve "bırakınız yapsınlar"cılığın kötülüklerini ve toplumsal uyum uğruna daha fazla devlet müdahalesinin gerekliliğini vurgulamaksa, bir başka-

17 Andrieu, *a.g.e.*, s. 38.

18 L. W. Lorwin, *Postwar Plans of the United Nations*, New York, 1943, s. 128, 135-40, 144-5.

sı da Hitler'e karşı verilen mücadelenin insan ve yurttaşlık haklarının önemini ortaya çıkarmış olmasıdır. Diğer bir deyişle hukuksal ve siyasal çevrede eğilim, bireyin devlet karşısındaki önemini yeniden güçlendirmekti. Demokrasinin savaş esnasında düzene sokulup yeniden tanımlanması bu iki kutup arasında gidip gelmiştir.[19]

İşgal bireysel tercih sorununu en doğrudan ve kaçınılmaz bir şekilde ortaya koymuştur. Nazi yönetiminin Polonya'daki dehşetini yaşamak, bilimkurgu yazarı Stanislav Lem'i bireysel özerklik ve gücün yok olduğu bir şans kuramını geliştirmeye itmiştir: Yiyecek aramak için dışarı çıkmanın, zamansız bir ölümle mi, Reich'da zorla çalışmakla mı yoksa bir somun ekmekle mi sonuçlanacağı yalnızca rastlantılara bağlıydı. Yugoslavya'da, diplomat ve ardından yazar olan İvo Andriç, iç savaş hamlesini tarihsel kuvvetlerin ve ortak geleneklerin gücünün bireye saldırısı terimleri çerçevesinde görmüştür. Ödül kazanan ileri görüşlü romanı *Drina Köprüsü*'nde Bosna'nın beş yüzyıllık tarihi, kahramanları ufaltmıştır.

Başkaları ise çok farklı sonuçlara varmıştır: İşbirliği ve direniş seçenekleri karşısında, her şey kadere değil çıplak bir bireysel yeğlemeye indirgenir. *Uomini e no*'da, (İnsan ya da Değil) İtalyan romancı Elio Vittorini hem direnişin hem de Nazi vahşetinin insan seçeneklerinin sonucu olduğunda ısrar etmiştir. "Düşen, kalkar da, hakaret edilen, baskı altında kalan bir insan ayağındaki zincirleri bile silaha dönüştürebilir. Bu, intikam değil özgürlük istediğindendir. İnsan budur. Gestapo da mı? Kuşkusuz!.. Bugün Hitler var. Peki o nedir? O da bir insan değil midir?"[20]

Sartre *Etre et néant'de* (Varoluş ve Hiçlik) (1943), "kendimi dünyada edilgen kılmak bile olduğum kişiyi seçmektir" diye yazmıştı. İşgal deneyiminin varoluşçu düşüncenin gelişmesinde güçlü bir etkisi olmuştur. Sartre, –onların iddiasına göre– tarih ve kaderin Hitler'in Almanya'sını geleceğin yolu olarak belirlediği için işbirliğini se-

---

19 *New World Order*, Wells, bkz., *a.g.e.*, s. 58.

20 E. Vittorini, *Men and not Men* (çev. Sarah Henry), Marlboro, Vt, 1985, s. 157.

çen entelektüellerin –Drieu, Brasillach, hatta Emmanuel Mounier gibi adamların– kaderciliklerini suçlamıştır. 1944 Temmuz'unda *Bir Alman Arkadaşa Mektuplar*'ın birini yazarken, Albert Camus benzer bir iddiada bulunmuştur: "Hiçbir zaman bu dünyanın anlamına inanmadın ve bu yüzden de her şeyin eşdeğer olduğu ve iyiyle kötünün de kişinin arzularına göre tanımlanabileceği fikrini çıkardın... bu dünyanın nihai bir anlamı olmadığına inanmayı sürdürüyorum. Ama bunun içinde bir şeylerin anlamı olduğuna inanıyorum ki, bu da insandır."[21]

Direnişe katılmak genellikle oldukça kişisel bir eylemdi. Alban Vistel'in direnişin "ruhsal miras"ı dediği şey, Nazi değerlerinin "bireyin onur duygusu"na hakaret olduğu duygusundan ortaya çıkıyordu. Birçok isyancı için, bu ihtiraslı yurtseverlik duygusuyla ve özgürlük arzusuyla bağlantılıydı ve doğal olarak da onları bireysel özgürlüğün önemini vurgulamaya itti. Fransız MPR'nin kurucularından biri, "bizi harekete geçiren ideal" demişti, "bir özgürlük ideali"dir. Direniş böylece ortak eylemin bireysel özgürlükleri savunmaya yarayabileceğini göstermiştir.[22]

Hitler Almanya'sında da, Nazi yönetimi deneyimi bireyin rolünün daha küçük, daha kısıtlı ve özel bir düzeyde yeniden değerlendirilmesine neden oldu. Savaştan sonra Alman Yahudisi dilbilimci Victor Klemperer, Dresden'in yıkıntıları arasında öğrencilerine, Üçüncü Reich'ın, rejimin propaganda makinesinin bir parçasına dönüştürdüğü savaş kahramanlığının değerini düşürdüğünü anlatmaya çalışacaktı. Gerçek kahraman, yalnız bireydi, devletin yaltaklanmalarından yalıtılmış ve ayrılmış. Nazi tapınağındaki kahramanlar, sahte bir kamu beğenisiyle yukarılara taşınmıştı. Nazi karşıtı direnişteki eylemciler bile arkadaşlarının desteğine sahipti. Klemperer için kahramanlığın gerçek modeli, tüm Üçüncü Reich boyunca, bunun kendi-

---

21 J. D. Wilkinson, *The Intellectual Ressistance in Europe*, Cambridge, Mass., 1981, s. 47; G. Brée ve G. Bernauer (der.), *Defeat and Beyond: An Anthology of French Wartime Writing (1940-1945)*, New York, 1970, s. 347-9'da Camus.

22 A. Vistel, *Héritage spirituel de la Résistance*, Lipgens, *a.g.e.* içinde, s. 268; Shennan, *a.g.e.*, s. 82.

sinde yarattığı sefalete karşın, tek başına ve cesareti için hiçbir destek ya da takdir almadan yanında cesaretle duran, Yahudi olmayan kendi karısıydı.

Dinsel düşünürler için, bireysel bilincin bu yeniden değerlendirilmesi belki de savaşın en öne çıkan entelektüel gelişmesiydi. Kilise -Britanya'da Anglikan, Katolik ya da Ortodoks– sosyal görevini yeniden keşfettiği sırada, insan ruhunun devlete tam sadakat isteyen totaliter talepler karşısındaki üstünlüğünü de kabul etti. Emmanuel Mounier'nin "burjuva insan ve burjuva Kilise"yi aşmak kaygısıyla Vichy'yle flört etmesi, onu ve başka din reformcularını ruhsal bir çıkmaza soktu. Bir çıkış yolu gösteren, başka bir Katolik entelektüel olan Jacques Maritain'di. Mounier gibi Maritain de toplumsal bir reformun acilen gerekli olduğuna inanıyordu, ama onun tersine, bunun demokrasi bağlamında olabileceğini savundu. *Christianisme et Démocratie*'de (Hıristiyanlık ve Demokrasi), Maritain iki savaş arasındaki demokrasiden geri çekilmenin artık bir hata olduğunun görülebileceğini iddia etti: "Bu, demokrasiye yeni bir isim bulma sorunu değil, onun gerçek ruhunu keşfetme ve bunun farkına varma sorunudur...bir burjuva demokrasisinden... tamamen insancıl bir demokrasiye, verimsiz demokrasiden gerçek demokrasiye geçiş sorunudur."[23]

Burada, savaş sonrasındaki Hıristiyan demokrasinin cenin hali görülür, en azından ideal biçimiyle. 1942 tarihli çalışması *Les Droits de l'homme et la loi naturelle*'de (İnsan Hakları ve Doğal Yasa Maritain, bireyin tam ruhsal gelişmesinin toplumla teması gerektirdiği fikrini geliştirmiştir. Kişi bir "açık bütün" olarak vardır ve kendini yalıtmakla değil cemaatin içinde tatmin olabilir. Maritain, "uygar kişinin yurttaş olarak bireyin hakları üzerinde duruyorum" diye yazmıştı. Bu, bireysel görev olarak toplumsal sorumluluk kavramsallaştırması ve böyle bir davranışın siyasal özgürlüğün bir koşulu olması. başka dinsel gruplarda da görülür. Rum Ortodoks Patriği Damaski-

23 J. Hellman, *Emmanuel Mounier and the New Catholic Left, 1930-1950*, Toronto, 1981, s. 18 . J. Maritain, *Christianity and Democracy*, San Francisco, California, 1986, s. 22.

nos, Yunanistan'daki açlık karşısında bencilliği azaltma, daha çok dayanışma çağrısında bulunmuştu. Canterbury Başpiskoposu William Temple, Maritain'i onaylayarak aktarmış ve bencil "bireyler demokrasisi" karşısında cömert bir "kişi demokrasisi" çağrısını yinelemiştir.[24]

Bireyin değerine yapılan bu yeni vurgu, ahlak felsefesi ve din alanını aşarak, hukuk alanına da girmiştir. Churchill'in 3 Eylül 1939'da "fethedilemez kayaların üzerine bireyin haklarını tesis etmek için" savaşıldığı yolundaki cesur beyanatıyla başlayarak, müttefik propagandası hakların kutsallığını vurguluyordu. Önde gelen uluslararası hukukçulardan Hersch Lauterpacht, "II. Dünya Savaşı sırasında" diye yazmıştı, "insan haklarının taçlandırılması" savaşın esas nedenlerinden biri olarak defalarca tekrarlanmıştı. Uygarlığın ruhsal mirasının kendisini tehlikede bulduğu büyük yarışma, dünyaya, esası Devletin her şeye kadir özelliği karşısında insan haklarının reddedilmesine dayanan bir güç tarafından dayatılmıştır.'[25]

Ama, hakların savunulması uğruna bir seferberlik iyiydi de, hangi haklar söz konusuydu ve de kimin için? Quincy Wright yurttaş özgürlüklerine, yasa karşısındaki eşitliğe ve ticaret özgürlüğüne odaklanan bir tanım sunarken, Liberal Amerikan düşüncesini yansıtıyordu. Ama başkaları da bunun savaşın yarattığı yeni toplumsal talepleri yok saydığını iddia ediyordu. Polonyalı Ludwik Rajchman'a göre, Nazi işgali "zorlayıcı yetkiler için ikna edici psikolojik bir atmosfer yaratan, halkların tamamen yerle bir edildiği bir süreçti ve bunun gücü, çok ileriye gidebilen reformların kabullenilmesine neden oluyordu." Yüz milyonlarca insanın, "bugün artık insan haklarının gelecekteki durumu çerçevesinde düşündüğünü ve bunun en azından asgari sosyal güvenlik standardını sağlaması gerektiğini" öne sürmekteydi. Böylece baş-

---

24 Maritain, *The Rights of Man and Natural Law*, San Francisco, California, 1986, s. 91, 165; W. Temple, *Christianity and Social Order*, Harmondsworth, Middx, 1942, s. 80.

25 L. Holborn (der.), *War and Peace Aims of the United Nations*, Boston, Mass., 1943, s. 158; H. Lauterpacht, *An International Bill of the Rights of Man*, New York, 1945, s. v-vi; E. Hamburger *v.ö.*, *Le Droit raciste à l'assaut de la civilisation*, New York, 1943.

langıç olarak insan haklarının geniş ve dar kavramlaştırılması arasındaki tartışmayla karşı karşıya kaldık. Savaş sırasında başlayan bu tartışma, soğuk savaş ve sonrasında, Sovyet bloku ve Üçüncü Dünya Batılı güçlerin minimalist görüşüne saldırırken yoğunluk kazanacaktı.[26]

Haklar konusundaki yeni vaatler, zorlu ırk ve imparatorluk sorunlarına yol açtı. 1930'ların sonlarında hukukçular, devletin ve ırkın çıkarları uğruna liberal bireysel özerklik mefhumlarına kasıtlı bir şekilde saldıran bir Nazi hukukunun gelişmesine tanık oldular. Şimdi artık Almanya içindeki Yahudi karşıtlığının, Maritain ve başkalarının daha 1943'te açıkça ve ayrıntılı bir şekilde tartıştıkları gibi, sonunda Avrupa'nın Naziler tarafından fethedilmesine ve milyonlarca Yahudi'nin yok edilmesine neden olacak olan ırkçı ihtiraslara yol açtığını öne sürmekteydiler. Yine de, –hükûmetleri ve kamuoyunu saymazsak bile– Batılı entelektüeller kendi toplumlarında hâlâ gözde olan ırksal üstünlük fikirleriyle bir bağlantı kurmakta çekingen davranıyordu.[27]

Bunun "demokrasiyi savunmak için bir ideolojik savaş" olduğuna dikkat çeken İsveçli sosyal demokrat Gunnar Myrdal, "bu savaşta, demokrasi ilkesi daha belirgin bir şekilde ırka uygulanmalıydı... faşizme ve Nazizme karşı savaşırken, tüm dünyadan önce Amerika ırksal hoşgörünün işbirliğinin ve ırk eşitliğinin yanında durmalıdır" demişti. Bazı beyaz Amerikalılar, Hitler'e karşı ayrımcı bir orduyla savaşmanın ikiyüzlülüğünden giderek daha fazla rahatsız oluyordu. Siyah Amerikalılar, "bu garip ve ilginç özgür insanın yönetimi ideali için savaşan ama köle sisteminin artıklarına tutunan Amerika görüntüsü" üzerinde yorumlar yapmışlardı. Ralph Bunche Afrikalı-Amerikalılar arasında yüksek olasılıkla egemen olan görüşü özetlerken, "savaş demokrasiyi kurtarmak için değildir" demişti, "çünkü olmayan bir şey kurtarılamaz. Ama savaş, insanların demokratik ideallerin gerçekleşebilmesi mücadelesi için gerekli olan koşulların sürmesini sağlamak

---

26 *The World's Destiny and the United States* (bir Uluslararası İlişkiler uzmanları konferansı), Chicago, 1943, s. 101-37.

27 J. Maritain, "Le droit raciste et la vraie signification du racisme", Hamburger, *a.g.e.* içinde, 97-137.

içindir. Bu, demokrasi karşıtı devrim ve Hitler'in öngördüğü yeni dünya düzeninin ulusa dayattığı durumun amansız mantığıdır."[28] Britanya'nın tavırları da benzer ikiyüzlülüklerle kaplıydı. İngiltere'ye RAF'e katılmak üzere gelen Jamaikalı gönüllü Dudley Thompson'a, "Saf kan bir Avrupalı mısınız?' diye sorulmuştu. 1933'te Naziler tarafından Hitler'in ırkçı politikalarına saldırdığı için hapse atılmış önemli gazeteci George Padmore, Britanyalıları demokratik seferberliklerini tüm imparatorluğa yaymaları için zorlayan Pan-Afrikalı harekete önderlik etmişti. Romantik emperyalistlerin tipik bir örneği olan Churchill yönetiminde, bu hiçbir zaman gerçekleşmeyecekti. Bugün inanması zor da olsa, Britanya hükûmeti kendi imparatorluk seferberliğini 1940 sonlarında savaşa destek sağlamak amacıyla başlattı. Whitehall'un halk arasında "dinamik bir inanç" yaymak yolundaki güçsüz çabaları, Britanya versiyonu ile Nazilerin bir "köle imparatorluğu" inşa etme yolundaki çabaları arasında bir zıtlığı ortaya koymaktaydı. "Britanya İmparatorluğu tam tersidir. Daha önce dünya yüzünde buna benzer bir şey olmamıştı. Bu bir birliktir, özgür ulusların bir ailesi – bir krala olan bağlılıklarıyla birleşmiş. İlerleme için vardır, geleceğin umududur."[29]

İmparatorluk seferberliğinin tamamen başarısız olması, bize Avrupalıların imparatorluklara karşı tavrı hakkında bir şeyler anlatabilir. Savaş sırasında bu, en azından Britanya ve Fransa'da (ama belki Hollanda'da değil) genelde kayıtsızlık gibi duruyordu. Tüm bu ülkelerde, iç işler imparatorluk yönetimiyle ilgili sorunlardan daha fazla ilgi topluyordu. İmparatorluk davası, Britanyalıların kalbinde zayıf bir yer tutuyordu. Ama emperyalizm karşıtlığı da öyleydi. Avrupalıların çoğu, anayurtta insan haklarını savunurken deniz aşırı yerlerde imparatorluk yönetimini kabul etmenin çelişkilerinin pek farkında değil gi-

---

28 G. Myrdal, *An American Dilemma: The Negro Problem and Modern Democracy*, cilt 2, New York, 1944, s. 1004, 1007-9.

29 D. Thompson, *From Kingston to Kenya: The Making of a Pan-Africanist Lawyer*, Dover, Mass., 1993, s. 23-33, 45-7 (dikkatimi bu ilginç kitaba çektiği için Rupert Lewis'e teşekkür ederim); McLaine, *a.g.e.*, s. 223-4.

biydi. Direniş kayıtları karıştırıldığında, sömürge halklarının kötü durumuna ilgi duyulduğunun izine rastlayamazsınız. Örneğin İtalya'da, sömürgelerin elde tutulması bir onur sorunuydu. Fransa'da, imparatorluğun yeniden şekillendirilmesi konusu çok tartışılıyordu ama dağıtmaktan söz eden hemen hemen hiç yoktu. Neredeyse konuyu görmezlikten gelmekteydi; 1944 başlarında Brazzaville'deki imparatorluk reformu konulu konferanstaki suskunlukları tamamen karakteristik bir davranıştı. Kraliçe Wilhelmina, Hollanda İmparatorluğu'nu "ırk ve milliyete göre ayrımcılığa hiçbir şekilde yer vermeyen" bir birliğe dönüştürmeyi önerdi. Hindistan Kongre Partisi'nin Britanyalıların gitmesini talep etmesi üzerine Whitehall, Gandhi'yi tutuklayıp Dominyon statüsü önermekle karşılık verdi.[30]

Müttefiklerin savaş çabalarının zeki ve duyarlı gözlemcileri için, Avrupalıların ırk karşısındaki tavırlarındaki belirsizlik, savaşın en çarpıcı özelliklerinden biridir. Amerikalı antropolog Robert Redfield Nazi kuramlarıyla karşı karşıya kaldığında demokrasinin, yaptıkları ve söyledikleri arasındaki tutarsızlıkların bir "öz incelemesi"ni yapmaya nasıl zorlandığına dikkat çeker: "İdeal artık tüm dünya için bir program olarak kabul edilmiştir – özgür bir dünya" der Redfield. "Ama bu programı ilan eden önderler ırksal eşitsizliklerin en ağır bir şekilde uygulandığı ülkelerin yurttaşıdır." Redfield, gelecekte "hoşgörüsüzlüğe yakın ılımlı bir tepki" ve beraberinde "tutarsızlıkların çözümünün buna orantılı bir şekilde erteleneceği"ni öngörmüştü. Bu gerçeğin pek de uzağında kalmadı: Savaş, ırksal eşitlik ve insan haklarına getirdiği yeni vurguyla nihai olarak Avrupa emperyalizminin sona ermesine katkıda bulunduysa bile, bu o kadar da kendiliğinden gerçekleşmedi. Avrupalılar (ve beyaz Amerikalılar) genelde kendi ırksal sorunlarının dramından pek de etkilenmediler. Sömürge tebaaları onların adına savaşmaya gönüllü olduğu sürece iktidar yapısında köklü değişiklikler

---

30 C. Pavone, *Una guerra civile: saggio storico sulla moralità nella Resistenza*, Torino, 1991, s. 202-3; Shennan, *a.g.e.*, s. 142-3; E. Rice-Maximin, *Accommodation and Resistance: The French Left, Indochina and the Cold War, 1944-1954*, New York, 1986, s. 14-15; Holborn, *a.g.e.*, s. 522-3.

yapmaya pek istekli olmadılar. Ama buralarda da savaş Britanyalı, Fransız, Belçikalı ve Hollandalı gözlerin göremeyecekleri yollardan, değişmenin ateşleyicisi oldu. Ho Chi Minh, Japonlara karşı başlattığı mücadeleyi Fransızlara karşı sürdürdü; Asyalı, Afrikalı ve Karayipli askerler –aralarında Kenyatta ve Nehru da olmak üzere– Avrupa'daki savaştan evlerine Hitler'e karşı başladıkları mücadeleyi sürdürmeye hazır bir halde döndüler.[31]

ULUS-DEVLET VE ULUSLARARASI DÜZEN

1944'te, uluslararası hukukçu Raphael Lemkin Birleşmiş Milletler'e, zaferleri aracılığıyla, Almanları "üstün ırk kuramlarının yerine üstün ahlak, uluslararası hukuk ve gerçek barış kuramını koymaya" zorlaması çağrısında bulundu. Ama gelecekteki dünya barışı ve ahlak düzeni için uluslararası hukukun canlandırılmasının gerekli olduğuna inanan yalnızca Lemkin değildi. Nazi hukukunun ırksal temeli ve Almanya'nın uluslararası hukukun kabul görmüş ilkelerini terk etmesi, 1930'ların sonlarından beri Avrupa'daki düzenin bozulmasının esas nedenlerinden biri olarak görülüyordu. Nazi saldırganlığı, "uluslararası topluluğun" varoluşunun altını oymuştu. Aynı zamanda Nazilerin Yahudilere davranışları, birçok insanı, eğer birey devlet karşısında korunacaksa, içişlerindeki geleneksel devlet egemenliği öğretisinin gözden geçirilmesinin gerekliliğine ikna etmişti. Böylece uluslararası hukukun yeniden canlandırılıp güçlendirilmesi, dünya barışı ve özellikle de insan haklarının korunması yolundaki liberal kaygının doğal bir uzantısı olarak ortaya çıktı.[32]

Quincy Wright, 1943'te, "ulusal devletlerin tecavüzü karşısında temel insan haklarını korumadığı sürece" demişti, "etkili uluslararası örgütlenme olanaksızdır." Wright, Polonya ve Çekoslovakya'nın tersi-

---

31 R. Redfield, "The ethnological problem", G. de Huszar (der.), *New Perspectives on Peace*, Chicago, 1944 içinde, s. 80-82.

32 R. Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe*, Washington, DC, 1944, s. xiv; W. Friedman, "The disintegration of European civilisation and the future of international law", *Modern Law Review*, Aralık 1938, s. 194-214; J. Herz, "The National Socialist doctrine of international law", *Political Science Quarterly*, Aralık 1939, s. 536-54.

ne, Almanya'nın Milletler Cemiyeti'yle bir azınlıklar anlaşması imzalamak zorunda kalmadığına dikkat çekmişti, bunun sonucunda da "Milletler Cemiyeti Almanya'daki kovuşturmaların başlaması karşısında protesto edecek yasal zemine sahip olamamıştı. Bir devletin kendi yurttaşlarını kendi topraklarında uygun gördüğü şekilde kovuşturmaya tabi tutması genel bir ilkeydi."[33]

Ama insan haklarının korunması için, bireyin başvurabileceği, devletlerüstü bir kuruma gereksinim vardı. Avusturyalı hukukçu Hans Kelsen ısrarla, "bir hak, başvurulabilecek bir mahkemenin yasal varlığından oluşur... [uluslararası hukuk] bireylere ancak uluslararası bir mahkemeye doğrudan başvuru olanağı tanınırsa bazı haklar sağlayabilir" demişti. Meslektaşı Lauterpacht, insan haklarının uluslararası düzeyde korunmasının, "devlet-birey ilişkisine bu kadar yakından dokunmasıyla... devletin egemenliğine savaşın reddinden daha can alıcı bir müdahaleyi gerektirdiği" yolunda uyarır. Ama çok uygun bir şekilde *Peace through Law* (Yasa yoluyla Barış) olarak adlandırdığı çalışmasında Kelsen, yalnızca "devletin teolojisi"ne inanan insanların tüm devletlerin uluslararası hukuka bağlılık zorunluluğunu anlamayı reddedeceklerini öne sürer. Egemenlik yalnızca bir saptırmadır. "Egemenlik kavramından bilinçli olarak tanımına yüklediklerimizden başka bir şey türetemeyiz."[34]

Bu durumda egemenliğin sınırı, adli ya da felsefi değil, siyasal düşünceleri yansıtacaktı. Ama devletlerin uluslararası yasaların üstünlüğünü kabul etmelerini kim sağlayacaktı? İki savaş arası dönemin liberal düşüncesi, insan haklarının korunması için güvenini uluslararası kamuoyunun baskısına dayandırıyordu. Savaş sonrası dönemde, daha güçlü bir yaptırım aracının gerekli olduğu açıktı. Olayları karmaşıklaştıran, müttefiklerin, Atlantik Sözleşmesi'nde görüldüğü gibi, geleneksel devlet egemenliği fikrine olan bağlılıklarıydı. Diğer bir deyişle, savaştan sonra devletin kendi güçsüzlüğüne rıza göstermesi bekleni-

---

33 *The World's Destiny and the United States*, s. 102-5.

34 *A.g.e.*, s. 113; Lauterpacht, *a.g.e.*, s. vi; H. Kelsen, *Peace through Law*, Chapel Hill, NC, 1944, özellikle s. 41-2.

yordu. Kelsen ve Lauterpach gibi deneyimli hukukçular, devletleri uluslararası yükümlülüklerini iç hukuklarının bir parçası haline getirmeye razı etmekten başka gerçekçi bir seçenek olmadığını görüyorlardı. Bunun alternatifi, bir şekilde bir Dünya devleti üzerinde ısrarlı olmaktı ki, bu da ütopik bir düşünceydi.

Aynı şekilde ciddi bir tartışma da, savaş sonrası yeni düzenin bir parçası olacak insan haklarının, bireysel mi yoksa toplu mu olacağı sorusu etrafındaydı. Milletler Cemiyeti Doğu Avrupa'daki etnik azınlıkların korunması sisteminde, ikinciyi seçmişti. Ama azınlıkların korunmasının açık önemine karşılık, toplu haklar yaklaşımını korumaktan çok yıkmak yolunda çok güçlü savlar ileri sürülüyordu. Başkan Beneş ve sürgündeki Çek hükûmeti, deneyimin ulusal güvenliklerinin tehlikeye düştüğünü gösterdiği için, Cemiyet'in sistemini suçladı. Bir gözlemci, "koruma altındaki her azınlık, sonunda kendi Henlein'ını bulacaktır" diye uyarmıştı (Konrad Henlein: Alman asıllı Çekoslovakyalı. Çekoslovakya'da, Üçüncü Reich'ın da desteğiyle Nazi eğilimli bir Alman azınlık partisi kurmuş, sonrasında da Üçüncü Reich'ın ilhak edilen Südetland genel valisi olmuştur). Üstelik Doğu Avrupa devletleri, İtalya ve Almanya aralarında olmak üzere Büyük Güçler böyle bir aşağılamaya hedef olmazken, tek tek kendilerine azınlıklarına karşı bazı haklar dayatılması dolayısıyla kırgındılar.

Beneş 1942'de, "sonunda olaylar öyle bir olağanüstü duruma geldi ki, totaliter ve diktatör devletler –Almanya, Macaristan ve İtalya– kendi ülkelerindeki azınlıklara baskı uygularken, aynı zamanda da aslında demokratik olan ülkelerdeki azınlıkların koruyucusuymuş gibi davranmaya başlamışlardı" diye yazmıştır. Cemiyet sisteminin yeniden kurulmaya çalışılmasının yerine, Beneş azınlıklara karşı savaş sonrası yaklaşımının, "ulusal hakların değil, demokratik insan haklarının korunması" üzerine kurulmasını önermiştir.

Tüm bu Doğu Avrupalı muhalefetin üzerine, ana müttefik güçler –Britanya, Fransa ve Birleşik Devletler– Avrupa'daki en ciddi gerginlik kaynağını uygun bir çözüm yolu bulamadan uluslararasılaştırmayı başaran bir sistemi yeniden canlandırmaya pek de hevesli gözük-

müyorlardı. Avrupa'da yaşanan savaş sonrası uzlaşmanın da gösterdiği gibi, ana güçlerin esas çıkarı, kendilerinin küçük devletlere karşı olan yükümlülüklerinin azaltılmasındaydı, bunun anlamı da, Cemiyet'in toplu haklar yaklaşımını gömmekten memnunluk duyacaklarıydı. Bunun sonucu, Birleşmiş Devletler'in sonunda bireysel haklara dönüşü, bir eylemsizlik ifadesi olduğu kadar müttefiklerin bir kararı da oldu. Bu, sorunlardan kaçmanın bir yoluydu, onları çözmenin değil. Bu gerçek, uluslararası hukukun yeniden tesis edilmesi yolundaki umutların neden bu kadar azının gerçekleşmiş olduğunu da açıklar.

Savaş sırasındaki devletleri güçlerinin bir kısmını daha yüksek bir otoriteye devretmeye zorlayarak ulusal egemenliği kısıtlama arzusu, sadece hukuk konularıyla sınırlı değildi. En göze çarpan belirtilerinden biri, 1940 sıralarında çok gözde olan federalizm modasında görülebilir. Birçok kimsenin kanserleşmiş ulusal rekabetlere atfettiği bir savaş sırasında, federasyon yoluyla uluslararası uyum sağlama fikri giderek çekici gözükmeye başlamıştı. Hollandalı bir direniş önderi, "bu savaşı, 'devlet egemenliği'nin en büyük krizi" olarak görmüştü. Bir İngiliz hukukçuya göre, "seçenekler her nesilde bir savaş ya da federasyondu."[35]

Hem Britanya hem de Fransa'da, böyle fikirler 1930'larda hep ortalıktaydı. Federal Birlik hareketi 1938'de Londra'da kurulmuştu ve kısa sürede olağanüstü bir popülerlik kazandı. Bir demokrasiler birliği yolundaki çağrıları, "egemen devletler arasındaki işbirliğine dayanan herhangi bir uluslararası düzen ne etkili ne de sürekli olabilir, çünkü nihai olarak tüm egemen devletler kendi ulusal çıkarlarını gözetecektir" fikrine dayanıyordu. *Federal Europe* (Federal Avrupa) adlı çalışmasında, R. W. G. MacKay, "Yeni Avrupa Düzeni için, kurulmasının Avrupa Halklarının gelecekte savaş, yokluk ve güvensizlik korkusundan uzak bir barış ortamında çalışıp yaşayabileceklerine güvenebileceklerini ümit edebilmelerini sağlayacağı, bir hükûmet sistemini" ta-

35 W. Lipgens, "European federation in the political thought of resistance movements", *Central European History, 1*, 1968, s. 10; W. I. Jennings, *A Federation for Western Europe*, New York-Cambridge, 1940, s. 10.

nımlıyordu. 1940 Haziran'ının en karanlık günlerinde Britanya ve Fransa arasında ilan edilen "bozulamaz birlik" bu düşünce yapısının bir ürünüydü.[36]

Her ne kadar bu birlik hiçbir zaman gerçekleşmemiş olsa da, federalist fikrin hızını yitirmesi zaman aldı ve Avrupa'nın geleceği üzerine resmi ve gayri resmi planlamaların çarpıcı bir unsuru olmayı sürdürdü. Bir dizi harita meraklısı, kıtanın nasıl oluşacağı konusunda öngörülerde bulundular ve her ne kadar fantezileri çok farklı olsa da, federasyon ilkesi hemen hemen hepsinde vardı. *Collier's* için 1942'de yazdığı "Yeni bir Dünyanın Haritaları" başlıklı bir makalede, (ki şu sloganla tanıtılıyordu: "İşte kalıcı barış için yeniden tasarlanmış cesur bir yeni dünya – yeni gelişen siyasal coğrafya bilimi sayesinde savaş oluşturacak sürtüşmelerin yok olduğu, tüm ulusların güvenli ve korkmadan yaşadığı bir dünya") Amerikalı bir coğrafyacı şöyle bir Avrupa öneriyordu: "Britanya-Hollanda Birliği" bunun yanında "Finnoskandiya Birleşik Devletleri", "Çekopolonya", bir Alman-Macar devleti ve bir Balkan Birliği. Daha ciddi, ama daha doğru olmayan bir öneri de Bernard Newman'ın 1943 tarihli kitabı *The New Europe*'un (Yeni Avrupa) kapağıydı. Burada Avrupa, Batı Avrupa, İskandinavya, Baltık, Alman, Orta Avrupa ve İberya federasyonlarına bölünüyordu. Sadece İtalya tek parça kalabilmişti.[37]

Savaş sonrasının planlamasıyla uğraşan Britanyalı ve Amerikalı görevliler de –1914-18'de olduğu gibi– federasyonu Avrupa'nın sınır sorunları için çekici bir çözüm olarak görme eğilimindeydiler. Örneğin Avusturya, Britanya dışişleri bakanlığı memurları için Habsburg İmparatorluğu'nun olduğu kadar bir açmaz oluşturuyordu. Whitehall'da pek az kişi Avusturya'nın bağımsız bir devlet olarak yaşamını sürdürebileceğine inanıyordu, ama *Anschluss*'un sürmesinden hoşnut ola-

---

36 W. Lipgens, *A History of European Integration*, cilt I: *1945-1947*, Oxford, 1982, s. 143'te adı geçen "Statement of Aims"; MacKay, *a.g.e.*, s. 23; bkz. Özel sayı, "Anglo-French Union?", *The New Commonwealth Quarterly*, v: 4, Nisan 1940 içinde.

37 G. T. Renner, "Maps for a new world", *Collier's*, 6 Haziran 1942, s. 14-15; B. Newman, *The New Europe*, New York, 1943, federalizme doğru erken dönem hareketler hakkında önemli bir araştırma için, bkz. R. Schlesinger, *Federalism in Central and Eastern Europe*, New York, 1945.

cakların sayısı daha da azdı. Çözüm yolu, Tuna "bütünleşmesi" şeklinde bir ikame imparatorluktu. İki savaş arasındaki Balkan birliğini canlandırmak ve Bulgaristan'ı da buna katılmaya zorlamak da benzer bir hayaldi.[38]

Churchill de Birleşik Avrupa Devletleri fikrine yatkındı ve Britanya'nın kıta çapında önderlik edebileceği bir düzenleme düşünüyordu. 1940 Mayıs'ında, Birleşik Devletler'in savaş sonrası dünyası planlamacıları, yeni bir uluslararası örgütün, bırakın bölgesel ve kıtasal birliklerle çatışmayı, önceden bunların kurulması durumunda daha kalıcı olabileceğine inanmaya başladılar. Aslında, Newman'ın 1943'teki haritası Birleşik Devletler Dışişleri Bakanlığı'nın 1940'ta öngördüğüne çok benziyordu.[39]

Ama aynı zamanda, bu projelere mesafeli yaklaşmalıyız. Savaş ilerledikçe, federalizm hükûmetlerin içinde ve dışında gözden düşmeye başladı. Bunun nedenlerinden biri, Sovyetler Birliği'nin Doğu Avrupa'da Sovyet karşıtı bloklar oluşturulmasını hedeflermiş gibi gözüken düzenlemelere aşırı düşmanca yaklaşmasıydı. Bir diğeri ise birçok küçük ülkenin –savaş sırasındaki Çek-Polonya ve Yunan-Yugoslav ittifaklarına rağmen– giderek daha fazla büyük güçlerin egemenliğine girecek olan bir Avrupa'da kaybolmaktan korkmalarıydı.

Kıta direniş örgütlerinin içinde, Avrupa fikri bir dizi belli siyasi-iktisadi düzenleme olmaktan çok, etik bir miras gibi görülüyordu. Ortak Avrupa değerlerinin varlığını öne sürmek, Hitler'in Yeni Düzen'inin kalıcılığını inkâr etmenin bir yoluydu. Mücadeleden bir *Avrupa* iç savaşı olarak söz eden İtalyan Partito d'Azione (Eylem Partisi), "demokratik devrim" mücadelesini kesin bir kıtasal çerçeveye oturtmuştu. 1943'te Paris'teki lise öğrencileri, Nazi düzeninin yerini alacak bir "yeni Avrupa düzeni" talep etmişlerdi ve düşündüklerinin ne bir tek baskıcı devlet yönetiminde bir Avrupa ne de Pan-Amerikan birliği gibi iktisadi ve mali bir şebeke olmadığını, "savaş aracılığıyla

---

38 Zamanının temsilcisi olarak, A. Kolnai, "Danubia: a survey of plans of solution", *Journal of Central European Affairs*, Ocak 1944, s. 441-62.

39 H. Notter, *Postwar Foreign Policy Preparation, 1939-1945*, Westport, Conn., 1975, s. 458-60.

siyasal ve toplumsal bir birliğe dönüştürülecek kültürel ve ahlaki bir birlik" olduğunu ısrarla belirtmişlerdi. *Le Franc-tireur* ilan ediyordu: "Bir rejim batarken, bir diğeri doğuyor. Özgürlük mücadelesinin ateşinden ve cezaevlerinin buz gibi soğuğundan, Fransız makisinden Polonya ovalarına, Milano'daki fabrikalardan Alman çalışma kamplarına, Norveç üniversitelerinden Bosna dağlarına yayılan toplu direnişle yükseliyor."[40]

Federasyon idealine daha belirgin bağlılıklar da vardı. Ama genellikle bağlılığın gücü ilgili grubun boyutlarıyla ters orantılıydı. Örneğin Britanyalı federalistlerin fikirlerini yansıtan 1941 Ağustos'undaki faşist karşıtı "Ventotene Manifestosu"nun savaşta çok kısıtlı bir dolaşımı oldu. Federasyonun desteklenmesi direniş programının ilk maddelerinde pek yer almıyordu. Bu nedenle bazı tarihçilerin Ortak Pazar'ın kökenlerini savaş sırasındaki direnişin beyanatlarına kadar götürme çabaları pek inandırıcı olmamıştır ve aynı ya da daha güçlü bir şekilde kökenlerinin Nazilerde olduğu da söylenebilir: 1943'te birçok Mihver destekçisi karşıtlarından daha hevesli "Avrupalılar"dı. Genelde direnişçiler –birçok Avrupalı için de söz konusu olduğu– iç toplumsal ve iktisadi politika ve yurtseverlikle harekete geçmekteydiler ve ufukları ulus-devletin sınırlarıyla kısıtlıydı.

Çünkü savaş, federalizme güç verdiği kadar, aynı zamanda Avrupa'daki milliyetçi hisleri de güçlendirmişti. Ne de olsa yurtseverlik, direniş için "Avrupacılık"tan daha güçlü bir dürtüydü. Hollanda'dan 1941 sonlarında gelen istihbarat raporları, "halk ateşli bir şekilde milliyetçi. Hatta, Hollanda milliyetçiliğinin yoğunlaşması korkusu var. Ortalığın kan gölüne dönmesi çok yakın", diyordu. Britanyalıların ülkenin Üçüncü Reich karşısında duruşundan duyduğu gurur, federal birliğe olan desteğin savaşın sonunda nasıl silindiğini açıklayabilir. Fransa, ulus "fikri"nin yeniden doğuşunu görmüştü. Polonya direniş gruplarının "Polonya Cumhuriyeti'nin özgür Avrupa ulusları federasyonunun bir üyesi olmasını" kabul etmeleri, federalist bir inancın ifa-

40 Pavone, *a.g.e.*, s. 305-6; Lipgens, *Documents*, s. 319, 339.

desinden çok, savaş sonrasında bağımsız bir Polonya'nın güvenliğini sağlama arzusudur. Yunanistan gibi geleneksel olarak milliyetçi ülkelerde, enternasyonalist hisler hiçbir zaman yerleşemedi. Yunanistan'da, Polonya, Arnavutluk ve Yugoslavya'da olduğu gibi, bizzat direniş içinde patlak veren fiili bir iç savaş, hem solu hem de sağı milliyetçi kimlikleri üzerinde ısrar etmeye itti. Genelde, Almanların karşısındaki muhafazakâr ve sağ kanat direnişçiler, sosyalistler ve Hıristiyan Demokratlara göre, ulusal egemenliğin terk edilmesine daha uzaktılar. Ama sosyalistler ve Hıristiyan Demokratlar bile içte reform davasına daha fazla önem veriyordu. Diğer bir deyişle federalizm, savaş sırasındaki uzlaşmanın zayıf bir unsuru olarak kaldı.[41]

YENİ UZLAŞMA: SINIRLAR VE ÇELİŞKİLER

1944 yılında, Avusturya göçmeni iktisatçı Friedrich von Hayek *The Road to Serfdom* (Kölelik Yolu) adlı küçük bir kitap yayımladı. Hayek, "görüşleri gelişmeleri etkileyen insanlara bakarsak, şu andaki demokrasilerde hepsi sosyalisttir" diye yakınıyordu. "Sosyalizme doğru ilerlememiz gerektiğinden kuşku duyan pek azdır." Bu durumu çok endişe verici buluyordu. Eğer evdeki özgürlüğümüzü çiğnemeye hazırlanıyorsa, diye soruyordu, Batı neden Nazizme karşı savaşa girdi? *The Road to Serfdom*, keskin bir şekilde, özgürlükle Hayek'in "kolektivizm" dediği şeyin birlikte olamayacağını öne sürüyordu. Hayek'e göre, "demokratik sosyalizm" yalnızca bir terimler karmaşasıydı. Böyle bir sentezi gerçekleştirme girişimi, toplumu kaçınılmaz bir şekilde totaliterliğe doğru kaydıracaktı. H. G. Wells gibi iktisadi planlamayla insan haklarının korunmasının aynı anda var olabileceğine inananlar, hayale kapılıyorlardı. Planlama diktatörleri gerektiriyordu ve parlamentoları da iktidarsızlığa itecekti. "İçimizdeki totaliterlikçiler"i suçlayan Hayek, halkı "büyük ütopya" serabına arkasını dönmeye ve kendi deyimiyle, iktisadi liberalizmin "terk edilen yolu"na yönelmeye çağırdı.[42]

---

41 *A.g.e.*, s. 563; Lipgens, "European federation...", *a.g.e.*, s. 12.

42 F. A. von Hayek, *The Road to Serfdom*, Chicago, 1944, s. 4, 67, 84.

Hayek'in ateşli polemiği etkili bir dinleyici kitlesi bulana kadar kırk yıl geçecek, o zaman da Thatcher'ci "bırakınız yapsınlar" canlandırıcılarının, savaş sonrası toplumsal düzene karşı saldırılarının kutsal kitabı haline gelecekti. Ama 1944'te, Hayek duyulmayan bir sesti. Batılı planlamanın Sovyet kolektivizmiyle bir olduğu yolundaki ısrarı, demokratik sosyalizm mefhumuna saldırıları gibi, etkisiz kaldı. Avusturyalı neo-liberal gelenek, Birleşik Devletler'de daha fazla taraftar buldu.

O günlerin Avrupa bakış açısıyla daha uyumlu olan, *Man and Society in an Age of Reconstruction*'da [Yeniden İnşa Çağında İnsan ve Toplum (1940)] Hayek'in tam tersi bir görüşü savunan Macar göçmeni Yahudi sosyolog Karl Mannheim'dı. Mannheim'a göre, "bırakınız yapsınlar" devri kapanmıştı. Modern sanayi toplumunda, ona göre, "seçenekler planlamayla 'bırakınız yapsınlar' değil, iyi planlamayla kötü planlamaydı." Isaiah Berlin'in daha sonraki *Two Concepts of Freedom* (İki Özgürlük Kavramı) adlı çalışmasını çağrıştıracak bir tartışmada, Mannheim farklı özgürlük kavramlaştırmaları olduğunda ve özgürlükçülerin "dış tahakkümden özgürlük" ısrarlarının, bazı planlama türlerinin toplumda yarattığı diğer "fırsat özgürlüğü" biçimlerini gözden kaçırmalarına neden olduğunda ısrar etmişti. Mannheim'a göre, demokrasinin yaşaması için planlamayla uzlaşması gerekliydi; dikkat edilmesi gereken düşman, planlamacı değil bürokrattı. Şöyle diyordu: "Planlı bir toplumun demokratik oluşumunun sorunu, bürokratik mutlakıyetçilikten kaçınabilmektir."[43]

Geriye bakıldığında, dikkat çekici olan Avrupa'nın çoğunluğunda bu konularda bir tartışma olmamasıdır. 1945 sonrasında iktisadi liberalizmin en çok görüldüğü iki ülke Almanya ve İtalya'ydı. Bu ülkelerde devlet planlamacılığının totaliterlikle birlikte düşünülmesi acı deneyimlerden kaynaklanıyordu. Yine de, bu ülkelerde bile Hayek'in "terk edilen yolu"na bir dönüş olmamıştı. Diğer yerlerde devlet müdahalesi –Batı Avrupa'daki gibi karma ekonomi ya da Doğu Avrupa'da-

43 K. Mannheim, *Man and society in an Age of Reconstruction*, Londra, 1950 baskısı, s. 6, 380.

ki gibi planlı ve denetimli bir ekonomi olarak– şaşırtıcı bir şekilde çok az dirençle kabul edilmişti. Bu gelişmenin arkasında, kapitalizmin iki savaş arasında yaşadığı kriz, Sovyet sisteminin Nazizm'e karşı savaşta kazandığı saygınlık ve aynı zamanda da savaş sırasındaki devlet denetimleri ve karne uygulamasının getirdiği devlet müdahalelerinin toplumsal hakkaniyeti sağlayabileceği hissi vardı.

İktisadi planlamanın yeni enternasyonalizmle uyuşup uyuşmayacağı da kuşkuluydu. Ne de olsa, hem "bırakınız yapsınlar"ı terk etmenin hem de genişletilmiş güçleriyle yeni uluslararası kurumlar yaratmanın yanında olma eğiliminde olanlar, sol ve toplumsal reformculardı. Örneğin E. H. Carr, "görevi, bir bütün olarak 'Avrupa'nın iktisadi yaşamını yeniden örgütlemekten aşağı olmayacak" bir Avrupa Planlama İdaresi yaratılmasını öneriyordu. Karakteristik idealizm ve gerçekçilik karışımıyla Carr, Hitler'in kurmuş olduğu "merkezi Avrupa idaresi"nden, temelindeki milliyetçi amaçları ayırarak, esinlenmekten çekinmiyordu.[44]

Ama Carr'ın da desteklediği ulusal planlama nasıl olacaktı da kıtasal planlamayla aynı anda varlığını sürdürebilecekti? Ya ulusal çıkarlar Avrupa'nın bir bütün olarak çıkarlarıyla örtüşmezse? Genelde sol içinde böyle bir olası çatışmanın farkında olan yoktu. Ama burada iktisadi liberallerin eleştirisi etkiliydi. Hayek uluslararası planlamanın anlamsız olduğunda ısrarlıydı:

> Yalnızca Batı Avrupa gibi bir bölgenin iktisadi planlamasının doğuracağı sorunları canlandırmak bile, böyle bir girişimin ahlaki temellerinden tamamen yoksun olduğunu görmek için yeterlidir. Norveçli balıkçıların iktisadi gelişmeden Portekizli meslektaşları uğruna vazgeçmeye, Coventry'li teknisyen için Hollandalının bisiklete daha yüksek bir fiyat ödemeye, ya da Fransız köylünün İtalya'nın sanayileşmesine yardımcı olmak amacıyla daha fazla vergi vermeye razı olmasına neden olabilecek bir dağıtımcı adalet idealinin var olduğunu kim öne sürebilir?[45]

44 Carr, *Conditions of Peace*, *a.g.e.*, s. 256-61.
45 Hayek, s. 203.

Hayek, Carr'ın yanıldığında ısrarlıydı; böyle bir planlama konuları açısından demokratik olamazdı ve her zaman için de Nazi *Grossraumwirtschaft* gibi "kaba kuvvet düzeni"ne dayanmak zorunda kalacaktı. Carr'ın kitabını eleştirirken, C. A. Manning soruyordu: "Eğer Nazilerin küçük egemen devletler usulü ortak biçim olacaksa, savaşmak niye?" Hayek, Avrupa planlaması mefhumunun "küçük ulusların kişilik ve haklarının tamamen göz ardı edilmesi" anlamına geldiğini öne sürmekteydi.[46]

Başka liberaller de Hayek'le, uluslararası federasyonun ilke olarak arzulanabilir bir şey olduğu konusunda aynı fikirdeydi. Ama onların görüşüne göre, bu yalnızca uluslarüstü planlamadan vazgeçilmesi ve serbest ticaret bölgeleri yaratılması durumunda demokratik olabilirdi. Başka bir Avusturyalı neo-liberal olan von Mises, "federal hükûmet yalnızca bir serbest piyasa ekonomisinde çalışabilir" diyordu. Her ne kadar düşük bir olasılık olsa da, Batılı demokrasilerin ticaret engellerini kaldırmayı ve içerde de devletçiliği bırakmayı hedeflemelerini öneriyordu. "Dünya Planlaması" gibi ütopyacı ve gerçekleştirilemez hedefler peşinde koşacaklarına, politikacılar daha mütevazı bir hedef olan uluslararası iktisadi anlaşmalar ve düzenlemeler peşinde koşmalıydılar. Önemli İtalyan liberal iktisatçı Luigi Einaudi de benzer şekilde düşünüyordu. 1943 Eylül'ünde çıkan *Per una federazione economica europea*'da (Avrupa İktisadi Federasyonu İçin), İtalya'nın gelecekteki cumhurbaşkanı serbest ticaret ve iktisadi federasyonu Avrupa'ya uyum getirecek gerçekçi yollar olarak savunuyordu. Devletler, diyordu, siyasal bağımsızlıklarını bir hamlede yeni bir uluslararası federasyona bırakmazlardı; ama daha fazla güvenlik uğruna bazı iktisadi güçlerden fedakârlık edebilirlerdi.[47]

Bu tartışmada liberal, iç reformlarda olduğundan daha başarılı oldular. Bunun nedeni, kısmen haklı olmaları ve bir kez için de siyasal

---

46 *A.g.e.*, s. 231; ayrıca bkz., F. A. von Hayek, "Economic conditions of interstate federalism", *The New Commonwealth Quarterly*, cilt 2, Eylül 1939, s. 131-50.

47 L. von Mises, *Omnipotent Government: The Rise of the Total State and Total War*, New Haven, Conn., 1944, s.286.

gerçekçiliğin onlardan yana olmasıydı. Ama aynı zamanda da güçlü destekçilere sahip olmalarıydı. Birleşik Devletler Dışişleri Bakanı Cordell Hull serbest ticaret davasına bağlıydı; ona bağlı bölümlerde savaş sonrası planlamacıları onu izlediler ve gümrük indirimleri ve konvertibilitenin kabulüyle Avrupa'daki iktisadi milliyetçiliği ortadan kaldırmanın önemini vurguladılar. Birleşik Devletler'in de bu politikalardan yararlanıyor olması işleri bozmadı. Sonunda liberal sav, iktisadi planlamacıların da ulusal düzeyde güç kullanmayı yeğlemesinin de etkisiyle, üste çıktı. Sonuç olarak savaş sonrası iktisat "mucizeler"i, içerde *étatisme* (devletçilik) ve serbest ticaretin hassas bir karışımına dayanacaktı.

ÜTOPYALAR VE GERÇEKLER: BAŞARILARIN ÇAPI

Savaş sırasında, tedbirli yorumcular ütopya beklentileri karşısında uyarılarda bulunmuştu. Tarihçi Carl Becker soruyordu, "daha iyi bir dünya ne kadar *yeni* olacaktır?" Diyordu ki, "birçokları yeni ve daha iyi bir dünya için yapmamız gerekenin, 'milliyetçiliği budamak, egemen devleti çökertmek, güç siyasetini bırakmak ve emperyalizme son vermek' olduğunu söylüyor, belki de haklıdırlar. Eğer öyleyse, o zaman önümüzde imkânsız bir görev olduğunu düşünüyorum... Yeni ve daha iyi bir dünya yapmak zor bir iştir ve çok yavaş olduğu da görülecektir."[48]

İngiltere'de Mass Observation, savaş sonrasında çok önemli değişikliklerin gerçekleşmesi konusundaki kötümserliğin arttığını bildiriyordu. Beveridge'i izleyen halk, tam anlamıyla reform için umutlanıyor ama gerçekleşeceğine inanmıyordu. Şimdi artık savaş sonrasında işsizlikten kaçınılabileceğine ama bunun yine de yaşanacağına inanıyordu. Yaşlı bir adam, "son savaştan sonrası gibi olacağını sanıyorum, korkunç bir işsizlik", demişti. Artan kuşkuculuk ve belirsizlik insanları göç etmeyi ya da kırsal kesimde yaşamayı hayal etmeye yöneltiyordu. Sivil yaşama dönüş askerler ve aileleri arasında bir rahatsızlık ve endişe hissi uyandırıyordu.[49]

---

48 C. Becker, *How New Will the Better World be?* New York, 1944, s. v, 243.

49 *The Journey Home*, s. 43-52.

İşgal altındaki Avrupa'da, *direnişçiler*in daha iyi bir gelecek beklentileri, etkinlikleri ve değerlerinin savaş sırasında ortaya çıktığı gibi, savaş sona erdiğinde de yok olacağı korkusuna karışıyordu. Bu belirsizlik, Partito d'Azione üyelerinin, faşizmin devrilmesiyle faşizm karşıtlığının da sona ereceği endişesini taşıdıkları İtalya'da çok belirgindi. Birinin dediği gibi, "Anti-faşist" sözü, günün birinde "faşist" sözcüğü gibi gereksiz ve rahatsız edici bir söz olacaktı. O zaman direnişin ideallerine ve beklentilerine ne olacaktı? Dünya her zaman olduğu gibi güç politikasına ve her zamanki haline mi dönecekti?[50]

Direniş perspektifinden bakılınca bu korkular, siyasal iktidarın ellerinden kaçtığının açıklık kazanmasıyla da güçleniyordu. Tüm Avrupa'da eski direniş önderleri, savaşın sonu yaklaştıkça marjinalleşiyordu. İtalya'da, Ferruccio Parri 1945 Aralık'ında yerini Alcide de Gasperi'ye bırakmıştı. Polonya'da, Kızıl Ordu, Moskova'nın getirdiği Lublin komitesini destekliyordu. Fransa'da de Gaulle, Maki'nin silahsızlandırılmasını emretmişti. Tüm Avrupa'da sürgünler ve sığınmacılar iktidara geri döndüler ve politikalar yukarıdan dayatıldı. İçlerindeki en çarpıcı örnek Yunanistan'dı. Burada 1944 Aralık'ında Britanyalıların desteklediği kralcı hükûmet, solcu EAM/ELAS'la savaştı ve savaş sırasındaki ana direniş hareketi ezildi.

Toplumdaki ve devlet bürokrasisindeki Nazi yanlısı ve işbirlikçi unsurların savaştan sonra nasıl tasfiye edildiğini bundan sonraki bölümde inceleyeceğiz. Ama genelde bu tasfiyeler, Almanların Avrupa'yı yönettikleri iktidar yapılarını sağlam bıraktı. Yerel sivil hizmetliler, polis, iş örgütleri ve basın. Bunun için iyi nedenler olabilirdi, ama birçok eski partizan ve yeraltı örgütü üyesi, kendilerinin ve davalarının ihanete uğradığı hissiyle yüz yüze bırakıldı.

Daha sonraki bir tarihçiler nesli onların yakınmalarını yansıttı. Kadınların savaş sırasındaki deneyimleri üzerine yakın tarihli bir çalışma, savaş sırasında edinilen kazançlardan barış zamanındaki geri çekilmeye dönüşenleri anlatmaktadır. Bu eleştiriyi, savaşı toplumsal de-

---

50 Pavone, *a.g.e.*, s. 570.

ğişme için bir zorlama alanı olarak gören çok farklı bir düşünce okuluyla karşılaştırmalıyız. Yüzeysel olarak uyuşmaz gözükmektedirler; ama gerçekten öyle midir?[51]

Savaş sonrası dünyası görüşlerinin Almanya'ya karşı verilen mücadelede nasıl ortaya çıktıklarına bakarken, kesinlikle dikkatimizi çekecek olan, siyasal, iktisadi ve toplumsal iç reform konusundaki gerçek bir uzlaşmanın nereye kadar sağlandığı ve savaş sonrası döneme de sarktığıdır. Diğer bir deyişle uzlaşma, yakın zamanda bazı araştırmacıların iddia ettiği gibi bir savaş dönemi propaganda efsanesi değil, bir gerçekti. İşçi Partisi hükûmetinin bir Ulusal Sağlık Hizmeti oluşturması, eğitim reformuna, millileştirmeye ve tam istihdama bağlılığıyla birlikte, savaş sırasında yürütülen çalışmaların ürünüdür ve 1951'deki iktidar değişiminden etkilenmemiştir. Batı Avrupa'nın başka yerlerinde, liberaller arada bir kamu harcamalarını kısmaya çalışıp kısa bir süre için de güdümcü akıma karşı geldiklerinde kesintilere uğradıysa da, karma ekonomi ve refah devleti bir norm haline geldi. Bir dereceye kadar örneğin Fransa, Britanyalı ve Belçikalıları sosyal güvenlik konusunda izlediğinde bir "rekabet etkisi" de oldu. Doğu Avrupa, Sovyet yönetimi altında iktisadi planlamaya ve sosyal güvenlik sisteminin gelişmesine doğru hareket etti. Ama böylesi önlemlerin savaş sırasında sürgündeki hükûmetler tarafından kabulü de göz önünde bulundurulduğunda, Sovyet baskısı olmasa da benzer gelişmelerin görüleceği olası gözükmektedir. Diğer bir deyişle tüm Avrupa'da, "bırakınız yapsınlar"ın terki tamamlanmıştı. Sonuç olarak, Avrupa'da demokrasi fikri yeniden yerleşti; Doğu Avrupa'da düzensiz ve verimsiz olarak, Batı'da ise çok daha başarılı bir şekilde.

Ama başka reform alanlarında ilerlemeler o kadar kalıcı olmadı. Kadın hakları, savaş sırasında direniş hareketlerince desteklenmişti. Bu birçok kişinin "ikili özgürlük savaşı" –Almanlara ve içerde de toplumsal reformlara karşı çıkan "gericiler"e karşı– diye gördüğü şe-

51 M. Higonnet (der.), *Behind the Lines: Gender and the Two World Wars*, New Haven, Conn., 1987.

yin bir parçasıydı. Üstelik, savaş geleneksel cinsel rolleri de çok derinden etkilemiş, aile bağlarını bozmuş ve kadına hem evin içinde hem de dışında yeni görevler ve mücadeleler sağlamıştı. Özgürlük bazı kalıcı değişmeler getirdi; özellikle Fransa, Yugoslavya, Yunanistan ve savaştan önce bu hakkın verilmediği başka ülkelerde kadınlara seçme hakkı. Ama 1918 sonrasında da olduğu gibi, savaşın sona ermesi cinsiyetler arasındaki geleneksel ilişkileri canlandırdı. Hükûmetler hem askerden dönenlere iş olanağı sağlamak hem de çocuk doğumlarını özendirmek için kadınları emek gücünden uzaklaştırmaya ve eve döndürmeye çalıştı. Yunanistan ve İtalya gibi ülkelerde sol, bu eğilim yüzünden kapitalistleri suçladı. Ama bu olay, Tito'nun Yugoslavya'sı gibi antikapitalist ortamlarda da gerçekleştiğine göre, "ataerkilliğin yeniden kuruluşu" için başka açıklamalar gerekmektedir.

Yanıtın bir kısmı, doğum oranı ve nüfus artışı üzerine eski kaygılara dayanan –Avrupa tarihinin en çok kan dökülen olayının arkasından geldiği için doğal olan– yeni savaş sonrası doğum taraftarlığında yatar. Ama sıradan insanların savaşa olan tepkisinde de bulunabilir. Yıllar süren mücadeleden sonra duyulan büyük yorgunluk ve ideolojik çekişme âleminden elini çekme arzusu, ailenin idealleştirilmesine katkıda bulunmuştur. Eve duyulan bu özlemle, birçok erkek ve kadın yerleşip bir aile kurmayı düşünmeye başladı. Gündüz vardiyasında çalışan yirmi yaşında bir kadın, "savaştan sonra evlenip, sonsuza kadar evimde oturacağım" demişti. Daha yaşlı ve evli bir başka kadın ise, "savaş bittiğinde buradan çıkacağım" demişti. "Hemen çıkacağım. Neredeyse on beş yıldır buradayım. Altı yıl önce evlendim. Herhalde kocam yerleşene kadar çalışırım, sonra da evime gidip nüfusu artıracağım." Mass Observation ekibi şu sonucu çıkartmakta: "İyisiyle kötüsüyle, belli bir düşünceye ulaşmış, giderek daha fazla sayıda kadın, savaş bittiğinde aile hayatına dönmeyi ya da başlamayı düşünüyor."[52]

Irk karşısındaki tavırlara gelince, savaş sırasındaki radikalizmden bir sapma olduğu söylenemez. Avrupalıların ırk karşısındaki tavır-

52 Karşılaştırınız, B. Jancar-Webster, *Women and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945*, Denver, Colo, 1990, s. 163; *The Journey Home*, s. 55-6.

ları zaten savaş öncesinde de değişmeye başlamıştı; savaşın süreci hızlandırdığı söylenemez. Yahudi karşıtlığı 1945 sonrasında Avrupa'da yok olmadı. Tersine savaş biter bitmez hayatta kalan Yahudiler evlerine dönüp, mallarına el konulduğunu ya da yağmalandığını gördüklerinde tüm kıtada arttı.

1945'te Avrupalı güçlerin sömürgelerine yapışmaktan başka bir şey yapacakları yolunda pek bir belirti de yoktu. Nazi vahşetine hedef olmuş olmak, imparatorluk vahşeti uygulama eğilimlerini azaltacağına artırmış görünmektedir. Fransız kuvvetleri Mayıs 1945 Setif ayaklanmasının ardından 40.000 kadar Cezayirli'yi öldürdüler ve 1947 yılında da Madagaskar'da arkalarında en azından 100.000 ölü bıraktılar. 1945 Manchester Pan-Afrika Kongresi'ndeki çabalara karşın, milliyetçilik sömürgelere tutunmanın masraflarını yükseltene kadar, sömürgelerden arınma Avrupa siyaset gündeminden çıktı. Avrupalı imparatorluk güçleri savaş tarafından aşağılandıkça ve imparatorluk karşıtı süper güçler tarafından gölgede bırakıldıkça, deniz aşırı yerlerdeki otoritelerini azaltmak yerine artırma eğilimindeydiler. Savaşı "kazandığı" söylenebilecek tek imparatorluk gücünün –Büyük Britanya– sömürgelerden çekilme fikrini de ilk kabul eden olması rastlantı olmasa gerek.

Ulus-devlet kendini kabul ettirip soğuk savaşın gereksinimlerine uyum sağlarken, Birleşik Avrupa fikri zayıf bir şekilde ışıldamayı sürdürdü. İşi hızlandırma yolundaki erken çabalar, Avrupa Konseyi gibi, 1943'ün idealist görüşünden çok uzak bürokratik asalak yapılar doğurdu. 1950'lerin başlarında, EDC'nin (European Defense Community, Avrupa Savunma Birliği) başarısızlığı federalist rüyanın 30 yıl için sonunu belirledi ve yeni egemenliğine kavuşmuş Federal Alman Cumhuriyeti'ni gözetim altında tutmak üzere, saf bir Avrupalı örgüt yerine NATO'nun oluşmasına neden oldu. O andan başlayarak, Avrupacılar daha uslu ama gerçekçi bir grup oldular, Einaudi'nin önerisine uydular ve 1951'de ECSC'den başlayarak, sırasıyla Ortak Pazar'a ve Avrupa Birliği'ne varan daha kademeli bir programı benimsediler.

Uluslararası hukukun canlandırılmasına gelince, savaş sırasındaki hayallerin gerçekleşmesi bölük pörçük ve tatmin edici olmaktan

uzak kaldı. Birleşmiş Milletler'in insan haklarına bağlılığı, güç politikasındaki genel konumu kadar zayıftı. Öğretisel açıdan, insan haklarına sözleşme içerisinde iktisadi ve toplumsal hakların üzerinde bir yer verildi. Ama azınlıkların korunması açısından BM Sözleşmesi Cemiyet'in konumundan bir geri adımdır. 1948 İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi bireyin uluslararası hukuktaki yeni statüsünü ve Nazi devlet üstünlüğü öğretisine sürmekte olan güvensizliği simgeliyordu, ama uygulanmasının zorlanması için bir yaptırım içermiyordu ve iyi bir temenniden öteye de gidemedi.[53]

Daha etkili olan, o yıl içindeki Soykırım Anlaşması'ydı. Bu anlaşma, Nuremberg'deki Uluslararası Askeri Mahkeme'nin Nazilerin 1939 öncesi eylemlerini yargılamayı reddetmesinden hayal kırıklığına uğrayan Raphael Lemkin'in tek kişilik çarpıcı kampanyanın sonucunda gerçekleşti. Lemkin ve başkaları savaş suçlarının yargılanmasını, uluslararası hukukun devletler kadar bireyler karşısında da eyleme geçerek gücünü artırmasıyla dünya barışının sağlanması için bir fırsat olarak gördüler. Soykırım Anlaşması, uluslararası hukuk çerçevesinde tanınan suçlara bir yenisini ekledi ve imzacı devletlere bu suçun işlenmesini önleme ya da cezalandırma yükümlülüğü getirdi. Ama anlaşmanın sağladığı olanaklar uluslararası toplum tarafından tamamen göz ardı edildi ve BM'nin kendinden emin "dünya toplumunda, dünyanın her yerinde ulusal, ırksal ve etnik grupların korunmasıyla kendi kendimizi koruyor olduğumuz hissi yayılacaktır" öngörüsünü destekleyecek çok az ipucu görüldü. Kırk yıl boyunca, Avrupa dışında bir dizi soykırım cezalandırılmadan gerçekleşti; 1992'de bu ilgisizlik Avrupa içine de yayıldı.[54]

---

53 I. Szabo, "Historical foundations of human rights and subsequent developments", K. Vasak (der.), *The International Dimensions of Human Rights, i*, Paris, 1982 içinde, s. 11-42; H. Lauterpacht, *International Law and Human Rights*, New York, 1950, s. 353; H. Lauterpacht, *Report: Human Rights, the Charter of the United Nations and the International Bill of the Rights of Man*, Brussels, 1948, s. 22.

54 N. Robinson, *The Genocide Convention: A Commentary*, New York, 1960, s. 52; ayrıca bkz., H. Kelsen, "Collective and individual responsibility in international law with particular regard to the punishment of war criminals", *California Law Review*, XXXI, Aralık 1943, s. 530-71; H. Lauterpacht, "The subjects of the Law of Nations", *Law Quarterly Review*, LXIII, Ekim 1947, s. 438-60; LXIV, Ocak 1948, s. 97-116.

YEDİNCİ BÖLÜM

Acımasız Barış, 1943-49

> Birleşmiş Milletler Avrupa'yı Nazilerden geri almaya başladığına göre, sömürge politikasının "demokratik" safhası işlerlik kazanmaktadır... (Avrupalıların) belli bir küçümsemeyle "yerli politikası" dedikleri, artık kendilerine uygulanmaktadır.
>
> Dwight Macdonald, "Yerli Politikası", 1944[1]

Neredeyse bir yüzyıl süresince, Avrupa güçleri arasında kıtanın içinde ve dışında sürekli bir şekilde artan şiddet birikiminin zirvesi olan II. Dünya Savaşı, gerçekte iç içe birçok savaştan oluşuyordu. İlk ve en önemlisi, Hitler'in imparatorluk hırslarının sonucu olarak, askeri güçler arasında geçen askeri bir çatışmaydı. Ama bu aynı zamanda ırklar, dinler ve etnik gruplar arasında bir savaştı. Versay düzenlemesini değiştirmek isteyen aşırı milliyetçiler, hesapları kanlı bir şekilde yeniden açmışlardı. Üçüncüsü, bu Doğu'da ve Batı'da, Kuzey İtalya'daki topraksız *braccianti* ile faşist yanlısı toprak sahipleri arasında ya da yoksul dağ köylüleriyle kentliler arasında, en geniş anlamıyla bir sınıf savaşıydı. Son olaraksa savaş, direniş hareketleri 1943-4'te tomurcuklanır ve işbirlikçi militanların kanlı misillemelerine neden olurken, Alman silah ve fonlarıyla ateşlenen ve kökleri 1919'a, hatta –Fransa'da– 1789'a kadar uzanan olağanüstü şiddette bir iç savaşa dönüştü. Bu kutuplaşmış atmosfer, Kızıl Ordu'nun Batı'ya, Müttefiklerin de Doğu'ya ilerlemesiyle yoğunlaştı.[2]

---

1 Yazarın yapıtı *Memoirs of a Revolutionist: Essays in Political Criticism*, New York, 1957, s. 119.

2 İç savaş olarak savaş için, bkz. Pavone, *a.g.e.* ve A. J. Mayer, *Why Did the Heavens Not Darken?*, Londra, 1990.

Yaklaşık kırk milyon kişilik kayıp, yalnızca Fransa-Prusya, Boer ya da Balkan savaşlarındaki binleri değil, I. Dünya Savaşı'nda ve Rus iç savaşında ölen milyonları bile kolayca geride bıraktı. Sivil ölüm oranları –belki de toplamın yarısı– evvelkilere göre çok daha yüksekti. Beş ya da altı milyon Yahudi'nin dışında, milyonlarca Polonyalı, Alman, Rus ve Ukraynalıyı kapsıyordu. Doğu'daki imha savaşı, en büyük katliamlara sahne oldu. Bu, Batı Avrupa'da yaşanana göre farklı boyutlarda ve farklı kurallara göre yürütülen bir kıyımdı. Örneğin Britanya ve Fransız askeri kayıpları, muazzam Alman kayıplarının onda birinden azdı. Ama bu bile, en azından on milyon sivilin dışında– açlıktan üç milyon savaş tutsağını ve Doğu cephesinde 6.5 milyon insanını yitiren Sovyetler Birliği'nin kayıpları yanında çok küçük kalır.[3]

Sivilleri altı yıl boyunca vuran acı ve yıkımın yoğunluğu, Avrupa toplumlarını derinden etkilemiştir. Nazilerin yok etme politikaları bazı etnik ve ulusal grupları tümden tehlikeye atmıştı. Polonya'nın askeri ve entelektüel seçkinlerinin çoğunluğu Almanların ve Rusların elinde yok edilmiştir. Soykırım politikaları, sivilleri ve savaş öncesi toplumun yapısını hedef alan en aşırı savaş biçimleriydi. Bu yüzden 1945 sonrasındaki yeniden inşa, 1920'dekinden çok daha farklı bir işti. Bu sefer geri dönüş düşüncesi olamazdı. Savaş kayıpları, toplumsal ve fiziksel dokuda yamanmaz delikler açtı; acı anılara ve kızgın duygulara, ama aynı zamanda da yeni meydan okumalara ve fırsatlara da neden oldu.[4]

Bu kadar yoğun çatışmalar 1945'te nasıl birdenbire durabildi? Almanların teslim olması tarihçiler için uygun bir ayrımdır, ama o kadar. Gerçekte ise, bir dönemin bitip bir diğerinin başlangıcını belirlemekte çok yanıltıcıdır. Aslında ne Sıfır Yılı, ne de sıcak savaşla soğuk savaş arasında kesin bir sınır vardı. Soğuk savaş sırasında başlayan savaş sonrası rejimlerinin kökleri, savaş sırasındaki toplumsal deneyim-

---

3 Kulischer, *a.g.e.*, s. 274-81; P. R. Magosci, *Historical Atlas of East Central Europe*, Seattle, 1993, s. 164; R. Overy (der.), *The Times Atlas of the Twentieth Century*, Londra, 1996.

4 Bkz. J. T. Gross, "Social consequences of war: preliminaries to the study of imposition of communist regimes in east central Europe", *East European Politics and Society*, 3: 2 (ilkbahar 1989), s. 198-214.

lerde yatar. Savaş sonrası döneme geçişin, Müttefiklerin İtalya'ya çıktıkları ve işgal ve yeniden inşa sorunlarının başladığı 1943'te başladığı söylenir. Altı yıl sonra, Avrupa'nın bölünmesi neredeyse tamamlanmıştı (yalnızca Avusturya ve İskandinavya akıntıya karşı duruyordu) ve savaş sırasındaki düşmanlıklar soğuk savaşın baskılarıyla dönüşüme uğramıştı.

Nazi işgali yerini daha katlanılabilir boyun eğme tarzlarına –Doğu'da Sovyetler Birliği'ne, Batı'da da Birleşik Devletler'e– dönüştükçe, Avrupa'da savaş sonrası demokrasinin yeniden keşfi, faşizm tehdidine karşı tanımlanan bir proje olmaktan çıkıp, bunun yerine, soğuk savaş rekabeti için bir arena halini aldı. 1950'de, galipler ortaya çıkmaya başladı: Batı'da, komünist karşıtı sosyal ve Hıristiyan demokratlar, Doğu'da ise, komünist halk demokrasileri. Her biri diğerini Hitler'in ardılı, kendilerini de gerçek rakip olarak görüyordu. Stalin haklı çıkmıştı. "Bu savaş eskiden olduğu gibi değil", demişti savaş sona ererken. "Bir toprağı işgal eden, kendi toplumsal sistemini de dayatır. Herkes, ordusunun ulaşabildiği yere kadar kendi sistemini dayatır. Başka türlü olamaz."[5]

YER DEĞİŞTİRME VE TOPLUMSAL KRİZ: 1944-48

Savaşlar kaçınılmaz bir şekilde nüfusun yer değiştirmesine neden olur. Ama bu savaş, özellikle yok etme, yerinden etme ve transferle bir Yeni Düzen kurmak için çıkarılmıştı. Hitler Avrupa'nın etnografik haritasını yeniden çizmek isterken, Stalin de kendi hesabına, aralarında Polonyalılar, Ukraynalılar, Litvanyalılar ve Çeçenler de olmak üzere yüz binlerce sınıf ve etnik "düşman"ını yerinden etti. Almanya'nın yenilgisi, Alman savaş tutsaklarına hapis, milyonlarca kamp sakini, köle işçi ve yabancı işçiye ise özgürlük yolunu açtı. Her ne kadar savaş sırasında sığınmacılarla ilgili planlar yapıldıysa da, insani sorunun bü-

---

5 M. Djilas, *Conversations with Stalin*, New York, 1962, s. 114; "Kızıl Faşizm" için, bkz L. Adler ve T. Paterson, "Red Fascism: the merger of Nazi Germany and Soviet Russia in the American image of totalitarianism, 1930s to 1950s", *American Historical Review*, 75 (1970), s. 1046-64.

yüklüğü müttefikleri şaşkına çevirdi. Kaçış, boşaltma, yeniden yerleştirme ve zorla çalıştırma için kullanma nedeniyle 1939-1948 arasında yerinden olanlar, yalnızca Doğu-Orta Avrupa'da kırk altı milyonu buluyordu. Bu ise, I. Dünya Savaşı'ndaki sığınmacı hareketini çok geride bırakıyordu. Bu hareketlerin bazıları geçici ve gönüllüydü ama çoğunluğu değildi. Onlar için ana neden, geriye bakıldığında, hayli açıktır: İki savaş arasındaki dönemin yeni ulus-devletlerdeki azınlıklarla ilgili tatminkâr olmaktan uzak deneyimlerinden sonra, siyasal sınırların kesinleştirilebilmesi için insanlar hareket ettiriliyorlardı.[6]

[Nazi işgalinden] kurtuluş, on bir milyonun üzerinde yerinden edilmiş insan olduğunu ortaya çıkardı. Bu I. Dünya Savaşı sonrasının on katıydı. Bunların bazıları, yağmalayarak ve sivil halkı tehdit ederek Almanlardan öç almaya çalıştılar. Örneğin, 4 Mayıs 1945'te Elena Skrjabina, yurttaşı bir grup Rus'un, kaldığı Alman evinin yağmalamasını izlemişti. İçeri dalmışlar ve sahibini bir tabancayla tehdit ederek, onu bir Nazi ve "Hitlerci" olmakla suçlamışlardı. "Bize Alman mallarının onların olması gerektiğini söyleyerek, tüm eve dağıldılar... yaklaşık bir saat içinde, ev tanınmaz hale gelmişti. Tüm bavullar ve denkler kırılmış, dolaplar açılmıştı ve yurttaşlarım da yoldan aşağıya doğru, sırtlarında koca çuvallarla kayboluyorlardı." Bu DPler (displaced person, yerinden edilmiş kişi), bu tür davranışları için bir Nazi terimini kullanıyordu: Buna "örgütleme" diyorlardı.[7]

Evlerinden zorla alınan, Almanya'da sömürülüp aşağılanan bu *Ostarbeiter*'ler (Doğulu işçi) mala ve insanlara saygı gösterme eğiliminde değildi. Zamanla, işgal güçleri için ciddi bir sorun kaynağı oldular. Ama yine de, şaşırtıcı şekilde az intikam eylemi görülmüştü. DP'lerin çoğunun ilk önceliği evlerine ve ailelerine geri dönebilmekti.

---

6 Magosci, *a.g.e.*, karşılaştırınız, J. Vernant, *The Refugee in the Post-War World*, Londra, 1953, s. 30; M. J. Proudfoot, *European Refugees, 1939-1952: A Study in Forced Population Movement*, Londra, 1957, s. 34.

7 German POWs için, bkz. G. Bischof ve S. E. Ambrose (der.), *Eisenhower and the German POWs: Facts against Falsehood*, Baton Rouge, La/Londra, 1992; E. Skrjabina, *The Allies on the Rhine, 1945-1950*, Carbondale, Ill., 1980, s. 29.

1945 yazında, Avrupa'nın yolları Almanya'dan dışarıya, her yöne doğru gitmeye çalışan uzun sivil kuyruklarıyla doluydu. Sonbaharda çoğu Almanya'yı terk etmişti; yalnızca UNRRA (United Nations Relief and Rehabilitation Administration, Birleşmiş Milletler Yardım ve Rehabilitasyon İdaresi), bunların altı milyonuna yardımcı olmuştu. Yine de 1.5 milyonu DP kamplarında kaldı ve 1947 Haziran'ında bile hâlâ bu kamplarda, çeşitli nedenlerle geri dönmek istemeyen yarım milyon dolaylarında insan kalıyordu.

Bazı geri göndermeler gönüllü olmaktan çok uzaktı. Yalta Anlaşması çerçevesinde, Müttefikler tüm Sovyet yurttaşlarını Stalin'e teslim etmek zorundaydı. Bu konuda çok az seçme haklarının olduğu da söylenebilir. Çünkü onlar da Kızıl Ordu'nun ilerleyişi sırasında Rusların eline düşen kendi savaş tutsaklarını kurtarma derdindeydi. Aslında Rus NKVD personelinin Sovyet geri dönüşçülerinin ayıklanması için sorgu merkezleri kurmalarına izin verilmesinin esas nedeni buydu. Savaş sonrası komünizm korkusu yayıldıkça, müttefik işgalindeki Almanya'da artan sayıda Doğu Avrupalı geri gönderilmeye direnmeye başladı. Zafer gününden bir yıl sonra bunlara, aralarında işbirlikçilerle Waffen-SS ve diğer Alman birliklerinin mensupları da olmak üzere 380.000 Polonyalı, 125.500 Yugoslav ve 187.000 Baltıklı dahildi. Sonunda bunlar 1940'ların sonlarının komünist karşıtı havasından yararlanıp Britanya, Britanya Devletler Topluluğu ve Birleşik Devletlere göç etmek için özel programlara dahil edildiler.[8]

Sağ kalan Yahudilere gelince, bunlar da çoğunlukla ya geri dönmeye isteksizdiler ya da dönmeleri olanaksızdı. Savaş öncesi evleri genelde başkaları tarafından işgal edilmiş, mal varlıkları gitmişti. Savaş sonrasında da Yahudi sığınmacıların sayısı, yaklaşık 220.000 Yahudi Doğu Avrupa'dan Batı'ya harekete geçince, artmaya devam etti. 1946'da Polonya'da düzinelerce ölüme neden olan Yahudi karşıtı katliamlar, bu hareketi hızlandırdı; Siyonist örgütler de yardımcı oldu. Batı Avrupa'nın Yahudi karşıtlığı, Baltıklılara ve Doğu Avrupalılara

8 Vernant, *a.g.e.*

açık olan kapıların Yahudi DP'lere kapanmasına neden oldu. Böylece kıtadaki Yahudi sığınmacı sayısı, İsrail devletinin yaratılması ve Birleşik Devletler Yerinden Edilmiş Kişiler Yasası çoğunun Avrupa'dan ayrılmasına yol açana kadar artmaya devam etti. 1948 İsrail-Arap savaşı sırasında, yarım milyon Filistinli Arap sığınmacı, Avrupa'nın kendi azalan Yahudi nüfusunu soğurmaktan kaçınmasının bedelini ödedi. Avrupa giderek Yahudi yaşamında daha az merkezi olmaya başladı ve 1945 sonrasında Yahudi karşıtlığındaki şaşırtıcı artış, her ne kadar soykırımı Almanlar gerçekleştirmiş olsa da, sosyo-ekonomik ve kültürel yankılarının tüm kıtada çok daha geniş bir şekilde değerlendirilmiş olduğunu gösterir.[9]

Savaş sona erdiğinde, Almanlara karşı yoğun kırgınlık ve "marazi kin" duyguları yaygındı. 1948'de bile, Hollanda'ya giden bir yolcu, "savaş sırasında Almanlar onların çok acı çekmesine neden olduğu için, Hollandalıların 'Alman' sözünü duymak bile istemediklerini" görmüştü. Ciddi boyutlardaki Alman azınlığın yeni ulus-devletler için oluşturduğu tehdidin gereğinden çok kanıtlandığı Doğu Avrupa'da ise intikam havası esiyordu. İki savaş arası Avrupa'sının en geniş iki azınlığı Almanlar ve Yahudilerdi ve kaderleri de birçok yönden birbirine bağlıydı. Bir zamanlar Yahudiler, Alman kültürünün Doğu Avrupa'da yayılmasının önemli aracıları olmuştu; şimdi kitle halinde öldürülmüş olmaları, Almanya dışındaki Alman yaşamının yok edilmesine önayak oluyordu. Çünkü savaş yalnızca Yahudi sorununun Nihai Çözümünü değil, Avrupa'nın Alman sorununun sonunu –ya da en azından dönüşümünü– de getirmişti.

Bu da Hitler'in mirasıydı. *Deutschum*'u (Almanlık) sağlama rüyası bir kabus biçiminde gerçekleşmiş ve Avrupa'nın etnik homojenliği ve gelecekteki güvenliği uğruna da Müttefiklerin hoşgörüsüyle karşılaşmıştır. II. Dünya Savaşı'nı tetikleyen konu, Avrupa tarihindeki en

9 *A.g.e.*, s. 60-63; Proudfoot, *a.g.e.*, s. 361; A. Königseder and J. Wetzel, *Lebensmut im Wartesaal: Die jüdischen DPs im Nachkriegsdeutschland*, Frankfurt am Main, 1994.

büyük sığınmacı hareketiyle, vahşice de olsa, kesinlikle çözülmüştü. 1944-5'te, beş milyon Alman, Kızıl Ordu'nun önünde Reich'ın Doğu bölgelerinden kaçmıştı. 1945-1948 arasında, Çekoslovakya, Polonya, Romanya, Yugoslavya ve Macaristan'daki savaş sonrası rejimler, Alman azınlıklarının diğer bir yedi milyon üyesini sınır dışı etmişti. Bu şiddetli içe dönüşün, yakın zamana kadar, Batı'da olsun, Doğu'da olsun anılarının hemen hemen tamamen bastırıldığını söylemek abartı olmasa gerekir. Yine de Almanya'nın Avrupa'daki yeri üzerindeki etkisi, en azından bu ülkenin bölünmesi kadar ve belki de –uzun vadede– daha derin olmuştur.[10]

İlerleyen Kızıl Ordu karşısındaki panik ve kaçışın ilk evresi 1944 Sonbaharı'yla 1945 Temmuz'undaki Potsdam Konferansı arasındadır. Yüz binlerce Alman kara ve deniz yoluyla Doğu Prusya'dan kaçmıştı. Daha sonra bunları Silezya ve Pomeranya'dan başkaları izledi. Kızıl Ordunun elinde gerçekleşen kitlesel tecavüzler ve katliamlar yaygın bir terör atmosferinin doğmasına neden oldu. 1945 başlarında Danzig'den bir raporda, "Ruslar her sığınağa, mahzene ve bodruma giriyor ve tehditle, saatleri, yüzükleri ve diğer değerli eşyaları istiyorlardı" denmekteydi. "Hemen hemen tüm kadınların ırzına geçiliyordu –kurbanlar arasında altmış ve yetmiş beş yaşındaki yaşlı kadınlarla on beş hatta on iki yaşındaki kızlar vardı. Birçoğu on, yirmi, otuz kere tecavüze uğruyordu." Kaçmayanlar çalışma ya da toplama kamplarına atılıyor ve malları ellerinden alınıyordu. Birçoğu tanımlama işaretleri taşımak zorunda bırakılıyordu – önce elbiselerine boyanan gamalı haçlar, sonra da rozetler. Böylece, Alman halkı toplu olarak Nazi politikalarının *Untermenschen*'e uyguladığı ırksal aşağılamanın bedelini ödüyordu.[11]

Çekoslovakya'da, kurtuluştan sonra Almanlara duyulan nefret

---

10 Skrjabina, *a.g.e.*, s. 109; W. Benz (der.), *Die Vertriebung der Deutschen aus dem Osten*, Frankfurt am Main, 1995.

11 C. Tighe, *Gdansk: National Identity in the Polish-German Borderlands*, Londra, 1990, s. 197'de adı geçen Danzig raporu; T. Schieder (der.), *The Expulsion of the German Population from the Territories East of the Oder-Neisse Line*, Bonn, tarihsiz, s. 269.

yaygındı; özellikle de birçoğu pişman değilmiş gibi ve "asık suratlı ve tehlikeli" göründüğü için. Başkan Beneş aralarında "sadık olmayanlar"ın sınır dışı edilmeleri için Müttefiklerin onayını almıştı bile, ama sonrasında olanlar için nedenin adalet değil, politik kaygı ve niyetler olduğu anlaşılmıştı. Örneğin 30 Mayıs 1945'te, Brno'da, genç Ulusal Muhafızlar kentin hemen hemen 25.000 kişilik tüm Alman nüfusunu dışarı atmış ve Avusturya sınırına doğru sürmüştü. Kamu taşımacılığından men edilmek ya da "yenilgi rozetleri" taşımak gibi ayırımcı önlemler, geride kalanların üzerindeki baskıyı artırmıştı. 1945 Temmuz'unda milyonlarca Alman kaçmış ya da evlerinden atılarak kamplara ya da sınırın diğer tarafına sürülmüştü. Bu, kısmen geçen altı yılda Doğu Avrupalıların çektiklerinin intikamıydı; ama halkın kızgınlığına paralel olarak, bölgedeki rejimlerin yeni yetkililerinin çok daha iyi düşünülmüş bir planının varlığını da göz ardı etmemeliyiz. Polonyalı komünist Gomulka, "tüm Almanları dışarı atmalıyız" diye vurgulamıştı, "çünkü ülkeler çokuluslu olarak değil, ulusal çizgilere göre inşa edilir."[12]

Potsdam'da, bu politikanın doğası daha da belirginleşti. Müttefikler tüm Almanların, üstelik yalnızca *Volksdeutsche* değil, artık Sovyet ve Polonya işgalinde yaşayan eski Reich yurttaşlarının da toplu halde sınır dışı edilmesi ilkesini kabul ettiler. Müttefiklerin birincil kaygısı Almanya'da doğru dürüst karşılanabilmeleri için sığınmacı akınını denetleyebilmekti. Bu nedenle transferlerin geçici bir süreyle askıya alınması kabul edildi. Aslında sınır dışı etmeler sürdü, özellikle de artık Polonya tarafından yönetilen eski Reich topraklarından. Yalnızca 1945-6 kışı sırasında daha "düzenli transferler" ayarlanabildi; ama o zamana kadar hava sıcaklığı düşmüştü ve birçok kişi de sığınmacıları Doğu'ya doğru götüren sığır vagonlarında öldü. Toplam olarak yaklaşık on iki, on üç milyon Alman "tehcir" edildi, bu da açık

12 A. M. de Zayas, *Nemesis at Potsdam: The Expulsion of the Germans from the East*, Lincoln, Nebr-Londra, 1988 baskısı, s. 104-6; J. B. Schechtman, *Postwar Population Transfers in Europe, 1945-1955*, Philadelphia, Pa, 1962, s. 56-67; N. Naimark, *The Russians in Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945-1949*, Cambridge, Mass., 1995, s. 147'de adı geçen Gomulka.

farkla Avrupa tarihindeki en büyük nüfus hareketiydi. Yolda ölenlerin sayısı, en azından yüz binler civarındaydı. Bazı kaynaklar nihai sayıyı iki milyona kadar yükseltir.

Doğu Avrupa'nın Alman ve Yahudilerinin sınır dışı etme ya da öldürme yoluyla ortadan kalkması, savaş sonrasındaki çok daha geniş bir nüfus dalgalanması ve istikrarsızlığı sürecinin bir parçasını oluşturur. Başka etnik gruplardan (çoğunluğu Polonyalı, Çek ve Slovak, Ukraynalı ve Baltıklı) yedi milyonun üzerinde sığınmacı, yerlerinden olmuştu. Sonuç, Doğu Avrupa'daki azınlıkların çoğunun neredeyse yok olmasıydı – Polonya'da nüfusun yüzde 32'sinden 3'üne, Çekoslovakya'da yüzde 33'ünden 15'ine, Romanya'da ise yüzde 28'inden 12'sine. Alman *Volk*'u artık (bölünmüş) Alman devletinin sınırlarına çok daha yakındı, Ukraynalılar da. Savaş, vahşet ve kitle halinde toplumsal oynamalar Versay'ın ulusal homojenlik hayallerini gerçeğe dönüştürmüştü.[13]

Avrupa'da 1939-1948 yılları arasında, toplam yaklaşık doksan milyon kişi ya ölmüş ya da yerinden olmuştu. Askeri ve sivil kayıpları, savaş sırasında ya da sonrasında geçici ya da kalıcı olarak harekete zorlanan savaş tutsaklarını ve sivilleri de toplarsak, bu grupların Almanya ve Polonya gibi aşırı durumlarda toplam nüfusun en azından yarısına ulaştığını, ama Fransa gibi göreli olarak az etkilenen ülkelerde bile beşte bire vardığını görürüz. Polonya'nın Batı topraklarında, 1950'deki nüfusun yarısının çok üzerinde bir kısmı yakın zamanlarda yerleşenlerden ya da başka bölgelerden göç edenlerden oluşuyordu. Burada henüz embriyon halinde savaş sonrası dönemdeki Polonyalı sosyologların çözümledikleri "sosyalist değişmenin potasında biçimlenen, birleşik bir ulusal topluluk gerçekliğinin" kökenleri görülür.[14]

---

13 Schechtman, *a.g.e.*, s. 363.

14 Kirk, *a.g.e.*, s. 69, n. 24 sivil ve askeri kayıplar için: Proudfoot, *a.g.e.*, s. 34, savaş sırasında sivillerin cebri hareketleri için. Toplam nüfus tahminleri için, B. R. Mitchell, *European Historical Statistics, 1750-1975*, New York, 1980 baskısı; Batı Polonya için, J. Ziolkowski, "The sociological aspects of demographic changes in Polish Western Territories", *Polish Western Affairs*, 3: 1, (1962), s. 3-37; C. M. Hann, *A Village without Solidarity: Polish Peasants in Years of Crisis*, New Haven, Conn.-Londra, 1985, s. 157'de adı geçen, J. Wiatr "Polish society"den alıntı.

Bu muazzam değişmeyle ilgilenip toplumsal ve siyasal sonuçlarını belirlemeye çalışmadan, Avrupa tarihinin bundan sonraki seyrini anlamayı ummak yanlış olur. Nazi işgali yılları, arkasından gelen savaş sonrası dönemin kargaşası, insan bağlarını kopartmış, evleri ve toplulukları yıkmış ve birçok durumda da toplumun temellerini yerinden oynatmıştır. Binlerce yıkık bina, mayınlı yollar ve dağılmış ekonomiler bu yılların en göz önündeki mirasıdır. Ancak fiziksel yıkımın yanında, yeniden inşa çalışmalarının bitmesinden çok sonralara kadar uzanan, daha elle tutulamaz yaralar da vardı. Ahlaki ve zihinsel perspektiflerin değişmesi, bireysel davranışları ve dolayısıyla da toplumu ve siyaseti de değiştirmiştir.

Bu değişen değerlerin en görünenlerinden biri, mülk haklarına duyulan saygının erimesidir. Basit bir şekilde söylenirse, Orta ve Doğu Avrupa'nın çoğunluğunda, birçok insan sonunda kendisini başkasının evinde oturur ve mallarını kullanır buldu. Almanların birçoğunun malları, daha önce onların kurbanlarınınkilerin de olduğu gibi, birdenbire yeni sahiplerinin eline geçti. Sınır dışı edilmeler – daha önce Yahudilerin götürülmelerinden pek de farklı olmayan bir şekilde, oralarda yaşayanlarda "ganimet hırsı" doğurdu. Macaristan'dan bir etnik Alman, "Alman köylü çiftliğini ancak terk edip polis tarafından tren istasyonuna götürülmüştü ki, hırsızlık ve yağma tam hızla başladı" diye anımsıyordu. "Evvelce bir şeyi olmayanlar, gece gündüz hırsızlık ediyordu. Bir kalabalık, kentlerden kamyonlarla geliyor ve gördükleri, taşıyabildikleri her şeyi yağmalıyordu. Polisin içinde bile haydutlar vardı." Tıpkı, kuşkusuz birkaç yıl önce Doğu Avrupa'da görev yapan Alman polis kıtaları ve Waffen-SS birliklerinde olduğu gibi.[15]

Yerlerin kimlikleri ve bileşimi değişiyordu. Kentler Alman isimlerinden, eski Polonyalı, Çek ya da Macar isimlerine dönüyordu. Tüm Doğu Avrupa'da, sinagoglar, camiler, Lutheryen ya da "Birleşmeci" kiliseler yıkılıyor ya da ahır, hara, depo veya daha sonraları sinemalara dönüştürülerek din dışı kullanıma açılıyordu. Toptan yağmalar sonucu

15 T. Schieder (der.), *Documents on the Expulsion of the Germans from Eastern-Central Europe*, Bonn, 1961, s. 146-7, 152.

oturulamaz hale gelen evler, yeni sahipleri gelene kadar boş kalıyordu. Büyük çapta oturulmayan binaların baştaki yağması yüzünden birçok yerleşim alanı yıllarca boş kaldı. Örneğin, Glogau kenti Silezya'da birçok kentin kaderini paylaştı: Savaş öncesinde 33.500 olan nüfus, 1960'ların başlarında 5.000 dolaylarına inmişti. 1960'daki bir ziyaretçi, "nereden bakarsanız bakın, Glogau kenti artık yoktur" demişti. "Orada garip görünüşlü bir yıkıntı, şurada büyük bir çukur, yanında otların sardığı bir tepecik." 1966'da bile, Wroclaw kentinin nüfusu 477.000 idi; yani, Breslau olarak 1939'daki nüfusunun yalnızca dörtte üçü.[16]

Polonya'da, kovalanan Alman ya da "Birleşmecilerin" yerine koyacak genellikle çok az insan bulunduğu için, yerel yetkililer insanları çekmek amacıyla reklam yapıyordu. Örneğin 1953 tarihli "Yeni Çiftliklere Taşınmak" başlıklı bir broşürde, ilk başlardaki yerleşimcilere, "Zesnow'un Sanok bölgesinde, bol miktarda arazi, evler ve ahırlar bulabileceği. Bunun gerçek olamayacak kadar güzel olduğunu düşünen herkesin gelip bunu görebileceği, tren yolculuğunun bedava olduğu" söyleniyordu. Sanok eskiden Katolik Rumlara aitti. 1945'teki nüfus transferleri ve 1947'deki anti-partizan temizliklerinden beri boşalan bir bölgedeydi.[17]

Yetkililerin bu büyük mal değişiminde oynadıkları rol, halkın otorite karşısındaki tavrını değiştirdi. Nazi yönetimi zaten insanlarda önemli olanın güç olduğu hissini bırakmıştı. Şimdi kendi hemşehrilerinin, yeni siyasal yetkililerin gözleri önünde zorla kovalanıp mallarının yağmalanmasına tanık oluyor, hatta buna katılıyorlardı. Partizanlar, polis memurları ve mahkemeler, hepsi fırsattan yararlanıyordu. Bu deneyim, siyaset hakkındaki yaygın kötümserlik havasını doğruluyor, hareketsizlik ve kabullenmeyi destekleyerek iktidar sahiplerine karşı çıkma çabalarını baltalıyordu.

Yeni yetkililer ve Sovyet destekçileri için, sınır dışı etmelerin nedenleri arasında siyasal destek edinmek ve daha doğrusu, siyasal ba-

16 A. Scholz, *Silesia: Yesterday and Today*, La Haye, 1964, s. 69.

17 Hann, *a.g.e.*, s. 179; Scholz, *a.g.e.*, s. 50.

ğımlılığı genişletmek de önemli bir pay sahibiydi. Yahudilerin mallarını Yahudi olmayan komşularına dağıtarak, Naziler direnişi zayıflatan bir suç ortaklığı ağı kurmuştu. 1945 sonrasında, Almanların sınır dışı edilmesi komünist yetkililerin benzer bir strateji uygulamalarını sağladı. Bu nedenle sosyal adalet ve ulusal güvenlik, genellikle daha pratik nedenler için bir paravan oluşturuyordu. Yeni yerleşimciler, yaşamdaki yeni konumları dolayısıyla rejime bağlanıyorlardı. Yeni evleri üzerindeki yasal haklarındaki belirsizlik, mallarını geri almak isteyen ailelere karşı koruma altına girme kaygısı nedeniyle, bunlar daha başlangıçtan itibaren artık bağımlı bir sınıftı.[18]

AİLE VE AHLAK

Belsen'e giren ilk Britanyalı askerlerden Derrick Sington, nasıl, "1945 yazında, açlık ve gaz odası terörü ortadan kalktığında, sağ kalan bu binlerce insanın düşünecek ve ümit edecek kadar sağlam olanlarının akıllarının, aylar hatta yıllar önce onlardan koparılan eşlerinde, kız kardeşlerinde, ailelerinde ya da çocuklarında kaldığını" fark etmişti. Mektuplar yazdılar ve yakınları ortaya çıkmaya başladı. Britanyalılar ilk olarak kamp içine bir araba göndererek hoparlörden arananların listesini okuttu, sonra da bir kayıt merkezi oluşturmaya başladılar.[19]

Savaş sırasında ve sonrasındaki yer değiştirmeler sonucunda, tüm kıtada sayısız aile bölündü. 1947'ye gelindiğinde, Çekoslovakya'da 50.000 öksüz vardı. Yugoslavya için tahminler 280.000 dolaylarındadır ve en azından 10.000 çocuğun aşırı mahrumiyet koşullarında ormanlarda saklanarak savaşı geçirdiği sanılmaktadır. Hollanda'da, hapse düşen işbirlikçilerin çocukları da aralarında olmak üzere, 60.000 kadar çocuk yardım gereksinimi duyuyordu; Bükreş'te 30.000 evsiz vardı. UNRRA yalnızca Almanya'da, çoğu kim olduğunu ve nereden geldiğini anımsamayan, 50.000 kimsesiz çocuğa bakıyordu.[20]

Kızıl Haç, ulusal hükûmetler ve UNRRA tarafından derhal iz-

18 Bkz. Gross, "Social consexuences of war", *a.g.e*, birçok yerde.

19 D. Sington, *Belsen Uncovered*, Londra, 1946, s. 187.

20 D. Macardle, *Children of Europe*, Boston, Mass., 1951, s. 58, 107, 154-200, 231.

leme merkezleri kurulmaya başlandı. Merkezi İzleme Bürosu yirmi ülkede mülakatçılar ve araştırmacılar çalıştırıyordu. Sonunda Birleşik Devletler Merkezi Yer Tayini Cetveli'nde bir milyonun üzerinde kayıt gerçekleşti. Yıllarca, ulusal radyo ve basın hizmetlerinde uzun kayıp kişi listeleri yer aldı. Ama yakınlarıyla birleştirilenlerin sayısı, bulunamayanların yanında çok az kaldı. Örneğin UNRRA, ilk yılında elindeki vakaların yalnızca altıda birini çözebildi. 1948 Temmuz'una gelindiğinde, BM tarafından bakılan 4.000'in üzerinde çocuğun kimlikleri bilinmiyordu.[21]

Savaş yetimleri üzerine çalışmalar, birçoğunun yaşadığı deneyimler yüzünden geçirdiği bir dizi travma ortaya çıkardı. Çocuklar bunalımda, yaşlarına göre gereksiz düzeyde ciddi ve aşırı sinirliydi. Otoriteye karşı kötümser, umutsuz ve güvensiz görünüyorlardı. Birçoklarına göre savaş, bir tersine-idealistler kuşağı yaratmıştı. Genç bir Çek kadını İngiliz arkadaşına, "işgalin kahramanlar kadar korkaklar da yarattığının bilincinde olmalıyız" demişti. "Genç insanların büyüdükleri yıllarda, ahlak kavramları tersine döndü; genellikle kötülüğün iyilikten, yalanın da gerçekten daha yararlı olduğu gösterildi. Fısıldamaya alışarak büyüyenler, artık normal konuşamaz; ya fısıldarlar ya da bağırırlar... Kıtadaki insanların yüreğinden korkuyu atmak kolay değildir."[22]

Yetim kalan çocuklar şefkate kuşkuyla bakıyorlar ve şiddete yatkın, genellikle de tehlikeli oluyorlardı. "Ahlak yasasının egemenliğinden kurtulmaları" suç, ani ve denetlenemez öfke ya da daha genç ve zayıf çocuklara karşı kaba davranışlarla kendisini gösteriyordu. Şiddete karşı kayıtsız tavırları, oyunlarında da ortaya çıkıyordu. Kamplardan kurtulan bir grup Yahudi çocuğun garip davranışı karşısında İngiliz hemşireler hayrete düşmüştü. Dışarıdan gelenleri kabul etmeyen içine kapalı bir âlemde yaşayan bu çocuklar, büyüklerden yardım ya da destek beklemez görünüyordu. Eğer gruptan bir çocuk kaybolursa, diğerleri, gayet doğal bir şekilde şöyle diyordu: "Eh, o öldü."[23]

---

21 *A.g.e.*, s. 231-5, 294-6.
22 *A.g.e.*, s. 64.
23 *A.g.e.*, s. 242.

Bu tür davranışlar ancak zamanla ve sürekli sevgi ve ilgiyle giderilebiliyordu. İncelenen yetişkinler ve çocuklar arasında, savaş zamanı deneyimleri dolayısıyla yaşanan çok az psikoz vardı. Sorunların çoğunluğu –birçok eski partizanın savaş yıllarındaki zorunlu mahrumiyet dolayısıyla çektikleri cinsel sorunlar gibi– görüldüğü kadarıyla zamanla yok oldu. Uzun vadede, savaş süresinde çekilenlerin kurtulanlar ve çocukları üzerindeki etkisi, bu çekilenlere atfedilecek tanımlamaya bağlıydı. Holocaust kurbanları (bunların durumlarını kahramanlık olarak nitelendirmeleri zordu) ve siyasal hükümlüler (bunlar için bu daha kolaydı) kendilerini farklı konumlarda buldular. Kısa vadede bu tür farklılıklar daha az belirgindi ve savaştan kurtulanların duygusal tavırlarının toplam nüfusun daha geniş siyasal ve toplumsal tepkilerinin altında yattığı da görülebilir.[24]

Otoriteye karşı kötümserlik ve işini onsuz halletme isteği, özellikle Doğu Avrupa'nın perişan topraklarında, bariz nedenlerden dolayı yaygındı. Polonyalı bir yazar ruh halini şöyle özetlemişti: "Bolşevikler ülkede, komünistler iktidarda, Varşova yerle bir olana kadar yakılmış, Londra'daki meşru hükûmet terk edilmiş. Başımıza daha kötüsü gelemez, savaşı yitirdik ve başımızın çaresine bakmalıyız." Polonya'da olan bitenin başka bir gözlemcisi, 1972'de "II. Dünya Savaşı'nın vahşi işgalinin ardında kalan moral bozukluğu"na dikkat çekmişti; bunun sonuçları "bugünün kötümserliği" ve "idealist değerler yerine maddi mallara ve aletlere duyulan yüksek özlem"di.[25]

Polonya'ya göre daha az yakılıp yıkılmış ülkelerde bile, savaşın sonu birçok kişi tarafından siyasi mücadeleler tarafından parçalanmış bir dünyanın deliliğini geride bırakmak için bir fırsat olarak görüldü. Almanya'da, Franz Neumann halkın ruh halini "siyasetin ve partilerin

---

24 A. Mando Dalianis-Karambatzakis, *Children in Turmoil during the Greek Civil War 1946-49: Today's Abdults*, Stockholm, 1994; karşılaştırınız A. Karpf, *The War After*, Londra, 1996 ve A. Hass, *Aftermath: Living with the Holocaust*, New York, 1995.

25 Z. Zaluski, *Final 1945*, Warşova, 1968, s. 17, P. Wandycz, *The Price of Freedom: A History of East Central Europe from the Middle Ages to the Present*, Londra, 1992, s. 240'da adı geçen; J. R. Fiszman, *Revolution and Tradition in People's Poland: Education and Socialization*, Princeton, NJ, 1972, s. 25.

bilinçli bir şekilde reddi, Nazilere ve Nazilikten arınmaya, demokrasiye ve anti-faşizme karşı alaycı ve istihzalı tavırlar ve eğitimini olabildiğince süratli bitirmeye, bir mevkiye, para ve tüketim mallarına yoğunlaşma" olarak özetlemişti. En sıkı inançlılar hayal kırıklığına uğramış kötümserlere dönüşmüştü. Romanyalı göçmen Emile Cioran, 1949'da Fransa'da sürgünde yazdığı kötümser umarsızlık manifestosu *Précis de Décomposition*'da (Kokuşma Elkitabı), "bir tanrıyı gereğinden fazla seven, başkalarını da onu sevmeye zorlar, reddederlerse onları yok etmeye hazırdır" demişti. Bu, 1930'larda Hitler ve Codreanu'ya "akıl dışılık kültleri" yüzünden tanrı gibi tapmış olan aynı Cioran'dı.[26]

Diğer bir ifadeyle 1945 sonrasında siyaset katlanılması gereken bir şey haline gelirken, mahremiyet ve evcillik de insanların yaşamlarında, o zamana kadar olmadığı düzeyde istikrar getirici faktörler oldular. Savaş sonrası İtalya'sının yeniden inşasının anlatıldığı, Elio Vittorini'nin klasik romanlarından birinde –ilk olarak 1949'da yayınlanan *Le donne di Messina* (Messinalı Kadınlar)– ideolojinin sihirli ikna gücünü yitirdiği ve mahremiyet arayışının üste çıktığı bir dünya anlatılır. İnsani sıcaklık arayışı, tüm yaşamı ülkeyi aşağıdan yukarıya kateden trenlerde, kızını arayarak geçen Agrippa Amca'ya, bir zamanlar fanatik bir faşist ve ideolog olan, artık toprağa ve sevgilisine kök salmış, umutsuzca geçmişini uzakta tutmaya çalışan karşı-kahraman Ventura'ya kadar uzanır.

Savaş sırası ve sonrasındaki endişelerden kaçışın sığınağı, her şeyin üzerinde, aileydi. Antropolog Vera Erlich, "bir deneyde olduğu gibi, Alman toplama kamplarından kurtulanlar arasında da aile yaşamını koruma eğilimi öne çıkmıştı" demektedir. Erlich, bu insanların sıradan ilişkilere değil, evliliğe nasıl bir süratle atıldıklarına dikkat çekmişti. "Evlilikle, tamamen değişmişlerdi. Ancak o zaman yaşama geri dönebiliyorlardı." Şefkat ve mahremiyet, kendilerini "hayaletler" diye

26 F. Neumann, "Re-educating the Germans: the dilemma of reconstruction", *Commentary*, Haziran 1947, s. 517-25; S. Guilbaut, "Postwar painting games: the rough and the slick", Guilbaut (der.), *Reconstructing Modernism: Art in New York, Paris and Montreal, 1945-1964*, Cambridge, Mass., 1990 içinde, s. 53'te adı geçen savaş-sonrası Cioran; L. Volovici, *Nationalist Ideology and Antisemitism: The Case of Romanian Intellectuals in the 1930s*, Oxford, 1991, s. 78-9'da savaş-öncesi Cioran.

adlandıran, esaretten geri dönenlerin canlandırılmasında temeldi. Erlich şu gözlemlerde de bulunmaktadır: "Bir çocukları olduğunda, birçoğu ruhsal bir dengeye kavuşuyordu. Evlilik yaşamına duydukları tutkulu arzu, çocuk sahibi olma istekleri gibi, aniden ortaya çıkıyordu. Bebeklerine aşırı şefkat gösteriyorlardı, hatta onları şımartıp bozmaya çalışıyorlardı." Kamplardan kurtulanlarla çocukları arasındaki ilişkiden doğan bu daha endişe verici psikolojik sonuçlar, yalnızca on ya da yirmi yıl sonra su yüzüne çıkacaktı.[27]

Aileye olan bu yeni bağlılık, yalnızca kamplardan kurtulanlar arasında görülmüyordu. Çok yaygındı ve savaş sonrası yaşanan öngörülemeyen bebek patlamasına katkısı da azımsanacak gibi değildi. Bazı ülkelerde daha savaş sırasında başlayan bu yükselme eğiliminin sonucunda. Batı'da 1939 öncesinde çok yaygın olan ve 1950'lerde de hâlâ görülen endişe verici nüfus azalması öngörülerinin temelsiz olduğu görüldü.

Savaş sırasında ve sonrasındaki yerinden edilme ve kargaşanın sonuçları çelişkiliydi. Bir yanıyla birçok ülkede siyasal yetkililer, üzerine kendi toplumsal görüşlerini yazabilecekleri temiz sayfalarla karşılaştılar. Amaçlarına yönelirken, savaş sırasında sola kaymış, reform ve yeniden inşa isteyen radikalleşmiş bir halkın desteğine sahiptiler. Diğer yanda ise baskın hissin tükenmişlik olduğunda hiç kuşku yoktu. Önemli bir Yunanlı yazar, "Tarihten yorulduk" diyordu, "yorgun ve rahatsızız." 1946'da Saraybosna'da yazar Ivo Andriç, yoldan geçen. erken yaşlanmış insanların ağarmış saçlarını ve yorgun yüzlerini görüyordu. Çatışmadan sıkılmış, ideoloji ve siyasetten kuşku duyan halk güvenli, özel aile dünyasının istikrarını ve yeterli yaşam standartlarını yeniden kurmak, bazıları da buraya sığınmak istiyordu.[28]

Sonuç, halkta aynı zamanda hem radikal hem de muhafazakâr olan bir ruh haliydi. İnsanlar yeni bir dünya inşa etmeyi arzuluyorlar. ama bunun rahatsız edici bir süreç olmamasını istiyorlardı. Bu yüzden.

---

27 V. St Erlich, *Family in Transition: A Study of 300 Yugoslav Villages*, Princeton, NJ, 196[illegible] s. 452-3; D. Pines, "Working with women survivors of the Holocaust", *Journal of Psychoanalysis*, 1986, s. 67, 295-307.

28 G. Theotokas, *Tetradia imerologiou*, Atina, tarihsiz, s. 486.

kurtuluşun ilk anlarının öfke ve heyecanı geçtiğinde, toplumsal dinginlik oluştu. Bu nedenle Doğu Avrupa'da 1938-1949 yıllarının olağanüstü hareketliliği, halkın komünist düzene uyum göstermesinin anlaşılmasında yardımcı olur. Ama Batı Avrupa'da da savaş yıllarının toplumsal ve psikolojik sonuçlarının, refaha bağlılık, kitle tüketimi ve ailenin düzeltilmesine dayanan bir toplumsal uzlaşmanın temellerini oluşturduğu söylenebilir.

İŞGAL SİYASETİ, 1943-45

1943 Mayıs'ında Antony Eden Britanya savaş hükûmetine, savaşın sonunda Doğu Avrupa'daki topyekûn Rus egemenliğine tek seçeneğin dönüşümlü başkanı olan bir "Müttefiklerarası mütareke komisyonu" oluşturmak olduğunu öğütledi. Böylece Büyük Üçlü, denetimleri altındaki topraklarda uygulanacak politikalara ortak karar verecekti. Ruslar Eden'in fikrine sıcak baktılar. Bu yüzden birkaç ay sonra, İtalya'nın teslim olması için müttefiklerle yürütülen görüşmelerin dışında bırakıldıklarını öğrendiklerinde, bunu kuvvetle protesto ettiler. Stalin'in sözleriyle:

> Şu andaki durum şöyledir: ABD ve Britanya kendi aralarında bir anlaşmaya varırken, SSCB pasif bir gözlemci gibi bu ikisinin arasındaki anlaşmadan haberdar ediliyor. Bu duruma daha fazla katlanılamayacağını bildirmek zorundayım.[29]

Ama Churchill buna yanıt vermeden İtalyan mütarekesini imzalamıştı. Müttefiklerin eylemleri sözlerinden daha yüksek sesle konuşmaktaydı: 1943 sonbaharında, Kızıl Ordu Wehrmacht'ı Avrupa'da geri püskürtmeye başlamadan, Büyük Üçlü işbirliğinin sınırlarının olduğu belirtilmişti. İtalya savaştan düşen ilk eski rakip olurken, bir kıstas da oluşmuştu.[30]

---

29 G. Warner, "Italy and the Powers, 1943-49", S. J. Woolf (der.), *The Rebirth of Italy, 1943-50*, New York, 1972 içinde, s. 30.

30 D. Ellwood, *Italy, 1943-1945*, New York, 1985, s. 22-30.

Müttefikler, İtalyan mütarekesinin Ruslarla işbirliğine yansıyan sonuçları konusunda ne kadar bilinçliydiler? Amerikalılar, savaş sonrası Avrupa'sına çok kafa yoruyor olmalarına karşın, güç siyasetiyle ilgili her şeyden kaçınıyor ve Avrupa sorunlarını, yaratmayı umdukları yeni Birleşmiş Milletler Örgütü aracılığıyla dostça çözmeyi yeğliyorlardı. Diğer yanda ise, savaş bittiğinde hızlı bir terhis öngörüyorlardı. Bu da zorunlu bir şekilde savlarının ikna gücünü zayıflatıyordu.

Amerikan desteğinden yoksun olarak tek başına bırakılma olasılığı, Whitehall'un zihnini meşgul ediyordu: İdealizm, aşırı yayılmış olan Britanyalıların sahip olamayacakları bir lükstü. De Gaulle Londra'ya savaş sonrası Avrupa'sı için olası bir destek sundu. Ama bir İngiliz-Fransız anlaşması gerçekleşse bile, ezici Rus gücü gerçeği ortadaydı. Bu yüzden Britanya Dışişleri Bakanlığı, Rusların arzularının yerine getirilmesine önem veriyordu ve eğer gerekirse, Doğu Avrupa'da Rus egemenliğini tanımaya da hazırdı. Sir William Strang'ın, 1943 Mayıs'ındaki acımasız görüşü "Almanya'nın Batı Avrupa'ya egemen olmasındansa, Rusya'nın Doğu Avrupa'ya egemen olması yeğdir" yolundaydı.[31]

Sovyetler Birliği'ne gelince, soğuk savaş savaşçılarının korktuğunun tersine, Avrupa'nın hızla ele geçirilmesi planlamasından hayli uzaklardaydı. Tersine bu ülkenin savaş sonrası planlamacıları, 1941 sınırlarının onaylanacağı, savaş sırasındaki yıkımın onarılacağı, Almanya'nın bir tehdit olmaktan çıkacağı ve SSCB'nin "gerçekten demokratik orta ve küçük ölçekli tüm Avrupa ülkeleri için bir ağırlık merkezi" olacağı birkaç onyıllık bir "soluklanma süresi"ni yeğlemekteydi. Avrupa istikrarı, savaş sırasındaki Büyük Birliğin sürdürülmesi ile ya da olmazsa, ABD ve Britanya arasında oluşması öngörülen rekabetten yararlanılarak garanti altına alınacaktı.[32]

Diğer bir ifadeyle Büyük Üçlü içinde birçok ortak nokta vardı ve savaş sürerken de aralarındaki anlaşma sağlam kaldı. Stalin sürgün-

---

31 L. Kettenacker, "The Anglo-Soviet alliance and the problem of Germany, 1941-1945", *Journal of Contemporary History, 17*, 1982, s. 435-58 (s. 449'da adı geçen).

32 V. Zubok ve C. Pleshakov, *Inside the Kremlin's Cold War: From Stalin to Khrushchev*, Cambridge, Mass., 1996, s. 28-30.

deki Polonya hükûmetiyle ilişkilerini kestiğinde, Müttefiklerin zayıf tepkisi, savaş sonrasında Polonya'da Sovyet yanlısı bir rejim oluşturma çabasının onlarca desteklendiği konusunda sadece onu cesaretlendirme anlamına gelebilirdi. O zaman acaba Polonya ve İtalya konusunda, en üst düzeyde sessiz bir uzlaşma yok muydu? 1943 sonundaki Tahran Konferansı'nda, Müttefikler Polonya'nın sınırının Batı'ya doğru kaydırılmasına razı olmuşlardı. Almanya'dan toprak alınması anlamına geldiği için, kurnaz gözlemciler açısından bu, Polonya'nın kaçınılmaz olarak Sovyet denetiminde bir devlete dönüşeceği anlamına geliyordu. 1944'te en azından Polonya için, Batı'nın politikasının altında Sir William Strang'ın düsturunun yattığı söylenebilirdi.

Amerikalılarla Britanyalılar Balkanlar'ı Akdeniz yoluyla işgal etmeme kararı aldıklarında, artık hiçbir kuvvetin Kızıl Ordu'nun Doğu Avrupa'ya yürüyüşünü durduramayacağı açıklık kazanmıştı. Eylül 1944'teki Romanya mütareke görüşmeleri sırasında Molotov Romanya delegasyonuyla Sovyet Genel Kurmayına işgal altındaki ülkede geniş siyasal yetkiler veren anlaşma maddeleri üzerinde anlaşırken, Moskova'daki Britanya ve Amerika elçileri sessizce izlediler. Ertesi ay, Moskova'daki İngiliz-Sovyet görüşmeleri, Churchill'le Stalin'in etki alanları konusunu açıkça tartışmalarını sağladı. İki adamın Yüzdeler diye adlandırılan anlaşması, daha sonra arkasından gelen Eden ve Molotov arasındaki gerçeküstü pazarlık, bölgedeki güç dengesine açıklık getirdi: Stalin'in Romanya'da rahat bırakılması talebi, Britanya'nın savaş sonrası Yunanistan üzerindeki denetimiyle dengelendi. Macaristan ve Bulgaristan da Sovyet egemenliğinde bırakıldı.[33]

Ama Büyük Güçler'in kıtayı şekillendirmesinin bu aşamada tamamlandığını varsayarsak yanılmış oluruz. 1944 sonunda Sovyetler'in Polonya, Romanya ve Bulgaristan üzerindeki emelleri açıktı, tıpkı Stalin'in İtalya'yı müttefiklere terk ettiğinin ve Britanya avcı uçaklarının komünist önderliğindeki isyanı bastırmak üzere Atina'nın varoşlarını

33 Harika bir tartışma için bkz. C. Gati, *Hungary and the Soviet Bloc*, Durham, NC, 1986, s. 28-33; Romanya için, G. Ionescu, *Communism in Romania, 1944-1962*, Londra, 1964, s. 90.

vurduğu sırada Churchill'i serbest bıraktığının açık olması gibi. Ama Macaristan'da Stalin'in taktikleri çok farklıydı ve Polonya'daki Sovyet politikalarıyla rahatlatıcı bir zıtlık oluşturma amacındaydı. Hem Fransa hem de İtalya'da direnişteki önder rollerinden dolayı ciddi askeri güç biriktirmiş olan komünist partiler, yasal bir mücadele sürdürmeleri konusunda kesin talimat almışlardı. Bunun sonucunda İtalya'da PCI (İtalyan Komünist Partisi) diğer birçok partiden önce bir hayli gözden düşmüş olan monarşiyi desteklemeyi kabul etti. Aralıkta, Komünist Partisi sekreteri Togliatti hükûmetteki iki başkan yardımcısından biriydi ve –Yunanistan'da sol ile Britanyalılar arasında açılmış olan uçurum karşısında– devrimci isteklerine gem vurmada her zamankinden daha ısrarlıydı.

Kurtarılmış Avrupa Üzerine Yalta Bildirisi –bir özgürlük ve demokrasi devrinin başlangıcı vaadiyle– yükselen büyük güçler anlayışı ışığında değerlendirilmelidir. Yalta'dan hemen önce, Roosevelt şöyle demişti: "Ruslar Doğu Avrupa'da iktidar sahibidirler, onlarla aramızı bozamayacağımız da açıktır; bu yüzden, tek uygulanabilir hareket tarzı, tüm etkimizi kullanarak durumu düzeltmeye çalışmaktır."[34] Yalta'nın tüm kıtada serbest seçimler yapılacağı yolundaki ulvi vaadi, üç ay önceki, Churchill'le Stalin'in Doğu Avrupa'yı etki alanlarına böldükleri Yüzdeler Anlaşması'nın reel politikasıyla pek uyuşmaz. Büyük üçlüden hiçbiri Yalta'nın, Stalin'in Rusya'nın güvenliği için kilit olarak gördüğü Polonya, Romanya ve Bulgaristan üzerindeki Sovyet emellerinde bir değişiklik yapacağına inanmıyordu. İlginçtir ki hem Polonya komünistleri, hem de karşıtları, Yalta'yı Stalin için bir zafer olarak yorumlamıştı. 1945 baharında, Kızıl Ordu binlerce Anavatan Ordusu gerillasını toplayıp sınır dışı ediyor, diğerlerini de silahlanıp ormanlara saklanmaya zorluyordu. Aynı zamanda Polonya İşçi Partisi bir kitle tabanı oluşturmak üzere muazzam ve çok başarılı bir üye kaydı hareketi başlatmıştı. Böylece Polonya'da, Romanya ve Bulgaristan'da da

34 K. Kersten, *The Establishment of Communist Rule in Poland, 1943-1948*, Berkeley-Los Angeles, California, 1991, s. 122.

olduğu gibi Sovyet egemenliğinin ikili tabanı –yerel komünist partilere üye kaydı hareketleriyle birlikte muhalefetin kitle halinde bastırılması– Almanlar teslim olmadan bile ortadaydı.

Ama 1945'te, üç yıl sonraki kutuplaşmadan hâlâ uzaktaydık. Polonya'daki komünist taktikleri Batılı kamuoyunda şoka, Churchill ve Roosevelt'ten gelen zorunlu ama etkisiz protestolara neden oluyordu. Üstelik Yalta'da sessizce onaylanan etki alanları Avrupa'nın büyük kısmına dokunmamıştı. Avusturya, Finlandiya, Çekoslovakya, Macaristan, Yugoslavya, Arnavutluk ve Doğu Almanya, Geir Lundestad'ın adlandırdığı gibi, Moskova'nın "ara alanı"nı oluşturmuştu. Bu alanda Stalin, Batılıların kayıtsızlığına güvenemezdi; zaten Yugoslavya ve Macaristan gibi ülkelerin devrim için hazır olduğuna da inanmıyordu. Ruslar, kendi etki alanlarının dışında, en azından iki ülkede –Avusturya ve Finlandiya– 1945 kurallarına göre parlamento oyununu oynamaya çok hevesliydiler. Bu ülkelerde komünist partiler seçimlere girdi, başarısız oldu ve siyasetten silindi.

Almanya'nın geleceği anahtar konumundaydı. Bölünmenin daha 1945'te kabul edilen bir çözüm olduğunu düşünmek yanlış olabilir. Tersine Büyük Üçlü gerçekten Almanya'nın bütünlüğünü korumaktan yanaydı. Bu nedenle savaş nihayet bitip Avrupalılar toplumsal ve siyasal yeniden yapılanma sorunlarıyla uğraşırken, kendilerini Büyük Güçler arasında artan bir gerginlik konumunda buldular, bir kilitlenmede değil. 1945'te kutuplaşma da iç işlerde sıradan bir olgu değildi. Tüm Avrupa'da normal olan, parlamenter demokrasinin yenilenmesi için gerekli olan toptan sosyo-ekonomik reformlara soyunmuş koalisyon hükûmetleriydi. Daha sonraki nesiller için 1945-46 yılları, demirperde inmeden önceki bir umut anını simgeler.

YENİ BİR BAŞLANGIÇ (MI)?

18 Eylül 1944'te, Roma'da işbirlikçiler için ilk Yüksek Mahkeme, ana tanıklardan biri olan kentin cezaevinin eski müdürü Donato Carretta mahkeme salonunda bir saldırıya hedef olunca, kesintiye uğradı. Oğlu birkaç ay önce Almanlar tarafından vurulmuş olan bir kadının önderliğindeki

izleyiciler, "Paris, Paris'teki gibi yapalım" çığlıkları arasında Carretta'yı ele geçirdiler, binanın dışına sürüklediler ve sonunda onu öldürdüler. Hırpalanmış cesedi eski cezaevinin önünde ayağından asılı olarak bırakıldı.[35]

Tüm Avrupa'da, Almanların geri çekilmesi çok sayıda insanı işbirlikçilik ve ihanet suçlamalarıyla karşı karşıya bıraktı. Varlıkları Nazi Yeni Düzen'inin utanç verici bir anısıydı; kamu yaşamından –hatta bazen düpedüz yaşamdan– uzaklaştırılmaları geçmişle aradaki bağların koparılması için yaşamsal önemde görülüyordu. İşgal Avrupa uluslarının birliğinde rahatsız edici düzeyde derin fay hatları ortaya çıkarmıştı. Düşmanları cezalandırılmadan gerçek bir demokrasinin serpilmesini, yabancı düşmanlarla işbirliği yapmış olanlar temizlenmeden de bağımsız bir ulus-devletin yeniden canlanmasını düşünmek zordu. Ama kurtuluşun ilk günlerine damgasını vuran yasal anarşi ve iktidar dağılımı, çok farklı cezalandırma kavramlarının ortaya çıkmasına neden oldu.

Birincisi, Carretta'nın ölümünde açık bir şekilde görülmekteydi. Burada kendiliğinden ortaya çıkan ve ani infazlar, linçler ve kitle önünde aşağılamalarda kendisini gösteren intikam talepleri söz konusuydu. 1943-44'teki kanlı savaştan doğan bu intikam havası, Alman yönetimi sırasında işbirlikçi kıtaların çok baskı uyguladığı İtalya, Fransa, Belçika gibi ülkelerde çok açıktı. Hepsinin üzerine, İtalya'da, yirmi yıllık faşist egemenlik döneminden sonra rollerin değiştirilmesi kurtuluş için bir fırsattı. Bir partizanın anlattığına göre, "hintyağı içmek zorunda bırakılmış bir adam, bir faşisti yakalayıp, "şimdi evine gidiyor ve bir hafta kasabada gözükmüyorsun" dedi. "Ve o da denileni yaptı. Faşistlere, yirmi yıl onların yaptıklarını yaptılar." Ama hava genellikle daha şiddetliydi ve keskin nişancılara yapılan saldırılar kısa sürede daha geniş bir öldürme dalgasına dönüştü. Bolonya'da, "halk... onların peşinde sokakları doldurmuştu" ve "partizanlarla sorunu olan herkese rahatlıkla ceza veriliyordu... bazıları kişisel düşmanlıklar ve kadınlar hakkında yapılan tartışmalar yüzünden cezalandırıldı."[36]

---

35 R. Palmer Domenico, *Italian Fascists on Trial, 1943-1948*, Chapel Hill, NC, 1991, ss.92-4.

36 Cited in M. Dondi, "Azioni de guerre e potere partigiano nel dopoliberazione", *Italia contemporanea, 188*, Eylül, 1992, s. 457-77 (alıntılar s. 465-6).

Bu tür öldürmelerin rastgele, sert hali, uzun vadede işbirlikçilerin cezalandırılması fikrinin tamamen gözden düşmesine yardımcı oldu; ama kısa vadede topyekûn iç savaş tehlikesi doğurdular ve direniş hareketlerinin müdahale ederek kendi yetkilerini dayatmalarını gerektirdi.

İkinci tepki, alt kademelerin tutkusuyla, önderlerinin ölçülülüğü ve hukuksallığı arasında zor bir yol tutturan örgütlü direnişten gelmekteydi. Savaş sırasında, direniş hareketleri işbirlikçileri "temizlemek" üzere tespit etmişti. Savaş sonrasında hainlerin cezalandırılması yolundaki kararlılıkları, karşıtlarının moralini bozmanın esas silahlarından biriydi. Örneğin Fransa'da Ulusal Direniş Konseyi, yerel önderlerini, "hainleri tasfiye edip etkisizleştirmek için ilk önlemler" konusunda bilgilendirdi. Kuşkusuz Vichy ile ilgili olmanın ihanet olarak tanımlanması, de Gaulle hükûmetinin Müttefikler gözündeki meşruiyetinin sağlanmasına da yardımcı oldu. Ama direniş, "halkın intikam arzusu"nun denetlenmesinin gerekliliğinin de farkındaydı. Partizanların tüm Avrupa'da kullandıkları anlık sokak mahkemeleri, kurtuluşun ilk haftalarında da sürdü; bunlara ek olarak, işbirlikçiliğinden kuşkulanılanları kapatmak ve bazen de halkın gazabından korumak için ilkel kamplar da kuruldu. Kuzey İtalya'da "bazı partizanlar tutukluların tutulduğu odaya birkaç el bombası atıp onları oracıkta cezalandırmanın daha iyi olacağını söylediler, ama komutan ve diğerleri tutuklulaların düzenli bir kovuşturma için Rovigo'daki cezaevlerine gönderilmelerine karar verdi."[37]

Savaşın bitmesinin üzerinden on yıl geçtikten sonra, bu dönem hakkındaki komünist karşıtı öyküler direnişçiliğin aşırılıkları ve "sınıf adaleti"nin dehşeti hakkında karanlık anlatılarla doludur. Bu tam anlamıyla bir abartmadır. Savaş sırasında SOE (Özel Operasyon Birimi) ajanı Francis Cammaerts bize, "kurtuluşun böyle olmuş olması şaşırtıcıdır" diye anımsatır. "Tüm duyduklarınız kadınların saçının kazınması, kişisel kan davaları ve benzerleridir. Ama benim bir yardımcım vardı, bir gün geldi ve şöyle dedi: '300 Alman tutuklum var. Uluslararası

37 *A.g.e.*, s. 467.

kurallar onlara verilecek gıda miktarı ve izin verilecek egzersiz hakkında ne diyor?' Ve bunlar da direnişçileri ve ailelerini asan Almanlardı. Kurtuluşta olağanüstü uygar bir yan vardı." Ama tüm konuyu kaplayan (ve direniş örgütlerinin genelde unutmayı yeğledikleri) bir utanç havası vardır ve ilk tasfiye dalgasındaki ölü sayısı da kuşkusuz arkasından gelen resmi adaletin temposuyla karşılaştırıldığında yüksekti – İtalya'da 1943-6 arasında belki 10.000-15.000 arası, Fransa'da ise 9.000-10.000 kurban (bir de tutuklanan 40.000 kişi).[38]

Üçüncü güç kaynağı olarak da, sonunda bu "irticalen yetki"nin (de Gaulle'ün sözleri) üzerinde kendini kabul ettiren, sürgünden dönen ve bir dereceye kadar da yabancılar tarafından desteklenen yeni siyasal yetkililer vardı. Bunlarda intikam arzusu daha ılımlıydı ve kaygılar da daha çok kamu düzeni ve düzgün yasal süreçlerin işletilmesi ağırlıklıydı. Birçok ülkede resmi adaletin yavaşlığıyla ve kamu beklentileri arasında gerginlikler hemen ortaya çıktı. Bu, özellikle de savaş sürerken, hem Müttefiklerce desteklenen ve hem de faşistlerle olan ilişkileri kuşkulu kalan İtalyan hükûmeti için olduğu kadar, 1943 sonlarında Vichy memurlarını Cezayir'de yargılama konusundaki ilk ılımlı girişimleri Fransa içinde sert eleştirilere neden olan Hür Fransa hareketi için de bir gerçeklikti.[39]

Ama 1945-6'da bir eğilim kendisini göstermeye başlamıştı. Koalisyon hükûmetleri yeni bir başlangıç taleplerine yanıt vererek, işbirlikçiler hakkındaki yasal kovuşturmaları, yüksek politikacıların, yazarların ve sanatçıların (işadamları hafif cezalarla kurtuldular) gösterişli mahkemelerine dönüştürdüler. Çokkatlı yargılama sistemleri kuruldu ve gerekli görüldüğünde yeni suçlar tanımlandı. Ama çok az yargılama ağır cezalarla sonuçlandı ve 1946'da toplumun bazı kesimlerinde tüm süreçten hayal kırıklığı duyulmaya başladı. İlk af yasaları çıkarıldı, diğerleri de bunları izledi. 1950'lerin başlarına gelindiğinde, yasal kovuşturmaların çoğunluğu kapatılmıştı.

---

38 H. R. Kedward, *In Search of the Maquis: Rural Resistance in Southern France, 1942-1944*, Oxford, 1993, s. 279.

39 H. Lottman, *The People's Anger: Justice and Revenge in Post-Liberation France*, Londra, 1986, s. 50-56.

Örneğin Norveç'te Nazi yanlısı Nasjonal Samling'in tüm üyeleri –yaklaşık 55.000 kişi– yargılandı. Ama bunların pek azı beş yılın üzerinde bir hapis cezasına çarptırıldı. Yalnızca yirmi beş ölüm cezası verilmişti ve 1957'de son müebbet hükümlüsü de serbest kalmıştı. Hollanda'da, 200.000 vaka soruşturuldu ve elli dolayındaki ölüm cezası infaz edildi. Burada da, 1950'lerin başlarında hükümlülerin çoğu serbest bırakıldı. Fransız mahkemeleri her ne kadar 300.000 vakayı yargılamış ve 6.700'ün üzerinde ölüm cezası vermişse de, gerçekten idam edilen ya da hapsedilenlerin sayısı göreli olarak azdı. Bir dizi af cezaevlerindekilerin sayısını 1946'daki 29.000'den 1954'te 1.000'in altına indirdi. Fransa ve diğer yerlerde çok daha önemli olan, yurttaşlık haklarının yitirilmesiydi: "Dégradation national" (ulusal aşağılanma) ya da kamusal hakların yitirilmesi cezası, savaş sonrası rejimleri işbirliği anılarından simgesel olarak uzaklaştırmak ve ulusun demokratik esasını vurgulamak açısından önemliydi.

Devlet yönetimi, polis gücü ve ordulardaki tasfiyeler daha büyük belirsizliklerle doluydu. Bir yandan, yeni siyasal seçkinler faşizm-sonrası ilkeler temelinde yönetmek arzusundaydı. Diğer yandan, Nazilerin geride bıraktığı korkunç sosyo-ekonomik sorunlarla başa çıkabilmek için olabildiğince süratle etkili ve düzenli yönetimler oluşturmak zorundaydılar. İtalya'da ya da Avusturya'da, tam bir temizliğin olanaksızlığı ortadaydı. 1946 Temmuz'unda, Şansölye Figl Müttefiklere Avusturya yönetiminin artık "nasyonal sosyalist ruhtan arındırılmış olduğunu" söyledi; 299.000 memurdan 70.818 tanesi görevden uzaklaştırılmıştı. Nazi karşıtları için çok az, halk kitlesi için çok fazla.[40] İtalya'da, ilk "vahşi tasfiyeler"in şiddeti çok daha hızlı bir durulmaya neden oldu: İdari tasfiyeler 1945 sonbaharında sona ermişti bile. Fransa'da 850.000 memurun yalnızca 6.500'ü görevden alındı, bunların da çoğu içişleri bakanlığındaydı, ama polis gücü ve silahlı kuvvetler dışında çok az şey yapıldı. De Gaulle "devletin hizmetlilerinin çoğunun bir kenara atılması"nın söz ko-

40 K.-D. Henke ve H. Woller (der.), *Politische Säuberung in Europa: Die Abrechnung mit Faschismus und Kollaboration nach dem Zweiten Weltkrieg*, Münih, 1991, s. 184, 215-39, 272, 292-9.

nusu olmayacağını ısrarla belirtti. Hollanda'da, belki de kurtuluş çok daha az şiddetli yaşandığı için, tasfiyeler daha kapsamlı oldu, 17.500 memur çıkarıldı, 6.000 memura da disiplin cezası verildi.[41]

Genelde Batı Avrupa hükûmetleri kovuşturma yerine devamlılığı seçtiler. Bazı kamu görevlileri cezalandırıldı. Ama devlet iktidarının kaleleri, özellikle de polis genellikle kovuşturmadan uzak tutuldu. De Gaulle'ün kurduğu, yeni bir cumhuriyetçi polis gücü olan CRS sıra dışıdır; Batı Avrupa'da daha fazla görülen, 1943-46 arasında üniformaları değişen İtalya *carabinieri* ya da Yunan Ulusal Muhafızlarının durumudur. Toplumun diğer kilit alanları –adalet, eğitim ve iş dünyası– durumu baştan savma kovuşturmalarla atlatmıştır. Ulus yeniden doğacaksa bile, devlet mekanizması genelde aynı kalacaktı.

Savaş sonrası koalisyon hükûmetleri içinde, Hıristiyan demokratlar ve muhafazakârlar unutkanlığı ve iyilikseverliği öne çıkarıyordu. 1945 Nisan'ında, *Il popolo*, "Unutacak gücümüz vardır! Olabildiğince çabuk unutalım!" diye yakarıyordu. Bu konuma, seçim hesapları kadar, Yunan iç savaşının yoğunlaştırdığı "Jakoben doğaçlama" korkuları da etkili oluyordu. Muhafazakârlık ve komünizm karşıtlığı, her türlü toptan tasfiye fikrine karşı olan toplu direnişi açıklamaya yardımcı olabilir. Ama 1945-46 yıllarında halkın daha temel bir beklentisi olan ekonominin yeniden inşası, yaşam standardının yükseltilmesi ve siyasal ihtirasların yükseltilmeyip bastırılması da etkili olmuştur.[42]

Direniş hareketlerinin içinde, böylesi tavırlar pek anlayışla karşılanmıyordu. Genellikle, 1943'te direnişçileri kovalayan aynı polisler beş yıl sonra hâlâ onlara ne yapacaklarını söylüyordu. 1944 sonlarında, Atina ve Belçika'da çatışmalar başladı. Nedeni de, kısmen direnişçilerin sürgünden geri dönen hükûmetlerin ciddi personel değişikliklerine gitmeyeceklerinden duydukları endişeydi. Başka yerlerde direnişçiler gerçek reform vaatleri karşılığında zar zor dağıtılabildiler. Artık her yerde, direnişçilerin ihanet korkularının gerçekleştiği görülüyordu. Ar-

41 *A.g.e.*, s. 128; J.-P. Rioux, *The Fourth Republic, 1944-1958*, Cambridge, 1987, s. 36.
42 Domenico, *a.g.e.*, s. 157; Rioux, *a.g.e.*, s. 40.

kalarından vurulmuş ve "devletin sürekliliği" karşısında çaresiz kalmışlardı. Böylesi kırgınlıklar tehlikeliydi ve orada burada şiddet eylemlerine neden oluyordu. Yunanistan, 1945'teki geçici ateşkesin üç yıl sürecek olan iç savaşa dönüşmesiyle, en aşırı örnekti. Ama tehlike İtalya'da da her zaman yüzeyin hemen altındaydı ve kısa bir süre için, 1948 Temmuz'unda komünist önder Palmiro Toliatti vurulduğunda, ayaklanmalara dönüşerek su yüzüne çıktı. Ama o tarihlerde soğuk savaş insanların algılamasını değiştirmişti. Artık savaş yıllarının radikalliği ortadan kaybolmuş, onunla birlikte halkın devrime olan desteği de gitmişti.

Doğu Avrupa'da da kapsamlı tasfiyeler oldu, ama Batı'ya göre çok farklı bir amaca hizmet etti ve farklı bir seyir izledi. Bireysel kusurların adli kovuşturmasına değil, toplumsal konum ve etnik atıftan türetilen toplu suçluluğun toptan atfedilmesine dayanıyordu. Bu, iki toplumsal projenin, Batı ile Doğu'nun arasındaki kilit farklılığı yansıtıyordu. Batı Avrupa'daki tasfiyelerin altında yatan felsefe, suçlu bireylerin cezalandırılmasını sosyo-ekonomik reform sorunundan ayırıyor ve bunu demokratik bir tartışma konusu olarak görüyordu. Doğu Avrupa'da ise, "faşistler" ve "savaş suçluları"na karşı yürütülen tasfiyeler, toplumun Sovyet modeline yaklaşacak şekilde inşa edilmesinin merkezi bir parçasıydı.

"Faşizm karşıtı" kampanyalar, toplumsal kategorileri işinden kovulmak, sürgüne götürülmek ve mallarına el konulmak ya da daha kötüsünü yaşatmak üzere toptan hedef alıyordu. Örneğin Macaristan'da Moskova, 1944'teki geçici hükûmet öncesindeki pazarlıklar sırasında, "faşist unsurlar"ın tasfiye edilmesi gerektiğinde ısrar etti. Kısa sürede bunun yalnızca Ekim'de iktidarı ele geçiren Alman yanlısı Oklu Haç aşırılarını değil, aynı zamanda "feodal yapının tümden tasfiyesi"ni ve devlet ve toplumdaki "gericiler"e karşı önlemleri de içerdiği anlaşıldı.[43] 1945 yılında, işbirlikçiliklerinden kuşkulanılanları tutuklamak ve

43 M. Szöllösi-Janze, "Pfeilkreuzler, Landesverräter und andere Volksfeinde': Generalabrechnung in Ungarn", Henke, *a.g.e.* içinde s. 317-18.

yargılamak üzere 3.000'in üzerinde yerel komite oluşturuldu. İşçilerden ve çiftlik çalışanlarından oluşturulan özel polis birimleri de kuruldu. Aynı zamanda, öne çıkan siyasal vakaların yargılanması için "Halk Mahkemeleri" kuruldu: Savaş suçlularının umumi infazı büyük kalabalıklar çekiyordu. Bu yargılamalar her ne kadar başlangıçta Oklu Haç üzerine yoğunlaştıysa da, zaman içinde "halk düşmanı" tanımı genişletildi. 1945 Nisan'ında, komünist gazeteler mahkemeleri ılımlı olduklarını için eleştiriyor ve "demokrasinin bu faşist hayvanlara karşı fazla insanca davrandığını" söylüyordu. İlginçtir, Macaristan'daki adli sürecin Batı Avrupa'daki zorluklarla karşılaştığı ve aynı şekilde düşük oranda suçlu kararı verdiği kanıtlarla belirlenmiştir.[44]

Yugoslavya'da Tito Sırp, Hırvat ve Sloven işbirlikçi örgütlerin 1945 Nisan-Mayıs'ında Britanyalılar tarafından teslim edilen binlerce üyesinin katledilmesini emretmişti. Djilas'a göre, mahkemelerin bu kadar çok bireysel vakayla başa çıkamayacağından korktuğu için bunu "pragmatik bir çözüm" olarak görmüştü. Savaş sonrası Yugoslavya'sında öldürülen işbirlikçilerin toplam sayısı tartışmalı olmakla birlikte, en azından 60.000 kişi bu yoldan yaşamını yitirmiştir. Yunanistan'da, 1944 Aralık'ındaki çatışmalarda komünistler "halk düşmanları"nı topluca vuruyordu. Nitelendirme genellikle "burjuva" statülerine dayanarak yapılıyordu. Bu arada Yunan sağında, milliyetçi gerillalar Mihver güçlerine yardım ettikleri gerekçesiyle yüzlerce Arnavut asıllı Müslümanı öldürüp geri kalan 15.000 tanesini de Arnavutluk'a sürdüler.[45]

Doğu Avrupa'daki Rus destekli rejimler bu tür etnik temizlikleri daha sistemli bir şekilde yaptılar. Birçoğu 1944-45'te Almanlar tarafından silahlandırılan komünist karşıtı yeraltı orduları, geride bırakılan takımlar ve sabotaj birimleri yeni rejimlerin başına dert oldular ve onların hem baskı hem de mallarına el konulmasıyla karşılık vermelerine yol açtılar. Örneğin Waffen-SS'in 1944 sonlarında Transilvanya'ya paraşütle paramiliter unsurlar gönderdiği Romanya'da, Sovyet

44 P. Zinner, *Revolution in Hungary*, New York-Londra, 1962, s. 25.

45 E. Völkl, "Abrechnungfuror in Kroatien", Henke ve Woller, *a.g.e.* içinde s. 366-74.

yetkililer olabilecek herhangi bir direnişi ezebilmek için süratle ve sertlikle hareket ettiler. 7 Ocak 1945'te, neredeyse 100.000 *Volksdeutsche* zorunlu çalışma için Sovyetler Birliği'ne götürüldü. 1945 Reform kararnamesi –savaş dönemi, sınıf ve etnik düşmanları bir araya getirerek– Almanlarla işbirliği yapanların, savaş suçlularının ve on hektardan fazla toprağı olup kendi işlemeyenlerin çiftliklerine el koydu.[46]

Macaristan'da aynı ay kabul edilen toprak reformu kararnamesi, "Macar halkının düşmanları"nı belirledi, böylece hem sınıf düşmanını –büyük toprak sahipleri– hem de etnik düşmanı –Alman azınlık– hedeflemiş oldu. Komünist bir tarım bakanı yönetiminde getirilen böylesi önlemler köylüler arasında çok gözdeydi. Tarafsız bir kaynağın sözleriyle: "Bu, güçlü toprak sahiplerini çökerten ve bir süre sonra kırsal kesimi canlandıracak olan hapsedilmiş bir enerjiyi serbest bırakan, olağanüstü önemli toplumsal devrimci bir önlemdir."[47]

Alman mallarına el konulması, Çekoslovakya ve Polonya'da daha da geniş bir çapta gerçekleşti. Büyük araziler ve binlerce kentsel varlık terk edildi ve yeniden yerleşime açıldı. Burada söz konusu olan, iktidardaki hükûmetlerin hem milliyetçi duygulara hem de iktisadi çıkarlara hitap ederek halk desteğini satın almaları için uyguladıkları bir yöntemdi. Bazen Almanların kovulması, ülkedeki azınlıkların yok edilmesi için daha kapsamlı bir planın parçasıydı. İki savaş arasındaki ve Alman işgali altındaki yılların kanlı mücadeleleri sonrasında, Polonyalılar da geniş Ukraynalı azınlıklarından intikamlarını alarak 480.000 tanesini Sovyetler Birliği'ne gitmeye zorladılar; 1947'de, daha önceki sınır dışı edilmelerden kaçabilen 150.000 kişi zorunlu olarak ülkenin batısına yerleştirildi.[48]

Böylesi örnekler, Batı ve Doğu Avrupa'daki tasfiyelerin birbiriyle çelişkili doğasını ortaya koyar. Batı'da, bunların kapsamı kısıtlıydı,

46 Sovyet hatları gerisindeki Alman önlemleri konusunda, bkz., P. Biddiscombe, "Prodding the Russian Bear: pro-German resistance in Romania, 1944-5", *European History Quarterly, 23*, Nisan 1993, s. 193-232; J. Schechtman, "Elimination of German minorities in southeastern Europe", *Journal of Central European Affairs*, Temmuz 1946, s. 151-66; Ionescu, s. 110-11.

47 Hungary, Henke, *a.g.e.* içinde; Zinner, *a.g.e.*, s. 51-2.

48 Kersten, *a.g.e.*, s. 390-92; ayrıca bkz. Hann, *a.g.e.*, s. 33-5.

kısa sürede yargı denetimine sokuldular ve soğuk savaşın gelişmesiyle de hızla azaldılar. Doğu'da ise adli etkinlikler, "savaş suçluları" ve "halk düşmanları"na karşı alınan çeşitli önlemlerin yalnızca bir kısmını oluşturuyordu. Savaş sonrası tasfiyeleri, toplumun iktisadi ve etnik açıdan toptan yeniden şekillendirilmesinde bir araç oldular. Bu açıdan, savaş sonrası rejimlerin (1918 sonrasında Doğu Avrupa'nın birçok yerinde burjuva hükûmetlerin toprak reformunu kullandıkları gibi) gerçek halk desteğini harekete geçirebilmelerinin bir yoluydu ve solcu kişiliklerin ulusun önderliğine talip olabilmelerini sağladı. Evvelce Sovyetler Birliği'nde olduğu gibi, şimdi de Doğu Avrupa'da toplumsal devrim ulusal iddialarla el ele gidiyordu.

ALMANYA'NIN BÖLÜNMESİ

Basil Davidson, 1950'de, "Almanya'nın ortasından bir sınır çizgisinin çekilmesinin, Avrupa'nın da bölünmesi anlamına geleceği açıktı" diye yazmıştı. Geriye bakıldığında Almanya'nın, yenildiğinde bile, Avrupa'nın kaderini elinde tuttuğundan ve kıtayı bölenin onun bölünmesi olduğundan kuşku yoktu. Ama açık olmaktan uzak olan, bölünmenin ne zaman ve hangi eylemler sonucunda kaçınılmaz hale geldiğidir. Ne de olsa Büyük Üçlü, 1945'te Almanya'nın bir bütün olarak korunması gerektiğinde anlaşmıştı. O zaman bölünme nasıl gerçekleşti? Bu, Sovyetler'in uzlaşmaz tutumunun bir sonucu muydu? Ya da Davidson'ın öne sürdüğü gibi, Batı'nın politikalarının bir sonucu muydu? Ya da işgalci güçlerin, bazı gözlemcilere göre daha 1945 öncesinde bile, Müttefiklerin ve Kızıl Ordu'nun fethettikleri topraklarda kurdukları askeri hükûmetlerin attığı adımlarda kendini belli eden, ideolojilerindeki temel uyuşmazlığın mı sonucuydu?[49]

Müttefiklerin ilk olarak 1943'te açıkladığı "koşulsuz teslim" politikası sonunda galip gelmişti. Hitler'in ardılı Amiral Dönitz 7 Mayıs

49 B. Davidson, *Germany: What Now? Potsdam-Partition, 1945-1949*, Londra, 1950, s. 2; L. Krieger, "The inter-regnum in Germany: Mart-Ağustos 1945", *Political Science Quarterly, 64: 4*, Aralık 1949, s. 507-32.

1945'te teslim anlaşmasının imzalanmasını onaylamış ve hükûmeti, iki hafta sonra Alman Yüksek Komutasının tutuklanmasına kadar tartışmalı bir yaşam sürdürmüştü. Avrupa'nın Bolşevikleştirilmesinin karşısında duracak canlandırılmış bir Üçüncü Reich'ın arkasına Müttefik desteği sağlama çabası gecikmeli bir şekilde reddedilmiş ve Almanya'nın merkezi denetimi fatihlerin eline geçmişti.[50]

Kazananlar ilk başta birçok ortak amaca sahipti. Hepsi, Avrupa'nın güvenliği açısından Nazizm'in yok edilmesinde anlaşmıştı. Yalta Bildirgesi ülkenin olası "parçalanma"sına atıfta bulunmuş, ama aynı zamanda da Alman merkezi kurumlarına göndermeler yapmıştı. Hem Ruslar hem de Amerikalılar, Hitler'i desteklediklerine inanılan güçlerin kırılması amacıyla, kartellerin dağıtılması ve toprak reformu yoluyla kapsamlı iktisadi reformların yararlılığını kabul etmişti. Son olarak da, hepsi Almanya'nın "demokratikleşmesi"nde anlaşmıştı. Böylesi hedefler en azından toplumsal ve siyasal bir devrimi gerektiriyordu.

Bu ortak zemin, 1945 Temmuz'undaki Potsdam Konferansı'ndan sonraki bildirgenin temelini oluşturmuştu. Nasyonal sosyalizm'le Alman halkı arasında bir ayrım koyan bu anlaşma, halkı "yaşamlarının gelecekte demokratik ve barışçı bir temelde yeniden yapılanması için" hazırlamaktan söz etmekteydi. Ama Potsdam Konferansı aynı zamanda, Büyük Üçlü'nün giderek genişleyen anlaşmazlık konuları üzerinde de çok dikkatli bir şekilde geziniyordu. Ne var ki bunların hiçbiri, 1945 yazında, Potsdam'a çağrılı olmayan ama kendi işgal bölgesine sahip olan Fransa'nın aldığı tavır kadar önemli değildi. Birleşik Almanya'nın en büyük muhalifi de Gaulle'dü. İnatla, Denetleme Komisyonu'nun denetimi altında çalışacak merkezi Alman yönetimine karşı çıkıyor ve Alman topraklarını kendine katarak eski merkezi devleti dağıtmak istiyordu. Fransızlar nihai olarak kendi toprak amaçlarında başarısız oldular. Ama o zamana kadar da onların vetosu Alman birleşmesinin önünü tıkamış, bu arada da farklı işgal bölgelerinde sürdürülen politikalar da farklılaşan toplumsal ve siya-

50 D. Botting, *From the Ruins of the Reich: Germany 1945-49*, New York, 1985, s. 109-11; A. Grosser, *Germany in Our Time: A Political History of the Postwar Years*, New York, 1971, s. 26-7.

sal rejimlerin oluşmasına neden olmuştu.

Daha küçük ama hiç de önemsiz olmayan yollardan, Nazi rejiminin reddi de tüm ülkede benzer biçimler aldı. Sokak isimleri (bir kez daha) değiştirildi, Nazi kitapları kamu kütüphanelerinden kaldırıldı ve eski rejimin gözle görülür simgeleri silindi. Ama böylesi önlemlerin ötesinde, yaklaşım farklılığı daha açık oluyordu. İşgal altındaki Almanya'nın Sovyet bölgesinde, Nazilikten arındırma, gericiliğin iktisadi ve toplumsal temellerinin yıkılmasının bir aracı olarak görülüyordu. Naziler ya da savaş suçlularının sistemli bir şekilde kovuşturulması söz konusu değildi ve yaşamları burada Müttefik bölgesine göre daha rahattı. Yetkililer Nazileri diğer "demokrasi düşmanları"yla bir tutarak, adli ve eğitim alanlarına uzanan süratli ve geniş kapsamlı bir idari tasfiyeye yöneldiler ve yeni kadrolar yetiştirmek üzere kısa eğitim kursları düzenlediler.[51] Doğu Avrupa'da olduğu gibi, Nazi karşıtı sloganlar geniş kapsamlı iktisadi reformları doğrulamanın aracı oldular. Geniş toprağa sahip mülklere 1945'te el konuldu ve yeni rejime bağlı bir küçük toprak sahipleri sınıfı yaratıldı. Bankalara ve ağır sanayiye el konuldu. Sanayi fabrikalarının sökülmesi, muazzam kayıplar ve binlerce kişinin işinden olması pahasına hızla sürdürüldü.

Sovyet politikası iki kilit düşünceyi yansıtıyordu. Birisi, Sovyetler'in yürürlükteki Nazizm çözümlemesiydi. Walter Ulbricht 1945'te "Hitler faşizmi"nin Alman kapitalizminin gerici doğasından kaynaklandığını öne sürmekteydi; dolayısıyla, Alman otoriterciliğinin yok edilmesi için kapitalizmin yıkılması ve ekonominin sosyalleştirilmesi gerekliydi. Ama bundan da önemli olan, Sovyetler'in müttefiklerle anlaşmaya varıldığı gibi tazminat koşullarından sonuna kadar yararlanarak kendi darmadağın ekonomilerini düzeltmek üzere Alman kaynaklarını sonuna kadar sömürmekti. Uzun vadede bu iki amaç –Sovyet yanlısı bir Almanya yaratmak ve yüksek düzeyde tazminat– uyuşmuyordu, ama 1945'te bu pek de açıkça görülemiyordu.[52]

---

51 J. P. Nettl, *The Eastern Zone and Soviet Policy in Germany, 1945-1950*, Londra, 1951, bölüm 3.
52 W. Ulbricht, *Der faschistische deutsche Imperialismus (1933-1945)*, Berlin, 1945.

Batı işgal bölgelerinin Nazilikten arındırılması, tek tek vakalardan oluşan adli kovuşturmalar biçimindeydi. Bu, Batılı adalet kavramlaştırmasını tatmin ediyordu ama giderek iyice yapılamaz hale geliyordu; özellikle de 1945'teki bazı Nazilikten arındırma başarısızlıkları açığa çıktıktan sonra tasfiyelerin kapsamı genişleyince. Soruşturmaların temel unsuru olan kötü şöhretli *Fragebogen* (soru kâğıtları) muazzam miktarlarda birikti –1946 Temmuz'unda yalnızca ABD bölgesinde 1.6 milyonun üzerinde– ve sonuç olarak da tüm Nazilikten arındırma süreci bürokratik bir kâbusa dönüştü. 1946 sonlarında, daha ele alınacak iki milyonun üzerinde vaka varken, yavaşlamaya başlamıştı bile. Birleşik Devletler'in işgali altındaki Marburg kentinin incelenmesi, Nazilikten arındırmanın bir başarısızlık olduğunu açıkça ortaya koydu: Ne Naziler görevden uzaklaştırılmış ne de daha demokratik bir yaşam sağlanabilmişti. Daha pragmatik Britanyalılar ve Fransızlar da daha önceden aynı sonuca varmışlardı. Tasfiyelerden milyonlarca Alman etkilendi ama Alman kamuoyu küçükler hedeflenirken büyük balıkların kaçtığına inanıyordu. Kısacası Müttefik yöntemlerinin de Doğu bölgesindekilerden açık bir üstünlüğü yoktu.[53]

Sovyetler'de olduğu gibi, Batı bölgelerinde de Nazilikten arındırma uygulamaları Üçüncü Reich'ın doğası hakkındaki genel kuramları yansıtıyordu. Müttefikler, Nazizm'i (yok edilmesi için ekonomide köklü müdahaleler gerektiren) bir sosyo-ekonomik olgu yerine, yukardan dayatılan bir diktatörlük rejimi olarak görme eğilimindeydiler. Bu, eski Nazilerin vicdanlı bir şekilde görevden alınmalarının Alman halkının doğal demokratik isteklerini serbest bırakacağını önermekteydi. Bu nedenle toplumsal reform adli ameliyattan daha önemsizdi.

Ne yazıktır ki Almanların yenilgi karşısındaki tavırları, bu pembe görüşü yansıtmıyordu. Kamuoyunu izleyen müttefikler, gördükleri karşısında giderek kaygılanmaya başladılar. Bir yandan, bazılarının

---

53 H. Zink, *American Military Government in Germany*, New York, 1947, s. 143; J. Gimbel, *A German Community under American Occupation: Marburg, 1945-1952*, Stanford, California, 1961, s. 109, 140-41, 163; A. J. Merritt ve R. L. Merritt (der.), *Public Opinion in Occupied Germany: The OMGUS Surveys, 1945-1949*, Urbana, Ill., 1970, s. 79-80, 304-5.

korktuğu işgal karşısındaki direniş gerçekleşmedi: Öcülerin gerçek olmadığı, Alp tabyalarının fantezi olduğu ortaya çıktı. Savaşın son cehennem aylarındaki SS vahşetinin ardından gelen yenilgi, Nazizm'i gözden düşürmüş gibiydi. 1918'in tersine, facianın boyutları konusunda kuşkusu olan kalmamıştı. Ama Müttefikler daha fazlasını umuyordu: Geçen altı yıldaki olaylar karşısında pişmanlık ve demokrasinin geri dönmesi için bir tür istek bekliyorlardı.

Almanya'dan gelen ilk raporlar hayal kırıklığına neden olmuştu. Halk Reich'ın tam ve ani çöküşü karşısında donup kalmıştı. Uyuşuk ve bireyciydiler, demokrasiden çok gıda kaygısındaydılar. Siyasal eylemciliğin temellerinin atılması konusunda toplu yanıt "ben olmadan" şeklindeydi. Bir zamanlar sınıf devriminden korkan Müttefikler, artık daha çok siyasal eylemsizlikten kaygılanıyordu. Ölüm kampları hakkında bir film gösterildiğinde, seyreden Almanların çoğu bunu propaganda olarak algılamaktaydı.[54]

Nazi düşünce yapısı, rejimin düşüşüne karşın, genellikle kendisini en aykırı yerlerde göstererek yaşamayı sürdürmüştü. Almanya'daki halkın ruh halini inceleyen ilk Amerikalı istihbarat subaylarından Saul Padover, Nazilere karşı sert önlemler alınması gerektiğini savunan bir sosyal demokratla yaptığı konuşmayı anlatır: "Nazi kanı kirli, biyolojik açıdan sağlıksız ve iyileştirilemez bir şeydir... Nazi kanını taşıyanlar düzeltilemez. Kalıcı şekilde kısırlaştırılmalıdır." Bir de, Padover'i farkına varmadan Hitler selamıyla karşılayan belediye başkanı vardı, o da şöyle demişti: "Eski bir alışkanlık, insanın kendini tutması gerekir." Çirkin *Entnazifizierung* (Nazilikten arındırma) teriminin Nazi tarzını tekrarladığını çok az müttefik subayı fark edebilmişti.[55]

---

54 D. Culbert, "American film policy in the re-education of Germany after 1945", N. Pronay ve K. Wilson (der.), *The Political Re-Education of Germany and Her Allies after World War Two*, Totowa, NJ, 1985 içinde, s. 179; ayrıca B. S. Chamberlain, "Todesmühlen: ein früher Versuch zur Massen-'Umerziehung' im besetzten Deutschland 1945-1946", *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte, 29*, Temmuz 1981, s. 420-36.

55 S. Padover, *Experiment in Germany: The Story of an American Intelligence Officer*, New York, 1946, s. 135, 339.

Zihniyetleri yalnızca Nazilikten arındırma çalışması ile değiştiremeyeceğini yavaş yavaş gören Müttefikler, Alman halkını hedef alan psikolojik savaşın iddialı bir barış zamanı versiyonunu uygulamaya giriştiler. "Yeniden eğitme" –tüm bir toplumu demokratikleştirmek için bir propaganda kampanyası– yirminci yüzyıldaki benzer girişimlerin en geniş kapsamlı olanına dönüştü. Okul kitapları yeniden yazıldı, okullar ve üniversiteler yeniden yapılandırıldı ve yeni kuramlarla yorumlara açıldı. Nazilikten arındırma geriye baktığı için acılı olmasına karşın, "yeniden eğitme" parlak bir gelecek vaadi sunuyordu.

Bunun başarı şansı konusunda en kötümser olan Britanyalılardı. Yüksek düzey bir kamu görevlisi, 1952'ye gelindiğinde bile kasvetli bir ifadeyle, "yakın gelecekte Almanya'da demokrasinin gelişme olasılığı zayıf gözükmektedir" diyordu. Fransızlar, tersine buna çok önem veriyorlar ve belli bir başarıyla Alman gençliğine eğiliyorlardı. Ne de olsa Nazilikten arındırma aslında Fransızları esas olarak ilgilendirmiyordu; onların kaygıları Almanlardı, Naziler değil. Alman kültürünü dönüştürmenin barışın anahtarı olduğunu düşünüyorlardı. Gezici "Fransız gençliğinden mesaj" sergilerini 120.000 Alman ziyaret etti, öğretmen yetiştirme reformları ve değişim-ziyaret programları da çok başarılıydı. Amerikalıların çabası Britanyalılarınkine göre daha içtendi ve 1946'da Alman üniversitelerindeki tasfiyelerle sonuçlandı. Ama, tıpkı Britanyalılar gibi Amerikalılar da, okullarda reform çabalarının sesli bir Alman muhalefetiyle karşılaştığını gördüler. Onlar da, daha uzun süre almasına karşın, geri çekilmek zorunda kaldılar.[56]

Böylece muazzam harcamalara karşılık, hem Nazilikten arındırmada hem de yeniden eğitmede Müttefikler zayıf sonuçlar elde ettiler. Bunun tersine, Sovyet bölgesinde esas olarak da Batı bölgelerinde çok etkili olan muhalefet kaynaklarının susturulması sayesinde önemli eğitim reformları gerçekleşti –özellikle de kapsamlı bir okul sis-

---

56 K. Jürgensen, "The concept and practice of 're-education' in Germany, 1945-50", Pronay ve Wilson, *a.g.e.* içinde, s. 93; F. Roy Willis, *The French in Germany, 1945-1949*, Stanford, California, 1962, s. 163-77; J. F. Tent, *Mission on the Rhine: Re-education and De-Nazification in American-Occupied Germany*, Chicago-Londra, 1982, s. 313-14.

teminin kurulması-. Ama bu işgal rejimlerindeki temel ayrımı yansıtır: Batı'da Nazilikten arındırma, köklü toplumsal reformlar yapılmadan gerçekleştirildi. Doğu'da ise buna fırsat sağladı. Önceki politika vaatlerinden geri adım atan müttefikler, kapsamlı toplumsal ve iktisadi değişmeleri onaylamaya isteksizdi. Örneğin toprak reformunu veto ettiler ve Ruhr sanayicilerinin 1944'te öngörülen sert kartel önlenmesi önlemlerinden kurtulmalarını sağladılar. 1945-46 yıllarındaki bu toplumsal muhafazakârlığın esas nedeni komünizm karşıtlığından çok, müttefiklerin bölgelerinde var olan çıkar gruplarına olan güvenleri ve o anda tüm ülkede ana siyasal kaygı kaynağı olan gıda kıtlıklarına ve iktisadi zorluklara yenilerini ekleme korkusuydu.

Rusların, Potsdam'da anlaşmaya varıldığı gibi, Alman sanayiini sökme konusundaki ısrarlarına giderek daha sert bir şekilde karşı çıkmalarının nedeni de budur. Sovyet sökme çabalarının çoğundaki israfta kuşku yoktur. (Bu konuda iyi bir örnek Meissen porselen fabrikalarıdır, tezgâhlar ve fırınlar kırılmıştır, demir aksam ise götürüldüğü Leningrad yakınlarındaki porselen fabrikasında yıllarca paslanmaya terk edilmiştir.) Bürokratik rekabetin de körüklediği, Alman kaynaklarının yağması –yalnızca Sovyet bölgesindekiler değil– muazzam karışıklığa ve işsizliğe neden olmuştur. Yine de 1945'te Doğu bölgesindeki iktisadi koşulların Batı'dakinden kötü olmayıp, hatta belki de daha iyi olması şaşırtıcıdır, nedeni ise iktisadi planlamanın hızla devreye sokulmuş olmasıdır. Yüksek düzeydeki tazminat gönderilerine karşın, sanayide büyüme göreli olarak erken başlamıştır. Belki de toprak reformu sayesinde, Doğu'daki halk göreli olarak daha iyi besleniyordu, hiç olmazsa 1947'ye kadar.[57]

Dört Güç yönetiminin çökmesine en doğrudan neden olan tazminat konusuydu. Potsdam Anlaşması, Sovyetler Birliği'nin Batı bölgelerindeki kullanılabilir sermaye ekipmanının %15'ini, "Alman barış ekonomisine yararsız olduğu için" almasını öngörüyordu. Ama 1945-

57 V. Rudolph, "The execution of policy, 1945-47", R. Slusser (der.), *Soviet Economic Policy in Postwar Germany*, New York, 1953 içinde, s. 40; Nettl, *a.g.e.*, s. 167-81.

46 kışı sırasında gıda kıtlıkları, tayınların tehlikeli şekilde düşürülmesine ve kitlesel açlık tehlikesinin baş göstermesine neden oldu. Yardım sorunları Doğu'dan Batı bölgelerine giren milyonlarca sığınmacı tarafından büsbütün zorlaştırılıyordu. Batılı askeri yönetimler bu katmerli sorunlarla başa çıkarken, Almanya'nın yeniden inşası için yeni bir yaklaşım gerektiği konusunda ısrar etmeye başladılar. 27 Mayıs 1946'da, bir bütün olarak Alman ekonomisi üzerinde genel bir uzlaşma sağlanana kadar Amerikan bölgesinden Sovyetler Birliği'ne tazminat gönderilmesini durdurdular. Sovyet yetkililerin tazminat taleplerini azaltmayı reddetmesiyle, bölge sınırları arasındaki iktisadi trafik de hızla azaldı. 1918 sonrasında olduğu gibi, tazminatlar Almanya'nın fatihleri arasındaki uzlaşmayı tehdit ediyordu.

Tazminatlar konusundaki tartışma, en başta hemen savaş sonrası dönemin gıda kıtlıkları ve iktisadi sarsıntıları tarafından azdırılıyordu. Ama Amerikan-Sovyet anlaşmazlığının arkasında, savaş sırasındaki deneyimleri arasındaki uçurum yatmaktaydı. Sovyetler Birliği Alman askeri harekâtlarının ağırlığını karşılamış ve bunun sonucunda da muazzam hasar görmüştü. 1945'e gelindiğinde, yirmi milyonun üzerinde yurttaşı ölmüş ve topraklarının büyük bir bölümü harap olmuştu. Moskova'nın politikasının en başta Alman iktisadi kaynaklarını kendi yararına sömürmeyi hedeflemesi doğaldı. Birleşik Devletler ise, savaş dolayısıyla iktisadi bir canlanma yaşamıştı. Almanlara karşı az kayıp vermişti ve Almanya'yla olan ilişkilerde Nazilerin Doğu'daki *Vernichtungskrieg* (imha savaşı) sırasında sürdürdükleri ırksal karşıtlıktan eser yoktu. Washington'da Almanya karşısındaki politika, cezalandırıcı bir barış isteyenlerle, –kendi görüşlerine göre– 1918'in yanlışlıklarından kaçınmak ve daha az radikal bir yaklaşımı destekleyenler arasında bölüşülmüştü. Potsdam'a kadar, ilk grup üste çıkmıştı ama, 1945 sonlarına gelindiğinde, iktisadi kriz de görülmeye başladıkça, güç yitiriyorlardı.

Tazminatlar tartışmasına Almanya'daki siyasal gelişmeler bağlamında da bakmak gerekir. Sovyet Askeri Yönetimi'nin oluşturulmasının ertesinde, Komünist Parti doğu bölgesinde resmen tescil edildi.

Kısa bir süre sonra, Sovyet yetkililer birçok başka siyasal partiyi tescil etti. Batılı yetkililer çok daha temkinliydi ve çok sonrasına kadar siyasal partilere yalnızca yerel etkinliklerde bulunmaları için izin verdiler. Böylece var olan yapıları gözden geçirmeye razı birçok grubu geri çevirdiler ve daha muhafazakâr, görünüşte apolitik yöneticileri yeğlediler. Özellikle Komünist Parti etkinliklerinin titizlikle denetlenmesi, seçmenlerin bağlılıkları hakkında belirsizlikler olduğunu gösterir.[58]

Sovyetler'in Almanya için siyasal stratejileri 15 Temmuz 1945'te, dört partili faşizm karşıtı blok kurulduğunda açıklık kazandı. Potsdam'da parti etkinliklerine karşı ortak müttefik yaklaşımı için bastırarak –tüm diğerlerinin, özellikle de Fransızların direndiği bir politika– Ruslar, kendilerini Almanlara daha fazla siyasal sorumluluk verilmesinin Almanya'daki savunucuları gibi gösterdiler. Komünist Parti Almanya'daki parlamenter demokrasiye bağlılığının altını, bir "faşizm karşıtı demokratik güçler bloku" aracılığıyla çizdi. Milliyetçilik ve parlamenter demokrasi, yenilginin ertesinde etkileyici bir karışımdı. O zamanlar birçok Alman, Sovyetler Birliği'nin bunu en azından müttefikler kadar gerçekleştirme olasılığı olduğunu düşünmüş olmalı.[59]

Batı bölgelerinde, 1945 yaz ve sonbaharında SPD (Sosyal Demokratlar) etkinliklerinin ortaya çıkmasıyla Sovyet politikası, birçok siyasal parti oluşturmak fikrinden SPD ve KPD'nin (Komünistler) birleştirilmesine doğru kaydı. Komünist partilerin Macaristan ve Avusturya'daki başarısızlıkları bu kaymaya neden olmuş olabilir. Bir de SPD önderlerinin giderek artan bağımsız ve kendine güvenen çizgisi. 1946 Şubat sonunda, iki partinin birleşmesi açıklandı. Berlin'deki sosyal demokratlar protesto ettiler ve yeni Sosyal Birlik Partisi (SED) Doğu'da ilk toplantılarını düzenlediğinde, tüm SPD'yi yanına çekemedi. Bunun sonucunda, Batı bölgesinde SPD SED ilişkileri soğuklaştı, Müttefiklerse giderek Sovyet taktiklerinden kuşkulanmaya başladılar.

Bunu izleyen on sekiz ayda Sovyetlerle Müttefikler arasındaki

---

58 Zink, *a.g.e.* s. 180-83.

59 H. Krisch, *German Politics under Soviet Occupation*, New York-Londra, 1974, s. 40.

ilişkiler giderek kötüleşti. Molotov ve Amerikalı meslektaşı Byrnes arasında Polonya-Almanya sınırı konusunda kamuya açık tartışmanın ardından, 1946 Ekim'inde Berlin'in Doğu bölgesindeki, SPD üyelerinin SED'ye katılmak karşısındaki hislerinin gücünü gösteren seçimler geldi. Bir ayın üzerinde bir zaman geçmişti ki, Amerikan ve Britanya bölgeleri birleştirildi ve Fransızlara da katılmaları için baskılar başladı. Dörtlü İktidar Kontrol Komisyonu'nun çalışmaları, Prusya devletinin kaldırılması dışında hiçbir konuda anlaşma sağlanamadığından, aşağı yukarı durmuştu. Bu ortamda, Mart-Nisan 1947'de Moskova'daki Dışişleri Bakanları Konferansı'nın bir Alman Barış Anlaşması'nın temelinde uyuşamamış olması şaşırtıcı olmaz. Bu başarısızlık, Truman doktrininin açıklanmasıyla da çakışınca, Washington'ın Avrupa'ya yönelik daha kararlı ve açık bir komünizm karşıtı politika uygulamasının başlangıcını oluşturmuştur. Bu aynı zamanda soğuk savaşın da başlangıcıdır.[60]

Savaş sonrası uluslararası ilişkilerde *Almanya* kuşkusu, şaşırtıcı bir hızla belirleyici etkenliğini yitirmeye başladı. Benelux ülkeleri, Fransa ve Britanya tarafından imzalanan 1947 Dunkirk Anlaşması, hâlâ Avrupa barışına karşı en ciddi tehdit olarak görülen Almanya'ya karşıydı. Ama ertesi yıl imzalanan Brüksel Anlaşması, olası saldırgan konusunda daha belirsizdi. Doğu-Batı ilişkileri bir kuşku diyalektiği izlemeye başladı. Rusya, Marshall Planı'nın Doğu Avrupa'daki egemenliğini devirmeyi amaçladığını düşünüyordu. Britanyalılarla Amerikalılar Eylül'de Cominform'un kurulmasından endişeye kapıldılar. Ama belki de Rusya'yı Batılı gözlerde Avrupa güvenliğine karşı esas tehlike haline sokan olay, 1948 Şubat'ında Prag'daki komünist hükûmet darbesiydi.

Prag'daki olaylar Fransızlarla Amerikalıları birbirine yaklaştırdı. Amerikan askeri ve iktisadi destek sözleri karşılığında, Fransızlar Rhine bölgesinin bir kısmını ele geçirme rüyasını terk ettiler. Fransız bölgesi de Bizonia'yla (Amerikan-İngiliz bölgesine verilen ad) birleşti ve müttefikler de para reformu ve Avrupa Düzelme Planı çerçevesinde iktisadi yeniden inşa planlarına başladılar. Ruslar bir daha toplanma-

60 Grosser, *a.g.e.*, s. 66.

yacak olan Denetim Komisyonu'nu terk ettiler ve Berlin'in batı bölgelerini bloke ettiler. Berlin krizinin zirvesinde, Sovyet bölgesinde ayrı bir belediye kuruldu. Kentin bölünmesi, ülkenin de bölünmesinin habercisi oldu. 23 Mayıs 1949'da, Batı Almanya anayasası Bonn'da imzalandı; bir hafta sonra, rakip bir anayasa da Berlin'deki Halk Kongresi'nde kabul edildi. Demokratik Alman Cumhuriyeti Ekim'de resmen ilan edildi.

AVRUPA'DA SOĞUK SAVAŞ

Soğuk savaş, yorgun kıtaya acımasızca bir istikrar getirdi ve uluslararası güç dengelerinin izin verdiği oranda, siyasal yaşamın canlanmasını sağladı. Nazi umutlarının tersine, II. Dünya Savaşı'nın ardından Büyük Birlik üyeleri arasında bir savaş gerçekleşmedi. Stalin, sonrasında onları dışarı atmaya niyetli olsaydı, herhalde Müttefiklerin Avrupa'yı işgal etmelerini talep etmezdi. Hem Sovyetler'in kayıpları -tarihteki en büyük savaş kayıplarını yaşamışlardı– hem de Amerikalıların nükleer silahlar üzerindeki tekelleri, Stalin'in savaşçılıktan uzak durmasına neden oldu. Amerikalılarla Britanyalılara gelince, onlar da isteksizce ve özel olarak Rusya ile olan ortaklıklarını kabullenmişlerdi. Doğu Avrupa'daki Sovyet askeri üstünlüğünü ve buradaki gerçek güvenlik kaygılarını kabul etmek zorundaydılar. 1943'te Comintern'in dağıtılması, Stalin'in kendi usulünce dünya devrimini terk ettiğinin kabulüydü. Ardılı Cominform'un 1947'deki ilanı müttefiklerin savaş sonrasında Moskova'yla olan ilişkilerinin bozulmasının ve aynı zamanda da –o sırada anlaşılmamış olsa da– Sovyetler'in Demir Perde gerisine yerleşmelerinin işaretiydi. Amerikalılar için sınırlama, temelde bir savunma doktriniydi. Dulles'ın 1950'lerde ifade ettiği komünizmin "geri sürülmesi" ciddi söylenmiş bir söz değildi: Doğu Almanya'daki 1953 ayaklanmalarına ya da 1956'da Macaristan'a tepkileri, Batı'nın var olan güç dengesine meydan okumaya ne kadar ilgisiz olduğunu göstermişti. Çatışma korkularının temelsiz olduğu görüldü; özellikle 1948'de ilişkilerdeki gerginliklere karşın, hiçbir taraf diğerinin etki alanına müdahale için as-

keri güç kullanmayı ciddi olarak düşünmedi. En tehlikeli kriz anları, Demir Perde'nin yıprandığı yerlerde yaşandı – örneğin, 1945'te Trieste'de (bu da Tito'nun kavgacılığından kaynaklanmıştı), Macaristan'da ve Yunanistan'da.

Kıtanın bu bölünmesinin bir sonucu da, her Büyük Gücün kendi etki alanının içinde kalan sınır tartışması ve ikinci dereceden sorunların, önceki yüzyılda olduğunun aksine, uluslararası istikrarı tehdit etmemesiydi. Batı'da Amerikalılar, Fransa'nın Val d'Aosta ve Batı Almanya üzerindeki taleplerini hallettiler. Savaş sonrası Barış Konferanslarında, örneğin Çekoslovakya'yla Macaristan arasındaki anlaşmazlıkların iki ülkenin kendi aralarındaki görüşmelerle çözülmesine karar verilmişti. Milletler Cemiyeti'nin azınlık sorunlarını uluslararası hale getirerek çözme girişimleri tekrarlanmayacaktı. Ne yenilgiye uğrayan Mihver devletleriyle yapılan anlaşmalarda, ne de Birleşmiş Milletler'de azınlık haklarına fazla önem verilmedi. Bölünmüş bir Avrupa'da, böylesi sorunlar ikinci derecede görülüyordu. Geçmişte kıtayı saran bu tür sınır tartışmalarında güvenlik, süper güçlere boyun eğmeleriyle çözümleniyordu.

Kuşkusuz böylesi bir istikrar karşılığında ödenecek yüksek ücretler vardı. Süper güçler arasındaki mücadele, artık savaş alanlarında değil, nükleer çağın felaketleriyle daha uyumlu savaş biçimleriyle yürütülecekti. Her iki tarafın da Hitler'e karşı verilen mücadelede geliştirdikleri örtülü, psikolojik ve yeraltı savaş yöntemleri, artık birbirlerine karşı yöneltilecekti. Casus, soğuk savaşın karakteristik savaşçısı olmuştu. "Ulusal güvenlik İncili", gözetleme ve casusluk amaçlı geniş devlet kurumlarının yaygınlaşmasına neden oldu. İstihbarat etkinlikleri artık askeri harekâtların bir uzantısı olarak görülmüyordu; kendi bürokratik çıkarlarını geliştirmişlerdi. Batı Avrupa'da Amerikan modeli uyarınca bilgi değerlendirmeye başlanmış, böylece usta casuslara vazgeçilmezliklerini kanıtlayacak yeni bir alan çıkmıştı. 1940'ların sonlarında ve Sovyet işgaline uykuda yakalanmamaya kararlı Amerikan istihbaratı tarafından yerleştirilmiş "giderken geride bırakılan" şebekeler, siyaset yaşamında komünizm karşıtı habis çekir-

dekler oluşturmuştu. 1980'lerde, İtalya'da Gladio şebekesi ortaya çıktığında bunların eylemlerinin çapı anlaşılabildi.

Soğuk savaş, komünizm karşıtlığının ağırlığı ve halktaki artan siyasal hayal kırıklığı, Batı'nın demokratikleşmesine liberalleri ve soldakileri 1940'ların sonlarında endişelendirecek düzeyde muhafazakâr bir hava verdi. Tarihçi Carl Schorske, 1948'de, "Avrupa'da demokrasinin geleceği konusunda endişelenmemizi gerektiren yakıcı soru" diye yazmıştı, "orta sınıfın demokrasiye olan sadakatinin nereye kadar süreceğidir." Schorske İtalya, Fransa ve Batı Almanya'da, savaşın sonundan beri süren sağa doğru kaymaya ve soğuk savaşın baskılarıyla, "demokrasi karşıtı otoriteciliğe dönüş işaretleri"ne dikkat çekmişti. Bir yıl sonra Almanya hakkında yazan başka bir gözlemci de, "vaat edilen demokratikleşmenin daha gerçekleşmemiş olduğu"na dikkat çekerken aynı şekilde karamsardı.[61]

Batı Avrupa'daki komünizm karşıtlığı, yurttaşlık haklarında derin yaralar açılması ve birçok kimsenin beklediği toplumsal reformların gerçekleşememesi tehlikesini doğuruyordu. 1946-47'de, komünist partiler hükûmetlerin dışına itildiler. 1948-49'da, devlet soldaki direnişi kırmak için paramiliter birliklere başvuruyordu. Demokrasi mücadelesi artık soğuk savaş terimleriyle yapılıyordu: Bu nedenle soldan muhafazakârların faşizm karşıtlarını kuşkulu görüp faşistlere yardım ettikleri yolunda suçlamalar gelirken, Hıristiyan demokratlar da bunun karşılığında, demokrasiye karşı gerçek tehdidin, komünistlerin özgürlüğe saldırısından kaynaklandığını iddia ederek yanıt veriyorlardı. 1951'de, UNESCO savaş sonrası dünyasında demokrasinin anlamı konusunda bir araştırma başlattı. Sonuçta, her ne kadar herkes bunu istediğini iddia etse de, Avrupa'nın iki yarısının anlayışı arasında çok derin bir uçurum olduğu ortaya çıktı.

Ama 1949'da özgür dünya güçleri Batı'da galip gelmişti. Savaş ertesi rejimlere şiddetli direnişin en uzun sürdüğü İtalya ve Yunanis-

---

61 C. Schorske, "The dilemma in Germany", *Virginia Quarterly Review*, *24: 1* (kış 1948), s. 29-42; Krieger, *a.g.m.*, s. 507-32.

tan'da, işbirlikçiler dışarı çıkarken, solcular hapse girdiler. İtalya'daki 1948 seçimlerinde Hıristiyan demokratların kritik zaferinin ertesinde, Mario Scelba'nın el bombaları ve alev tabancalarıyla silahlanmış paramiliter saldırı birimleri yüzlerce partizan ve işçiyi hapse attılar. İspanya iç savaşının sona ermesinin üzerinden on yıl geçtikten sonra bile, Franko polisi hâlâ dağlarda solcu direnişçileri temizliyordu. Yunanistan'da, Amerikalıların eğittiği kralcı ordu, napalm bombalarının da yardımıyla, komünist Demokratik Ordu'yu alt edip binlerce sempatizanı iğreti kamplara kapatmıştı.

Doğu Avrupa'da soğuk savaş düzenine direniş daha sert bir baskıyla karşılaşmıştı. Yugoslavya'da, Mihailoviç'in Çetnikleri, önderlerinin de tutuklandığı 1946 başlarında tutuklanmaya başlamıştı. Ama Polonya ve Ukrayna'da, NKVD ve yerel komünist yanlısı birlikler, 1940'ların sonuna kadar, ormanlarda vahşice partizan temizlikleri düzenlediler. Belki de en inatçı direniş mücadelesi Baltık devletlerinde gerçekleşti. Sovyet politikası –sürgün ve kolektifleştirme– 1945 başlarından itibaren birçok insanı ormanlara sevk etti. O zamanki isimleriyle Orman Biraderleri, Rus birliklerine saldırdılar, seçimleri engellemeye çalıştılar ve işbirlikçileri öldürdüler. Yakında Batı'yla Sovyetler Birliği arasında bir savaş başlayacağı yolundaki inançlarıyla besleniyorlardı. Letonya ve Estonya'da, sayıları 1946 sonlarında azalmaya başladı, ama Litvanya'da hareket daha iyi örgütlenmişti. 1948'de, yetkililerin 70.000 askere ve bunun yanında da özel ölüm kıtalarına, muhbirlere ve normal Kızıl Ordu tümenlerine gereksinimi vardı.

Savaş sonrası ortaya çıkan güç ilişkilerini onyıllarca reddeden bireylerin bazı çok çarpıcı öyküleri vardır. Tadeusz Konwicki'nin 1960'lardaki Polonya'yı anlatan *Zamanımız İçin Bir Rüya Kitabı* adlı kâbus gibi romanında, ormanlarda hâlâ ne tür hayaletlerin dolaştığı gösterilir. Estonyalı bir Orman Biraderi, August Sabe, 1978'de KGB tarafından bulunmuş, teslim olacağına suda boğulmayı yeğlemiştir. Benzer bir şekilde 1974'te albaylar cuntasının düşmesinden sonra, Girit'in beyaz dağlarında normal yaşama dönmekten çekinen bir partizanın keşfedildiği bildirilmiştir. Fransız bir kadın, 1983 yılında bir

münzevi olarak Auvergne'de bir kasabada yaşarken bulunmuştur. Kurtuluşta işbirlikçilikle suçlanmış, saçları kazınmıştı; otuz yıldır görülmüyordu, çıldırmıştı.[62]

Elbette bunlar gibi savaş sonrası topluma girmeyi reddeden insanlar çok azınlıktaydı. Avrupalıların çoğu kıtanın bölünmesini ve savaş sonrası güç dengesini kabullenmiş, bu nedenle de Demir Perde'nin her iki yanında ilerleyen toplumsal projelere katılmışlardı. Savaş sırasındaki ittifak temel anlayışını korumuştu ve soğuk savaşın acımasız barışı kıtaya, iktisadi yaşamının hiç beklenmedik ve olağanüstü bir şekilde yeniden hayata kavuşmasını sağlayan ve siyasal alışkanlıklarında toptan bir dönüşüme yol açan, en değerli şeyi vermişti – zamanı.

62 Lottman, *a.g.e.*, s. 68.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

Halk Demokrasisini İnşa Etmek

> Halkın demokrasisinin yolu diye adlandırdığımız, kendi Polonyalı gelişme yolumuzu seçmiş bulunuyoruz. Şimdiki koşullarda, işçi sınıfının diktatörlüğü, hele bir partinin diktatörlüğü ne gereklidir, ne de bizim böyle bir amacımız vardır. Ülkemizdeki hükûmetin tüm demokratik partilerin işbirliğiyle yönetilebileceğine inanıyoruz.
>
> Wladyslaw Gomulka, 1947[1]

> Toplumsal düzendeki her değişme, beraberinde zorluklar, çözülemeyen sorunlar, eksiklikler ve kaçınılmaz olarak da hatalar getiren tarihsel bir süreçtir.
>
> Dubçek Hükûmetinin Çekoslovak Siyasal Yargılamaları Soruşturma Komisyonu Raporundan, 1968[2]

Doğu Avrupa, yüzyılın ideolojik deneylerinin her üçü için de bahtsız bir laboratuvar olmuştur. Birincisi, yani 1918'in galip liberal demokratlarınki dünya bunalımı sonrasında çökmeden önce, on yıldan biraz fazla sürmüştür. Hitler'in Yeni Düzeni de bunun yarısı kadar sürmüştür. Nazilerin yenilgisi, Stalin'e üçüncü bir deneme yapma yolunu açmış ve onun yaratısı da –halk remokrasileri– öncellerinin hepsinden daha uzun ömürlü olmuştur.

1950'lerin başlarında, Stalinist terör bir dizi garip ve dehşet verici gösteri yargılamasıyla zirvesine ulaşırken, Batılı siyaset bilimciler komünizmle faşizm arasındaki benzerliklere ağırlık veren totalitercilik kuramını geliştiriyordu. Onlara göre her iki durumda da, siyasal iktidar esas olarak zorlamaya dayanıyordu. Çalışma kamplarının yüz binlerce hükümlüyle dolduğu ve gizli polisin yükselişte olduğu bir zamanda, böy-

---

1 F. J. Kase, *People's Democracy: A Contribution to the Study of the Communist Theory of State and Revolution*, Leyden, 1968, s. 21'de adı geçen.

2 J. Pelikan (der.), *The Czechoslovak Political Trials, 1950-1954: The Suppressed Report of the Dubcek Government's Commission of Inquiry, 1968*, Londra, 1971, s. 38.

lesi görüşler inandırıcı oluyordu. Ama bugün, totalitercilik kuramının yetersizlikleri daha açıkça görülmektedir. Eğer Rus egemenliğinin Doğu Avrupa'da neden Almanlarınkinden daha uzun sürdüğünü açıklamak istersek, Nazizm'le komünizm arasındaki farklılıkların, benzerliklerden daha önemsiz olmadığı görülür. Her ikisi de temelde düşman halkları bastırmak için orduya ve polise başvurur, ama farklı yoğunluklarda ve farklı zamanlarda. Daha da önemlisi, nihai hedefleri ve siyasal stratejilerinde, Ruslar ve Almanlar keskin bir şekilde ayrılmaktadır.[3]

Naziler için, görmüş olduğumuz gibi, işgalin hedefleri tamamen *Alman* çıkarları açısından tanımlanıyordu. Bu, birçok Avrupalının savaş öncesindeki liberal (ya da "burjuva") demokrasiden duyduğu tatminsizliğin neden Nazi Yeni Düzeniyle tatmin edilemediğini açıklar. Bu aynı zamanda Berlin'in Alman olmayan siyasal gruplara herhangi bir şekilde iktidar vermekteki isteksizliğini, Doğu Avrupa'yı ırksal üstünleri yararına Slav kölelerin işlediği bir toprak ve gıda deposu olarak görmesini ve Almanların Slavlar arasındaki *siyasal* savaşının sefil başarısızlığını da açıklar.

Sovyet Rusya, Almanya gibi, Doğu Avrupa'nın denetimi yoluyla imparatorluğun güvenliğini sağlamayı hedefledi; Nazi Almanya'sı gibi, Versay'ın bağımsız devletler düzenlemesini çıkarlarına aykırı gördü. Ama politikasını şekillendiren ırkçı milliyetçilik değil komünizm olarak adlandırılan sosyo-ekonomik dönüşüm felsefesiydi. Bu ideoloji dışlayıcı değil kapsayıcıydı, üstelik daha güçlü bir şekilde. Rus imparatorluğu, Nazi devletinin tersine, yerel seçkinlere ve –zorlamayla da olsa– Doğu Avrupa milliyetçiliğine dayanıyordu: Bu Sovyet denetiminin hem sınırlarını hem de süreliliğini açıklar. Hitler'in feodal, etnik açıdan saflaştırılmış çiftçi kuşağının yerini, kentleşmiş, sanayileşmiş bir ütopya almıştı: Hitler'in tersine, Stalin ve ardılları bölgenin toptan modernleşmesini hedefliyorlardı. Bu, kendi çapında gerçekleşti: 1945 sonrasında kentlerde ve sanayideki hızlı büyüme, önceki tüm gelişmeleri geride bıraktı. Komünizm bu olağanüstü gelişmelerden yararlandı;

---

3 Bkz., A. Gleason, *Totalitarianism: The Inner History of the Cold War*, Oxford, 1995.

daha sonra ise bunlar, bizzat onun ortadan kaldırılmasına yardımcı oldular. Sanayileşme, toplumu partinin öngöremediği yönlerde değiştirdi: toplum hızla ilerlerken, parti durakladı.[4]

SİYASAL DENETİMİN YERLEŞMESİ

Sovyetler'in ele geçirmesi mi, yoksa toplumsal devrim mi? Bugün birçok insan komünizmin savaş sonrası Doğu Avrupa'sındaki yükselişini tanımlamak için duraksamadan birinciyi seçecektir. Ama 1940'larda bilgili ve tarafsız gözlemciler işleri başka türlü görüyordu. Savaş sonrasının başarısız demokrasi, iktisadi bunalım ve etnik kavgalarını anımsıyorlardı. Bölgenin içinde ve dışında komünizme karşı muhalefeti zayıflatan acı anılardı bunlar. Britanyalı bilim adamı Hugh Seton-Watson önceki rejimlerin sert, şoven ve yozlaşmış yönetimlerinin altını çiziyor ve yaygın "şiddetli değişme arzusu ve yönetici sınıf tarafından söylenen her şeye karşı güvensizlik"ten söz ediyordu. Londra Üniversitesi'nde Orta Avrupa Tarihi Masaryk Profesörü olan R. R. Betts, oluşmakta olan "Orta ve Doğu Avrupa'daki devrim"den söz ediyordu ve "[iyi ya da kötü, gelişmelerin] çoğunun yerli ve halkların ve önderlerinin çabalarının sonucu olduğu"nu vurguluyordu. Ve sürdürüyordu: "Sovyetler Birliği o kadar yakın ve o kadar da kuvvetli olmasaydı bile, 1945'te sona erene kadar yıkıcı ve baskıcı bir savaşın sonunda devrimci değişmelerin gelişi kaçınılmazdır."

Bu yorumcular daha sonraları görüşlerinin iyi niyetli düşüncelerle renklendiğini düşünmüş olabilirler. Seton-Watson 1961'de, "1945 sonrasındaki yılların özgürlük ve toplumsal adalette bir Yeni Düzen değil, totaliter bir istibdat ve Sovyet İmparatorluğu'na sömürge bağımlılığı getirdiğini" itiraf edecekti. Ama daha sonra eleştirdiği yanılsamalar, inançlar ve umutların, imparatorluk yönetimi açısından silahların gücünden daha önemsiz olmadığı ortaya çıkacaktı; toplumsal devrime gelince, o bir gerçekti.[5]

---

4 Bkz. D. J. Dallin, *The New Soviet Empire*, Londra, 1951.

5 H. Seton-Watson, *Eastern Europe between the wars, 1918-1941*, 1961 baskısı, ilk basım tarihi 1945, s. 262-3; R. R. Betts (der.), *Central and South East Europe, 1945-1948*, Londra, 1949, s. 212.

Almanların yenilgiye uğratılmasıyla Sovyetler'in askeri saygınlığı yükselmiş olabilirdi. Ama savaş sırasındaki Kızıl Ordu hiçbir zaman sürekli bir işgal gücü olarak düşünülmemişti, belki de yalnızca Almanya dışında: Terhisler askeri gücünü on iki milyondan üç yıl içinde üç milyona indirdi; Almanya içindeki Sovyet birliklerinin gücü savaş sonundaki 1.5 milyondan 1947 Temmuz'unda 350.000'e inmişti. Bu şaşırtıcı çabukluktaki Amerikan terhislerinden daha yavaştı, ama yine de önemliydi. Gerçekte, tüm ülkelerde birliklerin güçleri hızla düştü ve Kızıl Ordu uluslararası anlaşmalara uyabilmek için Çekoslovakya'dan çıktı. Stalin Macar komünistlerine hatırlatıyordu: "Sovyet gücü her şeyi sizin yerinize yapamaz. Savaşmalısınız, çalışmalısınız." Kremlin için, Almanya'nın bir daha Sovyetler Birliği'ni tehdit edemeyecek hale gelmesi ve Doğu Avrupa'nın da kendi etki alanını oluşturması gerektiği açıktı; ama her iki hedef de, öncelikli olarak askeri değil siyasiydi.[6]

Savaşın son evrelerinde Almanlara karşı eylem için, aynı zamanda da Baltık devletleri ve Polonya'nın ormanlarıyla Karpatlar'da komünist denetimine karşı oluşan direnişe karşı ve Arnavutluk-Yugoslavya sınırında güvenilir yerel ordu güçlerinin oluşturulması gerekliydi. Yeni rejime sadık olarak yeniden yapılandırılan ordular çabucak kuruldu, direniş savaşçıları ve savaş tutsakları Sovyet tutsaklığında "yeniden eğitildiler." Bu orduların bazılarında 1945 yılına kadar olan meslekten subaylar tasfiye edildi –bir yıl önce Rus ordusuyla savaşan Romanya ordusu gibi durumlarda bu bir gereklilikti– ama diğerleri savaş öncesi karakterlerini korudular. Savaş öncesindeki subaylarının binlercesi Ruslar tarafından tutuklanıp Katyn Ormanı ve başka yerlerde kurşuna dizilen Polonya ordusu özel bir durumdur. Yeni sahipler için daha güvenli araçlar, Sovyet önderliğinde çabucak oluşuveren, seçimleri gözetmek ve yeni düzenin muhaliflerini hedef almak için önemli bir rol oynayan çeşitli güvenlik, polisiye ve para-

6 Sovyet askeri güçleri, W. Park, *Defending the West: A History of NATO*'dan aktarılmıştır, Brighton, 1986, s. 23-5; Naimark, *a.g.e.*, s. 17; ayrıca bkz. M. Evangelista, "Stalin's postwar army reappraised", *International Security*, 7: 3 (kış 1982-3), s. 110-38; *a.g.e.*, Gati, s. 37; Myant, *Socialism and Democracy in Czechoslovakia, 1945-1948*, Cambridge, 1981, s. 58.

militer örgütlenmelerdi. Bunlar güvenilir parti kadrolarından alınmıyordu, çünkü bunlardan yeter sayıda yoktu; ama eski partizanlar, işbirlikçiler, suçlular ve başkalarından oluşan garip bir bileşimdiler. Örneğin Romanya'da, doğrudan partinin emrinde olan paramiliter Vatansever Mücadele Birlikleri Mart 1945'te 60.000 kişiye çıkmıştı. Genelde Rusların "kurtarması"ndan bir yıl sonra, yüz binlerce Doğu Avrupalı Sovyet denetiminde askeri, polisiye ve paramiliter güçlerde görev yapıyordu.[7]

İçerde çok az askeri direniş vardı. Sovyet karşıtı silahlı çeteler ve direniş birimleri sonu olmayan mücadelelerini 1940'ların sonlarına kadar sürdürdüler ama sistemli bir şekilde bastırıldılar – kurşuna dizildiler, kamplara kapatıldılar (bunlar genellikle Majdanek gibi Almanlardan devir alınan kamplardı) ya da sürüldüler– ve hiçbir zaman da komünistlerin planlarına bir tehlike oluşturmadılar. 1944-47 arasında Polonya'da savaşan tahmini 100.000 komünist karşıtı partizanın büyük çoğunluğu hükûmetin iki affında silahlarını bıraktılar. Sırp Çetnik önderi Mihailoviç 1946'da yakalandı. Baltık devletleri dışında, muhalefet dağınık ve etkisizdi.[8]

Sovyet üstünlüğüne gerçekten ciddi meydan okuma askeri değildi; bu aslında işgalden sonra tekrar ortaya çıkan çeşitli partilerden kaynaklandı. Savaş sonrası Doğu Avrupa'da iktidar mücadelesinin alanı siyasetse, komünistlerin karşısındaki sorun da yerel zayıflık konumundan üstünlüğün nasıl ele geçirileceğiydi. Birçok ülkede, kurtuluş sırasında parti üyesi sayısı çok azdı. İki savaş arası dönemde devlet baskısı ve kamuoyunun umarsızlığı komünist hareketin küçük kalmasına neden olmuştu; Stalin'in 1930'lardaki tasfiyeleri bunu daha da küçültmüştü. Arta kalanlar artık sahne ışıklarının altındaydı. Nasıl davranmalıydılar?

Bariz devrimci seçenek iktidarı olabildiğince çabuk ele geçirmekti. Buradaki çelişki, bunun yalnızca Kızıl Ordu'nun denetime sa-

---

7 Bkz. J. Adelman, *Communist Armies in Politics*, Boulder, Colo., 1982; D. Deletant, *Ceauşescu and the Securitate: Coercion and Dissent in Romania, 1965-1989*, Londra, 1995.

8 A. Korbonski, "The Polish Army", Adelman, *a.g.e.* içinde, s. 111.

hip *olmadığı* durumlarda gerçekleşmiş olmasıdır: Tito'nun, partizanlarının desteğiyle, kurtuluştan sonra bir yıl içinde iktidarı ele geçirdiği Yugoslavya ve uydusu Arnavutluk'ta. Fikir Yugoslavya dışında birçok komüniste çekici geldi, ama Tito Stalin'in arzularını göz ardı edebilecek konumda bir komünist önderdi. Zaten Stalin'in aklında, savaş sırasındaki müttefiklerini kendisinden yabancılaştırmamak yolundaki açık arzusuyla uyumlu, başka taktikler vardı. Çünkü Molotov'un da sonradan hatırlattığı gibi: "Amerika'yla müttefik kalmak bizim yararımızaydı."[9]

Savaş sırasında, Sovyet Komünist Merkez Komitesinin Uluslararası Tanıtma Bölümü önlerindeki yolu açıklamıştı: Komünist devrim değil, diğer demokratik güçlerle işbirliği. Doğu Avrupa, diyordu, sosyalizme hazır değildi. Önce feodalizmin kalıntıları ayıklanmalı ve yarım kalan 1848 burjuva devrimi tamamlanmalıydı. İşçilerin ve köylülerin yeni bir sese sahip olacakları seçimler olacaktı. Tito dışındaki birçok komünist kadronun bu öğüdü ciddiye almakta zorlanmış olması şaşırtıcı olmasa gerekir.[10]

Bu yüzden Stalin ve hempaları, yenik Almanya'da ortalıkta "Heil Moskau!" diye bağırıp, kızıl bayraklar sallayıp, el konulan arabalara orak-çekiç çizen eski usul komünist kadrolara kızgındı. Moskova'nın bakış açısından, heyecanlı acil devrim beyanatları, proleter diktatörlük methiyeleri ya da Luther'in heykelini yıkıp yerine Lenin anıtları dikmek – bunların tümü durumun tamamen yanlış değerlendirilmesiydi. Bu, savaş öncesi komünistlerin hiçbir şey öğrenemediklerini ve yalnızca ülkenin yönetimini rahatsız edeceklerini gösteriyordu. Daha 10 Haziran'da ve baş döndürücü bir hızla, Sovyet Askeri Yönetimi başka partilerin ve işçi sendikalarının kurulmasına izin veren bir emir çıkardı; Alman Komünist Partisi'nin manifestosu açıkça "Sovyet sistemini Almanya'ya dayatmak" fikrini reddediyor ve bir parlamenter de-

---

9 Zubok ve Pleshakov, *a.g.e.*, s. 32.

10 Bkz. N. Naimark, "Nationalism and the East European Revolution, 1944-1947", "Remembering, Adapting, Overcoming: The Legacy of World War Two in Europe" Konferansı için hazırlanan tebliğ, New York University, 14-27 Nisan 1997.

mokrasinin kurulması çağrısında bulunuyordu.[11]

Tüm bunlar, Stalin'in 1945'teki perspektifinden, diğer partilerin hoş görüleceğini ve parlamento seçimlerinin yapılacağını gösteriyordu. Doğu Avrupa için Lenin'in 1917'deki devrimci seçkinleri değil, 1930'ların ortalarındaki Halk Cephesi modeli uygulanacaktı. Moskova'nın kuramcılarına göre, faşizmin iki savaş arasındaki zaferi, ilerici kuvvetleri geniş bir faşizm karşıtı koalisyonda toparlamanın, kitleleri kademeli bir toprak reformu (kolektifleştirme değil) programıyla kazanmanın, seçkinlerin mallarına el konulmasının ve devlet önderliğindeki iktisadi denetimin gerekliliğini göstermişti. Ama kuramın kendisi bile sonradan olacağı kadar önemli değildi. Aslında durum bir hayli belirsizdi. 1947 başlarına kadar Marksist Halk Demokrasileri kuramının hiçbir resmi yorumunun yapılmaması ve yalnızca 1948 Aralık'ında açıkça proletarya diktatörlüğüyle özdeşleştirilmesi, o zamanların Doğu Avrupa politikalarındaki doğaçlamayı ve Sovyet tavırlarının pragmatik karakterini göstermesi açısından çarpıcıdır. Gerçek şuydu ki, bu noktaya kadar Sovyet politikası yalnızca dost bir Almanya yaratılması sorununa odaklanmıştı ve Doğu Avrupa hakkında genel bir stratejileri yoktu.[12]

Bu arada, geçen otuz yılda bölgenin çoğunluğunda komünizm etkili bir şekilde ezildiğinden partileri sıfırdan kurmak için zaman gerekliydi. Evvelce Rusya'da olduğu gibi, şimdi de Doğu Avrupa'da, muhalefette mücadele etmiş olan küçük komitacı örgütlerinden, iktidarı devralabilecek bir partiye dönüşümü gerçekleştirmek gerekiyordu. Yalnızca Çekoslovakya'da parti yasal olarak varlığını sürdürebilmişti. Artık adı daha çekici gözüken Polonya İşçi Partisi'ne dönüştürülmüş olan Polonya Komünist Partisi'nin üye sayısı, 1944 Temmuz'undaki 20.000'den, bir yıl geçmeden 300.000'e, Macaristan'da 1944 sonlarındaki 2.000'den 1947 sonunda 864.000'e çıkmıştı; Romanya partisi de benzer şekilde büyümüştü. Hemen savaş sonrasındaki yıllarda parti üyeli-

---

11 Naimark, *Russians in Germany*, s. 260-75; G. Sandford, *From Hitler to Ulbricht: The Communist Reconstruction of East Germany, 1945-1946*, Princeton, NJ, 1983, s. 49-51.

12 F. J. Kase, *People's Democracy: A Contribution to the Study of the Communist Theory of State and Revolution*, Leyden, 1968, s. 103; Zubok ve Pleshakov, *a.g.e.*, s. 106.

ğindeki şişmeye baktığımızda, bunların çoğunu fırsatçı, zamana uymaya çalışanlar olarak bir kenara atmak kolaydır. Yeni gerçekleri görmek kolaydı ve birçok "gerçekçi" de beklentilerini değiştirdiler ve zor da olsa, yeni patronlar ve Sovyet destekçileriyle uyuştular. Diğerleri ise, savaş tarafından daha fazla mücadele edemeyecek kadar yıpratılmıştı. Ama partinin 1945'ten sonraki yükselişinde, gerçek bir coşku da vardı.

Bu kısmen, Sovyetler Birliği için duyulan coşku ve başarılarına duyulan saygıydı. Kızıl Ordu'nun Üçüncü Reich'ı yenerek kazandığı saygınlık, askerlerinin disiplinsiz davranışlarıyla hemen yitirilecek bir şey değildi. Üstelik Üçüncü Reich'ın yenilgisi, Alman gücünden duyulan geleneksel korkuyu da yatıştırmamıştı: tersine, yarım yüzyıllık deneyim, özellikle de geride kalan altı yıl, birçoklarını Rus korumasının gelecekteki Alman yayılması karşısında her zamankinden daha fazla gerekli bir sigorta olduğuna inandırmıştı.

İçerde savaş anıları, yaygın bir işbirlikçilik kuşkusu üretmiş ve birçok savaş öncesi partinin bulanık statüsünün ve kuşkulu başarımının altını çizmişti. Örneğin sonraları Çek baharında önemli bir rol oynayacak olan Zdenek Mlynar, 1946'da partiye katılan bir genç olarak, "ebeveynlerimizin kuşağının düşmanla işbirliğini o kadar affedilebilir hale getiren korkakça tedbirliliği"ni nasıl hiddetle eleştirdiğini anımsar. Savaşta büyümek gençlere, "her şeyi siyah ve beyaz olarak gören bir dünya görüşü" ve "ilkel bir radikalizm" kazandırmıştı. "Biz, hiç kimseye karşı savaşmamış olarak, savaş zamanı düşünce yapımızı beraberimizde savaş sonrasının, bir şeyler için savaşma fırsatının sonunda doğduğu, o ilk yıllarına taşımış savaş çocuklarıydık."[13]

Ama bu mücadele, Mlynar'ın sözleriyle, yalnızca "inançsızlara karşı kutsal bir mücadele" değildi. Geçmişi süpürüp atmak, daha iyi bir gelecek inşa etmek için gerekliydi. İşgalin tüm Avrupa'da hızlandırdığı genel radikalleşme, kurtuluştan sonra, yaygın bir sosyo-ekonomik değişme arzusuyla kendisini gösterdi. 1945'teki Macar seçimleri –ülkede herkesin katılabildiği ilk seçim– bu arzunun komünist seçmenler-

13 Z. Mlynar, *Night Frost in Prague: The End of Humane Socialism*, Londra, 1980, s. 1-2.

den çok daha ötelere uzandığını göstermişti. Birçokları ilham için Doğu'ya bakar olmuştu. Mlynar, "1945'te" diye yazmıştı, "Sovyetler Birliği ve Stalin'in tanrılaştırılması, insanın yeni devletin köşe taşları olarak özgürlük ve adaleti yerleştirme olasılığı karşısında duyduğu genel coşkuya katılmayacağı anlamına gelmiyordu. Tersine, bu coşkunun bir parçasıydı... bu anlamda savaştan sonra geçmişten radikal bir şekilde ayrılmak isteyenler ve aynı zamanda da Sovyetler Birliği'ndeki gerçek koşulların ne olduğunu bilmeyenler için, Sovyetler Birliği bir umut ülkesiydi."[14]

Stalin'i yüceltmeye pek eğilimli olmayan komünist olmayanlar arasında bile, kurtuluştan sonraki iki ya da üç yıldaki parti politikası göreli esnekliği ve kademeciliği yüzünden umutları yeşertti. Polonya'nın durumunda, Jacek Kurczewski, "her ne kadar ulus Stalin tarafından dayatılan yabancı yönetim sistemini kabul etmek istemiyorsa da" demişti, "1945 sonrası ilk yıllarda, insanlar için evlerin ve herkesin evi olan ülkenin yeniden inşası lehine büyük çoğunluk tarafından iç savaş reddedilmişti." Orta Avrupa'da, komünistlerin enerjisi ve yeniden inşa çalışmalarına bağlılıkları, insanları kendilerine çekebiliyordu. Çarpıcı bir örnek, yeniden inşa hareketi için "iktisadi yeniden inşa çalışmalarını coşku ve hatta bir parçacık da dehayla ele alan komünistler"in hakkını teslim eden komünist karşıtı Macar sığınmacıdır. "Köprü İnşacısı" Gerö, ulaştırma bakanı olarak Tuna köprülerinin çabucak yapılmasıyla övgüye layık görülen, önde gelen parti yetkilisiydi.[15]

Temel nokta, sosyal adalet ve iktisadi etkinliğin, birçokları için parti ya da "burjuva" demokrasisine dönüşten –ya da yaratılmasından– daha öncelikli olmasıydı. İki savaş arası yılların kapitalist daralmasının tersine, feodalizmin kalıntılarını süpürüp atan ve Sovyet sanayileşmesi sözünü tutan komünizm, özellikle çekici halk demokrasisi yoluyla ilerleme vaat ediyordu. "Liberal anlamda bir demokrasinin saf siyasal kavramsallaştırılması"nı, "aynı zamanda toplumsal ve iktisadi

---

14 *A.g.e.*, s. 2.

15 J. Kurczewski, *The Resurrection of Rights in Poland*, Oxford, 1993, s. 10; Zinner, *a.g.e.*, s. 52, 62.

anlamı da olan" bir sistem lehine açıkça reddeden kişi, Çek başkanı Beneş'den başkası değilken, çok daha az bilgili düşünürlerin, etkin bir hükümeti temsili olana yeğlemeye hazır olmaları şaşırtıcı olur muydu? Bu, Doğu Avrupa'da liberal demokrasinin iki savaş arasında yaşadığı krizin mirasıdır.[16]

Ama halk demokrasilerinde iktidarın koalisyonlar ve bloklar oluşturulması yoluyla paylaşılması, Sovyet güvenlik kaygılarıyla bazı ülkelerde diğerlerinde olduğuna göre daha büyük bir kolaylıkla uzlaşabiliyordu. Romanya ve Polonya'da –bunlar hem komünizm hem de Rusya'nın tarihsel olarak pek de popüler olmadığı ve Rus karşıtlığının da, rastlantıya bakın ki, Moskova'da karşılığını bulduğu ülkelerdi– gerginlikler erkenden ortaya çıktı. Dışişleri Bakanı Vişinski, 1945 Şubat'ında Kral Michael'e, Rusların istediği kişiyi başbakan ataması-nı buyurmak için Bükreş'e gitmek zorunda kaldı. Moskova'nın adamı, Petru Groza komünist değildi, ama genel sekreteri Emil Bodnaras komünist olmakla kalmayıp aynı zamanda bir NKVD subayıydı. Kralın yardım çağrısına Batı'nın yanıt vermemesi ilginçtir. Bunun nedeni belki de hemen hemen aynı zamanlarda Churchill'in Yunanistan'da pek de farklı davranmıyor olmasındandır. Michael Groza'ya istifa etmesini buyurduğunda, başbakan hiç aldırmadı ve Moskova'ya Stalin'i görmeye gitti. Groza, "küçük bir öğrenciyle yaşlı öğretmeni gibi konuştuk" diye anımsar.

Polonyalılar Rus egemenliğine herkesten fazla direndiler. Onlar açısından ne yazıktır ki, Doğu Avrupa'da Ruslar için en önemli ülke Polonya'ydı; özellikle Almanya'nın kaderi daha belirlenmemişken ve Polonya kamuoyu da Moskova'yı hiç ilgilendirmezken. Batı bu gerçeği kabul ettiği için, Stalin başka yerlerde olduğundan daha fazla güç kullanabildi. Ama burada bile, komünist yönetimin ilk evresinde politika destek toplamaya yönelikti. Sovyet yanlısı "Geçici Hükûmet", başbakanı sosyalist olan bir koalisyondu ve Batı gerçekten bağımsız siyasal kişiliklerin Ruslarla işbirliği yapması yolunda baskı yaptı. Ek bir

16 Gati, *a.g.e.*, s. 89.

baskı da 1945 yazındaki gösteri yargılamaları biçiminde geldi.

Romanya'da olduğu gibi, Polonya'da da Sovyetler Birliği ulusal sınırları barış masasında değiştirme becerileriyle iç siyasetçiler gözünde büyük destek kazandı. Macaristan'dan Transilvanya'nın geri kazanılması Rumenlere uzatılan havuçtu; Oder-Neisse hattı boyunca eskiden Almanya'nın "Yeni Toprakları" olan geniş ve verimli toprakların alınması da Polonyalılar için mükâfat anlamına geldi. Her iki durumda da sonuç, milliyetçilerin Moskova'yı yeni topraklarının garantörü yapmak için her türlü nedene sahip olmalarıydı.

Her ne kadar tüm Doğu Avrupa'da ritim farklı olsa da, geriye doğru bakıldığında arkasından gelen eğilim benzer özellikler taşımaktadır. Komünist Parti'nin etkili ve egemen rol oynadığı bir koalisyon yoluyla yönetim; sonra koalisyon dışında kalan parti ve ayrılıkçı grupların marjinalleştirilip ezilmesi. Sonunda da hükûmet cephesine Polonya'da %89, Romanya'da %98 (1946'daki %91'den 1948'de buralara çıkmış!) ve Bulgaristan'da %79 oy verildiği seçimler. 1947-48'de bu süreç, demokratik bir düzende komünistlere en büyük tehlikeyi oluşturan tarım ve sosyalist partileri ezme olanağını vermişti. Önderlerinden bazıları idam edilmiş ya da kaçmaya zorlanmış, diğerleri de ayrılıkçı grupları hükûmetin içine sokmuştu.

Bu, önceden hazırlanmış Makyavelci bir strateji miydi? Bazı gözlemcilerin hiçbir kuşkusu yoktur. Hugh Seton-Watson üç evreli bir gelişme ayırt etmiştir: Gerçek koalisyon; sahte koalisyon ve "monolitik" rejim. Ama ilginç bir şekilde, bu evreler dizisi bölgeyi evreler halinde komünizme taşıyan egemen Sovyet görüşünü yansıtır. Belki her ikisi de olaylarda var olmayan bir mantık ve düzen görmeye çalışıyordu. Olayların gerçek gidişi –hiç olmazsa 1947 öncesinde– Seton-Watson'un anlatmak istediğinden daha çekingen ve kendinden emin olmayan bir Sovyetler Birliği olduğunu gösterir. Örneğin 1945'teki Macaristan seçimleri komünistlere alçaltıcı bir yenilgi ve küçük toprak sahiplerine %57'lik bir zafer getirdi. Bazı koalisyonlar (Polonya ve 1945 başlarında Yugoslavya) en başından beri yalnızca göstermelikti. Diğerleri yıllarca süren gerçek koalisyonlardı (Macaristan, Çekoslovakya); Romanya

ve Bulgaristan ikisinin arasında bir yerlerdedir. Bu bağlamda Finlandiya'nın yaşamsal önemi unutulmamalıdır: Fin-Sovyet diplomasisi, bir yandan Sovyet çıkarlarını tatmin ederken bir yandan da Finlandiya'nın hareket özerkliğini koruyan bir anlaşmayla sonuçlandı.[17]

Savaş öncesi parti politikaları karşısındaki hoşgörüsüzlük ve bir ulusal birlik ruhuyla savaş sonrası dönemin sorunlarının hemen çözülmesi arzusunun, koalisyon hükûmetlerini tüm kıtada popüler hale getirmiş olduğunu da akılda tutmak gerekir: Demokrasinin –genel kanıya göre– bu kez artık işletilebilmesi gerekliydi ve bunun için gerekirse, özellikle de solda, parti farklılıkları bir kenara atılmalıydı. Bu ruh soğuk savaşın baskısı altında kaybolurken, Batı ve Doğu'daki koalisyonlar dağıldı. Bu yüzden, koalisyon hükûmetlerinin ortaya çıkıp kaybolmaları ne yalnızca Doğu Avrupa'ya özgü bir olgudur, ne de yalnızca bir Sovyet entrikası olarak açıklanabilir.[18]

Komünistler Sovyet desteği dışında birçok başka etmenden de yararlandılar. Bunlardan biri, rakipleri olan partilerin birçoğunun zayıflığı ve birlikten yoksun olmasıydı: Her ne kadar bazıları yalnızca polis terörü kullanılarak ezilebildiyse de, diğerleri –Macar küçük toprak sahipleri gibi– kırılgandı ve özellikle de Batı'nın desteğinin yokluğunda kolayca dağılıverdiler. Marksist sosyal demokratlar, Sovyet örneğinin çekiciliğine kapıldıkları kadar, itildiler de. Ve her halükârda, Çekoslovakya ve Doğu Almanya dışında sosyal demokrasinin bölgedeki kökleri çok zayıftı. Solun 1920'lerdeki ölümcül bölünmesinin tarihsel anıları, komünistlerin birlik çağrılarına ağırlık kazandırıyordu.

Daha da temel olarak, rakip partilerin demokrasiye bağlılıkları, kendi savaş öncesi siyasal deneyim ve gelenekleri ışığında görülmelidir. Pek çoğu için bu, hem başarılı bir parlamentarizm mirasının, hem de –iki savaş arasında Macaristan ve Romanya'da olduğu türden– otoriter bağlamda işleyen geniş tabanlı bir koalisyon geleneğinin yokluğu anlamına geliyordu. Çekoslovakya dışında, iki savaş arası parlamen-

17 Zubok ve Pleshakov, *a.g.e.*, s. 116-19.

18 Gati, *a.g.e.*, s. 86-8.

ter hükûmetlerin anıları akla bulanık birliktelikler getiriyordu. Savaş öncesi "burjuva demokrasisi" pek taraftar bulamıyordu; eski seçmenleri sosyolojik ve ideolojik olarak küçülmüş, kaçmış ya da öldürülmüştü. Polonya'da savaş, –hem Ruslar hem de Almanlar sayesinde– liberal aydınları silip süpürmüştü; Romanya'da büyük oranda işbirlikçilikle lekelenmişti.

Liberal, Katolik ve köylü siyasetçiler yeni düzen karşısında tamamen muhalefette kalmakla bir tür uzlaşma arayışına girmek arasında kararsızdı. Uzlaşmazlık yanlıları umutlarını bir III. Dünya Savaşı'nın çıkmasına bağlamıştı ve bu, birçoğunun sonsuza kadar Batı'dan gelecek yardımı beklemelerine neden oldu. Elisabeth Barker'in belirttiğine göre, Balkanlar'da, "Muhalefetteki birçoklarını köylüler ya da yapıcı programlar ilgilendirmiyordu. Onların aklındaki tek, ve yalnızca yabancılara yönelttikleri soru şuydu: 'Sizce Rusya'yla savaş ne zaman çıkacak?'... Savaş beklentisi, düşüncelerinin çoğunluğunun dayandığı varsayım haline gelmişti. Böylece garip bir umut ve umutsuzluk karışımıyla öylece oturup savaşın çıkmasını bekliyorlardı." Bunların her iki tarafın da kullandığı soğuk savaşın savaşçı konuşma tarzı tarafından yanıltılmış olmaları anlaşılabilir. Truman doktrini sıralarında, Litvanyalı bir partizan bülteni, "Savaş hazırlıklarının son evresi başladı" diye ısrar ediyordu. Arta kalan inançlılara, Kore savaşı yeni bir heves getirdi. Yalnızca Batı'nın 1956'da Macaristan etkisizliği umutlarını öldürebildi.[19]

Aynı dönemde, komünistlerin milliyetçilik politikalarındaki anlam karışıklığı, işleri karıştırıp muhaliflere yollarını şaşırttı. Komünist rejimler, etnik Almanları ülke dışına atmakla, Polonya gibi ülkeleri sonunda ulus-devletlere dönüştürdüklerini öne sürdüler. Bir etnik grubun üyelerini zorla ülkenin başka bir yerine yerleştirerek –Ukraynalıları Batı Polonya'ya, Banat Sırplarını ve Makedonları Doğu Romanya'ya, Bosnalı köylüleri Yugoslav Voyvodina'sına– rejimler eski yerel ve bölgesel

19 Barker, *Trace in the Balkans*, s. 148; T. Remeikis, *Opposition to Soviet Rale in Lithuania, 1945-1980*, Chicago, 1980, s. 210-11.

bağları zayıflattılar ve merkezi yönetimin otoritesini sağlamlaştırdılar. Sovyetler'in Baltık ülkelerinde yürüttükleri politikadaki zıtlık, ki burada sürgüne hedef olan grup egemen ulusal gruptur, son derece çarpıcıdır. Ama Baltık devletleri Doğu Avrupa'nın geri kalanına göre çok daha kötü bir kaderle karşı karşıyaydı: Sovyetler Birliği'nin içinde asimile edilecekler ve bilinçli bir Ruslaştırma politikasına hedef olacaklardı.

Egemen parti oluşturmak başka şeydir, yönetime egemen olmak başka. Egemen olma, söz dinler bir devlet aygıtı gerektirir. Batı Avrupa'da işgal Britanyalılarla Amerikalılara, hem İtalya ve Almanya gibi eski düşmanlarının, hem de Belçika ve Yunanistan gibi eski müttefiklerinin içişlerinde muazzam etki sahibi olma fırsatı verdi. Sovyet danışmanlar da en azından bu kadar müdahale ettiler ve Doğu Avrupa'nın çeşitli ülkelerindeki bürokratik aygıtların üzerindeki etkilerini sağlamlaştırmak için çeşitli önlemler aldılar. Batı'da ve Doğu'da, kamu görevlilerinin çoğunun katlanmak zorunda oldukları savaş geçmişleri vardı ve isteyerek yeni egemenlerinin arzularına uyum sağladılar. Birçok durumda da, kamu hizmeti üzerinde siyasal denetim yeni bir şey değildi ve komünistler yalnızca savaş sırası ve öncesinde varolan egemenlik araçlarını devraldılar.

Yıllarca süren otoriter yapı ve savaş sırası işgalinden hâlâ ayakta kalan adli bağımsızlık, yargıçları Adalet Bakanlığı'nın basit memurları haline getiren kararlarla derhal yok edildi. Bu tür önlemlerden sonra savaş öncesi memurları istifaya zorlamanın gereği kalmıyordu: örneğin Polonya'da, 1950'deki yargıçların %60'ı kariyerlerine savaş öncesinde başlamıştı. Savaş öncesi generallerin emirleri Sovyet yanlısı bir çizgi tutturmuş olan Yüksek Siyasal Yönetim'den aldıkları orduda da aynı şey söz konusuydu.[20]

Evvelce yerel sağ kanat rejimler ya da Almanlar tarafından sansüre uğrayan kültür, eğitim ve medya artık Moskova'nın etkisine girmişti: Bazı muhafazakâr gazeteler faşistlere hizmet ettikleri gerekçesiy-

20 Yargıçlar konusunda, *a.g.e.*, Kurczewski, s. 70.

le kapatıldılar; diğerleri de ruhsat sistemi, kâğıt ve gazete kâğıdı dağıtımı yoluyla denetim altına alındılar. Sansür, "Sovyet karşıtı" malzemeden başlayıp devlete neyin zararlı olduğunun tanımına varan kapsamını genişletti. 1949'da Romanya'da önceden yayınlanmış 8.000 çalışma yasaklanmıştı ve benzer listeler başka yerlerde de oluştu. 1949'da son olarak resmi sansür sistemleri yerleştirildi ve tüm edebiyatı ve gazetecilik çalışmalarını parti denetimine soktu. Üniversiteleri hizaya sokmak daha uzun sürdü ve başarı oranı da, ritmi de, eski düzenin neredeyse bir seferde tamamen bir kenara atıldığı Doğu Almanya'dan, kararsız bir parti tarafından yıllarca hoşgörüyle karşılandığı Polonya'ya kadar çok farklılık gösterdi.[21]

En önemli olanı, güvenlik güçleriydi. Askeri istihbarat Sovyet askeri istihbarat örgütü olan GRU'ya bağlandı. Hemen hemen kurtuluş gününden başlayarak, KGB iç güvenliğin denetimini birinci öncelik haline getirdi. Rus güvenlik birimlerinin isteğiyle, parti aparatçikleri hem düzenli polis güçlerine sızdılar hem de –Bulgaristan'daki Halk Milisleri gibi– parti denetiminde özel güvenlik birimleri kurarak onların yanında yer aldılar. Komünist denetimi altına giren son ülke olan Çekoslovakya'da, polisin yeniden örgütlenmesi en kritik sorun haline geldi ve komünistlerin denetimindeki İçişleri Bakanlığı'yla komünist olmayan Adalet Bakanlığı arasında bir mücadeleye sahne oldu.

Polis –genelde tüm kamu çalışanları gibi– komünist baskı karşısında zayıf bir konumdaydı. Çoğu savaş süresince Almanlar için çalışmıştı ve tasfiye karşısında dayanıksızdı; kurtuluş güçlerinin desteğindeki siyasetçilere karşı hareket etmeleri kolay değildi. Siyasal açıdan güvenilir gençler kitle halinde hizmete alınırken, işlerini de kollamak zorundaydılar. Budapeşte'nin gelecekteki polis şefi olan Sándor Kopacsi, "Mokan grubunun (savaş sırasındaki bir solcu örgüt) tüm yeraltı savaşçıları yeniden silahlandırılıp yeni doğmakta olan Macaristan Cumhuriyeti'nin güvenlik güçlerinin bir parçası oldular. Ben de iş-

21 J. Connely, "Foundations for reconstructing elites: Communist higher educational policies in the Czech lands, East Germany and Poland, 1945-48", *East European Politics and Societies, 10: 3* (sonbahar 1996), s. 367-92.

te böyle polis oldum" diye anımsar. Ama böylesi deneyimsiz acemilere başlangıçta güvenmek olanaksızdı. Başka alanlarda olduğu gibi polis teşkilâtında da eskiler büyük oranda yerlerini korudu, yeni gerçekliklere boyun eğiverdiler ve iş güvenliği karşılığında mesleki deneyimlerini sundular.[22]

STALİNİZME DOĞRU

Mastny'nin *Pax Sovietica* diye adlandırdığı şeyin dönüm noktası 1947'de geldi: giderek artan kararlılıktaki Batılı komünizm karşıtlığı karşısında, Cominform'un o Eylül'deki kuruluşu Sovyet politikasında, aşamacılıktan savaşçı militanlığa, sosyalizme doğru farklı ulusal yolları kabulden, kesin blok modeline geçişi ortaya çıkarmıştır. Stalin Yugoslavları, "koalisyonculuk fetişizmleri" yüzünden diğer komünistlere saldırmak amacıyla kullandı. Daha bir ay öncesinde ulusal seçimlerde aşağılanan Macaristan kadroları, hükûmetlerinin "halk demokrasisi ve burjuva demokrasisinin unsurlarının birleşiminden oluştuğunu" kabul ettikleri için eleştirildi. Bir yıl önce Polonya'da Gomulka ve Çekoslovakya'da Gottwald, her ülkenin sosyalizm yolunda kendi güzergâhını bulmasının gerekliliğini vurguluyordu. Artık bu yol terk edilmişti. İktisadi planlamada, siyasette, mimaride – her yerde Moskova'ya daha sıkı bağlılık geliyordu.

1948'de şamar oğlanı olma sırası Yugoslavya'daydı: Tito tarafından arzulanmayan ve öngörülememiş olan Tito-Stalin kopuşması esas olarak Yugoslavlar, tüm bölgede sıradan hale gelen türdeki Sovyet egemenliğini kabul etmek istememelerinden kaynaklanıyordu. Sovyet yetkilileriyle Romanya'da buluşan Milovan Djilas, "bu 'üstün ırk' tavrı ve büyük güç kibri karşısında" şok olmuştu. Djilas ve arkadaşları, savaş zamanı başarılarından duydukları gururla, istek üzerine Sovyet kitapları yayınlama gerekliliğinden ya da kendi iktisadi gelişmelerini Sovyetler Birliği'nin gereksinimlerine uydurmak zorunda kal-

---

22 S. Kopacsi, *In the Name of Working Class*, Londra, 1989, s. 42; Myant, *a.g.e.*, s. 59, Çek polisindeki tasfiyelerden *sonra*, 12.000 yeni memura karşılık eskiden kalma 25.000 memurun hâlâ görevde olduğunu ifade eder.

maktan rahatsızdılar. Dış politikada, Tito'nun Yunan iç savaşına müdahalesi ve Balkanlar'daki açık ihtirasları, tıpkı iki yıl önce Trieste'yi almaya çalıştıkları zaman olduğu gibi, Stalin'i kızdırıyordu. Gedik hızla açıldı ve Stalin için blokun geri kalanına daha ağır baskı uygulama bahanesi oldu. Bunu izleyen, Stalin'in ölümüne kadarki beş yıl boyunca, bölge gösteri yargılamaları, polis terörü ve zorla sanayileşme dalgası –tek sözcükle, Stalinizm'i– yaşadı.[23]

Tito, Stalin'e, "Sovyet sistemini inceliyor ve örnek alıyoruz" diyordu, "ama kendi ülkemizde sosyalizmi farklı şekillerde geliştiriyoruz." Yugoslavya Cominform'dan çıkarıldıktan sonra, diğer ülkelerdeki kadrolar kendilerini "ulusal komünizm" suçlamalarından uzak tutmak için çabaladılar. Sovyet blokunda ortaya çıkan gedik, "alçak hainlere ve emperyalizmin uşaklarına", "proleter enternasyonalizmine ihanet edenlere", "casus, provokatör ve katil çetelerine" ve "Amerikan tasmasına bağlı, emperyalist kemiği kemiren ve Amerikan sermayesi için havlayan köpeklere" atfediliyordu. Sovyet otoritesinin kusursuzluğunun yeniden doğrulanması gerekliliği yalnızca parti ve devlet aygıtında derin yaralar açan tasfiyelere ve kitlesel ihraçlara değil –özellikle Macaristan ve Çekoslovakya'da– bir dizi gösteri yargılamasına da neden oldu.[24]

"Düşman ajanları"nın maskesini düşürerek Moskova'ya sadakatini kanıtlama çabası, terörü partinin bağrında bir virüs gibi yaydı. 1948 Ağustos'unda, Rumen bakan Lucretiu Patrascanu tutuklandı; başka bir "milliyetçi sapmacı" Wladyslaw Gomulka ertesi ay partinin Polonya genel sekreterliğinden uzaklaştırıldı. Arnavutluk ve Bulgar önderliğindeki üst düzey kişiler tutuklandı ve yargılandı. Macaristan İçişleri Bakanı László Rajk 1948 Ağustos'unda dışişlerine aktarıldı, ertesi Mayıs'ta da tutuklandı.

Stalin'in son yıllarında Kremlin'deki paranoyak atmosferi ve

---

23 Harika bir analiz için bkz. Gati, *a.g.e.*; A. Mastny, "Pax Sovietica", R. Ahmann, A. M. Birke ve M. Howard (der.), *The Quest for Stability: Problems of European Security, 1918-1957*, Oxford, 1993 içinde, 379-89; Djilas, *Conservations with Stalin*, NY 1962, s. 140.

24 B. Jelavich, *History of the Balkans*, c.2: *Twentieth Century*, Cambridge, 1983, s. 326-7'de adı geçen.

Doğu Avrupa'daki Sovyet denetiminin durumu konusundaki gerçek korkuları yansıtan gösteri haline dönüştürülen yargılamaları, partiye sadakatin gösterilmesi için kurbanlara kadar uzanan bir kanıtlama çabasına dönüştü. İçişleri Bakanı Kádár ve ilk Macar yargılamasının sanığı Rajk arasında geçen ve gizli mikrofonla kaydedilen bir konuşmada, Kádár Rajk'a şunları söylüyordu: "Suçsuz olduğunu *biliyoruz*; bu fedakârlık dolayısıyla seni daha çok takdir edeceğiz. Yaşamını feda etmeni istemiyoruz – seni öldürmeyeceğiz; yalnızca ahlaki fedakârlık ve sonra seni ayak altından kaldıracağız." Rajk başta direndi ama yargılama sırasında yıpranınca dediklerini yaptı. Sonra da idam edildi.[25]

Macarlar Rajk yargılamasına başladıklarında Çekleri, bazı Çek isimlerinin de ortaya çıkacağı konusunda uyardılar. Neden onları tutuklamamışlardı? "Titoculuk" suçlamaları Çek soruşturmasının hızlanmasına neden oldu. Moskova Prag'a "Çekoslovak Rajk'ı ve Batı'yla olan bağlantılarını ortaya çıkarabilmek için güvenlik danışmanları gönderdi. Kendi sadakatini kanıtlama telaşındaki eski Genel Sekreter Rudolf Slánsky uyardı: "Düşman adamlarını aramıza kattığı ve ajanlarını üyelerimiz arasından topladığı sürece partimiz kurtulamaz... Aramızdaki düşmanların maskesini düşürebilmek için çok daha uyanık olmalıyız, çünkü onlar en tehlikeli düşmanlarımızdır." 1950'de, Slánsky de "Troçkist-Sionist-Titocu-Burjuva milliyetçisi hainler, casuslar ve sabotajcılar, Çek ulusunun, halk demokrasisi düzeninin ve sosyalizmin düşmanları" oldukları gerekçesiyle tutuklanan üst düzey parti üyeleri arasındaydı.

Soğuk savaş casus humması Batı'dan çok Doğu'yu etkileyen bir salgındı. Çekoslovakya'da, eski sosyalistlerin, Katoliklerin ve sosyal demokratların –"terörist komplonun önderleri"– yargılandığı dev yargılamalar ve 1950'lerin başlarındaki ünlü "Vatikan Ajanlarının Yargılanması" yaşandı. Kurbanlar arasında partinin savaş sırasındaki muhalifleri, askerler, entelektüeller ve dini önderler vardı. Ama bunların

25 Karşılaştırınız, B. Szasz, *Volunteers for the Gallows: Anatomy of a Show-Trial*, Londra, 1971, s. 146-7.

içinde "İspanyollar" (İspanya iç savaşında savaşan ve tehlikeli şekilde bağımsız oldukları düşünülen eylemciler) gibi parti üyeleri, çalışma kamplarına kapatılan etnik azınlıklar ve doğaldır ki, "sınıf düşmanları" da vardı.

Bu birkaç yılın kurbanları, on binler belki de yüz binlerce kişiydi. Tasfiyeler sonucunda Macaristan'da, Horty'nin yirmi beş yılda öldüremediği kadar çok komünist öldürüldü. Gizli polis iktidarı ele geçirdi (tam da destekçilerinin Sovyetler Birliği'nde Beria önderliğinde yaptıkları gibi), ama kendileri de kuşku, muhbirler ve iç çekişmelerle bölündüler. Yine de, yaygın bir çalışma kampları şebekesinin –Bulgaristan'da (Çoğu kötü ünlü "Küçük Sibirya"da olmak üzere) belki de 100.000'in üzerinde tutuklu barındıran, en azından yetmiş adet– kurulmasını sağlayabildiler. Tutuklananların sayısı Macaristan'da 200.000, Çekoslovakya'da 136.000, Romanya'da 180.000 ve Arnavutluk'ta inanılmaz bir sayıda, 80.000 dolaylarındaydı. Yalnızca kendi iç savaşının sonlarına yaklaşan Polonya bu çapta bir baskıyı atlatabildi.[26]

Son çözümlemede Stalinist terör, partinin varlığının nihai haklı çıkarılmasından –toplumun dönüştürülmesindeki rolü– ayrılamaz. Öldürülenlerin sayısının yüksekliğinin yanında, tutuklananların çoğu çalışma kamplarına gönderildi. Evvelce Sovyetler Birliği'nde olduğu gibi, çalışma hem bir ceza hem de ödeme, "emekçi sınıfı"nın düşmanlarının büyük Sosyalist İnşa görevine katılabilmeleri için hem bir hak hem de görevdi. Diğer bir deyişle, 1948-53 yıllarının Stalinist terörünün amacı yalnızca parti içindeki sapkınlık ve bağımsızlığı ezmek değil, aynı zamanda devlet yönetimindeki büyük sanayileşme projesini gerçekleştirmekti de. Terör, partinin modernliğe doğru yürüyüşüne eşlik ediyordu.[27]

Doğu Avrupa'nın gelişme modeli, Sovyetler Birliği'nin 1930'lar-

---

26 Dellin, *a.g.e.*, s. 157; Zinner, *a.g.e.*, s. 115'ten tahminler; F. Fejtö, *A History of the People's Democracies*, Harmondsworth, Middex, 1974 baskısı, s. 18; Ionescu, *a.g.e.*, s. 131, 199; *News from Behind the Iron Curtain, I: 5*, Mayıs 1952.

27 Bkz. S. Kotkin, *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilisation*, Berkeley-Los Angeles, California, 1995, s. 198-203.

daki beş yıllık planlar aracılığıyla zorla sanayileşme modeliydi. Her ne kadar bölge iktisadi açıdan Sovyetler Birliği'nin olduğundan daha ileriyse de, modern bir sanayi sektörü yaratma çabası yine de derin bir toplumsal altüstlük gerektiriyordu. Komünistler toplumu bir sanayi devrimiyle tamamen dönüştürmeyi hedefliyordu ve büyümeyi iç olanaklarla gereken boyutta finanse edebilmenin yolu hem tarımı hem de tüketimi sıkmaktan geçiyordu: Bu ise, devlet zorlaması olmadan olanaksızdı. Bu nedenle bir göçmenin dediği gibi: "Doğu Avrupa ülkelerindeki durumun özü, komünist polis devleti ve sanayi devrimiydi."

Doğu Avrupa'nın temel sorunu bir yüzyıldır ortadaydı. Batı Avrupa sanayileşirken, bu bölge giderek daha geriye düşmüştü. 1918 sonrasında yaratılan yeni bağımsız devletler için sorun, buna nasıl yanıt verileceğiydi. Köylü partileri geleneksel olarak yanıtın Batı'yı taklit etmekte değil, küçük işletmeciyi ve tarımda gelişmeyi desteklemekte olduğunu öne sürmüşlerdi. Bu mesaj muazzam hissi çekiciliğe sahipti, ama daha mantıklı düşünenler, aşırı nüfus ve düşük tarım verimliliği karşısında bunun kalıcı bir çözüm olamayacağını görüyordu.

İki savaş arası dönemde esas seçenek Doğu Avrupalı kentsel seçkinlerin önerdiğiydi: Batı'dan aktarılacak sermayeyle kademeli sanayileşme. Neredeyse on yıl boyunca, bu politika denendi ve hızlı ama bölük pörçük bir sanayi büyümesi sağladı. Sorun, yatırım kararlarını ve nihai olarak da kilit sanayilerin mülkiyetini yabancı sermayedarlara verirken, kırsal işsizliği çözecek kadar yüksek bir büyüme sağlayamamasıydı. İktisadi milliyetçiler sonuçlardan nefret ettiler ve dünya ekonomik krizi bu deneyi sona erdirdiğinde de haklı çıktıklarını düşündüler. İki savaş arasında liberalizmin ve köylü hareketlerinin başarısız olmasından sonra, sosyalistlerin devlet tarafından örgütlenen ve iç tasarruflarla finanse edilen zorla sanayileşme stratejisi giderek daha çekici gelmeye başladı.

1930'lardaki dünya bunalımı, devlet önderliğindeki sanayi büyümesi fikrini zaten gözde bir hale getirmişti. Piyasa kapitalizminin müthiş başarısızlığı sonrasında devletçilik moda oldu: Doğu Avrupa'da, teknokrat planlamacılar ve subaylar (Polonya ve Bulgaristan)

devletin yalnızca emek ilişkilerine ve toplumsal hizmetlere değil, yatırımı planlayıp yönlendirmeye de girmesi konusunda anlaştılar. 1929-32 krizi, bankacılıkta kamu denetimini getirmişti, bu da devlete para politikaları ve sanayi yatırımı üzerine daha fazla denetim olanağı vermişti. 1939'da Almanlar kilit işlere el koyup üretim ve fiyatlar üzerinde savaş şartları denetimlerini koyunca, devletin iktisadi gücü daha da genişledi. Genellikle –siyasette olduğu kadar iktisatta da– Almanların ardılları yalnızca yeni denetleme araçlarını devraldılar.

Kurtuluştan sonra, planlamayı savunan ve liberalizmi reddeden yeni bir dalga tüm kıtaya yayıldı. Refah devletinin genişletilmesi, ekonomiye daha fazla müdahale ve ağır sanayiyle bankacılığın denetlenmesi hep günün kabul gören düşüncesinin parçalarıydı. 1944-47 yıllarının kilit sorusu, planlama yapıp yapmamak değil, planlamanın sosyal demokrat ya da komünist türünü uygulamaktı.

Polonya ve Çekoslovakya'da, güçlü savaş öncesi planlama gelenekleri vardı ve 1945-46'da, sosyalist planlamacılar karma ekonomi, özel ticaret ve kolektif olmayan çiftlikleri savunarak yerel komünistleri kendilerine çektiler. Ama Cominform'un kurulması ve Stalin'in Doğu Avrupalıların Marshall Planı'na katılmalarını reddetmesinden sonra, Stalinist tutuculuk üste çıktı. Komünistler "tüketimin sözümona önceliği"ni eleştirdiler. Zorla tasarruf etmenin "kahramanca yolu"yla tüketici arzularının hemen yerine getirilmesini isteyen "orta sınıf" talepleri arasında bir yol öneren Polonya'nın Merkezi Planlama Birimi dağıtıldı. 1949 başlarında bunun yerini partinin denetimindeki Devlet İktisadi Planlama Komisyonu aldı. Buna göre "planlı ekonomi için verilen mücadele, siyasal, iktisadi ve ideolojik cephelerde verilen bir sınıf mücadelesiydi."[28]

1948-1951 arasında, Demir Perde'nin gerisindeki her ülke beş ya da altı yıllık planlar benimsedi. Bunlar, kurtuluşun hemen sonrasında geliştirilen daha kısa vadeli yeniden inşa planlarından çok farklıydı. Bu noktada, çoğu ülkede savaş öncesi üretim noktalarına erişilmiş, devletleştirme de sanayiyi devletin eline vermişti. Bu yeni planlar, ağır

28 T. P. Alton, *Polish Postwar Economy*, New York, 1955, s. 108-14.

sanayi ve enerji üretimi konusunda hayli iddialı hedefler koymuştu. Tüketim mallarına çok daha az dikkat harcanıyordu ve parti uzmanları –toplumsal yorgunluk belirtilerini görmezden gelerek– bu "kahramanca" gelişme evresinde, üretilen kaynaklar yeniden yatırıma yönlendirildiği için, yaşam standartlarının düşük kalacağı yönünde uyarılarda bulunuyordu. Çek başbakanı Zápotocky "yaşam standartlarındaki yükselmenin, planın başarılı uygulanmasının gerekli bir sonucu, hatta takipçisi olduğu yolundaki safça yanılsamalara" saldırdı. "Tam tersi geçerlidir: Maddi ve kültürel düzeyimizin yükselebilmesi için, ilk önce planın gerçekleştirilmesi gereklidir... böylece sonrasında daha iyi, daha tatmin olmuş ve mutlu yaşayabiliriz!" BM'nin belirttiği gibi, Doğu Avrupa "Batı Avrupa ülkelerinde ciddi bir şekilde girişilen herhangi bir şeyden daha radikal bir sanayi devrimi" hedefliyordu.[29]

Güçlü bir propaganda hareketi sonuçları destekliyordu. Doğu Almanya'daki J. W. Stalin çelik tesisleri Ostrava'daki Klement Gottwald çelik tesisleri ve Bulgaristan'daki V. I. Lenin demir-çelik tesisleri yeni dönemin katedralleriydi – anıtsal girişleri, yaratıları, insanın ve bilimin gücünün doğayı fethetmesinin kanıtlarıydı. Petru Dumitriu'nun *Lenin'in Romanya Dağlarındaki Işığı* adlı tablosu, Bicaz'daki hidroelektrik tesisinin inşasını kutluyordu. [Enver] Hoca'nın 1952'deki sloganı şöyleydi: "Stalin'in ışığı Arnavutluk topraklarında ışıldıyor."

Kuşkusuz bunların tamamı propagandadan ibaret değildi. Bazı kesimlerde çok düşük düzeylerde başlayan büyüme oranları çok çarpıcıydı. 1950 ve 1960'larda, sanayi üretimi ve istihdam, Doğu'da bir Marshall Planı olmamasına karşın, Batı Avrupa'da olduğu kadar –belki de daha hızlı– büyüyordu; aslında Sovyetler Birliği bölgeye kaynak aktarmıyor, tersine *çıkarıyordu*. Cenevre'deki Avrupa Ekonomik Komisyonu "sanayi yapısında devrimci bir dönüşüm gerçekleştirilmektedir" diyordu. "Doğu Avrupa hükûmetleri genelde başarılı planlama yapmıştır." Çok yüksek yatırım oranları –Batı Avrupa'da olduğunun iki katı–

29 BM Avrupa Ekonomik Komisyonu, *Economic Survey of Europe since the War*, Cenova, 1953, s. 21, 31, n. 1.

madencilik, demir çelik üretimi gibi gözde kesimlerde hızlı büyüme oranları sağlıyordu.[30]

Ama bu gelişme çizgisi, gelecek için sayısız sorun biriktiriyordu. Sermayenin kıt olduğu ve emeğin de göreli olarak bol olduğu bir bölgede emek-yoğun Sovyet modeli mantıksız değildi; ama Doğu Avrupa ülkelerini modası geçmiş teknolojilere bağlı sanayileri yeğlemeye itmişti. Dünya ekonomisinde madencilerin sayısı 1950'lerde düşerken, örneğin Macaristan'da ikiye katlandı. Sanayinin sorunlu alanlarına büyük sayıda işçi kaydırılıyor ve gelecekte, bölge uluslararası rekabete açıldığında, iktisadi ve siyasi kargaşaya zemin hazırlanıyordu.

Siyasi açıdan belki de en ciddi olanı, tarım sorunuydu. Çiftçilerin kentliler karşısında avantajlı olduğu yirmi yıldan sonra, 1940'ların sonlarında kentler rövanşı aldı. Doğu Avrupa'dan yıllar önce kolektifleştirmeye başlanan Baltık devletlerinde, 1930'larda Ukrayna'da olduğu gibi, yüz binlerce "kulak" sürüldü: Toplam nüfusun %3'ü 1949 Mart'ında on gün gibi kısa bir sürede şaşırtıcı bir şekilde yerlerinden edildi. Komünizme köylüler arasında çok az destek olduğu için, başka yerlerde parti kolektifleştirmede bir yarar görmemiş ve toprak reformu aracılığıyla destek bulmaya çalışmıştı. Şimdi bu politika tüm bölgede tersine çevriliyordu. Stalinizm, kolektifleşme hareketleri, yükselen vergiler, azalan çiftçi kredileri ve borçlarla gelişmenin yükünü tarım kesimine yüklüyordu. Bir tür iç sömürge gibi, kırsal kesim kentlere hem gıda hem de iş gücü sağlayacaktı. Ama evvelce de Sovyetler Birliği'nde olduğu gibi, toprakta devlet denetimi bir faciaya dönüştü. Sanayi üretimi artarken, tarım üretimi ucu ucuna savaş öncesi düzeyleri tutturabildi. Aslında 1960'ların başlarına kadar, kişi başı üretim düşük kaldı ve yaşanan "etsiz günler" besi hayvanı stoklarının düşmesinin kanıtı oldu.[31]

Yetkililer ürünü zorla sağlamaya çalışırken, çiftçiler ellerindeki

---

30 *A.g.e.*, s. 33, 35; G. Ambrosius ve W. Hubbard, *A Social and Economic History of 20th Century Europe*, Londra, 1989, s. 200.

31 Baltık devletleri konusunda, bkz. R. Misiunas ve R. Taagepera, *The Baltic States: Years of Dependence, 1940-1990*, Berkeley, California, 1993, s. 94-197; köylüleri bir zamanlar "iç sömürge" olarak tanılayan komünist kuramcı Evgenii Preobrazhenskii'dir.

her yolu kullanarak –kundakçılık, hasarlı tahıl teslimi, makinelerin sabote edilmesi– direndiler. Romanya Transilvanya'sında köylüler yeni kooperatif çiftliklerini yaktılar; Temmuz 1949'daki bir olay sonrasında, güvenlik güçleri oracıkta on iki kişiyi kurşuna dizip kitlesel tutuklamalara giderek düzeni ancak sağlayabildiler. Partinin köylülere boyun eğdirmek için korkutma çabaları geniş çaplı tutuklamalara ve kaçınılmaz olarak "hali vakti yerinde köylüler"in gerçekleştirdiği "sabotaj" ihbarlarına yol açtı. Bu "yeni düzenin azılı düşmanları", "Sosyalist inşayı yıkmak için her türlü suçu işleyebilirdi." Tipik "kulak", "kotalarına ulaşmaz, tarım ürünlerini sabote eder ve hatta cinayete bile başvurabilirdi." Aslında direniş muazzam çaptaydı ve bazen dolaylı olarak resmi basın tarafından bile kabul ediliyordu. Polonya Birleşik Köylü Partisi'nin resmi yayın organı *Yeşil Bayrak*, "nasıl Czluchow'da Mosina'dan Mikula gibi üyelerin ideolojik tavırlarının doğru olduğundan söz edilebilir?" diye soruyordu. "Tahılını ya da patatesini devlete satmayacağını, eğer fazlası elinden zorla alınırsa kendini asacağını ve Batılı radyonun haberdar edileceğini söyledi."[32]

Köylü ayaklanmaları Doğu Avrupa'nın siyasal manzarasının geleneksel bir parçasıydı ve yeni devlet yetkilileri bunları eskilerinin yapabildiği kadar, milis ve orduyu kullanarak bastırıyordu. Yalnızca Romanya'da, 80.000 köylü sürüldü ya da yargılandı, 30.000'i aşağılayıcı gösteri yargılamalarında. Diğerlerinin evleri milisler tarafından yağmalandı, ürünlerine ve hayvanlarına el kondu, aileleri dövüldü ya da tehdit edildi. Macaristan'da, binlerce çiftçi tecrit kamplarında çürüdü ve bu da kırsal ekonomiyi daha da bozdu.[33]

Bu isyanlar –Transilvanya'da olduğu gibi, dağlardaki komünist karşıtı partizanların desteğini aldıklarında bile– partinin egemenliğini doğrudan tehdit edemedi; ama köylülerin hoşnutsuzluğunun derecesini gösterdi. Üstelik gıda kıtlıklarının bir başka nedeni olarak, komünist iktidar için dolaylı bir tehdit oluşturdu. Sertlik yanlıları kıtlıklar için geri-

---

32 Deletant, *a.g.e.*, s. 26; *News from Behind the Iron Curtain*, 1: 1, Ocak 1952, s. 10; *a.g.e.*, 1: 9, Eylül 1952.

33 Ionescu, *a.g.e.*, s. 200; Kopacsi, *a.g.e.*, s. 58-9.

de kalan özel küçük işletmecileri suçlamış olabilirler. Ne var ki parti eleştirmenleri giderek kolektifleşmenin tüm sanayileşme çabasını tehdit eden bir delilik olduğunu anlıyordu. 1951'de (Romanya'da) politika, baskı ve zorlama unsurları azaltılacak şekilde değiştirildi. Yeni gerekçe, "ideal kolektif çiftlik günümüz koşullarının çok fazla ilerisinde bir sosyalist biçimdir" diyordu, "bu ara dönemde daha düşük bir biçim kullanılacaktır." Pek de köylülerin endişelerini yatıştıracak bir mesaj değil![34]

Sanayileşme hareketi tarafından yeni "sınıf düşmanları" yaratılıyordu. Milyonlarca köylü genci kentlere akın ettikçe, rejimler giderek büyüyen konut kıtlığı sorununu, "burjuva" mal sahiplerini dışarı atarak çözmeye çalıştılar. Şimdi çok yavaş olan konut inşaatının (örneğin, Doğu Almanya'da, Batı'dakinin dörtte biri) bedelini, bu "üretkenliği olmayan insanlar" ödemek zorundaydılar. 1950'lerin başlarında Çek kentlerindeki "B" operasyonu, "sınıf düşmanları"nın kitle halinde evlerinden çıkarılmasını getirdi. 1952 tarihli bir raporda, "geçen Kasım'dan beri, Romanya'da 'gereksiz kentliler'in kitle halinde sürülecekleri yolunda söylentiler dolaşmaya başlamıştır" diyordu. Binlerce kişi Bükreş, Budapeşte ve başka kentlerden sürüldü. Bulgar polisi 1948'deki "Toplumsal açıdan tehlikeli kişilere karşı önlemler"den yararlandı. Artık giderek artan sayıdaki "işçi kentleri"nde oturmak için resmi izin almak gerekiyordu.[35]

Kurbanlar, Tuna-Karadeniz kanalı gibi (40.000 hükümlü çalışıyordu) önemli projelerde kullanılan köle işçi ordusuna katıldılar. Dikenli tellerin arkasında tutulan bu insanlar, sazdan kulübeler inşa edip su kuyularını kazmayı başarana kadar açıkta yaşadılar. Gıda kıtlıkları ve kötü sağlık koşulları yüksek oranda intihara neden oluyordu. Bu zorunlu emek –bazen, Rumen Emek Yedekleri Direktörlüğü ya da Bulgar Emek Ordusu örneğinde olduğu gibi kurumsallaştırılıyordu– bürokrasinin planın koyduğu muhteşem hedeflere yaklaşmasında önem-

---

34 *News from Behind the Iron Curtain, I: 1*, s. 16.

35 Mlynar, *a.g.e.*, s. 37; Zinner, *a.g.e.*; *News from Behind the Iron Curtain, I: 4*, Nisan 1952, s. 13; inşa edilen ev oranları için, A. Aman, *Architecture and Ideology in Eastern Europe during the Stalin Era*, New York, 1922, s. 82.

li bir rol oynamıştı. Bulgaristan'da, sanayideki 361.000 kişilik iş gücüne karşılık, 100.000 köle işçi vardı.

Sıradan işçiler bile –sözüm ona yeni düzenin gözde sınıfı- kendilerini hiç düşünmedikleri kısıtlamalar ve baskılarla kuşatılmış durumda ve zorlanmakta buldular. "Çalışan insanların düşmanlarına karşı acımasızca savaşmak", –Romanya'da partinin yapmaya soyunduğu gibi– emek gücüne saldırmak demekti. Yetkililer grev ve işi durdurmayı yasaklamakla kalmayıp emek hareketliliğini de kısıtladılar ve "devamsızlığı" sıkı bir şekilde denetlemeye çalıştılar. Bulgaristan'da, kişinin işini "rastgele terk etmesi", "cezai çalışma"yla cezalandırılacak bir eylemdi. İşçiler yerel polise kaydolup kimlik ve çalışma kartları almak zorundaydı ve "iş disiplinini bozmak"tan kovuşturmaya uğrama tehlikesiyle karşı karşıya idiler. Ücret artışı ve yeterli teşviklerin yokluğu, düşük yaşam standartları, gıda ve diğer tüketim mallarının kıtlığı, giderek artan sertlikteki iş disiplini ve "sabotajcılar" ve "ajanlar"ın maskelerinin düşürülmesi, emek gücünü yabancılaştırdı. Ama sendikalar devletin uzantısı oldukları ve işçiler de birbirlerini gözetlemeye özendirildikleri için, doğrudan direniş çok zordu. Bir Macar gazetesi, "iş disiplininin sıkılaşması, üretim konferanslarında [haylazların ve avarelerin] teşhir edilmesiyle, zararlı etkinliklerinin bildirilmesiyle... evlerinde ziyaret edilmekle ve eğer hiçbir şey fayda etmezse, onların dürüst işçilerin arasından çıkarılmasıyla sağlanmalıdır" diyordu.[36]

Bu olağanüstü kargaşanın ortasında, Stalin'in yetmişinci doğum günü geldi. 1949'un sonu, yolların, anıtların, binaların ve kentlerin Sovyet önderine adanmasına tanık oldu. "Komünizmin büyük inşa projeleri"nin simgesi olarak –Doğu Almanya'daki Stalinstadt, Macaristan'daki Sztalinvaros gibi– yeni kentler ortaya çıkıyordu. Prag'da, General Stalin'in Yetmişinci Doğum Gününün Kutlanması Eşgüdüm Devlet Komisyonu, kente hâkim on üç metre yüksekliğinde bir anıt sipariş etti. Bu yapılar "İnsanın ona ayak bağı olan toplumsal güçlere ve doğaya karşı zaferi"ni göstermeye yönelikti. Ama bunun yerine, kısa

36 *News from Behind the Iron Curtain*, I: 4, s. 18.

sürede Stalinist sistemin kırılganlığını gösterecekti.

1949 Aralık'ında Berlin'in Sovyet bölgesindeki Frankfurter Allee'nin adı "Stalinalle" olarak değiştirildi. "Almanya'daki ilk sosyalist sokak" –böyle selamlanıyordu– iddialı inşaat projeleriyle çevrelenecekti. Sokağın komünist rejimin başarılarını simgeleyeceğinin varsayıldığı gibi, onu inşa edecek olan işçiler de bunu olası kılan "yeni insan"ı simgeliyordu. Otto Nagel'in *Stalinallee'nin Genç Duvarcısı* adlı resminde, bu kahramanlardan biri, arka planda iskeleler ve bayraklarla betimlenmişti. Ama bu resmin tamamlanmasından kısa bir süre sonra, aynı inşaat işçileri komünist rejimin karşısındaki ilk ciddi iç meydan okuma için iş bırakacaklardı.

Doğu Berlin'de, Stalin'in 1953 baharındaki ölümünden kısa bir süre sonra meydana gelen işçi ayaklanması, tüm Sovyet blokundaki ilk sanayileşme hareketinin sonunu belirlemiştir. Kısa sürede Rus karşıtı bir karakter edinen benzer hoşnutsuzluklar Çekoslovakya ve başka yerlerde de görüldü. Ücret indirimleri karşısında ("yüksek çalışma standartları" bahanesiyle sunulmuştu) öfkelenen "Sosyalist inşa kahramanları", aslında onları onurlandıran rejimden yabancılaştırılmıştı. Sonunda, Stalinallee'deki isim levhaları sessizce kaldırıldı: Sokağın bir kısmına yeniden eski adı , bir kısmına da "Karl-Marx-Allee" adı verildi.

KOMÜNİZMDE REFORM (MU)?

Stalin'in ardılları 1950'lerin ortalarında çekingen bir "Yeni Güzergâh" izlediler. Sanayileşmenin temposu düşürülerek hoşnutsuzluğun yatıştırılması düşünülüyordu. Kolektifleşme saldırıya uğradı ve tersine çevrildiği yerlerde –Polonya ve Yugoslavya'da olduğu gibi– "sosyalist kesim" olağanüstü bir hızla küçüldü. Yetkililer tarafından talep edilen zorunlu tahıl teslimatları ve vergiler azaltıldı. Aynı zamanda daha fazla tüketim malının sağlanacağı ve konut darlığının halledileceği ilan edildi. Stalinizm'in "kahramanca" evresinin sert iş disiplininin yerine daha uzlaşmacı bir yaklaşım getirildi.

Siyasal açıdan da, güzergâhta bir değişme oldu. Stalin'in ölümü-

nün Moskova'da "ortak önderliğin" vurgulanmasına neden olması gibi, Doğu Avrupa'daki "küçük Stalinler"e karşı çıkıldı. 1945'i izleyen yıllarda (çoğu genç olmak üzere) yaklaşık bir milyon kişinin kaçıp terk ettiği Doğu Almanya'da, Ulbricht ateş altındaydı. "Yoldaş W. Ulbricht'in altmışıncı doğum günü hazırlık komisyonu"nun kurulması gibi Stalinist taklidi çılgınlıklar büyük kavgalara neden oluyordu. Birer birer, "küçük Stalinler" devrildi. Yerlerine başka benzerlerinin gelebileceğini çok az kişi düşünmüştü.

Daha da önemlisi, Stalinci önderlerin gidişi, beraberinde –Sovyetler Birliği'nde olduğu gibi– iktidarın bir numaralı aracı olan gizli polisin de gözden düşmesini getirdi. Bir zamanlar güvenlik güçleri partinin üzerindeydi; şimdi artık yönünü şaşırmış ve kararsızdılar. Sıkça kullanılan adlarıyla, "hüzünlüler" savunmaya çekilmişti. Artık bir daha hiç bu kadar kendilerinden emin ve bu kadar güvenilir bir baskı aracı olamayacaklardı. Kurbanlarından birinin dediği gibi, "partinin parti içindeki diktatörlüğü," sona ermişti. Macar Parti Sekreteri, 1956 Haziranında bir gizli polis subayları toplantısında konuşmaya kalkışınca yuhalanmıştı.[37] Tasfiye kurbanlarının saygınlıkları iade edilmiş, onları kovuşturanlar tasfiye edilmişti. Parti suçu, Stalinizm'in aracı mekanizmalara fazla yetki verip sonra da denetimi elinden kaçırmasına bağlamayı başardı: Eski parti önderleri olan Rajk, Gomulka ve Pauker'in saygınlıklarının iadesi, çelişkili de gözükse, devlette komünist denetimin yeniden sağlanmasının bir yolu olmuştu.

Böylece Stalinizm'den uzaklaşma, yetkililer için gelecekteki sıkı denetimleri zorlaştırmış ve yeni bir açıklık ve tartışmayı kolaylaştırmıştı. Parti "sosyalist yasallığa dönüş"ü vurgularken, polisiye güçler yeni yasalarla (ya da eski yasalara uyulması yolunda daha fazla isteklilikle) kısıtlandı. Çalışma kampları kapatıldı ve on binlerce hükümlü evine döndü. Örneğin Polonya'da, güvenlik güçlerinin üst kademele-

37 Szasz, *a.g.e.*, s. 231; P. Kecskemeti, *The Unexpected Revolution: Social Forces in the Hungarian Uprising*, Stanford, California, 1961, s. 71.

rindeki bir tasfiyeyle aynı zamana rastlayan 1956 Nisan'ındaki aftan 30.000 hükümlü yararlandı.[38]

Ama komünist bir sistemde liberalleşme ne anlama gelir? Bazıları için Moskova'dan bağımsızlık anlamına geliyordu, ama Romanya (ve daha az da olsa Yugoslavya) örneklerinin gösterdiği gibi, "ulusal komünizm" en sertinden tek adam yönetimiyle uyuşabiliyordu. Aralarında sarsılmış ve suçlu parti kadroları da olan başkaları içinse, hareketin "ilk saflığı"nı yeniden yakalamak anlamına geliyordu. Böylece, halk demokrasileri savaş sonrasının "kahramanca" evresinden çıkarken, kararsız parti kadroları Stalinizm'den çıkmaya partinin nasıl tepki göstermesi gerektiği sorusuyla karşı karşıya kalmıştı. Tartışma, halkın Doğu Almanya (1953), Polonya ve Macaristan'daki (1956) protesto patlamaları arasında ve bir yerde de bunlar tarafından şekillenen bir havada, Stalinistler ve liberalleştirmeciler arasında geçti. Liberalleştirmeciler, bu tür olayların bir güzergâh değişikliğinin gerekliliğini gösterdiğini öne sürüyordu; Stalinistler ise bunların, Stalin'in ölümünden sonra partinin en üst kademelerinde yaşanan panik ve bölünme belirtilerinin beslediği beklentiler tarafından tetiklendiğini iddia ediyordu. Ama liberalleştirmecilerin arkasında büyük güçler vardı: Bir kere Moskova'da, 1955'te "sosyalizme giden birçok yol" olduğu fikrini açıkça kabul etmiş olan ve Tito ile olan ayrılıklarını tamir etmek isteyen Kruşçev vardı. Ara sıra sertliğe dönülmesine karşın –örneğin 1956 sonrasında ve 1968'de– bu gelişme hiçbir zaman, Balkanlar'daki Jivkov, Hoca ve Çavuşesku hanedanlarını saymazsanız, Stalinizm'in paranoyak aşırılıklarına yaklaşmadı.

Stalinizm'den uzaklaşma, özellikle komünizm yönetiminde yasa düzeni ve yasayla ideoloji (ve koruyucularının terimiyle parti) arasındaki ilişkiler sorunlarını ortaya çıkardı. Bir yandan, yasanın önemini vurgulayan, Stalin'den başkası değildi; ama yine de en önemli kuramcısı Vişinski, ısrarla, "eğer yasa yaşamın gerisinde kalırsa, değiştirilmesi gerekir" demişti. 1950 Polonya Adli yasasına (Stalin döneminin tipik bir ifadesi) göre, yargıçların "sosyalist toplumun devrimci inşacıları" gibi

38 Kecskemeti, *a.g.e.* s. 31; Fejtö, *A History of the People's Democracies*, Harmondsworth, 1974, s. 81.

davranmaları bekleniyordu. Gerçekten, tüm imparatorlukta savaş sonrası anayasaları Vişinski'yi izleyerek, açık bir şekilde "burjuvalara özgü kuvvetler ayrılığı ilkesi"ni reddetmişti. Bunun yerine, partiden söz edilmeyen durumlarda bile, tüm yetki partinin elinde toplanmıştı.[39]

Yani, parti yasanın üzerinde miydi? Eğer öyleyse, parti kuramcılarının ısrarla "sosyalizmde kazanılmış haklardan söz etmek, karşı devrim istemekle aynı şeydir" dediği –örneğin Bulgaristan gibi– durumlarda, bir polis devletinin yeniden ortaya çıkması nasıl engellenecekti? Gösteri yargılamalarının sonrasında, parti patronlarının daireyi köşeli hale getirme çabaları görüldü. László Rajk'ın mezarı başında toplanan kalabalığa –çoklu ve trajik ironilerin buluştuğu bir mekân– Macar partisinin üst düzey bir yetkilisi şöyle diyordu: "Birçokları kendi kendilerine soruyorlar: Bu tür yasadışılıklar, yasaya karşı eylemlerin gelecekte bir daha tekrarlanmamasının güvencesini bize kim verebilir? – Bu haklı bir sorudur. Bu, halka yanıtını vermemiz gereken bir sorudur. Güvence partidir. Biz komünistler güvenceyiz." Biraz rahatsız edici bir güvence! Kendisini eski günlerden uzaklaştırmak isteyen János Kádár ısrarlıydı: "Tüm ulusa şüpheli şahıs muamelesi yapılamaz." Ya da Stalinizm'in başka bir özlü sözünde: "Bize karşı olmayan, bizden yanadır." Ama, Kádár yönetiminde de adli bağımsızlık yolunda ciddi bir adım atılmadı. Parti güvenlik aygıtı üzerindeki denetimini sürdürdü, sadece daha ılımlı olmuştu.[40]

Tüm bu tartışmaların ortasında, partinin karakteri sorunu vardı. Tartışma yaratan "Ahlakçılığın Anatomisi" adlı çalışmasında, Tito'nun ateşli çalışma arkadaşı Milovan Djilas, devrimin ideolojik sağlık savunucularının yerini, "kendini büyük gösteren", zamana uyan kişilerden oluşan bir "yeni sınıf"ın aldığını söylüyordu. Partizan savaşının "kahramanları" açgözlü kadınlarla evlenmiş, yozlaşmış, "pratik adamlar"a dönüşmüştü. Ama eğer bu doğruysa –Tito'nun genişleyen yakın çevresi bile Djilas'ı doğruluyordu– ne yapılabilirdi? Djilas gerçek bir çokpartili demokrasi inşa etmekten ve partinin iktidar tekeline

39 Bkz. Kurczewski, *a.g.e.* bölüm. 2-3.

40 Szasz, *a.g.e.*, s. 237.

son vermekten söz ediyordu. Daha sonraları, ama sonuçsuzlukla, Çek reformcular da partiyle devletin ayrılması gerektiğini öne sürmüştü.

"Saf burjuva demokrasisi" ilkelerinin böyle canlandırılması birçok kadro için bir tür lanet gibiydi. Belki de başka bir yol vardı. Tito'nun gözde kuramcısı Edward Kardelj, "klasik burjuva demokrasisi"yle Sovyet "aygıt sosyalizmi" arasında, işçilerin kendilerini yönetmelerinin "doğrudan demokrasisi" ve Marx'ın "devletten kurtulma" rüyasının gerçekleşmesinin olduğunu söylüyordu. İşçilerin kendilerini yönetmeleri kuramda çok güzel gözüküyordu ve (kapitalist Batı'da göçmen işçi olarak çalışmayı yeğleyen milyonlarca Yugoslav işçiye daha az ilgi gösteren) meraklı yabancı iktisatçıların dikkatini çekmişti. Ama yabancılara yönelik propaganda olarak parlak olsa da, Kardelj'in kuramlarının –gerçekler tarafından değiştirilmiş haliyle– reform talepleri karşısında çok pragmatik bir yanıt olduğu ortaya çıktı. Ne de olsa Tito'nun, iktidara getirmek için savaştığı bir partinin dağıtılmasına önderlik etmesi zordu. Ne de Sovyetler Birliği genelde partinin yıkılmasına razı olabilirdi: Liberalleşme partinin gözetiminde gerçekleştirilecekti.

Partinin ideolojik etkisinde bir düşme yaşandıysa da, bunun nedeni Djilas'ın salvolarından çok daha kolaylıkla savuşturulabilecek şeylerdi. Yeni, teknik bir aydınlar sınıfı, savaş öncesi "kahramanlar"ı bir kenara iterek parti mekanizmalarına egemen olmaya başlamıştı.

Bu kadrolar ideolog değil iktisadi pragmatistlerdi ve bilim adamlarının, yöneticilerin ve uzmanların reformlara öncülük etmeleri gerektiğini ve bu olmadan da partinin yok olmaya mahkûm olduğunu anlıyorlardı. İdeolojileri ellilerde ve altmışlarda her yerde görülen teknokratlarınkiydi – bilim, teknolojik ilerleme ve uzmanlar tarafından yönetilen bir devletin modern yaşamın yanıtı olduğu. Ekonominin modernleştirilmesinin artık ideologlara değil yöneticilere gereksinimi olduğu gerekçesiyle sistemin siyasetten arındırılmasına giriştiler.

Böylesi savları inandırıcı kılan, 1950'lerde Sovyetler'in kapitalizmle komünizmin maddi bir ütopya yolunda rakipler olduğu ısrarıydı. Özellikle Kruşçev, komünizmin yakında Batı'ya olan üstünlüğünü tüketim malları üretiminde onları geçerek kanıtlayacağını söyleyerek övün-

mekten hoşlanıyordu: "1965'i izleyen, diyelim beş yıllık bir dönem sonunda, ABD'nin kişi başı üretimi yakalanıp geçilmelidir. O zaman, belki de daha önce, SSCB dünyada hem mutlak hem de kişi başı üretim hacminde birinci sırayı almış ve böylece de dünyadaki en yüksek yaşam standardını yakalamış olacaktır." Sahibinin sesi, Ulbricht de Batı Almanya'yı "yakalayıp geçmek"ten söz ediyordu. Her ne kadar böylesi böbürlenmeler bugün garip ve olanaksız görünse de, vaktinde Batı bunları ciddiye alıyordu. Bu, ne de olsa, Sputnik çağıydı. 1955'te, önde gelen bir Amerikalı yorumcu, "Moskova endüstriyel alanda bizle yarışabilir mi?" diye soruyordu. Vardığı sonuç, bu olasılığın göz ardı edilemezliğiydi.[41]

YENİ TOPLUM

Eğer böyle böbürlenmeler ciddiye alındıysa, bunun nedeni insanlar, komünizmin Doğu Avrupa'ya getirdiği dramatik toplumsal değişimden etkilendikleri içindi. Yirmi yıldan az bir sürede, bölge ağırlıklı olarak kentsel bir topluma dönüşmüştü. Yirmi milyonun üzerinde insan savaşın hırpaladığı kentlere, terk edilmiş apartmanlara akın etmişti. Yeni kentler ortaya çıkmıştı; eskilerin etrafı yüksek apartman bloklarıyla çevrelenmişti; kasabaların bile sanayi işgüçleri olmuştu. 1940'ların sonlarında bölgenin kentsel nüfusu 37.5 milyondu –tüm işgücünün %36'sı– bu rakamlar on yıl boyunca değişmemişti. Yirmi yıl sonra, kentsel nüfus yaklaşık 58 milyona çıkmıştı ve artık toplam işgücünün yarısı kentlerde yaşıyordu. Gerilemenin kasıp kavurduğu 1980'lerde ise Hoyeswerda, Nowa Huta ve Dimitrovgrad gibi yerler komünizmin başarısızlığının külüstür, çürüyen anılarıydı; 1950'lerde muhteşem geleceğini çağrıştırıyorlardı.[42]

Kuşkusuz 1950'lerde bile, dikkatli gözlemciler bölgeyi sardığı an-

---

41 Z. Brzezinski, *The Grand Failure: The Birth and Death of Communism in the 20th Century*, Londra, 1990, s. 53; P. Mosely, "Can Moscow match us industrially?", aynı yazardan *The Kremlin and World Politics: Studies in Soviet Policy and Action*, New York içinde yeniden basılmış, 1960.

42 Ambrosius ve Hubbard, *a.g.e.*, s. 40; J. Kosinski, "Urbanization in East-Central Europe after World War 2", *East European Quarterly*, 8: 2, Haziran 1974, s. 135.

laşılan ideolojik fil hastalığına yakalanmış yeni düzenin önceliklerini ayırt edebiliyorlardı. Varşova'nın merkezi, bir analizci tarafından "mimari bir üç kademeli roket" olarak tanılanan yeni bir kültür sarayının –Sovyetler Birliği tarafından "hediye edilen" Stalinci bir gökdelen– yanında adeta cüceleşmişti. Sofya'nın merkezine, de neo-Bizans üslubundaki Ağır Sanayi Bakanlığı egemendi. Bükreş'te muazzam Casa Scinteii, gazeteler, okul kitapları ve broşürlerin üretildiği bir basın yayın kompleksini içermekteydi ve "insanın kendisine ayak bağı olan toplumsal güçlere ve doğaya karşı zaferi"ni simgeliyordu. Bu "komünizmin büyük inşa projeleri", konut inşaatlarına göre daha öncelikliydi. "Yeni Güzergâh" konutlara verilen önemi artırdıktan sonra bile, yaşam alanı darlığı sürdü.[43]

Ama konutlarda kıtlık sürerken, diğer toplumsal malların sağlanmasında dramatik ilerlemeler görülüyordu. Örneğin devletleştirilmiş bir sağlık hizmetinin yaratılması, bakımın ciddi şekilde düzelmesini sağladı. Hükûmetin 1951'de "Ücretsiz ve Evrensel Tıbbi Bakım" yasasını kabul ettiği Bulgaristan'da, 1.000 kişiye düşen yatak sayısı kısa sürede savaş öncesinin iki katına ulaştı. Tüm sağlık kesiminin devletleştirildiği Çekoslovakya'da, çocuk ölümleri savaş öncesindeki rakam olan 1.000'de 50'den 1960'larda 15'in altına düştü. Ortalama yaşam süresi de artarak hızla Batı Avrupa standartlarına yaklaştı.

Aile ödenekleri (genellikle gelire bağlı kademeli), çocuk bakımı sağlanması ve kürtajın serbest bırakılması, hep "kadının özgürleştirilmesinin bir parçası" olarak sunuldu ve kadın işçilere çok fazla gereksinim duyan ekonomiden de ayrılamazdı. Kuşkusuz, her ne kadar çok sayıda evli ve bekâr kadın çalışıyor olsa da, kadınların yine de erkeklerden düşük ücret aldıklarını hatırlatmak gerekir. Ve bunu yapmalarına fırsat sağlayan da yalnızca çocuk bakımı hizmetleri değil, aynı zamanda küçücük dairelerde torunlarıyla beraber yaşayan çok sayıda, olmazsa olmaz büyükannelerdi.[44]

---

43 Bkz. Aman, *a.g.e.*, s. 141.

44 L. A. Dellin (der.), *Bulgaria*, New York, 1957, s. 253; V. Srb, "Population development and population policy in Czechoslovakia", *Population Studies*, 16, Kasım 1962, s. 147-60; M. Fulbrook, "On Germany's double transformation", *European History Quarterly*, 20: 3, 1990,

Bu örnek bizi Doğu Avrupa refah devletinin özel karakterine karşı uyarmalıdır. Eğer basitleştirirsek, nasıl Nazi modeli ırkın gereksinimlerine göre ayarlandıysa, savaş sonrası Batı Avrupa modeli de bireysel yurttaş haklarına, komünist model ise, her şeyin üzerinde iktisadi üretimin gereklerine yanıt verecek şekilde tasarlanmıştı. Yalnızca kadın işçilerin özendirilmesi değil, aynı zamanda yaşlılarla ve kentlere göre kırsal kesimle bu kadar az ilgilenilmesi de bu yüzdendir. Lenin "çalışmayan karnını da doyuramaz" diye uyarmıştı. Bu doğrultuda, sosyal sigorta da bir silah olarak kullanılmıştı; yalnızca (Bulgaristan'da olduğu gibi) "faşist etkinlikleri olan kişiler" değil, köylüler ve başkaları da sık sık tam kapsam içine alınmamıştı.

Ama komünizmin "aydınlanmacı despotluğu" altında, bazı gerçekten de çarpıcı değişmeler olmaktaydı. Eğitim, savaş öncesine göre çok daha geniş bir toplumsal gruba sunulabilmişti. Yugoslavya'da inşa edilen ilkokulların sayısı neredeyse ikiye katlanmıştı. Keza üniversitelerde öğrenci nüfusu savaş öncesindeki 17.000'den 97.000'e fırladı. Yeni düzene kadrolar sağlamak için okul yaşamsal önemdeydi. Polonya'da savaş öncesindeki 50.000'e karşılık yüksek öğretimde 250.000; Macaristan'da savaş öncesindeki 11.000'e oranla 1960'ların başlarında 67.000 kişi vardı. Teknik eğitim özellikle çok gelişiyordu, kısmen en iyi iş olanakları sunduğundan, kısmen de daha fazla ideoloji yüklü toplumsal bilimler karşısında yeğlendiği için.[45]

Tüm bu değişmeler, geçmişin geleneksel hiyerarşilerini kırmayı hedefleyen toplumsal felsefenin birer parçasını oluşturuyordu. Komünizm kendi yönetici sınıfını oluşturmuş olabilirdi, ama hiç kuşku yoktur ki bu, Doğu Avrupa'nın evvelce tanımış olduğu tüm yönetim sistemlerine göre çok daha az seçkinciydi. Tamamen iktisadi terimlerle, genelde gelir farklılıklarında çarpıcı bir yassılaşma görülüyordu: "Pantolonlular"a karşı geleneksel saygının sürmesine karşılık el emeği ve diğerleri arasındaki farklılık çok azaltılmıştı. İşçi sınıfından yeni yöne-

s. 402-15, G. Helwig için, *Frau und Familie: Bundesrepublik Deutschland-DDR*, Köln, 1987.

45 G. W. Hoffman ve F. W. Neal, *Yugoslavia and the New Communism*, New York, 1961, s. 373; Fejtö, *a.g.e.*, s. 424-5.

tici seçkinlere doğru dikey hareketlilik, iş olanaklarındaki ve üniversitelere girişteki kotalar yoluyla bilinçli bir şekilde özendiriliyordu. Mlynar, "toplumsal bir olgu olarak yoksulluk ortadan kalkmıştı" diye yazar. "Paçavralar içinde gezen insanlar, sokaklardaki dilenciler, kentlerin çevresindeki gecekondular... tamamen yok olmuştu; genç nesiller bunları yalnızca filmlerde görüyordu." 1960'larda Çekoslovakya –gelir dağılımı açısından– Avrupa'daki en eşitlikçi ülke olmuştu; hemen arkasından, Polonya ve Doğu Almanya geliyordu.[46]

Ne olursa olsun, bu toplumsal bir devrimdi. Yaşam standartları yavaşça yükseliyordu. Yugoslavya'dan, "bisiklet ve motosiklet kullanımında artış olduğu ve birçok insanın da, bir gün otomobil sahibi olma ümidi taşıdığı" bildiriliyordu. Radyo, TV ve telefon sahipliği hızla yayılıyor ve kasaba hoparlörünün yerini bireysel cihazlar aldıkça, parti denetimi için yepyeni sorunlar doğuyordu. Aileler küçülüyordu: "Bebek ya da otomobil" arasında sıkışan birçok çiftten giderek daha fazlası otomobili ya da hiç olmazsa bir gün otomobile sahip olma umudunu seçiyordu.[47]

Günlük yaşamın değişen dokusu okul kitaplarına yansıyordu. 1960'lara gelindiğinde, bunlar on yıl önce düşünülemeyecek olan, tüketim ve zevke verilen önemi yansıtıyordu. Büyükanne ve büyükbabasına (anne ve babası herhalde işteydiler) kitap okuyan bir çocuğun resmi, değişmeyi belirledi. Sırbistan'da 1952'de basılan bir okuma kitabı, az mobilyalı basit bir evin tüm insanlarını alçak tabureler üzerinde göstermekteydi. 1963 baskısında ise, güzel, kitap rafları olan modern bir dolabı ve ortada da bir halısı olan bir odada, rahat koltuklarda oturuyorlardı.[48]

Ama bu gelişmelere karşılık, toplumda gerçek bir tatminsizlik vardı. Özellikle tüketim mallarındaki sürekli yokluk ve kıtlıklar partinin gururlu böbürlenmelerinin altını oyuyordu. Bir düzeyde kıtlık, bırakın partinin egemenliğine karşı tehlike oluşturmayı, gücünün teme-

---

46 Mlynar, *a.g.e.*, s. 49; Ambrosius ve Hubbard, *a.g.e.*, s. 70.

47 Hoffman ve Neal, *a.g.e.*, s. 361.

48 W. Vucinich (der.), *Contemporary Yugoslavia: Twenty Years of Socialist Experiment*, Berkeley-Los Angeles, California, 1969, s. 341.

liydi: Partiye katılmanın ya da işbirliği yapmanın esas nedenlerinden biri, kıt kaynaklara ulaşmada ayrıcalık sağlamaktı. Mallar birdenbire bollaşırsa, parti temel destek kaynaklarından birini yitirirdi. Ama başka bir düzeyde, özellikle tüketim mallarındaki kıtlık, Kruşçev yönetimindeki partinin önderliği için öne sürdüğü gerekçenin, yani Batı'yı maddi konularda geçme yeteneğinin inandırıcılığını yok edecekti.

Kıtlıklar halktaki hoşnutsuzluğun parti kadrolarındaki yozlaşma ve kayırmacılığa olduğu kadar, Sovyet iktisadi çıkarlarına ulusal boyun eğiş üzerine odaklanmasına da yol açtı. Batı Avrupa süper gücünden sermaye sağlarken, Doğu Avrupa bunun yerine el koymalar, hileli takas anlaşmaları ve Sovyet denetimindeki ortak şirketler aracılığıyla para ve mallarının dışarı aktığını gördü. Bir tahmine göre, Stalin'in ölümüne kadar Doğu Avrupa'nın ödediği maliyet kabaca 14 milyar dolardır, bu da Marshall planıyla Avrupa'ya gelen ABD yatırımına eşittir. Marshall planına rakip olarak Komekon'un oluşturulması, kendilerini yeni komünist işbölümü uyarınca tarım üreticisi işlevi görmeye mahkûm bulan Romanya ve Bulgaristan gibi ülkelerin hoşnutsuzluğunu gideremedi.[49]

1960'a gelindiğinde, Doğu ve Batı arasındaki fark açılmıştı. Savaştan önce Avusturya ve Çekoslovakya'da hemen hemen aynı oranda özel otomobil vardı; 1960'ta Avusturya'da bu oran kişi başına üç katı daha fazlaydı. Diğer Doğu Avrupa ülkelerinin çoğu, Çekoslovakya'nın 1960 rakamlarına ancak 1970'lerde ulaştılar ve trafik tıkanıklığı –modern tüketimciliğin simgesi– bölgenin kentlerine çok geç geldi. Japonya'daki iktisadi "mucize" Moskova'nın verebileceği her şeyi gölgede bıraktı. Moskova'nın dünya GSMH'sındaki payı düşerken, Japonya'nınki yükseliyordu. Reformlara karşın, Doğu Avrupa'daki büyüme 1960'larda düştü. Batı Avrupa'nın tersine, tarım ürünleri savaş öncesi düzeyleri ancak geçebildi. Uzun vadede daha endişe verici olan, savaştan beri görülen büyümenin –kapitalist dünyada olduğu gibi– üretkenlikteki artışlara değil, muazzam işgücü takviyesine dayanıyor olmasıy-

49 Jelavich, *a.g.e.*, s. ii, 344.

dı. İşçi depoları tükenince ne olacaktı? Doğu Avrupa'daki komünist kadrolar, rakibini yakalamak için olağanüstü çabalar sarf edip, buna karşın onun ufukta kaybolduğunu gören koşuculara benziyordu.[50]

Geleceğe baktıklarında, özellikle toplumsal devrimin ürünleri arasında rastlanan asi tavrı yetkililer görebiliyordu. Macar göçmeni Paul Neuberg'in taktığı adla, "kahramanların çocukları", birçok açıdan komünizmin ilk on yılının dramatik değişmelerinden yararlanmıştı. Ama minnettar gözükmüyorlardı. Komünist eğitim, beyinlerini yıkayacağına, onlarda ideolojiye karşı derin bir güvensizlik yaratmış ve onlara "bebekmiş gibi" davranan ve bilgiden yoksun bırakan siyasal sisteme karşı da eleştirel bakmalarını sağlamıştı. Büyüklerinin tersine, yaşamlarını savaş öncesi ya da savaş sırası yıllarla değil, Batı'daki çağdaşlarıyla kıyaslıyorlardı.[51]

Ebeveynlerini ve partiyi endişelendirecek –transistörlü radyolar, kasetçalarlar ve Batılı bolluk ve özgürlük hayalleri çevresindeki özel bir dünyaya dayanan– yaşam tarzları geliştiriyorlardı. Bazı gençler "yeni sol"un reform komünizmine ya da çevrelerindeki yorgun kadroların Maocu bir eleştirisine yönelirken, pek çoğu "bir intikam duygusuyla maddeciliğe sarılmıştı." Hem milliyetçi (yani Rus karşıtı) hem de kozmopolit olma eğilimindeydiler. Romanya politbürosu, gençlerini "kapitalist ülkelerin kültürel ve bilimsel başarılarına kölelik"le suçlarken yalnız değildi. Bölgedeki partiler, "gençlik sorunları"nı araştırmak üzere sayısız toplumbilimci çalıştırıyorlardı.[52]

Ama toplumsal bilimler de komünizmi gerçeğin elinden kurtaramayacaktı. Bu genç insanlara Batı'yı getiren partinin kendisiydi -maddecilikte ısrarıyla, kentleşmeyle ve de daha doğrudan ve somut bir şekilde, 1960'larda Doğu'ya üşüşen turistlerle. Önceki nesiller Batı kültürünü görmek için Batı'ya göçmek zorundaydı. Şimdi Batı onlara ge-

---

50 A. S. Deaton, "The structure of demand, 1920-1970", C. Cipolla (der.), *The Fontana Economic History of Europe*, cilt 5: *The Twentieth Century: I*, Londra, 1982 içinde, s. 124-5.

51 M. Pundeff, "Education for communism", S. Fischer-Galati (der.), *Eastern Europe in the Sixties*, New York, 1963 içinde.

52 Ionescu, *a.g.e.*, s. 267; P. Neuburg, *The Hero's Children: The Postwar Generation in eastern Europe*, Londra, 1972, s. 273.

liyordu. 1963'te Yugoslavya plajlarına bir milyon yedi yüz bin turist geldi (1926'da yalnızca 150.000 kişi gelmişti); iki yıl sonra 2.6 milyondular, 1973'te ise inanılmaz bir sayı olan 6.2 milyon turist Yugoslav ekonomisinin ana unsurunu oluşturdu. Başka komünist ülkeler de hızla bu alana girdiler. Aynı zamanda Doğu Avrupa'dan insanların da Batı'ya yolculuk etmeleri kolaylaştı. Çek bir gazeteci, "yabancı ülkelere yolculuk çılgınlığı, ülkemizi bir yaz fırtınası gibi sarmıştı" diyordu.[53]

Komünist ideolojiden sıkılmış olabilirlerdi; ama modernliğe ve maddi ilerlemeye tapınmalarında (bu çok güçlü bir sözcük değildir), bu genç insanlar hâlâ partinin çocukları olduklarını gösteriyorlardı. Bir önceki, komünizm öncesi nesle ait Doğu Avrupalıları fetheden kırsal yaşam imgesinin, tamamen tarihin çöp tenekesine düşmüş olması çarpıcıdır. Kentler artık kırsal yaşamı romantikleştirmeye, savaşın darmadağın ettiği eski kentsel burjuvaziden daha az yatkın olan köylülerin ve onların çocuklarının evi olmuştu).

Bu partinin çelişkisiydi: En büyük başarısı, artık tam da onun varlığının sorgulanmasının nedeni olmuştu. Neuberg, "kendisini tarihin nihai kahramanı ve ilerlemenin tek şampiyonu olarak ortaya atarak, parti kendisini tuzağa düşüren koşulları hazırlamıştı" diye yazmıştır. Bu, partinin kendisini emekliye ayıracağı an olmalıydı. Ama kuşkusuz bunu yapamazdı. Bir zamanlar son derece olumlu bir işlev görmüş olan, ama artık onu başarısızlığa sürükleyen Doğu merkeziyetçiliğine bağlanmıştı.[54]

İMPARATORLUĞUN SONU (MU)?

Georgy Dimitrov, 1947 Aralık'ında, "Bulgaristan bir Sovyet cumhuriyeti değil, bir halk cumhuriyeti olacaktır" diye vurgulamıştı. Ama Dimitrov bu ifadeyi, Moskova'nın izni olmadan kullanamazdı. Stalin, Baltık devletlerinin dışında, Doğu Avrupa'yı Sovyetler Birliği'nin içine sokmamaya karar vermiş ve ulusal komünist seçkinler aracılığıyla do-

53 Fejtö, *a.g.e.*, s. 306.
54 Neuburg, *a.g.e.*, s. 265.

laylı bir yönetimi yeğlemişti. Hem iç hem de dış ilişkilerinde, halk demokrasileri sürekli gözden geçirilen bir deneydi. Böylesi bir emperyalizm biçiminin yarattığı gerilimler, Moskova'nın önünde tüm savaş sonrası dönemde bir sorun olarak kaldı. Ama acaba Sovyet hegemonyası gerçekten hiç tehlikeye düşmüş müydü?[55]

Eğer 1945-1953 arası Sovyetler'in Avrupa imparatorluklarında denetimlerinin giderek arttığı yıllarsa, 1953 sonrasındaki on yılda da, temposu ve yaygınlığı sürekli deneme-yanılma konusu olan kademeli bir merkeziyetçilikten uzaklaşma yaşanmıştır. 1955'te Kızıl Ordu, tarafsızlığının korunması koşuluyla Avusturya'daki Sovyet işgal bölgesinden çekildi; bu, Batı'nın hazırlıksız yakalandığı ve neredeyse kesin olarak Almanya sorununun da aynı şekilde çözülmesi arzusunun ilham verdiği bir hareketti.

Tüm bölgede yaygın bir şekilde var olan Sovyet karşıtı hisler çok nadir olarak ifade ediliyordu (T. G. Masaryk'in mezarına, 1953'te yüz kadar polis tarafından korunmasına neden olacak şekilde, her yıl çiçek konması gibi). Ama parti yetkilileri bunun hep farkındaydılar. Kuşkusuz Moskova da farkındaydı; öyle ki, bir dereceye kadar, iktidarın korunmasının bir bedeli olarak "ulusal komünizm"e doğru kayışa izin verdi, hatta özendirdi bile. Bu, daha sertlik yanlısı olan Molotov'unkine baskın çıkan Kruşçev'in, doğrudan 1956'da Kominform'un dağıtılmasına varacak olan yoluydu.

Ara sıra halktaki Sovyet karşıtı hisler sokağa dökülüyordu. Bu olduğunda, 1956'da Macaristan'daki gibi yumuşama dönemlerinde ve komünizmin kurbanları arasında değil, en azından teoride elit –öğrenciler ve işçiler gibi– gruplar arasında gerçekleşiyordu. Ayaklanma sırasında atılan sloganlardan biri, "Zorunlu Rusça dersi istemiyoruz", diğeri ise, "Ruslar Rusya'ya" idi. İşçilerin ayaklanması yetkilileri öğrencilerin ayaklanmasından daha fazla endişelendiriyordu. Ama silahlı kuvvetler işin içine girdiğinde iki grup da fazla direnemiyordu. Üste-

55 G. Ionescu, *The Break-Up of the Soviet Empire in Eastern Europe*, Harmondsworth, Middx, 1965, s. 26.

lik, siyasal seçkinlerin akıllıca ve esnek davranışı– 1956'da Polonya'da ya da 1971-72'de Yugoslavya'da olduğu gibi– huzursuzluğu yeniden yeraltına itmeye yetiyordu. Moskova doğrudan müdahale etmekten hoşlanmıyordu, ama gerekli gördüğünde de müdahaleye hazırdı.

Djilas parti ve halk arasında süren örtülü bir iç savaştan söz ediyordu. Ama Djilas iktidarda olduğunda bile muhalefette aşırılığa eğilimliydi. "Demokratik sosyalizm" karşısında halktaki nefret hatta itaatsizlik, her zaman korkuyla karışıktı. Olası direniş merkezlerini kırmakta komünizm çok başarılıydı. Yüz binlerce muhbirden oluşan şebekelerin de yardımıyla, gizli polis işyerine ve eve nüfuz etmişti. Eğer kuyruklar (Konwicki tarafından, *Polonya Kompleksi*'nde yapıldığı gibi), komünist yönetimi altında bir toplumsal ilişkiler simgesine dönüştürülebiliyorsa, bunun nedeni kuyruğun kıtlık, söylenti ve bireysel arzuların tatmini ilkeleri çevresinde örgütleniyor olmasıdır. Asık suratlı teslimiyet ve siyasetten çekilme, küçük bir azınlık dışında giderek daha fazla görülüyordu. Aslında asık suratlı bir halk, komünizmi ciddiye alanlara yeğlenebilirdi; çünkü bunlardan yalnızca idealistler ve sosyalist gerçekleri eleştirenler çıkıyordu. Diğer bir deyişle halktaki hoşnutsuzluk, Sovyet yönetiminin en ciddi sorunu değildi.

Moskova için çok daha ciddi olan, bizzat komünist kadroların oluşturduğu tehditti. Sovyet denetiminin anahtarı, küçük şeflerin itaatinde yatıyordu. Stalin'in ölümünden sonra, bu hiçbir zaman sağlanamadı. Örneğin 1956'da Sovyetler, Macaristan'da sokaklardaki halka karşı galip gelecekler, ama Polonya partisinin Gomulka'yı yeniden iktidara getirmek için meydan okur havadaki ısrarına karşı koyamayacaklardı. Moskova'da tutucularla reform taraftarları arasındaki mücadele, ağzı kalabalık ama öngörülemez Kruşçev'e ve veciz ama tedbirli Brejnev'e giderek daha mesafeli duran Doğu Avrupalı önderlerin aklını karıştırıyordu. Moskova, Varşova Paktı'nı kullanarak, disiplini yeniden sağlamaya çalıştı. Ne var ki, NATO planlamacılarının kâbuslar görmesine (ve çalışmasına) neden olmasına karşın, Varşova Paktı temelde 1955 Avusturya barış anlaşmasıyla Kızıl Ordu'nun Macaristan ve Romanya'daki varlığını meşrulaştırmak için bir araç olma-

nın ötesinde bir şey değildi. Ne o, ne de Komekon 1940'ların sonundaki disiplini geri getiremedi.

Çin-Sovyet bölünmesi Moskova'nın saygınlığını daha da sarstı. Sovyet politika oluşturucuların kaygılanacağı yeni bir cephe açmak dışında, Çin'in Doğu Avrupa'daki tutucular arasındaki etkisi, 1950'lerden başlayarak bir tehdit oluşturdu. Arnavutluk'un da gösterdiği gibi, itaatsiz uydular için Pekin'i Moskova'ya karşı kullanma fırsatını doğurdu. 1960'ların başlarından sonra, "gerçekleşmiş sosyalizmin anası" Doğu Avrupa'da artçı bir mücadele sürdürdü. Prag baharını bazı yönlerden Moskova için 1956'daki Macaristan'dan daha tehlikeli yapan, devrimin itici gücünün bu kez partinin içinden gelmesiydi. Kuşkusuz Çavuşesku gibi neo-Stalinist milliyetçiler Brejnev'in başını, Dubçek gibi idealist reformcuların ağrıttığı kadar ağrıtıyordu; Macaristan'daki János Kádár gibi uzun vadeli düşünen kurnaz oyuncularsa daha da çok ağrıtıyordu.

Ama yine de geriye dönüp bakıldığında, Moskova'nın bu artçı mücadelesinin genelde çarpıcı bir şekilde başarılı olduğunu kabul etmek gerekir. Ne de olsa gözlemciler onlarca yılı Doğu Avrupa'da Sovyet imparatorluğunun dağılacağını öngörerek geçirdiler. 1965'te Ionescu, "Sovyet blokunun Stalin'in ölümünden sonraki iç tarihi, giderek ilerleyen dağılmasının ve içerisinde Rus otoritesinin denetimsiz azalmasının öyküsüdür" demişti. Pierre Hassner'e göre, "Komünizmin Balkanlaşması, Balkanların komünistleşmesine galip gelmiştir."[56]

Ama daha idrakli gözlemciler tedbirliydi. Sovyet denetim mekanizması kalıcılığını kanıtlamıştı; parti önderlerinde giderek artan yaşlanmaya ve partinin ideolojik çekiciliğini yitirmesine karşın, siyasal meydan okumanın nereden geleceği hakkında çok az belirti vardı. Gyorgy 1956 isyanlarının başarısızlığının, "gelecekte aşağıdan gelecek devrimin başarısı konusunda iyimserlik sunmadığını" ileri sürmüştür. Paul Kecskemeti, Macar ayaklanması konusundaki ustaca çözümlemesini, Doğu Avrupa'nın Sovyet blokundaki siyasal başkaldırının

---

56 *A.g.e.*, s. 41; Fejtö, *a.g.e.*, s. 158.

merkezi olma olasılığının düşük olduğu uyarısıyla bitirir. İstikrarsızlığın Sovyetler Birliği'nin kendisinde –imparatorluğun kalbinde– oluşması, uydularında olmasından daha yüksek bir olasılıktır. Çok daha dikkat çekici olarak, François Fejtö, Prag baharında Sovyet karanlığının yeniden doğuşunu görmekle kalmayıp, aynı zamanda komünizmin reform tohumlarını kendi içinde taşıdığını da görmüştür. 1969'da ileri görüşlülükle, "umulabilir ki" diye yazmıştır, "bir sonraki Dubçek sistemin sinir sisteminin merkezinde ortaya çıkacaktır: Moskova'da."[57]

57 A. Gyorgy, "The internal political order", Fischer-Galati, *a.g.e.* içinde, s. 190; Fejtö, *a.g.e.*, s. 463.

DOKUZUNCU BÖLÜM

Demokraside Dönüşüm: Batı Avrupa, 1950-75

> Avrupa ülkelerindeki komünist seçmenlerin sayısı, bin kişiye düşen konut birimi sayısıyla ters orantılıdır.
>
> Eberhard Wildermuth (Batı Alman Federal Emlâk bakanı)[1]

> Yüksek istihdam, hızlı iktisadi büyüme ve istikrar, artık Batı kapitalizminde normal karşılanmaktadır.
>
> Michael Kidron, 1968[2]

> Arzularının büyüklüğü, onları felç etti.
>
> George Perec[3]

DEMOKRASİYİ CANLANDIRMAK

1945 sonrasında, Batı Avrupa demokrasiyi yeniden keşfetti. İki savaş arasındaki otoriteci sağdan arta kalanlar –Franko'nun İspanya'sıyla Salazar'ın Portekiz'i– unutulmak istenen bir geçmişin kalıntıları olarak görmezden gelindiler ve hiç olmazsa soğuk savaş onları bir kez daha özgür dünyanın belirsiz müttefikleri haline getirene kadar, yeni uluslararası örgütlerin –Birleşmiş Milletler, Avrupa Ekonomik Topluluğu, hatta Marshall Planı– dışında bırakıldılar. Britanya, İrlanda, İsveç ve İsviçre'de, savaş döneminin kısıtlamaları kaldırıldı ve parlamento normal işleyişine döndü. Yeni düzenin demokrasi karşıtı kaleleri –Fransa, Almanya ve İtalya– geçmişi geride bırakıp yeni anayasal düzenler inşa ettiler. Yunanistan'da, iç savaşa karşın 1930'ların otoriteci mirası terk edildi ve parlamenter düzen, titrek bir şekilde yeniden kuruldu.

Ama demokrasinin bu yeniden doğuşu, sadece 1919'un geri dö-

---

1 J. Diefendorf, *In the Wake of War: The Reconstruction of German Cities after World War II*, Oxford, 1993, s. 132'de adı geçen.

2 M. Kidron, *Western Capitalism since the War*, Londra, 1968, s. ix.

3 G. Perec (çev. Bellos), *Things: A Story of the Sixties*, Londra, 1991, s. 31.

nüşü değildi; tersine, 1945'ten sonra ortaya çıkan, bölgenin hem savaştan, hem de savaş öncesindeki demokrasi krizinden kalan anılarından çok derinden etkilenmişti. Parlamentonun rolü, siyasal partilerin ve siyasetin kendisinin doğası, hepsi faşizmle olan mücadeleden dönüşmüş olarak çıkmıştı. Demokrasi artık hem tam bir seçmen kitlesine –kadınlar evvelce sahip olmadıkları yerlerde (toplumsal açıdan geri kalmış İsviçre ve Liechtenstein dışında) seçme hakkını elde etmişti– hem de tüm siyasal yelpazede gerçek toplumsal ve iktisadi haklara bağlılığa sahipti.[4]

1918 sonrasında olduğu gibi, tavırlardaki değişme, anayasal reformlar aracılığıyla izlenebilir. Bunlarda, savaşın acı deneyimleri sonucunda, insan hakları kaygısı ve bireyin devletin gücü karşısında korunması yolunda bir farkındalık görülüyordu. 1948 İtalyan anayasasının 2. maddesi uyarınca: "Cumhuriyet, insanın çiğnenemez haklarını tanır ve garanti eder." Devletin keyfi gücüne, özellikle de polise karşı Weimar anayasasında olduğundan daha sıkı güvenceler içeren yeni Alman Temel Yasası'nın 1. maddesi, şöyle demekteydi: "Alman halkı... çiğnenemez ve yok sayılamaz insan haklarının, her insan topluluğunun temeli olduğunu kabul eder."[5]

İki savaş arasındaki demokrasinin çok güçlü ve kavgacı meclislerce zayıflatıldığı konusundaki çok güçlü hisler göz önüne alındığında, birçoklarının güçlü bir yürütme arzulaması şaşırtıcı değildi. Batı Almanya bazılarının "Şansölye Demokrasisi", bazılarının da –daha doğru şekilde– "Demokratur" (demokrasiyle diktatörlüğün bir karışımı) olarak adlandırdığı bir şey yarattı. Ama Fransa parlamenterlerden, iktidardan gönüllü olarak vazgeçmelerini istemenin getirdiği zorlukların görüldüğü yer oldu. Dördüncü Cumhuriyet bu açıdan önceline göre çok az farklı görünüyordu: Hiç yoksa parlamentonun eline daha fazla güç verdi ve ancak 1958'de, bütün bunları hor gören bir de Gaulle, öf-

4 W. F. Murphy, "Constitutions, constitutionalism and democracy", D. Greenberg (der.), *Constitutionalism and Democracy*, New York, 1993 içinde, s. 3-25.

5 İyi bir tartışma için, bkz. J. F. Golay, *The Founding of the Federal Republic of Germany*, Chicago, 1958, s. 175-81.

keli halkı da arkasına alarak başkana daha çok yetki veren bir rejim yaratabildi. İtalya'da da, yeni 1946 referandumu monarşiyi kaldırmış ama faşizm öncesi parlamento usullerini çok az değiştirmişti.

Yeni erdem ılımlılıktı: Özellikle (müttefiklerin savaş sonrasında ciddi sağ kanat muhalefetten endişelendikleri) İtalya ve Almanya'da açıkça, başka yerlerde de daha kapalı olarak, hükûmetler kendilerini demokrasi karşıtı siyasal hareketlerle mücadeleye adadılar. Örneğin Batı Almanya'nın temel yasası, bir siyasal partinin rolünü, demokratik yapısını ve anayasaya olan bağlılığını belirleyen koşulları belirlemişti. Bu, bazı durumlarda neo-Nazi partilerin Federal Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılmasına neden oluyordu. Ama bu tür önlemler herhalde aşırı sağın savaş sonrası seçimlerdeki düşük başarısının ana nedeni değildir. Halkın hoşnutsuzluğunun dışında daha önemli olan, orta sağın aşırıların doğal seçmen kitlesini kendi saflarına çekmekteki başarısıdır. Adenauer ve İtalyan Hıristiyan Demokratlar tarafından gösterilen ılımlılık, aşırı sağın uzak tutulmasına yardımcı olmuştur.

Uzun vadede bu taktiklerin uyandırdığı bütün tiksintiye karşın, sağın tamamen marjinalleştirilmesinin çok kırılgan yeni demokrasilere daha fazla güvenlik sağladığı pek de kesin değildir. Demokrasi karşıtı sağın 1930'larda ne kadar güçlü olduğunu anımsamamız gerekir. Savaşın sona ermesinden hemen sonra popülerliklerinin yeniden canlanması olasılığı güçlü gözüküyordu. Müttefiklerin kamuoyu yoklamaları Alman halkında demokrasiye pek de bağlılık olmadığını ortaya çıkarmıştı. Doğu Prusya, Silezya ve Südet topraklarından gelen milliyetçi eğilimli göçmenler özellikle *Heimat* (vatan) hayallerini terk etmeye hevesli görünmüyordu. 1950 Aralık'ında, *The Times* –geçmişi düşünerek– uyarıyordu: "Bir demagog için sığınmacılar, köpekbalıkları için sudaki kan neyse odur ve sığınmacı sorunu bir devrim durumu yaratacak kadar büyüktür." Adenauer skandal boyutlarında çok fazla eski Nazi'ye iş ve koruma sağlamış olabilir (1952'de, Dışişleri Bakanlığı çalışanlarının %34'ü Parti üyesiydi); ama ellilerde ve altmışların başlarında, patlama olasılığı olan sığınmacı oylarını yatıştırmaktaki başarısı da ustacadır. Milliyetçi Sığınmacı Partisi'ni bölerek ve fraksiyonla-

rından birini kendi partisi olan CDU içine çekerek yok etmeseydi, Doğu Avrupa'dan gelen milyonlarca Alman sığınmacı yeni Federal Cumhuriyetin temellerini sarsabilirdi.[6]

Kuşkusuz aşırı solla çok az uzlaşmaya gidildi: Soğuk savaşın ilk on yılındaki muhafazakâr eğilimli solu dışarıda bırakırken, sağı bırakırken olduğundan çok daha rahat davrandılar. Komünist Parti Almanya'da ve Yunanistan'da yasadışı ilan edildi, başka yerlerde ise hoş görüldü ama rahatsız edildi. Bütün Batı Avrupa'da, komünizm karşıtlığının yerli bekçileri –özellikle de polis ve güvenlik hizmetlerindekiler– Amerikan soğuk savaş savaşçılarıyla birlikte çalıştılar. Bunların merkezi olan CIA'nın Politika Eşgüdüm Ofisi'nin bütçesi, 1949 başlarındaki 4.7 milyon dolardan 1953'de 200 milyon dolara çıkmıştı. Komünizm karşıtlığı büyüyen bir sanayiydi.[7]

Avrupa hükûmetleri genç CIA'ya sola karşı geliştirdiği en son psikolojik savaş araçlarını reklamlar, kültürel yayınlar, gezici sergiler ve filmler yoluyla denemesinde yardımcı oldular. Sosyalist ve İşçi partileri, işçi sendikalarını komünistlerin elinden almaları için desteklendi. Soğuk savaşın zirvesinde, Amerikalılar olası bir Rus istilasını düşündüler ve bazı güvenilir komünizm karşıtlarına, Nazi işgalinde olduğu gibi, silahlı direnişi örgütleyebilmek için silah sağladılar. Bu garip hücrelerin sonraki yaşamları, İtalya ve Belçika'daki gizli servislerle olan ilişkileri ve sağ kanat terörizmle olan bağlantıları yalnızca 1980'lerin sonlarında ve 1990'ların başlarında kamuoyunun bilgisine sunulabildi.[8]

Her ne kadar bu tür paranoya Kore Savaşı'nın sona ermesiyle

---

6 E. Wiskemann, *Germany's Eastern Neighbours*, Oxford, 1956, s. 191; I. D. Connor, "The Bavarian government and the refugee problem, 1945-1950", *European History Quarterly*, 16: 2, 1986, s. 131-53; D. Childs, "The far Right in Germany since 1945", L. Cheles *v.ö.* (der.), *Neo-Fascism in Europe*, Londra, 1991 içinde, s. 70.

7 T. Barnes, "The secret cold war: the CIA and American foreign policy in Europe, 1946-1956", *Historical Journal*, 24: 2, 1981, s. 399-415, ve 25: 3, 1982, s. 649-70.

8 P. Coleman, *The Liberal Conspiracy: The Congress for Cultural Freedom and the Struggle for the Mind of Postwar Europe*, New York, 1989; I. Wall, *The United States and the Making of Postwar France, 1945-1954*, Cambridge, 1991, s. 213-16.

yok olduysa da, yeni "ulusal güvenlik" devletinin birçok kurumu kalıcı hale geldi: Batı Avrupalı casusluk örgütleri muazzam büyüdü ve kamu kesimindeki işler için güvenlik soruşturması normal prosedür haline geldi. Örneğin Britanya'da, Attlee hükûmeti muhafazakâr bir milletvekilinin parlamentoda bir Britanyalı olmayan etkinlikler komitesi kurulması önerisini reddetti, ama kamu çalışanları hakkında sıradan "olumsuz soruşturma" uygulamasını başlattı. Başvuranların görüşleri ve geçmiş etkinlikleri hakkındaki çok daha ayrıntılı "olumlu soruşturma" uygulamasına 1950'de Amerikalıların isteği doğrultusunda başlandı: Başlangıçta 1.000 görev için düşünülen süreç, 1982'de 68.000 görevi kapsıyordu.[9]

Bunun sonucunda yurttaşlık haklarının zedelenmesine kamuoyu yalnızca kısıtlı bir ilgi gösteriyordu. Kısmen, Sovyetler'in Batı'ya karşı emelleri hakkında genel bir kuşku vardı. Ama daha temelde, genel bir "tüm –izmler geride kaldı" duygusu egemendi. Savaş insanlarda ideolojik siyasete karşı derin bir antipati bırakmıştı. Ve bunun yansıması da, geçmişin kutuplu tavırlarından ayrılıp uzlaşmaya yaklaşan kitlesel siyasal partilerin değişen tavırlarında görülebiliyordu. Hem sol hem de sağ, parlamenter demokrasiyle uzlaşıyor ve eski pozisyonlarını terk ediyorlardı.[10]

Solda, savaşın sona ermesi ilk başta –Léon Blum'un sözleriyle– sosyalizmin "Zafer Dönemi"nin başlangıcı gibi görülmüştü. Alman sosyal demokratlardan Rudolf Breitscheid, "Hitler'den sonra, biz!" demişti. Böyle olmayacaktı. Yeni toplumsal yeniden inşa çağı, Blum'un düşündüğünün aksine, sosyalist ilkelere dayanarak gerçekleşmeyecekti. Faşizm yenilgiye uğramış olabilirdi, ama bu sefer de komünizm tehdidi sosyalistlere ciddi sorunlar çıkaracaktı; Britanya dışında, Marksizm onları birbirine bağlayan göbek bağıydı ve komünizm karşıtı sosyalistler bile –bu giderek sayısı artan bir türdü– bu bağı kesmekte zor-

9 P. Hennessy ve G. Brownfield, "Britain's cold war security purge: the origins of positive vetting", *Historical Journal*, 25: 4, 1982, s. 965-73.

10 C. Friedrich, "The political theory of the new constitutions", A. Zürcher (der.), *Constitutions and Constitutional Trends since World War II*, New York, 1955 içinde.

lanıyordu. Üstelik hem kapitalizmin hem de muhafazakârlığın, Batı Avrupa'da, Nazi işgalinin karanlık günlerinde sanıldığından çok daha dayanıklı ve aslında daha gözde olduğu ortaya çıkmıştı ve sosyalistler de bu gerçeklerle yüzleşmek zorundaydı. Bu yüzden, solun başlangıçtaki coşkusu yerini, sosyalizm, kapitalizm ve sınıf arasındaki ilişkinin uzun uzun yeniden düşünülmesine bıraktı.[11]

Marksizm'den geri çekilme, bazı ülkelerde savaşın bitiminden hemen sonra başladı. Örneğin Hollanda'da, Sosyal Demokrat Emekçiler Partisi adını, çekiciliğini genişletmek ve sınıf karakteri üzerindeki vurguyu azaltmak amacıyla Hollanda İşçi Partisi olarak değiştirdi. Batı Almanya, İsveç ve Avusturya'da, sosyal demokratlardaki bu süreç 1950'lere hatta 1960'lara kadar uzadı. Reforma karşı muhalefet, güçlü Marksist geleneklere sahip olan Fransa ve İtalya'da daha da uzun sürdü; en fazla da Marksist olmayanların kalesi olan Britanya İşçi Partisi'nde. Ne olursa olsun, bu ülkelerde bile sosyalistler öyle ya da böyle seçim ve iktisat gerçekliklerini tanımak zorunda kaldılar. Yavaş yavaş gerçekleşecek bir ölümü önlemenin tek yolu sınıf siyasetinin gettosunu terk edip daha geniş tabanlı türde bir partiye dönüşmekti. Örneğin Gaitskell, "emeğin değişen karakterini, tam istihdamı, yeni konutları ve buzdolabına, televizyona, arabaya ve parlak dergilere dayanan yeni yaşam tarzını" hesaba katmazsa, İşçi Partisi'nin yenilmeye mahkûm olduğunu söylemişti. Richard Crossman, yönetimli kapitalizmin Doğu Avrupa'daki Sovyet tarzı planlamayla elde edilecek ilerlemelerle başa çıkamayacağını iddia ederek ona karşı çıkmaya çalıştı; ama aslında ne Britanya İşçi Partisi, ne de herhangi bir sosyalist kitle hareketi savaş sonrası kapitalizmin erdemlerine karşı çıkacak radikal bir girişimde bulunacaktı.[12]

Sağ soğuk savaşı çok daha etkili kullandı. Sola göre kuram ve öğretiyle daha az kendini yoran, komünizm karşıtlığını daha büyük kolay-

---

11 S. Padgett ve W. Paterson, *A History of Social Democracy in Postwar Europe*, Londra, 1991, s. 13, 110.

12 B. Moore-Gilbert ve J. Seed (der.), *Cultural Revolution? The Challenge of the Arts in the 1960s*, Londra, 1992 içinde Gaitskell, s. 22; M. Pinto-Duschinsky, "Bread and circuses? The Conservaties in office, 1951-1964", V. Bogdanor ve R. Skidelsky (der.), *The Age of Affluence, 1951-1964* Londra, 1970 içinde, s. 93'te Crossman'da adı geçen.

lıkla kucaklayabilen ve 1950'lerde çok yaygın olan siyasal sükûnet, aile istikrarı ve evcillik arzusuna çok daha uygun olan pragmatik sağ kanat siyasetçiler, ilk başlardaki otoriteci dürtüleri üzerinde bir kez daha düşünüp, demokrasiye bağlı ve solun toplumsal kaygılarının da çoğunu paylaşan yeni, güçlü hareketler oluşturdular. Mali tedbirliliğin, iki savaş arasının Britanya Muhafazakâr Partisi gibi bir kalesi, "Tek Ulus" muhafazakârlığına kapıldı: Örneğin 1950'lerdeki muhafazakâr hükûmetler İşçi Partisi kadar ulusal konut politikasına bağlıydılar. İktisadi liberalizmin yaşayabildiği yerlerde, örneğin Batı Almanya ve İtalya'da, çok farklı geleneklerle rekabet edip uyum sağlayabildi: Katolik paternalizm, toplumsal kaygı ve maddecilik karşıtlığı. Burada, demokratik Katolik partilerinin yükselmesi anahtardı. Örneğin Almanya'daki CDU, "bırakınız yapsınlar"cılık ve devlet planlamasının arasında üçüncü bir yol olarak "toplumsal bağlılığı olan piyasa ekonomisi" önerdi.[13]

Bu yolla, sol ve sağ arasındaki eski kutuplaşma ve sınıf çatışması yerini yavaş yavaş uzlaşmaya verilen ağırlığa bıraktı. En aşırı durumda, Avusturya'da sonuç, sol ve sağ arasındaki bir büyük koalisyon oldu (1945-1966). Bunun kalıcılığı, her iki ortağın, 1930'lardaki iç savaştan sonraki ideolojik çatışmadan kaçınmadaki kararlılığını gösterir: Gerçekten, Viyana'nın iki partili devleti, eski tek partili halinden çok daha dayanıklı çıktı. Koalisyon Batılı parlamentolarda olağan hale geldi, Fransa'da bir istikrarsızlık kaynağı oldu, ama sık görülen hükûmet değişikliklerinin büyük partilerden hiç olmazsa birinin iktidarda olduğu gerçeğini gizlediği İtalya ve Danimarka gibi ülkelerde değil. Her ne kadar ortalamada Batı Avrupalı hükûmetler savaş sonrası dönemde özellikle kalıcı olmasalar da, bu demokrasi politikaları karşısında bir hoşnutsuzluk doğurmamış gibi durmaktadır ve göreli olarak da çok az sivil protesto ya da kamu şiddeti görülmüştür. Bu –iki savaş arası yıllardaki hoşgörüsüz konumla o kadar çelişkili olan– kamusal hoşgörünün esas nedeni, demokrasinin canlanmasının, tarihteki en çarpıcı sürekli

13 A. J. Nicholls, *Freedom with Responsibility: The Social Market Economy in Germany, 1918-1963*, Oxford, 1994, s. 11; ayrıca M. Mitchell, "Materialism and secularism: CDU politicians and National Socialism, 1945-1949", *Journal of Modern History*, 67, Haziran 1995, s. 278-308.

büyüme dönemiyle çakışmasıdır. İnsanların yaşamı daha rahat ve varlıklı hale geldikçe, siyasal sistem ödülleri toplamıştır.[14]

BÜYÜME MUCİZESİ

Başlangıçta, 1950'yi izleyen yirmi yıl boyunca Batı'yı dönüştürecek olan iktisadi yükselişin çapını öngörmek kolay değildi. I. Dünya Savaşı'nın hemen sonrasındaki yılların deneyimini düşünen uzmanlar, arkasından bir tür düşüş gelecek bir patlama öngördüler. Batı Avrupa'da, sanayi üretiminde 1947-48'deki %12'lik oranın 1949-50'de %5'e düşmesi, onların tedbirli tahminlerini doğruluyordu. 1951'de, *Economist* dergisi kasvetli bir ifadeyle, şöyle diyordu: "Tüm tahminlerin ötesinde başarılı olan Marshall Planı'nın üçüncü yılında, bolluk ve düzeltilmiş yaşam standartları koşullarında –kısaca, iyi bir yıl olarak görülmesi gereken bir dönemde– hem İtalyan hem de Fransız seçmenlerin dörtte biri komünistlere oy vermiştir... Hiçbir yerde ilerlemeye, Ruslarda ve Amerikalılarda görülen türde olumlu bir inanç görülmemektedir."

Uzun vadeli görüşlerde karamsarlık ortadaydı. Hollanda hükûmeti, işsizlik sorununun iç olanaklarla çözülebileceğine inanmadığı için, göçü özendiriyordu; on yıl geçmeden, ülke emek ithal eder hale gelecekti. Batı Almanya'da, birçok iktisatçı Doğu Prusya ve Silezya'daki tarım alanlarının kaybının sürekli bir gıda kıtlığına yol açacağına inanıyordu ve savaş öncesinde de olduğu gibi, işsiz insanlar, çalışmak istediklerini beyan eden pankartlarla sokaklarda dolaşıyordu. Soğuk savaşın iş yaşamındaki güvenlik hissi üzerindeki boğucu etkisi, bir Fransız çiftçisinin Amerikalı bir bilim adamına söylediği şu sözlerde yankılanır: "Amerikalılarla Ruslar gelip savaş alanı olarak kullansınlar diye mi kayısı bahçesi dikeyim? Teşekkürler. O kadar aptal değilim."[15]

---

14 Lane ve Ersson, *Politics and Society in Western Europe*, s. 304-6.

15 P. Armstrong, A. Glyn ve J. Harrison, *Capitalism since World War II: The Making and Breakup of the Great Boom*, Londra, 1984, s. 156, 161-2; Hollanda göç politikası, L. Kosinski, *The Population of Europe*, Londra, 1970, s. 71; L. Wylie, *Village in the Vaucluse*, Cambridge, Mass., 1974 baskısı, s. 33.

1953'e gelindiğinde, BM'nin Avrupa İktisadi Komisyonu'nun (AİK) genel sonucu bir hayli ılımlıydı: "Batı Avrupa ekonomisinin genel gelişmesi tam olarak cesaret verici değildir." Ödemeler dengesi baskıları yayılmayı frenliyordu. AİK, "özel girişim ekonomisi" olarak adlandırdığı şeyde, enflasyon denetimden çıkmadan istihdamın artırılması olasılığı konusunda kötümserdi. Büyüme o zamana kadar bölük pörçük ve iç etkenlere dayanarak gerçekleşmişti ve "ulusal kendi kendine yeterlilik yolundaki tarihsel eğilimin tersine döndüğünün açık bir şekilde görülmesi"ni sağlayacak bir uluslararası işbirliği işareti pek görülmüyordu.[16]

Gerçekten de, Batı Avrupa'da birkaç ülkedeki denemeler böylesi kötümser bir tahmini doğruluyordu. "Ulusal kendi kendine yeterlilik", tam olarak İber yarımadasındaki otoriteci fosillerin ve İrlanda'daki Katolik hükûmetin izlediği stratejiydi. Bunun sonucu, hepsi için tartışmasız bir başarısızlıktı, yavaş büyüme, işsizlik ya da istihdam eksikliği, Batı Avrupa'nın geri kalanındaki bollukla kıyaslandığında, 1950'ler ilerledikçe giderek daha az etkileyici gözüküyordu. Her üçünün de yaptığı gibi, gelişmeden yararlanabilmek için her yıl on binlerce işçi ihraç etmek, aslında yenilginin kabul edildiği anlamına geliyordu. 1950'lerin sonlarında, İrlanda ve İspanya ciddi bir yön değişikliğine gittiler ve modernleşmeyle kucaklaştılar: Keynes-öncesi iktisat profesörü Salazar yönetimindeki Portekiz ise, tek garip adam olarak kaldı.[17]

Bu noktada, Batı Avrupa'nın geri kalan bölümündeki iktisadi yükselişin istisnai karakteri konusunda bir kuşku kalmamıştı. Büyüme hiç olmadığı kadar hızlı ve sorunsuzdu. 1913-1950 arasında kişi başına büyüme yılda ortalama %1 olmuştu; 1950-1970 arasında ise, bu oran inanılmaz bir sayı olan %4'e ulaşmıştı. Genelde, 1939 öncesinde işadamlarını o kadar çok rahatsız eden iş (yaygın iktisat kuramına gö-

16 BM, *Economic Survey of Europe since the War: A Reappraisal of Problems and Prospects*, Cenova, 1953, s. 81-3, 234.

17 R. Carr, *Modern Spain, 1875-1980*, Oxford, 1980, s. 156-8; Gallagher, *Portugal: A Twentieth Century Interpretation*, Manchester, 1983, , s. 138; A. Cochrane ve J. Clarke (der.), *Comparing Welfare States: Britain in International Context*, Londra, 1993, s. 211-14.

re, piyasaların doğası gereği, ekonomik etkinliklerin çevrimsel olarak bir şişip bir daralması), yerini daha ılımlı dalgalanmalara bırakmıştı. Savaş öncesindeki kitlesel işsizlikler tamamen yok olmuş gibi duruyordu. Avrupa'daki işsizlik oranları, 1930'lardaki ortalama olan %7.5'den, 1950-60 arasında %3'ün altına, bunu izleyen on yılda ise %1.5'e düşmüştü. 1967'de Britanyalı bir yorumcu, "bugün bir milyon işsiz olması feci bir olasılık olarak görülüyor" diyordu. "Bunu belirleyici bir ulusal başarısızlık işareti olarak karşılamalıyız." Şaşırtıcı bir hızla tam istihdam, güvenilmez ve zorla elde edilmiş bir başarı olarak değil, modern, bilimsel olarak yönetilen bir kapitalist ekonominin doğal bir parçası olarak görülmeye başlandı.[18]

Ülkelerin performansları arasında ciddi farklılıklar görülüyordu. Avusturya, Batı Almanya, Fransa, İtalya ve Hollanda göreli olarak hızlı büyüme oranları sağladılar. Britanya ve Belçika biraz daha yavaştı. Bazı ekonomiler 1950'lerde 1960'larda olduğundan daha iyiydiler, bazıları da bunun tam tersi. Ama asıl önemli olan, her durumda büyümenin, evvelce gerçekleştiğinden çok daha hızlı olmasıydı. Düşük performansı yerel yorumcuları endişeye sürükleyen bunalımdaki Britanya'da bile, 1950 sonrasındaki büyüme –yıllık %3'le– 1913-1950 arasında gerçekleştirilen %1.3'ten, hatta 1870-1913 arasındaki %1.9'dan daha yüksekti.[19]

Bu benzersiz başarıların –dendiği gibi, "iktisadi mucize"nin– nedeni konusunda hâlâ sert tartışmalar vardır. Bol emek –sığınmacılar ve işsiz çiftçiler– ücretleri düşük tutmuş ve yatırımları özendirmiş olabilir. Yine de, emek İber yarımadasında da boldu ama, 1930'larda bolluğa neden olamadığı gibi, burada tek başına büyümeye neden olamadı. Emeğin bolluğu temelde yardımcı bir etmendir, diğer koşulların da uygun olduğu durumlarda, büyümeye katkıda bulunur.

Aynı şey sermaye için de geçerlidir. Sanayi tesislerinin savaş sıra-

---

18 A. Maddison, "Economic policy and performance in Europe, 1913-1970", Cipolla, *a.g.e.*, cilt 5: *The Twentieth Century:* 2, Londra, 1981 içinde, s. 442-509'dan alınan rakamlar; J. Holloway, "The Dickensian environment", *The Listener*, 12 Ocak 1967.

19 J. Tomlinson, *Public Policy and the Economy since 1900*, Oxford, 1990, s. 238.

sındaki yıkımı, ilk başta sanıldığından daha azdı. Gerçekte, savaş sırasında kapasitedeki muazzam artış göz önüne bulundurulduğunda, Avrupa'daki sermaye yatırımının 1945 sonrasında 1939'dakinden daha fazla olduğundan ve hızla da büyümekte olduğundan kuşku yoktur. Kredi ve yatırım üzerinde sıkı hükûmet denetimi, bunun yanında da karne ve benzeri tasarruf zorlamaları, tüketimi düşük ve yatırım oranlarını yüksek tutmuştur – 1928-38'deki %9.6'yla karşılaştırıldığında, 1950-70 arasında GSMH'nın %16.8'i. Ama bu eğilim yalnızca sermayenin varlığını değil, aynı zamanda bir taraftan kamu yetkililerinin bunun kullanımını yönlendirme istekliliğini, diğer taraftan da halkın daha iyi bir gelecek uğruna tüketimden vazgeçme isteğini de yansıtmaktadır.[20]

Dönemin mitolojisine göre, Avrupa'nın toparlanması genellikle Marshall Planı'na, Birleşik Devletler'in, 1947 yazında Dışişleri Bakanı George Marshall'ın önderliğinde Avrupa'ya sağlamaya kendisini adadığı, muazzam Amerikan mali katkısına bağlanmaktadır. ABD'nin Batı Avrupa'ya 1945 sonrasında sağladığı sağlam iktisadi, siyasal ve askeri desteğin, II. Dünya Savaşı sonrasındaki toparlanmayı I. Dünya Savaşı sonrasında olduğuna göre çok daha başarılı kıldığı kuşkusuzdur. Ama tüm bunlara karşın, bugün artık tamamen niceliksel terimlerle bakıldığında, belki Yunanistan ve İtalya'nın dışında, Marshall Planı'nın iktisadi açıdan propagandacılarının –ya da karşıtlarının– iddia ettiğinden daha önemsiz olduğu açıktır. Avrupa'daki yatırımın çoğu içerden sağlanmış, Batı'daki büyüme oranları ise, bırakın Marshall Planı'nın yardımını, ülkelerin kendi süper güçlerini beslediği Doğu Avrupa'dan daha yüksek olmamıştır. Marshall Planı'nın yardımı, döviz işlemlerindeki dar boğazların aşılmasında, kıt doların bulunmasında ve büyümenin sürdürülmesinde görülmüştür.[21]

---

20 A. Boltho (der.), *The European Economy: Growth and Crisis*, Oxford, 1982, s. 11-16; E. Denison, *Why Growth Rates Differ*, Washington, DC, 1967.

21 Tartışma esas olarak A. Milward, *The Reconstruction of Western Europe, 1945-1951* (Londra, 1984) ve M. Hogan, *The Marshall Plan: America, Britain and the Reconstruction of Western Europe, 1947-1952* (Cambridge, 1987) arasındadır. ABD yardımı konusunda, M. Postan, *An Economic History of Western Europe, 1945-1964*, Londra, 1967, s. 106.

Amerikalılar Avrupa sermayesinin –savaş öncesinde başladıkları gibi– değişmesinde yardımcı olmuştur, sanayi ilişkilerinin dönüşümü, bilimsel yönetim, çalışma uygulamaları ve araçlarının modernleşmesi ilkelerinin kabulü gibi. Yılda %4'lük bir ortalamayı tutturan üretkenlik artışı, kuşkusuz patlamayı destekliyordu. Marshall Planlamacıları ve diğer "Amerikan tarzı" propagandacıları bir dizi Üretkenlik Konseyi, sendika önderleri ve yöneticileri için değişim programı, yayınlar ve sergiler düzenlediler. Önemli işçi huzursuzluklarına sahne olan 1940'ların sonlarında, "üretkenlik" sınıf savaşı karşısında bir seçenek, hem ücretleri hem de şirket kârlarını artırmanın bir yolu olarak ortaya atılıyordu.[22]

Marshall Planı konusundaki tartışma, Amerikan iktisadi etkisinin diğer yönlerinin önemini ortaya çıkardı. Bunlar yalnızca yeni üretkenlik şarkılarını değil, aynı zamanda mali politika, yatırım stratejisi ve sınıfsal uyum tavırlarını da içermekteydi. Genelde Marshall Planlamacıları, Avrupalı politika oluşturucuları (toplumsal hoşnutsuzlukları ve komünist virüsün olası yayılmasını önlemek amacıyla) tüketici harcamalarını artırmaya ve bir tür yeni Avrupa düzeni çerçevesinde eski katı toplumsal hiyerarşiden kurtulmaya özendirmeye çalışıyordu.

Uzun vadede belki de en önemlisi, Avrupa'daki Amerikan varlığının daha geniş siyasal etkisiydi. Soğuk savaş –1950'lerin başlarındaki zirvesinde– Batı Avrupa'nın ulus-devletleri arasında yalnızca korku ve endişeye değil, geçmişte hiç görülmemiş olduğu kadar bir işbirliğine de neden olmuştu. Washington'ın hırslı, sıkı bir eşgüdüm içindeki Avrupa planlaması vizyonu, Bevin ve Schuman gibi kuşkulu Avrupalılar tarafından hızla bozulabilirdi. Ama Amerikan parası ve güven-

22 A. Maddison, *Phases of Capitalist Development*, Oxford, 1982, s. 96-9; C. Maier, "Politics of productivity", P. J. Katzenstein (der.), *Between Power and Plenty: Foreign Economics Policies of Advanced Industrial States*, Madison, Wis., 1978 içinde; üretkenlik üzerine etkileyici bir çalışmadan, D. W. Ellwood, *Rebuilding Europe: Western Europe, America and Postwar Reconstruction*, Londra, 1992; R. Kuisel, *Seducing the French: The Dilemma of Americanization*, Berkeley, California, 1993; Ticaret Birliği konusunda şüpheler için, bkz. A. Carew, "The Anglo-American Council on Productivity (1948-1952): the ideological roots of the post-war debate on productivity in Britain", *Journal of Contemporary History*, 26, 1991, s. 49-69.

liği bazı bağlar gerçekleşmeden elde edilemezdi ve bunlar da –alıcılarını bir tür devletlerarası diyaloğa zorlayarak– Batı Avrupa'nın uluslararası iktisadi ortamını değiştirdiler. Özellikle de 1950'lerin ortalarındaki patlamanın bağrında yatan şaşırtıcı ticari canlanmanın temellerini attılar. Pahalı imparatorluk yükümlülüklerine girmiş olan Fransa ve özellikle de Britanya, böylesi fırsatlardan yararlanmaya Benelüks ülkeleri, Batı Almanya ya da İtalya'ya göre daha az eğilimliydiler. Ama Avrupa Ödemeler Birliği ve daha sonra da Avrupa Ekonomik Birliği –tümü de Amerikan politika oluşturucular tarafından özendirilmişti– aracılığıyla Avrupa içindeki ticaret patladı. Almanların iki savaş arasındaki toprak ve mutlak egemenlik takıntılarını ne kadar da çabuk terk ettiklerine dikkat çeken Elizabeth Wiskemann, 1956'da, "ticarette sert gerilemelere ve sonuçlarına karşı önlemler geliştirmiş bir Avrupa'da, barışçı bütünleşme peşinde koşan ve iletişimiyle uzaklıkları yok etmiş gibi gözüken bir Avrupa'da, ulusal kendi kendine yeterlilik anlamını yitirmiş gözükmektedir" yorumunu getirmişti.[23]

Ama Avrupa hükûmetleri, Amerikan cömertliğinin basit edilgen alıcıları değildi. Korkutucu komünizm tehdidi öyküleriyle Washington'ın tecrit politikalarına geri dönmesini etkili bir şekilde engellemişlerdi. Şimdi artık emperyalist olan Amerika'ysa, (Lundestad'ın sözleriyle) "davet üzerine" buradaydı. Avrupalıların da kendi öncelikleri ve stratejileri vardı ve savaş sonrasındaki patlama da onların kendi iç politika yeğlemeleri ışığında değerlendirilmelidir. Kuşkusuz enflasyon (özellikle de Kore Savaşı sırasında), ödemeler dengesi ve dengeli bütçe konusundaki eski kaygılar ortadan kalkmamıştı. Özellikle İtalya ve Almanya gibi, yakın geçmişten devletçilik konusunda ciddi güvensizliklerle çıkmış olan ülkelerde, varlıklarını sürdürüyorlardı. Ama 1960'lara gelindiğinde Batı Avrupa'daki hükûmetler, talep yönetimini, tam istihdamı ve iktisadi büyümeyi fiyat istikrarının üstünde görüyordu. Diğer bir deyişle, gelişme karşılığında bir dereceye kadar enflasyonu kabullenmeye, eskisine göre çok daha fazla razıydı-

23 Wiskemann, *a.g.e.*, s. 176.

lar. Postan, "Tüm Avrupa ülkelerinde" diye yazmıştı, "iktisadi büyüme evrensel bir öğreti ve hükûmetlerin uymaları beklenen ortak bir beklenti haline gelmişti. Bu nedenle, iktisadi büyüme iktisadi büyümeciliğin bir ürünüydü."[24]

Yeni öğretinin gelişimini hayli kesinlikle izleyebiliriz. 1950'lerin başlarında, yeni kurulan OEEC'nin (Organization for European Economic Cooperation, Avrupa İktisadi İşbirliği Örgütü) yıllık raporları, genişlemenin anahtarı olarak üretkenliği artırmayı gösteriyordu. 1956'da, ilk kez olarak "iktisadi büyüme" sözünü kullandı. Örgüt 1956'da OECD olarak yeniden kurulduğunda, kuruluş sözleşmesinin 1. maddesi, örgütün amacının "üye ülkelerde sürdürülebilir en yüksek iktisadi büyüme ve istihdam düzeyini ve yükselen bir yaşam standardını sağlamak" olduğunu beyan ediyordu. Walt Rostow'un -gelişmişliğe "havalanma"yı evrensel bir süreç olarak açıklayan– *The Stages of Economic Growth* (İktisadi Büyümenin Evreleri) adlı eserinde (alt başlığı: Komünist Olmayan Manifesto) büyüme öğretisi mutlak doğru haline gelmişti.[25]

"Büyümecilik" yalnızca resmi çevrelerde görülen bir şey değildi. Özel kesimde de 1950'lerin başlarının belirsizliğinden yavaş yavaş güven doğdu ve özel yatırım kamusal yatırımla birlikte gelişti. Gerçekten de savaş sonrası patlamanın çarpıcı özelliği, kamusal ve özel kesimlerin karşılıklı kabul edilebilir ve yararlı bir birleşmeyi sağlamış olmalarıdır. Kurtuluşun eşitlikçi havası dağıldıkça, sosyalistlerin kapitalizme olan saldırısı gerçekleşemedi; planlama yerini devletleştirmeye, sonrasında da "yönetim" ve "güdüm"e bıraktı. Almanya'da CDU'nun 1947 başında kendisini adadığı planlı ekonomi, Ludwig Erhard'ın "sosyal pazar ekonomisi" karşısında eridi. İşçi Partisi'nin başlarda özel kesime o kadar karşı gözüktüğü Britanya'da, işverenler, örneğin daha yönlendirici Hollandalı yetkilileri şaşırtacak bir saygıyla karşılanıyordu. Fransa'da bile "planlamacılık" müdahaleyi içermiyordu,

---

24 G. Lundestad, *The American 'Empire' and Other Studies of US Foreign Policy in a Comparative Perspective*, Oslo, 1990; Postan, *a.g.e.*, s. 25.

25 Ellwood, *a.g.e.*, s. 218-19.

ama daha başarısız değildi. Andrew Shonfield, yeni Avrupa ekonomisinin belki de en keskin çözümlemecisi, "kapitalizmi, 1930'ların feci başarısızlığından, savaş sonrası dünyasının büyük bolluk aracına çeviren neydi?" diye soruyordu. Ona göre yanıt, "kamu ve özel gücün değişken dengesindeydi."[26]

BM Avrupa İktisadi Komisyonu'nun 1953 korkularının aksine, özel girişim ekonomileri, Doğu Avrupa'yla karşılaştırılabilecek yüksek yatırım ve büyüme oranları tutturabilmişti. Girişimciler resmi talep yönetimi ve tam istihdam politikalarından yararlanıyor ve devletin tersçevrimsel iktisat yönetiminin, iki savaş arasındaki iktisadi yaşamı altüst eden ticaret dalgalanmalarını yumuşatacağını bilerek daha güvenli bir şekilde yatırım yapabiliyordu. Bu yönetimin geniş çapta bilimsel temellere dayandığı bilindiği için, Shonfield'in güvenle "geçmişin eğilimlerinin gelecekte tekrarlanacağını düşünmek için bir neden yoktur" diyebilmesine şaşmamak gerekir. Akıllıca politikalar, toplumsal dayanışma ve uyum sağlayabilecek kurumsal işbirliği Batı Avrupa'nın tarihindeki en dikkat çekici başarılarından birini elde etmesini sağladı.[27]

REFAH DEVLETLERİ

Kapitalizmin bu "beklenmedik şekilde göz kamaştırıcı" canlanması, kuşkusuz, devlet gücünün yalnızca iktisadi çevreye değil, aynı zamanda toplumsal refah alanına yayılmasının kabul edildiği bir dünyada gerçekleşti. Dönemin çoğu yorumcusu için, bu ikisi –hızla gelişen bir ekonomi ve büyüyen refah devleti– yakından ilişkili gibi duruyordu. SPD reformcusu Karl Schiller, "refah devleti politikalarının desteği olmadan" diyordu, "serbest pazar ekonomisi çökebilirdi... Refah devleti ve dinamik pazar ekonomisi birbiri için vazgeçilmezdir."[28]

Kuşkusuz Thatcher yıllarında böylesi düşünceler saldırıya uğradı.

---

26 A. Shonfield, *Modern Capitalism: The Changing Balance of Public and Private Power*, Oxford, 1965, s. 3.

27 *A.g.e.*, s. 62; N.F.R. Crafts, "The golden age of economic growth in Western Europe, 1950-1973", *Economic History Review*, 48: 3, 1995, s. 429-47.

28 Nicholls, *a.g.e.*, s. 321.

İddiaya göre, refah devleti harcamaları iktisadi büyümeye yardımcı olmamış, hatta engellemişti. 1950'lerin ekonomisi hakkında bir iddia olmaktan çok 1980'lerin politikasına ilişkin bu değerlendirmenin, tarihsel gerçekler tarafından da desteklenmediğini söylemek gerekir. Britanya'da refah amaçlı harcamalar, GSMH'ya oranla, örneğin Almanya'dan daha düşüktü. Tüm olarak Batı Avrupa'da, düşük büyümenin yanında hep düşük toplumsal hizmet harcamaları gelmişti.[29]

Devletin savaş sonrasında toplumsal refahla olan ilgisi, Avrupa demokrasisinin yerleşmesiyle çakıştığı için, bazıları bunun esas olarak demokratik bir olgu olduğunu iddia ettiler. "Refah devleti" cümlesi, ne de olsa Hitler'e karşı geliştirilmişti. 1950'de Atlee, hükûmetinin "refah devletinin temelleri"ni attığından söz ediyordu ve birkaç yıl içinde terim sıradan konuşmalara girmişti. Devlet ve birey arasındaki ilişkilerde bir dönüm noktasını işaret ediyordu ve toplumbilimci T. H. Marshall'ın da iddia ettiği gibi, belki de toplumsal ve iktisadi hakların da siyasal olanlara eklenmesiyle, bir demokrasideki yurttaşlık hakkında yeni bir anlayışın başlangıcını da belirlemişti.[30]

Ama Marshall'ın demokrasiyle refahı ilişkilendirmesi Britanya ve İsveç'teki belli deneyimleri yansıtıyordu. Başka yerlerde, savaş sonrası refah düzenlemeleri savaş öncesi muhafazakâr ve faşist rejimlerle güçlü süreklilikleri yansıtırken, Doğu Avrupa'da da komünizm altında ortaya çıkmışlardı. Batı Almanya'daki toplumsal politika tartışmalarına anayasa hukukçusu Ernst Forsthoff tarafından sokulan "yaşam sağlayan devlet" teriminin, ilk kez kendisi tarafından –olumlayarak– 1938 yılında Üçüncü Reich bağlamında kullanıldığını anımsamak da sağlıklı olur. Savaş sonrası İtalyan toplumsal hizmetleri de, temelde Mussolini yönetimi sırasında kurulan yarı özerk ajanslar ağı tarafından işletiliyordu.[31]

---

29 Bu sav, C. Barnett, *The Audit of War* (Londra, 1986) tarafından Britanya için öne sürülmüş ve J. Harris tarafından reddedilmiştir.

30 R. Lowe, *The Welfare State in Britain since 1945*, Londra, 1993, s. 10 içinde Attlee; T. H. Marshall, *Class, Citizenship, and Social Development*, New York, 1965.

31 G. Esping-Andersen, *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Cambridge, 1990; Lowe, *a.g.e.*, s. 12 içinde Titmuss.

Ama bu gelenek sürekliliklerine karşın, II. Dünya Savaşı iki çok farklı politika ortamını birbirinden ayırmıştır. Savaş sonrası refah devletinin dünyası, tam istihdam, hızlı nüfus artışı ve Avrupa içinde göreli iç ve dış barış dünyasıdır. Tersine, iki savaş arası toplumsal politikaları, kitlesel işsizlik, nüfus azalması, devrim, siyasal aşırılık ve savaş korkuları arasında yapılmıştır. Her iki dönemde de devlet önderlik etmiş, ama 1940 öncesinde topluluğun, ailenin ve her şeyin üzerinde ulusun sağlığını hedeflerken, savaştan sonra esas olarak bireysel yurttaşın fırsatlarını ve seçeneklerini genişletmek için çalışmıştır. Her dönem de önceline karşı tepki göstermiştir. 1918 sonrası on dokuzuncu yüzyıl ortalarının liberalizminin bireyciliğine, 1945 sonrası da iki savaş arası toplulukçuluğuna. Bu açıdan, Marshall'ın yurttaşlığa vurgusu hedefini bulmuştur.

Savaş sonrası refah devleti, Batı Avrupa'daki bazı gerçek felsefe ve kurum farklılıklarını yansıtmaktadır. Örneğin Batı Almanya, Britanya'da olduğu gibi, iddialı bir konut politikasına sahipti ve yılda yüz binlerce yerel yönetim konutu inşa ediyordu, ama savaş sonrası "Roma yağması" ve Atina çevresinde yayılan beton ormanı da Güney Avrupa devletinin konut konusundaki ilgisizliğinin kanıtıdır. Britanya refah sistemi ulusal vergilendirmeyle finanse ediliyordu, ücretsizdi ve tüm yurttaşlara belli bir asgari düzey sağlamayı amaçlıyordu. Diğer taraftan Fransa, Belçika ve Almanya'da hükûmet, katılımların ücretlerle bağlantılandırıldığı gönüllü sigorta projelerini destekliyordu. Bu sistemlerde, refah düzenlemeleri varolan gelir ve statü farklılıklarını sürdürüyordu ve bu nedenle, toplumsal etkileri açısından temelde muhafazakârdı. Ama İsveç'te, devlet diğer uçtaydı ve gelir eşitsizliğini azaltmak için müdahale ediyordu. Bu yüzden bir bilim adamına göre, Batı Avrupa'da refah kapitalizmi modelleri açısından en azından "üç dünya" vardı: muhafazakâr Katolik, liberal ve sosyal demokrat.

Ama her yerde, devletin toplumsal hizmetlere harcamaları artıyordu. Britanya'da, GSMH'nın yüzdesi olarak toplumsal hizmetlere harcamalar, 1938'deki 11.3'ten, 1955'te 16.3'e, 1970'te de 23.2'ye

yükselmişti. Aynı dönemde, toplam kamu harcamaları da GSMH'nın %30'undan 1970'te %47.1'ine çıkmıştı. Bu demektir ki toplumsal hizmetler kamu harcamalarının neredeyse yarısına yükselmişti. Batı Avrupa'nın hemen hemen her yerinde, savaştan sonra kamu harcamaları ulusal gelirle orantılı bir şekilde arttı. Bunun yanında, bu harcamanın dağılımı da değişti ve savunma harcamaları düşerken, refah harcamaları yükseldi. Ulusal gelir de, patlamadan dolayı hızla yükseldiği için, bunun sonucu olarak her yerde kişi başına refah harcamaları ciddi bir şekilde arttı, 1960'larda hızlanarak, sonraki on yılın başlarında yavaşladı. Üstelik ekonomik patlamanın sürdüğü yirmi yılda, çeşitli ülkeler arasındaki farklılıklar da daha az göze batar oldu. Örneğin 1950'de yalnızca Danimarka, Britanya, Norveç ve İsveç'te, kaza, sağlık, yaşlılık ve işsizlik sigortaları kapsamındakilerin çalışanlara oranı %70'in üzerindeydi; 1970'te, bu sayıya yalnızca güney eteklerindeki Yunanistan, Portekiz ve İspanya'da erişilememişti.[32]

Genellersek, sanki savaş toplumsal dayanışma için bir talep yaratmış –ya da güçlendirmiş– bu arada da, iktisadi düzelme bu değişmeyi destekleyecek kaynakları yaratmıştır. Ama kuşkusuz hükûmet gelirlerine ve harcamalarına karşı olan tavırdaki değişikliği de unutmamak gerekir. Diğer bir deyişle, 1945 sonrasında tam istihdamdan yararlanan insanlar, on ya da yirmi yıl öncesinde düşünülemeyecek olan vergi oranlarını kabullenmişlerdir. Bunu neden yaptıkları tarihçiler tarafından tamamen göz ardı edilmiş bir sorudur –verginin tarihi, en gözde konulardan biri sayılmaz– ama bu, kendi kapitalizm deneyini ABD ya da Asya'nınkinden ayrı tutan Batı Avrupa toplumunun savaş sonrası evriminin temel bir özelliğidir.[33]

Belki de gariptir, devletin sorumluluklarının 1950'lerde ve 1960'larda artması, yanında giderek yükselen bir hayal kırıklığı hissi de getirdi. Britanyalı toplumsal kuramcı Richard Titmuss, "1940'ların yeniden yaratma, inşa etme ve planlama dürtü ve idealleri artık yıkılmış-

32 K. D. Bracher, *The Age of Ideologies: A History of Political Thought in the 20th Century*, Londra, 1985, s. 200'de adı geçen.

33 Cochrane ve Clarke, *a.g.e.*, s. 32.

tı" diye yakınır. Yükselen beklentiler kuşkusuz umutları ve talepleri de yükseltmiş ve yoksulluk eşiğini de yukarı itmişti. Ama ne 1960'ların başlarındaki "yoksulluğun yeniden keşfi" ne de refah koşullarının doğası hakkındaki daha genel kaygılar, tamamen yükselen beklentilere bağlanamaz. Yeni refah demokrasisinin sınırları açığa çıkıyordu.[34]

1940'ların eşitlikçi umutları yok oldukça, yavaş yavaş insanlar refah devletinin varlıkların eşitsizliğinde bir farklılık doğurmadığını idrak ettiler. Gelir dağılımı (İskandinav ülkeleri dışında) pek değişmemişti; çünkü ne vergileri ne de tazminat sistemini daha geniş yeniden dağılımcı amaçlarla kullanmak için pek bir girişimde bulunan olmadı. Peki o zaman refah devleti kimin için gerçekleşmişti? Giderek yanıtın daha yoksul olanlar için değil, daha iyi durumda olanlar, orta sınıf ve eski işçi sınıfının tam istihdamdan yararlanan kesimi için olumlu olduğu ortaya çıkıyordu. Bu kuşku, refah devletinin kökenleri hakkındaki yeni bir görüşü destekliyordu; buna göre, refah devleti kahraman işçi sınıfının baskılarının değil, orta sınıf çıkar gruplarının, iyi niyetli paternalist aydınların ve tüm toplumsal katmanların risk-karşıtlığının eseriydi.[35]

Bunda o kadar şaşırtıcı olan neydi? Bu yalnızca, savaş sonrası Batı Avrupa demokrasilerinin, radikal gündemini kendi amaçları uğruna dönüşüme uğratan orta sınıf tarafından istikrara kavuşturulma tarzının başka bir örneğiydi. Marshall, "ilk bakışta burjuvazinin her zaman olduğu gibi, işçilere gitmesi gerekeni aşırdığı sanılabilir" demişti. "Ama varolan koşullarda, özgür bir demokraside olacak olan budur ve refah devletinde de olmayı sürdürecektir. Çünkü, refah devleti proletaryanın diktatörlüğü değildir ve burjuvaziyi tasfiye etme vaadinde de bulunmamıştır."[36]

Bazılarının 1950'lerin bireyciliğinin, sorumsuzluğunun ve bencilliğinin ürünü olarak gördüklerini, başkaları daha tarafsız bir şekil-

---

34 T.H. Marshall, "The welfare state - a comparative study", aynı yazardan *Class, Citizenship and Social Development*, *a.g.e.*, s. 313; Ambrosius ve Hubbard, *a.g.e.*, s. 128; Titmuss, *Essays on the Welfare State*, *a.g.e.*, s. 241.

35 Baldwin, belirli sınıflar ve yeniden dağılımcı toplumsal politika arasındaki herhangi bir bağın varlığını reddeder: P. Baldwin, *The Politics of Social Solidarity: Class Bases of the European Welfare State, 1875-1975*, Cambridge, 1990, s. 290.

36 Marshall, *Class, Citizenship and Social Development*, s. 297-300, 330.

de edinmeciliğin ve bolluğun büyümesi olarak gördüler. Ama varlıklı toplumun gelişi, refah devletinin karşısına, insanların zihinlerinde sadelik yıllarıyla ilişkilendirdiği ve yaşam standartlarındaki yükselmenin daha az acil ve hatta "aptalca" kıldığı bir evrensellik ilkesine dayanan yeni bir tehdit dikmişti. "Edinmeci toplum" diye bağlıyordu Marshall, "sınırlarını genişletmeyi ve karşıtlarını da inançlarının taraftarları haline getirmeyi başarmıştı."

AVRUPA'NIN BİREYSELLİKÇİ SEFERBERLİĞİ

Shonfield, 1965 yılında, "benim neslimden, 1930'larda kapitalizmin yok edilemez yıkıcılığına inanmış olan birçok kişi" diye yazmıştı, "sistemin savaştan sonra geçirdiği başkalaşmayla, önemli bir kişisel deneyim yaşamıştır." Bu başkalaşma –hayal kırıklığına uğramış sosyalistlerce– kaybolan toplumsal sorumluluklar ve savaş sırasındaki eşitlikçi hedeflerin bozulması açısından olumsuz olarak da yorumlanabilir; ama aynı zamanda, daha olumlu bir bakış altında, derin bir toplumsal dönüşüm de –Alessandro Pizzorno'nun dediği gibi, Avrupa'nın "bireysellikçi seferberliği"– görülebilir. Kapitalizmin başarısı sınıf rekabetlerini zayıflattı ve iki savaş arası dönemin etkinlikçi ve ütopyacı kitle siyasetinin yerine daha kansız bir tüketim ve yönetim siyaseti koydu. Halkın istediği artık ilahlar değil mallardı.[37]

Avrupa'nın tüketici toplumunun kökenleri kuşkusuz II. Dünya Savaşı'nın çok öncelerine kadar götürülebilir. Eğer prototip Henry Ford'un ABD'si ise, 1950'lerde ve 1960'larda o kadar açık bir şekilde ortaya çıkacak olan beklentilerdeki ve tavırlardaki değişmenin ilk işaretlerinin iki savaş arası Avrupa'sında bile görülebileceği bir gerçektir. 1934 Berlin otomobil fuarını açarken, Hitler şunları söylemişti:

> Otomobil özellikle ayrıcalıklı bir kesim için bir ulaşım aracı olarak kaldıkça, birçokları sınırlı olanaklarla yaşayan milyonlarca ita-

37 Shonfield, *a.g.e.*, s. xv; Fransız muhafazakârlığının esnekliği konusunda, bkz. R. Vinen, *Bourgeois Politics in France, 1945-1951*, Cambridge, 1955; A. Pizzorno, "The individualistic mobilisation of Europe", *Daedalus*, 93: 1 (kış 1964).

> atkâr, çalışkan ve becerikli insan, onlara özellikle pazar günleri ve tatillerinde bilinmeyen, neşeli bir mutluluk kaynağı olacak bir ulaşım aracından yoksun kaldıklarının acı bir şekilde farkına varacaklardır. Otomobile yakıştırılan, sınıf vurgulu ve bu yüzden de toplumsal açıdan bölücü karakter ortadan kaldırılmalıdır; araba bir lüks eşyası olarak kalmayıp, bir kullanım eşyası haline gelmelidir![38]

Ama böylesi cesur beyanlar 1930'ların gerçekleriyle çelişiyordu. Hitler'in sözlerini, iktisadi kısıtlılıklar ve savaş seferberliği yüzünden bir tek Volkswagen'in bile halka satılamıyor olması gerçeği yalanlıyordu. Ama bir kez savaş sona erince, halkın karne uygulaması ve sadelik karşısındaki hoşgörüsü çabucak yok oluverdi. Halk karnenin adil olduğunu kabul ettiği halde, giderek daha güçlü bir şekilde bunun kalkmasını ve piyasanın geri gelmesini istedi. 1950'lerin başlarından itibaren, savaş zamanı denetimleri bir kenara atıldıkça, yeni alışveriş kültürünün ana hatları ortaya çıkmaya başladı.

Arzuların yaratılması, malların satın alınmasının önünde gidiyordu. Yalnızca küçük bir azınlıktan daha fazlasının yeni dayanıklı tüketim mallarını ve başka harikaları alabilecek hale gelmesinden çok önce, reklam ajansları ve perakendeciler uygulamalarını geliştirmeye başlamıştı. 1953 Burton'ın Yönetici Rehberi'ndeki sözcüklerle, "parayla vedalaşma karşısındaki doğal çekingenlikten daha güçlü bir sahip olma arzusu yaratın ve satış arkasına satış gerçekleştirin." Geleneksel satıcılık dönüştürülmüştü. Kadınlar, bırakın göz ardı edilmeyi, "modern yaşam"ın "motorları" olarak vurgulanıyorlardı: Reklamcılar 1950'lerde onları esas olarak ev açısından görüyor ve "ev kadınını yakalama"ya yoğunlaşıyordu. Bir Alman reklamı, "artık elektriksiz, espressosuz ve kolasız yapamazsınız" diyordu. "Ama yemek pişirmeden yapabilirsiniz! Sevgili ev kadınları, tüm bu harikalar artık sizin! Büyükannenizin ve annenizin elde çile çekerek yapmak zorunda kaldıklarını, artık küçücük mucizevi bir makine birkaç saniyede halledi-

---

38 W. Sachs, *For Love of the Automobile: Looking Back into the History of Our Desires*, Berkeley-Los Angeles, California, 1992, s. 55-6'da adı geçen.

verecek... Kocanıza ceplerini biraz daha karıştırmasını söyleyin!" Bir İtalyan işadamı, "kadını birinci sıraya koydum" diyordu, "sonra köpeği, atı ve en sona da erkeği." Altmışların başlarında, reklamcılar "küçük anneler"i, "çekingen fare-burgerler"den ve modelleri yeni "havai" tarzla popüler olan seksi, bağımsız "Kosmo kızı"ndan ayırt etmeye başlamıştı.[39]

Eski tarzda, bir yolla statü ve sınıf farklılığının kalıcılığını kabul eden züppe görünüm, müşteriye toplumsal merdivende birkaç basamak birden atlamanın olası olduğuna inandıran reklamcının meydan okumasıyla karşı karşıyaydı. "Amerikan" reklamcılık yöntemleri, "yeni statü avcıları"nı hedef almıştı, "bira yerine lager içen, düz yerine filtreli sigara içen, sütlü değil siyah çikolata yiyen C2 sakinlerini ve daha yeni, banliyöde açık planlı ve bahçeli bir ev almış olan AB yöneticisi"ni. 1937'de yalnızca dört Amerikan ajansının ABD dışında şubesi vardı, 1960'ta bu sayı, 280 bürosuyla, otuz altıya varmıştı.[40]

Olası alıcıları sınıflandırma teknikleri, George Perec'in altmışların tüketimciliği hakkındaki romanı *Les Choses*'da (Şeyler) incelenen yeni bilim dallarına dayanıyordu – piyasa araştırması, denemeli ve uygulamalı psikoloji. Endişeli bir gözlemci, "eğitimin yardımcısı olarak gördüğümüz bir bilim dalı olan psikoloji, şişirilmiş ekonominin prensleri olan satıcıların emellerine alet edilmiştir" diyordu. Ne var ki böylesi sesler boşlukta yok oluyordu. Bir meslek olarak reklamcılık, savaş öncesindeki kötü şöhretinden sıyrılıp heyecan verici, hatta şatafatlı bir meslek haline gelmişti.[41]

Reklamcılık devrimi tüm kitle iletişim araçlarına yayıldı. 1950'lerin ortalarından sonra ticari reklamlar televizyonlarda gözük-

---

39 Kadın sorunu için, bkz. S. Weiner, "The *consommatrice* of the 1950s in Elsa Triolet's *Roses à crédit*", *French Cultural Studies*, vi, 1995, s. 123-44; C. Duchen, *Women's Rights and Women's Lives in France, 1944-1968*, Londra, 1994; *Bikini: Die Fünfziger Jahre*, Berlin, 1983, s. 200; M. Boneschi, *La grande illusione: i nostri anni sessanta*, Milan, 1996, s. 93.

40 F. Mort ve P. Thompson, "Retailing, commercial culture and masculinity in 1950s Britain: the case of Montague Burton, the 'Tailor of Taste'", *History Workshop Journal*, 38, 1994, s. 106-29; Pearson ve G. Turner, *The Persuasion Industry*, Londra, 1965, s. 30-31.

41 T. R. Nevitt, *Advertising in Britain: A History*, Londra, 1982.

meye başladı. Telefonun yaygınlaşması sarı sayfalı perakende kataloglarının 1960'ların başlarında yaygınlaşmasına neden oldu. Aynı dönemde pazar gazeteleri, makalelerin yanında tüketiciye sunulan yeni "yaşam tarzları"nı göklere çıkaran ilanlarla da dolu renkli ekler yayınlamaya başladılar. Hatta sunulan mal seli altında boğulan endişeli alıcıya yardım da gelmişti. 1957'de Amerikan Tüketiciler Birliği tarafından desteklenen Tüketici Araştırmaları Örgütü, *Which?* (Hangisi?) adlı bir yayın çıkarmaya başladı ve birkaç yıl içinde neredeyse yarım milyonluk bir okuyucu kitlesine sahip oldu.

Böylece yaratılan ve yayılan yeni arzular, eskisine göre çok daha hızlı tatmin ediliyordu. Kredi ve borç karşısındaki tavır değişiyordu. Fransız köylüsünün, "kredi, ticaretin vücudundaki cerahatli yaradır" diyen görüşüne, yalnızca kiralama-satın alma projeleriyle değil, "hiç banka hesabı olmamış müşterilere giderek daha fazla uyumlu hale gelen bir dizi banka hizmetini etkin şekilde pazarlayan" ticari bankalarca da karşı çıkılmaktaydı. Bu mali yenilikler sayesinde tüketici devrimi gelişiyordu. Ilımlı bir enflasyon da özendirici oluyordu. 1961 yılında tedbirli bir Fransız köylüsünün dediği gibi: "Fiyatlar böyle yükselip dururken, istediğin bir şeyi istediğin anda –kuşkusuz mantık çerçevesinde– satın almamak aptallıktır."[42]

"İyi yaşamak" evde başlıyordu. Tüm kanıtlar kişilerin öncelikli olarak buzdolabı, çamaşır makinesi, televizyon ve diğer ev aletlerini aldıklarını gösteriyordu. Böylesi malların satışlarında bir patlama olmasına karşılık, daha yoksul kesimlerin yalnızca kademeli bir şekilde bundan yararlandıklarını da vurgulamak gerekir. Bu açıdan, o günün 1950'lerden ve 1960'ların başlarından kalma reklamlar, gerçeği yansıtacaklarına geleceği anlatıyorlardı. Örneğin 1959'da, Fransız şirket yöneticilerinin kabaca dörtte üçünün arabası vardı, bunun yanında, işçilerin beşte biri ve tarım çalışanlarının da sekizde biri otomobil sahibiydi. Televizyon sahibi olanların sayısı daha da yavaş arttı ve yalnızca 1960'ların sonlarında televizyon yaygın hale geldi.

---

42 Wylie, *a.g.e.*, s. 181, 347; R. Harris ve A. Seldon, *Advertising in Action*, Londra, 1962, s. 23-4.

Otomobil belki de en önemli tüketim malıydı. Batı Avrupa'da otomobil üretimi 1947'deki yıllık yarım milyondan 1967'de yılda dokuz milyonun üzerine çıkmıştı. Avusturya'da araba sahiplerinin sayısı 1950'de 51.314'den 1960'da 404.042'ye, 1966'da da 876.913'e çıkmıştı; İtalya'da ise 1950-1964 arasında 342.000'den 4.7 milyona; Batı Almanya'da da 1949-1962 arasında 1.4 milyondan 9.5 milyona çıkmıştı. Tren kullanımı düştükçe, otoyollar ağı tüm kıtada yayıldı. Paris Périphérique çalışmaları daha 1956'da, Seine nehrinin sağ kıyısındaki ekspres yol 1967'de başlamıştı. 1964 Ekim'inde Milano'yu Napoli'ye bağlayan Autostrada del Sole'nin açılışında, Floransa Başpiskoposu, Kuzey Floransa servis istasyonunda bir şükran duası düzenlemişti.[43]

Trafik sıkışıklığı, savaş sırasında Avrupa'nın tarihi şehir merkezlerini dümdüz eden bombardımancılarla adeta rekabet eden uzman trafik planlamacılarına, trafik polislerine, (ilk olarak 1959'da görülen) park sayaçlarına ve sarı park yapılmaz çizgilerine gereksinim doğurdu. 1960'ların sonlarında arabalar, şehir dışındaki alışverişleri, kent merkezlerindeki küçük perakendecilerin darbe yemesini ve yeni süpermarketlerin yayılmasını hızlandırdı. Örneğin Fransa'da, 1960'da yalnızca kırk süpermarket vardı; 1970'de ise sayıları 1.000'in üzerindeydi: Prisunic ve Monoprix çağı gelmişti.[44]

Yaşam standartlarının yükselmesi, keyif için yapılan harcamaları da özendirdi. Coca-Cola'nın yirmi yıl boyunca Alman piyasasındaki başarılı sloganını terk etmemesi rastlantı değildir: "Mach mal Pause" (biraz çalışmaya ara ver) 1948'de, Britanya'daki el emekçilerinden 3.1 milyonu iki haftalık ücretli izin kullanabiliyordu; 1950'lerin

---

43 A. Sampson, *Anatomy of Europe*, New York, 1968, s. 116; R. Wagnleiter, *Coca-Colonization and the Cold War: The Cultural Mission of the United States in Austria after the Second World War*, Chapel Hill, NC-Londra, 1994, s.294; S. Gundle, "L'americanizzazione del quotidiano: televisione e consumismo nell'Italia degli anni cinquanta", *Quaderni storici*, 62, Ağustos 1986, s. 561-94; Hiscocks, *Germany Revived*, s. 55; K. Ross, *Fast Cars, Clean Bodies: Decolonization and the Reordering of French Culture*, Cambridge, Mass-Londra, 1995, s. 53; Gundle, *a.g.e.*, s. 588.

44 C. Dyer, *Population and Society in 20th Century France*, Londra, 1978, s. 222.

ortalarında bu sayı 12.3 milyona çıkmıştı – el emekçilerinin neredeyse tamamı. Eskisine göre çok daha fazla insan tatile çıkıyordu ve daha fazla harcıyorlardı. 1960'ların sonlarından başlayarak, yabancı ülkelere paket turlar giderek gözde oldular: 1971'de Britanyalı yetişkinlerin yalnızca üçte biri tatilde yurt dışına çıkmıştı; 1984'te yalnızca üçte biri çıkmamıştı. Birleşmiş Milletler'in 1967 yılını "uluslararası turizm yılı" ilan ederek kabul ettiği gibi, turizm artık büyük bir sanayiydi ve Avrupa, dünyanın turistlerinin çoğunluğunu hem gönderip hem de kabul ederek, bunun kalbindeydi. OECD'ye göre turizm, "Batı dünyasında kademeli olarak gelişen 'keyif uygarlığı'nın en gösterişli unsuruydu." Turizm aynı zamanda parayı –bazı çevresel kayıplar pahasına– ekonomik patlamanın geri bıraktığı bölgelere, kıtanın güney eteklerine yönlendirerek yeniden dağıtımcı işlevi de görmekteydi.[45] Buralarda turistik tesisler birbiri ardına dizilmekte, bozulmamış kırsal alanlarsa ziyaret edildiği kadar elden geçirilmekteydi de.

Bu turistler, kültürel eleştirmenler için, geçmişin yalıtılmışlıklarını kırdığını kabullenmek istemediklerinden dolayı, kolay lokmaydı. Amerikalı Paul Fussel, savaş öncesinin beyefendice ve algılayıcı gezginiyle modern paket barbarlarını kıyaslıyordu. Hans Magnus Enzensberger'in "Theorie des Tourismus"u, turistleri sanayi toplumunun işlerinden kurtulma yolunda umutsuz, temelde burjuva usulü bir çaba içinde görüyordu. Bir de, Erich Fromm'a göre burjuvazinin faşizme olan yatkınlığını açık edecek şekilde, "özgürlükten kaçış"ın bir parçasıydılar.[46]

Ama böylesi taşkın saldırılar, yeni tüketimciliğe karşı çok daha geniş bir saldırının bir parçasını oluşturuyordu. Bu saldırıda, "aile ve ahlaki düzen"e olan tehditten kaygılanan Katolik din adamlarından, Pasolini gibi mal fetişizminden tiksinen asil ruhlu Marksistlere kadar herkes yer almıştı. Franko'nun İspanya'sında muhafazakârlar,

45 N. Stacey ve A. Wilson, *The Changing Pattern of Distribution*, Oxford, 1965 baskısı, s. 390; J. Benson, *The Rise of Consumer Society in Britain, 1880-1980*, Londra, 1994, s. 88; Sampson, *a.g.e.*, s. 232.

46 P. Fussell, *Abroad*, Hans Magnus Enzensberger, *Eine Theorie des Tourismus*, Frankfurt, 1963.

1960'ların patlamasında kendi "Organik Demokrasi"lerinin aşındırılmasını ve yeni "tele-bağımlı tüketiciler"in eski Katolik değerlerden uzaklaştırılmasını gördüler. Ama gerçek demokrasilerde bile, "iktisadi mucize"nin dramatik toplumsal yankılanmaları tatmin duyguları kadar endişe de doğuruyordu. Giorgio Bocca, *La scoperta dell'Italia*'da (İtalya'nın Keşfi,(1963)) "*benessere* [bolluk] tarafından hipnotize edilmiş, dönüşen... İtalya ekonomik patlama"sını anlatıyordu.

Ticari baskıların edilgen, uzlaşmacı nesnesi olan tüketici, 1940'larda toplumsal kuramcılar tarafından imgelenen etken yurttaşın yerini almış gibi duruyordu. Şimdi –piyasa araştırmalarının ve TV reklamcılığının bu cesur yeni dünyasında– belki de insanların arzuları bile kendilerinin değildi. Marksist Frankfurt Okulu çevresinde toplanan, tüketimciliğin ilk etkili kuramcılarına göre yeni "kitle toplumu", modern kapitalizmin güçlerinin sıradan insanın "sahte bilinci"ne etki etmesine izin veriyordu. Bu sol kanat seçkincilerin görüşüne göre, savaş öncesinde kendi yargılarından Hitler'i izlemek için feragat eden aynı kitleler, şimdi de şuursuz bir şekilde sürüler halinde dükkânlara üşüşüyordu.

Snop yaklaşımlarca desteklenen böylesi yorumlar yeni tüketimciliğin homojenleştirici ve konformist eğilimlerini abartıyordu; gerçekte ise, –daha sonraki kültürel eleştirmen kuşağının da belirttiği gibi– 1960'lara gelindiğinde "yaşam tarzı" malları, 1950'ler modasının standartlaşmasını bozuyordu. Baudrillard ve Bourdieu gibi bazı iyimserlere göre, tüketici kültürleri aslında insanlara kendilerini tanımlayacak ve kimliklerini şekillendirecek yeni bir özgürlük sağlıyordu.

Buna karşı yeni bireycilik eski, toplulukçu dayanışmaları çözüyormuş gibi gözüküyordu. 1940'ların sonlarındaki –özellikle Fransa ve Belçika'da görülen– grev dalgası, 1950'lerde yatıştı. 1958'deki bir kaynakta, "artık 'proletarya'dan söz etmenin pek bir anlamı yok... çünkü o artık yok" deniyordu. Eski bir madencinin Amerikalı bir gazeteciye açıkladığı gibi: "Burada, Doncaster'da etrafıma bakıyorum. Yetersiz beslenen, iyi giyinemeyen, evleri çok az döşenmiş insanları görmeyeli çok bir zaman geçmedi. Artık onların iyi giyinmiş, iyi bes-

lenmiş olduklarını görüyorsunuz. Evlerine gidiyorsunuz ve görüyorsunuz ki dekorasyonları, piyanoları, halıları, radyoları var, bazıları TV almış. Her şey değişti."[47]

İşçi sınıfı da, orta sınıf da, yeni zenginlikten yararlananlar ve dışarıda kalanlar olarak ikiye ayrılmıştı. Beyaz yakalı ve yönetici sınıflar yayıldı, köylülük ise hızla daraldı. Britanya işçisi üzerine araştırmasında Ferdynand Zweig, sınıf yan anlamının değiştiğini fark etti. Terim, "değişmeyen bir şekilde züppelikle, ve sadece nadiren, sınıf mücadelesiyle bağlantılandırılıyordu." İlişkiler yelpazesi daralmış, giderek artan bir şekilde de yalnızca işyerine ait görülmeye başlamıştır. Bir işçinin dediği gibi: "Ben yalnızca işte işçi sınıfıyım, ama dışarıda herkes gibiyim." Eski anlamıyla –fabrika içinde ve dışında toplu eylem, kimlikler ve etkinlikler sunan– *sınıflar* yok oluyordu. Yakınsaklaşan tüketim (ve çoğaltma) eğilimleri eski toplumsal sınırları bulandırıyordu.[48]

Alman yorumcular, siyasal fanatiklik ve şiddetin temsil ettiği bir aşırılıktan, edilgenliğe ve eylemsizliğe geçen toplumdaki tehlikelerin özellikle farkındaydı. Bir zamanlar sınıf mücadelesiyle bölünmüş olan toplum, şimdi artık uykuya yatmış gibi duruyordu. Karl Bracher, "parlamenter demokrasinin otoriter bir yeniden şekillenmesi"ne doğru giden, "saf teknokrasinin korkutucu görüntüsü"ne karşı uyarıda bulunuyordu. Etkin bir yurttaşlık yokluğunda Avrupa, tüm inancını yönetimsel çözümlere bağlamış "kendinden hoşnut bir ekspektokrasiye (beklentilerin yönetimi)" dönüşecekti. Jürgen Habermas, teknoloji ve bilimin, "siyasetten uzaklaşmış halk kitlesinin bilincine nüfuz etmiş olan" bir tür ideolojiye dönüştüğünde ısrar ediyordu. "İdeolojinin sonu"nu müjdeleyen Amerikalı siyaset bilimcileri, aynı süreçten, ama olumlu anlamda söz ediyordu.[49]

Eğer Amerikalılar gerçekten de Batı Avrupa'daki sınıf gerginlik-

---

47 Stacey ve Wilson, *a.g.e.* s. 334; *a.g.e.*, s. 208'de adı geçen Joe Curry Ellwood.

48 Marshall, "The affluent society in perspective", s. 341'de adı geçen; üreme modellerindeki yakınsama için, D. V. Glass, "Fertility trends in Europe since the Second World War", *Population Studies*, 22: 1, Mart 1968, s. 103-47.

49 K. D. Bracher, "Problems of parliamentary democracy in Europe", *Daedalus*, 93: 1 (kış 1964), s. 18sf; R. Kearney, *Modern Movements in European Philosophy*, s. 230'de adı geçen Habermas.

lerini kendi "üretkenlik siyasetleri" ile yatıştırmak amacındaysalar, –ellilerde– bunu başarmış gibi gözüküyorlardı. 1947'de İtalya'da "İtalyanlar, siyasal önderlerinin göreli becerilerinden çok, patlamış mısır ve sigaranın erdemleriyle ilgilenmedikçe, bolluk ve iç huzura ulaşmaları için bir umut gözükmemektedir" diyen Amerikalı yetkili hatırlardadır. Acaba arzuları gerçekleşmiş midir? Acaba Avrupa da siyaseti terk edip, Fransa'daki Amerikan karşıtlarının Atlantik'in öteki kıyısında gördükleri "mutlu köleler" toplumuna dönüşmüş müdür?[50]

AVRUPA'NIN AMERİKANLAŞMASI (MI)?

1960 yılında bir Fransız eleştirmen, "on yıl önce, hâlâ snack-barlara, striptiz salonlarına ve tüm edinimci topluma aşağılayarak bakıyorduk" diye yazıyordu. "Şimdi bunların hepsi az ya da çok Avrupa'da yerleşti. Bu toplum daha bizim değil ama o –ya da onun bir benzeri– çocuklarımızın olabilir. Birleşik Devletler, ister istemez içine girdiğimiz yaşam biçimlerinin denendiği bir laboratuvardır."[51]

1950'lerde yaşam eğilimlerinin ulusal ve toplumsal sınırların ötesinde homojenleşmesi, birçok kişiye bir kimlik kaybı ve tipik Amerikalı bir toplum modelinin gelişmesi gibi görünmüştür. Eğer kitlesel tüketim bir Amerikan buluşuysa, otomobilin, Coca-Cola'nın ve TV'nin yayılması da Avrupa'nın farklılığının sonunun belirtisi değil midir? Pizzorno, "burada olan, gelecekteki toplumların eğilimini belirlememizi sağlayacak yeni bir çağın eğilimleri midir?" diye sormaktadır; "yoksa sonrasında aynı eski sorunların, çıkmazların, aynı eski çelişkilerin ve çatışmaların geri dönmesini bekleyeceğimiz anlık bir şimşek midir?"[52]

Amerikalı politika oluşturucuların ilgilendikleri kadarıyla, Amerikanlaşma gerçekten de amaçtı. Diğer bir deyişle ABD'ye, olabilirse Batı Avrupa'ya toplumsal ve iktisadi çatışmaların çözümü için aynen uygu-

---

50 P. Ginsborg, *A History of Contemporary Italy: Society and Politics*, 1943-1988, Londra, 1990, s. 248; Dhumel in Kuisel, *a.g.e.*, s. 11'de adı geçen.

51 Jean-Marie Domenach, "Le modèle américain", *Esprit*, Temmuz-Ağustos 1960, s. 1221, Kuisel, s. 109'da adı geçen.

52 Pizzorno, "The individualistic mobilisation of Europe," *Daedalus*, 93:1 (Kış 1964), s. 199.

lanacak bir model sunarmış gibi bakıyorlardı: Bu, üretkenlik seferberliğinin, Avrupa federasyonculuğunun ve serbest ticaretin desteklenmesinin ve (TV gibi) yeni türden teknolojilerin ve pazarlamanın (bilimsel yöneticilik, saldırgan reklamcılık) taraftarlığının altında yatan inanıştı.

Ama acaba Avrupalılar bu yeni dünyaya ne kadar girmişlerdi? Protestolar gerçekten çok sayıdaydı. Amerikan tahakkümü, özellikle Fransa'da, giderek artan bir Amerikan karşıtlığı doğurmuştu. Fransa'da tutunabilmek için ciddi bir mücadele veren Coca-Cola'yı dışarıda tutmak, *Le Monde* tarafından açıklayıcı tarzda ümitsiz bir benzetmeyle "Avrupa kültürünün Danzig'i" için dövüşmek olarak görülüyordu. Manş'ın öteki kıyısında, Washington'ın Roma'sına karşı Yunanistan gibi davranan Britanyalılar da* "özel ilişkiler"i içindeki boyun eğmelerinde, gurur ve aşağılanma arasında gidip geldiler.[53]

Yine de Amerikan karşıtlığı, toplumsal merdivenin alt basamaklarında, yeni popüler kültürden yararlananlar arasında, aydınlar ve eski yüksek kültürün savunucuları arasında olduğundan daha azdı. Savaşı yitiren ülkelerde de (Almanya, Avusturya ve İtalya) kazandığına inananlara göre daha zayıftı. Bu kuşkusuz, Amerikan karşıtlığının (ve uzantısı olan Amerikanlaşma korkusunun) ilk olarak tarafsızlık hedefiyle ("ne Coca-Cola ne de votka"), ikinci olarak da imparatorluk sonrası aşağılanmayla yakından ilişkili olmasındandı. Eski imparatorluk güçlerinin eski sömürge varlıklarından vazgeçmeleri yeterli değilmiş gibi; onlar –ya da seçkinleri– artık kendilerini bir sömürgeye dönüşmüş olarak görüyorlardı. Almanya ve Avusturya'da ise tersine, *Amiler* daha çok, yakın geçmişin sıkıntılı ulusal anılarını örtecek yeni bir modern kimlik maskesi sunan olumlu bir güç olarak görülüyordu.

Üstelik daha az hürmetkâr, daha eşitlikçi ve ileriye bakan bir toplumun şekillendirilmesi, aslında ne yalnızca ne de esas olarak Ame-

---

(*) Harold Macmillan'ın terimi; Amerikalılarla olan kültürel-dilsel bağlara dayanarak, Britanya'nın Amerika'nın Avrupa'daki yandaşı ve ileri karakolu gibi davranmasına atıfta bulunuluyor olabilir - ç.n.

53 Kuisel, *a.g.e.*, s. 65'de adı geçen.

rikan etkisinin bir ürünü değildi. Amerikan yaşamının imgeleri, 1920'lerden sonraki filmlerde de görüldüğü gibi, kuşkusuz etkili olmuştu. Ama Amerikalılar gelmeden önce de, kitle demokrasisi, faşizm, savaş ve Nazi işgali, Avrupa'daki eski düzenin çoğunu süpürüp atmıştı. Süreç Amerikalıların egemen bakışları altında da sürmüştü, bu doğrudur; ama olanlar, Avrupa siyasetinde derin kökleri olan güçleri de yansıtır. Genellikle Amerikanlaşmanın önderi olarak görülen sinema, aslında daha karmaşık bir ilişkiyi ortaya çıkarır: Hollywood filmleri, kuşkusuz Avrupa'da muazzam popülerdi. Ama yerli film gelenekleri –Britanya karamizahı, Alman *Heimatfilm*'leri, Fransız *nouvelle vague*– başarılı bir şekilde ihraç edilemese de, yaşadı ve gelişti.

Genelde Amerikan etkileri, Avrupa gelenek ve istekleriyle ilişkiye girince değiştiler. Coca-Cola Atlantik'in her iki kıyısında da aynı lezzete sahip olabilirdi, ama diğer mallar değişime uğradı. Örneğin otomobiller daha küçük ve mütevazı görünüşlüydü: Avrupalılar VW'yi, Fiat 500'ü, Morris Minor'ı ve Mini'yi kucakladılar; ABD'de benzerleri olmayan Vespa ve Lambretta'yı saymıyoruz bile. Büyük otomobiller bile farklı gözüküyordu: Pahalı, işlenmiş bir "Avrupalı" görünümü –Jaguar XK 140, Gordon Keeble ve Bristol'da olduğu gibi– bilinçli bir şekilde korunuyordu; Sunbeam Rapier, Vauxhall Victor ve Ford Zephyr gibiler –roket kanatlarıyla halk tabakasının "rüya arabaları"– pek başarılı değildi. Parlak Cresta ve Zodiak gibilerse, örneğin Britanya'da, kararlı bir şekilde gelenekselliğini koruyan Austin Westminster kadar satamıyordu.

Mimaride de aynı şey geçerliydi. Modernizm sürgünden dönüp Doğu'ya doğru ilerledi ve apartmanlar, gökdelenler, Amerikan elçilik binaları ve şirket merkezlerini getirdi. Ama ortaya çıkan görünüm tam da Amerikan değildi; binalar daha alçak ve bilinçli bir şekilde var olan sokak yapısıyla uyumlu hale gelmişti. Banliyöler hiçbir zaman ABD'de olduğu gibi kent merkezindeki yaşamı öldürmedi, çünkü belki de banliyölere doğru kaçışın, orada olduğu gibi rahatsız edici bir ırksal sebebi yoktu.[54]

---

54 Pizzorno, *a.g.e.*; R. Willet, *The Americanisation of Germany, 1945-1949*, Londra, 1989, s. 49-51.

Her halükârda Amerika, homojen bir etkiler dizisi değildi; farklı, bazen de çelişkili, bazıları gerçek, bazıları mitsel öğelerin oluşturduğu bir bütündü. Bütün bunlar genç moda kurbanları veya "Freddy Quinn" (gerçek adı Manfred Nidl-Petz) ya da Ray Miller (Rainer Müller) gibi rock'n'roll yıldızları ya da İspanya ve Ciné-Citta'da Homer tarzı Western epikleri yaratan yönetmen Sergio Leone dikkate alındığında, Avrupalıların yaratıcı fantezileri için bir araç olabilen, gerçeklikten çok birer fikirdiler.[55]

Amerika, Avrupalıların kendi toplumsal ve siyasal mücadelelerinde örnek alabilecekleri bir dizi model sunuyordu. Örneğin Batı Avrupa'nın her yerindeki yerli komünizm karşıtlığı geleneklerine saygınlık kazandıran "ulusal güvenlik" devleti vardı; yeni tüketimcilik vardı. Ama aynı zamanda da, çok satan *The Hidden Persuaders* (Saklı Kandırıcılar) adlı çalışması tam da Britanya'da ticari TV reklamları başladığı sıralarda yayımlanan Amerikalı eleştirmen Vance Packard gibilerinden yararlanan reklam karşıtı hareket de vardı. Avrupa'da, 1960'ların ortalarıyla 1970'lerde hem yerel protestoların hem de ulusal yasamanın şekillenmesinde, her şeyin üzerinde kişisel haklar mücadelesinin etkisi olmuştur.

Geriye dönüp bakıldığında, "Amerikanlaşma" tartışmasında çarpıcı olan, bunun 1960'larda bir an gelip sönüvermesidir. O zamana kadar Avrupalıların çoğunluğu, Atlantik ötesi koruyucuları karşısındaki aşağılık kompleksinden kurtulmuşlar gibidir. İmparatorluğun yitirilmesinin iktisadi kötüleşmeye neden olmayacağı anlaşılmıştır; tersine, Avrupa uluslararası ekonomide gittikçe daha güçlü bir kuvvet haline gelmekte, Amerikan gücü ise sendeleme belirtileri göstermektedir. (Özellikle Servan-Schreiber tarafından *le Défi Americain*'de [Amerika Meydan Okuyor] bağıra çağıra ifade edilen) Amerikan çokuluslu şirketleri tarafından ele geçirilme konusundaki eski korkular, Batı Avrupa'nın ABD'de yatırımcı haline gelmesiyle yatışmıştır. Birçok kişinin korkusu-

55 Bkz. D. Strinati, "The taste of America: Americanisation and popular culture in Britain", Strinati ve S. Wagg (der.), *Come on Down? Popular Music and Culture in Postwar Britain*, Londra, 1992 içinde, s. 46 vd.

nun tersine, Marshall planlamacılarının kırkların sonlarındaki federalist baskılarıyla karşı karşıya kalan ulus-devlet, ortadan yok olmadı. Tersine yaşamaya devam etti ve hatta güçlendi de. Ulusal kültürlerin nihai yok edicisi olarak görülen televizyon bile, gerçekte, yerellik ve bölge bağlılıklarını yıkarak, daha *güçlü* bir ulus hissi yaratılmasına yardımcı oldu. Batı Avrupa, yeni tüketimciliği kendi malı gibi kabullenmişti.[56]

BÜYÜME TOPLUMUNDA PROTESTO

1955'te, savaş sonrası İtalyan anayasasının mimarlarından hukukçu Piero Calamandrei, ülkesinin yakınlarda gerçekleştirmiş olduğu demokratik gelişmelere karşı saldırıya geçti. Direnişin umutları, onun iddialarına göre, muhafazakâr engelcilik tarafından baltalanmış, anayasa "yaşama geçirilememiş"ti ve biçimsel demokrasi perdesi arkasında, faşizm ve "polis devleti"yle devamlılığın ve uzlaşmaların gerçekliği yatmaktaydı. 1931 tarihli Kamu Güvenliği Yasasının hâlâ yürürlükte olması, İtalya'daki demokrasinin eksikliklerinin en çarpıcı örneğiydi; gerçek bir hareket ve toplantı özgürlüğü ya da cinsiyetler arasında tam bir eşitlik yoktu.[57]

1960'larda daha genç, daha kentsel bir Avrupa, savaştan beri süregelen geniş toplumsal değişmelerin bilincine vardı ve siyasetle yasaların da buna ayak uydurması talebinde bulundu. Eski aristokrat-köylü dünyası, savaş tarafından yok edilmediği yerlerde iktisadi büyüme sonucunda ortadan kalkıyor ve daha hareketli, daha az saygılı bir toplum ortaya çıkıyordu. Bu, özgür dünyada gerçek özgürlük talep ediyordu ve artık toplumsal reform çağrılarının komünist bozgunculuk olarak bir kenara itilmesini de kabullenmiyordu. Yaşlı Eisenhower'ın yerini Kennedy ve Demokratların aldığı Washington'daki değişiklikler de bunu desteklemekteydi.

Avrupa'da soğuk savaşın korkuları dinerken, görevdeki muhafazakârlardaki geçmişin lekesi de giderek daha görünür hale gelmekteydi. İtalya'da, 1960'da Tamborini hükûmeti neo-faşistlerin desteğiy-

---

56 Dünya ekonomisinde Avrupa'nın rolü konusunda, bkz., D. Aldcroft, *The European Economy, 1914-1990*, Londra, 1993 baskısı, bölüm 5.

57 P. Calamandrei, *Questa nostra costitutizione*, Milano, 1995 baskısı, s. v.

le iktidara geldiğinde neredeyse iç savaş çıkıyordu. Fransa'da, Cezayir'deki savaş anavatana da sıçramıştı. Paris'te polis bir gösteriyi dağıtıp, savaş sonrası Avrupa'sının üzerine en az konuşulmuş, en gaddar şiddetiyle düzinelerce göstericiyi Seine Nehri'ne sürüp öldürdüğünde, sorumlu memur, önde gelen bir Vichy yetkilisi olan Maurice Papon'du. Yunanistan'da, Karamanlis hükûmeti bakanlarının savaş sırasındaki işbirlikçiliklerinin ortaya çıkmasıyla sarsılıyor, ancak hileli seçimlerle yerini koruyabiliyordu. Batı Almanya'da, 1962 Spiegel olayı Gestapo anılarını uyandırırken, hem Şansölye Kiesinger hem de Başkan Lübke Nazi geçmişlerinin acısını çekiyordu. Adolf Eichmann'ın 1961'deki yargılanması tüm olayı göz önüne getirdi. Soğuk savaş normalliğinin ve bolluğunun yalnızca kısmi, hatta lafta bir demokrasiye yer verdiği, bunun arkasında da eski otoriter güçlerin gizlendiği giderek daha açık bir şekilde görülüyordu.

Bu yeni ruh halinden yarar sağlayanlarsa merkez-sol partilerdi. – Britanya'da Harold Wilson, Batı Almanya'da SPD, İtalya'da "Sol Açılım" ve Yunanistan'da da "bitmeyen mücadele"siyle George Papandreu. İşçi ve sosyal demokrat partiler, daha modern bir toplumun yöneticileri olarak iktidara geri döndüler. Evvelce muhafazakâr sağda olduğu gibi, onlar da yavaş yavaş kendilerini sınıf bağlarından kurtarıyorlar ve kamuoyundaki derin, dereceli değişimlere yanıt verebilecek geniş tabanlı kitle partilerine dönüştürüyorlardı. Bu hükûmetler, eğitim ve sağlık hizmetlerini iyileştirmede devleti kullanmaya ve toplumsal ve yurttaşlık hakları konusunda reform yasaları çıkarmaya, öncekilere göre daha hevesliydiler. Yeni değişme umutları da, reform ve modernleşme peşindeki hareketleri ve lobi gruplarını iştahlandırdı. Bu yüzden 1960'lar, Batı Avrupa'da demokrasinin yeni bir anlam kazanmasını, geleneksel toplumsal değer ve kurumlarla gerçek kopuşu ve -birçokları için– modernliğin başlangıcını simgeliyordu.

1965 Aralık'ında, evlenme teklifini reddettiği genç adam tarafından kaçırılıp ırzına geçilen Franca Viola adındaki genç bir Sicilyalı köylü kadının davası, tüm İtalya'da manşetleri süsledi. Normalde –hiç de az gö-

rülmeyen– bu durumlar, söz konusu kadının boyun eğmesiyle ve İtalyan ceza yasasının *matrimonio riparatore* denilen hükmü uyarınca erkeğin suçunun ortadan kalkmasıyla sonuçlanırdı. Ama herkesin anımsayabildiği kadarıyla ilk kez olarak, ırzına geçilen kadın evlenmeyi reddetti. Bunun sonucunda, koca adayı tutuklandı ve hüküm giydi. Kendi köyündeki kamuoyuna göre, Viola'nın inadı onursuzluktu. Ama İtalya'nın geri kalan kısmında, dava sansasyon yarattı ve yasa karşısında kadının eşit statüden ve saygınlıktan yoksunluğunun altını çizdi.[58]

1960'larda, daha fazla demokrasi talebinin öncülüğünü, kadının toplumsal ve iktisadi bağımlılığının bilincine varılması yaptı. Anayasalar cinsiyetine bakılmaksızın tüm yurttaşlara eşitlik vaat ediyor olabilirlerdi, ama varolan ceza yasalarına göre, sık sık kadınla erkeğe farklı davranılıyordu. Erkekler ceza korkusu olmadan zina yapabiliyorken, kadınlar cezalandırılabiliyordu. Kocalar eşlerinin ev dışında çalışmasını yasaklayabiliyordu. Babalar çocukları üzerinde mutlak egemenliğe sahipti. İsviçre'de kadınlar 1970'lere kadar oy hakkına bile sahip değildi. Fransa'da birçoğu kendilerine bankalarda hesap açtıramıyordu. Çok sayıda kadın emek piyasasına girmeyi sürdürüyor, ama yine de ayrımcı ücret ve çalışma koşullarıyla karşı karşıya kalıyorlardı.

Avrupa'da birçok açıdan kadınların özgürlüğü, 1920'lerin başlarından beri gerilemekteydi; doğum oranlarının düşmesiyle nüfusun azalması ve işsizlik korkusunun gölgesindeki iki savaş arası yılları, kuşkusuz kadın haklarında bir gerilemeye neden oldu. 1918 sonrasında kadınlara hiç görülmemiş bir yasal eşitlik sağlayan Sovyet Rusya'da bile, 1930'ların ortalarında annelik ideolojisine geri dönüldü. Şimdi kadının yararlanacağı, yasa önünde özerkliğini, bağımsızlığını ve eşitliğini artıracak reformlar, iki savaş arasındaki yıllarda kutsanmış, muhafazakâr 1950'lerde ise güçlendirilmiş bulunan geleneksel Avrupa ailesinin temellerini tehdit ediyordu. Cinsel özgürlük talepleri daha da korkutucuydu. Bir İtalyan Katolik toplumbilimci, "Amerikalı ve Kuzey Avrupalı aileyi topyekûn mahvolmanın eşiğine getiren çıldırtıcı bi-

58 Boneschi, *a.g.e.*, s. 119-21.

reyselliği" yerden yere vuruyor, "yalnızca bireye cinsel bir kolaylık sağlayacak bir evlilik kavramı" karşısında uyarılarda bulunuyordu.[59]

Ama bir toplumsal yorumcular ve psikiyatrlar ordusu, evde yalıtılmanın ve Fransızların deyişiyle "Madam Bovary sendromu"nun bedelini ortaya çıkarınca rüzgâr reformdan yana döndü. *The Captive Wife*'ta (Tutsak Eş), toplumbilimci Hannah Gavron, 1950'lerin aileye bağlılık kavramını tersyüz etti. Genişleyen aile ve cemaat bağları aşınır, televizyon ve trafik de çekirdek aileyi ev içine iterken, ortaya çıkan bunalımları ve hayal kırıklıklarını ortaya koymayı amaçlıyordu.

Cinsel uygulamaların değişmesi (esas olarak Batı Avrupa'ya 1960'ların başlarında giren doğum kontrol hapı sayesindedir), daha yüksek bir eğitim düzeyi ve profesyonel özerklik peşindeki bağımsızlığını yeni kazanmış bir neslin ortaya çıkması, on yılın sonlarında gelecek olan yasal reformları belirlemişti. Doğum kontrolü savaş öncesindeki öjenik çağrışımlardan kendisini kurtarmış, aile planlaması klinikleri tüm Avrupa'ya yayılmıştı. İskandinavya ülkelerinin çoğunluğu kürtajı çok önceden yasallaştırmıştı; Britanya 1967'de onları izledi. Ama Katolik Avrupa'da savaş daha uzun sürdü ve kürtajın suç olmaktan genel olarak –ve çok da yavaş– çıkarıldığı 1970'lere kadar, yüz binlerce kadının harekete geçmesine ve önemli siyasal çatışmalara neden oldu. Bugün bile, kürtaj Almanya ve Portekiz'de yalnızca çok kısıtlı bir şekilde uygulanmaktadır ve yasadışı kürtaj yaygındır.

Doğum kontrol hapları konusunda yasal düzenlemeler daha hızlı oldu. Bunda kuşkusuz, bebek patlamasının eski nüfus azalması korkularını ortadan kaldırmasının da etkisi vardır. 1961'de Batı Almanya'da doğum kontrol haplarının satışı konusundaki Nazi polis yönetmelikleri nihayet kaldırıldı, Fransa'da ise yasaklar 1967'de gevşetildi. İtalya faşist yasaları dört yıl sonra kaldırdı. Kadının evlilik ve ailedeki eşitlik durumuna gelince, boşanma kuralları ve aile yasaları reformları genellikle 1970'lerde ve –Güney Avrupa'nın savaş sonrası diktatörlüklerinde– 1980'lerde gerçekleşti; diğer bir ifadeyle, karşılık-

59 Gundle, *a.g.e.*, s. 589.

lı anlaşmayla boşanmanın İsveç ve Bolşevik Rusya'da kabulünün üzerinden altmış yıldan fazla bir zaman geçtikten sonra.[60]

En yavaş gerçekleşen, işyerinde eşitliğin sağlanması yolundaki etkili önlemler oldu. Anayasal garantiler ve Ortak Pazar yönergeleri genelde boş vaatler olarak kalıyordu. Britanya, Hollanda, Fransa ve Kuzeyde İskandinavya gibi birkaç ülkede eşit ücret ve muamele konusunda yasalar çıkartılmış olsa da, genellikle önlemler zorlanmıyordu ya da uzun yargı süreçlerinden sonra gerçekleşebiliyordu. Batı Almanya ve Avusturya'da, mevzilerine yapışmış muhafazakârlar, konunun daha da umutsuz görünmesine neden olmaktaydı.[61]

Genelde kadınların özgürlüğü ve eşitliği mücadeleleri, Calamandrei'nin savaş sonrası demokrasisi üzerine eleştirisini haklı çıkaracak yöndeydi: Anayasal haklar üzerine biçimsel güvencelerin, gerçekleştirilmeleri yönünde etkili siyasal eylem olmadan pek bir anlamı yoktu. Bu, Güney Avrupa'daki diktatörlük sonrası anayasalarda (İspanya, Portekiz ve Yunanistan) olduğu kadar, daha önceki 1945 sonrası modeller için de geçerliydi. Anayasalar kadınlara tam *siyasal* haklar sağlıyor olabilirdi; ama özel hukuk ve ticari uygulamada da eşitlik olmadan, kadın erkeğe bağlı kalıyordu. 1960'larda ve 1970'lerde, bu tür eşitlikler sağlanması yolundaki mücadeleler, Batı Avrupa'daki en dikkat çekici ve sürekli toplumsal protesto örneklerini oluşturdular. Tam eşitlik sağlanamadı, kadınların korunmaları ve sağlıkları için talep ettikleri hakların birçoğu da elde edilemedi; ama toplumsal kurumların ataerkil temeli teşhir edildi ve kademeli olarak düzeltildi. Çoğunlukla olduğu gibi, liberal demokrasilerde reformların başlangıç noktası, vaat ettikleriyle gerçekte sağladıkları arasındaki farklılığın ortaya konmasıydı.

Savaş sonrası muhafazakâr Avrupa siyasetindeki süregelen otoriteciliği, hiçbir şey, ekonomik patlama sırasında ortaya çıkan nesiller arası savaş kadar açığa çıkartmamıştı. 1957'de Avusturya'da, gençleri ah-

60 G. Kaplan, *Contemporary Western European Feminism*, New York, 1992.

61 F. Thebaud (der.), *A History of Women: Toward a Cultural Identity in the 10th Century*, Cambridge, Mass., 1994.

lâk-dışı etkilerden korumak amacıyla bir yasa kabul edildi. Söz konusu etkiler arasında "sokaklardaki tehlikeler, lokantalara gelişigüzel gitmeler, olaylara gelişigüzel katılmalar, alkol ve nikotin tüketimi ve dışardan gelecek tüm zararlı etkiler de vardı. Böylesi önlemler, yetkililere göründüğü kadarıyla, acil olarak gerekliydi. Elvis Presley Avrupa'ya geldiğinde, gençleri "coşkulu vahşi barbarlar"a, hatta "yalnızca müziğin egemenliğindeki bir orman kabilesinin lanetli büyücüsü"ne çevirmiş, Batı uygarlığını Afrika ilkelciliğiyle tehdit etmiş, genç kızları da "zehirleyici" cinsel suçlara itmişti.[62]

1950'lerin rock 'n' roll histerisinin ve sıradan basın ve siyasetçilerin aynı düzeyde histerik tepkisinin ardında, savaş sonrası muhafazakârlığa karşı çok ciddi bir meydan okuma vardı. Savaşı yaşamış yetişkinlerle çocukları arasında yeni bir cephe açılıyordu. Savaş sonrası iktisadi büyüme de bunu ateşlemekte yardımcı oldu. 1938 ile 1960 arasında gençliğin gelirlerinin dört kat artmasına da bağlı olan ayrı bir gençlik kültürünün ortaya çıkmasıyla, nesil farklılığına dayanan yetkiler tehdit altına giriyordu. Savaş sonrası bebek patlamasının da yardımıyla eskisine göre çok daha fazla sayıda genç, işverenlerin ve satıcıların hedefi oluyordu. 1950'lerin sonlarında yorumcuları şaşırtan ve kaygılandıran, bu büyüyen bolluğa eşlik eden yeni bir şiddet ve yasasızlıktı. Bu, rock 'n' roll sinema ayaklanmalarıyla karşılaşan Almanların "bolluk suçluluğu" (*Vohlstandskriminalität*) diye adlandırdıkları şeydi. 1956'da Bavyera İçişleri Bakanı, "insanca yumuşakbaşlılık" *Halbstarken*'in (yeni yetme) davranışlarını düzeltmesinde yararsız olduğu için, artık "sertlikle" davranılacağını ilan etti. İtalya'da *teppisti,* yani başkalarının arabalarını sırf gezmek için çalan gençlik çetelerinin etkinlikleri, kaygılı bir hükûmetin "holiganlığın bastırılması amacıyla yönetmelikler" çıkarmasına neden oldu. Yunanistan'daki muhafaza-

62 Avusturya yasası, K. Schmidlechner, "Youth culture in the 1950s, G. Bischof, A. Pelinka ve R. Steininger (der.), *Austria in the 1950s: Contemporary Austrian Studies*, cilt 3, New Brunswick, 1995 içinde, s. 116-37; U. Poiger, "Rock 'n' roll, female sexuality and the Cold War battle over German identities", *Journal of Modern History*, 68: 3, Eylül 1996, s. 577-617'den Elvis alıntı yapıyor.

kârlar da onları izledi. Gözlemciler, yeni vandalların araba sevgisiyle, otomobil kültürünü yayan tüketim patlaması arasındaki bağa dikkat çektiler.[63] Viktorya döneminden kalma âdetleri savaş tarafından her yerde olduğundan daha az zedelenen İngiltere'de, sorun aynı düzeyde ciddi gözükü yordu. Kızgın bir yargıç, bir *Teddy boy*'a (1950'lerde İngiltere'de yaygın olan, uzun, kadife yakalı ve manşetli kumaş ceket ve dar, boru gibi pantolon giyen, briyantinli uzun saçları olan, rock müzik dinleyen, hafif ırkçı eğilimli gençlik akımı ve çeteleri – ç.n.) "şu elbiseyi çıkar ve toplumun doğru dürüst bir üyesi olmayı dene" diye bağırmıştı. 27 Haziran 1955 tarihli *Sunday Dispatch*, "Dans salonları, sinemalar, polis ve halk el ele verip TEDDY BOY'LARA SAVAŞ açtılar" diyordu. "Britanya sokaklarındaki tehlike sonunda temizleniyor."[64]

Bazıları sorunu savaşın aile istikrarı üzerindeki etkilerine indirgedi. Ama büyük çetelerin café ve kulüplerde çatışmalarıyla gençlik suçları ve huzursuzluklarındaki artış –ekonomik zorlukların bitmesiyle çakışacak şekilde– 1954 dolaylarında oldu. "Asi gençliğin" olumlu bir gözlemcisi, bu eğilimleri eski toplumsal normların dağılmasıyla bağlantılandırdı: Bir yandan işçi sınıfı bölünüyordu; diğer yandan egemen bir orta sınıfın "burjuva çağı", yerini daha geniş bir kitle kültürüne bırakıyordu. İşçi sınıfı gençliğinin bir kısmı bu düzende yükselebiliyordu; ama bazıları da eskisine göre çok daha fazla marjinalleşiyordu.

Gerçekte geriye doğru bakılınca, sorunun boyutlarının çok ötesinde şişirildiği görülür; aslında savaş sırasında ve sonrasındaki toplumsal rahatsızlıklar da göz önünde bulundurulduğunda, çok az gençlik şiddeti vardı. Muhafazakârlar *teppisti*'leri, *Teddy Boy*'ları ve *Halbstarken*'i şeytanlaştırıyor ve önemlerini de abartıyordu. Birçok ülkede şehirlerdeki gençlik ayaklanmaları çok eski bir geleneğe sahipti. Ama 1950'lerin ve 1960'ların başlarının soğuk konformist ortamında küçük rahatsızlıklar ve bağımsızlık işaretleri bile, giderek –Doğu Avrupa'da da

---

63 R. Dorner, "Halbstark", *Bikini: Die Fünfziger Jahre*, içinde, s. 164; S. Piccone Stella, "Rebels without a cause': Male youth in Italy around 1960", *History Workshop Journal*, 38, 1994, s. 157-74.

64 Bogdanor ve Skidelsky, *a.g.e.*, s. 300-314.

olduğu gibi– kendi çocuklarını anlamada daha çok beceriksizleşen egemen neslin yönetimlerini tehdit ediyordu. İtaatsizdiler, garip elbiseleri ve saç kesimleri vardı ve savaştan beri ebeveynlerinin sıkı çalışma ve özveriyle elde ettiklerini –saldırmasalar bile– normal karşılıyorlardı.

1965 yılında İtalyan gençlik dergisi *Mondo Beat*'e mektup yazan bir kız, "annemle babam, akrabalarım ve arkadaşları kapalı bir kafesteki fareler gibi yaşıyorlar... ve bizim de böyle yaşamamızı istiyorlar" diyordu. "Daha fazla para istiyorlar ve bunu da aptalca şeylere harcıyorlar: Daha büyük bir televizyon, araba örtüsü... Ama gerçekten nasıl keyif alacaklarını bilmiyorlar." Alman öğrenci önderi Rudi Dutschke, "saldırgan ve faşist tüketimcilik" karşısında ateş püskürüyordu. Tüketim devriminin çocukları, böylece ona karşı dönmüşlerdi ve siyasetle protestoya geri dönüyorlardı. Ancak burada esas anlaşılmaz olan, ruhsal mutluluk, aşk, çiçek gücü (Flower Power) ve bireysel tatmin üzerine tüketim-karşıtı bir vurguyu, daha eski siyasal görüşlerle –toplumsal devrim, sınıf savaşı, grevler ve barikatlar– birleştirmeleriydi.[65]

İlk olarak Batı Berlin'de, sonra da Fransa ve İtalya'da, gençliğin ana sol akımdan duyduğu tatminsizlik, savaş sonrası toplumsal gelişmenin radikal bir eleştirisinde ifade buldu. Örneğin 1966 Aralık'ında öğrenciler Noel arifesinde Berlin'in yeni alışveriş kültürünün simgesi olan Ku'damm'da gösteri yaptılar. "Batı demokrasisi miti"ne saldırdılar ve tüketimciliğe karşı, etraflarında gördükleri boşluğu ve otoriterciliği yermek için Marksist eleştirilere başvurdular. Vietnam Savaşı, Amerikan rüyasını önceleri çok güçlü olduğu Batı Almanya ve İtalya gibi ülkelerde bile –belki de özellikle buralarda– yıktı.[66]

Kitle protestolarının yeniden canlandığının işaretleri –1960'ların başlarındaki CND yürüyüşlerinde, Amerikalıların Vietnam'daki varlıklarına Yunan albaylarının 1967 darbesine ve Şahın istibdadına karşı şiddetli gösterilerde görülüyordu. ABD'deki medeni haklar yürü-

65 Boneschi, *a.g.e.*, s. 319.

66 G. Statera, *Death of a Utopia: The Development and Decline of Student Movements in Europe*, New York, 1975, s. 78-89.

yüşlerinin görüntüleri, II. Dünya Savaşı'nın direnişçiliğinin mirasıyla birleşince, giderek büyüyen bir otorite karşıtlığını beslemeye başladı. Patlama 1968'de geldi. Kampuslardaki oturma eylemleri, gösteriler, boykotlar, Avrupa'yı, bir dönemde de Gaulle hükûmetini düşmenin eşiğine getirecek kadar sarstı; sokak çatışmaları Paris, Berlin ve Milano sokaklarına geri dönmüştü. Karışıklığın boyutu, bir önceki on yılda orta sınıf gençliğin içinde bulunduğu eylemsizliği ve konformizmi gözlemleyenleri şaşırttı ve sevindirdi. Daha sonraki nesiller için, 68 bir efsane haline geldi. Bu efsane, daha sonraları yazar, yayıncı, öğretmen ya da film yapımcısı olarak olan biteni yorumlayacak olan çok sayıda katılımcısı tarafından iyice beslenecektir. Fransa'daki entelektüel sol hakkındaki çalışmasında, Sunil Khilnani, "1968'i bir olay arayışındaki bir yorum olarak görmek haksızlıktır", demişti.[67]

Daha sonraki ve belki de daha kuşkucu bir nesil için, 1968'in kargaşası, katılımcılarına olduğundan daha az etkileyici, kalıcı başarılardan çok bir gürültü, birçok açıdan tam da öğrencilerin saldırdıkları bolluğun bir ürünü, üstelik pek de temsil özelliği olmayan bir ürün olarak görünmüştür. Öğrenci sayısındaki hızlı artışa karşın –ki bu kuşkusuz, savaş sonrası demokrasisinin bir başarısıdır-, genç nüfusun yalnızca küçük bir kesimi ayaklanmalara katılmıştı. Altmışların ortalarında, Birleşik Krallık'taki yirmi yaşındakilerin yalnızca %5.5'i yüksek öğrenim görmekteydi (İtalya'da %8.6, Batı Almanya'da %7.7, Fransa'da %16). Talepleri de pek açık değildi. Gelecekten çok o ana, mutlak özgürlüğe ve ifade özgürlüğüne odaklanmaları, birleşik, somut taleplerin ifadesini zedeliyordu. Bunlar sonunda örgütlü bir şekilde ortaya çıktıklarında ise, aşırı Marksist sektarizmi –'Stalin, Mao ve "Büyük Arnavutluk Halk Cumhuriyeti"'– biçimine bürünerek başlangıçtaki katılımcıları soğuttular.

1968 olayları bu yüzden, şiddetin çekiciliğine kapılmış, kapitalizmin zaferinin boyutlarını kavrayamayan ya da kavramayı reddeden

67 S. Khilnani, *Arguing Revolution: The Intellectual Left in Postwar France*, New Haven, Conn., 1993, s. 122.

bölünmüş ve aşırı derecede dogmatik bir aşırı solcu kanat yarattı. Kendi yaşam tarzına sahipti, sonu gelmeyen bildirileri, eleştirileri ve tezleri vardı. Yine bu sol, takipçilerini siyasal durumu tamamen yanlış değerlendirmekten kurtaramayan entelektüel gurulara sahip olmaktan pek hoşnuttu. İktidar gerçekliklerinden bu kopuş, kendisini "Halkın Savaşının Zaferi!" sloganı altında Batı Almanya'da silahlı bir "anti-emperyalist mücadele" yürüten bir "kent gerillası gücü" olarak gören terörist Kızıl Ordu Fraksiyonuyla en uç noktasına vardı. Bu terörist gruplar, polis baskısı ve neden oldukları sağ-kanat karşı-terörizm, genelde 1970'lerin sonlarında sona erdi. Ama bir süre için, Batı Avrupa'nın çoğunluğunun tamamen arkada kalmış olduğunu umduğu iki savaş arasının siyasal aşırılık ve ideolojik kutuplaşma hayaletini canlandırdılar.[68]

Ama radikal öğrencilerin elde ettikleri bazı gerçek başarılar da vardı. Birincisi, savaş sonrası siyasetin bağrındaki inanç boşluğuna dikkat çektiler. Tutkulu idealizmleri, insanlara siyasal ve ideolojik tartışmanın gerekliliğini anımsattı; tüm sorunlar bilimsel yönetime ya da çıkar gruplarının pazarlıklarına indirgenemezdi. İkincisi, savaş sonrası otoriteciliğe karşı genellikle hicivle karışık saldırıları, abartılı da olsa, iyi tasarlanmıştı ve korporatif, askeri ve siyasal iktidarın merkezlerine daha eleştirel bir bakışı yüreklendirdi. Son olaraksa, tipik bir çıkar grubu gibi davrandılar, üniversite sistemine kaynak aktarılmasını sağladılar ve onu daha demokratik etkilere açtılar.

Daha az gösterişli de olsa, etkili bir çıkar grubu eylemi de örgütlü işçi sınıfı tarafından harekete geçiriliyordu. Öğrencilerdeki hoşnutsuzluk, emekteki huzursuzluğun artması ve enflasyonist baskılarla çakışmaktaydı. 1968 protestoları sınıf etkenliğinin çok çabuk bir kenara bırakıldığını gösterdi: Gerçekte, savaş sonrası devlet önderliğindeki korporatizm, hiç olmadığı kadar baskı altındaydı. Tam istihdamla birlikte, sendikalar çoktandır bekleyen ücret artışları için bastırdılar ve öğrenci eylemlerinin sağladığı fırsatı, mevcut servet dağılımına saldırmak

---

68 G. Therborn, *European Modernity and Beyond: The Trajectory of European Societies, 1945-2000*, Londra, 1995, s. 259'dan alınan rakamlar; Red Army Faction in Liste (der.), *Die Mythen knacken: Materiale-wider ein Tabu* (Frankfurt, 1987) birçok yerde.

için kullandılar. İtalya ve Fransa'da sonuç, binlerce öğrencinin protestosunun, milyonlarca sendikacının büyüme toplumunda daha adil bir pay istediği bir grevler dalgasıyla desteklenmesi oldu.

Ama her ne kadar öğrenciler kapitalizmden kurtulmak istiyordularsa da, işçilerin amacı bunun gelirinden daha fazla yararlanmaktı. Amaçları bu noktada ayrılıyordu; bu yüzden de sendikaların talepleri bir kez yerine geldiğinde, öğrenci-işçi birliğinin sürmesi ümitlerinin de solması şaşırtıcı olmasa gerektir. İşçi sınıfı artık devrimci değildi. Ekonomik patlamanın bu son yıllarında pazarlık gücünün zirvesindeydi ve en ileri kesimleri bunu kendi çıkarına kullanabiliyordu. Sonuç olarak, 1970'lerin başlarında, hem sendika patronları hem de korkuya kapılmış muhafazakâr rakipleri, emeğin siyasal gücünü abartma yanlışlığına düştüler. Gerçekte Batı Avrupa işçilerinin talihi, kapitalizmle birlikte yükselip alçaldı. Bunun, örgütlü mücadele yüzyılında eski işçi sınıfının son zaferi olduğu ortaya çıkacaktı. Bu zaferse, on yıldan daha kısa bir süre içinde bunalım, kitlesel işsizlik ve küresel yeniden yapılanma tarafından silinip atılacaktı.

GÖÇLER

1964 yılında, Alman dergisi *Der Spiegel* kapağını, Armando Rodríguez adında, ülkeye giren bir milyonuncu "göçmen işçi" olarak Köln kentinde resmi bir törenle karşılanan ve kendisine bir motosiklet armağan edilen Portekizli bir işçiye ayırdı. Bu, göçmenlerin hoş karşılandığı ve bolluğun süregitmesi için zorunlu görüldüğü bir çağdı.[69]

Savaş sonrası kapitalizmi emeğe susamıştı ve insanların hareketliliğini istiyordu. Diğer yandan Avrupa'nın ulus-devletleri, sınırlarını korumayı ve giderek daha fazla hak ve fayda sundukları kendi yurttaşlarını yabancılardan ayırt etmek istiyorlardı. Bu yüzden, göç konusunda, kapitalizmin talepleriyle ulus-devlet arasında doğal bir gerginlik vardı – hâlâ da vardır. 1950'den sonra, kitlesel göç iktisadi bir gerekli-

69 H. Fassmann ve R. Münz (der.), *European Migration in the Late 20th Century: Historical Patterns, Actual Trends and Social Implications*, Aldershot, Hants., 1994, s. 3.

lik olarak başladı ama kısa sürede Avrupa toplumunda hâlâ gömülü olarak duran ırkçılığı yüzeye çıkaran kültürel ve siyasal bir konu haline geldi. Faşizm ve komünizm, kendi aralarında Doğu Avrupa'nın etnik azınlıklarını aşağı-yukarı yok etmişlerdi; şimdi kapitalizm Batı'yı oldukça farklı yeni azınlıklarla tanıştırıyordu. Çok ırklı toplumların gelişmesi, Avrupa savaş sonrası demokrasisi için, cinsiyet eşitliği mücadelesi kadar önemli bir meydan okuma haline gelmişti.[70]

Kuşkusuz Batı Avrupa, tüm kıta gibi, uzun süreler geniş kitlelerin akın ettiği yer olmuştu. Savaş sonrasındaki göç dalgası –toplam on ya da on beş milyon kişi– 1921 öncesinde Amerika kıtasına göç eden elli beş-altmış milyon kişinin yanında çok az kalıyordu. Emek hareketliliğine bakılırsa, 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başında Alman sanayii ve tarımı ağırlıklı olarak Polonyalı emeğe dayanırken, aynı dönemde gelişen Fransız emek gücünde birçok Belçikalı, İtalyan, Polonyalı ve İsviçreli vardı. Birçoğu kalıcı hale dönüşecek olan göçmen işçi kullanımı, Avrupa tarihinde bir yenilik değildi.[71]

Ama savaş sonrası büyük göç o kadar öngörülmemiş bir olguydu ki, 1945 sonrasında hükûmetler kötümser bir şekilde uzun vadeli kitlesel işsizlikten kaçınma çarelerini araştırırken, kıtadan dışarıya doğru büyük bir göç dalgası yaşandı. Hollandalıların, Britanyalıların, İtalyanların ve başkalarının deniz aşırı yerlere yerleşmeye özendirilmesinin nedeni budur. Ama aynı zamanda da, göçmenler Batı Almanya'ya akarken, diğer ülkeler de Doğu Avrupa'ya dönmeyi reddeden milyonlarca yerlerinden edilmiş kişinin bir kısmını kabul ediyordu. Savaştan sonra Britanya'ya yerleşen bir Polonyalı, "insanlar işleri için endişeleniyordu" diye anımsar. "Savaş öncesindeki durgunluğu anımsıyorlardı ve bu da anlaşılabilir bir şeydir."

Bu aşamada bile, göç politikasıyla ırkçılık arasındaki ilişki açıktı: Örneğin Whitehall, 1940'ların sonlarında Avrupalı Gönüllü İşçiler projesini Baltıklıları alıp Yahudileri dışarıda bırakarak, ırksal sınıflan-

---

70 J. F. Hollifield, *Immigrants, Markets and States: The Political Economy of Postwar Europe*, Cambridge, Mass., 1992.

71 R. King (der.), *Mass Migrations in Europe: The Legacy and the Future*, Londra, 1993.

dırmaya dayandırıyordu. Britanya'nın, hâlâ eski nüfus azalması korkularının pençesindeki Kraliyet Nüfus Komisyonu –Sovyet genişlemeciliği karşısında ulusal zayıflık endişesiyle– şunları tavsiye edebiliyordu: "Bizimki gibi tam oturmuş bir topluma geniş çapta bir göç, sadece göçmenlerin sağlıklı olması ve dinleri veya ırkları açısından yerel halkla karışık evliliklere girmeye ve bütünleşmeye engelleri olmaması koşuluyla istenebilir." Bundan sonra, göç ve ırk konuları hep iç içe geçecektir.[72]

Oysa kapitalizmin dinamikleri başka bir yönde baskı yapıyordu. 1950'lerin ortalarından başlayarak, sürekli iktisadi büyüme, tatmin edilemezmiş gibi duran bir emek talebini besledi. İlk olarak bu içerden karşılandı – ya Almanya'da olduğu gibi sığınmacılarla ya da Batı Avrupa'nın kentsel merkezlerine her yıl yüz binlerce işçi sağlayan kırsal kesimden. Yalnızca İtalya'da, dokuz milyonun üzerinde insan ülkenin bir yerinden diğerine gitti. 1950 ve 1972 arasında, Batı'da tarım kesiminde çalışanlar otuz milyondan 8.4 milyona düştü, yani, AET'nin ilk Altılar'ının toplam emek gücünün üçte birinden onda birine. Avrupa köylülüğünün yüzyıllar süren tarihi için perde kapanıyordu ve sadece AET'nin ortak tarım politikası, bu yok olan türün bir çeşit tarihsel korunmasına çalıştı. Kentlerde, köylüler iş, (yakınların, jandarmanın ve devletin baskıcı denetimi karşısında) görünmezlik ve yeni, modern yaşam tarzları buluyordu.[73]

Bu kaynaklar da tükendikçe, işverenler daha uzaklara bakmaya başladılar. İsviçre ve İsveç daha 1945'te İtalyan işçiler alıyordu, ama esas çaba 1950'lerin sonlarında başladı. 1960'lara gelindiğinde Fransa, Almanya ve İsviçre Güney Avrupa'dan emek transferi için yarışıyordu. Devlet, pek de başarılı olamadan, bu ticareti denetlemeye çalıştı. Batı Alman Bundesanstalt für Arbeit (Devlet İşçi Kurumu) Akdeniz çevresindeki altı ülkede işçi bulma büroları açtı; Fransızlar, Office National d'Immigration (Ulusal Göç Ofisi) aracılığıyla, alıcı ve verici ülkeler arasındaki ikili anlaşmalar çerçevesinde çoğu Afrika'da bunlar-

72 Cesarani, *Justice Delayed*, s. 70.

73 J. Salt ve H. Clout (der.), *Migration in Postwar Europe: Geographical Essays*, Oxford, 1976, 34; Ginsborg, *a.g.e.*, s. 219.

dan en az on altı tane açmıştı. Britanya'da, devlet işe daha az karışıyordu. Bunun nedeni kısmen, emek taleplerinin çoğunlukla Britanya yurttaşları tarafından karşılanmasıydı. Bir diğer nedense, imparatorluk içinden işçi sağlanmasına ilişkin olarak bırakın özendirmeyi, müdahalede bulunma konusunda bile genel bir isteksizlik olmasıydı. Bu yüzden kendi projelerini uygulamak, Ulusal Sağlık Hizmetleri ve Londra Ulaşımı gibi işverenlere kalıyordu. Buna karşın kısa sürede Kıbrıs, Hindistan alt kıtası ve Batı Hint adalarından gelen göçmenler Britanya emek piyasasının taleplerine yanıt verdiler.

Gerçekte Fransa ve Batı Almanya'da bile, uygulamada devletin göç süreci üzerinde pek az denetimi vardı ve gelen işçilerin yalnızca çok düşük bir yüzdesini kendi ofisleri aracılığıyla yönlendiriyordu. Ama 1960'larda, bu pek önemli görülmüyordu. 1958'de 55.000 yabancı işçi Almanya'ya girdi; 1960'ta bu sayı 250.000'e çıkmıştı. Fransa'da, sayılar 1950'lerin sonlarındaki yıllık 150.000'den, 1970'te 300.000'e çıkmıştı. Eğilimi daha da dikkat çekici kılan, her iki ülkenin de, Britanya standartlarına göre, aynı sürelerde muazzam sığınmacı akınına uğramış olmasıydı – 1961'e kadar Doğu Almanya'dan kaçan üç milyon genç ve Cezayir'den dönen bir milyon *pieds noirs.** Kitlesel işsizlik geçmişten bir hayal gibi görünüyordu; kapitalizmin doymak bilmez emek talebi, hem milyonlarca sığınmacıyla, hem tarım kesiminden sanayi kesimine geçen yirmi milyon kadar Batı Avrupalıyla, hem de Güney Avrupa, Akdeniz kıyıları ve daha uzak ülkelerden gelen yaklaşık on milyon işçiyle başa çıkabilmişti. Batı Avrupa'da yaşayan yabancıların sayısı otuz yılda üçe katlanırken, Avrupa emek piyasaları uluslararası hale gelmişti.

İlk gelenler, ailesi olmayan, yetersiz konutlarda kalan ve yerel halk tarafından da pek iyi karşılanmayan genç erkeklerdi. İsviçre'deki kamu parklarının kapısında "köpekler ve İtalyanlar giremez" yazıyordu. İngiliz pansiyonlarındaki tabelalarda, "Siyahlar, İrlandalılar ve köpekler giremez" yazılıydı. Almanya'daki Yunanlı "konuk işçiler" yalnızca on yıl önce, savaş sırasında Reich'a getirilen zorunlu işçilerin yolunu izliyordu: Yaşam koşulları bazen biraz daha iyiydi. Almanya ve

(*) Cezayir doğumlu Fransız.

İsviçre'de, iki taraflı işçi anlaşmalarıyla gelenler kısa süreli kontratlarla işe alınıyor, hostellerde barındırılıyor ve nüfusun geri kalanından ayrı tutuluyorlardı. Asgari haklara sahiptiler ve sınır dışı edilebiliyorlardı. Her ne kadar Fransa ve Britanya'daki işçilerin durumu bundan biraz daha iyidiyse de, toplumsal olarak benzer düzeyde ayrımcılığa hedef oluyorlardı. Tüm Batı Avrupa'da, göçmen işçiler kentsel merkezlerde toplanmak eğilimindeydiler. 1970'lerin başlarında Paris nüfusunun %12'sini, Brüksel'in %16'sını, Stutgart'ın %11'ini ve Cenevre'nin de %34'ünü oluşturuyorlardı.

Hükûmetlerin bu çaptaki bir göç için hiçbir strateji belirlememiş olmalarının nedeni, bunun geçici bir olgu olduğunu farz etmeleriydi. En azından bir yüzyıl boyunca, göçmenler yararlı bir tampon oluşturmuşlar, patlama sırasında fazlalığı alıp düşüş sırasında yerel işgücünün işsiz kalmasını engellemişlerdi. Fransa, Almanya ve başka yerlerde, emek gücünü düzenlemenin geleneksel aracı, kısa dönemli, hatta mevsimlik kontratlardı. Ama kısa sürede, göçmenlerin hepsinin hemen eve dönmeye niyetli olmadığı anlaşıldı: Birçok İtalyan, Yugoslav, Yunanlı ve İspanyol döndü, ama Türkiye'den, Batı Hint adalarından ve Hindistan'dan gelenler pek dönmediler.

19. yüzyılda ABD'ye göç eden birçok Avrupalıda görüldüğü gibi, bu gelenler artık eşlerini de getiriyor ve aile kurmaya başlıyordu. 1970'lerin başlarında, bunu aslında ufukta gözüken göçmenleri kısıtlama düzenlemelerinin tehdidiyle yaptılar. Her ne kadar hostellerden ayrılıp kendi dairelerine taşındılarsa da, ayrımlar sürdü. Çünkü –daha düşük çapta da olsa– ABD'de de olduğu gibi, birçok beyaz, ırksal olarak karışık bir semtte yaşamaktansa başka yerlere taşındı ve kentlerde yabancı mahalleleri oluşmaya başladı. Kısa sürede bir ikinci nesil belirdi. Britanya'nın 1966'daki 924.000 "renkli" nüfusunun 213.000'i burada doğmuştu: Başlangıçtaki göç politikası, kaçınılmaz bir şekilde ırk, yurttaşlık ve ulusal kültür konularını ortaya çıkarmıştı.[74]

---

74 D. Hiro, *Black British, White British: A History of Race Relations in Britain*, Londra, 1991 baskısı, s. 51.

1973 tarihli filmi *Fear Eats the Soul*'da, (Korku Ruhu Kemirir) Rainer Werner Fassbinder Faslı bir "konuk işçi"yle daha yaşlı bir Alman kadın, Emmi, arasındaki aşk ilişkisini anlatır. Arkadaşları Faslıların "yalnızca ayaktakımı, aşağılık, pis domuzlar" olduklarını söylerler. Her taraflarını saran önyargıya karşın evlenirler ve düğün yemeklerini de bir zamanlar Hitler'in takıldığı, Münih'teki bir lokantada yerler. Fassbinder'in de ima ettiği gibi, savaş öncesi ve savaş sonrası ırkçılık sıkı bir şekilde ilişkilidir ve yabancı işçi akını, Batı Avrupa toplumunda zaten hiçbir zaman pek de derinlere gömülmemiş olan dayanıklı üstünlük hissini, kültürel endişeyi ve önyargıyı ortaya çıkarmıştır. 1955'te *Teddy Boy*'ların "beyaz adam" adına saldırdığı Kıbrıslılardı; üç yıl sonra ise Notting Hill'de yaşayan Batı Hint adalılar. Irkçı şiddet ve açık yabancı düşmanı siyasetler nispeten sıradışı bir şeydi ve genel kamuoyu tarafından eleştiriliyordu. Ama bütün bunlara rağmen, ırkçılığın daha ılımlı bir biçimi yaygındı ve gelişiyordu. 1970'lerin başlarında, iktisadi ortam değişti ve büyük çaplı olarak süregelen göçlerle çelişkili bir konum ifade etmeye başladı.[75]

1960'ların sonları ve 1970'lerin başlarında, göçe karşı getirilen açıkça ırkçı vurgulu bir dizi kısıtlama görüldü. Hem Britanya hem de Fransa, önceki göreli liberal imparatorluk tarzı yurttaşlık politikalarından geri çekildiler; imparatorluk hiç kimsenin öngöremediği kadar hızlı çökmüştü ve yurttaşlık hakları da hemen *métropole* etrafında kısıtlandı. Britanya'da, 1962 ve 1971 arasında çıkarılan yasalar, ülkedeki en büyük etnik azınlık olarak kalan İrlandalılar dışında yeni gelenlere kapıları kapadı. 1968'den başlayarak Britanya yurttaşlığı, ilk kez olarak, Britanyalı bir ebeveyn sahibi olma koşuluna bağlandı. Benzer gelişmeler 1970'lerin başlarında göçmen yönetmeliklerini değiştiren Fransa'da da görüldü. Fransa'da 1974'te yeni göçmenlik durduruldu, Almanya'ya giriş de aynı yıllarda durduruldu.

Ama göçü durdurmak, ırk ilişkilerini düzeltecek önlemler almaktan daha kolaydı. Batı Almanya, eski imparatorluk güçlerinin ter-

---

75 Genel olarak bkz., P. Rich, *Race and Empire in British Politics*, Cambridge, 1990 baskısı.

sine, her zaman için etnik Almanlarla "konuk işçiler"i ayırt etmişti. 1965 "Yabancılar Yasası" (*Ausländergesetz*), yerini aldığı nasyonal sosyalist yasalardan daha da sert önlemler içeriyordu; sınır dışı etme artık işçinin davranışlarına değil, sadece devletin gereksinimlerine bağlıydı. Kafasını kuma gömülü tutan Bonn hükûmeti, yeni toplumsal gerçekleri kabul etmeyi inatla reddediyordu. Federal Komisyonun 1977'deki kararlı sözcükleriyle: "Federal Cumhuriyet bir göçmen ülkesi değildir. Almanya, sonunda gönüllü olarak ülkelerine dönecek olan yabancıların kaldığı bir yerdir." Oysa, burada 1966'da 1.3 milyon, 1973'te ise 2.6 milyon yabancı işçi vardı; 1966'da ülkedeki doğumların %4.3'ünden, 1974'te ise %17.3'ünden yabancılar sorumluydu.[76]

Birçok ülke için, ırksal önyargılarla mücadele etmeye başlamak çok uzun sürdü. Yorkshire'a yerleşen bir Doğu Avrupalı, "biz yabancıydık ve öyle de muamele görüyorduk", diye anımsar. "Her zaman, belki eşit değil ama, hemen hemen eşit olduğunuzu kanıtlamak zorundaydınız." Önyargının varlığı, genelde, hem sağda hem de solda rastlanan, siyasal yaşamın talihsiz bir gerçeği olarak görülüyordu. Ayrımcılığa karşı bir mekanizma yoktu ve birçok ülkede de devlet açıkça, ırksal gerginliklere karşı en iyi yanıtın göçmenleri evlerine geri dönmeye özendirmek olduğuna inanıyordu (Bonn'un 1983 Yabancı İşçilerin Geri Dönmeye Hazırlıklı Olmalarını Özendirme Yasası gibi). Yalnızca birkaç kişi, bu politikaların sorunu daha da kötüleştirdiğini öne sürüyordu.[77]

Sınırlı ırk ilişkileri yasalarının yaşama geçirildiği Britanya'da bile, yapılan geniş çaplı halk protestosu şeklinde değil, küçük gruplar halinde etkili lobicilikle olmuştu. 1971 Göç Yasası da, her ne kadar bunlar "ırklararası iyi ilişkiler"i zedelememesi için fazla sözü edilmemiş de olsalar, "sınır dışı" koşulları içermekteydi. Gerçekte kamuoyu yoklamalarına bakılırsa, her ne kadar Batı Avrupalılar ırksal önyargı-

---

76 King, *a.g.e.*, s. 96; Rogers Brubaker, *Citizenship and Nationhood in France and Germany*, Cambridge, Mass., 1992, s. 171-4.

77 S. Collinson, *Beyond Borders: West European Migration Policy and the Twenty First Century*, Londra, 1993, s. 92-6; A. Nocon, "A reluctant welcome? Poles in Britain in the 1940s", *Oral History* (ilkbahar 1996), s. 81.

ların ifadesinin savaş öncesinde olduğu kadar kabul edilebilir bir şey olmadığını kabullenmiş olsalar da, yabancılara, özellikle de Avrupa dışından gelenlere karşı olan örtülü düşmanlıkları yerinde duruyordu. İşçi sendikaları göçmen işçilerin ücretleri düşürdüğünden, muhafazakârlar da ulusal kültürü bozduklarından kuşkulanıyordu. Çok az kimse, örneğin Britanya'nın bu dönemin büyük bir kısmında net bir göçmen *ihracatçısı* olduğunun, göçmenlerin konuk oldukları ülkelere net iktisadi kazanç sağladığının ya da göçmen nüfusunun Batı Avrupa nüfusunun yalnızca %2.3'ünü oluşturduğunun (1970-71) farkında görünüyordu. Çok azı, bir göçmenin "siz bizim kültürümüzü zenginleştirirken, biz de sizin kültürünüzü zenginleştiriyoruz" sözlerine katılmaktaydı. İktisadi iyimserlik 1970'lerin başlarında buharlaşmaya başlarken, göçmenler neredeyse bir gece içerisinde, üretimin değerli unsurları olmaktan çıkıp işlere bir tehdit, refah devletinde bir yük ve istenmeyen yabancılara dönüşüverdiler.[78]

78 Fassmann ve Münz, *a.g.e.*, s. 7'den alınan rakamlar; Minority Rights Group, *Race and Law in Britain and the United States*, Londra, 1983 baskısı, s. 11-13; Nocon, *a.g.e.*, s. 85.

ONUNCU BÖLÜM

Toplumsal Sözleşme Krizde

Toplum diye bir şey yoktur.

Margaret Thatcher, 1987

O günlerde hiç kimse, (zamanın) nereye doğru yol aldığını bilmiyordu. Hiç kimse, neyin yukarıda, neyin aşağıda olduğunu, neyin ileriye neyin geriye doğru gittiğini ayırt edemiyordu.

Robert Musil, *Nitelikleri Olmayan Adam*[1]

İkinci Dünya Savaşı'nda, demokrasinin yeniden düşünülmesi sırasında, liberal parlamentarizmin siyasal biçimleri, kazanımlara yönelik yeni bir taahhütle desteklenmişti. Bunu izleyen Altın Çağ, savaş zamanı düşünürlerin çoğunun düşündüğünden daha az kolektivistti ve hiç düşünmedikleri 1950'lerde muhafazakâr bireyciliğin ve düzenlenmiş kapitalizmin getirdiği iktisadi büyümenin gelişmesine çok şey borçluydu. Kapitalizm ve demokrasinin ikili reformundan doğan bu toplumsal sözleşme yirmi beş yıl boyunca gelişti. O zamanlarda gözlere göründüğünden çok daha az bir şekilde soğuk savaş ve süper güç müdahalelerinden etkilendi. Onu esas etkileyen halkın beklentileri, iki savaş arasındaki başarısızlığın tarihsel anıları ve iktisadi performanstı. Tam istihdam, tomurcuklanan refah devletini finanse edecek vergi gelirlerini sağladı; büyüme, yaşam standartlarındaki kazanımların tüm topluma yayılmasına olanak verdi. Bu temeller üzerinde, demokratik ulus-devlet yeniden inşa ediliyordu.

1970'lerin başlarına gelindiğinde, Avrupa tarihindeki bu çarpıcı dönem –önceki onyıllarla karşılaştırıldığında olağanüstü bir siyasal

---

1 R. Musil (çev. E. Wilkins ve E. Kaiser), *The Man without Qualities*, cilt 1, Londra, 1982, s. 8.

istikrar dönemiydi ve birdenbire sona erdi. Bir kriz ve rahatsızlık hissi Batı'yı pençesine aldı ve emekle sermaye arasındaki gerginlik yeni bir yoğunlukla suyun yüzüne çıktı. Petrol şoku, Avrupa kapitalizminin dış dünya karşısındaki kırılganlığını gösterdi. Büyüme artık olağan bir şey olarak görülmüyordu ve çevresel tehlikeleri de fark edilmişti. Tam istihdam bir anı, neo-liberal ekonomilerse yeniden moda oldu.

Bazı entelektüeller, hemen bir "postmodernlik" krizi tespitinde bulundular. Gerçekten de 1950 ve 1960'ların canlı bolluğuyla karşıtlık da dikkat çekiciydi. Ama geçmiş onyıllarla olan kopuşma ne kadar şiddetliydi? Yükselen işsizliğe ve iktisadi istikrarsızlığa karşın, 1930'lara dönüş söz konusu değildi. Yeniden inşa edilen demokrasi kendini uydurdu ve fırtınayı atlattı, üstelik komünist rakibinden çok daha başarılı olarak. Refah rejimleri toplumları yoksullaşmanın ve güvensizliğin en kötü etkilerine karşı korudular. Muhafazakârlar geçici bir süre için Batı demokrasisinin çökmesinden korktular; ama gerçekte, yıkılan eski sağ diktatörlüklerin kalıntıları –Yunanistan, İspanya, Portekiz– ve sonra da komünizmin kendisi oldu. Savaş sonrası toplumsal sözleşme krize girmiş, ama Batı Avrupalı ulus-devletler güçlerinin sınırlarını ve yaşam tarzlarını küresel rekabet karşısında korumak için toplu eylem gerekliliğini fark ederken, yıkılmamıştı.

ENFLASYON KRİZİ

1950'ler ve 1960'lar boyunca, Batı Avrupa'daki büyümeye fiyatlardaki sürekli ve yumuşak bir artış da eşlik etmişti. Buna, işçi sınıfını ikna etmenin ve geçmişte Avrupa'yı tehdit eden acı toplumsal çatışmaları engellemenin göründüğü kadarıyla acısız ve zararsız bir yolu olduğu için, toplum ve sanayideki uyum uğruna göz yumulmuştu. Ama tarihçi Charles Maier'in de belirttiği gibi, 1960'ların sonlarında bir şeyler aksamaya başlamış ve enflasyon, "toplumsal sürtüşmeleri önleyici" olarak işleyeceğine ve "dağıtımsal çatışmaları yumuşatacağına kötüleştirmeye" başlamıştı. 1970'lerde enflasyon teknik bir iktisat konusuyken, gündelik yaşamın bir gerçeği ve sonunda da siyasette bir belirleyici haline gelmişti. Enflasyon, iktisadi düzene yeni bir istikrarsızlık

katmış ve halkın tüketiciler olarak oy vermesine neden olmuştu.[2]

1973 öncesinde fiyat düzeylerindeki artış, kuşkusuz 1960'ların sonlarındaki işçi militanlıklarıyla bağlantılıydı. Emek ve sermaye arasındaki mücadele, yirmi yıllık sanayi barışının getirdiği hızlı üretim artışının sona ermesiyle çakışmıştı ve kötü adamlar da -artık tercihe göre– ya aşırı talepleriyle işçiler ya da gelirlerindeki düşüşe tahammül edemeyen işverenlerdi. Her halükârda sonuç, Batı Avrupa kapitalizminin fiyat istikrarını zedelemeden tam istihdamı sağlayamayacağı yolundaki kötümser görüşlerdi.

Ama ücret baskılarının hızlanan enflasyonun tek sonucu olmadığını da anımsamakta yarar vardır. Uluslararası ekonomide de, hem Vietnam'daki savaş yüzünden (çünkü ABD savaşı finanse edebilmek için dolar basmaktaydı), hem de dünya piyasalarında hammadde fiyatlarının artmasıyla, enflasyon ateşlenmekteydi. İki etmen bağlantılıydı – Vietnam Savaşı'nın finanse edilmesinin gerginliği sonucunda dolar değerindeki düşmenin altın standardına son vermesiyle, yeni bir döviz istikrarsızlığı dönemi başlamış, bu da hammadde üreticilerini mallarının fiyatını yükselterek bunu telafi etmeye özendirmişti. Petrol üreticileri de bu eğilimi izleyip 1973'te ciddi bir fiyat artışı ilan ettiklerinde, dünya birdenbire olup bitenin farkına vardı.[3]

Enflasyon hastalığı tüm Batı Avrupa'yı etkiledi. Tüm OECD Avrupa'sında, toplam olarak, oran 1961-69 arasındaki %3.7 ve 1969-73 arasındaki ortalama %6.4'den, 1973-79 arasında çarpıcı bir sayı olan %10.9'a çıktı. Aynı zamanda, ulusal deneyimler de gittikçe farklılaşıyordu. Böylece Britanya, İtalya, İspanya ve İrlanda'da 1970'lerde yıllık oran %16 civarında olurken, Batı Almanya, Avusturya, Hollanda ve İsviçre'de yaklaşık %5 oldu. Böylesi farklılıklar, ortak bir tepkiyi engelledi. Dalgalanan döviz kurları ülkelerin farklı yönlerde hareket

2 C. Maier, "The politics of inflation in the 20th century", aynı yazardan *In Search of Stability: Explorations in Historical Political Economy*, Cambridge, 1987 içinde, s. 223.

3 Erken 1970'lerdeki krizin arkasındaki faktörler için, bkz. N. Kaldor, *The Scourge of Monetarism*, Oxford, 1985, 2. baskı, s. xi-xii; Maddison, *Phases of Capitalist Development*, Oxford, 1982, s. 133-42; C. Allsopp, "Inflation", A. Boltho (der.) *The European Economy: Growth and Crisis*, Oxford, 1982, içinde, s. 72-104.

etmelerini sağladı ve belki de son kez, her devlet farklı bir para politikası izleme yolunu seçti.[4]

Geçmişte, enflasyonist baskılar sıkı para politikalarıyla karşılanıyordu; 1970'lerin çarpıcı özelliği, görüldüğü kadarıyla bunun artık çalışmadığıydı. Talep yönetimi etkisiz görünüyordu ve iktisadi yavaşlama artık enflasyona bir seçenek oluşturmuyor, ona eşlik ediyordu. Bu garip olgu için yeni bir terim uyduruldu – "stagflasyon". Reflasyon işlerin daha da kötüleşmesine neden oldu. Bir yanıt, talep yönetimini gelir ve fiyat pazarlıklarında artan devlet müdahalesiyle desteklemekti. Eğer enflasyona neden olan denetlenmeyen korporatizm ise, hükûmetin işçi ve işverenlere itidal telkin ederek hatta zorlayarak müdahale etmesiyle durdurulabilirdi. Bu, Britanya'da hem işçi hem de muhafazakâr hükûmetlerin gittiği yoldu ama bir çıkmaz yol olduğu ortaya çıktı. Edward Heath güçlü Britanya madenciler sendikasıyla olan savaşını yitirdiğinde, hükûmetin otoritesi bile sorgulandı ve ülkenin temel siyasal yönetilebilirliği konusunu ortaya attı. İşçi Partisi hükûmetleri 1976 sonrasında ücret kısıtlamalarını dayatma konusunda başarılı oldular, ama sonunda onlar da başarısızlığa uğradı. Bunun anlamı, Britanya'da neo-korporatist gelir politikalarının gözden düştüğü, hatta işlerin daha kötüye gitmesinde suçlandığıydı.

Britanyalılar için, çok da farklı olmayan politikaların 1970'ler boyunca ve 1980'lerin başlarında başka yerlerde –örneğin İsveç ve Avusturya'da– çok başarılı bir şekilde izlenmeye devam ettiğini unutmak kolaydı. Her iki ülkede de, işsizlik Britanya düzeylerinin altında tutulmuş, Avusturyalılar enflasyonu daha aşağı indirmişlerdir. Britanya'daki farklılığın açıklaması, kuşkusuz diğerlerindeki uzlaşmacı, birleşik eylemle karşılaştırıldığında, bu ülkedeki sanayi ilişkilerindeki kavgacı gelenekte yatar. Örneğin Avusturya'da olduğu gibi, sendika hareketlerinin banka sahibi olduğu yerlerde, bunların ekonominin genel sağlığındaki çıkarları, taleplerini ılımlılaştırmaktaydı.[5]

---

4 Allsopp, *a.g.e.*, s. 79.

5 R. Mishra, *The Welfare State in Capitalist Society*, Toronto, 1990, bölüm 3.

Kuşkusuz, fiyatlara gem vurmak için başka bir yol daha vardı: Sıkı para politikasıyla bilinçli bir deflasyon. Bu yaklaşıma Batı Almanlar 1973-74'te başarılı bir şekilde öncülük etmiştir; 1976'da, IMF'nin talimatlarıyla, Callaghan hükûmeti de onları izlemiştir. Hiçbir durumda bu, ücret pazarlıklarında devlet müdahalesine bir seçenek olarak görülmemiştir. Ama 1979'da Margaret Thatcher'ın zaferiyle, para politikaları amentü konumuna yükseldi ve yeni bir öğreti haline geldi: Monetarizm. Devletin ihtirasları kısılacak, rolü de bilançoyu tutturup para arzını denetlemeye indirgenecekti. Yeni hükûmetin hem taraftarları hem de karşıtları bunun tarihsel bir an olduğunu anladılar – elli yıl sonra iktisadi liberalizm yeniden canlanıyordu. Thatcher'ın en sert eleştirmenlerinden biri olan Nicholas Kaldor, "bu yüzyılda ikinci kezdir ki, monetarist dogma Britanya hükûmetinin resmi öğretisi olmuştur", diye yazmıştı. 1979'da İşçi Partisi'ni terk edip muhafazakârlara katılan iktisatçı meslektaşı John Vaizey açısından, "artık işleyecek bir sosyal demokrat fikirler dizisi yoktur. Entelektüel açıdan Keynesçilik ölmüştür."[6]

THATCHER DENEYİ

Monetarizmin birçok çekici yönü vardı. Entelektüel açıdan, savaştan beri sallantıda olan Keynesçi ortodoksluğa hedef olan bir karşıdevrime katılmanın heyecanı vardı. Bireysel enerjiler bakıcı-devletin elinden kurtulacak, kolektivizm yerini özgürlüğe bırakacaktı. Devlet geri çekilecek ve hükûmetlerle politika oluşturucuların dikkatleri iktisadi başarının anahtarını elinde tutan bir tek göstergeye para miktarına odaklanacaktı. Bu, başarı için baştan çıkarıcı basitlikte bir formüldü, birçokları da baştan çıktı.

Yeni öğretiye 1980'de verilen adla, "Thatcherizm" gerçekten işsizliği artırmaya mı niyetliydi? Bu, özellikle de işsiz sayısı atrtıkça, birçok eleştirmen tarafından böyle görüldü. Yıllar önce, Polonyalı iktisat-

6 Kaldor, *The Seourge of Monetarism*, s. xx; R. Cockett, *Thinking the Unthinkable: Think-Tanks and the Economic Counter-Revolution, 1931-1983*, Londra, 1995, s. 229'da adı geçen Vaizey.

çı Mihal Kalecki, kapitalistlerin, iş disiplinini bozduğu gerekçesiyle tam istihdamdan hoşlanmadıkları, bu yüzden de emek gücünü denetleyebilmek amacıyla hep bir miktar işsizlik yaratmayı hedefledikleri konusunda uyarılarda bulunmuştu. 1980'lerin başlarında, Kaldor ve diğerleri bunun gerçekleştiğini gördüler; onun sözleriyle, "['yeni monetarizm'] emeğin gücüyle sermayenin gücü arasındaki, önceki onyıllarda sürdürülen tam istihdam sonucunda giderek artan dengesizliğin döndürülmesi olanağını sunmuştu."[7]

Buna karşı çıkmak zor gözükebilir, özellikle de Thatcher hükûmetindeki belirgin sendika karşıtı tavır göz önünde bulundurulduğunda. Öncellerini küçük düşürmüş olan sendikalar tarafından "rehin alınmama" kararlılığı, kolayca onların belini kırma arzusuna dönüşüverdi. Bu durumda bile bunun, elli yıldır görülmemiş düzeyde bir kitlesel işsizliği hükûmetin bilinçli bir şekilde yaratmayı hedeflediği anlamına geldiği söylenemez. Tüm kanıtlar, olayların Whitehall'u hazırlıksız yakaladığını göstermektedir. Sonradan eleştirmen olan Bakan Ian Gilmour'un dikkat çektiği gibi: "[Thatcher] kendi hükûmetinin bunu üçe katlayacağını bilseydi, 1980 Şubat'ında Callaghan hükûmetini işsizliği ikiye katladığı için suçlamazdı." Ama aynı şekilde, hükûmeti enflasyonun denetim altına alınmasını tam istihdamdan daha yüksek öncelikli olarak gördüğü için, kitlesel işsizliğin yeniden ortaya çıkmasını temel bir politik başarısızlık olarak görmedi.[8]

Monetarizm –Marksizm gibi– politik aktörlere iktisat hakkında temel gerçekler sunacağına, onları gerçekten daha da uzağa sürükledi. Hükûmet politikasını, tanımlamakta güçlük çektiği, hele denetlemesi daha da güç olan, metafiziksel bir kavrama – para arzına bağlı kıldı. Çeşitli göstergeler –M1, M2, KKBG (Kamu Kesimi Borçlanma Gereksinimi)– gelip geçti. Geleneksel politik araçlar –faiz oranları, döviz kurları, vergi politikaları– varlıklarını sürdürdüler. 1980'lerin ortalarında

7 Kalecki, "Political consequences of full employment", *a.g.e.*; Kaldor, *a.g.e.*, s. xii.

8 I. Gilmour, *Dancing with Dogma: Britain under Thatcherism*, Londra, 1992, s. 60.

monetarizm sessizce terk edildi. Gerçekler Thatcher karşısında bile galip gelmişti, o da artık, zamanın sınavından geçmiş hükûmet marifetiyle ve tüketici patlaması yoluyla seçim zaferleri peşinde koşacaktı. Entelektüel açıdan monetarizm Keynesçiliğe pek bir yenilik getirememişti. Gerçekte tam tersi olmuştu: Çıplak basitliği ve dogmacı niteliği entelektüel bir geriye dönüşü ifade etmekteydi; Gilmour'un sözleriyle, "Marksist maddeci tarih anlayışının Thatcher'cı bir eşdeğeriydi"; yeni bir başlangıç değil, toplumu açıklayacak ve dolayısıyla da yönetecek saf bir kuram peşindeki o uzun ve çeşitli arayışların son nefesiydi.

Ama "Thatcher'cı Devrim"in etkilerini, tarihsel önemi modern devletin ne yapıp ne yapamayacağı konusundaki yeniden değerlendirmesinde yatarken, iktisatla kısıtlamak bir hata olur. Ne de olsa Demir Leydi'nin kendisi, hükûmetinin neleri değiştirdiği sorusunu yanıtlarken –hiç değilse ihtiraslarının bir göstergesi olarak– "her şey"i demişti. "Tam anlamıyla bir değişim yapmıştık" demişti. "Sanırım bireyle devlet arasındaki dengeyi olumlu yönde değiştirdik."[9]

Gerçekte, neo-liberal akım değişikliği iddiaları iki nedenle yanıltıcıdır. İlk olarak, bu garip şekilde otoriter bir liberalizm biçimiydi: Bazı konularda devlet müdahalesindeki azaltmalar, bazı başka konularda devlet gücündeki artışlarla el ele gidiyordu. Çarpıcı bir merkezileştirme süreciyle, yerel yönetimler Whitehall lehine çok güç yitirdiler. Böylece devlet konut ve eğitim konularında daha az değil daha fazla güç sahibi oldu ve yerel yönetimlerin elde kalan vergi yükseltme yetkilerini de yok etti. Polis güçleri, üniversite ve okullar özerkliklerini yitirdiler. Buna ek olarak, yeni bir resmi gizlilik yasası, Britanya'nın siyasal polisine hiç görülmemiş yetkiler verdi. Yeni sağ –Levitas'ın sözcükleriyle– rekabet ve rıza ütopya ikizinin peşindeydi. Diğer bir deyişle, Britanya iktisadi "özelleşmesi" idari "millileştirilmesi"yle tam bir uyum halindeydi.[10]

---

9 *A.g.e.*, s. 131.

10 R. Levitas, "Competition and compliance: the utopias of the New Right", Levitas (der.), *The Ideology of the New Right*, Oxford, 1986; S. Jenkings, *Accountable to None: The Tory Nationalization of Britain*, Londra, 1995 içinde.

Belki de en beklenmedik olan, Thatcherizm'in devletin iktisadi etkinliklerinde uzun vadeli bir küçülme sağlamadaki başarısızlığıydı. Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH) yüzdesi olarak kamu harcamaları, 1977/78'de %42.5 iken, on yıl sonra %41.7 olmuştu; bu pek de devrimci bir düşüş gibi durmuyordu. Aynı dönemde, genel devlet harcamalarına (1977/78'de %55.7, 1987/88'de 55.6) ve GSMH'ye (23.7 ve 23.2) oranla refah harcamaları hemen hemen sabit kalmıştı. Hükûmetin vaatlerine karşın, vergi de ulusal gelire oranla neredeyse hiç değişmedi. Tasarrufun en titiz incelemelerinden birinin sonuçları açıktı: Britanya refah devleti açısından bir muhafazakâr devrim yoktu. Önemli bir LSE (London School of Economics) araştırması, "burada ciddi bir düşüş öyküsünü destekleyecek kanıtlar"ın olmadığı sonucuna varmıştı.[11]

Kuşkusuz, daha ayrıntılı bir inceleme yapıldığında birçok önemli değişmenin olduğu görülür. Kitlesel işsizlik, yararlanma kurallarının sıkılaştırılmasına karşın sosyal güvenlik harcamalarını artırmıştı. Konut harcamaları baş aşağı düşmüş, yerel yönetim konutlarının dondurulmasıyla da birleşince, ev sahibi olmayanların sayısında gözle görülür bir artış doğmuştu. Kentlerde yaşayanlar kapı aralıklarında ve parklardaki banklarda uyuyan insanlar görmeye alışmıştı. Diğer yandan, eğitim ve sağlık harcamalarında, halkın algılamasının tersine, ciddi bir düşüş olmamıştı.

Bu durumun pek de dikkat çekmemiş olması şaşırtıcı değildir: Ne Thatcher'cı hükûmetler ne de muhalefet, devlet harcamalarını yüksek tutarak sağlanan bir başarıyla övünmeye meraklıydılar. Bir taraf bütçe kesintilerini arzulanan bir şey olarak görüyordu, diğer taraf ise kötü bir şey olarak; ama ikisi de etkisini abartmaya eğilimliydi. Öyleyse, Thatcher'cı devrim neden başarısız oldu? Ataleti ya da isteksiz bir Whitehall'a değişimleri dayatmanın zorluklarını bir kenara bırakırsak, esas neden, temel hizmetlerde devlet harcamalarının arkasındaki kamu desteğiydi. Bunun Thatcher'ın otoriter eğilimlerinin ürettiği merkezileşmeyle birleş-

11 P. Pierson, *Dismantling the Welfare State? Reagan, Thatcher and the Politics of Retrenchment*, Cambridge, 1994, s. 147-9; N. Barr *v.ö.*, *The State of Welfare: The Welfare State in Britain since 1974*, Oxford, 1991, s. 339-40.

mesi, onun iktidarda olduğu yıllarda kamu kesiminin bir bütün olarak zayıflayacağı yerde güçlenmesi anlamına geliyordu. Ama eğer bu, Avrupa'nın en radikal neo-liberal deneyinin yaşandığı Britanya'daki durumsa, neo-liberallerin Kıta Avrupası'ndaki etkilerine olmuş olabilir?

SÜREKLİ DEVLET

Thatcher'cı deneyim, Batı Avrupa'da savaş sonrasındaki statükodan kurtulmak üzere en uyumlu ve ideolojik açıdan en yüklü girişimi temsil ediyordu. Reagan'ın ABD başkanlığıyla çakışan bu deneyim, yeni bir muhafazakâr yükseliş döneminin başlangıcı olarak görülüyordu. Eğer Thatcher nihai olarak beklentileri karşılayamadıysa, Kıta Avrupa'sı iç politikaları üzerindeki etkilerinin de kısıtlı olması belki de şaşırtıcı olmamalıdır. Helmuth Kohl gibi muhafazakârlar onu izlemeye pek de eğilimli olmadılar. Üç kilit alanda –sanayi ilişkileri, özelleştirme ve refah devleti– Britanya örneği muhafazakâr yelpazenin en aşırı ucunda kaldı.

Britanya ve Kıta Avrupa'sı arasında, –Gilmour'un sözleriyle– Britanya'nın sonunda "Batı Avrupa'nın en sağcı devleti" olmasını açıklamakta yardımcı olabilecek, iki temel farklılık vardı. Birincisi, bir tarihsel hafıza sorunuydu: Thatcher'ın desteklediği bilinçli olarak çatışmacı politikaların, tüm kıtadaki siyasal şiddet ve ideolojik çalkantıdan en az nasibini alan ülkede gerçekleşmiş olması, kuşkusuz bir rastlantı değildir. Başka yerlerde, geçmişteki kutuplaşmaların anıları politika oluşturucuların ılımlı olmasını sağladı; toplumsal uyum ve siyasal birlik, bunların yakın geçmişte en kanlı bir şekilde parçalandığı yerler için daha önemliydi. Sınıf çatışmalarıyla kumar oynamak, Mitterrand ve Kohl'u Britanya başbakanından daha fazla rahatsız ediyordu.

İkinci unsur birinciyle bağlantılıydı –Thatcher önderliğindeki Britanya muhafazakârlığıyla, belki de savaş sonrasındaki Avrupa'da en önemli siyasal güç olan Hıristiyan Demokratlık arasındaki değer ve görüşler karşısında uçurum. Thatcher'ın toplum diye bir şey olmadığı yolundaki ünlü sözüne arka çıkacak bir Hıristiyan Demokrat siyasetçi düşünülemez. Hıristiyan Demokratlar kiliseye olan yakınlıkları açısından farklı olabilirler; bazen politikalarında belirgin olarak dinsel

olanları ayırt etmek zor olabilir. Böyle de olsa temel inançları, açıkça –bireyler ya da toplumsal gruplar arasında– ara bulma ve barıştırma çevresinde döner. Bir bilim adamının sözleriyle, "toplumun doğal ve organik uyumunu yeniden kurma"yı hedeflerler. Ki bu, savaş öncesinde birçoklarını demokrasiden ve kapitalizmden uzaklaştıran bir amaçtır. 1945 sonrasında her ikisiyle de barışan Hıristiyan Demokratlar, toplumsal politikaların öneminin bilincine vardılar ve neo-liberal bireycilikten kuşku duydular; İtalya ve Batı Almanya gibi ülkelerde, gerçek görüş ayrılıkları onları Liberaller'den ve Hür Demokratlar'dan ayırıyordu. Aile ve hayır kurumları üzerine vurgu yaparak, "toplumsal kapitalizm"in kilit mimarları olarak ortaya çıktılar. Basitçe ama pek de yanıltıcı olmadan ortaya konursa, onlarla Britanyalı Muhafazakârlar arasındaki esas farklılık, ilk başta Hıristiyanlık, sonra da işgalin hafızalarda bıraktığı izlerdi.[12]

Dahası, refah devletine olan destekleri yalnızca inanç ve değerlerinin bir sonucu değildi. 1950'lerde devletin genişlemesi, güçlerini ve iktidarlarını genişletme ve yeni seçmen temelleri sağlama olanağını doğurmuştu. İtalya, Belçika, Avusturya ve Hollanda gibi ülkelerde, kayırmacılık kamu kesiminin büyümesinden besleniyordu. Bu yüzden, küçülme partinin zayıflaması anlamına geliyordu. Ulusal hafıza, siyasal çıkarlar ve ahlak, hep birlikte devlet kesimine karşı radikal bir saldırının karşısında olduğunda ve özellikle de tüm Batı Avrupa'daki toplumsal dayanışmaya olan güçlü ve sürekli halk desteği göz önünde bulundurulduğunda, Thatcher'cı deneyimin toplu intihar kadar çekici görülüyor olması pek de şaşırtıcı olmamalı. Amerikan tarzında hiçbir "vergi protestosu"nun görülmemesi, devletin rolünde radikal düşüşten oy kapma peşinde olan siyasetçileri rahatlattı. Bu bakış açısından, 1980'ler bir kez daha Batı Avrupa'da Amerikanlaşmanın ne kadar kısıtlı olduğunu göstermiş oldu.[13]

---

12 K. van Kersbergen, *Social Capitalism: A Study of Christian Democracy and the Welfare State*, Londra, 1995.

13 H. Döring, "Public perceptions of the proper role of the state", *West European Politics*, 17: 1, Ocak 1994, s. 1-11.

Sanayi ilişkilerinde de, Avrupalı muhafazakârlar Britanya'da olduğundan daha uzlaşmacı bir yaklaşım benimsediler ve 1970'lerle aralarındaki süreklilik daha belirgindi. Batı Almanya'da olduğu gibi enflasyonla mücadelede sıkı para politikalarının benimsendiği yerlerde bile, bunlara pragmatik olarak daha geleneksel ücret uyuşmaları ve ödeme pazarlıkları eşlik ediyordu. Neo-korporatist arabulucular yerlerinde duruyorlardı. İşletme bazında sendikalaşmadaki önemli değişikliklere karşın, toplu pazarlık yalnızca Belçika ve Hollanda'da ciddi şekilde zayıflamıştı. Sendikalar ve işçiler 1973 sonrasında beklentilerini değiştirdiler; böylece her yerde, ücretlerin fiyatlardan ayrılıp üretkenliği izlediği Batı Almanya'daki sanayi ilişkileri eğilimlerine doğru bir yakınlaşma başladı.[14]

Özelleştirmede de aynı durum yaşanıyordu. Mali serbestleşme (1986'da Londra'daki "Big Bang", Paris, Stockholm, Viyana, Roma ve başka yerlerde daha küçük patlamaları tetikledi), AB'nin (1992'deki Tek Pazar hedefine götüren) ticarî liberalleşmesi, yüksek devlet borçlarıyla mücadele gereksinimi ve teknolojik değişim ya da artan uluslararası rekabet sonucunda devlet tekellerinin zayıflaması neo-liberalizmi canlandırmıştı. Bu durumda bile, ülkeler Britanya'nın ana devlet sanayilerini satmaktaki önderliğini izlemekte yavaş davranıyordu; bunun ille de daha yüksek rekabet gücü yaratacağından kuşkuluydular ve ulusal çıkarlara vereceği zarardan korkuyorlardı. Manş'ın öte kıyısında ulusal egemenlik, genellikle bakan Geoffrey Howe'un "tüketici egemenliği"ne baskın çıkıyordu. Fransa dışında, özelleştirme pek ileriye götürülmedi ve halk kapitalizmi iç menkûl piyasalarının küçük çapıyla kısıtlı kaldı.[15]

Birçokları bürokrasinin küçültülmesine sıcak bakıyordu – örneğin, Portekiz'de 1990'da bir "Ulusal Bürokrasiden Kurtuluş Günü" ilan edildi: İtalya'da ise 1987'de "bürokratik mikro-eziyet" karşısında

14 G. Baglioni ve C. Crouch (der.), *European Industrial Relations: The Challenge of Flexibility*, Londra, 1990.

15 J. Vickers ve V. Wright, "The politics of industrial privatisation in Western Europe: an overview", *West European Politics*, 11, 1988, s. 1-30.

mücadele etmek üzere "Yurttaş Savunma Hareketi" oluşturuldu. Ama bunların hiçbiri pek ilerleme gösteremedi ve hiç kimse Britanya'daki kamu hizmetlisi kesintileriyle boy ölçüşemedi. Britanyalılardaki kamu kesimine bir "yönetim devrimi" uygulama saplantısı, kısa sürede ürettiği bir dizi izleme ve danışma kurullarıyla, kıtadaki ihtiyatlılıkla çelişiyordu; sözleşmeden sıyrılmanın etkileri, quango'lardaki (quasi autonon-governamental organization= özerk görünümlü hükûmet dışı örgüt) artış ve sonuçta kamu ve özel sektör değerleri arasındaki bulanıklaşma da öyle.[16]

O zaman, eğer sözümona "muhafazakâr devrim" giderek 1973 sonrası olayların daha çok İngiliz merkezli kendini kandıran bir görüşü gibi gözükmeye başladıysa, belki de solun Britanyalı yorumcuları o kadar kaygılandıran çöküşüne de aynı şekilde bakmak gerekir. Britanya İşçi Partisi'nin yenilgisini, 1983'te Almanya'da SPD'nin yenilgisi izledi. İki petrol krizi bir dizi kasvetli kehanete neden oldu: Eric Hobsbawm "İşçi Partisi'nin ileri doğru yürüyüşü"nün durdurulduğunu söyledi. Dahrendorf "sosyal demokrat yüzyılın sonu"nu ilan etti. Hem Marksistler, hem liberaller hem de muhafazakârlar, sosyal demokratların zamanının geçtiğine dair hemfikirdiler. Yorumcular 1970'lerde ve 1980'lerde tüm siyasal yelpazenin sağa kaydığı uyarısında bulundular. Ama, doğru olsa bile bu ille de solun çöktüğü anlamına mı geliyordu?

SOLUN GERİLEMESİ (Mİ)?

Her zaman olduğu gibi, bu esas olarak bir bakış sorunuydu. Sol kanat partiler Kuzeybatı Avrupa'da zor durumdaydılar, ama İskandinavya'da konumlarını koruyorlar, Güney Avrupa'da ise gelişiyorlardı: Örneğin Mitterrand, Craxi, Gonzáles ve Papandreu, 1980'ler boyunca iktidarda kalmayı sürdürdüler. 1990'ların başlarında, on altı Avrupalı sosyal demokrat partiden on biri iktidardaydı. 1945'ten beri en yüksek sayıydı bu. Genelde sosyal demokrat seçmen sayısında bir dü-

16 V. Wright, "Reshaping the state: implications for public administration", *West European Politics*, 17: 1, Ocak 1994, s. 102-33.

şüş yoktu; bu konulardaki bir araştırma raporunun yazarı, açıklama gerektiren, "sosyal demokrat oyların şaşırtıcı istikrarı" diyordu.[17]

Geriye bakıldığında, sosyal demokrasinin 1980'lerdeki krizi başka etkenleri yansıtır. Seçmenler 1970'lerin sonlarında iktidarda kim varsa onu cezalandırmıştı: Sağda bundan Kohl ve Thatcher gibi Mitterrand ve Papandreu da yararlanmıştı. İkincisi, politika ortamı değişmişti ve geleneksel Keynesçi devlet önderliğindeki ulusal düzelme planlarına karşı pek olumlu değildi: Hem Mitterrand hem de Papandreu bunu denemişler "kemer sıkma" politikalarına dönmek zorunda kalmışlardı. Bu yüzden sosyalistlerle sosyal demokratlar, geleneksel toplumsal eşitlik ve işçi hakları hedeflerine yeni yaklaşımlar bulmak zorundaydılar. Birçokları için, bu yolun sonu Brüksel'di. Bunun sonucunda, bazıları 1980'lerde hükûmetlerdeki solcuların gerçekte sosyalizm peşinde olmadıklarını öne sürdü. Gerçekten de, Mitterrand'ın devlet önderliğinde bir "işçisiz sosyalizm" uyguladığı, İspanya ve Yunanistan'da ise, sosyalistlerin, otoriter yönetimler ve iç savaş sonrasında tam anlamıyla toplumsal yenilenme ve ulusal barış sundukları için kazandıkları doğrudur. Her üç ülkede de, sol ulusal bir misyon yüklenmiş ve emekçi bir hareket yaftasının yapıştırılmasından kaçınmıştır. Ama bu yalnızca karşı karşıya bulundukları kendilerine özgü geçmişlerinin bir yansıması değildir: Bunun nedeni aynı zamanda işçilerin bir sınıf olarak ortadan kalkmasıdır. Tüm Batı Avrupa'da eski, örgütlü işçi sınıfı, köylülerin arkasından tarihe karışmaktaydı. Asıl kriz buradaydı.

1973 sonrasında Batı Avrupa'daki siyasal "devrim"in kanıtları en azından kuşkuluysa da, toplumda ve ekonomide yer alan değişmelerin çapı tartışılmıyordu. Bunların içinde en önemlisi, sanayinin ve örgütlü emeğin gücünün azalmasıydı. Sanayideki düşüş, Thatcher'ın hükûmetinin ilk üç yılında, imalat kesiminde en azından bir milyon kişinin işini yitirmesi sonucunda Britanya imalat kesiminin yok edilmesiy-

17 W. Merkel, "After the golden age: is social democracy doomed to decline?", C. Lemke ve G. Marks (der.), *The Crisis of Socialism in Europe*, Durham, NC, 1992 içinde, s. 136-70.

le birlikte, gazete başlıklarını süslüyordu. Esas olarak bu düşüş, şaşırtıcı bir iktisadi kötü yönetimin sonucuydu, özellikle de aşırı değerli bir döviz kurunun. Her halükârda, genelde sanayi kesiminin göreli öneminde uzun vadeli bir düşüş yaşanıyordu.

1960'ların sonlarından başlayarak, Batı Avrupa'da sanayi emek gücünün mutlak boyu küçülmeye başladı. 1960-1985 arasında, toplam emek gücünün yüzdesi olarak Britanya'da %47.7'den %32.3'e, Federal Almanya'da %47'den %41'e, Hollanda'da %40'tan %26.5'e düştü. On yıl kadar sonra Güney Avrupa da onları izledi: Örneğin, İspanya'da, 1980-1985 arasında %36.1'den %31.8'e, sanayi üretiminin GSMH içindeki oranı düştü. Bu dönemde Avrupa üretimi de dünya sanayi üretimine oranla düşüyordu; bu durum, ülkelerin uluslararası rekabet düzeylerini, özellikle de piyasalara yeni giren Asyalıların düzeyini tutturmakta çektikleri güçlüklerin göstergesiydi.

Avrupa'da büyük sanayi merkezlerinin çoğu düşüşe geçti: İlk darbe alanlar kömür ve dokuma kesimleriydi, bunları gemi inşa, çelik ve otomobil üretimi izliyordu. Bu durumda bekleneceği gibi, toplumsal kuramcılar –Thatcher'ın ironik bir yankılanması olarak– bazen de sanayi ve imalatın ekonomide hâlâ oynamakta oldukları yaşamsal rolü göz ardı ederek çabucak "sanayi sonrası" toplumun hamlesine işaret etmişlerdi. Oysa, her ne kadar bazı geleneksel ağır sanayiler "yeniden yapılanma" sancıları çekiyor olsalar da, elektronik ve ilaç gibi başka sanayiler büyüyordu. Sanayi katma değerindeki düşüş, *istihdam*da olduğundan çok daha azdı. Uzun vadeli iktisadi refah hâlâ eğitim yatırımı düzeyi, araştırma-geliştirme gibi etmenlere bağlıydı. Her halükârda sanayideki genel düşüş, tüm toplumda şok dalgaları yarattı.[18]

İlk olarak, sendikaların doğasını radikal bir şekilde değiştirdi ve dengeyi emekçi sınıfı eylemciliğinin eski merkezlerinden –madenler, limanlar ve demiryolları– masa başı, teknik ve özellikle de kamu kesimi

18 M. Sharp, "Changing industrial structures in Western Europe", D. Dyker (der.), *The European Economy*, Londra, 1992 içinde, s. 233-55.

sendikalarına doğru uzaklaştırdı. Bazı ülkelerde –Fransa, İspanya (buralarda zaten geleneksel olarak da düşüktü), Hollanda ve Britanya– sendikalaşma oranları düştü, ama her yerde değil: Örneğin korporatist ücret pazarlıklarının sürdüğü İsveç, Danimarka, Norveç ve Belçika'da yüksek kaldı.

Kitlesel işsizlik grev eylemlerinin etkinliğini azalttı. 1980'lerde büyük çaplı grevler yalnızca arızi olarak görüldü ve sonuçları da en iyi koşullarda belirsiz olurken (Batı Almanya'daki I. G. Metall grevi), en kötüsünde açık bir yenilgi oldu (1984'de Britanya'daki NUM). 1980'de Polonya'daki Dayanışma Hareketi ortaya çıktıktan az sonra Torino'daki büyük Fiat grevi oluşurken, Batı'daki sanayi eyleminin de sınırları ortaya çıkıyordu: Dayanışma'nın tersine, Fiat işçileri popülerliklerinin; iç bölünmeler ve ulusun değil kendilerinin çıkarları uğruna mücadele ettikleri hissiyle kısıtlandığını gördüler. Fiat yöneticileri başarılı bir karşı-gösteri düzenlediler ve hayal kırıklığına uğrayan işçiler işbaşı yapmak zorunda kaldı. Biri, "Polonya'da, tüm işçilerin desteğine sahip olunca neler başardıklarını gördünüz mü?" demişti. "Biliyoruz ki, İtalya'da, İtalya gibi bir ülkede, tüm işçilerin desteğini, hele fiziksel ve moral katılımlarını hiçbir zaman alamayız; bugün, işçi sınıfı içinde çıkar çatışmaları vardır."[19] Böylece emeğin gelirdeki payı 1970'lerin ortalarından başlayarak düştü ve birçok sendika lideri bunun tersine çevrilemeyeceğini anladı. Etkilerinin sürmesi, yalnızca kendi etkinliklerine değil, aynı zamanda da işverenlerle hükûmetlerin onları muhatap kabul etmedeki istekliliğine de bağlıydı.

Bu eğilimler, emek biçimlerindeki ve bizzat çalışmanın anlamındaki daha geniş kaymalarla bağlantılıydı. Genelde erkek emek gücüne uzun vadeli iş vaat eden büyük şirketlerin yerini, yavaş yavaş kısa vadeli sözleşmelerle, giderek daha yüksek oranda kadın işçi kullanan küçük şirketler alıyordu. "Esneklik" ve part-time işlerin çoğalması, denetlenmeyen "kara ekonomi"nin büyümesi, eski "mavi yakalı" işçi

19 Ginsborg, *a.g.e.*, s. 405.

aristokrasisinin yok olmasıyla da birleşince, bazı yorumcuları emekçi sınıfının ölümüne ağıt yakmaya yöneltti. Blackwell ve Seabrook, 1996 tarihli çalışma uygulamalarının değişmesi üzerine çalışmalarında soruyorlardı: "İşçi sınıfı hiç var olmuş muydu?" Kuşkusuz, bırakın devrimin öncülüğünü, artık yüzyıldır olduğu gibi Avrupa siyasetinin bağrındaki kahraman aktör bile değildi. 1 Mayıs bayramı gibi toplu emekçi sınıfı törenleri tavsıyordu; İsveç'teki 1 Mayıs rozeti satışları üzerinde yapılan araştırmada, satış rakamlarının 1960'lardan 1980'lerin başlarına kadar arttığı, sonra hızla düştüğü görülüyordu. Başka yerlerde düşüş daha da erken başlamıştı.[20]

Çalışmaya insanların yaşamında farklı bir anlam yüklenmeye başlanmıştı. Görmüş olduğumuz gibi, hem komünizm hem de faşizm için çalışma, liberal demokrasinin yerini alma iddialarında, hem bir hak hem de bir görev olarak merkezi bir konuma sahipti: Çalışma yararsızlıktan kurtuluş ve cemaate giriş biletiydi; Auschwitz'in kapısına alay eder gibi asılan slogan "Arbeit macht frei"da (Çalışma özgür kılar) bile varsayılan bir fikirdi bu. Savaş sonrası liberal demokrasi bu meydan okumaya, BM İnsan Hakları Beyannamesi'nde yüklenilen bir taahhüt olan çalışma hakkı güvencesi vererek yanıt vermiş ve savaş sonrası yıllardaki tam istihdam politikalarıyla bunu gerçekleştirmiştir.

Ama bir an geldi, artık herkes için iş yoktu. Tam istihdam, Göran Therborn'un deyimiyle "kapitalizm tarihinde garip bir deney"den başka bir şey değilmiş gibi durmaya başlamıştı.[21] Kitlesel işsizlik ve sosyal güvenlik harcamalarındaki artışlar, çalışma ve gelirin daha öncelere göre çok daha az doğrudan ilişkili oldukları anlamına geliyordu. Örneğin Britanya'da, çalışma gelirinin gayri safi hane gelirine oranı 1970'lerin ortalarındaki %80'den, 1982'de 72'ye düşmüştü.[22]

---

20 T. Blackwell ve J. Seabrook, *Talking Work: An Oral History*, Londra, 1996, s. 201; Therborn, *European Modernity*, s. 237'de May Day rozetleri.

21 Therborn, *a.g.e.*, s. 57.

22 A. B. Atkinson, *Incomes and the Welfare State: Essays on Britain and Europe*, Cambridge, 1995, s.28.

Yüksek öğretimin yaygınlaşması ve erken emeklilik baskıları, yaşam süresinin uzaması ve daha uzun ücretli izinlerle de birleştiğinde, yaşamın daha uzun bir bölümünün ücret karşılığı çalışma dışında geçirildiği anlamına geliyordu (ücretsiz ev işi, hâlâ birçok kadın için kaçınılmazlığını korumaktaydı). İnsanlar çalışma yaşamının içinde değil dışında tatmin arayıp, enerjilerini boş vakitlerine saklamaya çalışırken, toplumbilimciler çalışma etiğinde bir azalma fark etmekteydi. Anketler, 1962'de Almanların %33'ünün boş zamanı çalışmaya yeğlediğini gösteriyordu; 1979'da bu sayı %48'e çıkmıştı. Alman gazeteleri telaşlanıyordu: *Bild Zeitung*'daki bir manşet, "Biz avare değiliz" diyordu. Böylesi tavırlar, ortalama olarak çalışanların bile çalıştıklarından daha fazla bir zamanı işyeri dışında geçirdikleri gerçeğini yansıtıyordu. Ama aynı zamanda, boşta kalıp boşa vakit geçirmekle ahlaki eksikliği ilişkilendiren, köklü etik geleneklerin inadıyla iktisadi değişme hızı arasındaki çelişkiyi de gösteriyordu.[23]

Kitlesel işsizlik 1970'lerin ortalarında ortaya çıktı ve bunu izleyen on yılda da, iktisadi düzelme ve hizmet kesiminde yaratılan istihdama rağmen, önemli bir toplumsal sorun olarak varlığını korudu. 1990'ların başlarında AB'deki işsizlik ortalama %11-12'ydi ve toplam on sekiz milyon kişiyi buluyordu. Ama yirmi yıl önce çok az kimsenin düşünebileceği bu sayılar, beraberinde çok az ciddi huzursuzluk getirmişti. Kuşkusuz 1930'ların olaylarıyla bir paralellik ve siyasal düzen için temel bir tehlike söz konusu değildi. Bunun böyle olması, refah devletinin savaş sonrası patlamasının bitmesine rağmen –belki de özellikle bu nedenle– toplumu desteklemekteki sürekli kararlılığı sayesindedir.

BAŞARISIZLIK

Ama yirmi yıl öncesiyle karşılaştırıldığında, insanlar yüksek yoksulluk ve eşitsizlik düzeylerini kabullenmeye başlamışlardı. 1980'lerin sonlarında, AB'de kırk beş milyonun üzerinde insan –toplam nüfusun

23 J. Ardagh, *Germany and the Germans*, Londra, 1995, s. 114-15.

%14'ü– yoksulluk içinde yaşıyordu, 1993'de ise bu oran %17 olmuştu –ABD ile karşılaştırılabilecek ve Doğu Asya'nın eşitlikçi "kaplan ekonomileri"yle tezat oluşturan bir sayı. Britanya'da monetarizm ve zenginlere sağlanan vergi kesintileri sayesinde bu artış özellikle dikkat çekiciydi – Thatcher insanları "eşitsizliğin ihtişamı"na çağırıyordu– ve neredeyse yarım yüzyıllık eğilimi tersine çevirmişti. Gilmour'un acı bir ifadeyle belirttiği gibi, "aşağı damlatma" politikaları, gerçekte "yukarı doğru bir damlama"ya neden olmuştu. Britanya'nın önde gelen gelir dağılımı uzmanı, açıkça, "1980'ler, eşitsizlikteki belirgin artışla, tarihsel eğilimden bir sapma yaşamıştır" diyordu. 1990'lara gelindiğinde, Britanya, dört milyonu çocuk olmak üzere on dört milyon yoksuluyla, Batı dünyasındaki en eşitsiz ülkeydi, ama diğer Batı Avrupa ülkeleri de aynı yolda ilerliyordu.[24]

Yoksulların –geçmişte olduğu gibi– kendi bahtsızlıklarından dolayı suçlanmaları için çok zaman geçmesi gerekmedi: Toplumsal mühendisliğe duyulan güvenin azalması, doğal olarak daha ahlakçı ve bireyci yoksulluk açıklamalarını cesaretlendirdi. İki savaş arasındaki bunalım sırasında, muhafazakâr öjenikçiler "toplumsal sorun grupları"ndan söz ediyordu. Şimdi bu fikir yeni bir kılıkta ortaya çıkıyordu: "Alt sınıf." Bu terimin önde gelen propagandacılarından Amerikalı Charles Murray'e göre bu, yoksulluğun yalnızca düzeyini değil, tipini de belirliyordu. Bekâr annelere –giderek yoksullaşan bir grup– refah devletini kemirdikleri gerekçesiyle saldırılıyordu ve işsizler de –bu konudaki tersine bilimsel kanıtlara rağmen– düşük ücretli işler yerine cömert yardımları yeğlemekle suçlanıyordu. Bu tür suçlamalar, çocuk ödeneklerinde, ek gelirlerde ve refah ödemelerini iş eğitimiyle birleştiren projelerde kısıntı yapılmasının da haklı gösterilmesine yardımcı oluyordu. "Yeni yoksullar"ın büyüyen başka bir kesimi de –yaşlılar– önce Britanya'da, sonra da başka yerlerde, devlet emekli ödemelerindeki reel düşüşten zarar görüyordu. Ona en çok gereksinim duyanlar

24 Gilmour, *a.g.e.*, s. 134; *Guardian*, 21 Temmuz 1996; 1994 baskısında adı geçen Thatcher Atkinson, *a.g.e.*, s.39.

için, refah devletinin emniyet ağı aşınmış, yetersiz ve sunduğu faydalara odaklanmamış gibi gözüküyordu.

Yoksullaşmanın da kendi coğrafyası vardı. Eski sanayinin bağrı –Clyde ve İngiltere'nin kuzeydoğusu, Ruhr– düşüşe geçti, işler ve insanlar banliyölere ve diğer bölgelere kaydılar. Örneğin, 1980'lerin Almanya'sında, "Nord-Süd Gefälle" vardı – güneye yol. İtalyan Mezzogiorno'nun mahrumiyeti, sakinlerinin korumacılığının özerklik yanlısı *Lega*'nın aldığı oylarda ifadesini bulduğu Veneto ve Emilia'nın zenginliğiyle giderek daha çarpıcı bir çelişki oluşturuyordu. Arkada bırakılanlar, kendilerini yüksek işsizliğin egemen olduğu gettolarda sıkışmış buluyordu. İnsanlar, "iç kentler"den toplumsal gerginlik ve yoksulluk bölgesi olarak söz etmeye başlamıştı. Çalışanlar kamu konutlarını terk ettikleri için, kentlerin içindeki konut eğilimleri de değişiyordu: 1990'larda, belediye konutlarında ağırlıklı olarak yoksullar oturuyordu; bu, on yıl kadar önce böyle değildi. Evsizlik de artmaktaydı ve 1990'ların başlarında, tüm Avrupa Birliği'nde, çarpıcı bir sayı olan üç milyona erişmişti.

Yoksulluk artarken ve çalışanlarla çalışmayanlar arasındaki uçurum büyürken, cezaevi nüfusu tüm Avrupa'da –düzensiz ama kararlı bir şekilde– artıyordu. Toplumsal umutsuzlukla sert yasa ve düzen politikalarına dönüş arasındaki olası bağlantıları görmek için, kapitalizmin cezaevlerini bir iş disiplini aracı ve kamu düzenini sağlamanın yolu olarak gördüğünü ileri süren Marksist ceza-bilimcileri izlememiz gerekmez. Yoksullar her zamankinden daha fazla hapsedilme tehlikesiyle karşı karşıyaydı; oysa beyaz-yakalı hırsızlık, yolsuzluk ve sahtekârlık, muazzam paralar –yalnızca AB kaynaklarından 6 milyar sterlin– söz konusu olmasına karşın, nadiren "gerçek" suç olarak görülmekteydi. Uygulamada, iktisadi açıdan güçlü olanların suçları asayişin kıyılarında bırakılmaktaydı.

Suç konusunda iki olasılık vardı: Ya sayılar güvenilmezdi ya da gerçekte daha fazla suç işleniyordu. Suça dair rakamların güvenilmezliği herkesçe kabul edilmekteydi ama yalnızca istatistiklerin artışı açıkla-

yabileceğine pek az kimse inanıyordu. İnsanlar eskisine göre daha mı kötü davranıyordu yoksa suç tanımının değişmesi yüzünden daha fazla etkinlik mi suç kapsamına girmekteydi? Muhafazakârlar birinci açıklamadan yanaydı, radikaller ikinciyi yeğliyordu.

Kuşkusuz, gerçekte bunların ikisi birlikte olamaz diye bir şey yoktu; bir taraftan, ahlaki bozulmanın kanıtlanması (şiddet suçlarının artması gibi göstergeler dışında) zor olsa da, evsizlik, yasak yere girmek, barışçı protesto ve serserilik gibi yeni davranış şekillerini suç haline sokma eğiliminin kanıtları da görülmektedir. Uyuşturucular konusundaki toplumsal politikalar da umutsuz biçimde karmaşıktır. Esrar bulundurmak suç olurken, alkol ya da tütünün olmaması buna örnektir. Radikal eleştiri iktisadi unsurları hedef almakta haklıdır, ama öne sürüldüğü kadar da mekanikleşmiş değildir. İşsizliğin cezaevlerinin dolmasına katkıda bulunduğu doğrudur, ama esas olarak yeniden suç işleme oranlarını artırdığı (yani, cezaevlerinden çıkanların iş bulmalarını zorlaştırdığı) ve işsizler para cezalarını ödemekte zorluk çektikleri için.

Aynı zamanda tüketim toplumu –araba radyoları ve cep telefonlarıyla– yeni suça özendirme unsurları ve tavırları da üretmekteydi. Refah devleti de bunu yapmaktaydı: Devletin tanıtma kampanyaları -vergi ödeyenleri paralarının israf edilmediğine inandırmaya çalışarak– sosyal yardımlara ilişkin sahteciliği hedeflemekte ve halkı sahtecileri ihbar etmeye çağırmaktaydı. En genel düzeyde kimileri de, modern yaşamın yabancılaştırmasının insanları birbirlerine kuşkuyla bakmaya ve bir zamanlar kendi aralarında çözebilecekleri sorunları yasa karşısına getirmeye özendirdiğini öne sürüyordu. Ama bu doğru olsa da, bu kadar uzun vadeli bir açıklamanın göreli olarak yakın bir suç artışını açıklaması da zor görünmektedir.

Avrupa ülkeleri arasındaki karşılaştırmalar da suç ve hapsedilme oranları arasında açık bir ilişki göstermemektedir. Hapsedilmeye ilişkin sayılar çok farklılık göstermekte, görüldüğü kadarıyla bazı ülkeler diğerlerine göre insanları cezaevine göndermekte daha hevesli davranmaktadır. Avrupa cezaevlerinin nüfusu, (bırakın ABD'yi) Sovyetler Birliği'ne oranla çok daha düşüktür ve Batı Avrupa'daki oranlar da, hızla

yükselmelerine karşılık, Doğu Avrupa'nın altındadır. Ama genelde cezaevleri nüfusunda çarpıcı bir artış görülmektedir: 1979-1993 arasında, her 100.000 kişiye düşen hükümlü oranı, örneğin Hollanda'da 23'ten 52'ye, Norveç'te 44'den 66'ya, İspanya'da da 37'den 117'ye çıkmıştır. Britanya Batı Avrupa'nın en yüksek oranlarına sahipti ve bu da birbiri ardına gelen muhafazakâr hükûmetlerin giderek artan sert politikaları sonucunda daha da artmıştır. Norveçli Nils Christie Avrupa'nın "Batı tarzı GULAG'a doğru" ilerlediğini görmüştür ve Amerikan tarzı bir suç denetimi sanayinin içine düşülmesine karşı uyarmıştır. Ama belirtilerden bazıları görülmeye başlamıştır bile – gelişen özel güvenlik sanayii, cezaevlerinin aşırı kalabalıklaşması sonucunda elektronik kelepçe ve benzeri gözetim araçlarının kullanılmaya başlaması.[25]

1980'lerin yeni muhafazakâr ruh hali, özellikle geleneksel olarak suçluları cezaevine kapatmakta çekingen davranan Hollanda'da açıkça görülebilir. Bu çekingenliğin nedeni, işgal yıllarındaki kendi deneyimlerinin cezaevine kapatma konusunda derin bir karşıtlık kazandırdığı, savaş neslinden yargıçlardır. Şimdi artık bunlar, tam da toplumsal mühendislikle toplumsal reformculuğun sorgulanmaya başlandığı sıralarda, emekliye ayrılmaktalar. 1994 Mart'ında Adalet Bakanlığı'ndan yapılan resmi bir açıklamada, "cezalandırmaya yeniden izin verildiği" ve "cezai yaptırımların meşrulaştırmasının artık yalnızca ıslah amaçlı değil, aynı zamanda etkisizleştirmek ve karşılık ödetme amaçlı olarak da düşünüleceği" belirtilmiştir. Muhafazakâr eğilim İsveç'e bile ulaştı ve merkez-sağ 1991 seçimlerinde şu sloganı kullandı: "Onları kapalı tutalım ki, biz dışarı çıkabilelim!"[26]

Ve bir de kaçınılmaz ırksal boyut vardı: Yabancı ve etnik hükümlülerin oranı 1980'lerde kaygı verici şekilde yükseldi. 1987'ye gelindiğinde yabancılar Belçika ve Fransa'da cezaevi nüfusunun neredeyse üçte birini, İsviçre'de ise üçte birinden fazlasını oluşturuyorlardı. Artış

25 N. Christie, *Crime Control as Industry: Towards GULAGS, Western Style*, Londra, 1994 baskısı.

26 V. Ruggiero, M. Ryan ve J. Sim (der.), *West European Penal Systems: A Critical Anatomy*, Londra, 1995, s. 40, 169.

oranları İspanya ve Portekiz gibi ülkelerde çarpıcı şekilde yüksekti. Birçok insan göçmen yasalarına karşı gelmekten cezaevine giriyordu. Belçika'da hükümlü yabancıların üçte biri "toplumsal savunma amacıyla alınan idari önlemler çerçevesinde" cezaevinde tutuluyordu.[27]

Bazı durumlarda bu artış belli etnik grupların –yüksek uyuşturucu kullanımı ya da yüksek işsizlik oranıyla– toplumsal durumlarını olduğu kadar, polis arasında yayılan ırkçılığı da yansıtmaktaydı. Her ne kadar nedenleri tartışılırlığını sürdürüyor olsa da, etnik azınlıkların hem işsizlikten hem de hüküm giymekten oransız şekilde etkilendikleri kesindi. Örneğin Britanya'da, Londra'daki genç siyahlar arasındaki işsizlik oranı, 1990'ların başlarında %55 gibi çarpıcı bir rakama ulaşmıştı ve tüm etnik azınlıklar arasında da %37 olmuştu. Bu istatistiklerin –diğer etmenlerin yanında– ırksal önyargıları ve azınlık üyelerinin (kadınlar için de hâlâ geçerli olduğu gibi) Batı Avrupa toplumuna tam yurttaşlar olarak kabul edilmelerindeki çekingenliği yansıtmadığına inanmak çok zordur.

İşsizliğin artmasıyla, Avrupa devletleri önceki hoşgörülü göçmen politikalarını tersyüz ettiler. Birçok ülkede 1970'ler, kitle göçünün sonunu ve kısıtlamaların başlangıcını ifade eder. Fransız (1946'da kurulan) Ulusal Göç Bürosu'nun adı, Uluslararası Göç Bürosu olarak değiştirildi ve geri dönüşleri özendirmeyi hedefledi. Ama etnik-azınlık nüfus kuşkusuz buna uymadı ve geriye dönüşü özendirme politikalarının pek bir etkisi olmadı. Örneğin Batı Almanya'da, ne Helmut Schmidt'in "birleştirme politikası" ne de Kohl'un "geri dönüş politikası" sayıları azaltmada başarılı oldu. Kohl'un önerisini 17.000 göçmen kabul etti; halbuki, görevde olduğu ilk on yılda, ülkedeki yabancıların sayısı neredeyse iki milyon artmıştı.[28]

1989 sonrasında, Doğu'dan gelecek yeni bir göçmen dalgası korkusu ortaya çıktı. Eski komünist blokun yoksullaşan işçilerinden milyonlarcasının Batı'nın altın topraklarına doğru yola çıkacağı öngö-

27 B. A. Hudson, *Penal Policy and Social Justice*, Londra, 1993, s. 68.

28 P. O'Brien, "Migration and its risks", *International Migration Review*, 30: 4, 1996, s. 1067-77.

rüleri arasında, Avrupa Birliği devletleri göçmen denetimlerini ve sığınma yasalarını daha da sıkılaştırdılar. Göç ve sığınmacı konuları sık sık birleştiriliyor ve basında, Batı'nın cömertliğini sömüren kişiler olarak gösterilen sığınmacıların başvurularının geçerliliğine giderek daha fazla kuşku düşürüyordu.

Böylesi kaygılar tamamen temelsiz değildi: Batı Avrupa'dan sığınma talebinde bulunanların sayısı, 1983'deki 65.400'den, 1991'de 544.000'e çıkmıştı ve Bosna'daki savaşla birlikte daha da yükseldi; yalnızca Almanya, bu sayının %80'ini aldı. Bir kez sığınma hakkı kabul edildiğinde, genellikle bazı haklardan yararlanıyorlardı. Ne var ki, varlıklı Batı Avrupa ülkeleri dünyanın toplam sığınmacı nüfusunun küçük bir yüzdesine ev sahipliği ediyordu; bunların çoğunluğu dünyanın çok daha yoksul bölümlerinde barınıyordu – örneğin, altı buçuk milyon Asya'da ve dört milyon Afrika'da. İran ve Pakistan gibi ülkeler hem mutlak olarak hem de nüfuslarına oranla, bırakın Britanya gibi cimrileri, Batı Almanya ve İsveç gibi göreli olarak cömert ülkelerden bile daha fazla sığınmacı barındırıyorlardı.

Etkisiz bir caydırıcı olarak, sığınmacıların barınma koşulları kasten kötü kılındı. Kamplarda, tutuklama merkezlerinde, eski barakalarda ve denizdeki paslı platformlarda tutuldular. Birçok durumda, para yardımları tırpanlandı. Genellikle çalışmalarına da izin verilmedi. Bunun sonucunda kara ekonomiye ve çeşitli yasadışılıklara itilmiş olmaları şaşırtıcı olmasa gerekir. Sığınma başvuruları reddedilenlerin sayısı yükseldi, ama çoğu yine de kaldılar. 1990'ların başında, Batı Avrupa'da belgesiz üç milyon kadar yabancı olduğu tahmin ediliyordu. Ara sıra çıkarılan aflar, durumlarının kurala bağlanması için bir yol oldu; başka bir önlem de İtalya, Yunanistan ve Fransa'da gerçekleştirilen, on binlerce yasadışı işçi ve barınmacının kitle halinde sınır dışı edilmesiydi. Özellikle ağır darbe alanlar, yurttaşlık yasalarındaki geriye dönük değişikliklerle sınır dışı edilmek ve kendi çocuklarından ayrılmak tehlikesiyle karşı karşıya kalanlardı.

Sığınmacılar ve göçmenler üzerindeki kalıcı, hatta artan dikkat, Batı Avrupa'da yerleşik azınlık cemaatlerinin günlük olarak göğüsle-

mek zorunda kaldıkları ırkçı düşmanlıkla yakından ilgiliydi. Farklı azınlıkların durumu da çok farklı oluyordu. Karşı karşıya kaldıkları yüksek işsizlik oranlarına karşın (ya da bu nedenle) ikinci ya da üçüncü nesillerin çoğu yüksek öğretime devam edip en azından beyaz nüfus ortalaması kadar (Britanya'da daha da yüksek) eğitimli hale geliyorlardı. Ama bu ve diğer olumlu toplumsal eğilimler, ırkçılığın sürekliliğini gözden gizlememektedir.

AB'deki en kapsamlı ırk ilişkileri yasalarına sahip olan Britanya'da bile, ırksal taciz –özellikle de büyük kentlerin dışında– ciddi ve büyüyen bir sorundu. Orada büyüyen siyah bir genç adam, "Harlow çok ırkçı bir kenttir" diyordu. "Bize sıkıntı veren küçük bir beyaz azınlıktı, ama diğerleri de onları durdurmuyordu... 1991'den beri kent merkezine gitmedim, burada cezaevinde gibiyiz." Kuşatma altındaki azınlıklar –eskiden olduğu gibi– kendisi de ırkçılık yüzünden bölünmüş bir polis gücüne güvenmek, sokağa boyun eğmek ya da kendini korumak arasında bir seçme yapma durumundaydı. İntihar oranları artıyordu. On altı yaşındaki bir genç, "ben bu yüzden on yıldır tehdit ediliyorum" diyordu. "Bazen kendimi öldürmek istiyorum."[29]

Britanya dışında, ırkçılık düzeyi daha yüksekti ve daha pervasızdı. Britanyalı yayımcılar, beyaz olmayan çocukların resimlerinin, çocuk kitaplarının ülke dışındaki satışını düşürdüğünü fark ettiler ve bu yüzden bu tür resimleri kitaplardan çıkardılar. Fransız bir yayıncı, "İngiliz kitapları konusunda beni rahatsız eden" demişti, "farklı kültürlerden birçok çocuk olması. Bizde de farklı ırklar var, ama halk onların resimlerinin olduğu kitapları almak istemiyor." Fransa'nın cumhuriyetçi asimilasyon ideali, etnik çeşitliliğin ortadan kaldırılması gereken bir şey olarak olumsuz terimlerle görüldüğü anlamına gelmektedir; çok az insan göçmen geçmişiyle açıkça övünmekteydi ya da göç olmadan Fransa'nın 1990'lardaki nüfusunun beşte biri kadar daha az olacağını değerlendirebilmekteydi.[30]

---

29 Blackwell ve Seabrook, *a.g.e.*, s. 123; "Ethnic minority children 'still suffer racism daily'", *Guardian*, 23 Temmuz 1996.

30 "Publishers bow to colour bar on children's books", *Observer*, 27 Ekim 1996.

Orta Avrupa'da eski tavırlar hâlâ suyun yüzüne yakın seyretmekteydi. Batı Almanya'da, 1982'de, on altı üniversite profesörü, "Avrupa'nın Hıristiyan, Batılı değerleri"nin korunabilmesi için tüm göçmen işçilerin sınır dışı edilmeleri çağrısında bulunan bir manifesto imzaladılar. Birçok ülkede ırksal ayrımcılığı engelleyecek yasaların yokluğu, apartman dairelerinin "yalnızca Avrupalılara" diye ilan edilmelerine neden oldu. Zenofob İsviçre'de, ülkenin "aşırı yabancılaşması"na (*Überfremdung*) karşı, tabandan gelen saldırılar görüldü. Avrupa Parlamentosu, 1984-1990 arasında tüm Batı Avrupa'da ırkçı saldırılarda kaygı verici bir artış gözlemlemişti.[31]

Bu eğilimler, kuşkusuz, ulusal siyasetlerde ırk ve göç konularının öne çıkmasıyla da ilişkiliydi. 1980'ler elli yıldır ilk kez aşırı sağcı partilerin ulusal çapta önem kazandıklarını gördü. Fransa'da, Ulusal Cephe göç, işsizlik ve suç konularını birbirine bağlayarak 1980'lerin ortalarında ulusal bir güç haline geldi; önderi Le Pen, 1988 başkanlık seçimlerinin ilk turunda %14 oy aldı. Batı Almanya'da, Cumhuriyetçi Parti 1983'de benzer bir platformda kuruldu ve 1992 seçimlerinde %11 dolaylarında oy aldı. Daha şiddetli bir Neo-Nazi fraksiyon birleşmeden sonra hem Batı'da hem de Doğu'da manşetlere çıktı ve sığınmacıların barınaklarına karşı bir saldırı dalgası yaşandı. Avusturya'da, Jörg Haider'in önderliğindeki Özgürlük Partisi göçmen sorununun sırtında yükseldi. 1992 göç-karşıtı yasa değişikliği girişimi başarısız oldu, ama bunun için 417.000 seçmenin imzasını aldı. "Viyana Chicago olmamalı" Avusturya başkentinde FPÖ'nün sloganı oldu – ilginç şekilde 1930'lardan kalma bir Amerika vizyonu; Avrupa'nın birçok yerinde ırk karşısındaki tavırların ne kadar az değiştiğinin bir göstergesi.

Tüm bunlarda, iki savaş arası faşizminin –görsel ve söylemsel– yansımaları vardı ve bal peşindeki arılar gibi, gazeteciler de kaz adımıyla yürüyen genç neo-Nazilerin etrafına üşüşüyordu. Ama tarih nadiren kendisini tekrarlar ve bu gruplar da geçmişlerinin anısıyla mü-

31 M. Kohn, *The Race Gallery: The Return of Racial Science*, Londra, 1995; N. Abadan-Unat, "Turkish migration to Europe", R. Cohen (der.), *The Cambridge Survey of World Migration*, Cambridge, 1995 içinde, s. 281.

cadele etmek zorunda kalıyordu. Artık geleceğin anahtarına sahip oldukları kuşkuluydu, daha çok geçmişe hapsolmuş gibi duruyorlardı. Göçmen karşıtı söylemler bu partilerin arkasındaki desteği artırmıştı, ama bir yandan da kısıtlamıştı ve sağın ortaya çıkması SOS-Irkçılık ve kilise sığınma hareketi gibi, örgütler aracılığıyla sert bir direnişe de neden olmuştu. Irkçılık Avrupa tavırlarında güçlü bir akım olarak kalmış olabilirdi, ama ırkçılık karşıtlığı da gelişiyordu ve göçmenlerin hakları yerel mahkemelerde savunulabiliyordu. Uluslararası insan hakları yasaları da, 1985 yılında, Avusturya'da Yabancılar Polisi Yasası'nın Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'yle çatıştığı için anayasaya aykırı görülmesi gibi, iç kısıtlamaları kırmak için kullanılabiliyordu.

Gerçek sorun yeni sağdan çok savaş sonrası muhafazakârlıktaki krizdeydi. Fransa'da, Ulusal Cephe'ye fırsat sağlayan, Gaullist sağın Mitterrand tarafından ustaca sömürülen güçsüzlüğüydü. Muhafazakâr partilerin güçlü olduğu yerlerde, radikal göçmen karşıtı partiler tutunmakta güçlük çektiler. Zayıf oldukları yerlerde ise, muhafazakârlar da aynı söyleme yanaştılar: Örneğin Viyana'da, ÖVP'nin "Viyana Viyanalılarındır" sloganı, FPÖ sürümünden daha az ateşli değildi. Britanya'da, Major hükûmeti kısa bir süre için göçmen-karşıtı kartıyla oynadı. 1991 Muhafazakâr Parti konferansında, John Major, "Roma, Paris ya da Londra, Bombay ya da Cezayir'den daha çekici diye her gelene kapımızı ardına kadar açmamalıyız" demişti. Gaullist Chirac, "baba, üç ya da dört karısı ve yirmi kadar çocuğuyla aşırı kalabalık bir aile, sosyal güvenlik ödemesi olarak 50.000 Frank alıyor, kuşkusuz çalışmadan... gürültü ve koku da cabası", diye anımsatıyordu. Bu açıdan bakılınca, Le Pen ve Haider'in önemi, merkez sağı ne kadar etkileri altına alabilmeleriyle doğru orantılıdır.[32]

Yurttaşlık, açıkça, göç tartışmasının kalbiydi. Girişin zorlaşmasıyla birlikte, bazı ülkeler de toplumsal gerginlikleri rahatlatmak amacıyla yurttaşlık kurallarını gevşetiyorlardı. Refah devletinin yükselişi ve militarist devletin düşüşü, yurttaşlığın artık siyasal haklar (oy) ve

32 Joly, *Refugees: Asylum in Europe*, s. 118-19'de adı geçen.

görevler (ulus-devletin savunması) terimleriyle değil, maliyet ve fayda terimleriyle görüldüğü anlamına geliyordu. Göçmenler konusunun sağ tarafından sık sık başka kaygılar için –işsizlik, vergi yükleri ve iş güvensizliği– bahane olarak kullanılmasının nedeni de buydu. Bazı yorumcuların Batı toplumu için yeni bir "ulus-sonrası üyelik modeli" gereksinimi tartışmasını açmalarının nedeni de buydu. Ne de olsa, yabancılar zaten vergi ve ulusal sigorta ödemek ya da bazı faydalar talep etmek gibi yurttaşlığın bazı geleneksel özelliklerine sahip olmuşlardı bile. Bu anlamda, oy verme ya da kamu hizmetine girme gibi hakları olmasa bile, onlar artık yurttaştı.[33]

Genelde Avrupalıların etnik azınlıklar karşısındaki tavırlarının belirleyici özellikleri açığa çıkıyordu. Avrupa bir Amerikan "ergime potası" değildi (ama zaten artık ABD de öyle değildi) ve bir hedef olarak asimilasyonun devri geçmişti; savaş sonrası göçmen cemaatleri süreklilik kazanmış, ama genellikle de kültürel açıdan farklı ve bazen de "yabancı" kalmışlardı. Birçok ülkede tam yurttaşlık hakkını alamamış ve bunun çok daha az olduğu Britanya'da bile, daha gayri-resmi yollardan kenarlara itilmişlerdi. Fransa gibi laik cumhuriyetçi asimilasyonun kültürel ve dinsel çeşitliliğe çok az yer bıraktığı yerlerde, milliyetçiliğin daha dışlayıcı ama aynı zamanda farklılığı kabullenmeye daha fazla eğilimli olan Almanya ya da Yunanistan gibi yerlerden mutlaka daha iyi durumda olmaları gerekli değildir. Birçok –tarihsel, etik, iktisadi– nedenle sınır dışı etmek, artık genel kamuoyu tarafından kabul edilebilecek bir şey değildir; ama kültürel çeşitliliği de kapsayan yeni bir yurttaşlık kimliğinin gelişmesi de, ulusal güvensizlikleri üste çıktığı, dinin güçlü bir aidiyet belirleyicisi olduğu Avrupa'nın ve çok-ırklı beraberliğin yakın tarihli bir gelişme olduğu büyük kısmında olanaksız görünmektedir. Britanya toplumu deneyi –bu alandaki tüm çekingenliklerine karşın– böyle bir evrimin ulus-devlet bağlamında bile olası olduğunu göstermiştir. Ama Britanya milliyetçiliği, kendisi de melez-

33 Y. Soysal, *Limits of Citizenship: Migrants and Postnational Membership in Europe*, Chicago, 1994.

dir ve saflığı fetiş haline getirme eğilimi de olmamıştır.

Kesin olan, halihazırdaki durumu istikrara kavuşturmak için uygulanacak çifte "asimilasyon" ve başka göçlere set çekme politikalarının başarısızlığa mahkûm olduğudur. Siyasetçiler –hatta seçmenler– öyle olduğunu ilan ediverdikleri için toplumlar çokkültürlü olmaktan vazgeçmezler. Avrupa kapitalizminin hâlâ ucuz işgücüne gereksinimi vardır; özellikle de giderek yaşlanan varlıklı toplumları onlar adına çalışması ve emekli maaşlarını ödeyecek vergileri üretmesi için daha genç, daha yoksul emek havuzlarına başvurdukça. Coğrafya, Avrupa kalesinin savunulmasını olanaksız kılmaktadır, özellikle de geçirgen Güney ve Doğu sınırlarında. Ve insan kaçakçılığı giderek daha büyük bir işkolu haline geldikçe, yıllık kaçak girişlerin sayısı da bugünkü 300.000-500.000'den yukarılara tırmanabilir. Son yıllarda, göçmen adayları Ege Denizi'nde boğuldular, uçakların kargolarında dondular ve Ukraynalı denizciler tarafından Atlantik'e atıldılar. Böyle vakalar nadiren gazete manşetlerine çıkar, ama trafiğin boyutları hakkında da fikir verebilir. Zenginlik ve siyasal istikrardaki uluslararası farklılıklar, devlet yetkililerinin arzuları ne olursa olsun, insanları Avrupa'ya doğru itmeyi sürdürecektir.

BİREYCİLİĞİN ZAFERİ (Mİ)?

1980 ortalarında, İtalyan Sosyalisti Gianni De Michelis, 1968'leri "Tanrıların günbatımı", İtalyan tarihindeki son büyük kolektif an, tüm yeni çağ rüyalarının sonu olarak görüyordu. Sınıf mücadelesindeki düşüş, Keynesçilikteki ve daha da genel olarak toplumsal planlamacılıktaki iyimserlik kriziyle çakışır. 1973'te *Journal of the American Institute of Planners* (Amerikan Planlamacılar Enstitüsü Dergisi) içinde yer alan "Büyük çaplı planlama modellerine ağıt", kentsel yönetimden çok daha kapsamlı bir olgudan söz ediyordu. Yeni tekerleme, *Küçük Güzeldir* olmuştu. 1970'lerin ortalarından başlayarak toplu siyasal seferberlik çağı, yerini daha parçalı siyaset biçimlerine bıraktı. Bir Fransız entelektüeli, durumu *Adieu au prolétariat* (Elveda Proletarya) diye özetlemişti. Daha iddialı meslektaşlarıysa, hayal kırıklıklarını daha büyük bir şe-

ye dönüştürdüler. Eski solcu Jean-François Lyotard açısından, 1970'lerin getirdiği, "modernliğin" sonundan başka bir şey değildir.[34]

Malların birikmesine dayanan toplu bir proje olarak toplumsal ilerleme fikri, çekiciliğini yitirmişti. İktisadi büyüme ve maddi bolluk artık sarsılmaz nimetler olarak görülmüyordu. Roma kulübünün 1972 manifestosu olan *Büyümenin Sınırları* on milyon nüsha sattı ve yeni bir çevresel ve korumacı bilinci ortaya çıkardı. Therborn, –atoma odaklanmasıyla– Brüksel 1958 Dünya Fuarı'nda görülen ileri dönük bilimsel özgüvenle Sevilla 1992 Fuarı'nın geriye dönük nostaljisi arasındaki çarpıcı ruh hali değişikliğine dikkat çeker. O yılın sözümona Avrupa-iyimserliği temasının yeni dünyanın beş yüz yıl önceki keşfi olması, duruma uygun gözükmektedir. 1990'lı yıllarda, keşfedilecek yeni dünyalar, sadece geçmişte yatmaktadır.[35]

Bilim ve teknoloji de cazibesini yitiriyordu; artık bunlar ağır ve sıkıntılı işlerden bir kurtuluş olarak değil, çevre kirliliği, rahatsızlık ve hatta ölüm kaynağı olarak görülüyordu. Toplumbilimciler, üzerinde çok az bilgiye sahip oldukları, ama bunun yanı sıra hiçbir denetime sahip olmadıkları tehlikelerin bireyleri aştığı yeni "risk toplumları"ndan söz ediyorlardı. Siyasetçiler "yaşam korkusu, teknoloji korkusu ve gelecek korkusu"ndan kaynaklanan "kültürel kötümserlik sızlanması"nı suçlarken, teknolojiyi bir nimet olarak gören Batı Almanların oranı, 1966'daki %72'den, 1981'de %30'a düşüyordu.[36]

Hoşnutsuzluklarının altında, günlük yaşamın gerçekleri yatıyordu. Thatcher'ın rüyalarındaki büyük otomobil ekonomisi, trafik sıkışıklıkları uzayıp solunum hastalıkları çoğaldıkça, giderek çekiciliğini yitirdi. 1974'te Alman Otomotiv Sanayi Birliği başkanı, "özgürlüğün başka bir parçası olarak otomobil"den söz ediyordu; bunun üzerinden on yıl bile geçmeden, reklamlar "gideceği yere daha çabuk gittiği için yavaş seyahat eden, beygir gücüne başvurmayacak kadar kişi-

---

34 Ginsborg, *a.g.e.*, s. 424; D. Harvey, *The Condition of Postmodernity*, Oxford, 1989, s. 40'ta adı geçen.

35 Therborn, *European Modernity*, s. 268.

36 Ardagh, *a.g.e.*, s. 95-6.

liği olan, enerji tasarrufunda bulunup güç toplayan insan"dan söz ediyordu. 1975-1994 arasında, insanlar ortalama %20-30 oranında daha az bisiklete binip yürüdüler ve otomobillerde %50 daha fazla zaman harcayarak anonimliği ve güvensizliği artırdılar ve cemaat mekânlarını da otoparklara ve yarış alanlarına dönüştürdüler.[37]

Çevreci hareketler bu hoşnutsuzluğun doğal ifadeleriydi. Petrol kriziyle canlanıp, 1980'lerde füzeler ve nükleer enerji üzerine tartışmalarla parladılar. Batı Almanya'da, yeni Yeşilci Parti eski maddecilik karşıtı geleneklere ve yeni "ormanların ölümü" kaygılarına başvurarak Bundestag'da gücüyle, tamamen orantısız çevreci önlemleri geçirebilecek küçük ama önemli bir grup oluşturdu. Başka yerlerde çevreci seferberlik siyasal partiler aracılığıyla değil daha çok Greenpeace ve Survival International gibi hareketlerle oldu. Bu türden, tek konulu, varlıklarını sürdürebilmek için geniş katılıma gereksinim duyan örgütler, konuları halka tanıtmada giderek önem kazandılar.

Genelde siyasal etkinlik giderek sınıf değil "kimlik" konuları etrafında dönmeye başladı. 1970'lerin bir noktasında, bu terim toplumsal psikolojiden ödünç alınıp serbestçe toplumlara, uluslara ve gruplara uygulanmaya başlandı. 1980'lere gelindiğinde, bugün de hâlâ yatışma belirtisi göstermeyen bir "ulus", "kültür" ve "cinsiyet" kimliği tartışması başlamıştı. Önde gelen toplumsal kuramcılardan Anthony Giddens, daha geleneksel siyasal kavramsallaştırmalarla "bastırılan" ve "benlik ve vücudun yeni yaşam tarzı tercihlerinin mekânı olduğu" bir dizi biyolojik, duygusal ve varoluşsal kaygılarla ilgilenen "yaşam siyaseti"nden söz ediyordu.[38]

İşçi sınıfının ilerlemesi engellenirken, yeni gruplar ilerliyordu. İlk ve en önemlisi, kadın hareketi gerçek kazançlar sağladı. Kitlesel işsizlik, yoksulluğun dişileştirilmesi ve iktisadi kriz zamanında artan iş ayrımcılığının kadının Avrupa iş piyasalarındaki yerini zayıflattığı

---

37 Sachs, *a.g.e.*, s. 97 içinde, 200-202; National Travel Survey'den alıntı yapan *Guardian*, 21 Ağustos 1996'da adı geçen.

38 A. Giddens, *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*, Cambridge, 1991, bölüm 7: "The emergence of life politics", s. 225'ten alıntı.

doğrudur. "Sırça tavanlar"ın kırılması güç oluyordu ve profesyonel, sanayi ve yönetim seçkinleri ağırlıklı olarak erkek kaldılar. Tavırların değişmesi yavaş oluyordu: 1983'e gelindiğinde bile, Kohl kadın seçmenlerin oyunu alabilmek için "Güzel kadınlarımız Almanya'nın doğal kaynakları arasındadır" diyordu.[39]

Yine de cinsiyet rollerinin 1960'da başlayarak yeniden gözden geçirilmesi, en önemli yasal etkisini, özellikle Katolik ve Ortodoks Avrupa'da 1970'lerde ve 1980'lerde sağladı. Boşanma yasaları özgürleştirildi ve karı koca arasındaki yasal eşitlik kabul edildi. 1977 tarihli Alman Evlilik Yasası, eşin ancak kocasının onayıyla çalışmasına izin veren maddeyi kaldırdı. 1980'lerde Yunanistan'da resmi evlilik yasallaştı ve İspanya ve Portekiz de diktatörlükten sıyrıldıkça, kadınlar yeni haklar kazanmaya başladılar. Eşcinsel hakları hareketleri de 1970'lerde güç kazandı ve 1980'lerdeki AIDS kriziyle su yüzüne çıkan yerleşik eşcinsel karşıtlığının direnişine karşın, kamuoyu ve devletin tavrı değişmeye başladı. "Sapkın" cinsel davranışların suç ya da hastalık olarak yorumlanması giderek aykırı görülmeye başlanmıştı, ama yine de, birçok ülkede eşcinseller için muvafakat yaşı heteroseksüellerden daha yüksekti.

Bu dramatik değişmeler, bazı yorumcuları ailenin düşüşünü haber vermeye yöneltti. Ama asıl sorun, bu temel toplumsal kurumun amaçları, anlamı ve çekiciliğinin nasıl dönüştüğüydü. Evlilik bir görev olmaktan çıkıp bir tercihe dönüşüyordu. Eşler arasında cinsel zevk, aşk ve sevgi aranıyor, araştırılıyor ve başa çıkamayanlar için uzman danışma ve yardım hatlarının konusu oluyordu. Evlilik yavaş yavaş gözden düşerken, boşanma (ve yeniden evlenme) oranları fırlıyordu. "Günah içinde yaşamak" beraber yaşamaya dönüşüyor ve 1981'de, Debrett'in *Etiquette and Modern Manners*'ı (Görgü ve Modern Âdetler) bile üst sınıf ev hanımlarına "beraber yaşayan âşıklar"a nasıl davranacakları yolunda öğütler veriyordu. 1990'ların başlarına gelindiğinde, Kuzeybatı Avrupa'da çocukların evli doğal ebeveynlerinin yanında yaşayacaklarını varsaymak artık pek sağlam görünmüyordu.

---

39 Ardagh, *a.g.e.*, s. 165.

Güney ve Katolik Avrupa daha yavaş değişiyordu ama burada da beraber yaşamak ve boşanmak sıradanlaşmıştı. Evlilik dışı doğum oranları Batı Almanya, Portekiz, Yunanistan ve Avusturya'da 1970-1990 arasında ikiye katlandı; Britanya, İsveç, Norveç, Hollanda ve Fransa'da ise üçe katlanmıştı.[40]

Tıp teknolojisi, geleneksel ahlaka yeni meydan okumalar yarattı. Üretkenlik tıbbı artık evlenmemiş kadınlara ve kısır çiftlere çocuk sahibi olma olanağı doğurmuştu. Doğum önleyici teknikler giderek daha erişilebilir hale geliyordu; Avrupa'nın birçok yerinde serbest bırakılan ve refah devleti sayesinde herkese sunulan kürtaj da öyle. Sperm bankaları ve donmuş ceninler, doktorlar ve toplum için yeni açmazlar doğuruyordu. Çocuk yetiştirmek hâlâ evliliğin esas nedeni olarak görülüyordu, ama zamanının ve (henüz niteliğinin olmasa bile) sayısının olası ebeveynlerin arzusuna göre ayarlanmasıyla giderek daha bireyci bir hale gelmişti.

Bir bakış açısından, cinsel düzenin sorumluluğu kamusal alandan özel alana kaymaktaydı ve neredeyse tüketimin başka bir unsuru haline gelmişti. Ama aynı zamanda da devletin rolü –yasal hakları yorumlaması ve sağlık, eğitim ve refah hizmetlerini sağlamasıyla– genişliyordu. Bu nedenle, cinsellik ve üreme konularında kamusal alanda yürütülen tartışmalarda bir azalma olmamıştı. Önceki dönemlerle, özellikle de iki savaş arası dönemle aradaki fark, bu konuların etnik açıdan saf bir ulus-devletin siyasal-askeri gereksinimleri olarak değil, bireysel tercih etiğinin terimleriyle tartışılmasıydı. Ama anlaşma sağlanacak –pek de kesin olmayan maliyet dışında– herhangi bir ortak zeminin yokluğu, bu tartışmaları çoğunlukla sonuçsuz bırakmıştı. Çarpıcı olan, doğum oranlarında benzer şekilde bir düşüşün tekrarlanmasına karşılık, savaş öncesi dönemin nüfus azalması korkularının yaşanmamasıydı.

"Kimlik siyaseti" çok daha farklı bir temelde de, giderek gemi azıya alan bir tüketici kültürü tarafından sunulmaktaydı. 1987 yılında *Guardian*'ın moda sütununda, erkek okuyuculara soruluyordu: "New

40 C. Haste, *Rules of Desire: Sex in Britain, World War 1 to the Present*, Londra, 1994, s. 235.

Colonial mı yoksa Savile Row mu?" Ne pop ne de moda, egemen kültürel norma (sanki evvelce yapmışlarmış gibi) tek bir basit seçenek sunuyordu. 1986'da bir moda gazetecisinin neşeyle bildirdiği gibi, 1950'lerin ve 1960'ların yirmi yaş altı gençliği ölmüştü: Gençlik kültürü seçenekli tarzlara dağılmıştı. Genelde kültür de öyle. Rock ve Pop ara sıra bir karşı-siyaset sunma iddiasında bulunmuştur, ama, Malcolm McLaren gibi sanat-okulu moda girişimcilerinin yaratığı olan, punk'ın anarşizmi bile kuşkuluydu: Punk siyaset için, *Otomatik Portakal*'a gidersiniz, *Sex Pistols*'a değil. "Yüksek" ve "alt" kültür arasındaki ayrım bile, daha önceki bir seçkin entelektüel kendine güvenin ve iyiliksever ahlaki üstünlüğün bir ürünü olarak, giderek tartışmalı hale gelmekteydi.[41]

Geç yirminci yüzyıl kapitalizmi, imgelerde, hizmetlerde ve olaylarda, anında eskiyen, çok daha bereketli bir arzular kaynağı bulmuştu, hem de emtiada hiçbir zaman olmadığı kadar. Son otuz yılda hem eğlence hem de kültürün önemli şekilde ticarileşmesinin nedeni de budur: Örneğin Britanya'da sporda şirketlerin sponsorluğu 1970'deki 2.5 milyon sterlinden, 1986'da 128 milyon sterline çıkmıştır; sanatta ise, 1976'daki 0.5 milyondan on yıl içinde 25 milyona.[42] Zaman ve mekân yağmalanmış, sıkıştırılmış ve kuşatılmıştır. "Dünya müziği" ve "etnik moda", geçmiş ve –giderek daha yoğun bir şekilde– geleceği yağmalamakla meşgul bir sanayinin küresel erişimini ortaya çıkarır. Toplumsal ve iktisadi büyük kuramın artık ulaştığını iddia edemediği gelecek için şirketlere bir rehber sağlamak üzere, 1974'te Henley Tahmin Merkezi'nin kurulmuş olması bir rastlantı mıdır? Piyasa çözümlemecilerinin uzmanlığı, toplumsal bilimlere duyulan güvenin çökmesiyle oluşan boşluğu doldurdu.

Bazı yorumculara göre, Batı tüketici kapitalizminin halkı sersemletici bir tempoda günlük yaşamı yaşamaya zorlayan tüm eğilimi, bir tür varoluş krizine doğru yol almaktadır. "Uzmanlar"ın topa tuttuğu ve böylece kendi kurumlarına olan güvenini yitirmeye özendirilen,

41 F. Mort, *Cultures of Consumption: Masculinities and Social Space in Late 20th Century Britain*, Londra, 1996, s. 16, 25.

42 Strinati ve Wagg, *a.g.e.*'de adı geçen.

önlerine rastgele seçecekleri ya da bir kenara atacakları "kimlikler" konulan insanlarla, kendisini bir yandan artan korkularla, diğer yandan da münferit "gerçeklik" arayışlarıyla belli eden, giderek artan düzeyde bir aykırılık hissinin ortaya çıkması doğal değil midir? "Postmodernizm", medyaya güvenmeyecek kadar ileri ve hiçbir güvenilir bilgi kaynağına sahip olmayan, siyasal açıdan hareketsiz bir seçmen kitlesine, "kökler" ve "miras" saplantısı ekmiştir. Televizyon bir imgeler dünyası açmış, ama kişisel deneyimin özgünlüğünü ortadan kaldırmıştır. Astroloji, New Age felsefeleri ve başka türlerdeki akıldışılıklar, yorumlanamaz hale gelen bir dünya karşısında giderek artan endişeleri yansıtmaktaydı. Gazeteciler, "korkunun yurttaşlığın alameti haline geldiği, huysuz 1990'lar"dan söz etmektedir.[43]

Bu görüşü kabul etmek çekici gelmektedir – giderek artan zenginliği, giderek azalan bir güvenlik hissiyle başka türlü nasıl bağdaştırabiliriz ki? Ama postmodern yüzyıl sonu rahatsızlığını abartmamak için de geçerli nedenler vardır. Ne de olsa bu sızlanma yeni bir şey değildir ve eski, kapitalist yabancılaşma ve bireysel aykırılık kuramlarına dayanmaktadır. Kuşkusuz modernlik artık farklı şekilde tanımlanmaktadır, ama temel çözümleme çoktandır ortalıktadır. "Zaman hareket halindeydi. O devirde doğmamış olanların buna inanması zor olabilir, ama zaman dörtnala kalkmış bir deve gibi ilerlemekteydi; bu yalnızca şimdilerde olan bir şey değildir": Robert Musil romanı *Nitelikleri Olmayan Adam*'ı işte böyle alaycı bir ifadeyle, postmodernizm kuramcılarına çok tanıdık gelecek terimlerle 1914 Viyana'sını anlatarak açıyordu. Heidegger, nasyonal sosyalizmi, Amerikan/Rus kitle kültürünün "kasvetli teknoloji çılgınlığı"nda oluşmaktan varoluşa kaçış olarak selamlıyordu. Günümüz kuramcıları postmodernizmin başlangıcını, bırakın 1914'ü, 1930'lara bile götürmemektedir. Ama post-modern varoluş krizinin öncekilerle arasındaki temel farklılıkların ne olduğunu görmek de kolay değildir.[44]

---

43 *Guardian*, 19 Ağustos 1996.

44 Musil, *a.g.e.*, s. 8.

Yirminci yüzyıl sonlarının daha önceki dönemlerden ayrıldığı esas nokta, siyasetin artık kişisel icra ya da eylemin birincil alanı olarak görülmemesiydi. Seçmen eylemsizliği ve kaçınma artmaktaydı ve partilerin üye sayısı düşüyordu. İspanyolların *pasotas* (onaylayan adam) dedikleri türden insanlar çoğalıyordu. Belçika, İtalya, Fransa ve Britanya'da, yolsuzluk skandalları halkın siyasal seçkinlere duyduğu güveni sarsıyordu. Hayal kırıklığına neden oluyordu, ama iki savaş arasındaki yıllarda olduğu gibi "demokrasi krizi" türünde şeylerle sonuçlanmıyordu, çünkü onlar da insanların hâlâ ideolojik kurtarıcı politikalara inandıkları ve kolektivist çözümler bekledikleri bir çağın ürünleriydi. Kamuoyu yoklamaları düzenli bir şekilde Batı Avrupalıların büyük bir çoğunluğunun –örneğin 1989'da %93'ünün– bir yönetim ilkesi olarak demokrasiye sıkı sıkıya inandıklarını gösteriyordu.[45]

Belirsizlik hissi gerçekte, siyasal değil esas olarak toplumsal ve iktisadiydi. Sınıf emekten çok yaşam tarzı ve moda seçimleriyle ilgiliydi. İstihdam eğilimleri ve kişisel ilişkiler eskisine göre daha fazla çeşitli ve daha az oturmuştu, iki ciddi bunalımın anısı da 1950'lerin ve 1960'ların iyimserliğini zedelemişti. Daha fazla seçenek de daha fazla belirsizlik anlamına geliyordu; artan bireycilik toplu hareketlenme olasılığını azaltmıştı. Geçmişin büyük gösterileri ve yürüyüşleri giderek daha seyrek oluyordu: İnsanların büyük gruplaşmaları, daha çok spor karşılaşmalarında ve pop festivallerinde görülüyordu. Bireycilik, evvelce ailesel, yerel ve ulusal dayanışmayla çözüm bulunan bir riskler dünyasını açmıştı – suç ve emeklilik, devletin sorumluluğu bireye yüklemeye çalıştığı iki alandı. Bir tepki, semt ve yerelliğe dayalı bir kamu ahlakçılığını canlandırmaya çalışan "cemaatçilik" oldu – eski toplumsal uyuma geri ve pembe bir bakış. Ama bir diğeri de kuşkusuz "otlakçılar", "sosyal yardım sahtecileri" ve göçmenlere, yani hem bireysel hem de ulusal kaderi önemsizleştiren küresel değişme süreçlerinin simgelerine duyulan kızgınlık politikalarının canlanmasıydı. Muhafaza-

45 Avrupa Konseyi, *Dissilluisionment with Democracy: Political Parties, Participation and Non-Participation in Democratic Institutions in Europe*, Colchester, 1993.

kârlar –ve giderek sosyal demokratlar– hakların çok fazla vurgulanmasını dengelemek üzere, bir görevler söylemine dönmeyi amaçladılar. Ama, haklar söylemi savaş sonrası Avrupa'sında yerleşmişti. Toplumsal krize ve iktisadi uyum çabalarına karşılık, 1930'ların otoriterciliğine bir dönüş yoktu ve görevlere yönelik yeni ahlakçı vurgunun yalnızca kısıtlı bir etkisi oldu.

KÜRESELLEŞME VE ULUS-DEVLETİN KRİZİ

İktisadi kırılganlık hissine karşılık, 1970'lerdeki krizlerden sonra bile, Batı Avrupa küresel ekonominin lokomotiflerinden biri olarak kaldı. Her ne kadar Avrupa ekonomileri küresel olarak rekabet edebilirlik baskısı altında kalsalar da, 1970'lerde ve 1980'lerde bir taraftan başarılı bir şekilde yeniden yapılanmayı becerip, diğer yandan da yüksek yaşam standartlarını koruyabildiler. Değişmekte olan, hükûmetin ulusal ekonomik politikaları sürdürme gücü ve dolayısıyla da Avrupalı ulus-devlet üzerinde kapitalizmin etkisiydi. *Pax Americana* sırasında, ulusal seçkinler bu dönemin hemen hemen tamamında yürürlükte olan kusurlu döviz konvertibilitesinin, konut gibi alanlarda iç yeniden inşa gereksiniminin ve hükûmet-dışı mali piyasaların boyutunun küçüklüğünün yardımını gördüler. Dalgalanan döviz kurlarının ortaya çıkması –döviz spekülasyonlarını da özendirerek– ve özellikle de 1970'lerde, Eurodolar piyasasının gelişmesi sınırları daralttı. Küresel sermaye piyasaları petrodolarlara ve sonra da Eurodolar ihracıyla boğulurken, herhangi bir tek merkez bankasının denetiminde olmayan muazzam bir yeni piyasa ortaya çıktı. Belli para birimlerine doğru veya tersine yönlendirilen –faiz oranlarına ve bütçe açıklarına duyarlı– "sıcak para" akımları, ulusal iktisat politikalarını tamamen değiştirebiliyordu.

Britanya hükûmetleri bu olguyla 1970'lerin ortalarında karşı karşıya geldi. 1981'de Fransız sosyalistleri, frankı zayıflatıp ticaret açığını düşürerek, Keynesçi tarzda talep uyarıcıları denediler. 1983 başlarında, "Arnavut" seçeneği adı verilen yöntemi terk etmek zorunda kalıp yerine enflasyon karşıtı sertlik politikasını yeğlediler. Bu, 1980'le-

rin ortalarında neo-liberal bir programla iktidara geri döndüklerinde, sosyalistlerle Chirac'ın de, Gaullecüler arasındaki farkı bir hayli azaltı. Tüm senaryo, daha küçük bir boyutta Yunanistan'da, Papandreu'nun Pasok'u aynı dönemde bir u-dönüşü gerçekleştirdiğinde yinelendi. Böylece 1980'ler, sosyal demokrat bir ulusal iktisadi düzelme paketi hedefleyen hükûmetlerin bile bunu tek başına sürdüremeyeceklerini gösterdi.

İşte bu noktada, Avrupa seçeneği giderek daha çekici görünmeye başladı ve bu nedenle de, bir durgunluk döneminden sonra, "Avrupa projesi"nin 1980'lerden sonra hızlanması bir rastlantı değildir. Kuşkusuz bu "proje"nin değişik kesimlerin desteklediği birçok varyantı vardı. Bazıları –belki de onları Albert Speer'in torunları olarak adlandırabiliriz– Birliğin dünya düzeyinde sanayileri Avrupa çapında inşa ettiğini, aşırı ulusal rekabeti rasyonelleştirdiğini ve küresel rekabete karşı koruma sağladığını görüyordu; serbest piyasacılar ise (1920'lerin Britanyalı bankerlerinin torunları?), ticaretin serbestleşmesini Avrupa'nın savaş sonrası büyümesinde anahtar olarak görüyor ve bunun Tek Avrupa Pazarı yoluyla sürmesini arzuluyordu. Son olarak Mitterrand'ın Maliye Bakanı Jacques Delors gibi Avrupalı sosyal demokratlar ve merkez soldaki başkaları, birliğin refah ve toplumsal dayanışmanın garantörü olarak ulus-devletin yerini aldığını ya da onu desteklediğini görüyordu. Bu üç seçenek, belki de yalnızca neo-liberal Britanyalılara uyuşmaz gibi görünüyordu; diğer Batı Avrupalıların çoğunluğu için serbest ticaret, sanayi araştırmalarıyla, yeniden yapılanmayla ve "sosyal kapitalizm"le tam bir uyum içinde olabilirdi. Britanyalıların, Toplumsal Sözleşme'nin dışına çıkıp ve Japon ve Amerikalı yatırımcılara ucuz emek seçeneği sunarak Avrupalı ortaklarının altını oyma yolunda pek de ince olmayan bir girişimleri oldu; diğer AB üyelerinin pek azı –işçilik maliyetlerine ilişkin periyodik yakınmalar dışında– Britanyalıları izlemeyi ciddi bir şekilde düşündü.

Üç "Avrupa" görüşünün uyuşmasını zorlaştıran, üye devletlerde bütçe kısıntılarını zorunlu hale getiren tam para birliğine başlama kararıydı. EMU (European Monetary Union=Avrupa Para Birliği)

uluslararası döviz kurlarının eşgüdümünü çok zor bir hale getiren spekülatörlere verilmiş bir yanıttı, ama tek yanıt bu değildi – daha önceki, paraları bantlamaya ve gölgelemeye dayanan "yılan" daha esnekti– ve buna ulaşmak için bu kadar sert kurallara da gerek yoktu.

Ulusal bağımsızlık gibi simgesel öneme sahip konuları bir kenara bıraksak bile, para birliği çok ciddi birtakım zorluklar doğuruyordu. Ulusal hükûmetlerin iktisadi işlevleri ciddi bir şekilde kısıtlanıyor ve ulusal egemenliğin önüne hiç görülmemiş sorunlar çıkarıyordu. Üstelik, tam parasal birlik için konulan yakınsama kıstaslarının sertliği giderek artacak işsizlik ve mali kısıtlamalara neden oluyor, bu da toplumsal istikrarın sağlanmasını kolaylaştıracağına zorlaştırıyordu. Bazıları bu sertliğin, halkın hoşuna gitmeyecek mali politikaları uygularken kabahati Brüksel'e atma olanağı sağlayabilmek için, ulusal hükûmetlerin bilinçli bir tercihi olduğunu öne sürüyordu. Ama Batı Avrupa'yı 1994-98'de saran bir grev ve protesto dalgası, halktaki hoşnutsuzluğun boyutlarını gösteriyordu. Fransa'da –umutsuzca marka yetişmek için çabalayan– ard arda gelen hükûmetlerin *Franc fort* (güçlü Frank) arayışları ara sıra spekülasyon patlamalarına ve rekor işsizlik düzeylerine neden oluyordu. Chirac neo-Keynesçi reflasyon politikalarını neredeyse iktidara gelir gelmez terk etmek zorunda kalmıştı. İspanya, Yunanistan ve Hollanda'da, hükûmetler halkın protestolarına karşın istikrar programlarıyla boğuşmaktaydı. Ulus-devletler politika üzerinde gerçek bir yetkisi kalmamış boş kılıflar haline geliyor, hükûmetlerle yabancılaşma ve toplumsal sorunlar ise sürüyordu. Gerçekte, temkinli ve tayinle gelen Alman merkez bankacılarına, Batı Avrupa'nın neredeyse tamamının ekonomi politikaları üzerinde denetleme yetkisi veriliyordu.

Bu kötümser bakışa verilebilecek iki olası yanıt vardı. Biri EMU'nun zaten gerçekleşenler dışında pek yeni bir şey getirmediğini, çünkü uygulamada, Alman Bundesbank'ın zaten faiz oranlarını belirlediğini ve diğerlerinin de ister istemez onu izlediğini söylemekti. Diğer bir ifadeyle iktisadi egemenlik zaten markın ezici üstünlüğüyle büyük oranda yok olmuştu. O zaman, tüm birlikte sorumluluğu resmen paylaşmak

bu durumda daha doğru olmaz mıydı? İkinci düşünce, birlik düzeyinde oluşturulan para politikalarının nihai olarak ulusal hükûmetlerin yaptığı politikalardan daha deflasyonist olması için belli bir neden olmadığı yolundaydı. Esas sorun Birlik değil yakınsamaydı – hedef değil, yolculuk. EMU'nun kendisi yayılmacı mali ve parasal politikalarla uyuşmaz değildi. Her şey, yetkililerin enflasyonun diğer iktisadi ve toplumsal kaygıların önüne geçmesine ne kadar izin vereceklerine bağlıydı.

İlginç olan, eski Doğu Almanya'yı yeniden yapılandırma gibi muazzam bir işle karşı karşıya olan Almanlar enflasyon konusunda kaygılanırken, 1990'ların ortalarında başka yerlerdeki eski enflasyon saplantısının yatışmaya başlamasıydı. Doğu Asya'nın "kaplan" ekonomilerinden çıkarılacak derslerin beklenmedik ve Avrupa kapitalizminin 1980'lerdeki neo-liberal safhasındaki ilkelerle çatışan sonuçları oldu. Yüksek büyüme, özel ve devlet kesimlerinin yüksek araştırma yatırımına bağlıydı; bu, yüksek Araştırma ve Geliştirme yatırımı oranlarını sürdüren Almanya gibi ülkeleri rahatlattı; ama aşırı yüksek silah ihracatı sanayiinin gölgesinde kalan sivil araştırma harcamalarının çok düşük kaldığı Britanya'daki muhafazakâr performansları arka plana itti. Doğu Asya'daki büyüme, aynı zamanda eğitim ve daha genel olarak da gelir ve zenginliği eşitleyen eşitlikçi toplumsal politikalar alanında yüksek düzeyde devlet harcamalarına da bağlıydı.

Dünya Bankası bazı şaşırtıcı sonuçlar çıkardı. Büyümeye eşitsizlik değil eşitlik yardımcı oluyordu. Dünya Bankası'nın baş iktisatçısı 1996'da "eşitsizliği azaltmak yalnızca yoksullara hemen yararlı olmakla kalmıyor, yüksek büyümeyle hep yardımcı olmayı sürdürüyor", demişti. İşsizliği azaltmanın yolu "esneklik" ve ucuz emek değil, beceri ve eğitimdi. 1996'da OECD, "gelecekteki bolluk" diyordu, "yüksek işsizliği düşürmeye... ve bazı durumlarda da ücretler ve gelirler arasındaki eşitsizliklerin azaltılmasına bağlıdır." Bu nedenle her ne kadar yeniden tanımlanması ve hedeflerinin yeniden belirlenmesi gerekiyorsa da, refah harcamaları iktisadi başarının önünde büyük engel oluşturmuyordu. Tersine, toplumsal uyum bireysellikten daha büyük bir erdemdi. 1990'ların sonlarına gelindiğinde, muhafazakâr "devrim"in

devri geçmiş gibi duruyordu. 1997 Britanya seçimlerinde İşçi Partisinin ezici zaferi, neo-liberalizmin anavatanında bile gösteriyordu: Kapitalist toplumsal sözleşme yeniden gözden geçirilmeliydi, ama popülerliği kanıtlanmıştı ve yaşayacaktı.[46]

46 *Independent on Sunday*, 21 Temmuz 1996'da adı geçen.

ONBİRİNCİ BÖLÜM

Köpekbalıkları ve Yunuslar: Komünizmin Çöküşü

> Düzeltilemeyeceği düşünüldüğü sürece sabırla dayanılan bir dert, kurtuluş ümidi bir kere insanın aklından geçmeyegörsün, dayanılmaz olmaya başlar.
>
> De Tocqueville[1]

> ...küçük balıklar yunusa dönüşecek
> ve köpekbalıkları da, köpekbalıkları da, çünkü
> öyle olması gerekiyor.
>
> Rudolf Rimmel, 1968[2]

1988 yılında bölge hakkındaki yetkili bir kitabın sonuç bölümünde, "Sovyetler Birliği'nin Doğu Orta Avrupa'da komünizmi dayatmayı sürdürmesinden kaynaklanan sorunlara, sorumluluklara ve kusurlara karşın" deniyordu, "Stalin'in ardıllarının ne buradan çekilmeye niyetleri ne de bölgeye egemen olmadaki iradelerinde bir sarsılma belirtisi görülmektedir."[3]

Komünizmin çöküşünü öngörmekteki neredeyse evrensel başarısızlık, Batılı siyasal bilimlerin tabutuna iri bir çivi çaktı. Ama hazırlıksız yakalananlar yalnızca akademisyenler değildi; politika oluşturanlarla entelektüeller de yakalanmıştı. 1984'te Macar yazar György Konrad 1956 (Macaristan), 1968 (Çekoslovakya) ve 1980-81 (Polonya) ayaklanmalarına bir yanıt olarak –pek de ciddiye almadan– şöyle bir öneride bulunmuştu: "Şimdi artık sıra Ruslarda." Akıl almaz öne-

---

1 B. Geremek, "Between hope and despair", S. Graubard (der.), *Eastern Europe... Central Europe... Europe*, Boulder, Colo., 1991, s. 95-113, s. 103.

2 Misiunas ve Taagepera, *The Baltic States: Years of Dependency, 1940-1990*, Berkeley, Calif., 1993, s. 202.

3 J. Rothschild, *Return to Diversity: A Political History of East Central Europe since World War 2*, Oxford, 1989, s. 221.

risini, Vaclav Havel susturmuştu: "Kişisel olarak bana" diyordu Havel, "bu çok güzel gözükmektedir, ama Sovyetler Birliği'nin tüm Avrupalı uydular ordusunu dağıtmasına –özellikle de, bir kez orduları o toprakları terk ettiklerinde, er ya da geç üzerlerindeki siyasal egemenliği de terk etmek zorunda kalacağı açıkken– neyin ya da kimin neden olacağını düşünemiyorum."[4]

Bu tahminleri anımsatmanın nedeni, ne de olsa yalnızca dönemlerinin manzarasıyla tamamen uyum halinde olan yazarlarını alaya almak değil, 1989'da olanların önemli unsurlarını yakalamaya çalışmaktır. Sovyet denetiminin çöküşü hızlı, beklenmedik ve barışçı olmuş ve tüm bölgeyi birden sarmıştır. Bu özelliklerden hiçbiri unutulmamalı ve olağan kabul edilmemelidir: Bunlar, olanların gerçek doğasının ipuçlarıdır.

Sovyet egemenliğinin süreceği yolundaki hatalı tahminler, bu yıkılışın daha safça ve muzafferce bazı açıklamalarına karşı bizi uyanık tutmalıdır. Batı, soğuk savaşı ne anlamda "kazanmış"tır? Kuşkusuz ortada demokrasi adına bir zafer vardır; ama pek de öngörüldüğü tarzda ya da türde değil, çünkü düşünülen böyle bir zafer değildi. Bu, "halk" ve Avrupa özgürlüğü için, istibdat karşısındaki şanlı bir zafer midir? Ama halkın protestosu –Konrad'ın gözlemlediği gibi– geçmişte denenmiş ve yetersiz kalmıştır, bu sefer de geç kalmıştır. Sonuç özgürlüktü; ama ona duyulan arzunun nedenler arasında olması gerekmez. Çöküş yeni yeni tarihçilerin ilgisini çekmeye başlamıştır; aşağıdaki bölüm yalnızca Avrupa'nın ideolojik dramındaki bu son perdeyi anlamanın bazı yollarını ortaya çıkarmaya yarayacaktır.

DÜNYA İKTİSADİ KRİZİ VE DOĞU AVRUPA

Her ne kadar bir ideoloji olarak Stalinizm 1956'dan sonra düşüşe geçtiyse de, Stalinizmin siyasal *ekonomi*si bunu izleyen yıllarda pek az değişikliğe uğramıştır: Merkezileşmiş bir parti ve devlet aygıtı, ağır sanayinin yayılması ve ticari, tarımsal ve tüketim mallarının sıkı bir şekilde denetlenmesiyle iktisadi büyümeyi sağlamaktaydı. Siyasal hoşnut-

4 T. Garton Ash, *The Uses of Adversity*, Cambridge, 1989, s. 180-81'de adı geçen.

suzluk dönem dönem, yatırım dengesinin hafif sanayi lehine ayarlanması ve yaşam standartlarında iyileştirmelerle yatıştırılmıştır. Ne var ki böylesi ayarlamalar geçici ve geri döndürülebilir olmuştur. Ekonomi piyasaya göre değil plana göre, iktisadi performans için tamamen siyasal sorumluluk koşullarında ve bilgi kıtlığı ortamında yönetilmiştir. Polonyalı bir iktisatçının da belirttiği gibi, devlet sosyalizmi kötü uygulanan iyi bir fikir değil, şaşırtıcı bir şekilde iyi uygulanmış olan kötü bir fikirdi. İlk savaş sonrası yıllarında hayli başarılı olmuş bir gelişme stratejisi, bir zamanlar sahip olduğu yararlılığı tüketmiş ve sonunda komünizmin bir bütün olarak çökmesine neden olmuştur.[5]

1950'lerde ve 1960'larda, büyüme tüm Avrupa'da dikkat çekiciydi. Asıl sorun, 1960'ların sonlarında ve 1970'lerin başlarında başlayan, savaş sonrası dünya ekonomisinin büyük kriziyle ortaya çıktı. Kapitalist Batı Avrupa'da patlayan enflasyon ve kitlesel işsizlik, savaş sonrası Keynesçi uzlaşmayı iflas ettirdi. Aynı iktisadi güçler Doğu Avrupa'yı da çarptı ve savaş sonrası büyüme orada da yavaşladı: 1970-75'teki ortalama yıllık %4.9'dan, 1975-80'de %2.0'a, ve 1980-85'te de %1.4'e düştü. Bu düşüş başta göreli olarak yavaştı: 1970'lerde, Doğu Avrupa büyüme oranları (%3.4) daha yavaş düştü ve OECD batısından (%3.2) daha yüksekti. Bu olgu merkezden planlanan ekonomilerin krize karşı kapitalist olanlardan daha dayanıklı olduğu hissini güçlendirmiş olabilir; ama 1980'lerin ortalarında çok geride kalacaklardı.[6]

Batı'da olduğu kadar Doğu'da da, iktisadi yavaşlama önceki on yıllarda yaratılan refah sistemlerini zora soktu. Ortalama yaşam süresi, ağırlıklı olarak iş kazaları yüzünden –sermaye stokundaki bozulma işçileri öldürüyordu– düşmeye başladı. 1970'lerden başlayarak, Batı Avrupa'yla olan ve savaştan beri azalmakta olan fark yine açıldı. Doğu yalnızca alkol tüketiminde Batı'yı geride bırakıyordu.[7]

---

5 B. Kaminski, *The Collapse of State Socialism: The Case of Poland*, Princeton, NJ, 1991, s. 3.

6 K. Dawisha, *Eastern Europe, Gorbachev and Reform: The Great Challenge*, Cambridge, 1990 baskısı, s. 169'dan alınan büyüme oranları.

7 M. Bernstam, "Trends in the Soviet population", s. 185-214 ve N. Eberstadt, "Health of an empire: poverty and social progress in the CMEA bloc", s. 221-55, H. Rowen ve C. Wolf (der.), *The Future of the Soviet Empire*, New York, 1987 içinde.

Komünist refah modeli giderek Batılı karşılığına oranla çekiciliğini yitirmekle kalmıyordu; eşitlikçi iddialarını ciddiye alan toplumların gözünde, artık vaatlerini yerine getirmeyi de başaramıyordu. Gelir eşitliği, verimliliği artıracak önlemlerle zedeleniyor, toplumsal hareketlilik engelleniyor, bu da göreli olarak varlıklı idari, profesyonel ve teknik seçkinlerin ayrıcalıkları ve ek gelirleri karşısında emekçi sınıfında giderek artan bir öfkeye neden oluyordu. Kamusal yardım ve katkılar, evrensel toplumsal haklara değil parti ayrıcalıklarına dönüştüğü için, gerçek gelirleri eşitlemekte başarısız oluyordu. Yaşam koşulları kötüydü: Ortalama Polonyalı fabrika işçisi saat 5'ten önce kalkıyor, işe gidebilmek için bir saatin üzerinde, gıda kuyruğunda günde 55 dakika zaman geçiriyor, günde dokuz saat çalışıyor ve altı buçuk saatten az uyuyabiliyordu. Konut azlığı, insanların kafalarını her şeyin üzerinde meşgul ediyordu. Polonyalı bir tersane işçisi, 1972 yılında, "burada hiçbir gelecek yok" diye yakınıyordu. "Bir apartman dairesi için on yıl beklemeniz gerekiyor. İnsan yaşlanıyor, evlenmek istiyor." Macaristan'da üst düzey bir konut yetkilisi, 1985 yılında, "konut sorunu her zamankinden daha kötü durumda" diye yazıyordu. "Temelde hiçbir şey değişmedi, düzelmedi." Batılı yorumcuların rejimin meşruiyetinin temeli olarak gördükleri "toplumsal sözleşme", bir zamanlar var olduysa bile, artık dağılıyordu.[8]

Siyasal açıdan, komünistler Batı'da yer alan türde ayarlamaları yapamıyorlardı. Diğer bir deyişle, hastalık (aşağı yukarı) aynıydı – azalan üretkenlik, işçi sınıfının zeminini oluşturan eski ağır sanayilerin çöküşü– ama belirtiler farklıydı. Enflasyon yetkililer tarafından sıkı bir şekilde denetlenen fiyatların yükselmesiyle değil, kötüleşen kıtlıklarla, düşen kalitelerle ve uzayan kuyruklarla kendisini gösteriyordu; karaborsa ve gayri resmi özel piyasalar aynı eğilimin başka bir ifadesiydi.

8 A. Shub, *An Empire Loses Hope*, Londra, 1971, s. 109; D. N. Nelson (der.), *Communism and the Politics of Inequality*, Toronto, 1983; R. Laba, *The Roots of Solidarity: A Political Sociology of Poland's Working-Class Democratization*, Princeton, NJ, 1991, s. 118-19; P. Hauslohner, "Gorbachev's social contract", *Soviet Economy*, 3, 1987, s. 54-89 ve J. McAdams, "Crisis in the Soviet empire: there ambiguities in search of a prediction", *Comparative Politics*, 20: 1, Ekim 1987, s. 107-18; S. Miskiewicz, "Social and economic rights in Eastern Europe", G. R. Urban (der.), *Social and Economic Rights in the Soviet Bloc*, New Brunswick, NJ, 1988 içinde, s. 98.

Sonuç boş raflar, kuyruklarda giderek artan zaman kaybı ve en aşırı durumlarda da, fiyat artışlarını kabul ettirmek istediğinde parti egemenliğini tehdit eden gıda isyanları.

Ağır sanayideki krizin de Doğu'da, Batı'da olduğundan daha ciddi sonuçları oluyordu. Yüzyıl başındaki Alman büyüme çizgileri doğrultusunda gelişmiş, 1930'ların Sovyet modeli uyarınca savaş sonrası iktisadi büyümenin lokomotifi konusunda olan büyük demir ve çelik işletmeleri giderek iktisadi açıdan akılcılığını yitiriyordu, ama hâlâ muazzam bir simgesel öneme sahipti. Örneğin Romanya'da sürdürüldüğü şekliyle Stalinistleştirme, 1970'lerde %10 kapasiteyle çalışan petrol rafinerileri ya da Bükreş'in tamamı kadar enerji harcayan alüminyum kompleksi gibi canavarlar doğurmuştu.

Maliyetler halkın teninde ve ciğerlerinde görülebiliyordu. Kirlenme, 1980'lere gelindiğinde, komünizmin doğaya egemen olma yolundaki başarısız girişiminin korkutucu bir hatırlatıcısı olmuştu. Doğu Avrupa, ölen nehirler ve çıplak ormanların, pis kentlerin, dökülen anıtların ve hastalıklı insanların doldurduğu bir çevresel felaket bölgesi olmuştu. Avrupa Topluluğu'nun yaydığının kabaca iki katı kadar kükürtdioksit yayıyordu – yalnızca Doğu Almanya, Federal Almanya'nın dört katı.[9] Ama bırakın terk etmeyi –pahalı, verimsiz ve doğal çevreyi tahrip eden– bu tür modası geçmiş sanayileşmeye eskisi kadar yatırım yapılıyordu. Parti patronları eski sanayiler çevresinde güç alanları oluşturup modernleştirmecilere karşı mücadele verirken –Polonya'da Gierek'le görüldüğü üzere– bazen onlardan bazılarını ulusal liderliğe bile taşıyordu.

Ağır sanayi saplantısı, rejimin adına konuşma iddiasının olduğu dev bir işçi sınıfını da ortaya çıkarmıştı: Nasıl olur da bu, iktisadi akılcılığa kurban edilebilirdi? Böylece komünist rejimler, siyasal nedenlerle, Batılıların yaptığı gibi deflasyon ve kitlesel işsizliği kullanarak ekonomiyi ayarlayamıyorlardı. Bu yüzden de Batı'nın seçtiğinin tam tersi stratejiyi benimsediler ve insanları işten çıkaracaklarına, tüketicilerin kıtlıkla ve kötü mallarla karşı karşıya kalmalarına neden ol-

9 J. Rupnik, "Central Europe or Mitteleuropa?" Graubard (der.) *Eastern Europe... Central Europe... Europe*, Boulder, Colo. 1991, içinde, s. 247-8.

dular. Ama işçiler de tüketiciydi ve her zaman rejimin hislerine karşılık vermiyorlardı. 1980'de Dayanışma Sendikası'nın yükselişi, işçilerin, onların adına iktidarı elinde tutan partiye karşı dönmelerinin doğuracağı tehlikeleri gösterdi.

Geriye bakıldığında, 1980'lerin merkezi komünist açmazı olarak, iktisadi dönüşümün gerekli ama olanaksız olması gösterilebilir. Ama o zamanlar, 1940'larda kapitalizmin kendini yenilediği gibi, komünizmin de bir reform yapması mümkün gözüküyordu. Batı'da birçokları, kapitalizm ve komünizmi, modern bir sanayi ekonomisini yönetmenin yakınsayan iki yolu gibi görüyordu. Siyasal bilimciler iki rakip sistemin çarpıcı biçimsel benzerliklerini vurguluyordu – muazzam bürokrasileri ve uzmanlara bağlılıkları, yüksek öğrenimi, bilimi ve teknolojiyi desteklemeleri ve ortak maddi bolluk hedefini kovalamaları. Bu kuramcılar Batı ve Doğu ekonomilerinin, bir sürekliliğin farklı devlet müdahalesi ve piyasa birleşimi noktalarında var olduklarını öne sürmekteydi. Buradan çıkarılacak olan, komünist reformcuların, Doğu Avrupa ekonomilerini barış içinde Batı'nın karma ekonomilerine dönüştürmeyi başarabilecekleriydi.

Komünizmde reform yapılabileceği yolundaki bu inanış, Doğu'da da paylaşılıyordu ve Doğu Avrupa'yla Sovyetler Birliği'nde süregelen, 1968'de Çekoslovakya'nın Sovyetler tarafından işgaliyle azalan ama kesilmeyen bir dizi tartışma ve deneye yol açmıştı. Genelde Brejnev'in uzun iktidarı Kruşçev'in reform çabalarına karşı muhafazakâr bir tepki dönemi olmuştur. Ama Brejnev iktidarında bile bazı Doğu Avrupalı önderler, modernleşme ve verimliliği artırma amacıyla bazı reform hareketlerine başlamıştır. Doğu Almanya ve Bulgaristan'da bu, temel merkezi planlama mekanizmalarına dokunmadan idari ademi merkezileşme biçimini almıştı. Sonuçlarıyla daha radikal olanlarsa, (işgal edilene kadar) Çekoslovakya'da sürdürülen iktisadi ademi merkezileştirme ve geçici olarak ekonomide gerçek fiyatlar ve maliyetler uygulamasını deneyen Macaristan'dı.

En uzun süreli ve düşündürücü olan Macaristan'daki durumdu. 1968'de uygulamaya konan Yeni Ekonomi Mekanizmasıyla (YEM)

János Kádár ihtiyatlı bir şekilde kademeli bir piyasalaşma sürecini özendirdi. Dış dünyayla ticaret ademimerkezileşti ve daha yüksek üretkenlik ve verimliliği özendirecek önlemler uygulamaya kondu. Firmalar yalnızca üretim hedeflerini karşılayacaklarına, kâr etmeye özendirildi. Batı'da YEM'e bir hayli ilgi duyuluyor ve komünizmde reform uygulanabileceğinden söz ediliyordu. Ama ortada bir tek sorun vardı: Bu, iktisadi açıdan çok da başarılı değildi. Sonunda Macaristan, demirperde gerisinde kişi başına en yüksek nakit borcu olan ülke oldu, büyüme oranı da Çekler, Doğu Almanlar ve Rumenler gibi kararlı Stalinistlerin arkasında kalmıştı. Honecker'in buruk kişisel görüşü, kapitalizmle komünizmin "ateş ve su kadar farklı ve uyuşmaz" olduğuydu ve 1986'da bile, GDR'nin (Demokratik Alman Cumhuriyeti) "deneme tahtası" olmadığını ısrarla belirtmekteydi.[10]

Doğu Almanya'nın durumu Macaristan'a göre çok daha ileri olduğu için, iktisadi açıdan düşüncesinin yanlış olduğu söylenemezdi. Macaristan reformu, iflaslarla işsizlikten kaçınan bir düzenleme varyantıydı. Geriye bakıldığında, esas öneminin iktisadi değil siyasal olduğu görülür; Kádár'ın Macaristan'ı dikkatlice Sovyet boyunduruğundan ayırmasını ve ticaret politikalarıyla özerkliğe doğru ilerlemesini sağlamıştır. Burada, büyük bir gücün yanı başında manevra yapmaya çalışan başka bir Macar önderle – 1933'ü izleyen onyılda Amiral Horthy ve Hitler'i kurnazca idare etmesi– aydınlatıcı bir paralellik görülür.[11]

Batı'dan sermaye ödünç almak –1920'lerde de olduğu gibi– acılı kararlardan kaçınmanın ve modernleşmenin şokunu tamponlamanın başka bir çekici yoluydu. City ve Wall Street yollarını ilk aşındıran Yugoslavya ve Romanya'yı diğerleri izledi. 1970'lerde ortaya çıkan, petrodolarlara boğulmuş, uluslar-üstü ve hayli uçucu mali piyasalar, istikrarlı rejimleri ve iyi yetişmiş emek gücüyle Doğu Avrupa'yı yatırım için ihmal edilmiş bir alan olarak gördüler. Zayıf (kuşkusuz, gerekli elli yılı kapsamayan) hafızaları olan bankerler, Doğu Bloku üzerindeki

10 Dawisha, *a.g.e.*, s. 192'de adı geçen.

11 Gati, *a.g.e.*

Sovyet garantisinin her türlü ödememe olasılığını ortadan kaldırdığına kendilerini inandırdılar. Komünist seçkinler Batı sermayesini kamuoyunu satın almanın ve ekonomideki yapısal değişmenin sert etkilerini geciktirmenin bir yolu olarak gördüler. Komünistler ve bankerler birbirlerinin kucağına düşmüştü.

Sonuç olarak, nakit para borcu Doğu Avrupa'nın her yerinde hızla arttı. 1971'deki 6.1 milyar dolardan 1980'de 66.1 milyar dolara ve 1988'de de 95.6 milyar dolara çıktı. Borçları 1971'deki 1.1 milyar dolardan 1980'de 25 milyar dolara çıkan Polonya belki de en fazla etkilenen ülke olmuştu. Partinin tartışmasız yönetiminin son aşamasında –1970'lerin başlarında– Birinci Sekreter Gierek bir tüketici patlaması sağlayabilmek amacıyla ağır bir borç yükünün altına girmişti. Bu iş onyılın ikinci yarısında aksamaya ve yaşam standardı yine düşmeye başladığında, iki şey ortaya çıktı: Birincisi, yabancı sermaye Polonya'nın ekonomisini modernleştirmeyi ve teknolojik temelini düzeltmeyi başaramamıştı; ikincisi de, yaşam standartlarını geçici ve yapay olarak yükseltmek, toplumsal barışı sağlayamamıştı.

Polonya'nın sorunları başkaları tarafından da paylaşılıyordu. Komuta ekonomilerinin katı yapısı, yabancı kredilerin yabancı teknoloji edinip bunu doğru yolda kullanmak yerine, gıda ve tüketim mallarına harcanmasını kolaylaştırmıştı. Doğu Bloku ihracatı, Sovyetler Birliği'nden, sıcak para ödeyen ülkelere kaymıştı, ama yeteri kadar değil: AB'nin ticaret engelleri malların dışarıda kalmasını sağlamış, döviz rezervleri üzerindeki gerilimi daha da artırmıştı. Bu yüzden yüksek borçlar ekonomik tabanın modernleşmesini sağlamamış, yalnızca halkın gözünden düşmüş olan rejimlerin zaman kazanmasını sağlamıştı. Çavuşesku gibi bir diktatör için bu o kadar da ciddi bir sorun değildi: Güvenlik sistemi sayesinde, Romanya'nın alacaklıları karşısındaki hesabını kapatabilmek için yaşam standartlarını daha da düşürebilirdi. Ama daha az baskıcı rejimler için –ve çok azı da Çavuşesku'nunki kadar sertti– yanında genellikle IMF ve Dünya Bankası'nın gözetimi de gelen, borç geri ödemelerinin bedeli, giderek iyice yabancılaşan bir emek gücü tarafından taşınmak durumundaydı. Bu yüzden yabancı sermaye

komünizmin kötü durumunu düzeltmemiş, tersine daha da bozmuştu.

1980'lerin başlarında, genel görüntü karanlıktı. Güney Avrupa'daki bir zamanların geri ekonomileri –Portekiz, İspanya ve Yunanistan– diktatörlüğün prangasından kurtulmuş, AB piyasalarına girmiş ve sonuçta da komünist blokun önüne geçmişti. Tutucu Doğu Almanya ve Çekoslovakya'nın Macaristan ve Polonya'dan daha başarılı olduğu Doğu Avrupa'da, iktisadi performanslar arasında ciddi farklılıklar vardı. Ama her yerde yaşam standartları düşüyordu, mallar kıttı ve sistemin yetersizlikleri de ortadaydı. Ama bu, ille de hemen yıkılacağını mı gösteriyordu? GDR'nin baş istatistikçisi, 1982-83 dolaylarında "iktisadi çöküşe doğru gittiklerini" fark ettiğini öne sürmüştü. Ama hemen sonrasında, Batı kredilerinin kısa vadeli durumu düzeltiğini de kabul ediyordu. İktisadi yavaşlama, kendilerini koruma yöntemlerini kusursuzlaştırmış olan rejimleri tehdit etmemişti. Yaptığı, yönetme iddialarını zayıflatmaktı.[12]

KÖRELEN PARTİ

> Halk, Nikolay Çavuşesku'yla kent alışveriş merkezinde sık sık, gerekli malların yeterli olarak sağlanması, ticaretin, kamu hizmetlerinin, fiyat istikrarının gelişmesi amacıyla yeni dükkânlar açarken ya da pazara malların getirilişini denetlerken karşılaşıyordu. Başkan Çavuşesku başka ne yapılması gerektiği konusunda söylenenleri dinliyor ve olanak varsa, hemen orada işleri düzeltmek için gerekli önlemleri alıyordu. Tüm bu belirtiler, dürüst insanlar için Başkan Çavuşesku açısından Romanya'da yeni bir toplum inşasının amacının insan ve çıkarları, ruhsal ve maddesel taleplerinin yerine getirilmesi, gelişme ve uygarlık ideallerinin gerçekleşmesi olduğunu gösterir.[13]

1983'ten kalma bu Stalinist propaganda sözcükleri, Romanya standartlarına göre bile sert olan bir kemer sıkma dönemine denk düşer.

---

12 Fulbrook, *a.g.e.* s. 38-9.

13 E. Behr, *'Kiss the Hand You Cannot Bite': The Rise and Fall of the Ceauşescus*, Londra, 1991, s. 180-81'de adı geçen.

Dış borçların ödenebilmesi için tüketim kısılmıştı. Rejimin binlerce köyü, bazı kentleri ve sonunda da Bükreş'in bir kısmını yıktığı, akıldışı yıkıcılıktaki "sistemleştirme" programıyla günlük yaşam da harap olmuştu. Orada ve başka yerlerde, giderek sertleşen gerçeklikle resmi ideoloji arasında hızla büyüyen bir uçurum oluşuyordu. Daha doğrusu, bu uçurum zaten her zaman var olduğuna göre, 1980'lerde olan, temelde gerçeklik ve ideolojinin birbirlerinden uzaklaşmakta olduğunun, genelde tüm toplum –seçkinler ve taban– tarafından giderek kabul edilmesiydi.[14]

Çavuşesku'nun Romanya'sında böyle bir kabulün pek de bir etkisi yoktu, çünkü "Karpatların Devi"ne erişmiyordu. Ama başka yerlerde, iktidar kademelerine nüfuz etti. Sosyalist kuram gerçeğe galebe çalacağına, gerçeğin galip gelmesi, partinin yöneticilik misyonu hissi açısından ölümcül oldu. Komünizmin son iki onyılının çoğunluğuna egemen olan ana siyasal eğilim budur – doğrudan muhalefetin ortaya çıkması değil, kendisine inanan partinin yavaş yavaş gerilemesi ve yerini başka yönetim organlarının alması – devlet aygıtındaki memurlar, askerler ve yaşlı "küçük Stalinler". Sosyalist ideolojiye olan inanışın çöküşü ve 1980'lerin başlarında Batı'yı iktisadi açıdan geçme yolundaki herhangi bir inandırıcı umudun kalmaması, partiyi genel bir amaçtan yoksun bıraktı. Dejenere olarak ayrıcalıklı bir *nomenklatura*ya ve giderek azalan etkinlikte bir kriz yönetimi aracına dönüştü.

Partinin gerilemesi en açık şekilde Polonya'da görülüyordu. 1981 yılında Dayanışma krizinin nedenleri ve kökenleri konusunda partinin ısmarladığı resmi Kubiak Raporu'nun –partinin liberal kanadından olan– yazarı, toplumsal çatışmanın kökenlerinin yalnızca siyasal muhalefette değil, daha temel olarak, "sosyalizmin açıklanan hedefleriyle elde edilen sonuçlar arasındaki farkın açılmasında" olduğunu belirtmişti. Dayanışma, Gdansk işçilerinin sosyalizmi ciddiye aldığını göstermişti – parti patronlarının avantalarını eleştirmişler ve kapi-

14 Sistematizasyon için, bkz. D. Giurescu, *The Razing of Romania's Past*, New York, 1989.

talizmle ya da pazar sistemiyle ilgilenmemişlerdi; karşılaştığı saldırının o kadar yıkıcı olmasının nedeni, partinin artık sosyalizm yolunda inandırıcı bir rehber olmamasıydı.[15]

Polonya, 1970'lerde Stalinist iktisadi önceliklerin sürdürülmesi için bir paradigma sağlamıştı: Üretim malları bu dönemde tüketim mallarının önüne geçmiş ve çok az yapısal değişiklik ve modernleşme gerçekleştirilmişti. Ağır sanayideki yatırımlara verilen öncelik 1980'lerde de sürmüştü. Tersane işçileri grevinin neden olduğu şokun nedeni de budur, Özgür İşçi Sendikalarının, birkaç ay içinde sekiz milyona vararak PBİP'nin (Polonya Birleşik İşçi Partisi) iki katından fazlasına ulaşan üye sayısından hiç söz etmiyoruz.

Dayanışma'nın mirası, amaçtan ve meşruiyetten arındırılmış bir iktidar partisiydi. 1970'ler zaten devlet memurlarının ve sanayi yöneticilerinin, parti aleyhine, yetkileri kendi ellerine aldıklarını görmüştü. Tüm sosyalist siyasal deneyimden çarpıcı bir sapmayla –iki savaş arası yılları anımsatan bir hareketle– iktidar bir askere, General Jaruzelski'ye verilmişti. Jaruzelski iktidarının ve sıkıyönetim ilanının Sovyet işgalinin önlenmesi için gerekli olduğunu iddia etmişti. Şimdi bu iddianın doğru olmadığı ortadadır, ama o zaman bu pek de belli değildi. Önemli olan, PBİP'nin devam edecek otoriteden yoksun olduğu yolunda genel bir algılama olmasıydı.

Adam Michnick, "13 Aralık darbesinin [sıkıyönetim ilanı] esas nedeni, Dayanışma'nın radikalliği değil, PBİP tabanının zayıflığıydı" diye yazmıştı. Partinin üye sayısı 1980'deki 3.1 milyondan, 1984'te 2.1 milyona düşmüştü: kaygı verici olan, terk edenlerin gençler olmasıydı; 1987'de, parti üyelerinin yarıdan çoğu elli yaşının üzerindeydi. Halkla yönetici sınıf arasındaki ilişkinin gerçek durumu, Jaruzelski tarafından ilan edilen ve neredeyse iki yıl süren sıkıyönetimden anlaşılabiliyordu. Filozof Leszek Kolakowski, "komünist iktidar aygıtı, kendi toplumuna karşı savaşmak zorunda kalmıştı" diye yazmıştır.[16]

---

15 L. Labedz (der.), *Poland under Jaruzelski*, New York, 1984, s. 102.

16 Kaminski, *a.g.e.*, s. 193; Labedz, *a.g.e.*, s. 3.

Komünist blokun başka hiçbir yerinde partinin durumu ya da görünümü Polonya'daki kadar açıkça umutsuz değildi; ama Doğu Almanya ve Çekoslovakya'nın dışında, uyumlu bir idari güç olarak işlediğini söylemek de güçtü. Çoğunlukla yerini "küçük Stalinler"e ve avanesine kaptırmıştı. Ama tüm bölgede iktidara yapışıp kalan bu yaşlı kişilikler, yaşlılıklarıyla, görevden ayrılmaları durumunda nelerin olacağını gösterir gibiydiler: 1985'te, blokun en yaşlısı, Çekoslovakya'nın Gustáv Husák'ı yetmiş altı yaşındaydı, en genci (Jaruzelski dışında) olan Çavuşesku ise altmış yedi yaşındaydı; yetmiş dört yaşındaki Todor Jivkov iktidara 1954'te gelmişti; yenilerden Honecker, Doğu Almanya'nın başına 1971'de geçmişti. Bu, romatizmalı ihtiyarlardan oluşan ve değişmeye sert bir şekilde direnen bir seçkinler grubuydu. 1980'de Yugoslavya'da seksenlik Tito'nun ölümünden sonra yaşanan iktidar krizi, kaygı verici bir belirtiydi.

Kişi yönetiminin tehlikesi, özellikle de Balkanlar'da, aile hanedanlarının oluşmasını özendirmesindeydi. En iyi örnek olan Romanya –mizahçılar bunu Çavuschvitz olarak adlandırıyordu– neredeyse bir tür kişisel derebeyliğe dönüşmüştü. *Nomenklatura*nın en üst basamakları bile saf dışı bırakılmış, tüm kararlar, hiçbir öngörüşme yapılmadan, Kondükatör ile güçlü ve meşum karısı Elena tarafından alınıyordu. Parti görevlileri, yörenin eski Osmanlı görevlileri gibi muamele görüyor, amirlerini tehdit edecek güç odakları oluşturmamaları için bir görevden diğerine sürülüyorlardı. Bir matematik öğrencisi olan kızları Zoia ebeveynlerinden kaçmaya kalkıştığında, kızgın Çavuşesku Bükreş Matematik Enstitüsü'nü kapattı ve ülkenin önde gelen iki yüz üzerinde matematikçisinden oluşan bir beyin kaybına yol açtı. Çok daha az göze batan suistimallerde bile, adam kayırma suçlamaları ve söylentileri oluyordu; bu da kendi ilkelerine ihanet ettiği düşünülen bir seçkinler grubuna halkın duyduğu derin güvensizliği gösterir.[17]

Romanya aynı zamanda komünist seçkinlerin popülerlik kazanmak için izledikleri başka bir yolun da örneğini teşkil eder – ulusal bek-

17 Behr, *a.g.e.* s. 165-6.

lentilerin beslenmesi. Çavuşesku milliyetçiliğin kullanılmasını diğer önderlerin hepsinden daha ileriye götürmüş ve görünürde Moskova'dan, Batı'dan zengin faydalar sağlayan bir kopma sağlamıştı. Ama ulusal komünizm iktidara yapışmanın sıradan bir stratejisi haline gelmişti. Milliyetçi mabetteki eski tanrılar Marksist-Leninist tapınmanın içine sokuluyordu: Polonya posta pullarında Mareşal Pilsudski görülmeye başlamıştı; Luther ve Büyük Frederick Doğu Almanya'da anılıyordu. Uysal profesörler, Bulgar Bilimler Akademisi'nin on dört ciltlik ülke tarihi ya da Sırp Sanat ve Bilim Akademisi'nin kötü ünlü milliyetçi memorandumu gibi çalışmalar ortaya koyuyorlardı. Arkeoloji, tarih ve etnografya sosyalizmin ulustaki derin köklerini ortaya çıkarmaya yardımcı oluyordu. Bir Arnavut profesör, "folklorik sanat, halkın tarihinde güçlü ve etkin bir etmen olmuştu" diyordu, "çünkü yüzyıllar boyunca emekçi kitlelerin demokratik, yurtsever ve devrimci ideallerini iletmişti."[18]

Ama ulusal komünizm aynı zamanda bölgenin etnik azınlıklarının hâlâ canlılığını sürdüren kalıntıları karşısında daha gergin ve düşmanca bir ilişkiyi de içermekteydi: Örneğin Polonya'da 1968'de Yahudi karşıtlığı, bir zamanlar Avrupa'nın en kalabalık Yahudi cemaatinin neredeyse tamamen ortadan kalkmış olmasına karşın, kısa bir süre için su yüzüne çıktı. Yugoslavya'da, Miloşeviç Sırp milliyetçiliğini yeniden uyandırmak için Kosova sorununu kullanınca, Tito'nun mirası terk edildi. Bulgaristan'da, azınlıklara karşı yürütülen merkezi asimilasyon politikaları 1984-85'te, Türk nüfusun adlarını değiştirme, daha doğrusu, özgün Bulgar isimlerine "dönme" hareketiyle zirvesine ulaştı. Romanya benzer şekilde kendi Macar azınlığının resmen kovuşturulmasını onayladığında, Macaristan'la arasında, ileride görecek olduğumuz gibi 1989 olaylarında önemli bir rol oynayacak olan bir tatsızlık doğmuştu.

Her halükârda milliyetçilik, seçkinlerin elinde sonuçları öngörülemeyecek bir oyundu. Çünkü komünistlerin Moskova'ya olan itaat-

---

18 A. Uci, "The place of folk art in Socialist artistic culture", anonim *Questions of the Albanian Folklore*, Tirana, 1984 içinde, s. 6.

kârlığı halkın daima aklında olan bir şeydi. Moskova'dan daha bağımsız olan başka gruplar, ulusal beklentiler açısından daha inandırıcı sesler çıkarabilirdi. Ama 1980'lerde böyle gruplar var mıydı? Bu, siyasal muhalefetin, amaçları ve sınırları sorusunu gündeme getirir. Hızlı bir araştırma iki şeyi ortaya çıkaracaktır: Birincisi, muhalefet artık birincil olarak ulusal bağımsızlıkla ilgilenmemekteydi – 1956 ve 1968'in dersleri iyi öğrenilmişti; ikincisi de, Polonya dışında, muhalefetin değişimi zorlama yeteneği çok kısıtlıydı. Diğer bir deyişle, milliyetçiliğin yeniden canlanması 1989'un nedenlerinden değil, sonuçlarından biridir.

Ama çok ender bir oluşum olan açık, doğrudan karşı koyma dışında, muhalefetin kendisini göstereceği çeşitli yollar vardı. Sistemden geniş çaplı bir çekilme olmuştu – Batı'ya kaçan milyonlar tarafından bu çok daha doğrudan ifade edilmişti (5.5 milyon dolaylarında Doğu Alman, yüz binlerce Polonyalı ve başkaları). 1987'de Polonya'da gerçekleştirilen bir kamuoyu yoklaması, genç nüfusun %70'inin geçici ya da kalıcı olarak ülkeyi terk etmek istediğini göstermişti. Güdüleri, her ne kadar her ikisi de güçlü istekler olsa da, kuşkusuz salt tüketici arzularına ya da seyahat özgürlüğü isteğine indirgenemez; Stasi bunun aynı zamanda "toplumsal sistemin reddi"ni içerdiğini gözlemlemiştir. 1989'da, bu muhalefet biçimi tüm bölgede değişmeyi tetiklemede yaşamsal bir öneme sahip olmuştur.[19]

Ama ülkeyi terk etmeye karşı çıkanlar yalnızca Doğu Avrupa'yı yönetenler değildi; bunu onaylamayanlar arasında muhaliflerin birçoğu, kilise, parti içinde ve dışında, geride kalıp içerde değişimi zorlamayı yeğleyen reformcular da vardı. Kilise önderlerinin ve birçok entelektüelin seçtiği yol buydu ama –Polonya dışında– rejimleri ciddi şekilde tehdit etmedi. Entelektüellerin muhalefeti, Romanya ve Bulgaristan'da olduğu gibi, tamamen ilgisizlikten, Çekoslovakya ve Polonya'daki gibi sesli rahatsızlık yaratma ve umut kaynağı olmaya kadar farklılıklar gösteriyordu. Marksizm dışındaki siyasal muhalefet Stalin yıllarında ezil-

19 Bkz. N. Naimark, "Ich will hierraus': emigration and the collapse of the German Democratic Republic", I. Banac (der.), *Eastern Europe in Revolution*, Ithaca, NY, 1992 içinde, s. 72-95.

mişti; Marksizm içinde mütalaa edilebilecek muhalefet ise tereddütlü ve sekterdi. İçerdekiler, çekingen ve fraksiyoncuydu. Doğu Almanya'daki en önemli muhaliflerde olduğu gibi, Marksist geleneğin güçlü olduğu yerlerde, sosyalizmin terk edilmesi değil, düzeltilmesi çağrıları duyuluyordu. Prag'daki Sözleşme 77 ve Polonya'daki KOR grubundan gelen etik, insan ve yurttaş haklarına vurgu, muhalefeti daha geniş ve fraksiyon dışı bir konu haline getirdi; ama bu aynı zamanda da, komünizme siyasal bir seçenek oluşturulmasından kaçınmak anlamına geliyordu.

Entelektüel muhalefet –özellikle de parti dışında kalanlar– için başka bir sorun da, tek başına çok güçsüz olmasıydı. Olayları şekillendirmede belli bir güce sahip olma arzusu, var olan düzenin birçok muhalifinin parti içinde kalması için bir nedendi. Geri kalanlar açısından, etkileri daha çok kilise ya da işçiler gibi diğer sosyal güçlerle birlik kurabilmiş olmalarına bağlıydı. Ama bu dönemin büyük bölümünde üç grubu ayıran bir uçurum vardı. Örneğin Yahudi karşıtlığının gölgesi 1970'ler boyunca kiliseyle Polonya'daki kilit entelektüelleri birbirinden ayırdı; bunun söz konusu olmadığı yerlerde bile, din karşıtı entelektüeller genellikle kilise önderleriyle bir anlaşmaya varmakta güçlük çektiler. Entelektüellerle işçiler arasındaki ayrılık, 1968 sonrasında Çekoslovakya'da işçileri sadık tutmayı başaran parti tarafından kullanıldı; Polonya'da ise 1970'te muhalefeti zayıflattı. Bu uçurumu kapatmak, 1980'lerde Dayanışma'nın gücünün sırlarından biriydi.

Muhalefeti zayıflatan başka bir şey de, sistemin tüm gruplara nüfuz etmiş olması ve bir dereceye kadar da bir uzlaşmaya varmış olmasıydı. Bunun en açık biçimi, bu gruplara güvenlik güçlerinin ve muhbirlerinin etkili bir şekilde sızmış olmasıydı; böylesi operasyonların çapı ve korkutucu yakınlığı –örneğin kocaların eşlerini gözetlemesi– yalnızca 1989'dan sonra resmi arşivlerin açıklanmasıyla ortaya çıktı. Ama uzlaşma ve çıkar birliği daha dolaylı da olabiliyordu. Örneğin, dinsel yetkililer doğrudan protestoları çok seyrek onaylıyordu ve iktidara karşı daha dolaylı, temkinli bir tavrı yeğliyordu; ne de olsa, birincil amaçları kendi kurumlarını ve ayrıcalıklarını korumak ve savunmaktı. Polonya'da Kardinal Glemp önderliğindeki Katolik Kili-

sesi, 1983'de Britanyalı bir gözlemcinin belirttiğine göre, Dayanışma sonrasında, "kendi gücü karşısında endişeye kapılmıştı." Eğer Demir Perde gerisinde komünizmin en güçlü olası rakiplerinin durumu gerçekten bu idiyse, başka yerlerdeki daha itaatkâr Katolik, Lutherci ya da Ortodoks yetkililerin ne kadar kısıtlı bir rol oynayabileceklerini görmek kolaydır.[20]

Böylesi bir tavır, Doğu Avrupa komünizminin temel dayanıklılığının başka bir güçlü muhalefet kaynağı –Batı– tarafından da geniş çapta paylaşılan değerlendirilmesine dayanmaktadır. Batılı hükûmetler –ve genelde Batılı kamuoyu da– hiçbir zaman komünistlerin bölge üzerindeki gücünden ciddi anlamda kuşku duymadı. Gerçekten de, Batı'nın –1980'lere kadar süren– Avrupa'nın soğuk savaş sırasındaki bölünmesini temelde kabulü de göz önüne alındığında, Doğu Avrupalıları daha güçlü bir muhalefet yoksunluklarından dolayı eleştirmek zor olur. Ne de olsa, çok az kimse, çok partili demokrasinin hızla getirilmesinin –bırakın arzu edilebilirliğini– olasılığına inanıyordu.

Tersine, 1970'ler komünist yönetimin kapitalist Batı tarafından yeni bir kabullenilişini gördü. Mali açıdan, görmüş olduğumuz gibi bu, yüklü krediler biçimini aldı. Siyasal açıdan, Batı Almanya'da *Ostpolitik* ve süpergüçlerde yumuşama şeklinde ifadesini buldu. 1980'lerin başlarında, sözümona "İkinci soğuk savaş"ın ürünü olan Reagan'cı neo-muhafazakârlıkla nükleer füzelerin konuşlandırılması konusunda yaşanan tartışma, pek çok şeyi riske atmaktaydı. Batı'nın uzun vadeli politikası, Sovyetler Birliği'ni pahalı bir silahlanma yarışıyla yıpratmaya dayanıyordu. Ama bu "ikili" stratejinin diğer yanı, Doğu Avrupa'ya ticaret kredilerinin sürdürülmesini, Polonya'nın iflasının ilan edilmemesini ve Macaristan ve Doğu Alman bankacılık sisteminin kurtarılmasını gerektiriyordu. Batı Almanya Şansölyesi Kohl, *Ostpolitik*'e (Doğu Siyaseti) öncelleri sosyal demokratlar kadar bağlıydı ve Doğu Almanya'daki rejim karşıtlarını satın alıyor, komünist ekonomiyi muazzam miktarda destekliyor, Jaruzelski'nin sıkıyönetim ila-

20 Garton Ash, *a.g.e.*, s. 48.

nına arka çıkıyor ve hatta 1987'de Honecker'in Federal Almanya'ya bir ziyaret yapmasına bile itiraz etmiyordu.

Toparlarsak, Doğu'da var olan muhalefet parçalı, uyumsuz ve kararlı yabancı destekten yoksundu. Batılı bireyler ve NGO (STK-Sivil Toplum Kuruluşları) rejim karşıtlarına destek sağlıyordu ama Batılı hükûmetler daha çok istikrarla ilgileniyordu. 1980'lerde, komünizme muhalefet siyasal reform çevresinde değil daha genel ahlaki yenilenme, insan hakları, özgürlük ve barış gibi konular çevresinde birleşiyordu. Tek partili bir sistemde bunlar getirdikleri açısından kaçınılmaz olarak siyasal oluyordu; ama –bu kuşkusuz varlıklarının bir koşuluydu– kitle örgütlenmeleri üretmeye ya da siyasal seçenekler sunmaya eğilimli olmuyordu.

Protesto için kilit bir odaklanma, özellikle de Çernobil felaketi sonrasında, çevre kirliliğiydi: Stasi, Doğu Almanya'daki bir kilise avlusunda bulunan posterdeki şu ifadeden çok rahatsız olmuştu: "Bisiklete binin, araba kullanmayın." Macar Tuna Çemberi, binlerce katılımcısı ve Avusturya'yla güçlü bağları olan gayri resmi bir hareketti. Çekoslovakya'da Sözleşme 77, 1987'de "Bırakın Halk Nefes Alsın" başlıklı bir belge yayımlamıştı. Burada, cumhuriyetin kirlilik düzeyleri konusunda karamsar resmi tahminler yer alıyordu. Ama buralarda bile, eylemcilik düzeyinin Sovyetler Birliği'nden, özellikle de Baltık devletlerinden daha düşük olduğu tartışılabilir.

Kamuoyunu sürekli bir şekilde gözleyen geniş güvenlik örgütleri, muhalefetin düzeyinden pek de etkilenmiş gibi durmuyordu. Stasi'nin gözlemlediği eğilim "konformizm ve homurdanma"ydı ve özellikle birincisi, olasıdır ki zamanla azalacağına artmıştı. Sovyet destekli Stalinizm, bölgenin yalnızca dikkafalılarla azizlerin isyan ettiği kaderi gibi görülmeye başlamıştı. Nazi Gestapo'yla karşılaştırıldığında, Stasi ve Rumen Securitate muazzam boyutlarda, teknik açıdan ileri terör örgütleriydi ve nüfusun çoğunluğunu baş eğmeye kolayca zorlamaya muktedirdiler. Yalnızca bir tek istikrarsızlık kaynağı ellerinden kurtulabilirdi – Moskova'nın kendisi. 1987'de, Polonya'nın başbakan yardımcısı Mieczyslaw Rakowski, "birisi"nin ülkesinin içişlerine müdahale edebilece-

ği yolundaki ebedi tehdit konusunda düşünürken, birdenbire aklına şu soru gelir: "Ya, *birisi*, kendi çıkarları açısından müdahale etmek *istemezse* ne olur?" Ve eğer, –eski düzene meydan okumak üzere– müdahale ederse ne olacaktı? Şimdi de bu olasılık üzerine eğilmemiz gerekiyor.[21]

SOVYET POLİTİKASININ EVRİMİ

Cinayet mi, intihar mı? Devrim mi, geri çekilme mi? Britanya'nın Hindistan'daki ya da Hollandalıların Endonezya'daki egemenliğinin sonu için sorulabilecek aynı sorular, 1989 için de sorulabilir. Bu rastlantı değildir: Komünizmin tasfiyesi, Avrupa'nın sömürgecilikten arınmasının bir aşamasıdır.

Portekiz ve İspanya tarafından on beşinci yüzyılda başlatılan uzun imparatorluk çağı, içinde bulunduğumuz yüzyılın ortalarında sona erdi. Alman imparatorluk ihtiraslarının yenilgisi olan II. Dünya Savaşı'ndan sonra, geriye kalan Avrupa güçleri de isteksizce kendi sömürgelerini elden çıkardılar. Bunun hızı farklı oldu, ama genelde sömürgelerden arınma süreci, imparatorluk fetihleri ve yerleşmesinin daha uzun süreli temposu karşısında inanılmaz oranda –birkaç onyıl– hızlı oldu. Marksist neo-emperyalizm kuramcıları ne hissetmiş olurlarsa olsunlar –ve Avrupa iktisadi etkisinin sömürgecilikten arınmadan sonra azalmadığı da bir gerçektir– imparatorlukları dağıtma yolundaki siyasal eylem çok büyük öneme sahip bir eylemdir.

Sömürgecilikten arınmanın –özellikle de hızının– nedenlerini açıklamak, o zamandan beri tarihçileri meşgul etmiştir. Birçok nokta açıklığa kavuşmuştur. Birincisi, imparatorluk kârlı değildi; daha kesin söylemek gerekirse, bazı birey ve şirketlere muazzam kârlar sağlamıştır, ama imparatorlukların çoğunun hazinesine yük olmuştur. Çünkü sömürge halkının sömürülmesi, anavatandaki vergi mükelleflerinin zarar etmeyeceği anlamına gelmez. İkincisi, imparatorluklar çok ender durumlarda silahlı isyan yüzünden geri çekilmek zorunda kalmıştır – Cezayir kural değil istisnadır. İsyanlar genellikle ezilebiliyordu; sorun

21 *A.g.e.*, s. 264'te adı geçen.

bunun ne kadar can ve mal pahasına olduğuydu. Milliyetçi tarihçiler cesur direniş savaşçılarının imparatorluk yönetiminin prangasını söküp attığını iddia etmekten hoşlanır; uygulamada ise, cezaevinin ne zaman kapatılıp (ya da açılıp) geri çekilinmesi gerektiğine karar verenler, Whitehall ya da Paris'teki gardiyanlardı.

Kararları bir dizi hesabın bileşimiydi – mali, askeri ve siyasi-ideolojik. İmparatorluk güçleri her zaman için yönetimlerini sürdürebilmek amacıyla güce başvurup vurmama seçimini yapabilirdi. Bunu yaptıklarında –Fransızların Cezayir ve Vietnam'da ya da Portekizlilerin Güney Afrika'da yaptıkları gibi– genellikle ülkelerindeki siyasal istikrarı zedelemişlerdi. Savaş sonrası dönemde, giderek bunu yapmamaya başladılar. Kuşkusuz, nedenlerden biri, askeri tahakkümün istediklerini elde etmenin pahalı ve kullanışsız bir yolu olduğunu anlamaya başlamalarıdır. Batılı güçler açısından başka bir neden de, imparatorluğa yapışmalarının ne patronları olan ABD'nin ne de esas olarak Avrupa içinde bolluk sağlama kaygısı taşıyan kendi halklarının işine gelmemesiydi. İmparatorluğun parıltısı giderek daha paslı gözükmeye başlamış, ahlakçılığı ve akılcılığı da, artık küresel imparatorluk rekabetlerine göre değil, uluslarüstü iktisadi işbirliğine göre işlemeye başlayan bir kıtada sorgulanmaya başlamıştı.

Bu nedenle modern çağda, imparatorlukları dize getiren ille de askeri yenilgiler olmadı. Kuşkusuz Osmanlı, İspanyol ve Habsburg imparatorluklarının çökmesinin nedeni buydu, ama en güçlüleri olan Britanya İmparatorluğu'nun sonunu getiren pek değil. Rusya'ya gelince, Çar İmparatorluğu 1917'de savaşın baskısıyla yıkılmıştı. Stalin'in imparatorluğu, çok daha şiddetli ve yıkıcı bir savaştan sonra yaşamını sürdürüp gelişebildi, ama bir barış döneminde son derece büyük bir hızla çöktü. Doğu Avrupa'daki Sovyet yönetimine bakmanın bir yolu, onu bir anakronizm, geçmiş yönetim tarzlarının modern dünyaya artık uymayan bir kalıntısı olarak görmektir. Britanyalıların 1947'de Hindistan'dan veya biraz daha sonrasında Batı Afrika'dan çekilmelerindekine benzer bir çabukluk ve siyasal maharetle, Kremlin de Doğu Avrupa'dan çekilmeyi yeğledi ve bir gecede imparatorluk dağılıverdi. O za-

man, söz konusu olan bir intihardı, cinayet değil. Kremlin'in tercihinin altında yatan mantık –iç iktisadi reforma verilen öncelik, Afganistan batağını izleyen hayal kırıklığı– 1989 olaylarının kilit noktası oldu.[22]

Her ne kadar Brejnev yılları durgunluk ve ideolojik muhafazakârlık yılları olduysa da –Sovyet doktriner saflığın başrahibi, Mikail Suslov 1982'de ölmüştü– yüzeyin altında Sovyetler'in Doğu Avrupa'yla olan ilişkileri konusunda yeni düşünce tarzları hakkında belirtiler vardı. Brejnev'in ardılı olacak olan Yuri Andropov, Kremlin'in Doğu Avrupa komünist partileriyle ana irtibat bölümünün başına geçmeden önce, 1956'da Sovyetler'in Macaristan elçisiydi. Burada etrafına, 1980'lerde yüksek görevlere gelecek olan bir grup reformcu topladı. Brejnev döneminin çoğunluğunda KGB başkanı olan Andropov da, komünist imparatorluğun yıkıntı durumu hakkında Kremlin'dekilerin çoğundan daha fazla bilgi sahibiydi ve 1980-81'deki Polonya krizinden sonra, taze fikirler ve acil iktisadi reform konusunda açık konuştu.

Sovyetler açısından, Doğu Avrupa'ya yeni yaklaşımları özendiren birçok etmen vardı. İlk başta, Stalin döneminde Moskova'ya girdi sağlayan bölge, bir tahmine göre artık GSMH'nın %2'sine eşit olan muazzam bir iktisadi yük olmuştu: 1970'lerde, esas olarak ucuz Sovyet yakıt ihracatı şeklindeki muazzam sübvansiyonlar, fakir Rusların daha iyi durumdaki Polonyalıları ve Çekoslovakları desteklediği anlamına geliyordu. Doğu Avrupa'nın CMEA'sı (CMEA, Council for Mutual Economic Assistance= Karşılıklı İktisadi Yardım Konseyi, Comecon olarak da bilinir), Ortak Pazar'da olduğu gibi kapalı bir üretkenlik ve varlık çemberi yaratmayı sağlayamamıştı; tersine, ikili ticaret uygulamalarını (CMEA etkinliklerinin %95'i) kemikleştirmiş ve karşılıklı sömürü suçlamalarına neden olmuştu. Brejnev'in 1971 "sosyalist bütünleşme" planı, kapitalist karşıtıyla karşılaştırıldığında, başarısız bir girişimdi. 1980'lere gelindiğinde, CMEA Doğu Avrupalılara Sov-

22 Bazı ilginç yorumlar için, bkz. A. Nove, "The fall of empires - Russia and the Soviet Union", G. Lundestad (der.), *The Full of Great Powers: Peace, Stability and Legitimacy*, Oxford, 1994 içinde, s. 125-46.

yet milliyetçiliğinin bir aracı gibi gözükmeye başladı; bir yorumcunun sözleriyle, "içi boş bir iskelet"ti. 1980'lerin ikinci yarısında, Sovyet-Doğu Avrupa ticareti hiç artmadı.[23]

İşleri daha da kötüleştiren, Doğu Avrupa'daki yüz binlerce askeri beslemenin ekonomiye yüklediği maliyetti. Moskova'nın güvenlik politikası, bölgeyi tamamen Sovyet silahlarına bağımlı kılmıştı, ama bunun sonucunda, yeni silah sistemleri geliştirmenin faturasını da Sovyetler Birliği ödedi. Sovyetler Birliği GSMH'sının ortalama olarak %12-15'ini savunmaya ödüyordu, buna karşılık, uyduları için bu oran %6'ydı. İlginçtir, aynı eşitsiz yük dağılımı NATO devletleri için de geçerliydi; aradaki fark, ABD'nin süper güç olmanın yüklerini taşımaya daha hazırlıklı olmasıydı. Yaraya tuz basan, 1980'lerde Doğu Avrupa ülkelerinin savunma harcamalarında kısıntıya gitmeleri oldu.[24]

Stratejik açıdan da, Sovyetler'in güvenlik gereksinimlerinde Doğu Avrupa'nın önemi 1945'ten beri değişmişti. Soğuk savaş artık Avrupa'da olduğu kadar Asya'da da sürdürülüyordu. Yumuşama Almanya'dan gelecek tehdidi azaltmış, Moskova'nın çok daha güçlü ve daha az öngörülebilir bir düşman olan rakibi Çin'e odaklanmasını sağlamıştı. Sonra Afganistan Savaşı ve Sovyet ordusunun, Doğu Avrupa'daki yararlılığını tartışmalı hale getiren performansı geldi. Bu dönemde, Doğu Avrupalı seçkinler, yumuşamanın çöküşüne, Sovyetler'in arzusunun tersine, Batı ekonomileriyle olan bağların sürdürülmesinde ısrar ederek yanıt verdiler. Bloktaki birlik giderek azalıyordu.

Tüm bunlar Sovyet seçkinlerin neden, 1980'lerde, güç kullanımının gününün geçtiğini düşünmeye başladıklarını açıklamakta yardımcı olur. Nazilerin tersine, komünistler hiçbir zaman egemen devletlerin adli eşitlikleri fikrini terk etmemişti. Ama geleneksel olarak, gerçek anlamları 1968'de ortaya çıkacak olan "sosyalist enternasyonalcilik" ve "sosyalist kazanımların ortak savunması" mefhumlarına başvurarak, Moskova'ya "önder rolü" verilmesini haklı göstermeye çalış-

23 C. Gati, *The Bloc that Failed: Soviet-East European Relations in Transition*, Londra, 1990, s. 127'de adı geçen.

24 Dawisha, *a.g.e.*, s. 104-5.

mışlardı. 1983'te, Brejnev'in ölümü ve reformcu Andropov'un iktidara yükselişinin de cesaretlendirmesiyle, Rus bilim adamları arasında sosyalist bir topluluğun gerçekten var olup olmadığı konusunda güçlü bir tartışma başlamıştı. Reformcular "içişlerde müdahale etmemeye dayanan ortak demokratik ilkeler"den söz ediyorlardı.[25]

1985 yılında, bu göreve gelen en genç kişi olarak Gorbaçev, genel sekreter seçildi. Önceliği içişlerdi – SSCB'nin iktisadi sorunlarıyla başa çıkabilmek için ağır sanayiye dayalı Stalinist yaygın gelişmeyle büyüme modelinin yerine, çağdaş teknoloji ve yüksek üretkenliğe dayalı daha modern bir model koymak. Yeni İktisat Programı'nın –deneysel, pragmatik ama sosyalizm davasına bağlı– Lenin'i onun modeli olmuştu. Komünist sistemin bu becerikli ürününün zihninde, *perestroyka* Sovyet ekonomisini canlandırmayı amaçlıyordu, yıkmayı değil.

Birçok açıdan Gorbaçev reform programı, evvelce Doğu Avrupa'nın başka yerlerinde uygulananın benzeriydi. Ama kilit önemde bir doktriner fark vardı. Gorbaçev, reformun siyasal yanları konusunda örneğin Kádár'dan daha özgürdü. Kısa sürede, Sovyet önderi için, ekonominin başarılı bir şekilde yeniden yapılanmasının –ve sosyalizmin canlandırılmasının– daha fazla bilgi özgürlüğüne ve hatta –çarpıcı bir cümleyle– "toplumumuzun tüm kesimlerinin demokratikleşmesi"ne bağlı olduğu açıkça ortaya çıktı.[26]

Bunun dış politikadaki sonuçlarının ortaya çıkması zaman aldı. Gorbaçev'in Sovyet İmparatorluğu'nun, özellikle de Sovyetler Birliği'nin dağılmasını öngörmediği açıktı. Ama devletler ve cumhuriyetler arasında gelecekteki işbirliğinin baskı içermeyen bir zeminde olması gerektiğini vurgulamıştı. 1987 yılında, "imparatorluk duruşu tarafından etkilenmiş dış politika görüşlerini terk etmenin zamanı gelmiştir" diye yazmıştı, "bastırmak, zorlamak, rüşvet vermek, kırmak ya da patlatmak olasıdır, ama yalnızca belli bir süre için."[27]

---

25 J. Valdez, *Internationalism and the Ideology of Soviet Influence in Eastern Europe*, Cambridge, 1993, s. 98.

26 M. Gorbachev, *Perestroika: New Thinking for Our Country and the World*, Londra, 1988, s. 107.

27 *A.g.e.*, s. 138.

İşbirliği üzerindeki vurgulamaya bir dereceye kadar ters düşen, Doğu Avrupa rejimlerinin Sovyetler Birliği'nin reform çabalarını tekrarlamaları yolundaki ısrardı. Seçkinlere açıkça, "Doğu Avrupa ülkelerinin çoğunluğunda, 1950'lerde Sovyetler Birliği'nin etkisiyle yerleştirilen idari-devlet sosyalizmi modelinin zamanın sınavından geçemediği" söylendi. Şimdi, Moskova onlara reform yapmalarını buyuruyor ve kendi etkisinin de azalmadan süreceğini umuyordu. Gorbaçev, bölgede çok popülerdi, Honecker, Husák ve Çavuşesku gibi tutucu önderler dışında. Ama onlar da belki politikalarının komünizmin sonunu getirdiğini ondan daha iyi görmüşlerdi.[28]

1989 KRİZİ

İmparatorluğun çöküşü SSCB'nin içinde başladı. 1987'deki güçlü çevreci protesto hareketleri, Baltık devletlerinde iki savaş arasının bağımsız cumhuriyetlerinin kaderini belirleyen 1939 Molotov-Ribbentrop anlaşmasının yıldönümünün anıldığı büyük gayri resmi gösterilere dönüştü. Başka anma toplantıları da büyük kalabalıklara neden olarak yetkilileri şaşkınlığa düşürdü ve sonraki yılın çok daha yoğun siyasal mücadelesinin yolunu açtı. 1988 sonunda, Estonya -SSCB'de ilk olarak– özerk bir cumhuriyet olarak egemenliğini ve cumhuriyet yasalarının federal yasalar karşısındaki üstünlüğünü ilan etti. Yerel yetkililerden gayri resmi tanınma kopartan çok popüler özerklik yanlısı grupların düzenlediği gösterilerde, savaş öncesi cumhuriyetlerin "milliyetçi" amblemleri giderek daha sık yer almaya başladı.

Yetkilileri zayıflatıp gösterileri dağıtmaktan alıkoyan, Kremlin'den alınan, sertlik yanlısı bir tutuma karşı olduğu yolundaki işaretlerdi. 1989 başlarında, halk cepheleri çarpıcı bir başarı elde etmiş, yeni SSCB Halk Temsilcileri Kongresi seçimlerinde partiyi yenmiş ve dikkatlice "özerklik" taleplerinden tam bağımsızlık taleplerine doğru ilerlemeye başlamıştı.[29]

---

28 "The place and role of Eastern Europe in the relaxation of tensions between the USA and the USSR" (1988), Gati, *The Bloc that Failed*, s. 206'da adı geçen.

29 Misiunas ve Taagepera, *The Baltic States: Years of Defendence, 1940-1990*, Berkeley, Calif., 1993, s. 303-12.

Ama Doğu Avrupa'da –Polonya dışında– 1989 başlarında, kısa bir süre sonra orada gelişecek muazzam olayların habercisi olabilecek pek bir belirti yoktu. Polonya'da, Dayanışma sonrası dengeleme anlaşmasının bittiği açıkça görülüyordu ve yeni bir grev dalgası yalnızca hükûmetin değil, daha da kaygı verici bir şekilde, eski Dayanışma önderlerinin de denetiminden çıkma tehlikesi gösteriyordu. Bu sefer sorun, Sovyet müdahalesi tehlikesi değil –hükûmetin ilk olarak Dayanışma'yı yuvarlak masa görüşmelerine çağırmasına, sonra da 1989 Temmuzu'nda yapılacak ve partinin çarpıcı yenilgisiyle son bulacak seçimlere karar vermesine yol açacak– iç savaş tehlikesiydi. Bu olağanüstü olayların arasında, Gorbaçev müdahale etmeme doktrinini yerleştirdi ve Varşova Paktı üye ülkelerinin bir toplantısında "evrensel bir sosyalist model olmadığı ve gerçeğin kimsenin tekelinde olmadığı" ifade edildi. Tadeusz Mazowiecki tarafından 1989 Ağustosu'nda kurulan hükûmet, 1940'lardan sonra Doğu Avrupa'da komünist olmayan birinin başkanlığında kurulan ilk hükûmetti.[30]

Geriye dönüp bakılırsa, komünizm o Nisan'da, Polonya komünistleri yuvarlak masa toplantılarına çağırarak Dayanışma'nın meşruiyetini kabul ettiklerinde sona ermişti. Ama o aşamada çok az kişi tüm bölgede o kadar çabuk tetiklenecek olan değişmeleri öngörebilirdi. Ne de olsa, Gorbaçev'in reform programı ancak önde gelen muhafazakâr rakibi Ligaçev'in 1988 Ekim'inde yenilgiye uğramasıyla sağlama bağlanabilmişti. İmparatorluk yıkılırken, şans ve hataların egemenliği sürmekteydi. Polonya'da değişme partinin zayıflığının sonucunda geldiyse, bunun ardından Macaristan'da ise parti güçlü, zorba ve aşırı kendine güvenli olduğu ve parçalanmış muhalefeti, hatalı bir şekilde, denetleyebileceğini sandığı için geldi. Çok geç olana kadar göremediği, siyasal muhalefetin gerisinde halkın –(bir önceki yıldan çok daha kalabalık olarak) 1848 ayaklanmasının yıldönümünde, Nagy'nin yeniden defnedilmesinde, resmi toplantıyı geride bırakan alternatif 1 Mayıs toplantısında kendisini gösteren– muazzam bir değişme arzusunun olduğuydu.

30 *A.g.e.*, s. 120.

Değişim, ekonominin en zayıf olduğu Polonya'da gerçekleştiği için, Doğu Almanya ve Çekoslovakya'daki rejimler ekonomik güçleri tarafından korunacaklarını düşündüler. Ama çöküşü tetikleyen yalnızca ekonomik kargaşa değildi. Bir tür domino etkisi de söz konusuydu. Macarlar Romanya'da kısılıp kalmış olan Macar azınlığı çekebilmek amacıyla Avusturya'yla olan sınırlarındaki kuralları gevşettiklerinde, bunun öngörülemeyen sonucu, o yaz boyunca, Honecker'in rejiminin ne kadar gözden düşmüş olduğunu gösterecek şekilde, Doğu Almanların Macaristan üzerinden göç etmeleri oldu. Polonya'da *ancient régime*'in (eski düzen) krizi aylar sürmüştü, ama DDR'de ve Çekoslovakya'da yalnızca haftalar aldı. 1848'de olduğu gibi, bir ayaklanma diğerini tetiklemişti, ama bu kez arkasından yeni bir imparatorluğun fethi gelmedi, çünkü artık hiç kimse imparatorluklara inanmıyordu.

Genelde, el değiştirme olağanüstü barışçıl oldu ve yalnızca DDR ve Çekoslovakya'daki bazı polis sertlikleriyle bozuldu; ciddi sokak çatışmaları yalnızca Çavuşesku rejiminin diğer diyalog türlerine sağır kaldığı Romanya'da görüldü. Tiananmen Meydanı, her ne kadar Honecker çok yakınından döndüyse de, yalnızca en tutucu aparatçiklerin kaçınamadığı bir model oldu. Geçişin –Çin'deki kan gölünün tersine– yumuşaklığı, kısmen iktidardaki partinin kendi zayıflığının, Moskova tarafından terk edilmişliğinin ve kendi tarihsel başarısızlığının bilincinde olmasının bir yansımasıdır. Ama aynı zamanda da, muhalefetin, iktidar talebindeki güvensizlikle, zayıflığını da yansıtır. 1989'un siyasal düzenlemelerin olası katılımcılarının karşısındaki, komünizmin başarısızlığının yarattığı iktidar boşluğuydu. Halkın komünizme muhalefeti kesindi ve sonraki iki yılda gelen seçimlerde de hemen kendisini gösterdi.

Bu nedenle birçok gözlemcinin, son demlerini yaşayan eski düzene karşı düzenlenen gösterilerde toplanan muazzam kalabalıklar karşısında hayrete düşmeleri anlaşılabilir. Bu kalabalıklar –belki de Avrupa tarihinde son kez olarak ortaya çıkarken– hem komünizmin iflasının onaylanması hem de yeni ve meşru bir siyasal düzenin kurulmaması durumunda gelecek istikrarsızlığın bir habercisiydi.

Komünizm sonrası siyasetin ilk görevi yeni kuralları belirlemekti. Burada 1919'la çarpıcı bir paralellik fark edilir: Yetmiş yıl önce, yeni bir nesil yine bölgede demokrasiyi yeniden oluşturmaya çabalıyordu. Bir kez daha, ama farklı nedenlerle, Batı Avrupa'nın siyasal ve anayasal normları Doğu Avrupa'ya ithal ediliyor ve farklı toplumsal-siyasal gerçeklerle ve tarihsel anılarla çatışıyordu. Siyasal parti mefhumunun bile komünizm tarafından lekelendiği bir ortamda, siyasal partiler kurulmak durumundaydı. Kurtuluş Cepheleri, Dayanışma, Demokratik ve Sivil Forumlar ve Demokratik Güç Birlikleri gibi adlandırmaların nedeni de işte budur. Partilere karşı duyulan kuşkular, komünizme karşı mücadele etmek için bir araya gelen ve bir arada tutulabilen karışık muhalefet koalisyonlarının 1990-91'de dağılmasıyla arttı. Dayanışma'nın, liberal entelektüellerin Mazowiecki, popülist-milliyetçilerin ise Walesa etrafında toplanmasıyla bölünmesi, siyasal ve entelektüel seçkinler kitlelerle olan bağları yeniden oluşturmaya çalışırken, kilit fay hattını oluşturdu.

1919'da olduğu gibi, anayasal düzenin yeniden sağlanması gerekiyordu, ama bu sefer eğilim açıkça aşamacı ve devrim-dışıydı. Macaristan ve Polonya'da, tamamen yeni versiyonları yerine düzeltilen komünist anayasalar, geçmiş bir anda bir kenara atılacağına, yumuşak bir geçişin yeğleneceğinin altını çizermiş gibi yıllarca kullanıldı. Anayasaların yeniden yazılması, başlarda komünistlerin iktidarı bırakmalarıyla oluşan belirsiz yasal durum yüzünden –1990 yılında, kim bir anayasa yapma meşruiyetine sahipti ki?– daha sonra da ilk komünizm karşıtı uzlaşmanın çökmesiyle sekteye uğradı. Yalnızca Romanya ve Bulgaristan'da tamamen yeni anayasalar hemen hazırlanabildi.

Ve yine 1919'da olduğu gibi, bunlar kâğıt üzerinde gerçekte olamayacakları kadar iyi görünüyorlardı. Ümitsiz iktisadi kriz, yeni toplumsal ve iktisadi hak vaatlerinin komünist geçmişle karşılaştırıldığında bile (belki de özellikle onlarla karşılaştırıldığında) boş gözükmesine neden olmuş, yurttaşlık, insani ve siyasal haklar da, keyfi devlet gücü ve milliyetçi otoriter dürtülerle sık sık kısıtlanmıştı. Örneğin, "kamu ahlakı"yla ya da "anayasal düzen"le çatıştığına karar verildi-

ğinde, ifade özgürlüğü kısıtlanabiliyor, Romanya'da ise, yasa, "ülke ve ulusa hakaret edilmesi"ni ve "ahlaka aykırı müstehcen hareketler"i yasaklıyordu. Benzer yasakçılıkta kuralların Yunanistan ve İtalya gibi ülkelerin yasalarında da var olduğunun hatırlatılması, eski otoriter tavır kalıntılarının yalnızca Doğu Avrupa'da yaşamaya devam etmediğini gösterir.[31]

Üstelik tam 1919'da olduğu gibi, yeni anayasalar da azınlıklardan geriye kalanların haklarına hitap edemedi. Demokrasi bir kez daha *ulusal* cemaatin yeniden-yaratılmasını içermekteydi ve Milletler Cemiyeti günlerine göre azınlıklar hakkındaki uluslararası kaygılarda ya da onlar adına girişilen protestolarda azalma olmuştu. Baltık cumhuriyetleri, etnik Rusları ya da Beyaz Rusları "yabancı"ya dönüştüren –ki, Litvanya'nın nüfusunun %50'si, Estonya'nın da %40'ıdır– yurttaşlık yasalarını kabul etmişti: Avrupa Konseyi'nden gelen protestolar onların durumunda yalnızca önemsiz düzelmeler sağlayabildi. Balkanlar'da, anayasaların ulusal dillere olan bağlılığı yerel yetkililerin okullarda ve üniversitelerde azınlık dillerinin okutulmasını engellemelerini sağladı. Yeni Çek Cumhuriyeti'nin yurttaşlık yasaları, Çingeneleri ve Slovakları dışarıda bırakıyordu. Macaristan kendi azınlıklarına liberal davranışlarıyla öne çıkıyordu, ama anayasasında sürekli olarak "yurtdışında yaşayan Macarlara olanların sorumluluğu"ndan söz ediliyordu.[32]

Ama paralellikler 1919'la olduğu gibi, 1945'le de görülüyordu. Nazi işgalinden sonra olduğu gibi, devletin –yasa ve yönetimin– eski düzenle olan devamlılığı sorunuyla yüzleşmek gerekiyordu. Komünist terör aygıtı dağıtılırken, Doğu Avrupalılar kimin cezalandırılacağı, kimin tazmin edileceğine karar vermek durumundaydılar. Komünist *nomenklatura*dan "arınma", 1940'larda savaş sırasındaki işbirliği yüzünden lekelenmiş seçkinlerin tasfiyesine benziyordu. Toplumu yeni baştan yaratmanın olanaksızlığı açıkça görüldüğünde, böylesi tasfiye-

31 Bkz. A. E. Dick Howard (der.), *Constitution Making in Eastern Europe*, Washington, 1993.

32 "Getting better, getting worse: minorities in East Central Europe", *Dissent* (yaz 1996).

lerin kapsamı ve menzili konusunda benzer tartışmalar yaşandı. Çekoslovakya ve eski DDR'de –belki de en hevesli tasfiyeciler– gizli polis dosyalarının intikam amacıyla güvenilemeyecek araçlar olduğu kısa sürede ortaya çıktı. Genelde, belki de eski sistemde suç ortaklığının ne kadar derinlere gittiğini herkes bildiği için, şaşırtıcı düzeyde az cadı-avı düzenlendi. 1940'larda olduğu gibi, geçmişin hayaletlerini gömmenin çok ciddi uygulama yararları vardı. Devrim yerine geçişi yeğlemek, bu yaklaşım onların devlet malına el koyma şansına sahip olmalarını ve iktidarın bir kısmını ellerinde tutmalarını sağlasa da, eski seçkinlerin sahip oldukları idari ve iktisadi uzmanlığın korunması anlamına geliyordu. Gerçekten de, geçiş hem I. hem de II. Dünya Savaşlarından sonra olanlardan daha yumuşak oldu, bu belki de bölgenin artan siyasal gelişmişlik ve deneyiminin bir göstergesiydi.[33]

Yeni sistemin esnekliğinin belki de en iyi göstergesi, eski komünistlerin 1994'teki parlamento seçimlerinde kazandıkları zaferlerdir. Muhafazakâr bir Macar siyasetçi, eski komünistler karşısında aldıkları yenilgi üzerine, "insanlar bu kadar mı çabuk unutuyorlar?" diye sormuştu. "Evet, en azından kötü şeyleri. Seçmenler solu 1950'lerin dehşetinden çok Macaristan'ı 'Sovyet kampındaki en neşeli kışlalar' haline getiren ılımlı 'gulaş komünizmi'yle ilişkilendiriyorlar." Macaristan muhafazakârlarının sorunu, 1989 öncesinde Macarların kendilerini Romanya'yla karşılaştırmaları, şimdi ise kıstasın Avusturya olmasıydı.[34]

Genelde, özgürlüğe yeni kavuşmuş Doğu Avrupalıların bir tek rüyası vardı: Tek başına kalmanın siniriyle, "Avrupa'ya katılma"yı bekleyemiyorlardı. Ama hangi Avrupa'ya katılıyorlardı? Kuşkusuz, bir özgürlükler Avrupa'sı, ama bunun ötesinde üzerinde çok az düşündükleri ve onları da çok az düşünmüş olan, kendi refah kriziyle meşgul, sanayisini şiddetle koruyan ve onların demokrasiye ve kapitalizme geçişlerini yumuşatmanın uygulamadaki zorluklarıyla pek de ilgilenmeyen bir Avrupa yatıyordu. Batılı neo-liberalizm ve en üst düzeyden siyasal

33 Tasfiyeler için, bkz. T. Rosenberg, *The Haunted Land*, Londra, 1993.

34 *Financial Times*, 4 Mayıs 1994.

içeri dönüklük, 1945 sonrasındaki Marshall Planı'nın sağladığı türden kapsamlı bir yardım programının tekrarının söz konusu olamayacağını gösteriyordu. Tersine, en azından ilk birkaç yılda, Batılı danışmanlar, yalnızca devlet sosyalizminin kurumlarının dağıtılmasının ve piyasaların işleyebilmesi için gerekli yasal çerçevenin yaratılmasının bile kapitalizmin kök salıp gelişmesini sağlayabileceğini ima ettiler.

Batı Avrupa'nın büyük kısmında haklı olarak kaçınılmış olan Thatcher'cı politikalar, Doğu'da nefes kesici bir hızla uygulandı. Batılı bir iktisatçılar, danışmanlar, muhasebeciler ve avukatlar ordusu tarafından yönetilen özelleştirmeler tüm bölgeyi kapladı. Çek ekonomisinin neredeyse %80'i, başka yerlerde de %40-60'ı, beş yıl içinde özel ellere geçmişti. Bu, daha önce görülmemiş düzeyde –ülkeler içinde ve devletten yabancı yatırımcılara– bir kaynak aktarımıydı.[35] Sonuç, yerine başka bir şey konmadan eski komünist sosyal dayanışma sisteminin ortadan kaldırılması oldu. En fazlası, Batılı bankalar, tüm komünist rejimlerin 1980'lerde beklediği parasal istikrar için gerekli olan kısa vadeli mali yardımı sağladılar. Evvelce de –1920'lerde– bir kez olduğu gibi, Batılı hükûmetler bölgenin dışında kalmayı yeğlediler ve yatırım sermayesi sağlama işini özel kesime bıraktılar. Buysa yeterli değildi. 1990-1993 arasında, tüm eski Sovyet blokundaki yabancı yatırım 12,5 milyar dolar olmuştu; halbuki yalnızca Singapur, bu paranın yarısını bir yıl içinde çekmişti. Gayri menkul hakları üzerindeki yasal belirsizlikler karşısında –Alman federal geri verme bürosunun elinde, 1993 yılında bir milyonun üzerinde çözülmemiş hak talebi vardı– yabancı yatırımcılar tedbirli davranıyordu. Bu arada, Avrupa Yeniden Yapılanma ve Gelişme Bankası –Lloyd George'un I. Dünya Savaşı'ndan sonraki ölü doğmuş projesi için doğru bir mirasçı– başlangıçtaki fonlarının çoğunluğunu Doğu Avrupa yerine Londra'daki şatafatlı merkezinin mermerlerine harcadı.

Sonuç, sanayi ürünlerinde %20-40 düzeyinde ciddi bir düşüş ve süratle yükselen ve yalnızca işçilerin başka yerlere göç etmesiyle azaltılabilen işsizlik oldu. Yeni demokrasiler böylece öncellerinin erteledi-

35 A. Robinson, "Painful rebirth from the ashes", *Financial Times*, 11 Kasım 1994.

ği küresel rekabetle hesaplaşmayla yüz yüze geldiler. Tüm kentler ve sanayiler çöktü, denetlenemeyen kiralar fırladı ve yeni bir kapitalistler sınıfı komünizmin eşitlikçi söylemini çok ciddiye almış olan bir toplumda servetleriyle şişinirken, gelir farklılıkları birdenbire açıldı. Bir Macar yazar, "artık bir toplumsal güvenlik ağı yok" diye yakınıyordu. "O zamanlar en azından bu vardı. Çok kötü işten çıkarmalar oluyor. Parası ödenmezse elektrikleri kesiveriyorlar." Ne de olsa, eski sistemin eksikliklerinin yanında faydaları da vardı ve insanlar her ikisine de alışmıştı. Yeni kapitalizm daha istikrarsızdı, yeni *mafiosi* yaratıyordu, suçu artırıyor ve piramit dolandırıcılıkları, bunları banka zanneden deneyimsiz dürüst insanların tasarruflarını yutuyordu. Komünizmin ahlak ekonomisi iflas etmişti, ama yerine bir şey gelmemişti, belki de yeni bir bireycilik ve kuşku hissi dışında.[36]

ALMANYA'NIN BİRLEŞMESİ

Sovyet imparatorluğunun çöküşünün Avrupa'nın güç dengesinde yarattığı en temel değişiklik, iki Almanya'nın birleşmesiydi. Ama tıpkı kırk yıl önce parçalanmada olduğu gibi, bu da öngörülememişti. Almanya'nın ilk başta bölünmesi, büyük güçlerin hiçbirinin (Fransa dışında) planları içinde yoktu. Ama bir kez gerçekleştiğinde, hiçbiri bunu düzeltmeye kalkışmadı. Hem Batı hem de Doğu Almanya'da, birleşme konusu zaman geçtikçe önemini yitirdi ve 1987'de Honecker Bonn'u resmen ziyaret ettiğinde de unutulmuş gibiydi. *Ostpolitik* (Doğu politikası) birleşmeyi sağlama yönünde olmaktan çok yerini almaya yönelik bir stratejiydi. Kuşkusuz bu, ülke içinde ve dışındaki, birleşme çağrılarının uykudaki Alman gücü korkularının uyandırılacağı algılamasının bir yansımasıydı. Bu haliyle kamuoyu yoklamaları, Doğu Avrupa'daki Almanya korkularının, II. Dünya Savaşı'nın anılarının da silinmeye başlamasıyla, sert bir şekilde düştüğünü gösteriyordu: İşte bu düşüş, Sovyet ordusunun Avrupa'da süregelen varlığının eski gerekçelerini zayıflatmış ve dolayısıyla da –gerçek olduğundan çok görü-

36 *Financial Times*, 4 Mayıs 1994.

nüşte bir çelişkiyle– komünizmin geri çekilmesini sağlayarak nihai olarak Almanya'nın birleşmesini yalnızca önerilebilir değil, aynı zamanda zorunlu da kılmıştır. Çünkü Kohl'un baş dış politika danışmanının da fark ettiği gibi, eğer iki Almanya arasındaki ideolojik ayrılık ortadan kalkacak olursa, ülkenin bölünmüş hali için artık herhangi bir gerekçe kalmamış oluyordu.

Gorbaçev Avrupa'nın bölünmüşlüğünün hakkından gelmekten söz ediyordu, ama görüldüğü kadarıyla Almanya'nın bölünmüşlüğünün hakkından gelmek gibi bir amacı yoktu. Stalin'in yaptığını tersinden yaparak, Gorbaçev birleşmeye kademeli olarak yaklaştı. Batı'da da birçokları soğuk savaşın sonunu iki Almanya'yla düşünüyordu; örneğin, Thatcher, 1988 Kasım'ında "artık soğuk savaşta değiliz" demişti; ama Alman gücünden kuşkuluydu ve birleşmeye karşıydı. Yalnızca George Bush olayları farklı görüyordu. Gorbaçev'in tersine, Avrupa'nın birliğinin tartışmasız "Batılı değerler"e dayanmasını istiyordu; Kohl'un tersine, Moskova'yla iyi ilişkiler için Doğu Avrupa'yı rehin tutmak istemiyordu.[37]

Yine de, acaba birleşme Kasım'da Berlin Duvarı'nın açılışı olmasa gerçekleşebilir miydi? 1989'un karmaşa dolu ve öngörülemez yazı boyunca, birçok yorumcu birdenbire soğuk savaşın ve yarattığı istikrarın erdemlerini fark edivermişti. Haziran'daki bir yazısında, tarihçi Hugh Trevor-Roper şöyle öngörmüştü: "Belki de denetimler kaldırılırsa, Doğu Almanya'daki komünizm çöküverir. Ama bu bir devrim ve 44 yıldır dengeli bir barış içinde yaşayan Avrupa'nın istikrarsızlaşması olmaz mı?.. Yalnızca şu sorular sorulabilir, Almanlar bunu gerçekten istiyorlar mı ve istiyorlarsa da, Avrupa'nın bölünmeye dayanan narin dengesi bozulmadan, bu nasıl gerçekleştirilebilir?"[38]

Kuşkusuz ne Ağustos'taki sığınmacı dalgası, ne de Ekim göste-

---

37 P. Zelikow ve C. Rice, *Germany Reunified and Europe Transformed: A Study in Statecraft*, Cambridge, Mass., 1995.

38 "On the unification of Germany", *Independent*, 17 Haziran 1989 G.-J. Glaesner, "German unification and the West", Glaessner ve I. Wallace (der.), *The German Revolution of 1989: Causes and Consequences*, Oxford, 1992 içinde, s. 208-9.

rileri, o zamanlar Doğu Alman devletinin sonundan söz etmek için yeterli görülmüyordu. Aralık ayında "Wir sind ein Volk!" (Biz bir halkız) diye haykıran Leipzig'deki göstericiler, iki ay öncesinde de çok farklı olarak "Wir sind das Volk!" (Biz halkız) diye bağırıyorlardı. Duvarın gerisinde birleşme için ilk çağrılar, duvar yıkılmadan yalnızca bir ay önce gelmeye başlamıştı.

Bu yüzden belki de soğuk savaş basit bir bürokratik hata sonucunda sona ermişti. Birden fazla Batılı gazeteci 9 Kasım'daki basın toplantısında o can alıcı soruyu sorduğunu öne sürmüştür: Hükûmetin yorgun basın sözcüsü Günter Schwabowski tarafından daha yeni açıklanan, Doğu Almanlar için serbestleştirilmiş seyahat kuralları ne zamandan geçerli olarak başlayacaktı? Bu konuda bir talimat almamış olan Schwabowski, doğaçlama yanıtlamıştı: "Şu andan itibaren." Daha sonra ise yetkililerin, binlerce kişiyi birkaç saat içinde Checkpoint Charlie'ye yönelten "aceleyi, hissi dürtüyü" öngöremediğini itiraf edecekti. Şaşkın sınır muhafızları ne yapacaklarını bilemiyordu; siyasetçiler insanların geçmesine izin vermelerini söylediklerinde, onlar bunu yapmıştı bile.

1917'de başlayan devrimin son bir hamlesi olarak, bir halk ayaklanması komünizmin Almanya'daki son izlerini de süpürüp atıyordu, siyasal seçkinleriyle birlikte. Yine de, 9 Kasım'dan sonra bile, birçok siyasetçi ve entelektüel –Gorbaçev'den Günter Grass'a– hâlâ, Batı'daki ortağına konfederasyonla bağlı ayrı bir Doğu Alman devletini korumayı düşünüyordu. Kasım sonunda, Kohl bile birleşmeye uzun vadeli, kademeli bir yaklaşımı önermekteydi. Ama Almanya'nın içindeki halk hissiyatı sabırsızdı, Kohl da buna karşı gelmeyecek kadar usta bir siyasetçi. Duvarın yıkılmasını izleyen bir yıl içinde, para birliği ve arkasından da anayasal birlik sağlanmıştı.

Doğu Almanya'daki Rus birliklerinin son kumandanı General Matvei Burlakov, 1994'teki çekilmelerinin öncesinde, "savaş sonrası Alman tarihinin altına bir çizgi çekilmiştir" demişti. Batılı ordular zaten gitmişti; Sovyet savaş anıtları da yıkılmaya başlamıştı. Neo-Nazizmin birdenbire ortaya çıkması ve Ossi'ler (Batı Almanların Doğu Almanlar için kullandığı terim, tersi de Wessi) arasında işsizliğin kitlesel

boyutlarda artmasıyla, Avrupa'nın yeni egemen gücü karşısında kaygı duyulması doğaldı. Bu kaygı, kuşkusuz, –özellikle büyük güç statüsü yanılsamalarına umutsuzca tutunmaya çalışan Britanya ve Fransa'da inatla yaşayan– o tarihsel korkuların bir yansımasıydı ve genellikle de günümüzün daha dengeli görünümünü karartıyordu. Ama aynı zamanda birleşmenin, yeni Avrupa'daki olayları, bırakın denetlemeyi, tahmin etmeyi bile zorlaştıran hızı ve öngörülemezliği karşısında duyulan şaşkınlığa da bağlıydı. İlginçtir, sıradan insanlar –1990'daki kamuoyu yoklamalarına bakılırsa– Almanya'nın birleşmesi karşısında entelektüeller ve siyasetçilere göre daha az sarsılmıştı.

Tarihçi açısından, Avrupa için Kohl'un Almanya'sının Hitler'inki gibi bir tehdit oluşturmadığı açıktı. Savaş sonrası demokratik deneyiminin dayanıklılığı ve komünizmle faşizmin tarihsel başarısızlığı tarafından bu tehdit yumuşatılmıştı. Militarizm yoksunluğu, son savaşta kaybedilen beş milyon Alman'ın anısını yansıtıyordu; yayılmacılık yoksunluğu ise, Doğu'daki Alman azınlıkların birincil bir dış politika kaygısı olarak ortadan kalkmış olmasını ve romantik milliyetçilikle Üçüncü Reich arasındaki neredeyse bir yüzyıllık dönemdeki Darwin'ci uluslararası ilişkiler görüşünün çöküşünü yansıtıyordu.

Avrupa'da en güçlü ülke, şimdi kendisini Doğu'daki yarısının yeniden yapılanmasına vermek zorundaydı. Kendi kendini eleştirebildiği için kınanmalı mıydı, yoksa Batı'nın yarısının üzerinde iktisadi yardım ve yatırımlarla Doğu Avrupa'ya egemen olmaya çalışmakla mı suçlanmalıydı? Bundeswehr'in asker sayısını yarıya düşürdüğü için kutlanmalı mıydı yoksa gücünü dışarı yansıtmakta iddiasız davrandığı için suçlanmalı mıydı? Eski Yugoslavya'dan gelen sığınmacıların büyük çoğunluğunu kabul etmesi düşünülüyor, bu arada sığınma yasalarını sıkılaştırması da faşizm çığlıklarına neden oluyordu. Bazen diğer Avrupalılar Alman demokrasisiyle uzlaşmakta, Almanların eski diktatörlükleriyle uzlaşmakta yaşadıklarından daha büyük zorluk yaşıyorlarmış gibi gözüküyordu. Ama bu geçmişten çok –gevşek federalizmi ve sendeleyen sosyal-piyasa ekonomisiyle– bugünkü Almanya'nın muhtemel gelecekleri gibi gözükmesindendi.

ESKİ YUGOSLAVYA'DAKİ SAVAŞ

1989'dan sonra, milliyetçilik Batılı yorumcuları şaşkına çevirmişti. Ulusal anılar ve eski nefretler yeniden suyun yüzüne çıkarken, milliyetçiliğin yeniden canlanışını tarihin dönüşü ve Avrupa'nın gelecekteki dertlerinin kaynağı olarak görmek kolaydı. Etnik azınlıkların araştırılması, artık akademisyenler, güvenlik uzmanları ve uluslararası hukukçular için büyüyen bir sanayi olmuştu. Komünist seçkinler milliyetçi kişilikler olarak yeni rollerine kolay bir geçiş gerçekleştirmiş olabilirlerdi, ama onların Batılı gözlemcileri, kendi soğuk savaş çözümleme yeteneklerini ustaca yeniden şekillendirmede onların pek de gerisinde değildi.

Komünizmin çöküşü, birçok yönden milliyetçiliğin rahatsız edici potansiyelinin altını çizdi. Birincisi, komünizmden kurtulmak sık sık ulusal bağımsızlık talepleri bağlamında görüldü – bu özellikle Baltık ülkeleri için geçerliydi, ama Doğu Avrupa'nın çoğunluğu için de doğruydu. İkincisi, azınlık anlaşmazlıklarını Varşova Paktı içinde çözümlemeyi öngören ve zaten fena halde aşınmış eski mekanizmalar 1989 sonrasında işlemedi. Üçüncüsü, Batılıların Doğu Avrupa'ya kolaylıkla girebilmeleri, bölgedeki yabancı düşmanlığı ve ırkçılığın üzerine güçlü bir ışık tutulmasına neden oldu. Bir Macar dazlak orkestrasının şarkısında, "Kazanmak için bana gereken tek silah alev makinesidir/Tüm Çingene yetişkin ve çocuklarını katledeceğiz" deniyordu. "Ama hepsini bir seferde öldürebiliriz/Bunu yaptığımızda ilan edeceğiz: Çingenelerden arındırılmış bölge." Tiso, Paveliç ve Mareşal Antonescu gibi kötü işbirlikçilik ve Yahudi karşıtlığı geçmişleri olan savaş zamanı milliyetçilerini anmak yolundaki yeni tutku gibi, Çingene karşıtı önyargı da Slovak başbakanı Meciar ve Macar siyasetçi István Csurka gibi düşmanları bir araya getirmişti.[39]

Diğer yandan, geçmişte nefretlere dönüşe dair söylenenler de yetersizdi. Bunlar pekâlâ, genel siyasal manzarayla ciddi bir ilişkisi olmayan, adeta moda bir yüzyıl sonu sıkıntısı olarak değerlendirilebilirler.

---

39 L. Kürti, "Rocking the state: youth and rock music culture in Hungary, 1976-1990", *EEPS*, 5: 3 (sonbahar 1991), s. 483-513.

Gerçekte uluslararası bağlam, yüzyılın, milliyetçiliğin Avrupa'nın istikrarını tehlikeye soktuğu ilk yarısından ciddi şekilde farklıydı. Savaş sırasındaki soykırımlar, kitle halinde sınır dışı etmeler ve nüfus mühendislikleri, Doğu Avrupa'daki azınlık nüfusların iki savaş arasındaki yüksek sayılara göre ciddi bir şekilde düşmesine neden olmuştu. Yahudiler, Almanlar ve Ukraynalılar ortadan kaldırılmış, sürülmüş ya da kovulmuşlardı ve geri dönmeleri biyolojik ve siyasal açılardan olanaksızdı. Sonuç olarak, Alman sorunu da bir yayılmacılık değil, birleşme konusuydu ve 1990'larda hiç kimse ciddi şekilde, Avusturya'yla bir *Anschluss* (ilhak) olgusunu düşünmüyordu. İspanya'daki Basklar ve Katalanlar, Kuzey İtalya'daki Almanlar ya da Büyük Britanya'daki giderek huzursuzlaşan uyruk halkların yanında, Doğu Avrupa genelde daha huzurlu duruyordu. Burada daha geniş bir çatışmayı tetikleyebilecek konumdaki tek azınlık, ayrımcılık ve terk etme baskısı altında yaşayan, Baltık devletlerindeki etnik Ruslardı. Başka yerlerde ise azınlıklar, önyargı ve saldırı için bir hedef, karşısında ulusun kendisini tanımlayabileceği (gözde bir Fransız terimini kullanırsak) bir "öteki" olmayı sürdürüyordu, ama günlük siyasal kaygıların merkezi değildi. En azından bu açıdan, Doğu ve Batı Avrupa birbirine benzemeye başlamıştı.

Kuşkusuz milliyetçiliği başrole çıkaran, Yugoslavya'nın kanlı bir şekilde parçalanmasıydı – komünizmin başarısızlığının yıkıcı sonuçlara neden olduğu (ve Rusya'nın nelerden kurtulduğunu gösteren) tek durum buydu. 1991 yılında Yugoslav ordusunun kalıntılarıyla sürdürülen birkaç günlük düzensiz çatışmalardan sonra Slovenya'nın ayrılması, göreli bir barışçıl ortamda ayrılmaların olanaklı olduğunu göstermişti. Ama Slovenya'da Sırp azınlık da yoktu. Hırvatistan ve Bosna'da ise vardı ve bunlar federasyondan ayrılmaya karar verdiklerinde, Sırplar kabule yanaşmadılar.

Sırbistan'ın komünist patronu –Slobodan Miloseviç– aynı zamanda hem bir Sırp milliyetçisi hem de Yugoslav sosyalisti olarak savaşa girip, Doğu Avrupa'nın başka yerlerindeki yoldaşlarından çok daha uzun bir süre iktidarını garantiledi. Çavuşesku milliyetçi kartı oynamaya kalkıştığında, kalabalıkları ve orduyu karşısında bulmuştu.

Miloşeviç ordudaki muhaliflerini tasfiye etti ve tanklar da Belgrad sokaklarındaki göstericileri süpürdü. Bundan sonra, savaş 1995'teki görkemsiz sonuca varana kadar Sırbistan'da –birçok firar, göç ve çekilmeye karşın– çok az açık muhalefet görüldü. Milliyetçilik, kişisel bağlılık ve rejimin medya üzerindeki kilidi, Sırpların savaşa muhalefetlerini en aza indirdi.

Bosna'da, Sırplar açıkça etnik saflık ve toprak için savaşıyordu. Bu, son olarak Almanlar tarafından, Hitler'in *Lebensraum* hedefi için kullandıkları yöntem ve değerlere bir geri dönüştü. Bu sürecin ilk aşaması etnik temizlikti, Sırp olmayanları evlerinden çıkmaya zorlayıp yerlerine yerel Sırpları koymak için tasarlanmış bir terör stratejisi. Bu plan, birkaç ay içinde yüz binlerce ve toplam olarak da iki milyonun üzerinde sığınmacı yaratarak çok parlak bir şekilde işledi. Batı, sorunun temel nedenlerine inmeden sadece sığınmacı kriziyle başa çıkmaya çalıştı ve bir Sırp zaferini bekler hale geldi. Bu başarısız olduysa, nedeni etnik temizliğin tek başına askeri başarıyı garantileyemeyeceğindendir. Kentler –hepsinin üzerinde de Saraybosna– bombardımana dayandığı sürece, Sırp topçusunun ezici üstünlüğü sonuç getirmedi. Sonuca ulaşmak için, getireceği büyük kayıpları da göze alarak, sokak çatışmalarına girmek gerekiyordu. Bundan çekindiler ve bir bekleme konumuna girdiler. Ama zaman dengeyi düşmanlarının tarafına döndürdü: Amerikan desteğiyle, Bosnalılar ve Hırvatlar güçlenirken, Sırpların morali bozulmaya başladı. 1995 yılında, yarım yüzyıl evvel Nazilerin de gözünden kaçan bir gerçekle aniden yüz yüze geldiler: Toprağı kazanmak yeterli değildi, onu elde tutmak da gerekiyordu. Etnik temizlik onlara çok fazla toprak sağlamış, ama onu üretken kılacak elleri oradan uzaklaştırmıştı.

Böylece Sırpların 1995'teki yenilgisi Avrupa'daki *apartheid* fikrinin yenilgisi oldu. Ama bu aynı zamanda, soğuk savaş sonrasındaki ilk ciddi meydan okumayı karşılayamayan Batı için de bir yenilgiydi. Hakların korunması ve soykırımın önlenmesi karşısında realpolitiği yeğlemeleri zaten yeterince kötüydü; daha da kötüsü, realpolitiğin de başarısız olmasıydı. Üç yıl süreyle askeri müdahalenin bir işe

yaramayacağını beyan ettikten sonra, 1995 yazında birdenbire pekâlâ işe yarayacağını fark ettiler. Bosna hükûmet güçlerinin, onlara yaşayabilir bir Bosna devleti sağlayacak olan Sırp müstahkem mevkii Banya Luka'yı alması, Batı'nın diplomatik baskılarıyla önlendi. O yüzden savaşın hiçbir belirgin galibi olmadı. Bu ise, bölgedeki belirsizliğin sürmesi için güzel bir formül ve Batılı kararsızlık için de bir zaferdi.

Batı'dan söz etmek, Bosna'daki düğümü çözmek yolundaki tüm ana girişimlerin Amerikalılardan geldiğini gizlemek olur. Tarafsız bir gözlemci için Bosna bir Avrupa sorunu gibi gözükebilir, ama Avrupalıların davranışından bu anlaşılamıyordu. AB politika oluşturuculuğu tamamen marjinalleştirilmişti. Batı Avrupa Birliği de daha iyi bir durumda değildi. Britanyalılar ve Fransızlar BM ve NATO aracılığıyla müdahale etmeyi yeğlediler ve buralarda da Amerikalılar ve –BM'de de– Ruslarla işbirliği yapmak durumundaydılar. Londra ve Paris kararlılıklarıyla övünebilmek için asker gönderdiler, ama onların ne yapmalarını isteyeceklerini bilemedikleri için uzun süre belirsizlik yaşadılar. Her ikisi de Amerikalıların küstahlığı ve bencilliğinden şikâyetçiydi ama hiçbiri tek başına hareket edecek kadar kararlı olamıyordu. Bu yüzden Bosna Avrupalıların, soğuk savaş sona erdikten sonra bile, kendi çatışmalarını Washington olmadan çözmelerinin ne kadar zor olduğunu gösterdi.

Bosna Savaşı'nda müdahale yanlılarının savlarından biri, denetim dışı kaldığında bu savaşın Avrupa'nın gerisinin de istikrarını bozabileceğiydi. En azından kısa vadede, bu endişe gerçekleşmedi. Balkanlar'da meydana gelebilecek bir domino etkisi senaryoları –çatışmaların Kosova, Makedonya ve Arnavutluk'a sıçraması– savaşın caydırıcı etkisini hesaba katmıyordu. Yanan köylerin ve bombalanan kentlerin televizyonlardaki görüntüsü, milliyetçi histerinin gerçek bedelini göstermiş böylece de tırmandırıcı söylemleri azaltıp yayılmacı ve irredantist planları durdurarak uyuşmayı ve anlaşmayı özendirmiş olabilir.

Aynı zamanda, Batı'nın çatışmaları sona erdirmeyi başaramaması ve uluslararası davranış normlarını dayatmadaki görünür istek-

sizliği, bölgedeki huzursuzluğu artırmıştır. 1990'ların başlarında Türkiye ile Yunanistan arasında ciddi bir silahlanma yarışı başlamış ve iki ülkeyi onyıllardır olduğundan daha fazla savaşın yakınına getirmiştir. Kosova'da giderek Sırplar Arnavut çoğunluğu bastırmakta başarısız olacaklarmış gibi gözükmeye başlamakta, Makedonya'da ise Arnavutluk'tan sıçrayan etnik gerginlik ve şiddet çok ince dengeler üzerinde duran rejimin istikrarını bozacakmış gibi görünmektedir. Bosna Savaşı'nın caydırıcı etkisi sonsuza kadar sürmeyecektir ve bu türden bir etki, Balkanlara yönelik tutarlı bir Avrupa güvenlik politikasının yerini alamaz.

Yugoslavya'daki savaş belki de en iyi federalizmin 1989'dan sonraki çöküşü olarak görülebilir. Bu, Avrupa'da sonucun savaşılarak belirlendiği tek durumdur. Çekoslovakya'da –Versay'ın federasyon yaratılarının son kalıntısı olan bu ülkede bir kadife boşanma, Çekler ve Slovaklar arasında barışçıl ve uygar bir ayrılığı getirmiştir. Gerçek güçlükler çoğunlukla, eski imparatorluğun Batı ve Doğu kıyılarındaki büyük Rus azınlıklarıyla eski Sovyetler Birliği'nin etki alanında yatmaktadır. Gerçekte Avrupa bölgesinde çatışma, –kısa süreli ve kısmi Moldova sorunu ve 1991'deki Baltık devletleri ayrı tutulursa– siyasal düzeyde kaldı ve tırmanmadı.

Genelde Doğu Avrupa ve dolayısıyla da tüm Avrupa, yüzyılın önceki dönemlerinde hiç olmadığı kadar istikrarlı bir yerdi. İki savaş arası revizyonizmi Versay'da oluşturulan sınırları değiştirmeyi amaçlıyordu. Ama sonunda insanlar yer değiştirdi –ya da değiştirildi ya da öldürüldü– ve Polonya, SSCB ve Almanya'nın dışında, 1940'ların sonuna kadar çok az sınır değişikliği oldu. 1989'dan sonra, sınırların olduğu gibi kalması gerektiği genel kabul gördü. Buna 1975'te Helsinki'de karar verilmişti ve bu, 1945 sonrası düzenlemelerin getirdiği haksızlıkların kabul edilmesi anlamına geldiği durumlarda bile, bağlı kalınan bir madde oldu. Almanya sonunda Polonya'nın Batı sınırlarını kabul etti ve Doğu toprakları üzerindeki bütün eski taleplerinden vazgeçti. Baltık devletleri de bağımsızlığı savaş sonrası sınırlar içinde kabul etti ve 1939 öncesi eski statükoya dönmekten vazgeçti. İstikrar

tehlikeye sokulamayacak kadar değerliydi ve Batı'nın eski Yugoslavya'ya karşı ahlakdışı ve çelişkili politikası da esas olarak bu ilkeyi koruma yolunda umutsuzca bir çaba olarak algılandı.

Bu genel kabullenme genelde iyi oldu, çünkü Doğu Avrupa ülkelerinde birbirleriyle işbirliği içine girmek için pek büyük bir istek belirtisi yoktur. Tersine, eski kuşkular yerinde durmaktadır: hâlâ Batı'nın kurtarıcı olarak hareket etmesi beklenmekte, Ruslar ise hâlâ düşman gibi görülmektedir. Batı'nın kayıtsızlığı, Doğu'nun sorumsuzluğuyla karşılanmaktadır. Batı'nın realpolitik aşırılığı, Doğu Avrupa'daki milliyetçi miyopluğun aşırılığıyla dengelenmektedir. Kalıcı jeopolitik gerçekliklerin –örneğin Rusya'nın Batı için her zaman Polonya ya da Romanya'dan daha önemli olacağının– 1989 sonrası gerçekliklerle nasıl uyuşturulacağı, kıtanın her iki yarısının da şimdiye kadar üzerinde düşünmeye yanaşmadığı bir konudur.

Sonsöz: Avrupa'yı Şekillendirmek

> Son yıllarda Avrupa ve Avrupa uygarlığı, Avrupa karşıtlığı ve Avrupa uygarlığına karşı olan güçler ve benzeri konularda çok söz söylendi ve hâlâ da söyleniyor. Çağrılar, gazete ve dergilerdeki makaleler, tartışmalar ve polemikler: Hepsinde, "Avrupa" sözcüğü görülmedik bir sıklıkla, iyi ya da kötü nedenlerle, oradan oraya uçuşuyor. Ama durup da "Avrupa" derken neden söz edildiğini biraz yakından çözümlemeye kalkıştığımızda, bundan söz edenlerin zihinlerinde egemen olan muazzam karışıklığın hemen bilincine varırız...
>
> F. Chabod (1943-4)[1]

Zbigniew Brzezinski, 1990'da, "demokrasi kazanmıştır" diye yazmıştı. "Serbest piyasa kazanmıştır. Ama bu büyük ideolojik zaferin hemen ertesinde bugün inançlarımızın özü ne durumdadır?" Soğuk savaşın sona ermesinin neden olduğu büyük sevinç, yerini kasvetli endişelere bırakırken, Francis Fukuyama komünizmin çöküşünü tarihin sonunun ve daha yavan ve daha az kahramanca bir dönemin habercisi olarak görmüştü. Başkaları ise tarihin şeytanlarının –milliyetçilik, faşizm ve ırksal ve dinsel mücadele– yeniden doğuşunu öngörüyordu. "Tarihin geri dönmesi"nden söz ediliyor ve –Saraybosna manşetlere çıkarken– 1992'yle I. Dünya Savaşı'nın öncesi arasında meşum paralellikler çiziliyordu.

Gerçekte, tarih ne Avrupa'yı terk etmişti ne de geri dönüyordu. Ama soğuk savaşın sona ermesiyle, Avrupa'nın dünyadaki yeri değişmişti. Avrupa bir kez daha bölünmemiş haldeydi, ama dünya meselelerinde soğuk savaş öncesindeki merkezi yerine artık sahip değildi. Bu nedenle, bugün nerede durduğumuzu anlamak için, bugünün düne ne

---

1 F. Chabod, *Storia dell'idea d'Europa*, Bari, 1961, s. 8.

kadar benzediğini görmek kadar, ne kadar farklı olduğunu da görmek gereklidir. Bazen eski rüyaları –bunlar kâbus da olsa– görmek, tanımadığımız gerçeklerle uyanmaktan daha kolaydır.

İki Fransız tarihçi, 1992 yılında şu sonuca vardılar: "Yüzyılların geçmesiyle, Avrupa kendi halkının, dil ve âdetlerindeki farklılıkların ötesinde, ortak bir kültürü paylaştığını fark etmiştir... Avrupa, bir Avrupalı kimliğinin var olduğunun bilincine varmaktadır."[2] Yugoslavya'da iç savaşın patlak verdiği yılda açıklanmış olmak gibi kötü bir zamanlamaya sahip olan bu cesur iddia saygın bir soya sahiptir. Başka bir iç savaş yılı olan 1936'da, Britanyalı tarihçi H. A. L. Fisher Avrupa'nın, "belirgin... her yere yayılan ve üstün gelen", "bir düşünce, başarı ve dinsel özlem mirası"na dayanan bir uygarlık tarafından birleştirildiğini düşünmüştü. Birkaç yıl sonra da, *Avrupa Tarihinin Sınırları ve Bölünmeleri*'nde, Polonya göçmeni bilim adamı Oskar Halecki, tam da ülkesinin komünist blokun bir parçası halini aldığı sıralarda kıtanın temel birliğini savundu.[3]

Böylelikle sanki bir yüzyılın kanlı mücadelelerine verilecek bir cevap da, onun yok edici karakterini reddetmek olarak öne çıkmaktadır: Bir taraf gerçek Avrupa yapıcıları olarak sunulurken, –Gonzague de Reynold'un çarpıcı cümlesinde olduğu gibi, *l'Europe Européenne* (Avrupalı Avrupa)– diğerleri ise gaspçılar ve barbarlar olarak bir kenara atılmalıdır. Avrupa'yı özgürlük ve bağımsızlık davasıyla özdeşleştirmek yolundaki entelektüel gelenek yüzyıllarca geriye gitmektedir. Ama liberal demokrasinin iki savaş arasında başarısız olduğu gerçeğiyle yüzleşirsek ve komünizmle faşizmin de kıtanın siyasal mirasının bir parçası olduğunu kabul edersek, o zaman bu yüzyılda Avrupa'yı şekillendirenin, düşünce ve hislerin kademeli bir yakınsaması değil, tersine birbirine rakip yeni düzenler arasındaki bir dizi şiddetli çatışmaları olduğunu reddetmek de güçleşir. Eğer Avrupa'yı bir coğrafi ifade olarak değil, Frederico Chabod'nun "tarihsel ve ahlaki kişilik" olarak adlan-

2 S. Berstein ve P. Milza, *Histoire de l'Europe*, cilt 3, Paris, 1992, sonuç.

3 A. Fisher, *A History of Europe*, cilt I, Londra, 1960 baskısı, s. 13-18; Halecki, *The Limits and Divisions of European History*, Notre Dame, Ind., 1962 baskısı.

dırdığı şey olarak araştırırsak, yüzyılın büyük bir bölümünde var olmadığını görürüz.[4]

Avrupa tarihinde yeni olan, çatışmanın varlığı değil, daha çok boyutudur. Geçmişin büyük hanedan imparatorluklarıyla karşılaştırıldığında –Bizans, Habsburg ve Osmanlı egemenliklerinin uzun yüzyılları– yirminci yüzyılın ütopyacı deneyleri çarpıcı bir hızla gelip geçmiştir: Ama mücadeleleri Avrupa yaşamına, toplumu militanlaştırarak, devleti güçlendirerek ve modern bürokrasi ve teknolojiler yardımıyla milyonlarca insan öldürerek yeni şiddet düzeyleri getirmiştir. 1870-79 Fransa-Prusya Savaşı'nda ölü sayısı 184.000'di; I. Dünya Savaşı'nda sayı sekiz milyonun üzerine çıktı ve II. Dünya Savaşı'nda –yarısı sivil olmak üzere– kırk milyonun üzerinde insan öldü. Bu yaraların derinliği, her biri Avrupa'yı –içerde ve dışarıda– hiç olmadığı kadar baştan aşağı yeniden yaratma iddiasındaki öncülerin sahip oldukları ihtirasların büyüklüğüyle doğrudan orantılıdır. Eğer bugün Avrupa ideolojik yorgunluk çekiyorsa ve siyaset belirgin bir şekilde vizyonsuz bir etkinlik haline gelmişse, bu şaşırtıcı olmamalıdır. Avusturya'nın eski Şansölyesi Franz Vranitsky'nin iddia edildiğine göre bir zamanlar söylediği gibi: "Vizyon sahibi kişilerin bir doktora görünmeleri gerekir."

Bu hayal kırıklığı, Avrupa'nın 1989 sonrasındaki garip zaferini şekillendirir. Yetmiş yıl öncesinde, I. Dünya Savaşı sonrası tüm kıtada demokrasinin yerleşmesi, liberal yeni dünya düzeni rüyalarıyla uyumluydu: Avrupa'nın kaderinin insanlığa örnek olmak olduğu sanılıyordu. Milletler Cemiyeti aracılığıyla, Doğu Avrupa'daki yeni devletler demokrasinin âdetlerini Batı'nın daha olgun ve ileri devletlerinden öğrenecekti; sömürgeler ve mandalarda da, büyük imparatorluk güçleri demokrasiyi daha geniş bir alana yayacaktı. 1989'da Avrupa'da komünizmin yenilgisi ise ne küresel sonuçlar doğurdu ne de ulvi rüyalar taşıdı. Demokrasi bugün Avrupalılara uygundur, çünkü kısmen kapitalizmin zaferiyle ilişkilendirilmektedir, kısmen de diğer alternatiflere göre yaşamlarına çok daha az sorumluluk ve müdahale içermektedir.

4 Chabod, *a.g.e.*, s. 20.

Avrupalılar demokrasiyi kabul ediyor, çünkü artık siyasete inanmıyorlar. İşte bu nedenle, uluslar-üstü kamuoyu yoklamalarında hem demokrasiye yüksek düzeyde destek, hem de yüksek düzeyde siyasal eylemsizlik ortaya çıkmaktadır. Günümüz Avrupa demokrasisi sağın ırkçı partilerinin, insan haklarının hiçbir zaman olmadığı kadar çok korunmasıyla birlikte yaşamasına izin vermektedir. Hem İsviçre'nin tabana yayılan siyasetini hem de komünizm sonrası Hırvatistan'ının diktatörlüğe yaklaşan sistemini kucaklamaktadır.

1989'daki gerçek galip demokrasi değil kapitalizmdir ve Avrupa bir bütün olarak, Batı Avrupa'nın 1930'dan beri önünde olan, bu ikisi arasında sağlıklı bir ilişki kurma göreviyle karşı karşıyadır. İki savaş arasındaki bunalım, demokrasinin kapitalizmdeki esaslı bir krizi atlatamayabileceğini ortaya çıkarmıştır. Öte yanda demokrasinin sonunda komünizm karşısında elde ettiği zafer de, II. Dünya Savaşı sonrasında yeniden gözden geçirilmiş toplumsal sözleşme olmaksızın düşünülemezdi. Tam istihdamın sona ermesi ve refah kısıntıları hamlesi bu başarının sürdürülmesini, özellikle de belirleyici özelliği yaşlanan bir nüfus olan toplumlarda zorlaştırmaktadır. Mali piyasaların küreselleşmesi ulus-devletlerin hareket serbestliklerini korumalarını gittikçe güçleştirmekte, piyasalar da –bir dizi panik ve çöküşün de gösterdiği gibi– yeni mantıksızlıklar ve toplumsal gerginlikler üretmektedir. Emeğin küreselleşmesi de, varolan ulusal yurttaşlık, kültür ve gelenek tanımlarına meydan okumaktadır. Avrupa'nın Amerikan kapitalizminin bireyciliğiyle Doğu Asya'nın otoriteciliği arasında, kendi toplumsal dayanışma ve siyasal özgürlük karışımını da koruyarak bir güzergâh çizip çizemeyeceği de belli değildir. Ne var ki soğuk savaşın sonu, artık demokratların karşısında, bu amaç peşinde giderken ne için mücadele ettiklerini tanımlayacakları bir rakip kalmadığı anlamına gelmektedir. Eski siyasal yön tabelaları sökülmüş ve birçok insanı da açık bir yön duygusundan yoksun bırakmıştır.

Bu *fin de siècle* (yüzyıl sonu) yön kaybı hissi, Avrupa'nın bu yüzyıldaki belirgin tarihsel deneyimini ve onun bir zamanlar ütopyalara olan ateşli inancını izleyen katliamları yansıtan, daha çok Avru-

pa'ya has bir meseledir. Kaynağını Hıristiyanlık, kapitalizm, Aydınlanma ve büyük teknolojik üstünlüğünden alan bir kendine güven, Avrupalıların uzun bir süre kendilerini dünya için bir uygarlık modeli olarak görmelerini sağlamıştır. Avrupa'nın dünya misyonuna olan inançları, daha on yedinci ve on sekizinci yüzyılda ortadaydı ve emperyalizm döneminde zirvesine ulaştı. Hitler birçok açıdan bunun doruktaki kişiliğidir ve Nazi Yeni Düzeniyle de bunu gerçekleştirmeye hiç kimsenin beceremediği kadar yaklaşmıştır. Şimdi artık soğuk savaş sona erdiğine göre, Avrupa bir kez daha bölünmüşlükten kurtulmuştur ve bu da, uygarlığının ve değerlerinin üstünlüğüne olan inanç kaybını çok daha açık bir hale getirmiştir. Eski Sovyet imparatorluğundan gelen ve özgürlüklerini yeni kazanmış devletlerin birçoğu, sabırsızlıkla "Avrupa"ya katılmak istemektedir. Ama bu "Avrupa"nın ne olduğu ve dünyanın neresinde durduğu giderek açıklığını yitirmektedir.

Meydan okumayı kabul eden tek vizyon sahipleri Brüksel'de toplanan Avrupacılardır ve sunulan vizyon da giderek yakınlaşan bir Avrupa Birliği'dir. Takipçileri hâlâ eski tarzda konuşmaktadır – sanki tarih tek bir yönde hareket ediyormuş, kaçınılmaz bir şekilde serbest ticaretten para birliğine, oradan da nihai olarak siyasal birliğe gidiyormuşcasına. Bu ütopya karşısına koydukları seçenek, geçmişin ulusal rekabetlerine kapılmış, Almanya'nın egemenliğinde ve savaşın tehdidinde bir kıtanın karmaşasıdır.

Sürekli barış rüyalarının Avrupa düşüncesinde uzun bir tarihi vardır. Ve bu rüya, yirminci yüzyılın ortalarındaki kan banyolarından doğal bir şekilde yeniden çıkmıştır. Özellikle bir yüzyıldan kısa bir sürede üç savaşa neden olan Fransa-Almanya çatışmasına bir son verme arzusu, Ortak Pazar'ın kurulmasında önemli bir rol oynamıştır. Daha önceki biçimlendirmelerde Avrupa'daki sürekli barış, üzerindeki devletlerin çokluğuyla sağlanacaktı. Ama ulus-devletin ortaya çıkması ve neden olduğu kan banyosu, II. Dünya Savaşı ve sonrasında, ulus-devletin bir savaş kaynağı olduğu görüşünü doğurdu. Ne var ki, geçmişin hayaletleri gelecek için oldukça kötü bir kılavuz olmaktadır: Başka bir kıtasal savaş korkusu ve bunun yanında gelen ulus-devlet

konusundaki kötümserlik, her şeyi söyleyen gerçeklikler olarak kabul edilmemeli, günümüzdeki durumun olgularıyla karşılaştırılmalıdır. Stanley Hoffmann'ın otuz yıl önceki yorumu hâlâ geçerlidir: "Bugünün ve dünün 'ulus-devletliği'nin uluslararası sonuçlarının incelenmesi, en azından ulus-devlete karşı gerçekleştirilen sistemli saldırılar kadar önemlidir."[5]

Avrupa'nın yirminci yüzyılının keskin bir şekilde ikiye ayrılabileceği bugün açıkça görülebilmektedir. 1950 öncesinde, altmış milyonun üzerinde insan savaşlar ya da devletlerin neden olduğu şiddet sonucunda yaşamını yitirdi. 1950 sonrasında benzer şekilde ölenlerin sayısı, Yugoslavya'daki savaş hesaba katılsa bile, bir milyonun çok altındadır. Bu yüzden ulus-devlet eğer yüzyılın ilk yarısında dökülen kanların sorumlusu olarak görülse bile, aynı zamanda ikinci yarının barışçı özelliği için de hakkı verilmelidir. Ne de olsa, ulus-devletin Avrupa'da yüzyıl boyunca geliştiği, Nazileri ve soğuk savaşı da atlattığı artık ortadadır. Hem ABD hem de SSCB, farklı yönlerden, Avrupalı müttefiklerinin süregelen dayanıklılığını kabullenmek zorunda kalmışlardır. Ortak Pazar'ın kendisi de, ulus-devletler arasındaki bir dizi görüşme şeklinde başlamış ve yaşamının büyük bir kısmını da böylesi görüşmelerin bir mekânı olarak sürdürmüştür: Federalist dürtü yalnızca 1980'lerin ortalarında, o da esas olarak Fransızların Almanya'nın artan gücü karşısında duydukları rahatsızlık yüzünden gelişmiştir.

Almanya korkusu, geçmişin geleceğe uyarlanmasının neler yapabileceğinin klasik bir örneğidir. Doğrudur, Almanya ve Rusya liberal demokrasinin karşısına bu yüzyılda dikilen en büyük iki tehdit olmuşlardır; ama Avrupa'da en fazla kayıp veren ülke de bu ikisidir. Bir yüzyıldır olduğu gibi, Almanya'nın üstünlüğü Avrupa güç yapısının temel özelliği olmayı sürdürmektedir. Ne var ki, Almanya'nın imparatorluk rüyaları –yalnızca savaş öncesi Silezya ve Doğu Prusya'yı gösteren nostaljik fotoğraf albümlerinde varlığını sürdürerek– sona ermiştir. Askeri

5 S. Hoffmann, "Obstinate or obsolete: the fate of the nation-state and the case of western Europe", *Daedalus* (yaz 1966), s. 862-915.

kastı yok edilmiş, Doğu Avrupa'daki Alman azınlıkları ise, bir zamanlar Hitler'in savaş nedenini oluşturan milyonların bir kalıntısına indirgenmiştir. Almanların zihninde, savaşta verilen beş milyon kaybın ağırlığı Hitler'in zaferlerinden çok daha fazladır. Eğer bugün Alman şirketleri Doğu Avrupa'ya yatırım yapıyorsa, bunun nedeni Dördüncü Reich'ın öncüleri olmalarından değil, sermayeleri Avrupa'nın iktisadi sağlığı için her zamankinden daha yaşamsal olan kapitalistler oldukları içindir.

Rusya içinse, tarihin kendisini tekrarlama olasılığı daha da zayıftır. Ülke son iki yüzyılda hiç olmadığı kadar küçülmüş, Baltık devletlerinden ve eski Batı ve Güney Sovyet cumhuriyetlerinden yoksun bırakılmıştır. İçeride komünizmin çöküşü, Avrupa'nın başka hiçbir yerinde görülmeyen bir yoksulluğun yanında, muazzam servetlerin de oluştuğu yeni tür bir orman kapitalizmine neden olmuştur. Umutsuzca toplumsal yeniden yapılanma gereksinimi ve Rus ordusunun içinde bulunduğu üzücü durum, milliyetçilik ve komünizm için bir nostalji üretmiş, ama aynı zamanda da irredantizmi ve imparatorluğun inşasını düşük olasılıklı ve riskli seçenekler haline getirmiştir. Baltık devletlerinde kalan Rus azınlıklar ise, Avrupa'nın istikrarı için soğuk savaş artığı çürüyen nükleer başlıklardan ve güvenliği sağlanamayan askeri tesislerden daha da zayıf bir tehdit oluşturmaktadır.

Tehlike, Batı'nın bu zayıflamış Rusya'yı olması gerektiği kadar ciddiye almamasıdır. Özellikle AB, çok yetersiz bir yardımda bulunmuştur – II. Dünya Savaşı'ndan sonra Amerika'nın Batı Avrupa'ya yaptığı yardımla oluşturduğu zıtlık, Avrupa'nın kendi işlerini uzun vadeli bir vizyonla planlamadaki beceriksizliğinin bir göstergesidir. Bir Danimarka okul şarkısı, "bir zamanlar büyüktük, şimdi küçüğüz" demektedir. Ama büyük güçlerden biri için imparatorluk fikrinden uzaklaşmak, özellikle de Avrupalı sömürgeci güçlerin Ortak Pazar'da buldukları türden çekici seçenekler olmadığında, kolay değildir.

Ne de olsa, II. Dünya Savaşı'ndan beri ulus-devlette gerçekleşen büyük değişiklik bu kıtada olmuştu: Rekabetin yerini işbirliği almıştı. İmparatorluk ulus-devletleri sömürgelerini dökmüşler ve bollukları için bunların gerekli olmadığını görmüşlerdi. Nükleer silahlar eski stratejik

düşüncelerin geçerliliğini yok etmiş ve savaşın ulusal siyasetin bir parçası olarak görülmesini zorlaştırmıştır. Zorunlu askerlik yerini uzman profesyonellere bırakırken, ordular büyüyeceğine küçülmüştür. Sınırlar artık askerlerin değil daha çok polisin işidir. Kaçak göçmenler, komşu ordulardan daha büyük bir endişe kaynağıdır. Azınlıklar hâlâ vardır, ama 1950 öncesine göre sayıları çok azalmıştır: Soykırım, sınır dışı etmeler ve asimilasyon sayesinde, II. Dünya Savaşı'nın esas nedeni etkili bir şekilde ortadan kalkmıştır. Genelde Avrupa, savaşın, imparatorluğun ve toprağın, ulusun iyiliği için eskisine göre çok daha önemsiz gözüktüğü bir döneme girmiştir. Sonuç olarak bugün Avrupa'da yaşanan nüfus azalması, 1930'larda olduğu gibi, ulusal zindelik, ırksal saflık ve askeri başarım açısından delice bir paniğe neden olmamaktadır ve daha çok emeklilik koşulları ve refah reformu terimleriyle düşünülmektedir. Avrupa'nın çoğunluğu ya AB ve NATO'nun içindedir ya da katılmayı arzulamaktadır ki, bu da tarihte benzeri görülmemiş bir durumdur. Bu yüzden bugünün bakış açısından "Avrupacı" proje, gerçekdışı korkulara ve beklentilere dayanıyormuş gibi gözükmektedir. Ulus-devletler her zamankinden daha güçlüdür ve bir kenara atılamazlar. Buna gerek de yoktur, çünkü kıtasal barış için bir tehlike oluşturmamaktadırlar.

Belki de Avrupa Birliği en verimli şekilde, Avrupalı ulus-devletlerin kapitalizme bir tavizi olarak görülebilir. Diğer bir deyişle AB'nin varlığı, üye devletlerin ulusal iktisadi politikalarının artık başarıyı garantileyemediğini kabul ettikleri ve bolluklarını AB aracılığıyla gerçekleşecek türden işbirlikleri ve birleşik eylemlerde gördükleri gerçeğine dayanmaktadır. İşte bu nedenle, AB'nin en önemli yanı iktisadi varlığıdır; Avrupa kapitalizmini giderek küreselleşen çağın gereksinimlerine uydurma girişiminin bir parçasıdır.

Ama iktisat her şey değildir ve sermayenin küreselleşmesi de bugünlerde birçoklarının öne sürdüğü gibi Avrupa'da ulus-devletin bittiği anlamına gelmez. İtalyan Luciolli Nazi Yeni Düzen'ini, maddi malların farklı Avrupa uyrukları arasında bir aidiyet hissi uyandırmaya yeterli olacağını varsaydığı için eleştirmişti; ama suçlamaları, daha uygun bir şekilde, endişe verici "demokrasi eksiği"yle Avrupa Birliği'ne de uygula-

nabilir. Gerçek şudur ki, kapitalizm, birçok insanın içinde yaşadıkları devlete duydukları bağlılık hissiyle rekabet edebilecek aidiyet hisleri yaratamaz. En azından günümüz kapitalizmi, eski sınıf dayanışmalarını yok edip bireylerin kendilerini daha güvensiz hissetmelerine neden olmaktadır ve böylece de diğer toplu kimlik biçimlerini gittikçe daha önemli hale getirmektedir. Bu nedenle kapitalizm, iktisadi olduğu kadar iktisadi olmayan nedenlerle de ulus-devlete gereksinim duymaktadır ve onun gücünü de daha fazla azaltmayacaktır. Raymond Aron, 1964'te, "ulus bilinci Avrupa hissinden çok daha güçlü olarak kalmaktadır" diye yazmıştır. Aynı şey bugün de geçerlidir ve bu nedenle de, çok yüksek bir olasılıkla, Avrupa Birliği –Belçikalı bir diplomatın sözleriyle– "iktisadi bir dev, siyasi bir cüce ve askeri bir solucan" olarak kalacaktır.[6]

Tüm bunlar, Avrupa'da işlerin şu andaki durumunun düzensiz ve karmaşık olduğu ve öyle kalmayı da sürdüreceği anlamına gelmektedir: Avrupa'da –AB ve NATO'ya ek olarak– Avrupa Konseyi, AGİT, BAB ve birçokları gibi çeşitli uluslararası örgütte işbirliği halinde olan, eskisinden daha fazla ulus-devlet vardır. Büyük ulus-devletlerin özerkliği devri geçmiştir ve sermayenin (ve emeğin) küreselleşmesi, ülkeleri siyasetin bazı alanlarında özel denetimden vazgeçmeye zorlamıştır; ama bu birbirine karışan egemenlikler Avrupa'sını ulus-devletlerin yok olduğu ve giderek daha büyük varlıkların içinde eridiği bir Avrupa'yla karıştırmamak gerekir. Avrupa'nın, Machiavelli'den beri tüm düşünürlerin değer verdiği büyük kültür ve gelenek çeşitliliği, bugün kıtayı anlamaya temel teşkil eder.

Bu ulusal kültürler, tarihler ve değerler hazinesi, Avrupalıların kriz anında uyum içinde ve hızla harekete geçmelerini zorlaştırmamıştır. Ama tabii bu konu soğuk savaş sırasında fazla bir önem taşımamıştır; çünkü demirperdenin her iki yanındaki Avrupalılar, işleri üzerindeki tüm inisiyatifi süper güçlere bırakmışlardır. Yıllarca, işleri onların yerine çözümlemelerini bekleyerek Amerikalılarla Rusları suçlama

6 R. Aron, "Old nations, new Europe", *Daedalus* (kış 1964), s. 43-67. Ayrıca bkz. M. Mann, "Nation-states in Europe and other continents: diversifying, developing, not dying", G. Balakrishan (der.), *Mapping the Nation*, Londra, 1996 içinde, s. 295-317.

alışkanlığını edinmişlerdir. Ama Bosna'daki savaş, soğuk savaşın sona ermesinden sonra bile bu alışkanlığın ölmediğini göstermiştir. Avrupa örgütlerinin hiçbirinin Yugoslavya'daki çatışma sırasında oynadığı rol marjinal bir düzeyden ileri gitmemiştir. 1992 yılı sözümona yeni, kendine güveni olan ve birleşmiş bir Avrupa'nın kurulmasını müjdeleyecekti: O bahar ve yaz aylarında Drina Vadisi'ndeki etnik temizlik bunun boş bir söylevden başka bir şey olmadığını göstermiştir. Nesnel koşullar değil, birleşik irade eksikliği Avrupa'nın Bosna'da belirleyici bir tavır almasını engellemiş ve Washington ulus-devletleri zorlayana dek kendi aralarında bir politikada anlaşamamışlardır.

Ama her ne kadar Avrupa'nın kendi işlerinde sorumluluk almayı reddetmesinde gurur duyulacak bir taraf olmasa da, belki de bu artık bir zamanlar olduğu kadar önemli de değildir. Eğer Bosna Avrupa'daki kanlı bir dönemin açılışı olsaydı, bir kriz karşısındaki böylesi bir kararsızlık endişe verici olabilirdi. Ama eski Yugoslavya'daki savaş, yeni bir etnik çatışmalar döneminin –hiç olmazsa Avrupa'daki– başlangıcı değil, I. Dünya Savaşı'nın barış düzenlemelerinin son aşaması ve azınlık sorunları karşısında federal çözümlerin –bu sefer komünizm altındaki– kati çöküşü oldu. Balkanlar'da ve Ege'de hâlâ çatışma çıkabilir, ama bunlar kıtasal barışı tehdit edemez. 1991-95'teki Yugoslavya savaşının 1912-13'teki Balkan Savaşları'nın yol açtığı gibi daha genel bir savaşa yol açmamasının iyi bir nedeni vardır: Bugün Avrupa'nın ana güçleri askeri rakip değil, birbirlerinin ortağıdır.

Küresel olarak Avrupa üstünlüğünü yitirmiştir ve Avrupalıların hazmetmekte en çok zorlandıkları da belki budur. Ama diğer tarihsel dönemlerle ve dünyanın bugünkü diğer bölgeleriyle karşılaştırıldığında, kıtanın sakinleri önemli bir bireysel haklar, toplumsal dayanışma ve barış birlikteliğinden yararlanmaktadırlar. Yüzyıl sona ererken, uluslararası manzara daha önce hiç görülmediği kadar barışçıdır. Eğer Avrupalılar, kendilerine tek bir pratik tanım bulmak gibi umutsuz bir çabadan vazgeçer ve dünyada daha mütevazı bir yeri kabullenebilirlerse, geçmişlerinin olduğu kadar geleceklerinin de bir parçası olacak olan çeşitlilik ve anlaşmazlıklarla daha kolay uzlaşabilirler.

Haritalar ve Tablolar

1900'de Avrupa
Christiania
NORVEÇ
Stockholm
İSVEÇ
Helsingfors
St. Petersburg
Reval
ESTONYA
Riga
LATVIA
Moskova
Kuzey
Denizi
Edinburgh
Belfast
BÜYÜK
BRİTANYA
Dublin
Liverpool
DANİMARKA
Kopenhag
Baltık Denizi
LİTVANYA
Kaunas
Vilna
RUSYA
İMPARATORLUĞU
N
Heligoland
Hamburg
Danzig
DOĞU
PRUSYA
BEYAZ
RUSYA
ATLANTİK
OKYANUSU
Londra
Lahey
HOLLANDA
Berlin
Vistül
Varşova
POLONYA
İngiliz Kanalı
Brüksel
BELÇİKA
Ren
ALMAN İMPARATORLUĞU
Kıev
Prag
BOHEMYA
MORAVYA
Lemberg
GALİÇYA
UKRAYNA
Paris
Sen
Loir
FRANSA
Münih
Viyana
Budapeşte
BESARABYA
Bern
İSVİÇRE
AVUSTURYA - MACARİSTAN
KIRIM
Lion
Bordo
Trieste
TRANSİLVANYA
Karadeniz
Belgrad
ROMANYA
Rhône
Marsilya
İTALYA
BOSNA
Sarajevo
SIRBİSTAN
Bükreş
Tuna
Adriyatik Denizi
MONTE-
NEGRO
BULGARİSTAN
PORTEKİZ
Madrid
Tajo
Lizbon
Barselona
Korsika
Roma
Sofya
İstanbul
İSPANYA
OSMANLI
İMPARATORLUĞU
Sardunya
MAKEDONYA
Ege
Denizi
Sevilla
Balear Adaları
(İspanya)
YUNANİSTAN
İzmir
Tanca
(Uluslararası
Bölge)
CEBELİTARIK
(Birleşik Krallık)
A K D E N İ Z
Atina
SİCİLYA
Tunus
Fez
Cezayir
MALTA
(Birleşik Krallık)
KIBRIS
(Birleşik Krallık)
FAS
CEZAYİR (Fransa)
TUNUS (Fransa)

Çok Uluslu
İmparatorluk 1878-1916
(Dilbilimsel Etüdlere Göre)
0 100 200 km
0 50 100 150 mil
SİLEZYA
RUSYA
Prag
BOHEMYA
Cracow
GALİÇYA
MORAVYA
N
ALMAN İMPARATORLUĞU
SLOVAKYA
BAVYERA
Viyana
AVUSTURYA
Pozony/Pressburg
BUKOVNİYA
Insburg
Budapeşte
İSVİÇRE
TİROL
Graz
STİRYA
MACARİSTAN
TRANSİLVANYA
CARİNTHİA
VENEDİK
CARNİOLA
Trieste
Venedik
HIRVATİSTAN
ROMANYA
Belgrad
BOSNA
1908'de Avusturya tarafından
ilhak edildi
SIRBİSTAN
İTALYA
KRALLIĞI
Adriyatik Denizi
Sarajevo
(Saraybosna)
DALMAÇYA
OSMANLI
İMPARATORLUĞU
KARA
DAĞ
Novipazar Sancağı
Avusturya İşgali 1878-1912
Almanlar
Çek ve Slovaklar
Polonyalılar
Ukraynalılar
Sırp-Hırvatlar
Slovenler
İtalyanlar
Ladinler
Romanyalılar
Macarlar

N
RUTENYA
AVUSTURYA - MACARİSTAN
RUSYA
Drava
Tuna
Prut
TRANSİLVANYA
BOSNA - HERSEK
1908
Belgrad
ROMANYA
1878
Bükreş
Tuna
DOBRUCA
BESARABYA
1913
Saraybosna
Novipazar
SIRBİSTAN
Niş
1878
1878
BULGARİSTAN
KARADAĞ
1913
Kosova
Dubrovnik
Sofya
D. RUMELİ
1885
Karadeniz
Adriyatik Denizi
Vardar
Edirne
Diraç
ARNAVUTLUK
1913
Ohrid
1913
İstanbul
MAKEDONYA
Marmara Denizi
Selanik
1913
1913
TÜRKİYE
Korfu
YUNANİSTAN
İzmir
Kefalonya
Atina
1830
0 200 km
0 100 mil
Akdeniz
Girit
Yunanistana 1908-13
Osmanlı Gücünün Avrupa'dan Çekilmesi
1880'de Türk İmparatorluğu
1880 Uluslararası Sınırlar
1914 Uluslararası Sınırlar
1885 Türklerden Alındığı Tarih
1913 BağımsızlıkTarihi

Kuzey Denizi
Murmansk
İSVEÇ
FİNLANDİYA
RUSYA
Petrograd
ESTONYA
LİTVANYA
Baltık Denizi
Moskova
ALMANYA
POLONYA
Brest-Litovsk
Kiev
AVUSTURYA
MACARİSTAN
İMPARATORLUĞU
Rostov
ROMANYA
Karadeniz
SIRBİSTAN
BULGARİSTAN
MONTE-
NEGRO
ARNAVUTLUK
OSMANLI
İMPARATORLUĞU
YUNANİSTAN
Akdeniz
Büyük Savaşta Rusya
1914'de Rus İmparatorluğu
İttifak Güçleri ve Müttefikleri 1914
İtilaf Müttefikleri 1914
Tarafsız 1914
1917 Ateşkes Hattı
1918'de İttifak İşgalinde
N
0
400 km
0
250 mil

Birinci Dünya Savaşı Sonrasında Toprak Değişimleri
Almanya'nın kaybettiği topraklar
SSCB'nin kaybettiği topraklar
1914'de Avusturya-Macaristan
1. Dünya Savaşı Sonrası Sınırlar
0 300 mil
0 500 km
1-4 Halkoylamasıyla Almanya'ya geçen topraklar
NORVEÇ
Oslo
İSVEÇ
Stockholm
FİNLANDİYA
Helsinki
Leningrad
Tallinn
ESTONYA
Riga
LATVİA
LİTVANYA
Memel
Kaunas
Vilna
Moskova
RUSYA SSCB
SOVYETLER BİRLİĞİ
BEYAZ RUSYA SSC
UKRAYNA SSC
Kiev
Scapa Flow
Kuzey Denizi
Baltık Denizi
ULSTER
ÖZGÜR İRLANDA DEVLETİ
Dublin
DANİMARKA
Kopenhag
Polonya Koridoru
Danzig
DOĞU PRUSYA
BÜYÜK BRİTANYA
Londra
HOLLANDA
Lahey
Hamburg
Berlin
ALMANYA (Weimar Cumhuriyeti)
Varşova
Brest-Litovsk
POLONYA
ATLANTİK OKYANUSU
İngiliz Kanalı
Brüksel
BELÇİKA
Köln
Weimar
Prag
SİLEZYA
Teschen
GALİÇYA
Compiègne
Paris
Versay
LUX.
LOREN
ALSAS
ÇEKOSLOVAKYA
Münih
Viyana
BESARABYA
FRANSA
İSVİÇRE
AVUSTURYA
MACARİSTAN
Budapeşte
Transilvanya
Bordeaux
Cenevre
Locarno
Trentino
Trieste
Fiume
ROMANYA
Bükreş
KIRIM
Karadeniz
Marsilya
Belgrad
SIRP+HIRVAT VE SLOVAK KRALLARI
KARADAĞ
BULGARİSTAN
Sofya
Dobruca
İTALYA
Adriyatik Denizi
PORTEKİZ
Lizbon
Madrid
İSPANYA
Barselona
Korsika (Fransa)
Roma
Napoli
ARNAVUTLUK
İstanbul
Ankara
Selanik
Sevilla
BALEAR ADALARI (İspanya)
Sardunya (İtalya)
TÜRKİYE
Tanca (Uluslararası)
CEBELİTARİK (Birleşik Krallık)
Akdeniz
İSPANYA FASI
YUNANİSTAN
İzmir
Atina
SİCİLYA
Malta (Birleşik Krallık)
Cezayir
FRANSIZ FASI
CEZAYİR (Fr.)
TUNUS (Fr.)
Oniki Ada (İtalya)
Kıbrıs (Birleşik Krallık)

Hitler'in Avrupası
1938-45
1939'daki Büyük Almanya
İlhak Edilen Topraklar
Reich "Komiserlik" ve "Temsilcilikler"
Askeri Yönetim
Büyük Almanya'nın Müttefikleri
Einsatzgruppen A-D Sınırı
Katledilen Museviler (1000 olarak)
Azami Alman İlerlemesi
NORVEÇ
FİNLANDİYA
İSVEÇ
Kuzey Denizi
Atlantik Okyanusu
İRLANDA
BÜYÜK BRİTANYA
DANİMARKA
Baltık Denizi
Doğu Ülkesi Reich Komiserliği
Einsatzgruppe A
Moskova
S S C B
1.500
Einsatzgruppe B
Varşova
Berlin
104
DANİMARKA
BELÇİKA
25
160
BÜYÜK ALMANYA
2.500
Genel Valilik
Einsatzgruppe C
Ukrayna Reich Komiserliği
Paris
LÜKSEMBURG
270
GALİÇYA
Einsatzgruppe D
60
SLOVAKYA
Prag
Viyana
F R A N S A
MACARİSTAN
İSVİÇRE
58
300
Vichy
1942 Kasım'ında Almanların İşgal Ettiği Bölge
45
400
HIRVATİSTAN
ROMANYA
Karadeniz
55
SIRBİSTAN
PORTEKİZ
İSPANYA
KARADAĞ
BULGARİSTAN
Kotor
ARNAVUTLUK
İ T A L Y A
TÜRKİYE
57
YUNANİSTAN
A k d e n i z
0 100 200 300 mil
0 500 km

Yeni Avrupa ?
Savaş sonrası Avrupa hakkında Bernard Newman'ın
The New Europe (1943) kitabına göre çizilmiştir.
N
Reykjavik
İSKANDİNAV
FEDERASYONU
Atlantik
Okyanusu
Oslo
Helsinki
Leningrad
Tallinn
Stokholm
BALTIK
FEDERASYONU
Riga
Moskova
S S C B
Kuzey
Denizi
Kopenhag
Baltık Denizi
Kaunas
Dublin
BATI
Londra
ALMAN
FEDERASYONU
Berlin
ORTA
AVRUPA
Varşova
AVRUPA
Brüksel
Paris
Prag
FEDERASYONU
FEDERASYONU
İSVİÇRE
Viyana
Budapeşte
Hazar Denizi
Belgrad
Bükreş
Karadeniz
İBERİK
BALKAN
Lizbon
Madrid
Sofya
FEDERASYONU
İtalya
Roma
Istanbul
TÜRKİYE
Atina
0
500mil
0
500
1000km

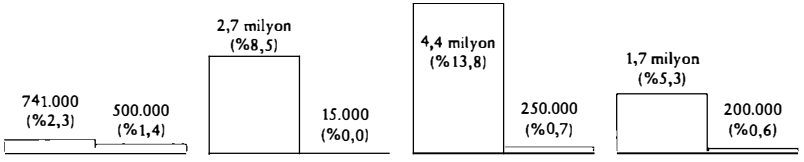

N
NORVEÇ
İSVEÇ
FİNLANDİYA
SSCB'ye
1955'e kadar SSCB'ye kiralandı
Lagoda Gölü
Leningrad
ESTONYA
SSCB'ye
LETONYA
SSCB'ye
LİTVANYA
SSCB'ye
Kuzey Denizi
DANİMARKA
Baltık Denizi
DOĞU PRUSYA
SSCB'ye
Polonya'ya
S S C B
HOLLANDA
US
BRİTANYA BÖLGESİ
Berlin (ortak işgal)
Varşova
SSCB'ye
ALMANYA
POLONYA
BELÇİKA
FRANSIZ BÖLGESİ
SİLEZYA
Prag
Lviv (Lvov)
ABD BÖLGESİ
ÇEKOSLOVAKYA
KUZEY BUKOVNİYA
RUS BÖL.
ABD BÖL.
Viyana (ortak işgal)
Çekoslovakya'ya
Budapeşte
SUBGARPATHIAN RUTHENIA
BESARABYA SSCB'ye
FRANSA
İSVİÇRE
FRANSIZ BÖLGESİ
AVUSTURYA
BRİTANYA BÖLGESİ
Bratislava Bridgehead
MACARİSTAN
ROMANYA
YUGOSLAVYA'YA (sonra İtalya'ya geri verildi)
Trieste
Fransa'ya
GÜNEY DOBRUCA Bulgaristan'a
Belgrad
Bükreş
YUGOSLAVYA
Karadeniz
Adriyatik Denizi
BULGARİSTAN
Sofya
Roma
İtalya
İstanbul
ARNAVUTLUK
TÜRKİYE
YUNANİSTAN
Atina
ONİKİ ADA İtalya-Yunanistan
1945 İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Toprak Ayarlamaları
1938'deki uluslararası sınırlar
İkinci dünya savaşı sonrasında el değiştiren topraklar
0 100 200 300 mil
0 100 200 300 400 500km

Almanların Orta Avrupa'dan Çıkartılmaları 1945-47
NORVEÇ
İSVEÇ
N
Kuzey Denizi
DANİMARKA
Baltık Denizi
DOĞU PRUSYA
Danzig
2,000,000
400,000
Berlin
6,000,000
HOLLANDA
BELÇİKA
SSCB
POLONYA
3,000,000
ÇEKOSLOVAKYA
250,000
FRANSA
213,000
MACARİSTAN
AVUSTURYA
İSVİÇRE
300,000
ROMANYA
İTALYA
YUGOSLAVYA
Adriyatik Denizi
Sürülen Almanlar = 12,300,000
(Tüm rakamlar yaklaşıktır)
Savaş öncesi Almanya
Almanya'nın savaş sonrası sınırları
0 100 200 mil
0 100 200 300 km

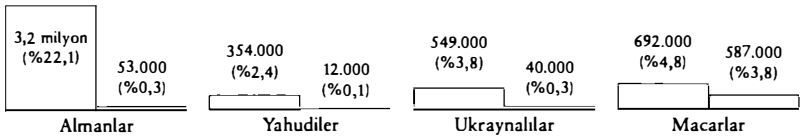

Avrupa 1998
Avrupa Birliği Üyeleri 1998
AB Üyeliğine Başvuranlar (Haziran 1996)
Oslo
NORVEÇ
Stockholm
İSVEÇ
FİNLANDİYA
Helsinki
Tallinn
LETONYA
Riga
ESTONYA
Moskova
RUSYA FEDERASYONU
Kuzey Denizi
Atlantik Okyanusu
Belfast
Edimburg
Dublin
İRLANDA
BİRLEŞİK KRALLIK
DANİMARKA
Kopenhag
Baltik Denizi
LİTVANYA
Vilnius
RUS. FED.
Minsk
BEYAZ RUSYA
Cardiff
Londra
HOLLANDA
Lahey
Berlin
Varşova
POLONYA
Channel Adası (Birleşik Krallık)
Bruksel
BELÇİKA
Bonn
ALMANYA
Kiev
UKRAYNA
Paris
LUXEMBURG
Strasburg
Prag
ÇEK CUMHURİYETİ
SLOVAKYA
Viyana
Bratislava
MOLDOVA
FRANSA
Bern
İSVİÇRE
AVUSTURYA
Budapeşte
MACARİSTAN
Kişinyov
Ljubljana
SLOVENYA
Zagreb
ROMANYA
HIRVATİSTAN
Belgrad
Bükreş
BOSNA HIRSEK
YUGOSLAVYA CUMHURİYETİ
Karadeniz
ANDORRA
Saraybosna
BULGARİSTAN
PORTEKİZ
Madrid
İSPANYA
Korsika (Fransa)
Roma
Sofya
Üsküp
MAKEDONYA
Tiran
ARNAVUTLUK
Ankara
TÜRKİYE
Balear Adaları (İspanya)
Sardunya (İtalya)
YUNANİSTAN
Cebelitarık (Birleşik Krallık)
Atina
FAS
CEZAYİR
TUNUS
0 100 200 300 mil
0 500 km
N

TABLO 1
Doğu Avrupa'nın Kaybolan Azınlıkları 1931-1991

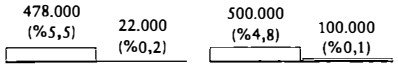
POLONYA Toplam nüfus: 31,9 milyon (1931); 36,1 milyon (1991)

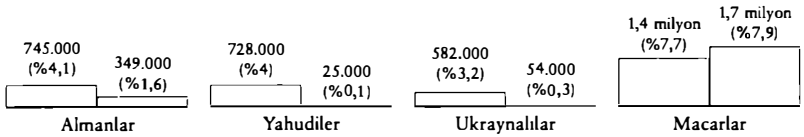
ÇEKOSLOVAKYA Toplam nüfus: 14,5 milyon (1930); 15,6 milyon (1991)

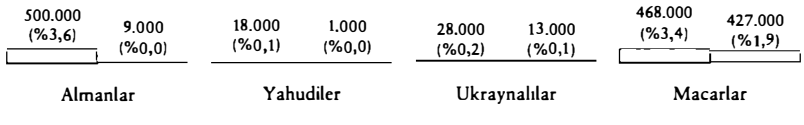
MACARİSTAN Toplam nüfus: 8,7 milyon(1930); 10,4 milyon (1990)

ROMANYA Toplam nüfus: 18,1 milyon (1930); 21,6 milyon (1977)

YUGOSLAVYA Toplam nüfus: 13,9 milyon (1931); 22,4 milyon (1981)

Kaynak: P. R. Magocsi, *Historical Atlas of East Central Europe* (Washington, 1993)

TABLO 2

Bazı Avrupa Ülkelerinde Yabancı Nüfusu, 1960, 1976, 1990

(Mutlak değer bin üzerinden ve toplam nüfusun yüzdesi olarak verilmiştir.)

	1960		1976		1990	
	Mutlak	%	Mutlak	%	Mutlak	%
Avusturya	102	1,4	271	3,6	413	5,3
Belçika	453	4,9	835	8,5	905	9,1
Danimarka	17	0,4	91	1,8	161	3,1
Fransa	-	4,7	3.442	6,6	3.608	6,4
Almanya[1]	686	1,2	3.948	6,4	5.242	8,2
Hollanda	118	1,0	351	2,6	692	4,6
İsveç	191	-	418	5,1	484	5,6
İsviçre	495	9,2	1.039	16,4	1.100[2]	16,3[2]
Büyük Britanya	-	-	1.542	2,9	1.875	3,3

Kaynak: Y. Soysal, *Limits of Citizenship* (Chicago, 1994)

(1) 1960, 1976: Batı Almanya; 1990: Almanya, FAC.

(2) Mevsimlik ve sınır çalışanları dahil değildir.

TABLO 3
Topraktan Kaçış, 1930, 1980
(Tarım kesiminde çalışanların yüzdesi)

Ülke	1930	1980
Danimarka	30	7
Finlandiya	71	11
Norveç	36	7
İsveç	39	5
Avusturya	32	9
Belçika	17	3
Fransa	36	8
Almanya	29	-
FAC	-	4
DAC	-	10
İrlanda	34	18
Hollanda	21	6
İsviçre	21	5
B. Britanya	6	3
Bulgaristan	80	37
Çekoslovakya	37	11
Macaristan	55	20
Polonya	66	31
Romanya	77	29
Yugoslavya	78	29
Yunanistan	54	37
İtalya	47	11
Portekiz	55	28
İspanya	50	14

G. Ambrosius ve W. Hubbard, A *Social and Economic History of Twentieth Century Europe* (Cambridge, Mass., 1989), s. 58-9'dan uyarlanmıştır.

Okuma Önerileri

Yirminci yüzyıla genel yaklaşımlar konusunda, George Lichtheim, *Europe in the Twentieth Century* (1972) en düşündürücü olanı, James Joll, *Europe Since 1870* (1990) en açık olanıdır. Robert Paxton, *Twentieth Century Europe* (New York, 1985) mükemmel bir ders kitabıdır. Eric Hobsbawm, *Age of Extremes: The Short Twentieth Century* (1994), tüm yerküreyi kapsaması açısından bu kitaptan daha fazlasını hedeflemektedir. Yirminci yüzyıl değer sistemleri hakkındaki hemen hemen tek ciddi çalışma, K. D. Bracher, *The Age of Ideologies: A History of Political Thought in the 20th Century*'dir (1985). Sol için artık Donald Sassoon'un *One Hundred Years of Socialism: The West European Left in the Twentieth Century* vardır. Michael Oakeshott, *The Social and Political Doctrines of Contemporary Europe* (1940) hâlâ okunmaya değer.

Avrupa fikri üzerine, F. Chabod, *Storia dell'idea d'Europa* (Bari, 1961), O. Halecki, *The Limits and Divisions of European History* (1950) ve D. Hay, *Europe: The Emergence of an Idea* (Edinburgh, 1968). K. Wilson ve J. Van der Dussen (der.), *The History of the Idea of Europe* (1993), yakın zamanlı güzel bir araştırmadır. Norman Cohn, *Cosmos, Chaos and the World to Come* (1995) ve A. Pagden, *Lords of All the World: Ideologies of Empire in Spain, Britain and France, c. 1500-c. 1800* (1995), Avrupa düşüncesindeki, yirminci yüzyıl siyasal ideolojilerinin ortaya çıkmasını destekleyen ütopyacı ve evrenselci gelenekler hakkında perspektifler sunmaları açısından değerli bulduğum çalışmalardır.

Toplumsal ve iktisadi tarih konusundaki genel araştırmalar içinde, G. Ambrosius ve W. Hubbard'ın parlak çalışması *A Social and Economic History of 20th Century Europe* (1989) ve Fontana'nın Carlo Cipolla editörlüğündeki mükemmel *Economic History of Europe* Serisi vardır. G. Therborn, *European Modernity and Beyond* (1995) içinde, özellikle savaş sonrası dönem hakkında çok ilgi çekici bilgiler vardır. İstatistiklere, Milletler Cemiyeti, BM'nin Avrupa İktisat Komisyonu, Eurostat yayınları ve B. R. Mitchell, *European Historical Statistics, 1750-1975* (1980 baskısı) içinde kolaylıkla erişilebilir. L. Kosinski, *The Population of Europe* (1970) kapsamlı bir giriştir. E. M. Kulischer, *Europe on the Move: War and Population Changes, 1917-1947* (New York, 1948) bir klasiktir ve Joseph Schechtman'ın 1939-1955 arasındaki nüfus transferleri hakkındaki iki ciltlik çalışması, M. Marrus, *The Unwanted: European refugees in the 20th Century* (1985) ve R. Cohen (ed), *Cambridge Survey of World Migration* (Cambridge, 1995) tarafından da desteklenebilir. Mükemmel tarih atlasları arasında, *The Penguin Atlas of History* Cilt 2 (1974), P. R. Magocsi, *Historical Atlas of East Central Europe* (1993) ve R. Overy (der.), *The Times Atlas of the Twentieth Century* (1996) sayılabilir.

Savaş sonrası tarihçiler, iki savaş arası siyasetini genellikle faşizmin yükselişine bağlı olarak tartışırlar. Bu konuda geniş bir literatür bulunur ve bu konuda iyi birer rehber olarak, W. Laqueur (der.), *Fascism: A Reader's Guide* (1976), H. Rogger ve E. Weber (der.), *The European Right: A Historical Profile* (Berkeley, California, 1965) ve R. Bessel (der.), *Fascist Italy and Nazi Germany: Comparisons and Contrasts* (Cambridge, 1996) sayılabilir. Bu yukarıda sözü edilen literatürün büyük çoğunluğu faşizmi tanımlamaya çalışır; daha sonra ise hangi rejimlerin faşist olup hangilerinin olmadığını belirler. Bu yaklaşım, Stanley Payne'ın çok kapsamlı *A History of Fascism, 1914-1945* (1995) adlı çalışmasının temelini oluşturur. Burada başlangıç noktası olarak faşizmin yükselişi değil, iki savaş arası demokrasisindeki krizi ve zayıflıklar alınır. Sorunu bu yoldan biçimlendiren nadir savaş sonrası yorumlardan biri, K. Newman'ın haksız bir şekilde göz ardı edilmiş olan çalışmasıdır, *European Democracy between the Wars* (1970). İki savaş arası bilim adamları, demokrasinin başarısızlıklarına daha doğrudan yaklaşmışlardır. Bkz. A. J. Zürcher, *The Experiment with Democracy in Central Europe* (New York, 1933), V. Dean ve diğerleri, *New Governments of Europe* (New York, 1934) ve W. E. Rappard, *The Crisis of Democracy* (Chicago, 1938). C. Schmitt (der. E. Kennedy), *The Crisis of Parliamentary Democracy* (Cambridge, Mass., 1985), Weimar'ın önde gelen karşıtlarından birinin sonradan gelen eleştirisidir.

Rus devrimi hakkında, H. Shukman (der.), *The Blackwell Encyclopaedia of the Russian Revolution* (Oxford, 1988) oldukça kullanışlıdır. O. Figes, *A People's Tragedy: The Russian Revolution, 1891-1924* (1996), canlı ve geniş kapsamlı anlatımı olan ama kötümserliği hem E. H. Carr, *The Bolshevik Revolution, 1917-1923* (1950) hem de S. Fitzpatrick, *The Russian Revolution, 1917-1932* (Oxford, 1982) ile çelişen bir çalışmadır. O. Radkey, *The Election to the Russian Constituent Assembly of 1917* (Cambridge, Mass., 1950), Rus halkının devrimin başlarındaki siyasal görüşü üzerine keskin bir araştırmadır. V. Shklovsky, *A Sentimental Journey: Memoirs, 1917-1922* (Ithaca, NY, 1984) parlak bir anıdır. Rus devriminin uzun vadeli sonuçları hakkında polemik yaratacak yorumlar için, bkz. Z. Brzezinski, *The Grand Failure: The Birth and Death of Communism in the 20th Century* (New York, 1990), M. Malia, *The Soviet Tragedy: A History of Socialism in Russia, 1917-1991* (1994) ve F. Furet, *Le Passé d'une illusion: essai sur l'idée communiste* (Paris, 1995). G. Hosking, *A History of the Soviet Union* (1992 baskısı), ise, daha az polemik konusu olmakla değerinden bir şey yitirmemektedir.

Weimar Almanya'sı konusunda, bkz. P. Gay, *Weimar Culture* (1968), F. L. Carsten, *The Reichswehr and Politics* (1966), K Sontheimer, *Antidemokratisches Denken in der Weimarer Republik* (Münih, 1974), C. Maier, "The Vulnerabilities of interwar Germany", *Journal of Modern History,* (6 Mart 1984), s.89-99 ve P. Fritzsche'nin düşünmeye yol açan "Did Weimar Fail?", *Journal of Modern History,* 68 (Eylül 1996), s. 629-66. I. Kershaw, *The Nazi Dictatorship: Problems and*

Perspectives (1985) ve P. Aycoberry, *The Nazi Question: An Essay on the Interpretation of National Socialism (1922-1975)* (New York, 1981), Üçüncü Reich'ı çevreleyen tarihsel tartışmaları inceler. Aynı zamanda bkz., K. D. Bracher, *The German Dictatorship* (1969) ve D. Crew (der.) *Nazism and German Society* (1994). W. S. Allen, *The Nazi Seizure of Power* (1965) küçük bir kentte Alman demokrasisinin çöküşünün anlatımıyla hâlâ eşsizdir. En iyi belge derlemesi, J. Noakes ve G. Pridham tarafından derlenen üç cilttir.

Yasa ve yasal kuramlar –ki, tarihçiler tarafından genellikle göz ardı edilmiştir– J. Bendersky, *Carl Schmitt: Theorist for the Third Reich* (Princeton, NJ, 1983) ve Schmitt'in *Crisis of the Parliamentary Democracy* adlı kitabına yazdığı girişte Ellen Kennedy tarafından ele alınmıştır. Aynı zamanda, bkz., Karl Loewenstein, "Law in the Third Reich", *Yale Law Journal*, 45 (1936) I. Muller, *Hitler's Justice: The Courts of the Third Reich* (Cambridge, Mass., 1991) ve E. Fraenkel'in klasik eseri *The Dual State* (New York, 1941). F. Morstein Marx, *Government in the Third Reich* (New York, 1937) ve H. Arthur Steiner, *Government in Fascist Italy* (1938), her ikisi de konularını, işleyen modern yönetim biçimleri olarak ciddiye almak ve savaş sonrasının, iki savaş arasındaki diktatörlerin yönetimleri içinde neler olup bittiğini bilip bilmedikleri konusundaki bazı aptalca akademik tartışmalara girmemiş olmak gibi avantajlara sahiptir. C. Beradt, *The Third Reich of Dreams: The Nightmares of a Nation, 1933-1939* (Wellingsborough, Northants, 1985) totaliterliğin bilinçaltına nasıl nüfuz ettiğini gösterir. H. Krausnick ve M. Broszat, *Anatomy of the SS State* (1970) ve R. Gellatelly, *The Gestapo and German Society* (Oxford, 1990), Nazi terör sisteminin mekanizmalarını ortaya çıkarırken, A. Bullock, *Hitler and Stalin: Parallel Lives* (1991) ve I. Kershaw ve M. Lewin (der.), *Stalinizm and Nazizm: Dictatorships in Comparison* (Cambridge, 1997), iki ana totaliter rejimin baskıcılıklarını karşılaştırır. Ama totaliterlik hakkındaki o kadar tartışmaya karşın, Nazizmle Komünizmin karşılaştırmalı çözümlemesinin araştırmalarının eksikliğini çekmekteyiz.

Faşist İtalya'ya en iyi A. Lyttelton, *The Seizure of Power* (1972) ve P. Corner, *Fascism in Ferrera, 1915-1925* (Oxford, 1975) yardımıyla bakılabilir. E. Gentile, *The Sacralization of Politics in Fascist Italy* (Cambridge, Mass., 1996), I. Kershaw, *The Hitler Myth* (Oxford, 1987) ile karşılaştırılabilir. E. R. Tannenbaum, *The Fascist Experiment* (1972) kapsamlı ama eskidir. Birçok yeni çalışma rejimle toplumun arasındaki ilişkiye odaklanmıştır: Bkz. V. De Grazia, *The Culture of Consent: Leisure in Fascist Italy* (1981), T. H. Koon, *Believe, Obey, Fight* (1985), D. Thompson, *State Control in Fascist Italy* (1991) ve A. De Grand, "Cracks in the facade: the failure of Fascist totalitarianism", *European History Quarterly, 21:4* (Ekim 1991), s. 515-37. C. Delzell (der.), *Mediterranean Fascism* (1971) ve A. Lyttelton, (der.) *Italian Fascism from Pareto to Gentile* (1973) yararlı derlemelerdir. A. Stille, *Benevolence and Betrayal: Five Italian Jewish Families under Fascism* (1992) Fa-

şizmle İtalya'nın Yahudileri arasındaki karmaşık ilişkiler hakkında çok rahat okunan bir araştırmadır. Faşist ve Yahudi karşıtlığı G. Bernardini, "The Origins and development of racial anti-semitism in Fascist Italy", *Journal of Modern History, 49* (Eylül 1977), s. 431-53 ve F. Levi, *L'ebreo in oggetto* (Torino, 1991) içinde işlenmiştir. İtalyan emperyalizmi, tarihçiler tarafından çok göz ardı edilmiştir; ama bkz., G. W. Baer, *Test Case: Italy, Ethiopia and the League of Nations* (Stanford, Calif., 1967) ve E. M. Robertson, "Race as a factor in Mussolini's policy in Africa and Europe", *Journal of Contemporary History, 23* (Ocak 1988), s. 37-59. Loisa Passerini, *Fascism in Popular Memory: The Cultural Experience of the Turin Working Class* (Cambridge, 1987), halkın tavrını anılar ve sözlü ifadelerle aktarır.

Doğu Avrupa'da milliyetçi sağın yükselişi ve çok daha fazlası, H. Seton-Watson, *Eastern Europe between the Wars, 1918-1941* (1962 baskısı), A. Polonsky, *The Little Dictators* (1975), P. Sugar (der.), *Native Fascism in the Successor States, 1918-1945* (Oxford, 1971) ve J. Rothschild, *East Central Europe between the Two World Wars* (1984) içinde ele alınmıştır. Daha ayrıntılı bir çözümleme, N. Nagy-Talavera, *The Green Shirts and Others: A History of Fascism in Hungary and Rumania* (1970) ve B. Vago, *The Shadow of Swastika: The Rise of Fascism and Anti-Semitism in the Danube Basin 1936-1939* (1975) tarafından sağlanmıştır. C. Codreanu'nun *For My Legionaries* (Madrid, tarihsiz) içindeki konuşmaları, Romanya faşizminin çılgınca havasını ortaya koyar. Kendi kendini tanıtan entelektüel anılara bir örnek, M. Eliade, *Autobiography,* cilt 1 (Chicago, 1981) tarafından sağlanmıştır ki, L. Volovici, *Nationalist Ideology and Antisemitism: The Case of Romanian Intellectuals in the 1930's* (Oxford, 1991) ile birlikte okunması yararlı olur. Polonya için, bkz., A. Polonsky, "Roman Dmowski and Italian Fascism", R. J. Bullen (der.), *Ideas into Politics* (1984), içinde, s. 130-47 ve J. Holzer, "The political Right in Poland, 1918-1939", *Journal of Contemporary History, 12:3* (1977).

C. A. Macartney, *National States and National Minorities* (1968), Versay düzenlemelerinin ulusal unsurları için iyi bir giriştir. T. Bottomore ve P. Goode (der.), *Austro-Marxism* (1978) ve E. Traverso, *The Marxists and the Jewish Question* (New Jersey, 1994) milliyetçiliğe Marksist yaklaşımları inceler. G. Liber, *Soviet Nationality Policy, Urban Growth and Identity Change in the Ukrainian SSR, 1923-1934* (Cambridge, 1992) ve yanında da R. Pipes, *The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism, 1917-1923* (Cambridge, Mass., 1964) ya da H. Carrère d'Encausse, *The Great Challenge: Nationalities and the Bolshevik State, 1917-1930* (New York, 1992) okunabilir. Milletler Cemiyeti politikaları, I. Claude, *National Minorities: An International Problem* (Cambridge, Mass., 1955) J. Robinson ve diğ., *Were the Minorities Treaties a Failure?* (New York, 1943) tarafından incelenmiştir. Yakın tarihli araştırmalar arasında, C. Fink, "Defender of the Minorities': Germany in the League of Nations, 1926-1930", *Central European History* (1972), s. 330-57, P. B. Finney, "An evil for all concerned':

Great Britain and minority protection after 1919", *Journal of Contemporary History* (1995), s. 533-51, A. J. Motyl, "Ukrainian nationalist violence in interwar Poland, 1921-1939", *East European Quarterly* (1985) ve I. Livezeanu, *Cultural Politics in Greater Romania* (Ithaca, NY, 1995) sayılabilir. Cenevre ve Moskova'nın iki savaş arasında benimsemiş olduğu milliyetler politikalarının karşılaştırıldığı bir çalışma henüz yok. Küçük Asya için, o günlerin klasik çalışması, A. J. Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey* (1923). Y. Ternon, *Les Arméniens: Histoire d'une génocide* (Paris, 1996 baskısı) ise İngilizcede bulunabileceklerden daha iyidir, ama M. J. Somakian, *Empires in Conflict: Armenia and the Great Powers, 1895-1920* (1995), dengeli, yakın tarihli bir çalışmadır. L. Stavrianos, *The Balkans Since 1453* (1958) klasik bir ders kitabıdır; R. J. Wolff, *The Balkans in Our Time* (1956), modern dönem için iyidir. P. Kitromilides, "Imagined communities and the origins of the national question in the Balkans", *European History Quarterly, 19: 2* (1989), s. 149-92, Osmanlı İmparatorluğu'nda milliyetçiliğin yükselişini inceler. Sığınmacılar konusunda, J. Hope Simpson, *The Refugee Problem* (1939) ve C. Skran, *Refugees in Interwar Europe* (Oxford, 1995). Uluslararası hukuk karşısında Nazilerin tavırları, J. Herz, "The National Socialist doctrine of international law and the problems of international organization", *Political Science Quarterly* (Aralık 1939), s. 536-54 içinde tartışılmıştır. Aynı zamanda, bkz. P. Stirk, "Authoritarian and national socialist conceptions of nation, state and Europe", Stirk (der.) *European Unity in Context: the Interwar Period* (1989) içinde.

Kapitalizmin krizleri R. Overy, *The Interwar Crisis, 1919-1939* (1949, P. Fearon, *The Origin and Nature of the Great Slump* (1979), H. W. Arndt, *The Economic Lessons of the 1930's* (1963 baskısı) ve C. Kindleberger, *The World in Depression, 1929-1939* (1973) tarafından incelenmiştir. B. Eichengreen, *Golden Fetters: The Gold Standard and the Great Depression, 1919-1939* (1992) ve S. Pollard, *The Gold Standard and Employment Policies between the Wars* (1970) altın standardında nelerin yolunda gitmediğini gösterir. Kapitalizmin esas destekçileri, D. Silverman, *Reconstructing Europe after the Great War* (Cambridge, Mass., 1982), C. Maier, *Recasting Bourgeois Europe* (Princeton, NJ, 1975), R. Boyce, *British Capitalism at the Crossroads, 1919-1932* (Cambridge, 1987), R. Skidelsky, *Politicians and the Slump: the Labor Government of 1929-31* (1967), S. Schuker, *The End of the French Predominance in Europe* (Chapel Hill, NC, 1988) ve J. Jackson, *The Politics of Depression in France* (Cambridge, 1985) ve *The Popular Front in France: Defending Democracy, 1934-38* (Cambridge, 1988) tarafından ele alınmıştır. D. S. White, *Socialists of the Front Generation, 1918-1945* (Cambridge, Mass., 1992), kapitalizmdeki krizin birçok genç ve parlak sosyalisti neden sağa ittiğini gösterir. R. Kuisel, *Capitalism and the State in Modern France* (Cambridge, 1981), kapitalizmin bunalım öncesinde, sırasında ve sonrasında sağladığı uyumu izler.

İktisadi bir sistem olarak komünizm üzerine, bkz., R. W. Davies, M. Har-

rison ve S. G. Wheatcroft (der.), *The Economic Transformation of the Soviet Union, 1913-1945* (Cambridge, 1994). Modernleşme olarak komünizm için bkz., M. Lewin, *The Making of the Soviet System* (1985). R. W. Davies, "Forced labour under Stalin: the archive revelations", *New Left Review*, 214 (Kasım/Aralık 1995), s. 62-80, yeni kanıtları ihtiyatlı bir şekilde gözden geçirir. M. Fainsod'un klasik çalışması, *Smolensk under Soviet Rule* (1989 baskısı) Stalin Rusya'sını canlandırır. Yaşanmış bir deneyim olarak zorla sanayileşme, S. Kotkin, *Magnetic Mountain: Stalinizm as Civilisation* (Berkeley, Calif., 1995) adlı çalışmasının konusudur. V. Kravchenko, *I Chose Freedom: The Personal and Political Life of a Soviet Official* (1947) sürükleyici bir anı kitabıdır. L. Lih ve diğ. (der.), *Stalin's Letters to Molotov, 1925-1936* (New Haven, Yale, 1995), her ne kadar pek yeni bir şey açıklamasa da, yüksek düzeyde siyaset yapıcılığının ton ve ritmini tanıtır.

Faşizm ve kapitalizm arasındaki ilişki açısından, en iyi başlangıç noktası H. James, *The German Slump: Politics and Economics, 1924-1936* (Oxford, 1988) ve G. Toniolo, *L'economia dell'Italia fascista* (Roma, 1980) olabilir. Büyük şirketler için, bkz. P. Hayes, *Industry and Ideology: IG Farben in the Nazi Era* (Cambridge, 1987) ve R. Overy, *War and Economy in the Third Reich* (1994). M. Kele, *Nazis and Workers: National Socialist Appeals to German Labour, 1918-1933* (Chapel Hill, NC, 1972), Hitler'in iktidara gelmesinden önceki dönemi kapsar. Tim Mason, *Social Policy in the Third Reich* (Oxford, 1993), sonraki dönemi kapsar. Kapitalizmin Doğu Avrupa'daki evrimi için, bkz., M. C. Kaser ve E. Radice (der.) *The Economic History of Eastern Europe, 1919-1975*, cilt 2 (Oxford, 1986) ve G. Berend ve I. Ranki, "L'évolution économique de l'Europe orientale entre les deux guerres mondiales", *Annales*, *33* (1978) M. Jackson ve J. Lampe, *Balkan Economic History, 1550-1950* (Bloomington, Ind., 1982) çok iyi veriler içerir. L. Neal, "The economics and financing of bilateral clearing agreements: Germany, 1934-38", *Economic History Review* (1979), Nazi ticaret politikalarını ortaya çıkarır. M. Mazower, *Greece and the Interwar Economic Crisis* (Oxford, 1991), geri kalmışlığın dezavantajları olduğu kadar avantajları da olduğunu göstermeye çalışır.

Nüfus azalmasının hayaleti iki savaş arası Avrupa'sının üzerinde geziniyor: bkz. M. S. Quine, *Population Policies in Twentieth Century Europe* (1996), J. M. Winter, "The fear of population decline in western Europe, 1870-1940", R. W. Hiorns (der.), *Demographic Patterns in Developed Societies* (1980) içinde, D. Kirk, *Europe's Population in the Interwar Years* (1940) ve P. Weindling, "Fascism and population in comparative European perspective", M. S. Teitelbaum ve J. Winter (der.), *Population and Resources in Western Intellectual Traditions* (1988) içinde. G. Mosse, *Nationalism and Sexuality* (1984) öncü bir araştırmadır. M. E. Kopp, "Eugenic sterilization laws in Europe", *American Journal of Obstetrics and Gyneacology, 34* (Eylül 1937), bugün artık kötü uygulamalar olarak görülenlere olumlu yönden bakmaktadır.

Almanya'da ırkçılık üzerine, bkz. M. Burleigh ve W. Wippermann, *The Racial State: Germany, 1933-1945* (Cambridge, 1991), D. Peukert, *Inside Nazi Germany: Conformity, Opposition and Racism in Everyday Life* (1987) ve P. Weindling, *Health, Race and German Politics between National Unification and Nazism, 1870-1945* (1989). B. Müller-Hill, *Murderous Science: Elimination by Scientific Selection of Jews, Gypsies and Others, 1933-1945* (1988) ve R. R. Proctor, *Racial Hygiene: Medicine under the Nazis* (1988) ırk profesyonellerine odaklanır. G. Mosse, *Towards the Final Solution* (1978), Alman Yahudi karşıtlığını Avrupa bağlamına yerleştirir. Fransa için, bkz., W. Schneider, *Quality and Quantity: The Quest for Biological Regeneration in 20th Century France* (1990); Britanya için, bkz. M. Freeden, "Eugenics and progressive thought", *Historical Journal, 22* (1979), s. 645-71 ve G. Jones, "Eugenics and social policy between the wars", *Historical Journal, 25* (1982), s. 717-28 arasındaki tartışma. Irk hakkındaki Batılı düşünce üzerinde Nazizmin etkisi, E. Barkan, *The Retreat of Scientific Racism* (1992) içinde tartışılmıştır ve J. S. Huxley ve A. C. Haddon, *We Europeans: A Survey of 'Racial' Problems* (1935) içinde de görülür. Irksal korkular, öjenik ve genelde toplumsal politika arasındaki bağlar güzel bir araştırmada incelenmiştir, G. Bock ve P. Thane (der.), *Maternity and Gender Policies: Women and the Rise of the European Welfare States, 1880-1950s* (1991), Britanya için ise, J. Lewis, *The Politics of Motherhood* (1980). Faşizm yönetiminde cinsiyet politikaları için bkz., R. Bridenthal ve diğ., *When Biology Became Destiny* (1984) ve J. Stephenson, *Women in Nazi Society* (1975). İtalya hakkında, V. De Grazia, *How Fascism Ruled Women: Italy, 1922-1945* (California, 1992) ve A de Grand, "Women under Fascism", *Historical Journal 19:4* (1976).

Hitler Avrupa konusundaki rüyalarını H. Trevor Roper (der.), *Hitler's Table-Talk* (Oxford, 1988) içinde tartışıyor. A. ve V. Toynbee (der.), *Hitler's Europe* (1954) hâlâ en iyi araştırma olma özelliğini korumaktadır ve büyük bir tarihçi olan P. Geyl'in de beğenisini çekmiş olacak ki, *Encounters in History* (1963) adlı çalışmasına bunu sokmuştur. A. S. Milward, *War, Economy and Society, 1939-1945* (1977), iktisat söz konusu olduğunda vazgeçilmez olur. J. Noakes ve G. Pridham (der.) *Nazism*, cilt 3 (New York, 1990) ise mükemmel bir belge derlemesidir. N. Rich, *Hitler's War Aims*, cilt 2 (1974) güvenilir bir çalışmadır; G. Wright, *The Ordeal of Total War, 1939-1945* (1968) daha genel olmasına karşın mükemmeldir. U. Herbert, *A History of Foreign Labor in Germany, 1880-1980* (Ann Arbor, Mich., 1990) ve J. Schechtman, *European Population Transfers, 1939-1945* (Philadelphia, Pa. 1946) nüfus hareketlerinden söz eder. Wehrmacht hakkında yakın zamanlı araştırmalar O. Bartov, *Hitler's Army* (Oxford, 1991) içinde yer alır.

Nihai Çözüm konusundaki geniş literatür içinde, E. Klee, W. Dressen ve V. Riess (der.) (D. Burnstone tarafından çevrilmiş) *'Those were the days': The Holocaust through the Eyes of the Perpetrators and Bystanders* (1993) en iyi belge derlemesidir. M. Marrus, *The Holocaust in History* (1988) tartışmalar hakkında iyi

bir araştırmadır ve *Journal of Modern History* içindeki geniş, mükemmel eleştirilerle de desteklenir. En ölçülü ve titiz Holocaust tarihçisi olan ve *Ordinary Man* (1993) adlı çalışması D. Goldhagen'in *Hitler's Willing Executioners* (1996) ile savları, tonu ve tarzıyla bir kontrast oluşturan Christopher Browning'in önemli çalışmaları, *Fateful Months* (1985) ve *The Path to Genocide* (1992), içindedir. Nazi nüfusbilimsel mühendisliği konusunda, bkz., R. Koehl, *RKFDV: German Resettlement and Population Policy, 1939-1945* (1957) ve I. Kamenetsky, *Secret Nazi Plans for Eastern Europe* (1961). Belli ülkelerdeki işgal politikaları hakkında, bkz. A. Dallin, *German Rule in Russia, 1941-1945* (1981 baskısı) ve A. S. Milward, *The New Order and the French Economy* (1970). Charles Cruikshank, *The German Occupation of the Channel Islands* (Oxford, 1979), Britanyalılar için özelliği olan bir işgal hakkında, eski kafalı olsa da kapsamlı bir çalışmadır. Artık M. Bunting, *The Model Occupation: The Channel Islands under German Rule, 1940-1945* (1995) ile karşılaştırılabilir. M. Mazower, *Inside Hitler's Greece* (1993), yaşayanların işgal hakkında neler hissettiklerini göstermeye çalışır, ama bu konu, Z. Klukowski, *Diary from the Years of Occupation, 1939-1944* (Chicago, 1994) gibi günlükler ya da O. Pinkus, *The House of Ashes* (1991) türü kâbus gibi anılar tarafından çok daha iyi aktarılmıştır. J. Gross, *Polish Society under German Occupation* (Princeton, 1979), işgalin Polonya toplumu üzerindeki etkisinin araştırmacı sosyolojik bir çözümlemesidir. Aynı yazarın *Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia* (Princeton, NJ, 1988), Stalin'in işgal güçleri yönetimindeki deneyimlerle karşılaştırmak amacıyla beraberce okunabilir.

İşbirliğinin başarısızlığı M. Conway, *Collaboration in Belgium: Leon Degrelle and the Rexist Movement, 1940-1944* (1993) adlı çalışmanın konusudur. R. Paxton, *Vichy France, Old Guard, New Order* (1972), H. Rousso'nun *Le Syndrome de Vichy* (Paris, 1987) adlı çalışmasına da konu olan bir tabuyu yıkmıştır. P. M. Hayes, *The Career and Political Ideas of Vidkun Quisling, 1887-1945* (1972) herhalde birçok kişinin bu konuda bilmek isteyeceği her şeyi kapsar, J. Armstrong, "Collaborationism in World War II: the integral nationalist variant in eastern Europe", *Journal of Modern History*, 40 (1968), s. 396-410, Doğu Avrupa'yı araştırır. İşgalin ahlaki anlam karışıklıkları hakkında iki gazetecilik araştırması, R. G. Waldeck, *Athene Palace* (New York, 1942) ve C. Malaparte, *Kaputt!* (1948).

Direniş üzerine, bkz. J. D. Wilkinson, *The Intellectual Resistance in Europe* (1981), fikirler için, S. Hawes ve R. White (der.), *Resistance in Europe, 1939-1945* (1975), M. R. D. Foot, *Resistance* (1976) ve T. Judt (der.), *Resistance and Revolution in Mediterranean Europe, 1939-1948* (1989), yapılanlar açısından, C. Delzell, *Mussolini's Enemies* (1961), Faşizm karşıtlarını ele alır; bu aynı zamanda C. Pavone, *Una guerra civile: saggio sulla moralità nella resistenza* (Torino, 1991) adlı çalışmanın da konusudur ve İtalya'da direnişin anlamı konusunda bir tartışma

başlatmıştır. Fransa üzerine, H. R. Kedward tarafından yazılan iki iyi çalışma vardır, *Resistance in Vichy France* (Oxford, 1978) ve *In Search of the Maquis* (Oxford, 1993). Yugoslavya üzerine, M. Milazzo, *The Chetnik Movement and the Yugoslav Resistance* (1975) ve W. Roberts, *Tito, Mihailovic and the Allies, 1941/45* (New Brunswick, NJ, 1973) ve iki klasik anı, F. W. Deakin, *The Embattled Mountain* (Oxford, 1971) ve M. Djilas, *Wartime: With Tito and the Partisans* (1977). Polonya üzerine, bkz. R. Lukas, *Forgotten Holocaust: The Poles under German Occupation, 1939-1944* (New York, 1986); Arnavutluk üzerine, J. Amery, *Sons of the Eagle: A Study in Guerilla War* (1948).

I. McLaine, *Ministry of Morale: Home Front Morale and the Ministry of Information in World War Two* (1979) Britanya'nın neden savaşa girdiği konusunu incelemiş, bunu da P. Addison, *The Road to 1945: British Politics and the War* (1975) tarafından incelenen genel siyasal bağlamda yapmıştır. A. Shennan, *Rethinking France* (Oxford, 1989), savaş sonrasının düzeni hakkında Fransız görüşlerini inceler, C. Andrieu, *Le Programme commun de la Résistance: des idées dans la guerre* (Paris, 1984) de aynı konuya eğilmiştir. W. Lipgens (der.), *Documents on the History of European Integration*, cilt 1 (New York, 1985) ve yine onun "European federation in the political thought of resistance movements", *Central European History, I* (1968), savaş sırasında Hitler'e karşı olan direnişi cesurca savaş sonrasındaki Avrupa işbirliğinin yatağına çevirmeye çalışır; bu görüşü düzeltmek için, R. E. Herzstein, *When Nazi Dreams Come True* (1982) ve daha kuru bir üslupta, başka türde cemaatleri savaşa kadar geri götüren, J. R. Gillingham, *Coal, Steel, and the Rebirth of Europe*, 1945-1955! (Cambridge, 1991) okunabilir. L. W. Lorwin, *Postwar Plans of the United Nations* (New York, 1943), ve L. Holborn, *War and Peace Aims of the United Nations* (Boston, Mass., 1943) yararlıdır.

Savaş sonrasının karmaşası ve insanlık sefaleti J. B. Schechtman, *Postwar Population Transfers in Europe, 1945-1955* (Philadelphia, Pa, 1962), D. Macardle, *Children of Europe* (1951), J. Vernant, *The Refugee in the Postwar World* (Cenevre, 1953) ve M. J. Proudfoot, *European Refugees, 1939-1952* (1957) tarafından ortaya konmuştur. A. De Zayas, *Nemesis at Potsdam* (1977), Almanların kovulmalarını işler; aynı konudaki belgeler için, bkz. T. Scheider ve diğ. (der.), *Documents on the Expulsion of the Germans from East-Central Europe*, 4 cilt (Bonn, tarihsiz). E. Wiskemann, *Germany's Eastern Neighbours* (Oxford, 1956) ustaca bir araştırmadır. İntikam, tasfiyeler ve mahkemeler K.–D. Henke ve H. Woller (der.), *Politische Sauberung in Europa* (Münih, 1991) tarafından ve tek tek ülkeler, R. Palmer Domenico, *Italian Fascists on Trial, 1943-48* (Chapel Hill, NC, 1991) ve H. Lottman, *The People's Anger: Justice and Revenge in Post Liberation France* (1986) tarafından ele alınmıştır. Almanya'nın Nazilerden arındırılması ve yeniden demokratikleştirilmesi, J. Gimbel, *A German Community under American Occupation: Marburg, 1945-1952* (Stanford, 1961), N. Pronay ve K. Wilson

(der.), *The Political Re-education of Germany and her Allies after World War Two* (Totowa, NJ, 1985) ve J. Tent, *Mission on the Rhine* (1982) tarafından ele alınmıştır. S. Padover, *Experiment in Germany: The Story of an American Intelligence Officer* (New York, 1946), E. Wilson, *Europe Without Baedeker* gibi, o günlerin havasını yansıtır. J. F. Golay, *The Founding of the Federal Republic of Germany* (Chicago, 1958), yeni siyasal kurumların oluşturulmasını anlatır; I. D. Connor, "The Bavarian government and the refugee problem, 1945-1950", *European History Quarterly, 16:2* (1986), s. 131-53, bu alandaki başarısızlıkların içyüzü hakkında bilgi verir.

Almanya'daki Sovyet işgali, N. Naimark, *The Russians in Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation* (Cambridge, Mass., 1995) tarihsel açıdan öncü bir şekilde ele alınmıştır. J. T. Gross, "Social consequences of war: preliminaries to the study of imposition of the communist regimes in east central Europe", *East European Politics and Society, 3:2* (bahar 1989), s.198-214, savaş sırasındaki toplumsal değişmelerin, bölgede Sovyet yönetiminin dayatılmasını etkilediğini öne sürer. Aynı zamanda, bkz., K. Kersten, *The Establishment of Communist Rule in Poland, 1943-1948* (Berkeley, Calif., 1991). H. Seton-Watson, *The East European Revolution* (1951), R. R. Betts (der.), *Central and South-East Europe, 1945-1948* (1950), R. J. Wolff, *The Balkans in our Time* ve R. V. Burks, *The Dynamics of Communism in Eastern Europe* (Princeton, NJ, 1961) hâlâ değerlidir. M. McCauley (der.), *Communist Power in Europe, 1944-1949* (1977) hâlâ yararlı bir çalışmadır. V. Mastny, *Russia's Road to the Cold War* (1979) Sovyet dış politikası üzerine, Rus arşivleri açılmadan öncesindeki Batılı bilimadamlığının güzel bir örneğidir; V. Zubok, *Inside the Kremlin's Cold War* (1995), gelişmekte olan görüşlerin gözden geçirilmesi konusunda bir fikir verir. Vaka araştırmaları için, bkz., C. Gati, *Hungary and the Soviet Bloc* (Durham, 1986) ve P. Zinner, *Revolution in Hungary* (1962); J. Korbel, *The Communist Subversion of Czechoslovakia, 1938-1948* (Princeton, NJ, 1959) ve M. Myant, *Socialism and Democracy in Czechoslovakia, 1945-1948* (Cambridge, 1981).

C. Milosz, *The Captive Mind* (1953), komünizmin ortaya koyduğu etik açmazların bir çözümlemesi olarak eşsizdir. F. Fejtö, *A History of the People's Democracies* (1974) en iyi giriştir. İçerden gelip kişisel deneyimle siyasal düşünceyi birleştiren birçok çalışma arasında, reformun zorlukları üzerine Z. Mlynar, *Night Frost in Prague* (1980), Baltık devletlerinin durumu üzerine A. Oras, *Baltic Eclipse* (1948), tasfiye çılgınlığı üzerine B. Szasz, *Volunteers for the Gallows* (1971) ve yeni rejimdeki yozlaşma üzerine M. Djilas, *The New Class: An Analysis of the Communist System* (1958). F. J. Kase, *People's Democracy* (Leiden, 1968) komünist anayasal kuramdaki belirsizliklerin, Stalin'in bölgenin dış politikaları konusundaki kararsızlıkları üzerine nasıl ışık tuttuğunu gösterir. Toplumsal değişme için, bkz. S. Fisher-Galati (der.), *Eastern Europe in the Sixties* (New York, 1963),

W. Vucinich (der.), *Contemporary Yugoslavia* (Berkeley, Calif., 1969) ve P. Neuburg, *The Hero's Children: The Postwar Generation in Eastern Europe* (1972). A. Aman, *Architecture and Ideology in Eastern Europe during the Stalin Era* (New York, 1992), iyi örneklenmiş bir çalışmadır. D. Deletant, *Ceauşescu and the Securitate: Coersion and Dissent in Romania, 1965-1989* (1995), savaş sonrası komünist izleme sistemlerinin iki savaş arasındaki faşist ve otoriter sistemlere göre ne kadar kapsamlı olduğunu gösterir. Komünizm yönetimindeki Baltık devletleri için, bkz. R. Misiunas ve R. Taagepera, *The Baltic States: Years of Dependence, 1940-1990* (Berkeley, Calif., 1993); buralardaki muhalefet için ise, T. Remeikis, *Opposition to Soviet Rule in Lithuania, 1945-1980* (Chicago, 1980). P. Kecskemeti, *The Unexpected Revolution: Social Forces in the Hungarian Uprising* (Stanford, Calif., 1961) Sovyet düzenine karşı olan en ciddi isyan hakkında ustaca bir incelemedir.

Yakın zamana kadar, tarihçiler savaş sonrası Batı Avrupa'yı toplumsal bilimcilere bırakmıştı. Bu dönemi bir dizi güncel toplumsal, siyasal ve iktisadi konu değil de bir tarih dönemi olarak görmek hâlâ zordur. Aşağıdaki metinler kaçınılmaz bir şekilde bu sorunu yansıtırlar. Genel metinler arasında, W. Laqueur, *Europe in our Time, 1945-1992* (New York, 1992) ve M. Crouzet'nin hâlâ mükemmel kalan eseri *The European Renaissance since 1945* (1970) sayılabilir. P. Ginsborg, *A History of Contemporary Italy: Society and Politics, 1943-1988* (1990) örnek bir ülke incelemesidir. Başka bir Batı Avrupa ülkesi için bu kadar kapsamlı bir çalışma düşünmek zordur, ama Stanley Hoffmann'ın Fransa, Ralf Dahrendorf'un Batı Almanya hakkında yazdıkları vazgeçilmezdir. G. Therborn, *European Modernity and Beyond: The Trajectory of European Societies, 1945-2000* (1995) toplumsal eğilimlerin kapsayıcı bir araştırılması ve yorumlanmasıdır. P. Flora, *State, Economy and Society in Western Europe, 1815-1975*, 2 cilt (Frankfurt, 1983-7) de değerlidir.

Tarihçiler savaş sonrası yeniden yapılanma ve ABD'nin buna katkısı konusunda yazmaya başlamışlardır: bkz., D. Ellwood, *Rebuilding Europe: Western Europe, America and Postwar Reconstruction* (1992) sağlam bir araştırmadır ve A. Milward, *The Reconstruction of Western Europe, 1945-51* (1984) ve M. J. Hogan, *The Marshall Plan: America, Britain and the Reconstruction of Western Europe, 1947-52* (Cambridge, 1987) arasındaki tartışmayı kapsar. C. Maier, "The two postwar eras and conditions for stability in twentieth century western Europe", *American Historical Review, 86: 2* (Nisan 1981), önemli bir karşılaştırma yapar. R. Kuisel, *Seducing the French: The Dilemma of Americanization* (Berkeley, Calif., 1993) ve I. Wall, *The United States and the Making of Postwar France, 1945-1954* (Cambridge, 1991), ABD'nin buna en çok direnen ülkedeki etkilerini inceler. R. Wagnleiter, *Coca-colonization and the Cold War: The Cultural Mision of the United States in Austria* (1994) buna en az direndiği öne sürülebilecek olan ülkenin eğlenceli bir öyküsüdür. İtalya konusunda, J. Harper, *America and the reconstruction of Italy, 1945-1948* (Cambridge, 1986); Yunanistan konusunda ise L. Wittner,

American Intervention in Greece, 1943-1949 (New York, 1982) ve H. Jones, *'A New Kind of War': America's Global Strategy and the Truman Doctrine in Greece* (New York, 1989) sayılabilir. T. Barnes, "The secret Cold War': the CIA and American Foreign policy in Europe", *Historical Journal, 24/25* (1981/2), farklı türde bir etkiden söz eder. M. Mazower (der.), *The Policing of Politics in the Twentieth Century* (1997) içindeki denemeler, Avrupalıların CIA'in kendilerine komünizm karşıtlığını öğretmesine gereksinim duymadıklarını öne sürer. P. Hennessy ve G. Brownfield, "Britain's Cold War security purge: the origins of positive vetting", *Historical Journal, 25* (1982), s. 965-73, çarpıcı bir metindir.

İktisadi patlama üzerine, M. Postan, "An Economic History of Western Europe, 1945-1964" (1967) bir klasiktir. Buna P. Armstrong, A. Glyn ve J. Harrison, *Capitalism since World War II* (1984), A. Boltho (der.), *The European Economy: Growth and Crisis* (Oxford, 1982) A. Maddison, *Phases of Capitalist Development* (Oxford, 1982) ve A. Shonfield, *Modern Capitalism* (Oxford, 1965) de eklenebilir. *Daedalus*'un 1964 kış sayısı ("A New Europe?"), Batı Avrupa'daki savaş sonrası sosyo-ekonomik değişmeler hakkında parlak çözümlemeler içerir. A. Sampson, *Anatomy of Europe* (1968), aynı bölge hakkında adı kötü ama okunabilirliği yüksek bir görüştür. J.-E. Lane, *Politics and Society in Western Europe* (1994 baskısı) kullanışlı bir şekilde düzenlenmiş bir sürü yararlı bilgi içerir. Avrupa Birliği'nin kökenleri için, bkz. E. Haas, *The Uniting of Europe* (Stanford, Calif., 1958) ve daha tarihsel –ve tartışmaya neden olacak– A. Milward ve diğ., *The European Rescue of the Nation State* (1992).

Tüketicilik konusunda, hiçbir tarihsel araştırma G. Perec'in romanı (çev. D. Bellos) *Things: A Story of the Sixties* (1991) ile başa çıkamaz; ancak V. Bogdanor ve R. Skidelsky (der.), *The Age of Affluence, 1951-1964* (1970), bazı çok iyi okunabilir denemeler içerir. A. Pizzorno, "The individualistic mobilisation of Europe", *Daedalus* içinde, 93:1 (kış, 1964), dikkat çekici bir çözümlemedir. S. Gundle, "L'Americanizzazione del quotidiano: televisione e cosumismo nell'Italia degli anni cinquanta", *Quaderni storici, 62* (Ağustos 1986), s.561-94, İtalya'nın durumunu gösterir. S. Weiner, "The *consommatrice* in Elsa Triolet's *Roses à crédit*", *French Cultural Studies, 6* (1995), s.123-44, Fransa için benzer bir iş yapar. F. Mort ve P. Thompson, "Retailing, commercial culture and masculinity in 1950s Britain", *History Workshop Journal, 38* (1994), oldukça eğlencelidir. Savaş sonrası reklamcılıkla ilgilenen tarihçi daha çıkmamıştır. T. R. Nevitt, *Advertising in Britain: A History* (1982) iyi bir temel rehber oluşturur. Tarihçiler, turizmin yükselişini de antropologlara ve toplumsal kuramcılara bırakmıştır, ama P. Mandler, *The Fall and Rise of the Stately Home* (1997) neler yapılabileceğini gösterir.

T. Marshall, *Class, Citizenship and Social Development* (Chicago, 1963) ve R. Titmuss, *Essays on the 'Welfare' State*! (1963 baskısı), iki önemli Britanyalı toplumsal kuramcının düşüncesini gösterir. F. Ewald, *L'État de providence* (Paris,

1986) ise Fransız görüşüdür. A.J. Nicholls, *Freedom with Responsibility: The Social Market Economy in Germany, 1918-1963* (Oxford 1994) Alman toplum piyasasının en iyi incelenmesidir. Daha karşılaştırmalı çalışmalar için, bkz., P. Flora ve A. Heidenheimer (der.), *The Development of Welfare States in Europe and America* (1987), G. Esping-Andersen, *The Three Worlds of Welfare Capitalism* (Cambridge, 1990), P. Baldwin, *The Politics of Social Solidarity* (Cambridge, 1990), A de Swaan, *In Care of the State: Health Care, Education and Welfare in Europe in the Modern Era* (Oxford, 1988), A. Cochrane ve J. Clarke (der.), *Comparing Welfare States: Britain in International Context* (1993) ve P. Thane, *The Foundations of the Welfare State* (1982). J. Harris, "Enterprise and welfare states: a comparative perspective", *Transactions of the Royal Historical Society* (1990), s. 175-95, refah harcamalarının Thatcher'cı eleştirilerini araştırır. Siyasette Solu , S. Padgett ve W. Patterson, *A History of Social Democracy in Postwar Europe* (1991) incelemiştir; Sağ konusunda bununla karşılaştırılabilecek bir şey yoktur. C. Lemke ve G. Marks (der.), *The Crisis of Socialism in Europe* (Durham, NC, 1992) çok yararlıdır: Günümüz muhafazakârlığının içinde bulunduğu kriz için de benzer bir çalışma beklemekteyiz. Hıristiyan Demokratlık birçok mükemmel çalışmada iyice incelenmiştir, M. P. Fogarty, *Christian Democracy in Western Europe, 1820-1953* (1957), D. L. Hanley (der.), *Christian Democracy in Europe* (1996) ve mükemmel K. van Kersbergen, *Social Capitalism: A Study of Christian Democracy and the Welfare State* (1995). İyi bir çalışma olarak: M. Mitchell, "Materialism and secularism: CDU Politicians and National Socialism, 1945-1949", *Journal of Modern History, 67* (Haziran 1995), s. 278-308. Tüm savaş sonrası siyasal Katoliklik sorununun tarihsel perspektife yerleştirilmesi için bkz.: T. Buchanan ve M. Conway (der.), *Political Catholicism in Europe, 1918-1965* (Oxford, 1996). Aşırı Sağ da, L. Cheles ve diğ., (der.) *Neo-Fascism in Europe* (1991) tarafından incelenmiştir.

Nüfusbilimsel eğilimler için, bkz., D. V. Glass, "Population trends in Europe since the Second World War", *Population Studies, 22:1* (Mart, 1968), s. 103-47, M. Kirk, *Demographic and Social Change in Europe, 1975-2000* (Liverpool, 1981) ve D. Noin ve R. Woods, (der.), *The Changing Population of Europe* (Oxford, 1993). C. Dyer, *Population and Society in 20th Century France* (1978), savaş sonrası dönemi kapsar. Kadınlar ve kadınlara ilişkin resmi politikalar hakkında, bkz., D. Dahlerup (der.), *The New Women's Movement* (1986), C. Duchen, *Women's Rights and Women's Lives in France, 1944-1968* (1994). C. Haste, *Rules of Desire: Sex in Britain, World War I to the Present* (1992), Britanya'daki cinsel politikaları anlamak için iyi bir eserdir. Yirmi yaş altının artan önemi hakkında, bkz., J. G. Gillis, *Youth and History* (New York, 1974), T. R. Fyvel, *The Insecure Offenders* (1961) ve S. Piccone Stella, "Rebels without a cause': Male youth in Italy around 1960", *History Workshop Journal, 38* (1994), s. 157-74. İsyankâr öğrenciler hakkında, G. Statera, *Death of a Utopia: The Development and Decli-*

ne of Student Movements in Europe (New York, 1975) dikkat çekecek kadar basiretli bir çalışmadır. *Daedalus*'un 1968-69 sayılarında da güzel çalışmalar vardır. Suç hakkında, elimizde N. Christie'nin polemiği, *Crime Control as Industry* (1993) ve ceza politikaları üzerine de V. Ruggiero, M. Ryan ve J. Sim (der.), *West European Penal Sysytems* (1995) vardır. Yine de, bu konuda karşılaştırmalı araştırma çok azdır ve tarihsel perspektife sahip olan hiç yoktur.

Göçmenlik için, bkz., R. King (der.), *Mass Migration in Europe* (1993) ve J. Salt ve H. Clout (der.), *Migration in Postwar Europe: Geographical Essays* (Oxford, 1976). S. Collinson, *Beyond Borders: West European Migration Policy and the 21st Century* (1993), açıktır. Rogers Brubaker, *Citizenship and Nationhood in France and Germany* (Cambridge, Mass., 1992) yurttaşlık biçimleri konusunda önemli bir çalışmadır. Irksal tavırlar ve politikalar üzerindeki etkileri, P. Rich, *Race and Empire in British Politics* (Cambridge, 1990), Z. Layton Henry, *The Politics of Immigration* (1992), G. Freeman, *Immigrant Labor and Racial Conflict: The French and British Experiences, 1945-1975* (1979) ve T. Hammar (der.), *European Immigration Policy* (1985) tarafından ele alınmıştır. M. Wievorka (der.), *Racism et xénophobie en Europe* (1994) iyi bir araştırmadır.

Siyasal bir olgu olarak enflasyon, C. Maier, "The politics of inflation in the 20th century", *In Search of Stability* (Cambridge, 1987) adlı kitabı içinde, çözümlenmiştir. Yeniden doğuşu R. Cockett, *Thinking the Unthinkable: Think-Tanks and the Economic Counter-Revolution, 1931-1983* (1995) tarafından nükteli bir şekilde anlatılan türdeki neo-liberalizme karşı güçlü bir polemik için, N. Kaldor, *The Scourge of Monetarism* (Oxford, 1985). S. Graubard (der.), "The European predicament", *Daedalus* (Bahar 1979) o zamanların kasvetli havasını verir. D. Dyker (der.), *The European Economy* (1992), kapsamlı ve açıktır. G. Baglioni ve C. Crouch (der.), *European Industrial Relations: The Challenge of Flexibility* (1990) "esnekleşme" gerçeğini ele alır. Kitlesel işsizliğin artışı, iş karşısındaki tavırların değişmesi ve savaş sonrası uzlaşmanın içine düştüğü kriz konularında, bkz., B. Showler ve A. Sinfield (der.), *The Workless State* (Oxford, 1981). 1980'lerdeki refah devleti siyaseti P. Pierson, *Dismantling the Welfare State? Reagan, Thatcher and the Politics of Retrenchment* (Cambridge, 1994) tarafından incelenmiştir; aynı zamanda, bkz. N. Barr ve diğ., *The State of Welfare: The Welfare State in Britain since 1974* (Oxford, 1991) ve yoksulluk için de, A. B. Atkinson, *Incomes and the Welfare State: Essays on Britain and Europe* (Cambridge, 1995). J. Vickers ve V. Wright, "The politics of privatisation in Western Europe: an overview", *West European Politics*, 11 (1988), s. 1-30 ve V. Wright, "Reshaping the state: implications for public administration", *West European Politics*, 17 (1994), s. 102-33 de mükemmeldir. "Modernlik" ve sonrası konusunda daha özenli ve tarihsel açıdan ayrıntılı çalışmalar arasında, D. Harvey, *The Condition of Postmodernity* (1989) ve A. Giddens, *Modernity and Self-Identity* (1991) sayılabilir.

J. Rothschild, *Return to Diversity: A Political History of East Central Europe since World War Two* (1989 baskısı), Sovyet yönetiminin son aşaması konusunda iyidir. Hoşnutsuzların komünizmle olan itişmeleri en iyi T. Gordon Ash, *The Uses of Adversity* (Cambridge, 1989) anlatmıştır: parlak bir siyasal röportaj. Dayanışma hakkında, bkz., B. Kaminski, *The Collapse of State Socialism: the Case of Poland* (Princeton, NJ, 1991), R. Laba, *The Roots of Solidarity* (Princeton, NJ, 1991), iyi bir belge ve ifadeler derlemesi olarak L. Labedz (der.), *Poland under Jaruzelski* (New York, 1984) ve T. Garton Ash, *The Polish Revolution* (1991). D. N. Nelson (der.), *Communism and the Politics of Inequality* (Toronto, 1983), komünizmin toplumsal krizinin çözümlemesini yapar. Gorbaçev'in reformları, K. Dawisha, *Eastern Europe, Gorbachev and Reform* (Cambridge, 1990 baskısı) ve M. Gorbaçev, *Perestroika* (1988) tarafından tartışılmıştır. J. Valdez, *Internationalism and the Ideology of Soviet Influence in Eastern Europe* (Cambridge, 1993) özenli bir çalışmadır. S. Graubard (der.), *Eastern Europe... Central Europe... Europe* (1991), komünizmin çöküşü hakkında ayrıntılı bir denemeler derlemesidir. A. J. McAdams, "Crisis in the Soviet empire: three ambiguities in search of a prediction", *Comparative Politics*, 20: 1 (Ekim 1987), s. 107-18 aslında ne tür bir kriz olduğu sorusunu sorar. G. Hosking ve J. Aves (der.), *The Road to Post-Communism* (1992) Sovyetler Birliği içindeki muhalefetin yükselişine bakar. Devrimler, I. Banac (der.), *Eastern Europe in Revolution* (Ithaca, NY, 1992) içinde çözümlenir.; canlı bir görgü tanığı anlatısı, T. Gordon Ash, *The Magic Lantern* (1990). G. Lundestad (der.), *The Fall of Great Powers: Peace, Stability and Legitimacy* (Oxford, 1994), Sovyet geri çekilmesini tarihsel bağlama oturtur. Komünizm sonrası Doğu Avrupa üzerine, A. E. Dick Howard (der.), *Constitution Making in Eastern Europe*'i (Washington, 1993) geçmişin yankılarıyla dolu buldum. *Dissent*'te (yaz, 1996) azınlıklar hakkında bazı iyi makaleler var. T. Rosenbaum, *The Haunted Land* (1993) bölgedeki eski hesapları görme öyküleri arasında eskileri en çok anımsatanlardan biridir. A. Applebaum, *Between East and West: Across the Borderlands of Europe* (1995) ince bir tarih duyarlılığına sahip, okunabilirliği yüksek bir gezi kitabıdır.

Konu Dizini

1 Mayıs Bayramı 398
1848 Burjuva Devrimi 296
1914 nesli 23
1914 Viyana 416
1919 Versay Diktat 79
1920 Avusturya Anayasası 6
1920 Çek Anayasası 27
1925 Locarno Anlaşmaları 127
1927-9'daki tahıl krizi 137
1929 Büyük Bunalım 2
1929 Çocuk (Yaşamın Gözetilmesi) Yasası 97
1929 Wall Street 130
1929 Wood Raporu 111
1931 İspanya Anayasası 20
1932 Silahsızlanma Konferansı 75
1932 Stresa Konferansı 133
1934 Berlin Otomobil Fuarı 352
1937 İrlanda Anayasası 92, 102
1939 Molotov-Ribbentrop Anlaşması 445
1945'teki Macaristan seçimleri 298, 301
1947 Dunkirk Anlaşması 285
1948 İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi 245
1948 İsrail-Arap Savaşı 252
1948 İtalyan Anayasası 334
1968 olayları 372, 373
1971 Göç Yasası 380
1977 tarihli Alman Evlilik Yasası 413
5. Sovyet Kongresi 11
I. Dünya Savaşı ix, xii, 1, 2, 4, 45, 51, 88, 89, 94, 105, 134, 177, 248, 250, 340, 343, 465, 472
II. Dünya Savaşı 84, 89, 91, 118, 163, 184, 185, 211, 225, 247, 252, 260, 286, 343, 349, 371, 383, 440, 450, 452, 465-467, 469

AB 191, 393, 399, 406, 419, 430, 431, 459, 469-471
ABD 4, 6, 29, 116, 125, 126, 129, 149, 152, 214, 263, 264, 279, 322, 326, 343, 350, 352, 354, 360, 362, 363, 371, 378, 385, 391, 400, 402, 409, 441, 443, 468
ABD'deki Öjenik Kayıt Bürosu 105
acil çalışma kampları 153
açık bütün 224
adalet ve özgürlük 220
Addison 212
Adieu au prolétariat (Elveda Proletarya) 410
Adis Ababa 81
adli biyologlar 114
AET 376
Afganistan 442, 443
Afrika 65, 81, 82, 84, 133, 194, 209, 376, 405
AGİT 471
ağır sanayi 141, 177, 311, 427, 433, 444
ahlâk düzeni 91, 112
ahlâk felsefesi 225
ahlâki yenilenme 439
aidiyet 471
AIDS 413
aile 91, 93, 96, 102, 243, 258, 261, 262, 367, 370, 392, 413
aile apartmanları 102
aile destekleme politikaları 100

aile ekonomisi 100
aile hanedanları 434
aile ödenekleri 99, 218, 323
aile planlaması 367
aile sağlığı 88, 102
aile ve ahlaki düzen 357
aile yardımları 95
aile yaşamı 103, 132
Akdeniz 377
akıl dışılık kültleri 261
akılcılık 108
Aland Adası 68
Albert Hall gösterileri 109
Alman Ailesi Elkitabı 87
Alman anayasa tartışması 22
Alman Barış Anlaşması 285
Alman Emekçi Cephesi (DAF) 153
Alman Genç Kızlar Birliği (BDM) 190
Alman *Heimatfilm* 362
Alman Irk ve Toplumsal Biyoloji Derneği 105
Alman Kanının ve Alman Onurunun Korunması Yasası 37
Alman Komünist Partisi 296
Alman Monroe Doktrini 175
Alman Otomotiv Sanayi Birliği 411
Alman savaş ekonomisi 154
Alman sosyal demokrasisi 155
Alman *Volksgemeinschaft* 41
Alman Yahudileri 37
Almanlar ix, 27, 46, 48, 51, 52, 54, 56, 58, 62, 63, 70, 73, 76, 78, 83, 87, 93, 200, 201, 208, 210, 229, 233, 236, 252, 248, 258, 268, 270, 275, 279, 292, 294, 303-305, 399, 457, 458
Almanlaştırma 192, 205, 206
Almanlığın Pekiştirilmesi Komisyonu (RKFDV) 187
Alman-Sovyet anlaşmaları 187, 188
Almanya xiii, 2, 4-8, 12, 19, 26, 30, 31, 34, 37, 46, 47, 53, 58, 62, 63, 71, 72-75, 79, 80, 83, 84, 86, 90, 94, 96, 101, 108, 111, 112, 115, 125, 126-129, 131, -133, 150, 152, 153, 155, 157, 163, 172-174, 176, 178, 181, 182, 190, 193, 206, 208, 210, 222, 226, 230, 231, 237, 242, 251, 255, 264, 265, 267, 276, 277, 280, 281, 283-285, 292, 296, 297, 300, 301, 304, 329, 333, 335, 336, 346, 348, 349, 361, 367, 376-380, 394, 401, 405, 409, 421, 443, 453, 454, 460, 467, 468
Almanya'nın birleşmesi 455
Altılar 376
altın standardı 122, 128, 130, 133, 146, 164, 176, 216, 385
altın stokları 133
America Cornes of Age (Amerika Büyüyor) (1927) 126
Amerika 59, 73, 81, 106, 111, 209, 210, 214, 226, 296, 345, 363, 375
Amerika Birleşik Devletleri 155
Amerikalılar 47, 75, 126, 143, 204, 264, 265, 277, 281, 286, 287, 304, 336, 337, 340, 344, 359, 362, 419, 459, 471
Amerikan 200, 285, 458
Amerikan borç sermayesi 126
Amerikan Doğal Tarih Müzesi 105
Amerikan kapitalizminin bireyciliği 466
Amerikan karşıtları 360, 361
Amerikan liberalizmi 64
Amerikan reklamcılık yöntemleri 354
Amerikan Tüketiciler Birliği 355
Amerikan yardım örgütleri 126
Amerikanlaşma 129, 360-363, 392

Amiler 361
Amsterdam 201
Anadolu 69
Anchluss (ilhak) 457
angarya 143, 144
Anglikan 224
Anglo-Amerikan "plütokrasi"si 134
Anglo-Sakson 17
ani infazlar 268
anlık sokak mahkemeleri 269
Anneler Günü 95
Anneleri Koruma Federasyonu 98
Annelik Eğitim Merkezleri 96
Anschluss 34, 62, 76, 150, 233, 457
Ante Ciliga 145
anti-emperyalist mücadele 373
anti-faşist 241
anti-gerilla politikaları 204
Antonescu 35
apartheid 187, 458
apartheid devleti 193
Arap 51
Arazi Hizmeti Yılları 190
Arbeit macht frei (Çalışma özgür kılar) 398
Arbeitsreich (işçi devleti) 168
Ari 36, 171, 177, 186
Arileştirilme 114, 201
Arjantin 146
Arnavutlar 48, 49, 70, 236, 267, 274, 294, 296, 307, 309, 312, 331, 418, 459, 460
Ascesa della democrazia europea e prime reazioni storiche (Avrupa'da Demokrasinin Yükselişi ve İlk Tarihsel Tepkiler) 14
asgari sosyal güvenlik 225
asi gençlik 370
asimilasyon 46, 54, 55, 58, 60, 61, 64-67, 409, 410, 435, 470
asimile edilebilir *civilisados* 65
asimile edilemez *indigenas* 65
askeri devlet 149
askeri tahakküm 441
askeri-sanayi 154
Asquith 110
Asya 133, 209, 396, 405, 443
aşırı milliyetçiler 247
aşırı sağ 35, 335, 407
aşırı sol 336, 373
aşırı yabancılaşma 407
ataerkilliğin yeniden kuruluşu 243
Atina 132, 190, 265, 272, 349
Atlantik 130, 410
Atlantik Sözleşmesi 214, 230
Atlantik-aşırı göç 106
Attlee hükümeti 212, 337, 348
Auschwitz 113, 185, 197, 198, 201, 203-205, 209, 398
Auschwitz-Birkenau 198
Autostrada del Sole 356
Auvergne 290
Avrasya xv
Avrupa Birleşik Devletleri 127, 174
Avrupa Birliği xv, 127, 244, 401, 405, 467, 471
Avrupa Düzelme Planı 285
Avrupa Ekonomik Birliği 345
Avrupa Ekonomik Topluluğu 333
Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi 408
Avrupa ix, x, xi, xii, xiii, xiv, xv, 1, 2, 4, 233, 463, 464, 467, 468, 470, 471, 472
Avrupa Konseyi 244, 471
Avrupa Kömür ve Çelik Birliği 183
Avrupa Milliyetler Kongresi 62
Avrupa Ödemeler Birliği 345
Avrupa Parlamentosu 407
Avrupa Planlama İdaresi 238
Avrupa Şarkısı 174

Avrupa Tarihinin Sınırları ve Bölünmeleri 464
Avrupa Topluluğu xiv
Avrupa Yeniden Yapılanma ve Gelişme Bankası 123, 451
Avrupalı Gönüllü İşçiler 375
Avusturya xi, xiv, 5-8, 14, 19, 20, 24, 26, 27, 30, 31, 33-35, 56, 62, 71, 74, 76, 114, 121, 124, 150, 177, 233, 237, 249, 254, 267, 271, 284, 326, 329, 330, 338, 339, 342, 361, 368, 385, 386, 392, 408, 414, 439, 447, 450, 457, 465
Avusturya-Macaristan 2, 48, 50, 53
Axis Rule in Occupied Europe (İşgal Avrupa'sında Mihver Yönetimi) 184
Aydınlanma 467
aydınlanmacı despotluğu 324
aygıt sosyalizmi 321
ayrımcılık 64, 66
azalan üretkenlik 426
azınlık anlaşmaları 62, 72-74, 187
azınlık garanti sistemi 71
azınlık hakları 47, 59, 61, 62, 68
azınlık sorunları 287
azınlıklar 45, 46, 56, 58, 60, 62, 63, 67, 69, 73, 231, 250, 406, 449, 470
azınlıklar sistemi 68, 76
azınlıkların asimilasyonu 64
azınlıkların korunması 245

bağımsız sendikalar 153
Balfour 59
Balıklı 255
Balkan 150
Balkan Birliği 233, 234
Balkan monarşileri ix, 4
Balkan savaşları 59, 248, 472
Balkanlar xv, 2, 30, 31, 48, 116, 126, 168, 175, 177, 178, 265, 303, 307, 319, 434, 449, 459, 460, 472
Baltık 187, 233, 304
Baltık Almanları 187
Baltık devletleri 13, 52, 49, 55, 190, 289, 294, 295, 313, 328, 439, 445, 449, 456, 457, 460, 469
Baltıklılar 70, 251, 252, 375
Banat Sırpları 303
Bank of England (İngiliz Merkez Bankası) 124, 125, 130
Banya Luka 459
Barbarossa harekâtı 140, 194, 204, 205
Barış Konferansları 287
Batı Afrika 441
Batı Almanya 287, 288, 322, 334, 338-340, 342, 345, 348, 349, 356, 365, 367, 368, 372, 373, 377, 379, 385, 392, 393, 397, 404, 405, 407, 412, 414, 438
Batı Asya 63
Batı Avrupa 63, 64, 105, 121, 125, 134, 145, 175, 181, 185, 213, 233, 237, 238, 248, 263, 288, 304, 310, 312, 323, 326, 333, 338, 340, 341, 343-345, 347, 349-351, 359, 360, 363, 364, 367, 368, 374, 376, 378, 381, 384, 391, 392, 395, 396, 400, 402, 403, 405, 407, 418-420, 425, 448, 451, 457, 466,
Batı Avrupa Birliği 459, 471
Batı Berlin 371
Batı Hint Adaları 377, 378, 379
Batı Polonya 197, 207, 303
Batı Ukrayna 59
Batı ve Doğu Avrupa 275
Bavyera ulusları 5, 27
BBC 217

bebek patlaması 100, 262
bebek ve anne ölümleri 101
bekâr anneler 400
Belçika 18, 20, 26, 61, 74, 95, 97, 125, 133, 149, 153, 155, 157, 164, 166, 169, 171, 173, 178, 182, 214, 221, 268, 272, 304, 336, 342, 349, 358, 392, 393, 397, 403, 404, 417
Belçika İşçi Partisi 164
Belçikalılar 195, 229, 242, 375
Belgrad 18, 169, 458
Belzec 197-199
Benelux ülkeleri 285, 345
Benes 2, 20, 221, 231, 254, 300
beraber yaşamak 413, 414
Beria 309
Berlin 13, 51-53, 73, 84, 85, 102, 109, 146, 165, 167, 174, 176, 201, 207, 211, 285, 286, 292, 317, 372
Berlin Duvarı 453
Berlitz 165
Besarabya 187-189
Beşikler mi, Tabutlar mı? En Büyük Ulusal Gereksinimimiz 94
Beveridge 106, 240
Bevin 344
Beyaz Deniz-Baltık Kanalı 144
Beyaz Enternasyonal 77
Beyaz Ruslar 47, 54, 56, 58, 139, 179, 205, 207, 449
Big Bang 393
Bild Zeitung 399
Bilgoraj 192
Bir Alman Arkadaşa Mektuplar 223
Bırakın Halk Nefes Alsın 439
bireycilik 108, 349, 351, 352, 358, 417, 452
bireyin hakları 224
bireyin onur duygusu 223
bireyler demokrasisi 225
bireysel haklar 232, 472
bireysel özerklik 222
bireysel yurttaş hakları 324
Birkenau 197, 199
Birleşik Almanya 277
Birleşik Avrupa 234, 244
Birleşik Devletler Merkezi Yer Tayini Cetveli 259
Birleşik Devletler xv, 122, 127, 176, 231, 232, 234, 237, 240, 249, 251, 283, 343, 360
Birleşik Devletler Yeniden Edilmiş Kişiler Yasası 252
Birleşik Krallık 92, 101, 108, 372
Birleşmeci Kiliseler 256, 257
Birleşmiş Devletler 232
Birleşmiş Milletler 229, 244, 247, 264, 287, 333, 357
Bismark 77, 78
biyolojik ırkçılık 115, 186, 192
Bizans 465
Bizonia 285
Blackwell ve Seabrook 398
Blitzkrieg (yıldırım savaşı) 167, 176, 180
Blum hükümeti 158, 159
Blut und Boden (kan ve toprak) 186
BM 259, 312, 459
BM Avrupa İktisadi Komisyonu 347
BM İnsan Hakları Beyannamesi 398
BM Soykırım Anlaşması 184
BM Sözleşmesi 245
BM'nin Avrupa İktisadi Komisyonu (AİK) 341
Boer Savaşı 93, 248
Bohemya-Moravya 83, 85, 170
bolluk suçluluğu *(Vohlstandskrimanilität)* 369
Bologna xiv, 268

Bolşevik Rusya *55*
Bolşevikler 9, 10, 13, 36, 43, *54-57*, 66, 74, 91, 101, 109, 122, 135, 140, 194, 260
Bolşevizme Karşı Birleşik Avrupa Cephesi 174
Bombay 408
Bonn 19, 286, 380, 452
Bonn 1983 Yabancı İşçilerin Geri Dönmeye Hazırlıklı Olmalarını Özendirme Yasası 380
borç geri ödemeleri 430
Bosna Savaşı 459, 460
Bosna xv, 199, 222, 235, 303, 405, 457-459, 272
Boş Beşiğin Tehdidi 94
boşanma 94, 367, 368, 413, 414
Bourdieu 358
Brasillach 223
Brazzaville 228
Breslau 203, 257
Brest-Litovsk Anlaşması 52, 53, 168
Briand-Kellog Paktı 75
Bristol 362
Britanya 18, 24-26, 28, 52, 53, 59, 61, 73, 78, 85, 86, 88, 89, 94, 97, 98, 101, 104, 106, 108-112, 116, 117, 121, 122, 125, 126, 128-132, 146, 149, 153, 155, 158, 164, 166, 169, 171, 176, 194, 200, 209, 212, 214-216, 220, 227, 231-235, 241, 242, 244, 248, 251, 263, 264, 285, 333, 337, 342, 345, 346, 348-350, 356, 365-368, 375-381, 385-391, 393-400, 403-406, 408, 409, 414, 415, 417-419, 421, 422, 440, 455, 457
Britanya Bilimin İlerlemesi Birliği 107
Britanya Devletler Topluluğu 251
Britanya Faşistler Birliği 156
Britanya İmparatorluğu 65, 84, 227, 441
Britanya ırkçılığı 85
Britanya İşçi Partisi 338, 394
Britanya karamizahı 362
Britanya milliyetçiliği 409
Britanya Muhafazakâr Partisi 339, 392
Britanya Öjenik Eğitim Derneği 105
Britanya Savaşı 194
Britanya Toplumsal Hijyen Konseyi 104
Britanya'da Ulusal Işsiz Emekçiler Hareketi 132
Britanya-Hollanda Birliği 233
Britanyalı bilim adamı 2
Britanyalı sanayiciler 127
Britanyalılar 47, 51, 65, 70, 76, 93, 124, 126, 148, 229, 264-265, 274, 279, 281, 286, 304, 361, 459
Brno 254
Bröton 64
Brunswick metalürji tesisleri 154
Brüksel 1958 Dünya Fuarı 411
Brüksel 20, 164, 378, 395, 420, 467
Brüksel Anlaşması 285
Brüning 131
Budapeşte 12, 13, 315
Buğday Savaşı 151
Bukovina 188
bulaşık makinesi 103
Bulgar Bilimler Akademisi 435
Bulgar Emek Ordusu 315
Bulgar Ortodoks Kilisesi 49
Bulgaristan 48, 49, 59, 69, 147, 150, 171, 234, 265, 266, 301, 302, 305, 307, 309, 310, 312, 316, 320, 323, 324, 326, 328, 428, 435, 436, 448
Bund *54*, *55*

Bundesanstalt für Arbeit (Devlet İşçi Kurumu) 376
Bundesbank 420
Bundeswehr 455
Bundstag 412
burjuva 23, 274, 292, 315, 351, 357
burjuva çağı 370
burjuva demokrasisi 11, 165, 213, 215, 224, 299, 303, 306
burjuva karşı devrimi 9
burjuva milliyetçisi hainler 308
burjuva şekilciliği 25
burjuvalara özgü kuvvetler ayrılığı ilkesi 320
Burton'ın Yönetici Rehberi 353
buzdolabı 355
Bükreş 67, 85, 166, 258, 300, 315, 323, 427, 432
Bükreş Matematik Enstitüsü 434
bürokrasi 393, 428
bürokratik mikro-eziyet 393
bürokratik mutlakıyetçilik 237
Büyük Alman İmparatorluğu 168
Büyük Arnavutluk Halk Cumhuriyeti 372
Büyük Birlik 264, 286
Büyük Güç 63, 64, 68, 72-74, 75, 78, 172, 231, 265, 267, 287, 452
Büyük Güçler Birliği 72
Büyük Hollanda 174
Büyük Üçlü 263, 264, 267, 276, 277
Büyük Yaşama Alanı *(Grosslebensraum)* 210
büyüme 341-343, 346, 383, 384, 421, 425, 429, 444
Büyümenin Sınırları 411
Byrnes 285

Calamandrei 368
Caluchow 313
Cambo 18
Canterbury piskoposu 217
carabinieri 272
Carr 239
Carretta 268
casuslar ve sabotajcılar 308
casusluk örgütleri 337
CDU 336, 339, 346
cemaatçilik 417
Cenevre 1, 61, 62, 64, 68, 73-79, 146, 312, 378
Cenevre 1927 Uluslararası İktisat Konferansı 127
Cenevre sistemi tekeli 77
Centre d'Études pour la Réforme de l'État (Devlette Reformu Araştırma Merkezi) 20
Cephe Nesli 156
Cermen Halklar Birliği 174
Cesur Yeni Dünya 103
Cezayir xi, 65, 71, 116, 244, 270, 365, 377, 408, 441
Chelmo 186, 196
Christianisme et Démocratie (Hıristiyanlık ve Demokrasi) 224
Christianity and the Social Order (Hıristiyanlık ve Toplumsal Düzen) 217
Christianstadt 208
Churchill 84, 200, 212, 225, 227, 234, 263, 265-267, 300
CIA Politika Eşgüdüm Ofisi 336
Ciano 81, 167
Ciné-Citta 363
cinsel Bolşeviklik 91
cinsel davranış modeli 101
City (Londra Finans Merkezi) 124, 429
Clyde 401
CMEA, Council for Mutual Economic

Assistance=Karşılıklı İktisadi Yardım Konseyi, Comecion 442
CND 371
Codreanu 261
Collier's 233
Cominform 285, 286, 306, 307, 311
Comintern 286
Commonwealth 50
Conseil National de la Résistance (Ulusal Direniş Konseyi) 221
Cordell Hull 240
coup d'état (hükümet darbesi) 42
Craxi 394
CRS 272
Cumhuriyetçi Parti 407
Czernowitz 48

çalışma kampları 143, 184, 189, 203, 235, 291, 309, 318
çalışma ve yaşama hakkı 215
Çar İmparatorluğu 11, 46, 47, 49, 51, 54, 134, 135, 143, 441
Çavushvitz 434
Çavuşesku 319, 331, 430, 432, 434, 435, 445, 447, 457
Çeçenler 140, 249
Çek Cumhuriyeti 449
Çeka 11
Çekler 7,17, 49-51, 66, 135, 177, 178, 255, 256, 298, 300, 308, 429, 460
Çekoslovakya 5, 7, 13, 18, 20, 71, 74, 75, 85, 105, 132, 133, 150, 169, 170, 192, 221, 229, 231, 253, 258, 267, 275, 287, 294, 297, 301, 302, 305-309, 311, 317, 323, 325, 326, 423, 428, 431 434, 436, 437, 439, 442, 447, 450
Çernobil felâketi 439
Çetnikler 289, 295
çiftçiler 148, 313
Çin 331, 443, 447
Çingeneler 36, 46, 60, 112, 113, 185, 199, 449, 456
Çin-Sovyet bölünmesi 331
Çocuk Sağlığı Konferansı 95
çoğunluk sistemi 18
Çok Çocuklu Aileler Birliği 96
çokpartili demokrasi 320, 438

Dachau toplama kampı 114, 203
Dahrendorf 394
Daily Mail 94
Daimler-Benz 148
Damaskinos 225
Danimarka 111, 170, 339, 350, 397
Danzig 5, 188, 253
Dayanışma Sendikası 428, 432, 433, 437, 438, 446, 448
DDR 450
De Tocqueville 423
Debrett 413
deflasyon 128, 131, 387, 421, 427
dégradation national (ulusal aşağılanma) 271
Degrelle 173, 174
Demir Perde 286, 287, 290, 438
demokrasi xi, xii, xiv, 3-5, 15, 19, 21, 23-29, 33, 45, 66, 155, 158, 163, 213-215, 219, 222, 224, 226-228, 237, 242, 249, 261, 274, 280, 281, 288, 293, 299, 302, 333, 334, 339, 348, 365, 366, 367, 372, 383, 384, 392, 417, 424, 448-450, 463, 465, 466,
Demokratik Alman Cumhuriyeti 286
Demokratik Güç Birlikleri 448
demokratik sosyalizm 236, 237, 330
Demokratik ve Sivil Forumlar 448
Demokratur 334

Der Spiegel 374
Deutschtum (Almanlık) 174, 185, 193, 252
devlet destekli kartel 148
devlet müdahaleciliği 158, 221, 428
devlet planlaması 158, 217, 339
devlet sosyalizmi 159, 425, 451
devlet terörü 12, 230, 348
devletçilik 239, 310, 345
devletin sürekliliği 273
devletin teolojisi 230
devletleştirme 311, 346
devletten kurtulma 321
Die Deutsche Hausfrau (Alman Ev Kadını) 96
Dimitrov 328
Dimitrovgrad 322
direniş hareketleri 247, 269, 272
direniş ideolojileri 220
direniş örgütleri 234, 270
dirigisme (güdümcülük) 220
dış borçlar 147, 148, 432
dış tahakkümden özgürlük 237
dışavurumcular 23
Dışişleri Bakanları Konferansı 285
Djilas 274, 330
Dneprostroy 142
Dniepropetrovsk 139
Doğu Almanya 267, 302, 305, 312, 315, 316, 318, 319, 325, 343, 377, 421, 427, 428, 431, 434, 435, 437, 439, 447, 452, 454
Doğu Asya 400, 421
Doğu Avrupa komünizmi 438
Doğu Avrupa xv, 47, 48, 50, 52, 53, 56, 57, 60-63, 66, 67, 70, 74, 76, 84, 86, 115, 123, 124, 148, 150, 175, 185-187, 191-193, 231, 234, 237, 242, 251, 252, 256, 260, 263-266, 273, 274-276, 278, 285, 286, 289, 291, 292-297, 300-302, 304, 308-314, 318, 322-324, 326-328, 331, 336, 338, 347, 348, 370, 375, 403, 425, 427-431, 436, 441-445, 448, 449, 451-453, 455, 456, 460, 461, 465, 469
Doğu Avrupa'daki azınlıklar 255, 457
Doğu Avrupa'nın Alman ve Yahudileri 255
Doğu Berlin 317
Doğu Elbe Junkerleri 13
Doğu Galiçya 59, 66
Doğu Genel Planı 205
Doğu Hint Adaları 106
Doğu Polonya 191
Doğu Prusya 196, 253, 335, 340, 468
Doğu Romanya 303
doğum kontrolü 94, 97, 98, 107, 218, 367
Doğum Kontrolü Karavanları 98
doğum oranları 98, 99, 110, 111, 116, 243
Doğu-Orta Avrupa 250, 423
Dollfuss 7, 33-35
Doncaster 358
Dopolavoro Örgütü 153
Dora 204
Down and Out in Paris and London (Paris ve Londra'da Düşmüş ve İşsiz) 133
Dördüncü Reich 469
Dört Güç 282
Dörtlü İktidar Kontrol Komisyonu 285
döviz istikrarsızlığı 385
döviz konvertibilitesi 418
döviz kurları 128, 147, 388, 395, 420
döviz oranları 159
döviz oranları denetimi 158

DP'ler (displaced person, yeniden edilmiş kişi) 250-252
Dresden 223
Dresden Hijyen Müzesi 96
Drieau la Rochelle 23
Drieu 223
Drina Köprüsü 222
Drina Vadisi 472
Duce (Mussolini] 14-16, 40, 95, 152, 162
Dulles 286
Dunkirk 212
Dünya Bankası 421, 430
Dünya Para ve İktisat Konferansı 133
Dünya Planlaması 239

EAM/ELAS 241
Economist 340
EDC (European Defense Community, Avrupa Savunma Birliği) 244
Eden 265
Ege Denizi 410, 472
Eichmann 201
Eichmann Mahkemesi 184
Einaudi 244
Einsatzgruppen 195, 200, 201
Einsatzkommando 8, 196
ekspektokrasi 359
El Lissitski x
Elçiler Toplantısı 74
emeğin küreselleşmesi 466
emek 180, 384, 385, 388, 397, 429, 430
Emek Savaşı 151
EMU (European Monetary Union=Avrupa Para Birliği) 419, 420, 421
Endlösung (nihai çözüm) 195, 199
Endonezya 440
Endülüs 14
enflasyon 123, 128, 129, 147, 219, 341, 345, 384-386, 421, 425, 426
English Journey (1923) 126
Entnazifizierung (Nazilikten arındırma) 280
Ermeni halkının planlı katliamı 69
Ermeniler 46, 48, 68, 70
Estonya 17, 20, 68, 111, 124, 170, 187, 289, 449, 445
eşcinsel hakları 413
eşitlikçi toplumsal politikalar 421
Etiquette and Modern Manners (Görgü ve Modern Âdetler) 413
etnik azınlıklar 66, 231, 309, 375, 404, 409, 435, 456
etnik çatışmalar 472
etnik gruplar 45, 70, 118, 245, 247, 404
etnik temizlik 458
Etyopya 81, 82
Etyopya savaşı 149
Evlilik ve Nüfus Politikası 102
Ezilen ve Sömürülen Halkın Hakları Bildirgesi 11

Fascism for Whom? (Kimin İçin Faşizm?) 17
Faslılar 378
faşist 30, 31, 141, 155, 173, 268, 274, 348
faşist devletler 47
faşizm x, xi, xii, xiii, xiv, xv, 13, 14-17, 24, 28, 29, 32, 82, 83, 134, 145, 151, 152, 156, 220, 226, 241, 249, 270, 273, 291, 297, 334, 335, 337, 357, 362, 364, 375, 398, 407, 455, 463, 464
Fear Eats the Soul (Korku Ruhu Kemirir) 379
Federal Almanya 244, 396, 427, 439

Federal Birlik 232
Federal Europe (Federal Avrupa) 232
Federal Rus Cumhuriyeti 11
Fiat 500 362
Filistinli Arap sığınmacı 252
Fin 9, 51
fin de siècle (yüzyıl sonu) 466
Finlandiya 12, 49, 53, 55, 68, 111, 171, 267, 302
Finnoskandiya Birleşik Devletleri 233
Floransa 356
Flower Power 371
Ford Zephyr 362
Fortune 32
FPÖ 407, 408
Fragebogen (soru kâğıtları) 279
Franc fort (güçlü Frank) 420
Franco İspanyası 97
Franc-Tireur 213
Frankfurt 193
Frankfurter Allee 317
Fransa xiv, 6, 18, 19, 24, 26, 30, 52, 61, 67, 71, 73-75, 80, 85, 86, 89, 92, 94, 97, 105, 116, 123, 126, 128, 131, 131-133, 147, 165, 166, 168, 170, 173, 178, 182, 183, 194, 198, 214, 219, 220, 227, 228, 231, 232, 233, 241-243, 247, 255, 261, 266, 268, 269, 270, 271, 277, 287, 288, 333, 334, 338, 339, 342, 345, 346, 349, 358, 360, 361, 365, 367, 368, 371, 372, 374, 376-379, 393, 397, 403, 405-409, 414, 420, 452, 455
Fransa'da Üçüncü Cumhuriyet 213
Fransızlar xi, 47, 59, 65, 76, 93, 124, 126, 148, 149, 195, 200, 229, 248, 279, 281, 284, 375, 441, 459, 468
Funk 216
Führerprinzip 36
Fütürizm 108

Gaitskell 338
Galiçya 179, 190
Galler 94
Gants Hill İstasyonu 134
garantör haklar 83
Gauleiter 192
Gdansk 432
GDR (Demokratik Alman Cumhuriyeti) 429, 431
Geburtenrückgang (Doğum Azalması 94
Geçici Hükümet 300
Geir Lundestad 267
gerçek sosyal demokrasi 8
gerçeküstücüler 23
Ge-So-Lei 96
Gestapo 36, 202, 220, 222, 365, 439
gettolar 188, 200, 203, 401
Gierek 427, 430
Gilmour 389, 391, 400
Girit 167, 203, 289
gizli servisler 336
Gladio 288
Glogau 257
göç politikası 378
göç ve ırk 376
Graziani 81
Greenmantle (Yeşil Yelek) 51
Greenpeace 412
Grossdeutsche Volkspartei (Büyük Alman Halkı Partisi) 33
Grossraum (büyük mekân) 172, 176
Grossraumwirtschaft (büyük mekânın yönetimi) 175
Grossraumwirtschaft 239
Gross-Rosen 203
GRU 305

Guardian 414
Gulag 41
gulaş komünizmi 450
Gusen 208
Güney Afrika 441
Güney Avrupa 376, 377, 394, 396, 431
Güney Tirol 63, 185, 187
Gyorgy 331

Habeşistan 75, 76
Habsburg İmparatorluğu 4, 48-52, 54-56, 58, 77, 206, 209, 233, 441, 465
Haider 408
Halbstarken (yeni yetme) 369, 370
Halk Cephesi 158, 165, 219, 297
halk demokrasileri 27, 291, 299, 300, 306, 308, 319, 329
Halk Hukuku 172
Halk Mahkemeleri 274
Halk Milisleri 305
Harlow 406
Hausbuch für die deutsche Familie 87
Heimat (vatan) 335
Helmut Schmidt'in "birleştirme politikası" 404
Helsinki 460
Henlein 231
Henley Tahmin Merkezi 415
Herrenvolk (üstün halk) 168
Hersch Lauterpacht 225
Heydrich 186, 195, 198
Hindistan 51, 53, 171, 209, 377, 378, 440, 441
Hindistan Kongre Partisi 228
hiperenflasyon 122, 128, 131
Hıristiyan demokratlar 272, 288, 289, 391, 392
Hıristiyan milliyetçiliği 33
Hıristiyan sosyaller 33
Hıristiyan-Alman korporasyon devleti 33
Hıristiyanlık 392, 467
Hırvat Ustase 199
Hırvatistan 33, 167, 171, 199, 457, 466
Hırvatlar 6, 8, 18, 49, 51, 200, 274, 458
Hitler Almanyası 22, 89, 112, 223
Hohenzollern Almanyası 2
holigan 369
Hollanda 104, 133, 149, 153, 165, 166, 168-170, 172, 173, 182, 198, 200, 221, 227, 235, 252, 258, 271, 272, 338, 340, 342, 368, 385, 392, 393, 396, 397, 403, 414, 420, 440
Hollanda İmparatorluğu 228
Hollanda İşçi Partisi 338
Hollandalı 200, 219, 229, 346,
Holocaust 184, 260
Horty 309
Hoveswerda 322
Hür Demokratlar 392
Hür Fransa 270

I. G. Metall grevi 397
IG Farben 197
Il popolo 272
In the Land of the Great Lie (Büyük Yalanın Ülkesinde) 145
ırkçılık 34, 84, 89, 116, 375, 379, 404, 408, 456
Irksal Bilim Adamları Manifestosu 82

İber 341, 342
İberya 233
iktisadi bireycilik 221
iktisadi büyüme 345, 346
iktisadi liberalizm 151, 236, 237, 238, 387

iktisadi milliyetçilik 133, 146, 158, 159, 240, 310
ılımlı muhafazakârlar 215
IMF 387, 430
imparatorluklar 49, 50, 93, 440, 441, 465
İngiliz-Fransız Anlaşması 264
İngilizler ix
İngiliz-Sovyet görüşmeleri 265
İngiltere 6, 25, 84, 94, 227, 240, 370, 401
insan avı 181
insan hakları 225-231, 236, 245, 334, 408, 439, 466
Ionescu 331
İran 405
İrlanda ix, 63, 108, 333, 341, 385
İrlandalılar 379
irredantizm 66, 469
irticalen yetki 270
İskandinav ülkeleri 174, 351
İskandinavya xv, 26, 105, 108, 111, 168, 233, 249, 367, 368, 394
İspanya 2, 13, 19, 26, 28, 30, 33, 35, 76, 105, 333, 341, 350, 357, 363, 368, 384, 385, 395-397, 403, 404, 413, 420, 431, 440
İspanya iç savaşı 71, 289, 309
İspanya'daki Basklar ve Katalanlar 457
İspanyollar 309, 378, 441
İsrail 252
İstanbul 4, 68
İsveç 68, 89, 111, 112, 147, 156, 168, 200, 218, 333, 338, 348-350, 368, 376, 386, 397, 398, 403, 405, 414
İsviçre 6, 89, 111, 133, 150, 200, 201, 333, 334, 366, 376-378, 385, 403, 466
İşçi Partisi 155, 157, 338, 339, 346, 386, 387, 422
işçi sendikaları 336, 381
işçi sınıfı 324, 359, 370, 373, 374, 395, 397, 398, 412, 427
işçi ve sosyal demokrat partiler 365
işsizlik 99, 129, 130, 132, 133, 141, 147, 153, 156-158, 216, 241, 242, 340, 341, 384, 387, 388, 412, 404, 406, 407, 409, 420, 421, 451
işverenler 156
İtalya 2, 16, 17, 19, 25, 28, 30-32, 35, 40, 41, 43, 63, 75, 81, 89, 92, 96, 97, 116, 128, 132, 133, 152-155, 158, 161, 198, 220, 228, 231, 233, 237, 241, 243, 249, 261, 265, 266, 268, 270, 271, 273, 288, 289, 304, 333, 335, 336, 338, 339, 342, 343, 345, 356, 358, 360, 361, 364, 365, 367, 371, 372, 374, 376, 385, 392, 393, 397, 405, 417, 449
İtalyan 18, 83, 148, 173, 200, 348, 366, 375, 378
İtalyan Bilimin İlerlemesi Derneği 93
İtalyan braccianti 14
İtalyan Hıristiyan Demokratlar 335
İtalyan İmparatorluğu 41
İtalyan korporatizmi 32
İtalyan Ulusal Anne ve Çocuk Ajansı 101
itilaf devletleri 4, 12, 51, 125

Jaguar XK 140 362
Jakoben doğaçlama 272
Japonlar 229, 419
Japonya 326
Jaruzelski 434, 438
Jivkov 319
Journal of the American Institute of Planners 410

Jön-Türkler 49
Judenrein (Yahudilerden arındırılması) 34
Jünger 23

kaba kuvvet düzeni 239
kabilesel ve cemaatsel yaşam 108
kadın hakları 98, 242
Kadınların Sağlık ve Güzellik Birliği 109
Kafkaslar 53, 179
Kalabalık Aileler Birliği 95
Kaldor 388
Kaliforniya 111
Kalıtımsal Sağlık Mahkemeleri 113
kamu harcamaları 130, 350
kamu konutları 104
Kanada 146, 209
kapitalizm xiv, 95, 122, 124, 130, 133, 135, 144, 152, 176, 238, 321, 338, 346, 347, 350, 352, 374-377, 392, 401, 415, 418, 428, 433, 451, 465-467, 470, 471
karma ekonomi 237, 242, 311
karne uygulaması 142, 238, 343, 353
Karpatlar 294
Karpatların Devi 432
Katalan 64
Katolik 27, 33, 34, 97, 224, 303, 358, 366, 413
Katolik Avrupa 98, 367, 414
Katolik Kilisesi 437
Katolik paternalizm 339
Katolikler 32, 308
Katyn Ormanı 294
Kayzer Wilhelm Antropoloji Kalıtım ve Öjenik Enstitüsü 113
Keynesçilik 131, 387, 389, 395, 410, 418, 425
KGB 289, 305, 442
Kıbrıs 167, 377
Kiev 167
Kırım 167, 205
kitle mezarları 208
kitlesel cinayetler 194, 196, 198, 203, 208
kitlesel işsizlik 221, 342, 349, 374, 377, 378, 390, 397-399, 412, 425, 427
Kızıl Faşizm 249
Kızıl Haç 258
Kızıl Muhafızlar 10
Kızıl Naziler 152
Kızıl Ordu Fraksiyonu 373
Kızıl Ordu xi, 56, 175, 191, 207, 241, 247, 251, 253, 263, 265, 266, 276, 289, 294, 295, 298, 329, 330
Kızıl Viyana 14, 102
Kızılderililer 209
Klement Gottwald çelik tesisleri 312
Kohl'un "geri dönüş politikası" 404
kolektifleşme 139, 140, 143, 289, 297, 313, 315, 317
Komekon 326, 331
Komünist Demokratik Ordu 289
Komünist Olmayan Manifesto 346
komünizm x, xi, xii, xiii, xiv, xv, 13, 24-26, 29, 32, 42, 56, 57, 96, 133-136, 144, 149, 151, 156, 217, 286, 291-293, 297, 300, 301, 319, 321, 322, 324, 327-330, 332, 337, 345, 348, 375, 384, 398, 423, 425, 427, 428, 432, 437, 438, 446-448, 453-455, 464, 469, 472
konverbilite 122, 240
Kopenhag 165
Kore Savaşı 303, 336, 345
Korfu 74
korporatif devlet 32, 34
korporatizm 32, 373, 386

Kosova 435, 459, 460
köle emeği 203, 204
köle imparatorluğu 227
Köln 374
KPD 284
Krakow Üniversitesi 190
Kraliyet Nüfus Komisyonu 376
kredi ve borç 355
Kremlin 294, 307, 441, 442, 445
Kristallnacht katliamı 85
Ku'damm 371
Kubiak Raporu 432
Kulaklar 137-139, 142, 313, 314
Kulmhof/Chelmno 198
Kumenler 301
Kurtarılmış Avrupa Üzerine Yalta Bildirisi 266
Kurucu Meclis Tezleri 9
Kutsal Roma İmparatorluğu 169
Kuzey İtalya 175
Kuzey İtalya'daki Almanlar 457
Kuzeybatı Avrupa 394, 413
Küçük İtilaf 74
Küçük Sibirya 309
küresel demokrasi xii
küresel toplumsal devrim 122
küresel yeniden yapılanma 374

La Race française (Fransız Irkı) 116
La Revue libre 220
La scoperta dell'Italia (İtalya'nın Keşfi) 358
la stirpe (ırk) 116
La Ville radieuse (Işıltılı Kent) 106
Labensraum 458
Lahey 61
laissez faire 125
Lambretta 362
Latin halklar 16
Lauterpacht 230, 231
Laval 173, 182
Le Corbusier 106, 145
le Défi Americain (Amerika Meydan Oluyor) 363
Le donne di Messina (Messinalı Kadınlar) 261
Le Franc-tireur 235
Le Jeune Européen 23
Le Monde 361
Le Pen 407, 408
Lebensraum 78, 85, 169
Lega 401
Leipzig 454
Lenin'in Romanya Dağlarındaki Işığı 312
Leningrad 282
Les Choses (Şeyler) 354
Les Constitutions de l'Europe nouvelle 5
Les Droits de l'homme et la loi naturelle (İnsan Hakları ve Doğal Yasa) 224
Letonya 17, 68, 187, 289
Letonyalı Almanlar 190
Levitas 389
Liberal Amerikan düşüncesi 225
liberalizm xv, 2, 8, 10, 15, 16, 19, 23, 24, 29, 30, 33, 38, 64, 65, 71, 79, 81, 151, 156, 310, 311, 349
Libya 82, 106
Liechtenstein 334
Ligaçev 446
Liret Savaşı 151
little Englander (küçük İngilizler) 83
Litvanya 20, 74, 188, 205, 289, 449
Litvanya anayasası 6
Litvanyalılar 58, 249, 303
Locarno 75
Lódz Litzmannstadt 192
Londra 51, 57, 59, 74, 75, 84, 85,

124, 125, 133, 176, 200, 211, 232, 260, 264, 393, 404, 408, 451, 459
Londra Finans Merkezi "plütokratları" 164
Londra Metropoliten Konut Şirketi 103
Lorraine 190
Love on the Dole (İşsiz Aşk) 133
Lublin 191, 193, 197, 206, 208, 241
Lundestad 345
Luxembourg 170, 206
Lütheryen 256
Lviv 174

Macar Tuna Çemberi 439
Macaristan 2, 12-14, 30-33, 61, 67, 74, 80, 83, 105, 116, 124, 168, 171, 175, 198, 200, 231, 253, 256, 265-267, 273-275, 284, 286, 287, 297, 301-303, 306, 307, 309, 313, 314, 316, 319, 324, 329, 330, 331, 423, 426, 428, 429, 431, 435, 438, 442, 446, 448-450
Macarlar 27, 46, 48, 49, 54, 64, 70, 77, 93, 256, 294, 308, 447, 456
Madagaskar 194, 244
Madagaskar Planı 186, 194
Madam Bovary sendromu 367
Maginot hattı 76
Magnitogorsk 141, 142, 144
Majdanek 197, 295
Makedonlar 46, 49, 56, 70, 303
Makedonya ix, 61, 66, 459, 460
Maki 241
Makine Çağı 103
Maliye Komitesi 124, 125
Man and Society in an Age of Reconstruction (Yeniden İnşa Çağında İnsan ve Toplum) 237
Manchester Pan-Afrika Kongresi 244
Mançurya 75, 76
manda sistemi 65
Man's Most Dangerous Myth: The Fallacy of Race (İnsanın En Tehlikeli Efsanesi: Irkın Yanlışlığı) 117
Manş 361
Marburg 279
Maritain 224, 224-226
Marksist Frankfurt Okulu 358
Marksist Halk Demokrasileri 297
Marksist neo-emperyalizm kuramcıları 440
Marksizm 10, 141, 337, 338, 388, 436, 437
Marshall Planı 285, 311, 312, 326, 340, 343, 344, 364, 451
Mass Observation 240, 215, 243,
matrimonio riparatore 366
Mauthausen 202, 209
mecburi askerlik 93
Meciar 456
Mein Kampf 78, 168
Meissen porselen 282
Merkez İzleme Bürosu 259
métropole 379
Mezzogiorno 401
Milletler Cemiyeti x, 47, 60, 61, 62, 64, 65, 67, 70, 72, 75, 79, 80, 82, 83, 125, 127, 184, 231, 287, 449, 465
milliyetçi kapitalizm 133
milliyetçi sapmacı 307
Milliyetçi Sığınmacı Partisi 335
milliyetçilik 48-52, 55, 69, 117, 118, 133, 174, 240, 244, 303, 409, 435, 436, 456-458, 463, 469
Milliyetler Cemiyeti 63, 78, 79, 81, 172, 230
Mini 362

Minsk 196
Mitteleuropa 52
moda 103, 415, 417
Modern Democracies 2
modernleşme 365, 418, 428, 429
modernliğin sonu 411
Mokan grubu 305
Moldova 265, 285, 296, 329, 460
Mondo Beat 371
monetarizm 387-400
Monoprix 356
Monroe öğretisi 172
Mosina 314
Moskova 55, 57, 75, 143, 145, 167, 179, 241, 265, 267, 273, 283, 285, 286, 296, 297, 300, 301, 304, 306-308, 318, 319, 322, 326, 328-332, 435, 436, 439, 442, 443, 445, 447, 453
MPR 223
muhafazakâr "devrim" 421
muhafazakâr 35, 106, 107, 212, 221, 236, 288, 239, 348, 349, 391, 403, 421
Muhafazakâr Parti 408
muhafazakârlar 26, 31, 66, 92, 102, 272, 288, 357, 364, 368, 370, 384, 387, 393, 394, 402, 418, 450
Münih 13
Müslümanlar 46, 51, 69
müttefikler 249-251, 252, 254, 263-265, 270, 271, 276, 280, 281, 284, 286

Nansen pasaportu 71
Napoli 356
Nasjonal Samling 271
nasyonal sosyalizm xii, xiii, 29, 34, 35, 37, 39, 43, 82, 83, 87, 99, 114, 167, 198, 210, 277
Nation and Family 218
NATO 244, 330, 443, 470, 471
Nazi Almanyası xi, 32, 35, 40, 42, 47, 67, 81, 83, 85, 104, 116, 117, 145, 147, 149, 165
Nazi Emek Cephesi 149
Nazi hukuku 226, 229
Nazi Irk Programı 199
Nazi Partisi 62, 109, 153, 188, 189
Nazi Yeni Düzen 161, 211, 212, 216, 467, 470
Naziler x, 21, 23, 36, 43, 76, 79, 80, 82, 83, 99, 117, 118, 184, 185, 193, 202, 204, 207, 229, 235, 239, 247, 258, 261, 271, 283, 291, 443, 458, 468
Nazizm xiii, 42, 145, 158, 218, 226, 236, 238, 277, 278, 280, 292
neo-faşistler 364
neo-Keynesçi 420
neo-korporatist 393
neo-liberal 237, 239, 391, 419, 421, 389
neo-liberal ekonomiler 384
neo-liberalizm 393, 450
neo-muhafazakârlık 438
neo-Nazi partiler 335
neo-Nazizm 407, 454
Neuberg 328
New Age felsefeleri 416
New Colonial 414
New Deal (Yeni Düzen) 32
New Europe 51
New York 133
NGO (Sivil Toplum Kuruluşları) 439
Niemeyer 125
Nihai Çözüm 198-201, 207, 252
Nitelikleri Olmayan Adam 416
NKVD 143, 144, 251, 289, 300,
nomenklatura (arınma) 449, 432, 434

Nordhausen 208
Nord-Süd Gefälle 401
Norveç 111, 168, 170, 173, 174, 221, 235, 271, 350, 397, 403, 414
Notting Hill 379
Nowa Huta 322
NSDAP (Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi) 31, 42
Nuremberg 245
Nuremberg mahkemeleri 184
Nuremberg yasaları 82, 83, 87, 114

Oberbürgermeister Gustay Boess 103
Oder-Neisse 301
OECD 346, 357, 385, 421, 425
OEEC (Organization for European Economic Cooperation, Avrupa İktisadi İşbirliği Örgütü) 346
Office National d'Immigration (Ulusal Göç Ofisi) 376
OGPU (devlet güvenlik polisi) 137, 143
Oklu Haç 273, 274
Organik Demokrasi 358
Orman Biraderleri 289
Orta Avrupa xiv, 30, 52, 63, 74, 76, 83, 119, 135, 150, 166, 177, 209, 233, 299, 407
Orta ve Doğu Avrupa 125, 132, 146, 147, 256
Ortadoğu 51, 69
Ortak Pazar 175, 183, 235, 244, 442, 467-469
Ortak Refah Partisi 217
Ortodoks 27, 69, 224, 413
Osmanlı İmparatorluğu 46, 49, 59, 68, 69
Ossi (Batı Almanların Doğu Almanlar için kullandığı terim) 454
Ostarbeiter (Doğulu işçi) 250
Ostpolitik (Doğu Siyaseti) 438, 452
Ostrava 312
Oswiecim 197
otarşi 148-150
Otomatik Portakal 415
otoriter devlet 15, 29, 30
otoriter Katolik rejimi 33
otoritercilik 418
Ozenfant 108

öjenikçiler 93, 105, 106, 108, 110, 112, 116, 117
ölüm kampları 186, 197, 198, 200, 203, 207, 208, 280
ölüm kamplarında gaz kullanılması 196
ötanazi 112, 113, 191, 196, 197, 201
ÖVP 408
özelleştirme 389, 391, 393, 451
Özgür İşçi Sendikaları 433
Özgürlük Partisi 407

Pakistan 405
Pan-Alman Birliği 52
Pan-Amerikan Birliği 234
Pan-Avrupa Birliği 77
Pan-Avrupa İktisadi İşbirliği 127
Pantolonlular 324
Paris 10, 51, 60, 61, 63, 65, 74, 75, 85, 108, 125, 165, 166, 201, 211, 234, 268, 365, 372, 378, 393, 408, 441, 459
Paris Barış Anlaşması 2, 6, 45
Paris Barış Konferansı 59, 72
Parlak Cresta 362
parlamentarizm 8, 19, 31, 302
parlamenter demokrasi 16, 26, 267, 284, 337, 359
Partito d'Azione (Eylem Partisi) 234, 241

partizanlar 195, 268, 269, 295
Pasok 419
pasotas (onaylayan adam) 417
paternalist aydınlar 351
Pax Americana 418
Pax Germanica 53
Pax Sovietica 306
paysage 108
PBİP (Polonya Birleşik İşçi Partisi) 433
PCI (İtalyan Komünist Partisi) 266
Peace Aims and the New Order (Barış Hedefleri ve Yeni Düzen) 213
Peace through Law (Yasa Yoluyla Barış) 230
Peenümünde 204
Pekin 331
Per una federazione economica europea (Avrupa İktisadi Federasyonu İçin) 239
perestroyka 444
petrodolar 418, 429
Petrograd 10
Picture Post 217
pieds noirs 377
piyasa kapitalizmi 310
Pizzorno 360
Plan de Man 157, 158
Plan van der Arbeid 157
plütokrasi 151, 219
Po vadisi 14
polis devleti 320, 364
Polonya Azınlıklarının Hakları Anlaşması 61
Polonya Birleşik Köylü Partisi 313
Polonya Cumhuriyeti 57
Polonya İşçi Partisi 266, 297
Polonya ix, 2, 4, 17, 20, 33, 48, 49, 52, 56-61, 64, 67, 68, 71, 74, 75, 84, 85, 104, 108, 113, 116, 121, 131, 133, 150, 159, 168-170, 178, 183, 185, 187, 191-193, 197-[illegible], 206, 207, 220, 222, 229, 235, 236, 241, 253, 255, 257, 26[illegible], 265-267, 275, 289, 294, 295, 2[illegible], 301, 303-306, 309-311, 31[illegible]-31[illegible], 324, 325, 330, 397, 423, 42[illegible], 430-438, 442, 446-448, 460, 4[illegible]
Polonya Kompleksi 330
Polonya Komünist Partisi 29[illegible]
Polonya'daki Dayanışma Hareketi 3[illegible]
Polonya'daki KOR grubu 43[illegible]
Polonyalı 7, 48, 51, 70, 71, 180, 185, 188, 189, 206, 248, 251, 255, 256, 375, 426, 436
Pomeranya 253
Portekiz 2, 17, 32, 33, 333, 341, 35[illegible], 367, 368, 384, 404, 413, 431, 44[illegible]
Portekizliler 65, 441
postmodernizm 384, 416
Potsdam 253, 254, 277, 282, 284
Potsdam Anlaşması 282
Prag 166, 173, 308, 316, 331, 332
Prag'daki Sözleşme 77 43[illegible]
Précis de Décomposition (Kokuşma Elkitabı) 261
primus inter pares (eşitler arasında birinci) 42
Prisunic 356
proletarya diktatörlüğü 29[illegible], 351
proleter enternasyonalizmi 30[illegible]
Proletkult festivalleri 109
Protektora 177
Prusya ix, 5, 21, 285
punk anarşizmi 415

quango 394

Race: a Study in Modern Superstition (Irk: Modern Boş İnanışların Araştırması) 117

radikal milliyetçiler 31
radikalleşme 298
RAF 227
Rajk 308, 318
rasyonalizasyon 148
Ravensbruck 203
realpolitik 458, 461
refah demokrasisi 351
refah devleti 118, 242, 311, 323, 347, 348, 349, 351, 352, 391, 392, 399, 400, 401, 402, 408
reformcu sosyalizm 156
Reforme de l'État (Devlet Reformu) 20
Reich Ekonomi Bakanlığı 175
Reich xii, 5, 19, 41, 52, 53, 78, 85, 166, 172, 177, 178, 180-182, 185-187, 189, 193, 194, 201, 203, 206, 207, 222, 253, 254, 280, 377
Reichkommissar Kube, 179
Reichstag 17, 19, 21, 94
Reichswerke AG "Hermann Göring" 177
Reichwerke 181
Reinhard kampları 198
Reinhard Operasyonu 198
Ren bölgesi 74
Rhine 76, 125, 285
Rhine (Ren) piçleri 112
Riom 219
Riviera 167
RKFDV 186, 188, 189
Rockefeller Vakfı 104
Rodchenko 109
Rodos 82
Roma 14, 267, 361, 393, 408
Roma Kulübü 411
Romanya 8, 12, 17, 30, 31, 33, 35, 61, 64, 66, 67, 71, 74, 83, 85, 89, 147, 150, 163, 168, 171, 175, 176, 189, 200, 253, 265, 266, 274, 295, 297, 300-303, 305, 306, 309, 314-316, 319, 326, 327, 330, 427, 429, 431, 432, 434-436, 447-450, 461
Romanya Transilvanya 314
Rostov 53
Rovigo 269
RSHA 186
Ruhr 74, 125, 282, 401
Ruhr krizi 126
Rumen Emek Yedekleri Direktörlüğü 315
Rumen Securitate 439
Rus Devrimi 2, 14, 89
Rus İmparatorluğu 54, 292
Rus Sosyal Demokratlar 54
Ruslar 49, 51, 54, 187, 199, 264, 266, 277, 282, 284, 292, 303, 340, 459, 461, 471
Rusya 2, 8, 9, 12, 13, 40, 47, 53, 55, 57, 73, 134, 140, 144, 145, 178, 206, 297, 303, 368, 441, 457, 461, 468, 469
Rusya'daki iç savaş 12

SA 43
Sachsenhausen toplama kampı 191
Samara 10
sanayi devrimi 43, 310, 312
Sanok 257
Saraybosna 262, 458, 463
savaş devleti 118
Savaş Sonrası Sorunları Araştırma Komitesi 221
Scotland Yard 114
SED 285
Seine Nehri 356, 365
Selânik ix, 4, 70, 199, 201
sendikalar 142, 147, 156, 316, 373, 374, 388, 396, 397

Senussiler 81
Serbest İrlanda (1922 anayasası) 6
serbest ticaret 122, 125, 133, 146, 240
serbest ticaret bölgeleri 239
sermayenin (ve emeğin) küreselleşmesi 471
sermayenin küreselleşmesi 470
Servan-Schreiber 363
Setif Ayaklanması 244
Sevilla 1992 Fuarı 411
Sex Pistols 415
seyahat özgürlüğü 436
sezgisellik 108
Sibirya 143, 178
Sıfır Yılı 248
sığınmacılar 47, 106, 121, 250, 251, 335, 342, 376, 407, 455
silahlanma 43, 148-150, 154, 204
Silezya 253, 257, 335, 340, 468
Singapur 451
sınıf mücadelesi 12, 32, 138, 247, 311, 344, 352, 359, 371, 410
SiPo/SD *Einsatzgruppen* birlikleri 191
Sırbistan 17, 48, 59, 89, 170, 175, 186, 325, 458
Sırp 8, 18, 274, 295
Sırp milliyetçiliği 435
Sırp Sanat ve Bilim Akademisi 435
Sırplar 6-8, 61, 199, 274, 295, 458, 460
Siyonizm 50
Skoda fabrikaları 150
Slav 50, 53, 77, 93, 186, 192, 292
Slovaklar 27, 200, 255, 449, 456, 460
Slovakya 33, 67, 83, 171, 198
Slovenler 6. 8, 18, 51, 206, 274
Slovenya 457
Sobibor 197, 198
SOE (Özel Operasyon Birimi) 269
Sofya 323
soğuk savaş xi, xii, xv, 4, 127, 175, 226, 244, 248, 249, 264, 273, 276, 285-290, 302, 308, 336, 338, 340, 344, 364, 365, 383, 424, 438, 443, 453, 454, 463, 466-469, 471, 472
Sonderkommando 4a 195
SOS-Irkçılık ve kilise sığınma hareketi 408
Sosyal Birlik Partisi (SED) 284
sosyal demokrat 102, 280, 311, 349, 387, 395, 419
Sosyal Demokrat Emekçiler Partisi 338
sosyal demokratlar 8-10, 25, 26, 38, 106, 157, 218, 221, 308, 337, 338, 418, 439
Sosyal Güvenlik ve Birleşik Hizmetler 216
sosyalist enternasyonalcilik 443
sosyalist inşa kahramanları 317
sosyalistler 157, 215, 236, 308, 310, 337, 338, 346, 352, 395, 419
sosyalizm 11, 26, 135, 136, 151, 306, 307, 337, 338, 395, 432, 433, 437, 444
sosyal-piyasa ekonomisi 455
Sovyet "iktisadi mucizesi" 145
Sovyet 133, 135, 242, 274, 282, 302
Sovyet Bloku 226
Sovyet İmparatorluğu xi, 47, 293, 452, 467
Sovyet kolektivizmi 237
Sovyet komünizmi xiii
Sovyet Rusya 42, 155, 292, 366
Sovyet sanayileşmesi 142, 144, 299
Sovyetler 12, 93, 145, 265, 276, 278, 279, 284, 292, 294, 304, 321, 329, 337, 442
Sovyetler Birliği sosyalizmi 140

Sovyetler Birliği x, xiii, xv, 3, 10, 41, 42, 47, 54, 56, 57, 75, 96, 101, 105, 122, 134, 135, 137, 138, 146, 148, 152, 159, 171, 174, 185, 186, 189, 194, 195, 203, 207, 234, 248, 249, 263, 264, 275, 276, 283, 289, 298, 299, 301, 306, 310, 312, 313, 318, 321, 322, 328, 332, 402, 423, 424, 428, 430, 438, 439, 443, 444, 445, 460, 468
soykırım 69, 184, 194, 199, 201, 208, 209, 245, 248, 252, 458
Soykırım Anlaşması 245
soziale Rechstaat 26
Spaak 221
SPD (Sosyal Demokratlar) 284, 347, 365, 394
sperm bankaları 414
Spiegel olayı 365
Sputnik çağı 322
SS 18, 99, 115, 169, 186-190, 194, 196-199, 202-208, 280
SS Untersturmführer 202
St. Petersburg 4
stagflasyon 386
Stakhanovistler 142
Stalin Yugoslavları 306
Stalin'in Beş Yıllık Planı 146
Stalinallee'nin Genç Duvarcısı 317
Stalingrad 174, 220
Stalinist 318, 431, 433, 444
Stalinist sanayileşme 143
Stalinizm 137, 144, 307, 313, 317-319, 424, 439
Stalinizmin siyasal ekonomisi 424
Stalinvaros 316
Stasi 436, 439
Statuto 14
Stockholm 393
Strange Defeat (Garip Yenilgi) 165
Stuttgart 378
Sunbeam Rapier 362
Sunday Dispatch 370
Survival International 412
Südet 187, 335
Südetland 231

T-4 programı 196
tahıl savaşı 149
Tahran Konferansı 265
tam istihdam 216, 217, 242, 342, 345, 347, 349-350, 373, 383, 384, 385, 398, 466
Tanganika 106
Teddy boy 370, 379
tehcir 254
Tek Avrupa Pazarı 419
tek ülkede sosyalizm 41
teppisti 370
Teşkilatı Mahsusa 68
Thatcher'cı Devrim 389
Thatcher'cı politikalar 451
Thatcherizm 387, 390
The Captive Vife (Tutsak Eş) 367
The Hidden Persuaders (Saklı Kandırıcılar) 363
The Man without Qualities (Nitelikleri Olmayan Adam) 24
The New Europe (Yeni Avrupa) 233
The Road to Serfdom (Kölelik Yolu) 236
The Road to Wigan Pier (Wigan Rıhtımı Yolunda) 133
The Secret Adversary (Gizli Düşman) 91
The Stages of Economic Growth (İktisadi Büyümenin Evreleri) 346
The Times 28, 335
Theorie des Tourismus 357

Tienanmen Meydanı 447
Times 215
Titoculuk 308
toplama kampları 71, 81, 184, 186, 193, 196, 201, 203, 204, 207, 253, 261
toplumsal Darwincilik 115
toplumsal sözleşme 419, 426, 466
toplumsal ve iktisadi demokrasi 218
toprak reformu 13, 14, 276, 277, 282, 297, 313, 247
topraksız *braccianti* 247
topyekûn savaş 176
Torino 13
Torino'daki büyük Fiat grevi 397
totaliter 16, 158, 214, 231, 236
totalitercilik 291, 292
Töton tipi 117
Transilvanya 274, 301
Transnistria 199
Treblinka 197, 198
Trieste ix, 287, 307
Troçkist-Sionist 308
Truman doktrini 285, 303
Tudor taklidi 108
Tuna "bütünleşmesi" 234
Tuna-Karadeniz kanalı 315
Tüketici Araştırmacıları Örgütü 355
tüketici devrimi 355
tüketici egemenliği 393
tüketici kapitalizmi 415
tüketici toplumu 352, 402
Türkiye 53, 69, 378, 459
Türkler 46, 48, 51, 69, 70, 435
Türkleşme 68
Two Concepts of Freedom (İki Özgürlük Kavramı) 237

Ukrayna 9, 52, 53, 55, 56, 58, 59, 104, 126, 167, 168, 171, 174, 178, 179, 183, 186, 195, 202, 205, 207, 209, 289, 313
Ukraynalılar 46-48, 51, 54, 57, 59, 61, 64, 70, 185, 199, 206, 248, 249, 255, 275, 303, 457
Ultra şifreleri 200
ulus bilinci 471
ulusal bağımsızlık 436
Ulusal Bebek Haftası 95
Ulusal Bürokrasiden Kurtuluş Günü 393
Ulusal Cephe 407, 408
Ulusal Direniş Konseyi 269
ulusal egemenlik 232, 236
Ulusal Göç Bürosu 404
ulusal güvenlik 258, 337, 363
ulusal kapitalizm 147, 149
ulusal kendi kendine yeterlilik 341
ulusal komünizm 307, 319, 329, 435
ulusal kültür 378, 381, 471
ulusal planlama 221, 238
Ulusal Sağlık Hizmetleri 242, 377
Ulusal Sağlık Sistemi 216
Ulusal Ürün Seferi 151
ulus-devletler 46, 47, 50, 58-61, 66, 68, 69, 71, 88, 118, 211, 235, 244, 250, 252, 268, 303, 344, 364, 374, 383, 384, 409, 414, 418-420, 466, 467, 469-472
Uluslararası Adalet Divanı 61
Uluslararası Askeri Mahkeme 245
uluslararası ekonomi 159
uluslararası federasyon 239
Uluslararası Göç Bürosu 404
uluslararası hukuk 229, 230, 232, 244, 245
Uluslararası Kızıl Haç Komitesi 71
Uluslararası Sürekli Adalet Divanı 79, 80
Uluslararası Tarafsızlık (Non-Intervention) Komitesi 76

ulusların kendi kaderini tayin hakkı 7, 14, 45, 47, 52, 55, 57
UNESCO 288
UNRRA (United Nations Relief and Rehabilitation Administration Birleşmiş Milletler Yardım ve Rehabilitasyon İdaresi) 251, 258, 259
Untermenschen (aşağı insanlar) 185, 187, 188, 190, 253
Uomini e no (İnsan ya da Değil) 222
Urallar 143
Uzakdoğu 143
Uzun Bıçaklar Gecesi 35, 42, 152

Ücretsiz ve Evrensel Tıbbi Bakım 323
Üçüncü Cumhuriyet Fransası 71
Üçüncü Dünya xv, 100, 226
Üçüncü Reich viii, 35, 39, 41-43, 77, 78, 87, 89, 97, 98, 104, 116, 131, 148, 150, 154, 167, 169, 170, 175, 183, 190, 202, 217, 223, 231, 235, 277, 279, 298, 348, 455

varoluşçu düşünce 222
Varşova ix, 67, 85, 181, 260, 323
Varşova Paktı 330, 346, 356
Vatikan 5
Vatikan Ajanlarının Yargılanması 308
Veneto 401
Ventotene Manifestosu 235
Vernichtungskrieg (imha savaşı) 194, 283
Versay 25, 28, 46, 47, 56, 57, 62, 79, 85, 162, 164, 173, 187, 247, 255, 292, 460
Versay Anlaşması xiii, 73, 78
Vespa 362
Vichy hükümeti xiv, 33, 183
Vietnam 385, 441
Vietnam Savaşı 371
Viktorya Çağı 122
Vilna 74, 366
Viyana 13, 33, 66, 104, 109, 114, 209, 339, 393, 408
Viyana Kongresi 72
Viyana Ormanlarından Öyküler 48
Volk 78, 79, 255
Volk ohne Jugend (Gençlikten Yoksun Halk) 94
Volkgemeinschaft 36, 38, 42, 89, 114, 185, 208
Volksdeutsche 185-190, 206, 209, 254, 275
Volkswagen 148, 353

Waffen-SS 203, 251, 256, 274
Waldeck 166
Walesa 448
Wall Street 429
Wannsee Konferansı 198, 199
Warthegau 188, 196
Washington 57, 59, 200, 283, 285, 344, 345, 361, 364, 459, 472
We Europeans: A Survey of 'Racial' Problems (Biz Avrupalılar: "Irksal" Sorunlar Hakkında Araştırma) 117
Wehrmacht 167, 169, 170, 177, 179, 190, 195, 204, 263
Weimar 18, 22, 24-26, 35, 87, 96, 98, 108, 114, 125, 157
Weimar Almanyası 13, 62, 71, 94, 97, 122
Weimar Anayasası 7, 8, 21, 27, 36
Weimar Cumhuriyeti 111
Weimar parti sistemi 18
Wembley 109
Which 355
Woebbelin 208

Wroclaw 257
Wuerttemberg Almancası 189
WVHA 186

yabancı düşmanlığı 456
Yabancılar Polisi Yasası 408
Yabancılar Yasası 380
Yahudi 36, 51, 57-59, 62, 71, 106, 248
Yahudi karşıtlığı 33, 51, 67, 77, 82, 89, 106, 200, 201, 226, 244, 251, 252, 435, 437, 456
Yahudi sorunu 185, 193, 194, 252
Yahudiler 27, 33, 37, 40, 46, 48, 50, 51, 56, 60, 67, 70, 87, 94, 114, 177, 179, 186, 188, 190-192, 194-198, 200-202, 208, 210, 229, 244, 251, 252, 256, 258, 375, 457
Yalta 266
Yalta Anlaşması 251
Yalta Bildirgesi 277
Yapıcı Doğum Kontrolü ve Irksal İlerleme Derneği 98
Yehova şahidi 39
YEM 429
Yeni Avrupa 211, 215
Yeni Avrupa Düzeni 174, 232, 234
Yeni Düzen 150, 159, 163, 164, 166-168, 173, 175, 183, 185, 187, 193, 210, 219, 249, 268, 293
Yeni Ekonomi Mekanizması (YEM) 428
Yeni Ekonomi Politikası (YEP) 136
Yeni Hint İmparatorluğu 209
Yeni İktisat Programı 444
yeni monetarizm 388
Yeni Nazi Düzeni 70
Yeni Plan 150
Yeşil Bayrak 313
Yeşilci Parti 412
yoksulluk 325, 351, 399, 469
Yorkshire 380
yönetici sınıfı 324, 359
yönetim devrimi 394
Yugoslav 61, 251, 328, 378
Yugoslavya Krallığı 18
Yugoslavya xv, 74, 128, 146, 150, 169, 170, 189, 236, 243, 253, 258, 267, 274, 289, 294, 296, 301, 307, 317, 319, 324, 325, 328, 330, 429, 434, 435, 455, 457, 460, 464, 468, 472
Yunan iç savaşı 272, 307
Yunan Ulusal Muhafızları 272
Yunanistan 17, 18, 30, 33, 46, 48, 59, 61, 69, 70, 74, 80, 92, 104, 116, 124, 147, 150, 169, 170, 175, 176, 182, 190, 198-200, 219, 221, 225, 236, 241, 243, 265, 266, 273, 287, 289, 300, 304, 333, 336, 343, 350, 361, 365, 368, 369, 384, 395, 405, 409, 413, 414, 419, 420, 431, 449, 460
Yunanlılar 46, 48, 49, 69, 70, 121, 274, 377, 378
Yunan-Türk nüfus değişimi 70
Yurtdışındaki Almanlar Derneği 62
Yurttaş Savunma Hareketi 394
yurttaşlık hakları 337, 379, 409
Yüksek Siyasal Yönetim 304
Yüzdeler Anlaşması 266

Zamanımız İçin Bir Rüya Kitabı 289
Zamosc 206
Zenofob İsviçre 407
Zesnow 257
Zodiak 362
Zyklon-B 197

Kişi Dizini

Acland, Richard 217
Acton, Lord 45
Adenauer, Konrad 80, 335
Alban Vistel 223
Alberto, Carlo 14
Aleksandr, Kral 18
Andriç, İvo 222, 262
Andropov, Yuri 442, 444
Angelesku, Konstantin 66
Antonescu, Mareşal 456
Arendt, Hannah xiii
Arndt, H. W. 159
Aron, Raymond xv, 471
Asch, Sholem 121

Bachan, John 51
Bach-Zelewski 204
Barker, Elisabeth 303
Barzun, Jacques 117
Basch, Victor 20
Baudrillard, Jean, 358
Beck, Albay 67
Becker, Carl 240
Berlin, Isaiah 237
Bethmann-Hollweg, Şansölye 52
Betts, R. R. 293
Beveridge, William 118, 217
Bichelonne, Jean 183
Bloch, Marc 165
Blum, Léon 215, 219, 337
Bocca, Giorgio 358
Bodnaras, Emil 300
Bonn, Moritz 2, 19, 22
Bracher, Karl 359
Brailsdorf, H. N. 59, 145
Brasillach, Robert 173
Breitscheid, Rudolf 337
Brejnev 330, 331, 428, 442, 444
Briand, Aristide 123. 127
Browning, Christopher 194
Brüning, Şansölye 13, 22, 28, 31
Bryce, James 2
Brzezinski, Zbigniew 463
Bunche, Ralph 226
Burlakov, General Matvei 454
Bush, George 453

Calamandrei, Piero 364
Callaghan 387
Cammaerts, Francis 269
Camus, Albert 223, 276
Carr, E. H. 60, 69, 76, 211, 212, 215, 238
Carretta, Donato 267
Cecil, Lord Robert 52
Chabod, Frederico 463, 464
Chamberlain 213
Chardin, Teilhard de 165
Chirac J. 408, 419, 420
Christie, Agatha 91
Churchill, Winston 110, 129
Cioran, Emile 23, 261
Clemenceau 2
Colijn, Hendrik 165
Cooper, Duff 216
Coudenhove-Kalergi, Kont 77
Coulondre, Robert 85
Croce, Benedetto 28
Crossman, Richard 338

Çavuşesku, Nikolau 431

d'Aosta, Val 287
Darwin 78, 110, 455
Davidson, Basil 276
de Gaulle 213, 219, 221, 241, 264, 269-271, 272, 277, 334, 372
de Man, Hendrik 155, 157, 164
De Michelis, Gianni 410
de Reynold, Gonzague 464
Delors, Jacques 419
Dimitrov, Georgy 328
Dimowski, Roman 58
Djilas, Milovan 306, 320
Dollfuss, Şansölye 33
Dönitz, Amiral 276
Dr. Ernst Rüdin 113
Dubçek 331, 332
Dumitriu, Petru 312
Dutschke, Rudi 371

Ebert, Friedrich 5
Eden, Antony 263
Eichmann, Adolf 365
Einaudi, Luigi 239
Eliade, Mircea 23
Emilia 401
Enzensberger, Hans Magnus 357
Enver Hoca 312
Erhard, Ludwig 346
Erlich, Vera 261

Fassbinder, Rainer Werner 379
Fejtö, François 332
Ferrero, Guglielmo 25
Figl, Şansölye 271
Fisher, H. A. L. 464
Ford, Henry 352
Forshoff, Ernst 348
Frank, Hans 188, 194
Franko, General 31, 35, 333, 357
Frederick, Büyük 435
Freisler, Roland 36
Fritzsche, Hans 171
Fromm, Erich 357
Fukuyama, Francis 463
Funk, Walter 175
Fussel, Paul 357

Galton Francis 110
Gandhi 228
Gasperi, Alcide de 241
Gavron, Hannah 367
Gentile, Emilio 40
George, Lloyd 2, 59, 68, 123, 125, 451
Gerö (köprü inşacısı) 299
Giddens, Anthony 412
Gide, André 165
Gilmoure, Ian 388
Glemp, Kardinal 437
Goebbels 151, 152, 167, 169, 170, 173, 175, 199, 210, 254, 306, 318, 330
Gollancz, Victor 145
Gomulka, Wladyslaw 291, 307
Gonzáles 394
Gorbaçev 444-446, 453, 454
Gordon Keeble 362
Gottwald 306
Göbbels 117
Göring 118, 154, 175, 176, 178-181, 188
Gramsci, Antonio 100
Grant, Cary 110
Grass, Günter 454
Groza, Michael 300
Groza, Petru 300
Grünevald, Matthias 38

Habermas, Jürgen 359
Haddon, A. C. 117
Haleçki, Oskar 464

Halifax, Lord 86
Hassner, Pierre 331
Havel, Vaclav 424
Hayek 158, 236-239
Headlam-Morley, James 63
Heath, Edward 386
Heidegger, Martin 30, 416
Heller, Herman 26
Henlein, Konrad 231
Herriot, Édouard 91
Himmler 94, 185-188, 190, 192, 193, 194, 196, 198, 204-207, 210
Hindenburg 52, 77
Hitler x, xi, xii, xiv, xv, 7, 21, 22, 28-31, 33, 35, 36, 38-40, 42, 43, 48, 53, 67, 71, 75-83, 89, 95, 108, 115-117, 121, 131, 145, 149, 151, 154, 163, 166-168, 170-175, 177, 179, 183-189, 192-194, 196, 198, 204, 206-209, 211-214, 222, 226, 227, 229, 238, 247, 249, 252, 261, 276, 277, 287, 292, 337, 348, 352, 353, 358, 429, 455, 458, 467, 469
Hirschfeld, Magnus 90
Hirszfeld, Ludwig 116
Hobsbawm, Eric xiii, 394
Hoffmann, Stanley 468
Honecker 429, 434, 439, 445, 452
Horder, Lord 108
Horthy, Amiral 12, 429
Horvarth, Odon von 48
Hoth, Hermann 161
House, Albay 72
Howe, Geoffrey 393
Husák 445
Husák, Gustáv 434
Hutchinson, Sir Robert 101
Huxley ve Huddon 118
István Csurka 456

Jaruzelski, General 433
Jaszi, Oscar 50
Jivkov, Todor 434
Johnston, Sir Harry 115
Jouvenal, Bertrand de 3, 23
Jünger, Ernst 23

Kádár, János 308, 320, 331, 429, 444
Kaleçki, Mihal 159, 387
Kamburoğlu 46
Karamanlis 365
Kardeli, Edward 321
Karolvi, Kont Mihaly 12
Karski, Jan 200
Kazamias, Dimitri 132
Kecskemeti, Paul 331
Keith, Sir Arthur 107, 117
Kelsen 24, 230, 231
Kelsen, Hans 1, 6, 19, 32, 230
Kendal, Sir Norman 114
Kennan, George 29
Kennedy 213, 364
Kenyatta 229
Kerenski 10
Keynes, John Maynard 25, 106, 159, 215, 216, 221, 341
Khilnani, Sunil 372
Kidron, Michael 333
Kiesinger, Şansölye 365
King, Sir Frederick Truby 96
Klemperer, Victor 184, 223
Klukowski 192, 208
Klukowski, Zygmunt 191
Kohl, Erich 179, 391, 395, 413, 438, 453, 454, 455
Kohl, Helmuth 391
Kolakowski, Leszek 433
Konrad, György 423

Konwicki 330
Konwicki, Tadeusz 289
Kopacsi, Sándor 305
Korherr 198
Korherr, Richard 94, 198
Kruşçev 319, 321, 326, 329, 330, 428
Kun, Béla 2, 12
Kurczewski, Jacek 299

Laffon, Émile 220
Lem, Stanislav 222
Lemkin, Raphael 184, 229, 245
Lenin x, 8-11, 23, 42, 54, 55, 57, 135, 136, 139, 296, 297, 324, 444
Leone, Sergio 363
Leopold, Kral 164, 169
Lloyd George-Briand 124
Loewenstein, Karl 28
Lorenz, Konrad 107
Louis, XVI. 2
Lödz 196
Luciolli 161, 163, 172, 173, 470
Ludendorff 52, 77
Luther 296, 435
Lübke 365
Lvov, Prens 9
Lyotard, Jean-François 411

Macartney, C. A. 80
Macdonald, Dwight 247
MacDonald, Ramsay 127, 130
Machiavelli 471
MacKay, R. W. G. 213, 232
Macmillan, Harold 361
Madariaga, Salvador de 3, 27
Maier, Charles 384
Major, John 408
Mannheim, Karl 237
Manning, C. A. 239
Mao 372
Marinetti 23
Maritain, Jacques 211, 224
Marshall 348, 349, 351, 352
Marshall, George 343
Marshall, T. H. 348
Martial, René 116
Martov 11
Marx, Karl 321
Masaryk 2
Masaryk, T. x, 329
Mastny 306
Max, Baden Prensi 5
May, Ernst 145
Mazowiecki, Tadeusz 446, 448
McLaren, Malcolm 415
Mengele, Josef 113
Metaxas, General 31, 116
Michael, Kral 300
Michnick, Adam 433
Mihailoviç 289, 295
Mill 64
Miller, Ray 363
Miloseviç, Slobodan 457
Miloşeviç 435, 458
Milward 180
Minh, Ho Chi 229
Minor, Morris 362
Mirkine-Guetzeviç 5
Mitterrand, François 116, 391, 394, 395, 419
Mlynar, Zdenek 298, 299, 325
Montagu, Ashley 117
Montherlant, Henri de 23
Mosley, Oswald 23, 155
Mounier, Emmanuel 27, 223, 224
Murray, Charles 400
Musil, Robert 24, 383, 416
Mussert 173, 174
Mussolini xiv, 10, 14, 16, 29, 30-32,

40, 43, 48, 74, 76, 81, 83, 91, 95, 108, 151, 152, 348
Mustafa Kemal 68
Müller, Hermann 24
Myrdal, Alya 218
Myrdal, Gunnar 226

Nagel, Otto 317
Nagy 446
Napoléon 209
Naumann, Friedrich 52
Nebe, Arthur 114
Nehru 229
Neubacher, Hermann 175
Neuberg, Paul 327
Neumann, Franz 260
Neumann, Sigmund 18, 19
Newman, Bernard 233, 234
Nicholas Kaldor 387
Nicolson, Harold 212
Niemeyer, Sir Otto 124
Nikola, Romanof Grandükü 51
Nils, Christie 403
Nitti, Francesco 1
Norman, Montagu 125

Oakeshott, Michael 29
Orwell, George 25, 133
Osborn, Henry Fairfield 105
Otto, Karl 190

Packard, Vance 363
Padmore, George 227
Padover, Saul 280
Papandreu, George 365, 394, 395, 419
Papen, von 21, 22
Papon, Maurice 365
Parri, Ferruccio 241
Pasolini 357
Passau 190
Patrascanu, Lucretiu 307
Pauker 318
Paveliç 456
Percy, Eustace 3
Perec, George 333, 354
Peretz, I. L. 50
Pétain 173, 219
Pilsudski, Jóseph 20, 59, 435
Pipes, Richard 55
Pius XI (Papa) 96
Pizzorno, Alessandro 352
Preobragenski, Evgeni 313
Presley, Elvis 369
Preuss, Hugo 6, 8, 27
Priestley, J. B. 126

Quinn, Freddy 362
Quisling, Vidkin 169, 173, 174

Rajchman, Ludwik 225
Rajk, László 307, 320
Rakowski, Mieczyslaw 439
Rappard, William 3
Reagan 391, 438
Redfield, Robert 228
Reichenau Mareşal von 196
Renner, Karl 50
Rimmel, Rudolf 423
Ribbentrop 167, 187
Riou, Gaston 76
Rivera, Primo de 2
Rodriguez, Armando 374
Romanoflar 9
Roosevelt 32, 158, 266, 267
Rosenberg 117, 193, 201
Rosenberg, Alfred 53, 84, 179, 193
Roth, Joseph ix
Röhm, Ernst 23, 35, 43

Sabe, August 289, 337
Salazar 2, 30, 333, 341
Salazar, Antionio 32
Sarraut, Albert 65
Sassoon, Donald 26
Sauckel, Fritz 180, 183
Savile Row 415
Scelba, Mario 289
Schiller, Karl 189, 347
Schleicher, General 21, 22
Schlick 34
Schlick, Moritz 33
Schmitt, Carl 21, 22, 30, 64, 65, 172,
Schorske, Carl 288
Schuman 211, 344
Schuschnigg 34
Schwabowski, Günter 454
Scinteji, Casa 323
Segonzac, Dunoyer de 108
Sergi, Giuseppe 93
Serventi, Gaetano 14
Seton-Watson, Hugh 293, 301
Severen, Joris van 23
Shaw, Bernard 144
Shonfield, Andrew 347, 352
Siegfred, André 126
Sikorski, General 221
Silone, Ignazio xii
Sington, Derrick 258
Skoropadsky, Paul 174
Slánsky, Rudolf 308
Smuts, General 72
Speer, Albert 176, 180, 182, 183, 204, 419
Spengler, Oswald 128
Srasser, Gregor 152
Stakhanov, Aleksey G. 142
Stalin xiii, 11, 29, 40, 41, 54, 55, 57, 84, 86, 93, 136, 137, 140, 141, 163, 186, 189, 249, 264-267, 286, 294-297, 299, 300, 307, 311, 312, 316, 317, 319, 326, 328, 330, 331, 372, 423, 436, 441, 442, 453
Stauning, Thorvald 161, 165
Stopes, Marie 98
Stöcker, Helene 98
Strang, Sir William 264, 265
Streicher 118
Streit, C. 211
Stresemann, Gustav 62
Suslov, Mikail 442
Szálasi, Ferenc 23

Şansölye Demokrasisi 334

Tamborini 364
Taubner, Max 202
Taylor, A. I. P. 84
Temple, William 225
Thatcher Margaret 237, 347, 383, 387-389, 391, 392, 395, 396, 400, 411, 453
Therborn, Göran 398, 411
Thompson, Dudley 227
Titmuss, Richard 350
Tito 243, 274, 287, 296, 306, 307, 319, 320, 434, 456
Togliatti, Palmiro 266, 273
Trevor-Roper, Hugh 453
Troçki 10, 137
Trygve Lie 221
Tserkov, Byelaya 195
Tsouderos 221

Ulbricht, Walter 278, 318, 322

Venizelos 2
Vichy 30, 67, 215, 219, 220, 224, 269, 365
Vichy, Mareşal Pétain 82

Victor, Vauxhall 362
Viola, Franca 365
Vişinski 300, 319, 320
Vittorini, Elio 222, 261
Vranitsky, Franz 465

Waldeck, Kontes 164
Walt, Rostow 346
Wat, Alexander 1
Webb, Beatrice 217
Webb, Sidney ve Beatrice 141, 144
Weber, Max 36
Weinhandl, Ferdinand 34
Wells, H. G. 3, 24, 144, 212, 236
Westminster, Austin 362
Wildermuth, Eberhard 333
Wilhelm (II.) 174
Wilhelm, Kayzer 2, 184
Wilhelmina, Kraliçe 228
Wilson Harold 2, 5, 7, 8, 60, 72, 73, 365
Wilson, Woodrow x, 24
Wirth, Christian 197
Wiskemann, Elizabeth 345
Whitehall 72, 84, 125, 127, 212, 217, 227, 228, 233, 264, 375, 388-390, 441
Wright, Quincy 225, 229

Zápotocky 312
Zimmern, Alfred 73
Zweig, Ferdynand 359

Mark Mazower *Karanlık Kıta* adlı kitabında 20.Yüzyıl Avrupası'nın tarihini anlatırken, farklı ve alışılmışın dışında yorumlar getirerek; yüzyıla egemen olmuş ideolojilerin pek de öyle tarihi yönlendirerek değil daha çok düşüncelerin, inançların ve siyasal eylemlerin araçları olarak önem taşıdıklarını ve bu ideolojilerin yaratmış oldukları sistemlerin çöküşünü "bir yanılsamanın sonu" biçiminde değerlendirmemek gerektiğini öne sürmektedir. Mazower'e göre böyle bir cenaze söylevi hiçbir zaman tarihsel bir çözümlemenin doğru yorumlarını içermez. Çünkü toplumsal olayların sonuçlarıyla birlikte kendini gösteren travmaların sebepleri, örneğin sadece Hitler ve Stalin gibi kişilerin ruh halleriyle açıklanamaz.

Mazower, geçen yüzyılın tarihinin altında yatanın değerler çatışması olduğunu savunurken, bunun insanları eyleme iten, kurumları biçimlendiren, devletin politikalarına yön veren sistemler oluşturduğunu açıklar. Siyasetin yalnızca iktisada indirgenemeyeceğini, bu değerlerin ortaya çıkardığı sistemlerle düşünceler arasındaki farklılıkların da dikkate alınmasını ve herşeyin basit bir sınıf çıkarlarının göstergesi olarak görülmemesi gerektiğini vurgularken, faşizmin yalnızca basit bir açıklama şeklinde kapitalizmin başka bir çeşidi olmadığını anlatır.

Mark Mazower kitabında Avrupa'nın 20. Yüzyılı'nı böyle bir yorumla değerlendirirken; eski imparatorlukların tasfiyesinden Hitler Almanyası'na, Stalin'in Sovyetlerinden, savaş sonu demokrasilerine, kapitalizmin krizine, refah devletlerine, solun gerilemesine, komünizmin çöküşüyle Avrupa'nın yeniden şekillenmesine kadar dolanan geniş bir çerçeve içinde geride bıraktığımız yüzyılı, bu büyük olaylar silsilesini tarihteki yerine oturtarak, son noktayı koymaktadır.

TARİH

ISBN 978-975-8857-14-4
9 789756 857342
www.bilgiyay.com